

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејоване демократске и политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XII

Број 27

2015. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Жељко Бјелајац,
др Веселин Конатар, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Марија Ђорић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;

др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Вељко Делибашић.

штампа: Мала књига

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XII (2015), бр. 27
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ГЕОПОЛИТИКА

Драган Д. Лакићевић, <i>Нежељени аспекти глобалних реформи</i>	9
Александар Саша Гајић, <i>Грађански рат у Сирији – геополитички оквир</i>	21
Сања Арежина, <i>Кинеска „офанзива шарма“ на Централну и Источну Европу</i> . . .	39
Слободан Рељић, <i>Јавно мњење и мирнодопске метаморфозе ратне пропаганде</i>	65
Горан Николић, <i>Распоред глобалне економске моћи почетком 20-их година 21. столећа</i>	87
Слободан Зечевић, <i>Држављанство Европске Уније</i>	107

II САВРЕМЕНО ДРУШТВО, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Жељко Ђ. Бјелајац, <i>Медији, супкултура и криминалитет у савременом друштву</i> . .	121
Миша Ђурковић, <i>Покушај увођења сурогат материнства у Србију</i>	135
Немања В. Алексић / Ненад Бингулац, <i>Кривичноправни аспект прања новца и превентивна улога банака</i> .	151
Адријана Вуковић / Александра Павићевић, <i>Сива економија као последица поремећаја привредне структуре</i> .	163
Хасиба Хрустић, <i>Пореска култура</i>	173
Ана Билиновић, <i>Феминистичка анализа комодификације репродуктивног рада жена</i>	185

III НАЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ

Момчило Диклић, <i>Нестајање српског народа са територије авнојевске Хрватске</i> .	201
Дарко Голић / Јоко Драгојловић, <i>Службена употреба језика и писама националних мањина</i> . . .	223
Драган Вукелић, <i>Положај српске националне мањине у Мађарској</i>	239

IV КУЛТУРА, КЊИЖЕВНОСТ, ФИЛМ

Александар М. Петровић, <i>Добро културе полиса и модерне оцене Платонове философије</i> .	255
Гордана Ђерић / Лоран Турнуа, <i>Ако није политика, знање је Ништа. О колаборацији интелектуалаца поводом романа Покоравање Мишела Уелбека</i>	281

Миомир Г. Петровић, <i>Ескаписатичко-путописни роман (Инверзибилно бекство)</i>	299
Предраг Рава, <i>Утицај насиља у филму на људско понашање</i>	313
V ДРУШТВО, ДЕМОГРАФИЈА, УРБАНИТЕТ	
Јована Шкорич, <i>Бурдијеова анализа поља и капитала из перспективе социологије свакодневног живота</i>	333
Ана Пајванчић – Цизељ, <i>Јавни простори града као предуслови одрживог урбаног развоја: Случај новосадских паркова</i>	353
Владимир Козар / Ирена Радумило, <i>Наследноправни положај жене супружника у Србији од српског грађанског законика до данас</i>	367
Нада Радушки, <i>Србија у 21. веку и проблем демографског старења становништва</i>	381
VI СЕЛО И ЗАДРУГАРСТВО	
Борислав Бојић / Јелена Вапа-Танкосић, <i>Правни статус, улога и значај пољопривредних задруга у Србији и у Европској унији</i>	395
Небојша Петровић, <i>Место и улога кооперације у периоду од 1954. до 1956. године</i>	411
VII МАРКЕТИНГ И ЈАВНИ СЕКТОР	
Недељко Прдић, <i>Модел друштвеног маркетинга у јавном сектору</i>	429
Дејан Р. Дашић / Милијанка Ратковић, <i>Историографија у функцији "ребрендирања" држава и нација</i>	445
VIII КРИМИНАЛИТЕТ И ПРАВО	
Милена Којић, <i>Изазови компјутерског криминала</i>	461
Драган Поповић, <i>Криминалистичка анализа кривичних дела насиља у породици извршених на територији општине Земун</i>	477
Милован Комненић / Миладин Данојлић, <i>Примена појединих општих института кривичног права код кривичног дела фалсификовања исправе</i>	489
Вељко Делибашић, <i>Кривично дело отмица у кривичном законодавству Републике Србије</i>	499
Маријана Дукић Мијатовић / Сања Гонгета, <i>Модернизација политика државних подстицаја у Европској унији</i>	511
Драгана Симић, <i>Кривичноправна заштита од насиља у породици</i>	523

CONTENT:

I GLOBALIZATION AND GEOPOLITICS

Dragan D. Lakićević, <i>The unwanted aspects of global reforms</i>	9
Aleksandar Saša Gajić, <i>Syrian civil war – geopolitical framework</i>	21
Sanja Arežina, <i>Chinese ‘Charm offensive’ on Central and Eastern Europe</i>	39
Slobodan Reljić, <i>Public Opinion and Peacetime</i> <i>Metamorphoses of War Propaganda</i>	65
Goran Nikolić, <i>State of global economic power at the beginning of</i> <i>the twenties of the 21st century</i>	87
Slobodan Zečević, <i>Citizenship of the European Union</i>	107

II MODERN SOCIETY, LAW AND ECONOMICS

Željko Đ. Bjelajac, <i>Media, subcultures and crime in in modern society</i>	121
Miša Đurković, <i>Attempt of introduction of surrogacy motherhood in Serbia</i>	135
Nemanja V. Aleksić / Nenad Bingulac, <i>Criminal aspect of money laundering and preventive role of banks</i>	151
Adrijana Vuković / Aleksandra Pavićević, <i>The shadow economy as a consequence of the economic structure</i>	163
Hasiba Hrustić, <i>The tax culture</i>	173
Ana Bilinović, <i>Feminist analysis of the commodification of</i> <i>women's reproductive work</i>	185

III NATIONS AND NATIONAL MINORITIES

Momčilo Diklić, <i>The disappearance of Serbian nation from</i> <i>territory of AVNOJ Croatia</i>	201
Darko Golić / Joko Dragojlović, <i>Official use of languages and scripts of national minorities</i>	223
Dragan Vukelić, <i>The general situation of Serbian national minority in Hungary</i>	239

IV CULTURE, LITERATURE, FILM

Aleksandar M. Petrović, <i>Good of the culture of polis and modern assesses of Platos philosophy</i>	255
Gordana Đerić / Loran Turnua, <i>Si elle n'est pas politique,</i> <i>la connaissance n'est rien. De la collaboration des intellectuels à</i> <i>l'occasion de la sortie du roman Soumission de Michel Houellebecq</i>	281

Miomir G. Petrović,	
<i>Escapist-travologue Novel (Inversible escape)</i>	 299
Predrag Rava,	
<i>The influence of film violence on human behavior</i>	 313
V SOCIETY, DEMOGRAPHY, URBANITY	
Jovana Škorić, <i>Bourdieu's analysis of field and capital from the sociology of everyday life perspective</i>	 333
Ana Pajvančić – Cizelj, <i>Public spaces as preconditions for sustainable urban development: The Case of Novi Sad parks</i>	 353
Vladimir Kozar / Irena Radumilo, <i>Hereditary and legal status of a female spouse in Serbia from serbian civil code to the present</i>	. . . 367
Nada Raduški, <i>Serbia in the XXI century and demographic aging of the population in Serbia</i>	 381
VI VILLAGE AND CO-OPERATIVES	
Borislav Bojić/Jelena Vapa-Tankosić, <i>Legal status, role and importance of agricultural cooperatives in Serbia and in the European union</i>	. . 395
Nebojša Petrović,	
<i>Place and role of cooperation in the period from 1954 to 1956</i>	. . . 411
VII MARKETING AND PUBLIC SECTOR	
Nedeljko Prdić,	
<i>Social marketing model in the public sector</i>	 429
Dejan R. Dašić / Milijanka Ratković,	
<i>The function of historiography in state and nation “rebranding”</i>	. . 445
VIII CRIMINALITY AND LAW	
Milena Kojić,	
<i>The challenges of cybercrime</i>	 461
Dragan Popović, <i>Criminal analysis of the criminal acts of domestic violence committed in the municipality of Zemun</i>	 477
Milovan Komnenić / Miladin Danojlić,	
<i>Application of some general criminal law institutes related to forging documents crimes</i>	 489
Veljko Delibašić, <i>Criminal offense kidnapping in criminal legislation of the Republic of Serbian</i>	 499
Marijana Dukić Mijatović / Sanja Gongeta,	
<i>Modernization of state aid policy in the European union</i>	 511
Dragana Simić,	
<i>The criminal law protection from domestic violence</i>	 523

I

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ГЕОПОЛИТИКА

ДРАГАН Д. ЛАКИЋЕВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 316.334.2:316.422
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.04.2015
Одобрен: 05.05.2015

НЕЖЕЉЕНИ АСПЕКТИ ГЛОБАЛНИХ РЕФОРМИ

Сажетак: Намера текста је да укаже на многе нежељене последице глобалних реформи источно-европских друштава, које су их довеле у трајну позицију потчињености. Питање гласи ли је приступање Европској унији гаранција успешне модернизације пост-социјалистичких друштава и постизања вишег животног стандарда, или је то пут трајне подређености интересима и вољи најмоћнијих држава овог интересног савеза? Без обзира на већу или мању успешност у пројектованој трансформацији, све пост-социјалистичке државе карактерише велики трговински дефицит, готово ендемска корупција и слабост властитих привреда да се самостално развијају. У том смислу показало се да су многа институционална решења, уместо да допринесу успостављању уређеног и просперитетног друштва, заправо имала за резултат девастацију расположивих богатстава, падање у тешку економску зависност, криминализацију и корупцију.

Кључне речи: трансформација, приватизација, корупција, експлоатација, зависност

Пост-социјалистички универзум

Владавина права и тржишна економија су крилатице под којима су започеле замашне реформе у некадашњим колективистичким системима. Захтеви за реформама су подједнако долазили изнутра и споља: самодеструктивне карактеристике једнопартијског система и колективистичке привреде биле су више него очигледне. Међутим, модел по којем ће се реформе извршити, креиран је споља: развијена западна друштва, пре свега Сједињене државе и Европска заједница, наметнуле су стил галопирајућих промена које су својим садржајем много више задовољавале њихове тренутне интересе, него интересе становника који ће у овим друштвима живети. Европска заједница је понудила пуноправно чланство бившим источно-европским државама и при томе дефинисала институционалне услове који се пре тога морају да задовоље: све то је пропраћено системом контролних механизма и надзирања, чиме је обезбеђено да се изврши онај део реформи који је битан за њене интересе. Идеја о проширењу ЕЗ дошла је из два подједнако важна мотива: војног и економског. НАТО

пакт је искористио повољан тренутак да направи јак одбрамбени бедем према свом архе непријатељу— Русији, посрнулој империји, која ће кад-тад опет настојати да обнови своју моћ и утицај. Како је већина земаља ЕУ још од другог светског рата под директном заштитом Евро-атланског савеза, логично је да нове чланице приступе овом војном блоку. Ако се може рећи да су земље реалног социјализма биле ратни плен Совјетске победе над нацистичком Немачком, разумљива је њихова спремност да се ослободе татора (премда је и ово упитно, с обзиром на могуће алтернативе). И у случају Варшавског, као и НАТО пакта, ове државе имају улогу заштитног бедема, који треба да чува центар империје од потенцијалног непријатеља. Појмовни пар пријатељ-непријатељ, је претрпео потпуну инверзију, али је додељена одбрамбена улога фактички остала иста. Премда је приступ у НАТО пакт почивао на добровољној сагласности, не треба потценити и особите околности и технике које су имплементирани да се тако нешто постигне (одијум према бившем хегемону, лобирање западних држава, условљавање бржег добијања жељеног чланства у ЕУ, итд.¹)

Када је реч о економским мотивима, довољно је приметити како је целокупни простор некадашњег социјалистичког унивезума постао доступно тржиште моћној пословно-техничкој машинерији развијених индустријских држава. Користећи привлачну фатаморгану да ће се потпуним отварањем властитих тржишта привреда друштва препородити и ухватити корак са савременом технологијом и организацијом капиталистичких држава, спроведена је таква врста интеграције, којом су она пала у потпуну зависност од богатих суседа. Покушаћемо да покажемо како се иза магичне формуле о „несметатом протоку роба, капитала и људи“ заправо крију једностране интереси, који заправо онемогућују развијање властите индустрије и привреде, односно да излагање неспутаној конкуренцији развијених тржишта фактички онемогућује саопствени развој и производњу. На тај начин се, како примећује економски аналитичар Небојша Катић, улази у „замку средње развијености“, помоћу које страни капитал успешно експлоатише неразвијене земље и држи их у перманентном подређеном положају.²

У том смислу слика развијене западне Европе са економским богатством и институционално осигураним слободама носила је фаталну привлачност за становнике расходованих комунистичких система. Под будним оком и активним учешћем западних експерата и консултаната кренуло се са силовитим глобалним реформама, које се по свом замаху и обухватности могле поредити само са оним из времена успостављања комунистичке утопије. Нико не спори да је мноштво ових промена значило квалитативан скок у односу на оно што је

¹ Након укидања Варшавског пакта логично би изгледало паралелно укидање и конкурентског НАТО пакта, будући да је разлог његовог оснивања ишчезао. То се међутим није догодило, уз објашњење да је његов задатак сада да чува светски или глобални мир: у међувремену је пронађен и нови непријатељ на дуге стазе у исламистичким покретима. Да апсурд буде потпун, ови покрети су углавном или настали под покровитељством Сједињених држава, или су представљали реакцију на њену политику.

² Н. Катић, „Из другог угла: Стране инвестиције и клопка средње развијености“, <http://nkatic.wordpress.com/2012/04/24>

претходило: демонтирање планског одлучивања, легализација приватног власништва које постаје угаони камен економског привређивања, успостављања демократских парламентарних институција, ма шта то значило, слобода медија и јавне речи, слобода кретања итд. Нормално, као при свакој емпиријској реализацији великих идала у стварност, дошло је до њихове корозије. Иако је скуп захтева које је Европске заједнице поставила као услов учлањења био готово идентичан за све државе, начин на који су они реализовани варирао је у зависности од мноштва специфичних услова.

Без обзира на оцену успешности трансформације од државе до државе, постоји низ особености које се могу узети као заједничке.³ За ову прилику навешћемо: А) Губитак сваког облика суверенитета (политичког, економског, образовног, културног) под налетом организованог експанзивног система развијених капиталистичких држава ЕУ; (Б) Енормно увећање спољашњег дуга, потпуна економска зависност од страних инвестиција, а самим тим и немогућност планирања властитог економског развоја.

Без обзира колико Брисел саморекламира успешност интеграције пост-социјалистичких друштава у своје ткиво, као брутална чињеница остаје да је за њих (као и за она која су на путу да једном задобију обећано чланство) углавном предвиђена скромна улога. Нове чланице се пре свега виде као купци роба са богатог запада и као снабдевачи полуфиналних производа и сировина, и као подручје јефтине обучене радне снаге. Саобразно тој улози скројена је и мустра да се оне уклопе у те оквире.

На крају овог сумарног прегледа може се констатовати да је након више од две деценије спроведених глобалних реформи обликован економско-политички систем који је по многим својствима заправо карикатура уређеног капиталистичког друштва коме се тежило. За утеху само може служити то да су великом бирократизацијом ЕУ, смањењем улога националног парламента, наметањем многих нелогичних директива од стране Европског савета као и трансфером многих привредних грана производње у Азију – и многа западна друштва сама постала рањива. Разумљиво, намеће се питање да ли је у питању само привремено удаљавање од пројектованих норми и узора или је реч о новој социјалној консталацији која ће имати своју властиту инерцију и постојаност? Да ли ће цивилизацијски хаос, произашао из темељног преобликовања старог система – ту не мислимо толико на идеологију колико на трансформацију власништва која је довела до ендемске корупције и подређености домаће приврде интересима међунационалних корпорација и страног капитала – имати неки ограничени рок или ће постати трајна одлика пост-социјалистичких друштава? И површни посматрач би уочио да је становништво овог распадну-

³ Још у раној фази процеса транзиције многи аналитичари су направили поделу успешних и неуспешних друштава; у оне прве су убрајане балтичке републике, Пољска, Чешка, Словачка, Мађарска и Словенија, док су другој групи припадале балканске земље. Међутим када се сада погледа колико је нарастао у међувремену њихов спољашњи дуг, колика је стопа незапослености, и какве су им реалне перспективе унутар ЕУ (маргиналан утицај, затворено тржиште ЕУ за њихове производе, одлив образоване радне снаге, итд) ова оцена постаје суспектна. Треба погледати економске анализе Вацлава Клауса и Јоже Менцингера, па видети у којој мери је сан о брзом темпу развоја унутар ЕУ била обична илузија.

тог универзума у чељустима разних сила које снажно делују штитећи и ширећи своје нарасле апетите.

На једној страни успоставио се конгломерат нове домаће економско-политичке елите - која влада путем систематске злоупотребе, корупцију, непоштовањем закона и преко манипулације. На другој страни мноштво интернационалних институција - попут Међународног монетарног фонда и Светске банке, систематски стварају повољан амбијент за спровођење интереса најбогатијих држава запада. Резултат: пун развој ових друштава је у много чему запретен, утицај националних влада маргинализован. Има се утисак да је целокупни економски и политички систем у рукама моћне бриселске бирократије и светске финансијске олигархије.

Странпутице власничке трансформације

Порука западних земаља социјалистичком окружењу је била једноставна: власничка трансформација је *conditio sine qua non* рационалном привредном пословању и нужен услов укључивања у модерне светске привредне токове. Колективистичко власништво мора бити темељно разорено, а са тим ће се растворити и базичне претпоставке целокупног система. Индивидуалистички тип власништва ће чинити основ обновљеног капиталистичког устројства. Будући да је приватно-власнички облик привређивања супериоран свим осталим, спроведена је убрзана „приватизација“ целокупног друштвеног богатства. Њене форме су се разликовале од државе до државе, али је суштина ове обухватне трансформације свуда била идентична: напуштање свих облика ранијег облика општења и потпуно прилагођавање новим начинима привређивања.

Још у освит распада колективизма многи економски експерти су размишљали о томе како колективистичко власништво превести у приватно-власнички однос. Разумљиво, први корак би био пуна легализација овакве институције. Онда би логички следиле кораци који ће се одвијати након распада Совјетске империје: они се могу описати терминима приватизација и либерализација. Заправо испод ових неутралних термина стоји читав систем мера и поступака који ће за резултат донети потпуну власт страног (западног) капитала над привредним системом европских пост-социјалистичких држава. Другим речима има се утисак да се у новонасталој ситуацији опште еуфорије капитализмом, економским и политичким слободама одвијао процес у коме је моћни капитал са запада за багателну цену откупио најуспешнија предузећа, трговинске ланце и банкарски сектор, дакле ресурсе који за најкраће време доносе максималну добит. Да би се то постигло уложен је огроман пропагандни и организациони труд: мит о страном инвеститору као носиоцу будућег економског просперитета и отвореном тржишту Европске уније. Овај мит је потхрањен стилизованим уговорним обавезама о приступању ЕУ, стварајући илузију да ће уласком у „Европу“ (како себе саморазумевају њене чланице) брзо ишчезнути велике разлике између богатих и мање развијених друштава. Овај замашан поступак разарања претходног државног система уз потпуно скидања вела било које раније државне и привредне тајне одвијао се такорећи добро-

вољно. Томе су асистирале разне стране мисије, суделовао такозвани невладини сектор и функционери државне администрације. Источна Европа се претворила у захвалан полигон за извоз роба високоразвијених привреда, за јефтине сировине и још јефтинију радну снагу.

У позадини ових грандиозних промена је стајала осмишљена пропаганда да се предложеним мерама обезбеђује брз економски раст, мит страним инвеститорима као кључу даљег привредног развоја. Са чисто идеолошке тачке гледишта, понуђена су наизглед уверљива објашњења целог процеса: пост-социјалистичка друштва не располажу довољним инвестиционим капиталом за реструктурирање привреде, њени технолошки капацитети су застарели, а производни планови неспособни да препознају потребе модерног тржишта. Будући да постоји велика домаћа тражња за свежим инвестицијама заинтересовани западни партнери ће повезати властити интерес за профитом са потребама ових друштава. Они ће куповином капиталних објеката и увођењем нових технологија развити тржишно орјентисану производњу, допринети одржању радних места и научити своје домаћине како се послује на ефикасан и рационалан начин. Својим капиталом, знањем и вештинама страни послодавци покренуће производњу, боље искористити расположиве ресурсе, увести динамичне облике пословања и направили мост партнерства ка развијеним европским друштвима.

Настанак нових политичких и власничких елита у овим друштвима је турбулентан процес пун апсурда и контраверзи и траје већ трећу деценију, без јасних назнака да ће се довољно искристализовати да би се ушло у потребну стабилност. Свака заједница почива на прећутној сагласности о ваљаности поретка: међутим у новим капиталистичким друштвима такав концензус углавном изостаје. У њима влада опште осећање неправде, због начина на који се колективно власништво претворило у приватно, зазирање од политичких партија као легла демагогије и плачке.

Још много пре распада социјалистичких друштава економски теоретичари су размишљали како да се њихове привреде реформишу у правцу капитализма. Са прагматичке тачке гледишта логично је било да бивши социјалистички директори предузећа постану њихови будући власници: они имају сва неопходна практична менаџерска знања да воде те фирме и најбрже ће се прилагодити новонасталој ситуацији.

Но, ова једноставна логика, преведена у праксу, показала је сву сложеност проблема са којим се друштва у трансформацији нужно суочавају. Ко у социјалистичкој држави уопште располаже капиталом којим би се могао купити неки привредни објекат? Готово нико, јер је дистрибуција богатства била таква да је гомилање капитала у рукама појединаца било фактички немогуће. Како онда извршити трансплантацију власништва, како колективни капитал претворити у индивидуални посед? Из ове практичне тешкоће друштво је могло да изађе само успостављањем потпуно нових правила игре. А то је опет могуће само ако се искористе постојеће позиције моћи, која је концентрисана углавном у разним политичким структурама и привредним кадровима.

Трансформација власништва се показала као феномен који је изазвао тектонска померања у целом друштву: последице су биле масовно затварање читавих индустријских грана, висок степен незапослености, дубоко социјално раслојавање, криминализација пословања, енорман раст коруптивног деловања државних чиновника, уништавање и распродају друштвене имовине, монополизација тржишта, итд. Паралелно са овим процесом одвијали су се и протоколонијални процеси: велики иностране корпорације су девастирале домаћу производњу и систематско уништиле њен банкарски сектор. Другим речима организовано капиталистичко окружење је прилично умешно искористило овај процес за властите циљеве и довело многе привреде пост-социјалистичких друштава у такав степен зависности и подређености, да је сама категорија суверенитета изгубила сваки смисао. Унутрашњи победници транзиције су преко ноћи постали моћни капиталисти и тајкуни. Оно зашта су у многим старим капиталистичким друштвима читаве генерације мукотрпно стварале деценијама у друштвима у транзицији се догађало за само неколико година.

Парадигма ванредног стања

Овде смо навели само део питања да бисмо показали колико је проблем био комплексан и тешко спроводљив и колико је само императивни налог о „нужности убрзане трансформације“ олако наметнут, без икакве дубље анализе у могуће последице по друштва која су их имала спровести. Као прво, „трансформација“ власништва је само на нивоу новопрокламоване идеологије била нормалан процес: но да би се она како-тако обавила била је нужна суспензија готово свих дотадашња правила поступања, односно онога што се сматрало неким законитим и дозвољеним поступањем. Наступила је нека врста „ванредног стања“, у том смислу да је готово све што је до јуче било пословно и морално недопуштено, сада постало дозвољено. Или, другим речима, проналажење нових титулара власништва је подразумевало велике крађе, фалсификовање докумената, корупцију, изигравање формално легалних прописа, а пре свега уништавање раније друштвене имовине. Без свих ових недозвољених радњи тешко да би приватизација уопште могла да се практично обави. У том смисли изнео бих тезу да укупне неправде које су настале током процеса приватизације нису биле битно мање од оних које су се догодиле током колективизације приватног власништва.

Друга битна одлика овог процеса била је та да су само одабрани појединци – социјалистички директори, политичка номенклатура, део судског апарата, део банкарског сектора, разни домаћи и страни „експерти“ и заинтересовани купци – знали и практиковали ова „нова правила поступања“, док је остатак друштва једва да је схватао шта се заправо догађа. Та изабрана мањина која је схватила и спроводила „поруку времена“, креирала је такоређи у ходу све потребне механизме да изврши ову нову редистрибуцију друштвеног богатства. Привремена суспензија готово свих дотадашњих правила поступања, је важила само за одређене интересне групе: наступила је нека врста необјављеног „ванредног стања“. Важне институције државе су под слоганом прива-

тизације као задатка времена, извршиле замашне операције продаје капиталних добара. Тек, може се рећи да новоуспостављени власнички слој до свог богатства није дошао (као делом у класичном капитализму) радиношћу и техничким иновацијама, већ малверзацијама, плачком, корупцијом и преваром. Самим тим изостало је и минимално поверење између нове предузетничке класе и запослених, односно ширих друштвених слојева и оних који управљају привредним и политичким институцијама.

Зато није случајност што готово цео пост-социјалистички универзум делује као импровизоријум у коме владају произвољност и неформална правила понашања. У њему нема чврстих правила и правовремено спроведених санкција, нема поверења у државу и њен неутралан карактер и све важне трансакције између ње и приватног сектора се одвијају по начелу арбитражности и произвољности.

Будући да транзициони хаос погодује свим облицима прото - криминалних делатности, погледи наде оних управљени су ка Бриселу, као месту из кога се очекује коначно успостављање чврстих правила игре и владавине закона. Али то је делом илузија, будући да су институције ЕУ углавном оне које су, макар и нежељено, овакав хаос подстакле инсистирајући на ургентним економским и институционалним реформама и не дајући времена овим друштвима да градуално еволуирају и без наметнутих решења. На крају крајева, не треба заборавити да је управо корумпираност новог државног апарата погодновала да се купци из западне Европе докопају многих капиталних добара по багателној цени, да се разоре многа предузећа и добра која би била конкурентна, итд.

Са моралне тачке гледишта свакако је одбојно то што се процес приватизације манифестовао као плачка, као животна прилика одеђеног друштвеног слоја да путем разних малверзација обезбеде себи и својим наследницима велико богатство. Какво може изгледати друштво у коме се основна друштвена грађевина на којој се темељи све остало, а то је приватно власништво, препознаје као велика друштвена неправда, као нешто сумњиво и недолично?

Још погубије је то да се у огромном броју случајева власничка трансформација не може оправдати ни са становишта рационалности. Зашто? Да би власништво променила свог титулара (била приватизација инсајдерска или аутсајдерска) - неповратно су уништене читаве индустрије, огромни производни системи који су запошљавали на десетине хиљада радника и задовољавали потребе друштва. Њих су заменила углавном мала и средња предузећа. Таквој економској филозофији развоја најјачи подстрек су дале агенције ЕУ, а разлоге за то није тешко наћи. Настанак нове пословне елите заправо се по правилу заснивао на упропаштавању расположивих друштвених добара: банака, фабрика, пословних система, хотела, рудника, земљишта, разних природних ресурса, итд.⁴ У циљу приватизације распарчавани су велики индустријски сис-

⁴ „У Србији се продају најбоље фирме, које могу бити окосница развоја, али и јавна предузећа од којих зависи провреда и становништво“. Н. Г. Новаковић, „Европске интеграције и радна снага Србије“, зборник *Социјални капитал и друштвена интеграција*, Нови Сад, 2006, стр. 373.

теми, а све са идејом да би се издвојио најпрофитабилнији сегмент из тог ланца и повољно продао одређеном купцу. Зато није ни мало чудно што ће се у целој бившој пост-социјалистичкој Европи видети уништени читави индустријски комплекси и пољопривредна добра – објашњење је да они нису више рентабилни на светском тржишту, да су такве гломазне индустрије превазиђене из технолошких или комерцијалних разлога, да је будућност у малим флексибилним предузећима и слично. Али, да ли је заиста баш тако?

Један од класичних механизма за постизање ниске откупне цене предузећа које се продају састојао се од његовог претходно намерно финансијског обезвређивања: читаве велике фирме су уништаване да би се оправдала њихова ниска продајна цена, што ће рећи чињена је непроцењива штета националној привреди. Остали су приватизовани мали фрагменти некадашње импресивне производне машинерије, отпуштено на стотине хиљаде раднике са посла, при чему су овакве „успешне“ приватизације слављене. У том замашном послу учествовала је корумпирана власт, као и експерти ЕУ, при чему је цела та операција слављена као напредак и истински пут ка здравој тржишној привреди.

Не треба бити велики познавалац развоја модерног друштва па схватити да није познато да се иједна јака индустријска нација развила без тешке и лаке индустрије, као и без вишедеценијске царинске заштите властитих производа. Али оно што је важило за развијена западна друштва, одједанпут је престало да важи за друштва источне и југоисточне Европе. Западни експерти су заборавили на универзално искуство како су се њихове властите државе развиле и од самог почетка транзиције ултимативно налагали будућим чланицама ЕУ укидање свих царинских баријера, препоручивали прецењену домицилну валуту (ради подстицаја увоза), и потпуно ослањање на стране инвестиције и технологију. Као да није постојала уверљива историјска лекција, коју су морале дуго да савлађују њихове властите нације, да је нужно да се протекционистичким мерама штити властита производња, бар док не може равноправно да конкурише развијеним државама. Исто тако да једино потцењеност властите валуте омогућује рационално усмеравање властите производње на што већи извоз; да је коришћење страних кредита правдано искључиво у циљу технолошког овладавања процесом производње, као и да задуживање у иностранству мора бити у складу са могућношћу покривања увоза и постигнутом штедњом.

Уместо тога преовладава је филозофија задуживања, приватног и јавног сектора као и вера да су стране инвестиције кључ привредног развоја. Отварање властитог тржишта према ЕУ слављено је као модус јачања привредних веза и гаранција економског просперитета. Као да иза тога не следи упропашћавање властите индустријске производње, енормно задуживање (ради куповине робе широке потрошње) код страних банака, велики спољашњи дуг због скромног извоза, велика незапосленост, одлив најстручније радне снаге у иностранство, итд?

„Дошло је до дивљачке и криминалне приватизације у којој су друштвена предузећа довођена до руба просјачког штапа јер се тек тада могло приказа-

ти неуспех њиховог пословања, на једној страни, као што се на другој страни, обарањем стварне вредности вршила распродаја имовине коју по стварној вредности не би имао ко да купи.“⁵

Иако се ове речи односе на процес приватизације у Србији, но слична или иста искуства дели већина земаља у окружењу. У сваком случају, сем ретких изузетака, уопштена карактеристика је да су ова друштва преко ноћи остала без властите индустрије (тешке и лаке), да су на њиховој територији инсталиране стране банке и трговински продајни ланци, а да су велике мултинационалне компаније преузеле многа профитабилна предузећа.

„Сада када је дошло до рецесије у Европи и свету, разумљиво је да раст GDP-а заснован на потрошњи туђе хране, технике, новца не може бити трајан. Још једном се потврдило да је сваки раст који се темељи на туђој финансијској и материјалној моћи врло ризикант, а вођење такве политике тотално погрешно. Најбољи пример за ову тврдњу је управо Мађарска, Исланд, Ирска, Румунија, Бугарска и Србија.“⁶

Неко би рекао, ту је реч о несналажењу, о исхитреним препорукама, а пре свега о неспособности овог дела света да се уклопи у савремене процесе и трендове. Зар није истина да су већина земаља у транзицији забележила привредни раст, да су некада празни рафови пуни робе, да њихови становници могу слободно да се крећу, итд? Да, али по коју цену? Ми међутим не би толико улазили у анализу трошкова и користи за појединачне случајеве, већ би се само осврнули на два распрострањена мита; мита о страним инвестицијама и мита о великом слободном тржишту које нуди ЕУ у којем ће нове чланице ЕУ профитирати.

Како примећује Небојша Катић, страни инвеститори долазе у мање развијене земље због њиховог тржишта на коме немају јаку конкуренцију, ниске цене радне снаге, повољног пореског амбијента и разних подстицаја и бенефиција које им домицилна власт додељује. Оно што следи је након њиховог стаблирања је успостављање контроле на новом тржишту, елиминисање домаће конкуренције и спречавање привредног раста земље домаћина. Овај захват се обавља јефтиним откупом локалних компанија и успостављањем мреже својих експозитура. Тржиште се монополизира и картелише, а популарност код запослених се стиче нешто већим платама него код домаћих фирми: тиме се анестезира могући отпор према страним улагањима. Тај трошак се лако покрива повећањем ефикасности, непостојањем праве конкуренције као и немогућношћу да домицилна држава контролише њихов стварни профит, тако да је њихово опорезивање симболично. Сем запошљавања нешто радне снаге држава и становништво немају неке много велике користи.

Кључно је међутим то да страни инвеститори могу успешно да зауставе убрзани развој земље домаћина. Јер, зашто би се они лишили свог монопол-

⁵ В. Милић, „Политика као чинилац модернизације – проблеми интеграције и дезинтеграције друштва“, зборник *Социјални капитал и друштвена интеграција* Филозофски факултет, Нови Сад, 2006, стр.117.

⁶ С. Грк, „Србија у зони рецесионог сумрака“, *Српска политичка мисао*, 2009, 1, стр.153.

ског положаја, јефтине радне снаге и непостојања праве конкуренције? Како се то постиже? Читавим организованим системом међународне контроле преко ММФ-а, Светске банке, Светске трговинске организације, разним међународним уговорима и договорима. Тим склопом институција, надзора и уговорених обавеза се заправо спречава развој властите индустрије, властите памети и инвестиција. Механизам ове контроле иде преко задуживања код страних банака; подстицаја потрошње стране робе; кроз спречавање капиталне контроле задуживања, фаме да су једино задужења државе опасна, а не и задужења приватног сектора, итд. На тај начин подстиче се идеја да сви кључни сегменти економије (финансијски сектор) буду у страним рукама, а наспрам моћних странаца стоји мала, слаба и корумпирана држава.⁷

Јоже Менцингер је на основу подробних емпиријских анализа установио да стране инвестиције нису помогле, већ одмогле расту привреда земаља у транзицији. Те инвестиције су углавном усмерене на куповину постојећих предузећа по повољним ценама и на монополизацију тржишта. Преузимањем банкарског система подстиче се искључиво потрошња (давањем кредита грађанству), уз истовремено сузбијање развоја привредних делатности у земљи домаћина.

Како закључује Катић, страни инвеститори ће остати у некој држави све док су плате запослених ниске, цене енергената јефтине или повлаштене, где је повољан порески амбијент. У противном они могу увек да затворе своје погоне и да се иселе; што је већ само по себи претња слабој држави. Страним компанијама је веома лако да манипулишу деобним билансом и да прикривају део профита.

Други велики мит који је широко распрострањен међу бившим социјалистичким државама гласи да се уласком у ЕУ њиховим привредама отвара могућност уласка у огромно тржиште, које обухвата око пет стотина милиона људи. Нажалост истина гласи да тржиште западне Европе фактички и даље остаје затворено: изузетно јака конкуренција, хиперорганизоване мултинационалне компаније и дискретна заштита властитих производа је онај готово непробојни бедем у коме већина производа из источне Европе углавном нема шта да тражи. И заиста, зар мала и средња предузећа имају икакву шансу да се супротставе супер-картелима и великим трговинско-продајним ланцима развијених индустријских држава? И на плану пољопривреде, бивша источна Европа (ту се, разумљиво рачуна и Балкан) има мале шансе. Пољопривреда старих чланица ЕУ добија огромне субвенције, док бивше социјалистичке државе немају новаца за такве дотације, па су самим тим неконкурентне. Зато није чудно што су нове чланице ЕУ, традиционално развијених пољопривредних грана, принуђене да смањује властиту производњу: систем одобрених квота од стране бриселске бирократије додатно спутава ове државе и прети даљем смањењу производње.⁸ Једноставно, ове земље, као неравноправни преговарачи,

⁷ Н. Катић, <http://nkatic.wordpress.com/2012/04/24/strane-investicije-i-klopka-srednje-razvijenosti>

⁸ Погледати С. Антонић „ЕУ скептицизам у Србији“, зборник *Србија у предворју Европске уније*, ИЕС, Београд, 2010.

нису у стању да се изборе за квоте које би одговарале њиховим стварним ресурсима и плановима: морају се задовољити знатно нижом стопом раста, као и бруталној конкуренцији и на властитом тлу од њихових западних „партнера“.

Закључци

Један од закључака овог сумарног прегледа гласи да и након двадесетогодишњих радикалних реформи у пост-социјалистичким друштвима, оне тешко долазе до стања нормалности. Као основни разлог би се могло навести да су саме глобалне реформе, које су требале да трансформишу друштво у темељу, по себи изузетно и ризичан и непредвидив потхват. У сваком случају нова друштва углавном пате од корупције, неадекватног законског система, задужене привреде, раста незапослености и криминала. Све је то изгледа била неминовност и *modus vivendi* функционисања новог поретка. Ако би се тражили одговорни за овако стање, онда би подједнако могла да се оптужи амбиција Европске уније да преко ноћи преобрати источну Европу у квази-модерна капиталистичка друштва, као и низак друштвени и пословни морал политичара и нове пословне олигархије. Неоспорно је то да су развијена западна друштва изузетно скупо наплатила преношење технолошких и комерцијалних знања. Мрежом институција и добре координације она су постигла то да нове чланице претворе у увознике својих роба по цену енормног задуживања и губљења јасне перспективе властитог развоја. Уговорним обавезама о слободном увозу, механизмом који онемогућава централну банку да контролише укупна задуживања у држави, утицајем ММФ-а на прецењеност домицилне валуте – створен је систем замки који води ове земље у све већу задуженост и потчињавању интересима других. Тако се већ увелико раслојено друштво пост - социјалистичких земаља налази под вишеструком стегом; властитог владајућег политичко-власничког слоја који је огрезао у пљачки и корупцији и бриселске бирократије која инсистира на властитим нормама, стандардима и институцијама, непримерених реалности. Тако се обновљено грађанско друштво и приватно власнички односи манифестују у својој грубој и фрустрирајућој форми – као спој некомпетентне власти, власничке олигархије и бриселске политике.

Литература:

1. Антонић Слободан, „ЕУ скептицизам у Србији“, зборник *Србија у предворју Европске уније*, (Ur. Živković G.), IES, Beograd, 2010.
2. Grk, Snežana „Srbija u zoni recesionog sumraka“, *Srpska politička misao*, 2009, 1.
3. Katić, , <http://nkatic.wordpress.com/2012/04/24/strane-investicije-i-klopka-srednje-razvijenosti>
4. Katić, N „Iz drugog ugla: Strane investicije i klopka srednje razvijenosti“, <http://nkatic.wordpress.com/2012/04/24>
5. Madžar, Ljubomir, *Nedostajuće dimenzije u evoluciji makroekonomskih performansi Republike Srbije*, Beograd, 2008.

6. Madžar, Ljubomir, „Varljivi horizonti evropske himere – hazardna potera za pokretnom metom“, zbornik *Balkan i EU*, (grupa autora), Centar za ekonomska istraživanja instituta društvenih nauka, Beograd, 2011.
7. Milić, Vladimir „Politika kao činilac modernizacije – problemi integracije i dezintegracije društva“, zbornik *Socijalni kapital i društvena integracija* (Ur. Tripković M.), Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006.
8. Novaković, Nada, „Evropske integracije i radna snaga Srbije“, (zbornik *Socijalni kapital i društvena integracija*), 2006, Novi Sad. 2006.

THE UNWANTED ASPECTS OF GLOBAL REFORMS

Summary: The main aim of the paper is to show that the main reasons for unwanted consequences of global reforms of post-socialistic society lay in the ambition to remodel the reality according an a priori schema. The institutions of Western societies served as blueprint according to which the societies have been modeled in the process of transformation from socialism to capitalism. Those institutions have emerged as a spontaneous result of a long social evolution of human behavior: therefore it is understandable that any attempt to establish them in entirely different social frames leads to unwanted consequences. It can be shown that informal rules of behavior act much stronger than the implemented formal rules and that the first determine the second. The author explores the thesis that in the process of transformation in the number of post-socialistic societies a new social phenomenon has emerged, which we can identify only by name with an ordered civil society, but in reality it represents pure improvising.

The author analyzes two main fields of global transformation of the post-socialist society: economy and legal order. He focuses his interest on the main structural deviation that appeared as the consequence of these grandiose endeavors. Taking the Balkan societies as the point of reference this analysis points out that the process of privatization in many ways ruined the very base of national wealth. Namely, the transformation of state or collective ownership into private one lead to the destruction of many industries, their fragmentation and subjection to the interest of Western companies. The main point of the discussion is that in the very nature of this process there was a danger of social misbehavior: urge to transform the collective owners into individual ones has been accompanied with pure human temptation of acquisition of wealth at any cost. Since almost no citizen of these societies could afford to buy the capital goods (banks, factories, hotels, buildings) at market prices, the only possible way was through some kind of robbery: forgery of the real values of firms, fake tenders, deceiving small auctioneers, etc. Due to the fact that it was once-in-a lifetime opportunity for many to obtain enormous capital within short time, the new social strata of private owners completely lost any moral constraints. In the process of underestimation of capital goods and their sale at symbolic prices the corrupted state administration took a part becoming the allies in the process of transformation of society. The immediate result was the devastation of national wealth, mass unemployment, destruction of huge industrial systems, and emergence of new financial elite. The production of goods becomes fragmented and domestic firms exposed to the competition of well organized Western concerns and cartels.

Key words: capitalism, socialism, constructivism, institutions of civil society, law, property

ГРАЂАНСКИ РАТ У СИРИЈИ – ГЕОПОЛИТИЧКИ ОКВИР*

Сажетак: Сиријски грађански рат представља за сада највећи оружани конфликт у свету у другој деценији 21. века. Он је почео са преливањем немира у оквиру „арапског пролећа” на простор ове блискоистичне државе, да би, постепено, прерастао у прави етно-конфесионални, „секташки рат”. Рад проучава етапе рата и диференцијацију страна у конфликту те њихове позиције и перспективе, као и читав низ нивоа ове комплексне, вишедимензионална кризе: изворни, „почетни” ниво тиче друштва дубоко незадовољног постојећим политичким системом, његовом корупцијом и степеном репресије, затим ниво насилног покушаја свргавања режима, конфесионално-етнички и идеологизовани ниво, етничко-мањински ниво и регионално-међународни ниво - сферу геостратешког надигравања између околних регионалних, па и великих сила које у грађанском рату имају своје фаворите које помажу. Анализирајући све нивое кризе, рад се у другом делу фокусира на његови геополитичку димензију - на класични геостратешки положај Сирије у оквиру Леванта као простора надметања између регионалних сила, као на и његов савремени контекст нарушене равнотеже снага који је утицао да се многи регионални и глобални геополитички актери посредно и непосредно укључе и претворе овај грађански рат у типичан „посреднички рат”.

Кључне речи: Сирија, грађански рат, геополитика Леванта, Римланд, равнотежа снага

Сиријски грађански рат (негде називан и „сиријском револуцијом”) највећи је и најдуготрајнији конфликт у свету у другој деценији 21. века. Он је најчешће сагледаван у ширем политичком контексту регионалног ширења немира, то јест протеста у оквиру тзв. „арапског пролећа” који су почели 2011. године са јануарским свргавањем тунижанског председника Зинелабин Бен Алија, а затим и довели до пада Хоснија Мубарака у Египту и Али Абдулаха Саледа у Јемену. Током раног пролећа, протести су довели до (28. јануара де-

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

силе су се прве демонстрације, које су већ 15. марта пренеле на Дамаск и Алепо) излива незадовољства против сиријског режима Башара ал Асада. Власт у Дамаску је на њих реаговала репресивним мерама. Прва недеља протеста (15-21. марта 2011.) у глобалним медијима је била представљена као почетак „сиријске побуне“. Када су 20. марта у Дари - након што су снаге безбедности лојалне председнику Асаду отвориле ватру на насилно расположене демонстранте (погинуло је 15 демонстраната и 7 полицајаца), ови су запалили локално седиште владајуће БААС партије, градски суд и пошту – испрва политички протести почели су постепено да прерастају у шири оружани конфликт, у типичну војну побуну. Већ до 25. марта број погинулих у сукобима на улицама је прешао цифру од сто. Стога је 30. марта, у говору којим се обраћао демонстрантима, Асад тврдио као иза организовања демонстрација стоје завереници са јаком страном подршком што смерају да насилно сруше владу у Дамаску.

До 7. априла 2011. међу демонстрантима преовлађујући захтев био је везан за демократске реформе - за повећање степена грађанских слобода, укидање закона о ванредном стању, ослобађање политичких затвореника и искорењивање високе корупције... Након тог датума, захтеви на протестима се радикализују и постају усмерени на свој крајњи, јавно прокламовани циљ – насилно уклањање Башар ал Асадовог режима. Недуго потом, протести се нагло шире: већ 8. априла нереди истовремено избијају у десет градова, да би до 22. априла 2011. године демонстрације захватиле преко двадесет сиријских градова. Прерастање демонстрација у политички оружани устанак против режима довело је до реакције војске лојалне централним властима. Она је у гушењу устанка након 25. априла почела да користи тенкове, оклопна возила и артиљерију, па се нагло почео повећавати број погинулих на обе стране (процењује се да је до краја маја погинуло око хиљаду цивила и стотину и педесет припадника лојалистичких оружаних снага). Број ухапшених мерио се у хиљадама.

Етапе сиријског грађанског рата

Насилни протести прерасли су у праву оружану побуну током јуна месеца.¹ Већ 4. јуна у гради Лиср ал Шугору, близу турске границе, након што су снаге безбедности са крова поште пуцале на масу који је ишла у погребној поворци, демонстранти су се, разгневлени, устремили на пошту и запалили је - убијајући притом свих осам припадника полиције, да би, потом, заузеле и опљачкале и тамошњу полицијску станицу. Био је то догађај којим је отпочет прави герилски сукоб.² Током лета број погинулих је порастао на преко 2000 (1600 демонстраната/герилаца и око 500 припадника снага безбедности). Већ 29. јула од официра и војника који су дезертирали из регуларне војске форми-

¹ Детаљније код: Slim Hugo, Trombetta and Lorenzo, „Syrian Crisis Common Context“, United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, New York, may, 2014

² Ток грађанског рата Сирији детаљно је обрађен код: Jenkins Michael, „Dynamics of Syrian Civil War“, Rand corporation, Santa Monica, 2014.

ра се ткз. „Слободна сиријска армија”, која, непун месец да касније, 23. августа, добија и своје политичко крило - ткз- „Сиријски национални савет” као устаничко политичко тело чије је седиште било смештено на територији Турске. Основни циљ овог политичког тела је био да организује све опозиционе фракције и побуњеничке групе у борбу против режима у Дамаску.

У међувремену, сукоби се распламсавају: августа месеца виде се борбе за приморски Латакију, када је у сукобима употребљена и ратна морнарица која је дејствовала по приобаљу. Током септембра и октобра, устаници отпочињу герилски рат широм сиријске територије, са највише успеха на северу земље, уз турску границу преко које су добијали значајну помоћ у наоружању и опреми. Они од турских власти добијају прећутну сагласност да искористе све могућности које пружа турски државни простор када кроз њега несметано улазе и излазе, то јест маневришу у складу са датим приликама и својим намерама. У овом периоду устаници су заузели већину насеља у гувернату Идилб, на северозападу земље. Борбе су се, потом, пренеле на Хомс, у коме су се устаници сукобили са јаким владиним трупама, као и на Дару и Харасту, предграђе самог Дамаска где су била смештена важна војна постројења сиријске регуларне војске. Почетком 2012. године, међутим, битке и у предграђима престонице и граду Забаданији добила је регуларна војска уз помоћ тешке артиљерије и тенкова. Ипак, жестоке борбе су настављене. Током априла и маја 2012. године договорено је примирје између зараћених страна кога су иницирале УН и представнице Арапске лиге, али је оно након два месеца пропало: у наредних годину дана, почевши са борбама у Хафи, долази до нове ескалације сукоба, при чему су устаници заузели још неке од градова у провинцијама Хомс и Идилб, а затим усмерили своје борбене операције ка два највећа града у земљи – Алепу и Дамаску. И поред тога, владине трупе успеле су да разбију устаничку офанзиву на престоницу и пренесу тежиште на борбу на Алепо. До августа, лојалистичке трупе су успеле да поврате дистрикт Салахедин, до тада важно упориште побуњеника у Алепу.

Суочени са несупехом, устаници су заузели границу између Сирије и Турске унутар Ар Раках провинције како би на тај начин створили себи још значајнији маневарски простор који би им могао донети нове стратешке предности у даљим борбама. Главни штаб „Слободне сиријске армије” прешао је са простора Турске у северну Сирију. Потом су устаници, заузимајући Марат ал Нуман, пресекли саобраћајне комуникацију између Дамаска и Алепа и поново започели офанзиву на престоницу где су заузели нека његова предграђа (нпр. Думу). Са заузимањем града Саракиба и ткз. „Базе 46”, устаничка офанзива је додатно изоловала Алепо. Побуна се ближила свом врхунцу: уследили су нови напади ка Дамаску и Хами, те ка градовима уз турску границу које устаници раније нису успели да освоје.

Иницијатива устаничких војних фракција је трајала све до краја априла 2013. године, током које је бомбардован и центар самог Дамаска. Након тога, Башарови лојалисти појачани савезничким Хезболахом заустављају даље продоре устаника и отпочињу општу контраофанзиву. Разбијана је блокада Вади ал Деифа, повраћен је Абел и аеродром крај града Ал Кусаира, као и читав низ

насеља уз либанску границу, а потом и градови ближи јорданској граници преко које је до тада ишла важна рута снабдевања устаничких снага. Покушаји поновног заузимања неких од стратешких градова од стране устаника били су само делимично успешни: они су претежно, након упорних борби и више преласка из једних руку у друге, на крају остали у рукама сиријских регуларних трупа и Хезболаха. Ово су, показало се, били одлучни месеци рата – након успеха владиних трупа у лето 2013. постало је јасно да ће се Асадов режим ипак одржати и повратити контролу над већим делом територије земље.

Упорне борбе за овладавање стратешким локацијама наставиле су се између јула и октобра 2013. године. Негде су, као у Дари и Нави, борци „Слободне сиријске армије” имали успеха; но, дошло је до све отворенијих сукоба са сопственим радикалним исламистичких фракцијама (настајућим ИСИЛ-ом), док су се, са друге стране, Курди на северу земље сукобили са исламистима око градова у провинцији Хасаках. Насупрот успесима устаника у предграђима Алепа, владине трупе су избациле побуњенички „Ал Нусра Фронт” из града Ал Сухкнах као и из делова Хомса. Побуњеници су, затим, извели делимично успешну офанзиву на простору гувернората Латакије и, посебно, војне базе Менах, смештене између Алепа и турске границе. Распаламсали су се и међусобни сукоби између поједних устаничких оружаних формација, пре свега између „Слободне сиријске армије” и ИСИЛ-а који овим првима преотима град Азас на северу земље.

Крајем године (октобар-децембар 2013.) владине трупе си поново биле у општем напредовању, пре свега јужно од Дамаска, а затим и у околини Алепа, док Курди на северу овладавају градовима којима се контролише прелаз између Сирије и Ирака. Након тога, долази до ескалације борби између ИСИЛ-а и других побуњеничких фракција, које ће обележити зиму 2014. године. Те сукобе искористиће владине снаге појачане Хезболахом да започну нову офанзиву у марту 2014. године и тако остваре нове успехе на простору Каламуна и провинције Хомс, као и дуж либанске границе. После тога, додуше, устаници успевају да заузму нека од насеља у провинцијама Латакија и Идилб; међутим, и регуларне трупе имају и нове успехе (град Ал Забадани). Крајем априла, „Слободна сиријска армија” почиње ширу офанзиву против ривалског, екстремистичког ИСИЛ-а у провинцији Раках, док на простору провинције Хама такође имају извесног успеха против владиних трупа, тако да низ мањих насеља поново прелази у њихов „посед”.

Борбе се настављају током априла и маја, да би се 3. јуна, на подручјима које контролишу владине снаге, одржали председнички избори са извесним исходом: Башар ал Асад је добио 88,7% гласова већег дела гласачког тела (гласало је преко 11 милиона Сиријаца). Био је то успешан покушај централних власти да барем једним делом поврате нарушени легитимитет, и унутар ратом растрзане земље и у међународној заједници.

У до сада последњој фази одвијања грађанског рата, сукоби добијају нови правац: радикални исламисти ИСИЛ-а у међувремену су заузели знатне делове територије суседног Ирака где су запленили велику количину оружја и

опреме којима су покушали да промене однос снага на ратиштима унутар саме Сирије. Асадове трупе лојалиста су, заједно са ирачком регуларном армијом која је на исламисте започела опсежну контраофанзиву, извршиле низ авионских бомбардовања кључних база ИСИЛ-а, а потом и заузеле територије северног дела провинције Латакија. Међутим, исламистички радикали из ИСИЛ-а током лета 2014. узвраћају ударе, заузимајући натфна поља Шар и Хаџар, као и делове провинције Раках. Настављају се и борбе између владиних трупа и „Слободне сиријске армије” коју - тек делом постиснуту - доставом наоружања већ неко време помажу Израелци. Но, ова помоћ им је недовољна: фракције побуњеника губе град Млеиха кога преузимају владини лојалисти и Хезболах, док ИСИЛ, са друге стране, започиње опсаду војног аеродрома Табка, крај Ракаха. Владине трупе током августа користе ваздушну премоћ да бомбардују исламистичке положаје у Ракаку, док ИСИЛ узвраћа серијом терористичких удара широм дела Сирије под владином контролом. Јавне егзекуције страних заробљеника од стране ИСИЛ-а, која је започела након што су Американци извршили ваздушне ударе на простор „Исламске државе” унутар Ирака, сада се одигравају и унутар дела Сирије кога контролишу радикални исламисти. Настављају се борбе у провинцији Раках, где током касног лета и ране јесени провладине снаге имају више успеха од ИСИЛ-ових јединица, посебно око аеродрома Табка кога су владини лојалисти деблокирали крајем августа. Лојалисти појачавају и ваздушне ударе у провинцији Деир ез Зор како би заузеле тамошња нафтоносна и гасна лежишта која су претходно пала у руке радикалних исламиста и - као крајњи, стратешки циљ – поцепали на два дела територију коју држе исламисти ИСИЛ-а. Зарад тог циља они се, услед тешких борби, до даљег повлаче са територије Ракаха.

Од 23. септембра 2014. године америчке ваздушне јединице бомбардују положаје ИСИЛ-а и унутар Сирије (након што су се у Ираку показале само делимично успешне)³ као и јединице опозиционе, исламистичке фракције „Ал Нусре”, познате као „Група Хорасан”. Тежиште америчких ваздушних удара била је провинција Раках, којом је, након повлачења владиних јединица, овладао ИСИЛ. ИСИЛ је, међутим, тежиште својих борбених активности преусмерио на северни, Курдима настањени део земље близу турске границе, где су се водиле тешке борбе око стратешки значајног града Кобане. У битку између радикалних исламиста и Курда укључиле су се и америчка авијација и ваздушне снаге владе из Дамаска, помажући тако, свако из свог интереса, курдску одбрану овог града. Након тешких борби, Курди су успели да задрже контролу над Кобанеом.

За четири пуне године ратних сукоба, процењује се да је погинуло између 200 и 300 хиљада људи⁴. Преко 3 милиона људи је избегло (највише у Турску, Либан, Јордан, Египат) из ове ратом опустошене земље, док је око 6,5 милиона расељено. Након преломних борби, у лето 2013. године, владине тру-

³ Видети: „Syrian deadlocked War - No Solution”, Economist, September, 27, 2014.

⁴ Видети: "310,000 people killed since the beginning of the Syrian Revolution". The Syrian Observatory for Human Rights. 16 April 2015. Приступљено 22.04.2015.

пе стабилно контролишу најамње 40% територије земље, и то оне на којој живи близу 60% становништва. Од почетне диференцијације између провладиних и опозиционих група, рат је поступно еволуирао у секташки, верско-етнички сукоб, понајвише између алавита и других шиитских група те осталих мањина са једне, провладине стране, и разних сунитских, устаничких фракција на супротној страни.

На сиријском ратишту егзистира читава палета различитих војски и помоћних трупа.⁵ На страни Башар ал Асадовог режима, поред регуларне сиријске армије (јачине нешто преко 300 хиљада бораца у свим родовима војске, уз још 300 хиљада резервиста) ту су и тзв. „Национална одбрамбена сила”, добровољачка пешадијска милиција (бројности око 100 хиљада), затим провладина милиција позната као „Шабива” - алавитска паравојска потпуно лојална Асаду, као и припадници либанског Хезболаха који су дошли у помоћ братским шиитима у Сирији. Постоје и информације и о присуству иранских војних инструктора те специјалних јединица на страни Дамаска који се процењују на око 10 хиљада људи. Устаничке, пак, јединице деле се на „Слободну сиријску армију” која је прва отпочела озбиљније организовани оружани устанак међу сиријским сунитима; затим, ту је „Исламски фронт” (јачине 40-60 хиљада бораца) настао удруживањем различитих устаничких одреда крајем новембра 2013. године, а чији је заједнички циљ укидање секуларног парламентарног система и стварање исламистичке државе базиране на шеријату. Посебну исламистичку групу чини „Фронт Ал Нусра”, у раним и средњим фазама рата најефектнија групација цихадиста повезана са Ал Каидом. Она је некада сарађивала, а некад се сукобљавала са „Слободном сиријском армијом”. Од 2014. њени војни капацитети слабе јер им борци прелазе у нагло ојачалу, ривалску исламистичку војну формацију – ИСИЛ која почиње да доминира на истоку земље (до лета 2014. ИСИЛ контролише трећину територије Сирије) и добром делу суседног Ирака. ИСИЛ, осим домаћих сунита и оних из Ирака, у својим редовима има броје борце Ал Каиде, те разне цихадисте - добровољце из свих крајева исламског света (њихов укупан број је, на и на простору Ирака и Сирије, почетком 2014. процењиван на око 15 хиљада). О бројности бораца ИСИЛ-а на простору Сирије постоје бројне, непотврђене спекулације. Неки подаци говоре да су само у јуну 2014. године исламисти у своје редове регрутовали преко шест хиљада нових бораца.⁶ Мимо сукобљених војски, посебну борбену снагу чине припадници сиријских Курда (чине око 10% популације Сирије) које је, давањем уступака, режим у Дамаску постепено успео да придобије на своју страну, тачније - постигао да се оне не ставе на страну устаника. Курди су, у каснијим фазама рата, иако и сами сунити, водили тешке борбе са исламистичким фракцијама на свом етничком простору, прво са цихадистима из „Фронта ал Нусре”, а касније са ИСИЛ-ом.

⁵ О војним формацијама које учествују у Сиријском грађанском рату детаљно код: Christopher M. Blanchard, Carla E. Humud Mary Beth D. Nikitin, „Armed Conflict in Syria: Overview and US Response”, Congressional Research Service, Washington, 17. september 2014

⁶ "Syrians adjust to life under ISIS rule". The Daily Star. 29 August 2014., приступљено 22.04.2015.

Нивои сиријске кризе

Постепена ескалација сукоба много је више зависила од промене регионалног баланса моћи и његових геополитичких импликација, него што се на први поглед чини.⁷ Испрва израз грађанског протеста и дубоког социјално-политичког незадовољства који је превазилазио енто-конфесионалне линије, сиријски нeredи су убрзо прерасли у прави секташки грађански рат базиран на историјско-верској подели између сунита и шиита који има стратешке импликације на простору Леванта, и шире – целог Блиског истока, па и своје глобалне последице. Сиријски грађански рат је комплексна, вишедимензионална криза која има више лако уочљивих нивоa: изворни, „почетни” ниво тиче се једног друштва дубоко незадовољног постојећим политичким системом, његовом корупцијом и степеном репресије који није успео да изврши благовремене реформе у складу са потребама времена и специфичностима сложеног много-конфесионалног и вишеетничког мозаика који чини становништво Сирије. Затим, ту је ниво кризе који се тиче оружаног устанка као насилног покушаја свргавања режима што је у старту оштро реаговао на грађанске нeredе. Овај устанак показивао је временом све израженији конфесионално-етнички карактер а, постепено, и своју идеологизовану црту у виду пораста уплива сунитског радикалног исламизма тако да је задобијао све израженије особине цихадистичког устанка против једног секуларног режима. Потом, ту је и јасан етничко-мањински ниво – видљив у опредељивању одређених етничких група, највише „мањина” а пре свих шиитских алавита да се чврсто држе Башаровог (који је и сам алавит) режима, без обзира на његове очигледне недостатке, па и непочинства, а против устаничког покрета који се доживљавао ка већинко-сунитски и који прети опстанку свих мањина и њихових верских идентитета на простору Сирије. Коначно, ту је и регионално-међународни ниво - сфера геостратешког надигравања између околних регионалних, па и великих сила што у грађанском рату имају своје фаворите које помажу и преко којих желе да остваре неке од својих ширих, виталних стратешких интереса. У том смислу сиријски грађански рат се претворио у типични „рат преко посредника” („Proxу War”) где се, преко локалних актера, надмећу велике силе – феномен толико пута виђен током 20. века, од шпанског грађанског рата до практично свих релевантнијих хладноратовских сукоба. Са својим стратешким замислима и локалним снагама које подржавају, у рат су, индиректно, умешане и Турска, Саудијска Арабија и друге заливске сунитске државе, као и Иран, али и велике силе (САД, Русија и Кина) од којих су неке покровитељи појединих устаничких фракција, а други жестоки бранитељи Асадовог режима у Дамаску.

Иако је, дакле, рат у Сирији последица многих фактора – локалних, регионалних и оних међународних – један важан фактор на међународном нивоу показао се као пресудан за овакав развој догађаја. У питању је регионална промена баланса снага, то јест нарушавање њене раније равнотеже, која је наг-

⁷ Детаљније код: Barnes-Dacey Julien, Levy Daniel(ed.), The Regional Struggle for Syria, EU Council of Foreign Relations, London, 2013.

нала практично све међународне играче на драстично повећавање свог утицаја у целом региону како би се ова ситуација поново променила. Наиме, америчка инвазија Ирака 2003. и политичка ситуација након окупације ове земље па све до повлачења америчких трупа крајем 2011. године, директно се одразила на промену односа снага у целом региону. Са доласком „арапског пролећа” кога су свесрдно потпомогле западне силе и њени глобални медији – одиграо се колапс Мубараковог режима у Египту и успон до тада од режима потиснутог покрета исламистичког ревивализма - „Муслиманског братства” кога ће, тек након неколико година, поново потиснути египатска војна хунта на челу са генералом Сисијем. И други значајни регионални играч, Египат - са јаким утицајем на простор Сирије – дакле, био је, до даљњег, избачен из игре. У истом тренутку „неоосманизована” Турска под водством Ердогановог АКП-а почела је да редифинише своју улогу према арапском свету следећи своје империјалне, традиционалне „инстинкте” на основу којих је почела да сагледава Сирију као део сфере сопственог утицаја, нарочито њен северозападни део, етнички и историјски повезан са курдском Анадолијом, односно територијом унутар саме Турске. Американци су, пак, у менаџменту „арапског пролећа” видели добру прилику да им постојеће околности послуже за регионалну прекомпозицију у правцу остварења сопствених планова о „Великом Блиском истоку” коју су започели неоконзервативци инвазијом Ирака 2003. године. Насупрот томе, стајали су Иран, а у позадини и Русија и Кина, спремни да не дозволе да Сирија буде прогутана у вртлогу сукоба и претворена у део њима непријатељског блискоисточног сунитског радикализованог појаса.

У питању је, очигледно, сасвим конвенционално, реал-политичко надметање за остварење регионалне хегемоније у условима нарушене равнотеже снага, где једни желе да одрже постепени степен моћи и утицаја, а други да га умање и наметну своју надмоћ. Перцепција сопствених интереса, према томе, вођена је сасвим „овосветским” геополитичким амбицијама, а не догматским, верским разликама. То не значи да - када се грађански рат изродио у секташко надметање – ове предрасуде и убеђења нису послужила као средство за политичку диференцијацију и сукобљавање, но и оно је имало управо инхерентни политички карактер – жељу за политичком мајоризацијом или, пак, тежњу мањина да се тој мајоризацији одупре, а које су, из позадине, потпиривале геостратешке амбиције спољних „ментора”, већих геополитичких играча. Сва сврставања и конфронтирања имају своју предисторију која се јасно може пратити уназад најмање до 2003. и „Другог заливског рата” који је, са падом режима Садама Хусеина, пореметио постојећи баланс снага и отворио простор за ново надметање за хегемонију на Блиском истоку – управо кроз овај „секташки”, етно-конфесионални оквир који на овим просторима, са старим историјским неправдама и увреженим негативним стереотипима, егзистира већ вековима. И баш то политички инструментализовано секташтво у сиријском конфликту жање сада своју ужасну, деструктивну „ратну жетву”. „Док се многи посматрачи питају да ли је пад Садама Хусеина посејао демократско семе које је донело своје плодове у арапском бунту 2011. године – у питању су заправо деструктивне силе ослобођене ирачким конфликтом које се сада силовито рази-

гравају широм регије. Гледано кроз регионалну оптику, Ирачки рат је разорио постојећи поредак. Док је Садам током 1980-тих био коришћен од стране регионалних и западних актера као бастион против иранског пост-револуционарног експанзионистичког утицаја а, касније, био сатеран у изолацију заједно са Ираном у оквиру стратегије „дуалног обуздавања”, колапс баасистичког поретка и његово евентуално смењивање снагама повезаним са Тегераном допринео је посуновраћивању те широког заокрета у регионалном утицају у корист Ирана и његове такозване „осовине отпора” – Сирије, Хезболаха и Хамаса. Након успеха Ирана у Ираку, ове снаге су зацетимирале своју превагу на просторима надметања, укључујући Либан и, у мањој мери, окупиране палестинске територије (где је Хамас победио на изборима за „Палестински законодавни савет” 2006. године, а онда био искључен из политичке улоге на Западној обали, али је сачувао улогу искључиве контроле појаса Газе), при томе задобијајући широку подршку народа широм региона. Према једном истраживању из 2008. године, лидер Хезболаха Хасан Насралах, Башар Ал Асад и ирански председник Махмуд Ахмединеџад, били су, у очима арапске јавности, три најпопуларнија регионална лидера.”⁸

Везаност Башаровог режима за Иран, главни је разлог подршке околних сунитских држава опозиционарима/устаницима при покушају његово рушења, све подстакнутих страхом од даљег јачања Ирана који се у њиховим очима види као сила што неминовно израста у регионалног хегемона. Међутим, Башар ал Асад се, нарочито после јуна 2012. године показао довољно умешним да избегне судбину Зинелабин Бен Алија из Туниса, Али Абдуле Салеха из Јемена и Хосни Мубрака из Египта. У његовом опстанку на власти пресудну улогу су имале три ствари. Прва је Асадова способност да се „укопа” у Дамаску као престоници државе и да у њему, у најтежим условима, задржи пуну контролу. Другу ствар представља његова велика маневарска политичка вештина која представља наслеђе политике његовог оца, Хафеза ал Асада, који је пуних три деценије (1970-2000) владао Сиријом вешто баласнирајући између домаће елите и различитих региона, племена, конфесија и националности, гарантујући им ауторитетом своје чврсте власти одређени степен привилегија, самосвојности и самосталности. Трећа ствар везана је за Башар ал Асатову способност да манипулише и, управо кроз манипулисање, балансира између различитих интереса регионалних и великих сила. У условима након „арапског пролећа” ова вештина спољнополитичког баласнирања огледала се у правилном уочавању сукоба интереса између САД, ЕУ и Турске (као и неких заливских држава) са једне стране, а Ирана, Русије и Кине са друге, те вештог опстајања у међупростору. Политичка, економска и војна помоћ Ирана била је довољна да се режим у Дамаску одржи на терену, у борбама, да се стабилизује и изведе ратни преокрет – потискујући тако устаничке фракције, док се међународна, пре свега дипломатско-политичка подршка Русије и Кине и њихова „тежина” у СБ УН - где су три пута користиле вето како би блокирале намере западних сила да створе правни основ за војну интервенцију – показала

⁸ Salloukh Bassel, „The Arab Uprising and the Geopolitics of Middle East”, The International Spectator, Vol. 48, No. 2, June 2013, Beirut, стр. 35.

пресудном у првим, критичним фазама рата, између лета 2011. и оног наредног, 2012. године.

Етно-конфесионална структура и њена територијална распрострањеност те повезаност са спољним актерима, као и утицај страног фактора и великих сила који остављају маневарски простор за балансирање директне су последице политичке географије Сирије као државе која је после 1920. успостављена на простору Леванта, односно њеног геополитичког положаја чије се константе без већих проблема могу уочити у дуготрајним историјским процесима.

Геополитички значај Леванта и настанак модерне сиријске државе

Левант представља приморски, контактни део блискоисточног дела Римланда са средоземним басеном. Он је смештен између четири већа географске и геополитичке целине – Мале Азије на северу, Месопотамије (и даље, Персије) на истоку, Арапског полуострва на југоистоку и Египта са Синајем на југозападу. Традиционални Левант, поред Сирије која представља њен средишњи, највећи део, чине и Либан, Јордан и Палестина. У ширем геополитичком смислу, Левант је не само западни контактни простор централног дела Римланда са „унутрашњим морем” и даље - на запад и северозапад - са Европом, а на другој страни ободни део додире азијског залеђа те северне Африке, већ и прави театар историјског надметања ових великих геополитичких целина, односно државних творевина које су на њима кроз историју настајале. Доминантна геостратешка судбина Леванта је да буде или театар за надметање између Египта, Месопотамије, Мале Азије и Арабије, или „тампон зона” (buffer zone) између ова четири пресудна регионална утицаја. На простору Леванта су се зато вековима надметали велике силе, представнице ова четири утицаја, најчешће две или чак три међу њима истовремено. Овде се борило Новоегипатско царство са Хетитима, Асирци са малоазијским државама, потом Селеукиди са Птоломејима, Римљани са Парћанима, Византија са персијским Сасанидима, а потом и арапским мухамеданцима који су искористили међусобно истрпљавање две империје - источно-римске и персијске - да овладају овим простором и створе Калифат са центром у Меки, а касније и Дамаску и Багдаду (под династијом Абасида). У наредим периодима су се на овим просторима борили египатски Мамелуци, католички крсташи (који су основали своја прекоморска краљевства на Светој земљи) и Турци Селџуци. На послетку, цео простор постепено је потпао под нову, моћну исламску империју са севера – државу Турака Османлија који су, након заузећа Цариграда, покушали да обнове универзални Калифат. Власт Османлија на Леванту одржаће се све до модерних времена – до краја Првог светског рата, када ће победничке, европске велике силе на развалинама ове некада моћне империје искројити нову мапу Леванта, и шире – целог Блиског истока – са границама чији ће се главни обриси одржати до данашњих дана.

Само два пута кроз целокупну премодерну историју простор данашње Сирије био је средиште самосталне и моћне државе: за време хеленистичке Селеукидске династије (301-141 пре Христа), чија је престоница била смеште-

на у Антиохији, и, други пут, за време Омајадског калифата (661 -749 после Христа) чија је престоница, након муслиманског преотимања града из руку Византинаца/Ромеја била управо у Дамаску. Вредно је приметити да су у оба случаја стварање моћне државе са средиштем у данашњој Сирији биле последице ширих, империјалних и светско-историјских догађаја који су далеко превазилазили димензије самог Леванта и који су били непосредан резултат овладавања једне од великих сила ширим подручјем Блиског истока. Тек тада, Левант као „театар сукоба” и „тампон зона” постајао би средиште империје, која, показало се, никада није била дугог века, јер би околна регионална ривалства представника „четири утицаја” убрзо поново превагнула, враћајући овом подручју улогу нестабилног пограничја где се воде борбе углавном за одржавање равнотеже сила, односно спречавања нарушавања равнотеже која води у правцу панрегионалне премоћи.

За разлику од других регионалних центара и сила, као што су египатска долина Нила и малоазијска Анадолија, Сирији - то јест њеној географској и геополитичкој димензији - недостаје јак, природан физичко-географски „вежући елемент” који би пресудно допринео да се преовладају унутрашње микрофрагментације и њихова истовремена изложеност јачим спољним утицајима. Постојећој, модерној Сирији подједнако је било потребно и приморје како би она партиципирала у средоземној поморској трговини и како би чувала своју обалу од приступних других поморских сила, али и шире кохезивно залеђе, простор у дубини копненог дела Леванта које би јој пружио како преко потребне ресурсе за живот тако и безбедност од копнених утицаја других регионалних играча. Међутим, сиријска исцепкана и неподесна географија на коју су се кроз историју наталожиле наслаге разноразних спољних и унутрашњих деловања, претворила је овај простор у „печворк”, у колаж разних мањинских група и верских секти које су својим постојањем отелстворавале противљење свим унификаторским тежњама.

О томе убедљиво сведочи мапа савремене Сирије. Дуга и узана морска обала на северозападу земље нагло се претвара у ланац планина и висоравни у којима, опасани овим природним заштитама, живе мањинске групације – енклаве алавита, Друза и Маронита. Југозападно од њих је смештен њихов природни наставак, суштински нераздвојан од Сирије - Либан као одскочна даска историјски константно присутним поморским силама да покушају да се „угнезде” у сиријско залеђе. Сиријски западни планински појас, пак, на другој страни се спушта и претвара у висоравни дуж долине реке Оронтос и долине Бека, иза којих се, поново, уздижу планине Анти-Либан, Џабал ал Друз и висораван Хавран. Западно од Анти-Либанских планина, према истоку, протиче река Барада која ствара географске услове за пустињску оазу у којој је смештен Дамаск. Окружен ланцима планине са две стране, док му се на истоку налази непрегледна сиријска пустиња, Дамаск представља „судбоносно место” историјске гравитације целог овог простора - заправо једно огромно стратешко утврђење што на различите начине повезује међусобно веома различите микро-регионе сиријског дела Леванта. Дамаск је смештен на путном коридору који из Месопотамије, са истока, кроз пустињу иде пут либанског приморја (нека-

дашње древне Феникије). Он стратешки надзира овај правац као и правац на североисток, кроз полупустињу и степу преко Хомса и Хаме до Алепа, најсверенијег окрајка „плодног полумесеца”, месопотамског накривљеног лука. Овај простор северно од Дамаска је релативно хомоген али флуидан, подложнији утицајима са севера и истока него што је то случај са фрагментираном обалом и њеним планинским залеђем. Сам Алепо други је по важности стратешки центар сиријског дела Леванта. Смештен на само рубу северног дела месопотамског лука, Алепо представља раскрсницу која повезује Левант са Анадолијом на северу и Месопотамијом на истоку, као и - преко Хомса као својеврсног коридора - са Медитераном.

Цео простор Сирије лавира између ова два тежишта: између Алепа који је „рањив”, то јест изузетно осетљив на утицаје из Андолије (у мањој мери и Месопотамије), и који под страним утицајем може да постане гравитациони простор дела сиријских центрифугалних сила који се одвајају од остатка Леванта и присаједињују другим регионалним сферама утицаја (или ови, пак, преко њега покушавају да овладају целим Левантом), и Дамаска, који представља сталну гравитациону противтежу овим утицајима, што - због своје позиције стратешког утврђења - може да се ослони на друге, расположиве регионалне центре моћи, и на тај начин покуша да поврати своју централну улогу која простор највећег Сирије (а понекад, и ширег од њега) успева да одржи на окупу, под једним политичком влашћу. Овакву улогу Дамаск, као важан трговачки и војни центар, има још од античких времена. За време владавине Османлија, овај град био је средиште турске управе на арапским провинцијама, потврђујући по ко зна који пут кроз историју свој стратешки значај који му омогућава да потчини своје рурално залеђе, пре свега захваљујући сопственим потенцијалима да најдача све потенцијалне ривале. „Пасторални номади зависили су од града као места за продавање својих производа, док су сељаци зависили од његове заштите, као додатка економских и социјалних услуга које им је пружао. Ова важна улога ће се још више повећати када је Дамаск постао сиријска престоница, космополитски град. Од друге половине 19. века, град је почео да се модернизује, стварајући основу за рађање арапског национализма.”⁹

Савремена, пак, Сирија као независна држава у садашњим границама је настала као последица политичког договора чланица Антанте - европских победничких сила у Првом светском рату - са Републиком Турском као државноправном наследицом пораженог и урушеног Османског царства што је владало Левантом у претходна четири века, од 1516. до 1918. године. Англо-француски договор из 1916. године (Сајкс-Пиков пакт) простор Леванта поделио је на две интересне сфере - на британску и француску - које су правно легализоване на међународној конференцији у Сан Рему 1920. године. Француска сфера утицаја формализована је као мандат над „северном Сиријом” (која је обухватала територије садашњег Либана и Сирије), док су Британци на управу добили „јужну Сирију” (простор данашњег Израела, Палестине, Јордана и целог Ира-

⁹ Wakim Jamal. „Geopolitical dimension of Syrian crisis”, Foreign Policy Journal, 4.08.2012, стр. 1.

ка). Француска управа на Леванту почивала је на искусној колонијалистичкој манипулацији мањинама што је оставила своје дубоке трагове до данашњих дана. „У Либану, Французи су фаворизовали хришћанске Мароните који су почели да доминирају медитеранском трговином из ускомешаних лука као што је Бејрут, а на рачун сиромашнијих сунитских трговаца из Дамаска. Французи су, такође, окуражили групу познати као Низајриси која је живела дуж сурове сиријске обале, преименовавши их у алавите, како би им дали религиозни кредибилитет и увукли их у сиријску војску током француског мандата.”¹⁰ Французи су обликовали територије према јасним секташким и етничким линијама, већ у складу са перцепцијом која је група више служила интересима њихове колонијалне управе. Тако су, у оквиру француске политике „завади па владај”, 1920. године створене државе Велики Либан (данашњи Либан), држава Дамаск, Држава Алепо и Алавитска држава, а годину дана касније и држава Џабал (којом су владали Друзи) и Санџак Александрета, који је касније уступљен Турској (у којој је он постао савремена провинција Хатај).

Главни отпор француском мандату водила је претежно елита у Дамаску, постепено тежећи да створи предуслове за се Сирија уједини у суверену државу. Када се француски мандат на Леванту завршио 1943. године, постепеним уједињавањем Дамаска, Алепа и држава алавита и Друза настала је је Арапска република Сирија, што је својом територијом (око 185 000 км²) заузимала свега половину некадашње Османлијске провинције под истим именом. Остале територије - пре свега Либан - остале су ван Сирије, или као самосталне државе или као делови суседних држава (Турске, Ирака, Палестине, Јордана). Иако је у новој држави водећа улога припала Дамаску, делови земље остали су снажно изложени утицајима околних регионалних сила - Ирака, Турске и Египта. Североисточни део земље (Ал Хасака, Ал Камишли па до Еуфрата на истоку) под упливом је Ирака; регија Алепа има јаке хиљадугодишње везе са турском Анадолијом. Алавити у приморју и житељи престонице Дамаска имају снажно развијене односе са трговачком елитом у Бејруту, а Друзи са Јорданом и, преко њега, даље, са арапским пустињским племенима. „Стога, вишестране историјске трајекторије и лојалности постојећих сиријских региона и племена нису створиле кохерентне националне везе које би коначно довеле до стабилне националне државе. Арапски национализам као идеологија служио је да створи заједнички идентитет Сиријаца, превлађујући њихове племенске и регионалне под-идентитете, а у исто време задовољавајући тенденције појединих регија да буду повезане са околним регионалним центрима.”¹¹

Од самог настанка Сирије као суверене државе, њена геополитичка позиција излагала ју је утицајима и међусобном надметању околних регионалних играча, пре свега Египта и Ирака. Тако је нпр. владајућа елита у Дамаску играла важну улогу у стварању савезништва са Насеровим Египтом 1958, али се већ пар година касније окренула против самог Насера увиђајући да социјалис-

¹⁰ Bhalla Reiva, „The Geopolitics of Syrian Civil War”; Stratfor, 21.01.2014.

<https://www.stratfor.com/weekly/geopolitics-syrian-civil-war>, приступљено 20.04.2015.

¹¹ Wakim Jamal. „Geopolitical dimension of Syrian crisis”, Foreign Policy Journal, 4.08. 2012, стр. 3.

тичка економска политика која се креирала у Каиру може да шкоди њиховим виталним интересима. Уследио је и војни пуч 1961. (водили су га Ал Нахлави и Ал Кузбари), а 1966. и пуч под командом генерала Салаха Џадида, кога су својски подржали владајући кругови у Дамаску. Међутим, када је генерал Џадид кренуо да врши национализацију у типичном социјалистичком маниру, богатији слојеви у престоници окренули су му леђа и придружили се његовом ривалу, Хафез Ал Асаду.

Захваљујући савезништву са елитом у Дамаску, Хафез Ал Асад постао је неприкосновени господар политичке ситуације у Дамаску у новембру 1970, и у тој позицији остао пуне три наредне деценије. Доласком на власт, Асад старији се суочио са фрагментираним и интересно сукобљеним микрозаједницама унутар сиријске државе где је било потребно вешто баласнирати при одржавању кључне осовине власти; савезништву сиријских Алавита са меркантилним слојевима у Дамаску и другим мањинским заједницама које се плаше сунитске мајоризације. „Када се Ал Асад суочио са опозицијом из Муслиманског братства између 1975. и 1981. године, која се завршила крвопролићем у Хами 1982, он је био довољно оштроуман да сачува лојалност дамашке елите подижући њен удео у увоза са 1 милијарде сиријских фунти у 1975. на 3,6 милијарди у 1976. све до 4,17 милијарди сиријских фунти 1980, што је допринело неутрализацији Дамаска и спречавању његовом придуживању побуне у Хами. Ал Асад је тако осигурао стабилности свог режима са циљем да сачува сиријске националне интересе превенцијом или умањивањем спољног уплитања у сиријске унутрашње послове.”¹² Исту политику наставио је да води његов син и наследник Башар Ал Асад дуже од једне деценије, све док се, у драстично промењеним спољним околностима, није суочио са побуном која је, потпомогнута спољним уплитањем, прерасла у крвави грађански рат.

Интереси спољних сила у сиријском грађанском рату

У првом моменту, док се талас побуна „арапског пролећа” ширио северном Африком и Блиским истоком, регионалне силе биле су крајње опрезне и уздржане према инцијалним знацима дестабилизације Асадовог режима, бојећи се да се нестабилност не прошири и на њихове државе. Но, то је или била само тренутна бојазан коју су убрзо надјачали други, раније скројени планови, или је у питању била пука поза. Заливске монархије и Турска у првом тренутку су реаговали умерено и помирителски - саветујући Асада да задовољи „протестантске” масе обећавањем умерених реформи којим би сачувао власт и повратио политичку стабилности. Башар Ал Асад им није поверовао, већ ојачао своје везе са Техераном, реагујући репресивно према све насилнијим демонстрантима. Уследила је моментална промена добросуседске реторике у којима су околне државе настале уличне сукобе почеле да сагледавају у ширем стратешком смислу као прилику за промену режима: обзиром на приметан дисбаланс снага настао након Другог заливског рата и герилске побуне у Ираку,

¹² Исто, стр. 4.

заливске сунитске државе – убрзо и отворени помагачи прерастања побуне у оружани устанак – видели су дестабилизацију у Сирији као добру шансу да потисну нарасли утицај Ирана што је, корак по корак, бивао све ближи регионалној хегемонији. Ово је, повратно, само појачало осовину Дамаска и Техерана, који је видео у побуну „заверу сунита” која смера да им преотме стратешке позиције у Сирији као „срцу Леванта”, па је, заједно са либанским Хезболахом, похрлио да помогне савезнички Асадов режим. Док је једна група суседних држава – пре свих Саудијска Арабија, Катар и Турска, а насупрот свих њих, Иран – тежила да директним упливисањем допринесе исходу насталог конфликта – друга група суседа, понајвише Либан и Ирак, које имају сличне унутрашње структуралне проблеме и динамику њиховог одвијања као и Сирија – биле су заправо, посредно, и само у извесној мери, мимо своје воље, „увучене” у конфликт.¹³ Док су Асад и његови шиитски савезници јасно играли на поделе и мањинске страхове, исти однос према експлоатацији секташке структуре сиријског друштва имале су и сунитске државе – Саудијска Арабија, Катар и Турска. Њихов интерес је јасан: подстичући различите сунитске групе да преузму власт у земљи, циљ ових држава је био да свргну Асадовску алавитску, шиитско-хришћанско-курдску алијансу, да потисну хегемонистичку претензију Ирана и тако почну јаче да утичу на прилике у Либану, смерајући да тамошњи Хезболах одвоје од Хамаса и доведу га у сличну ситуацију као што је „арапско пролеће” довело Башара ал Асада. Сви они су веровали да би нови – сунитски режим – у Дамаску себе везао за своје природне савезнике и противставио се Ирану, пре свега са циљем да се заустави тренутна маргинализација сунита у пост-окупационом Ираку. Сиријска сунитска племена, нарочито трибална популација на истоку земље која је родбинским везама и брачним савезима дубоко испреплетена са заливским сунитским монархијама, само је важан инструмент у овим настојањима. Међутим, сунитске заливске државе подржале су различите фракције сунитских устаника против Асада: Катар финасира сиријски огранак „Муслиманског братства” (што се нимало не свиђа суседним монархијама) и радикалније исламистичке групе, док Ријад подржава „умереније”, не-исламистичке побуњенике, али и оне исламске које нагињу салафитима или припадају овој верзији сунитизма (обзиром на њихову доктринарну лојалности монархији). Турски АКП режим подржава такође умереније, „нерадикалне” устанике из „Слободне сиријске армије”, а нарочиту бојазан има према Курдима на северу земље и њиховим аутономистичким тежњама које се лако могу прелити и на турску територију настањену Курдима. Оваква турска позиција израз је њихове „неоосманске стратегије” стратешке дубине, чији је творац (некада министар спољних послова, сада премијер) Ахмет Давутоглу која тежи да искористи Османско историјско империјално наслеђе како би створила ширу сферу утицаја, будући да језгро своје државе сматра угроженим

¹³ О позицијама спољних геополитичких сила и њихових циљева у Сиријском грађанском рату детаљније код: Negruzian Avram, „The Struggle for Levant: Geopolitical Battles and the Quest for Stability”, Center for Strategic and International Studies, september 18, 2014, <http://csis.org/publication/struggle-levant-geopolitical-battles-and-quest-stability>, приступљено 20.04.2015.

спољим утицајима. Давутоглу сматра да је стабилност југоисточне Турске (простора где живе етнички Курди) могућа само ако се турски утицај прошири до линије Киркула и Мосула у северном Ираку и области Алепа у Сирији.¹⁴

Насупрот овим настојањима стоји Асадов режим у Дамаску у чврстом савезу са Техераном. Њихов савез заправо траје још од времена Ирачко-иранског рата, када је Башаров отац Хафез подржавао Хомеинијев Техеран. Одржавање шиитског режима у Дамаску омогућава Исламској републици Иран стратешко присуство на Медитерану, нарочито у Либану где је она значајан „велики играч” који може да индиректно утиче на арапско-израелски конфликт. У стратешкој визији Техерана могућност „губљења” Сирије створила би предуслове да Запад са својим сунитским вазалима појача „опсаду” Ирана и покуша, у повољном тренутку, да изврши инвазију сличну оној спроведеној на Садамов Ирак 2003. године, као наредној етапи панконтиненталне западне стратегије „закључавања” Русије и Кине кроз „укотвљавање” прозападних режима и војних потенцијала на целом Блиском истоку, а потом и Средњој Азији. Русија и Кина стога су чврсто подржали Башар Ал Асада: његов пад за Русију би значио губљење не само једног од последњих значајних блискоисточних савезника који омогућава држање средоземне поморске луке (Тартус) за припаднике руске ратне морнарице, већ и слабљење њиховог главног стратешког савезника у постхладноратовском периоду у исламском свету – Ирана. „Губитак Сирије” у корист Запада и околних сунитских држава значио би да се цео Блиски исток потпуно измиче из руског утицаја, док се „савезнички” Иран постепено доводи у потпуно окружење где би, у таквој ситуацији, САД могли да користе Турску и заливске сунитске државе за дубљу инфилтрацију на постсовјетски Кавказ и Средњу Азију. На сличним стратешким позицијама, али са мањим интересом и бојазни, стоји и Кина која у Русији и Ирану види дугорочне савезнике, а у САД и њиховом савезницима највећу претњу по своје континенталне глобалне економске и политичке интересе.

Управо овакав развој догађаја представља дугорочни стратешки циљ западних сила што, кроз преусмеравање регионалних незадовољства и менаџмента конфликта, смерају да преобликују геополитичку ситуацију целог региона у правцу стварања „великог Блиског истока”. У том смислу, они су - што преко својих регионалних савезника што директно - подржали устанике у рушењу Асада као прву етапу обуздавања и дробљења нарасле иранске регионалне моћи. Но, њихов циљ био је да умерени, а не радикални, фанатично антизападни сунитски режим овлада целим или већим делом Сирије. Радикализација устаничких група и постепена превага екстремних, антизападних исламиста ИСИЛ-а показује да су се „локални играчи” у жару секташког рата потпуно отели контроли западног „ратног менаџмента” и израсли у потенцијално већу опасност него што је то шиитски, антизападни Иран.

¹⁴ Детаљније код: Chiriatti Alessia, „Neo-Ottomanist Diplomacy: The Turkish Geopolitics in Syria” XXVI Convegno SISP – 13/15, Istanbul, Settembre 2012.

Литература:

1. Barnes-Dacey Julien, Levy Daniel(ed.), *The Regional Struggle for Syria*, EU Council of Foreign Relations, London, 2013
2. Bhalla Reiva, „The Geopolitics of Syrian Civil War”; Stratfor, 21.01.2014.
3. <https://www.stratfor.com/weekly/geopolitics-syrian-civil-war>
4. Chiriatti Alessia, „Neo-Ottomanist Diplomacy: The Turkish Geopolitics in Syria”,
5. XXVI Convegno SISP – 13/15, Istanbul, Settembre
6. Christopher M. Blanchard, Carla E. Humud Mary Beth D. Nikitin, „Armed Conflict in Syria: Overview and US Reponse”, Congressional Research Service, Washington, 17. september 2014
7. Jenkins Michael, „Dynamics of Syrian Civil War”, Rand corporation, Santa Monica, 2014
8. Negruzian Avram, „The Struggle for Levant: Geopolitical Battles and the Quest for Stability”, Center for Strategic and International Studies, september 18, 2014, <http://csis.org/publication/struggle-levant-geopolitical-battles-and-quest-stability>
9. Salloukh Bassel, „The Arab Uprising and the Geopolitics of Middle East”, The International Spectator, Vol. 48, No. 2, June 2013, Beirut
10. Slim Hugo, Trombetta and Lorenzo, „Syrian Crisis Common Context”, United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, New York, may, 2014
11. Wakim Jamal. „Geopolitical dimension of Syrian crisis”, Foreign Policy Journal, 4.08. 2012

SYRIAN CIVIL WAR – GEOPOLITICAL FRAMEWORK

Summary: Syrian civil war is world's largest armed conflict in the second decade of 21-st century. It started with the spillover of „Arab Spring” unrests into this Near East country, progressively developing into the real ethnic and confessional „sectarian war”. This paper studies stages of the conflict and the spectre of this complex, multidimensional crisis: original, starting level of crisis linked with the society's discontent with the current political system, its corruption and the repression; level of violent attempt of regime's overthrow; ethnic and confessional and ideological level; ethnic minorities level and regional / international level; level of geostrategical outplay between neighbouring regional and Great powers that all have their favorites in the civil war. By analyzing all crisis levels, second part of the Paper focuses on its geopolitical dimension – on the classical geostrategical position of Syria in the Levant as the space of permanent rivalry between the regional powers, nowadays mostly in the context of regional power disbalance that had it significant impact on decisions of many of regional and global geopolitical subjects to take their part into the conflict and turn this civil war into the typical „proxy war”.

Key words: Syria, civil war, geopolitics of Levant, Rimland, balance of power

САЊА АРЕЖИНА*

Институт за друштвени развој
Југоисточне Европе
Београд

УДК 316.334.3:32.019.5

Монографска студија

Примљен: 14.05.2015

Одобрен: 12.06.2015

КИНЕСКА „ОФАНЗИВА ШАРМА” НА ЦЕНТРАЛНУ И ИСТОЧНУ ЕВРОПУ

Сажетак: Долазак новоиндустријализованих држава (BRICS) на светску сцену поново је увео хладноратовско такмичење у међународни систем. Нови комфорнији (кинески) модел давања помоћи и инвестиција иностранству, како би био прихватљивији у односу на западни, користи политику „без условљавања“. Након Африке, Латинске Америке и Азије, где је Кина „going out“ политиком ширила своје присуство, криза из 2009. године и потреба европских држава за капиталом ван еурозоне су јој отворили пут и на овај континент. Посебан фокус је стављен на државе Централне и Источне Европе са којима Кина никад није имала сукобљавања око осетљивих питања. Међутим, страх од „кинеске претње“ условио је скептичност и забринутост бриселских званичника што заједно са непостојањем кохерентне политике Европске уније спречава Брисел да дефинише јасан оквир сарадње држава Централне и Источне Европе са Кином, иако је у међувремену стратешко партнерство Кина-ЕУ продубљено и остварена синергија између политика Европске уније и кинеске иницијативе о новом путу свиле.

Кључне речи: Кина, Европска унија, Централна и Источна Европа, иностранна помоћ, стране инвестиције, нови пут свиле

Увод

Свет је у двадесет првом веку променио своје карактеристике услед глобализације која је наступила читаву деценију раније (Реџић, 2002: 17, 18). Последице тога су видљиве у окружењу у коме је расподела моћи постала мултиполарна, а сарадња између држава неопходна. Завршетак униполарног момента (Krauthammer, 1990/1991: 23-33; 2002: 13) наговестио је једну нову етапу постамеричког света (Zakarija, 2009: 3) у којем долази до дисперзије глобалне моћи са Запада на Исток (Goldstein, 2007: 639-682) и где тврду моћ замењују мека и паметна моћ (Naj, 2012: 9). У свету где је међузависност све

* sanja_arezina@yahoo.com

више присутна, где НР Кина и Сједињене Америчке Државе (САД) коегзистирају као ривали и партнери у некој врсти симбиозе (Brzezinski, 2012: 20), присутна је немогућност Г7 и Г8, али и економија у успону предвођених Кином, да обезбеде глобалну стабилност, те Г20 постаје „кључни инструмент за прилагођавање“ у коме свака држава мора да уклопи своје националне аспирације у међународни аранжман којим се избегава конкуренција нулте игре у циљу даљег економског развоја (Kissinger, 2011: 529).

Европа није остала имуна на промене које је нова расподела моћи у свету донела. Иако су претходне кризе показале да је могуће сарађивати на питањима од заједничког интереса, у складу са формулом „мање партнерство а више коеволуција“ (Kissinger, 2011: 539), криза у Украјини, која је почела 2013. године, указала је на то да су велике силе далеко од визије заједничког циља да не размишљају о моћи над другима већ о моћи за постизање циљева заједно са другима. И поред потребе држава лавова да очувају постојећу расподелу моћи у међународном систему тј. очувају равнотежу снага како би задржали своје место у систему, међународни поредак сачињен након Другог светског рата се увелико налази у фази мењања (Schweller, 1994: 101). Неспособност лидера да користе контекстуалну интелигенцију (способност да се разумеју околности у развоју и да се искористе трендови) као кључну вештину којом ће изворе моћи преобратити у успешне стратегије паметне моћи, негативно је утицала на опоравак држава након економске и финансијске кризе 2008/09. године.

Европска економска заједница прерасла је у Европску унију која, како би сачувала своју животност и постојећу кохерентност, амбициозним циљевима константно себи поставља нове изазове. Као мост између Европе и Азије регион Централне и Источне Европе, са 16 држава од којих су неке чланице Европске уније (Пољска, Литванија, Летонија, Естонија, Словенија, Мађарска, Чешка Република, Словачка, Румунија, Бугарска и Хрватска), а неке у фази приступања (Србија, Црна Гора и Албанија) или још увек у предприступним процесима (Македонија и Босна и Херцеговина), је одувек био простор на коме су се преламали многобројни интереси и на који су многе државе, нарочито оне у успону, желеле да прошире свој утицај. Данас овај регион, захваљујући свом геостратешком положају, привлачи многобројне инвестиције у области инфраструктуре, бродарства, транспорта и енергетике.

Кина, која је крајем седамдесетих година 20. века са политиком „отварања према свету“, почела да води једну флексибилнију спољну политику отпочевши, између осталог, сарадњу на свим пољима са Европском заједницом (ЕЗ), све више је почела да показује интерес за овај регион, како у политичком, тако и у економском смислу. Немири на Тјенанмену 1989. године су утицали да се сарадња са ЕЗ ограничи у неким областима увођењем санкција које су и данас на снази. Оне су се у првом реду односиле на прекид војне сарадње са Кином и забрану извоза наоружања и високих технологија које би могле бити употребљене у војне сврхе. Временом је Кина од тржишног елдорада и пожељног партнера, у 21. веку постала озбиљан конкурент и супарник. Невероватан економски успон и „going out“ политика (*Zou Chuqu*), којом пласира вишак

капитала са циљем да се продуби приступ страним тржиштима, природним ресурсима и напредним технологијама, изазива несигурност и страх код држава широм света, а нарочито оних у њеном суседству. Услед тога оне су разапете између скептичности и забринутости својих лидера с једне стране, и жеље за дубљом сарадњом са друге стране. То се односи и на подручје Европске уније (ЕУ), посебно када је у питању Централна и Источна Европа која се од „big bang“ проширења 2004. године, а посебно од кризе 2008. године и отпочињања Механизма сарадње Кине са овим регионом 2012. године налази у фокусу пажње ове далеке азијске државе.

Овај рад се састоји од пет делова. У првом делу ће бити речи о томе на који начин се развијала сарадња НР Кине са Европом од 1949. године и како је на то утицао њен убрзани економски развој. Други део објашњава настанак кинеске „going out“ политике на почетку 21. века и њену сврху. Трећи део говори о томе колико се ситуација променила у корист Кине након економске и финансијске кризе 2009. године и на који начин је то утицало на промену односа држава Европске уније према њој. Четврти део објашњава због чега је Пекинг толико заинтересован за сарадњу са Централном и Источном Европом. Поставља се питање да ли скептичност и забринутост бриселских званичника с једне стране, и жеља за дубљом сарадњом са друге стране, пружају јасан оквир сарадње који државе овог региона могу да имају са Кином? Задњи, пети део ближе описује начин функционисања и давања кинеске помоћи и инвестиција иностранству – FAGIA, поредећи га са западним моделом давања помоћи и инвестиција. Овај чланак се завршава кратком дискусијом о могућностима које пружају два модела давања помоћи и инвестиција у свету, као и о перспективи давања кинеске помоћи и инвестиција државама Европе, а посебно региону Централне и Источне Европе.

Кина и Европа – од идеологије до прагматизма

Кинески спољнополитички став према Европи, од оснивања Народне Републике Кине 1949. године, био је заснован на идеологији и Мао Цедунговој (*Mao Zedong*) визији интереса у међународној политици. У првим годинама, Кина је Европу посматрала кроз стратегију „нагињања на једну страну“ (*Yibiandao*) тј. кроз свој однос са Совјетским Савезом (СССР) и социјалистичким блоком, а против империјалистичког америчког блока држава. Западна Европа је доживљавана као инструмент у рукама САД, док је процес европских интеграција, започет 1951. године оснивањем Европске заједнице за угаљ и челик (ЕССЦ), од стране Мао Цедунга сматран као доказ слабљења америчке позиције чији је циљ било интегрисање Западне Европе како би се избегао економски колапс капиталистичког система који су САД наметнуле Европи. Међутим, отпочињањем идеолошког спора са СССР шездесетих година 20. века Кина мења стратегију „нагињања на само једну страну“ у нову стратегију по којој антиимперијализам (*Fan Di*) и антиревизионизам (*Fan Xiu*) представљају два фронта борбе на коју ће се Кина фокусирати у наредном периоду.

Према Маовој теорији посредничких зона (*Zhongjian Didai*) која је осмишљена 1946. а модификована 1963. године, као теоријско објашњење нове стратегије, Европа је требала да представља једну од посредничких зона између империјалистичког и социјалистичког блока. Суштина је била да Западна Европа буде независна од САД и да заједно са Кином и земљама у развоју сарађује како против СССР, тако и против САД. Међутим, и поред постојања билатералних односа са појединим државама чланицама Европске економске заједнице (ЕЕЗ) тек након успостављања сино-америчких односа 1972. године одласком председника Ричарда Никсона и његовог саветника Хенрија Кисинџера у Пекинг, успостављени су дипломатски односи између Кине и Европске заједнице 1975. године. Након успостављања дипломатских односа са САД, Пекинг 1979. године поново мења стратегију у стратегију „нагињања на само једну страну“ (*Yitiaoxian*) по којој Европа представља важан елемент отпора против Совјетског Савеза (Szcudlik-Tatar, 2010: 349-363). Мао Цедунгова „теорија о три света“ (*Sange Shijie*), по којој су „први свет“ чиниле супер силе – САД и СССР, „други свет“ развијене земље попут Јапана и европских земаља и „трећи свет“ неразвијене земље или земље у развоју Азије, Африке и Латинске Америке, међу којима су биле несврстане земље попут Југославије, али и Кина (Tanjug Press, 1977), је претрпела промене, тако да су по новој дефиницији, други и трећи свет, заједно са САД требали да сарађују против Совјетског Савеза (Szcudlik-Tatar, 2010: 349-363).

Са доласком Денг Сјаопинга (*Deng Xiaoping*) на чело Кине став заснован на идеологији мења се и постаје прагматичан. Однос са великим силама се уравнотежује услед неопходности стабилних спољнополитичких односа како би се држава усредредила на преко потребан економски развој. Такође, развија се једна свестрана сарадња са Европском унијом чији најбитнији део представља јачање економских односа, те је већ 1978. године потписан Споразум о трговини, а затим и 1985. године Споразум о трговини и економској сарадњи. Међутим, нареди на Тјенанмену из 1989. године довели су до погоршања односа на релацији Брисел-Пекинг. Свих 12 држава Европске заједнице прекинуло је контакте на високом политичком новоу и суспендовало тзв. меке зајмове. Уведене су санкције које су се односиле на прекид војне сарадње и забрану извоза у Кину наоружања и високих технологија које би могле бити употребљене у војне сврхе. Па ипак, већина држава чланица ЕЗ су биле сувише заинтересоване за кинеско тржиште да би га се одрекле, те је већ 1992. године међусобна трговина, сем оружјем и високим технологијама, обновљена (Babić, 2010: 435).

Крај Хладног рата и распад СССР довели су до тога да је нестао страх од совјетског „хегемонизма“ који је „кројио“ кинеску спољну политику и ујединио Вашингтон и Пекинг. У таквим промењеним геополитичким односима кинеска спољна политика почела је да се гради у односу на једину суперсилу која је преостала – САД. Поставши највећа комунистичка држава на свету Кина је преузела од Совјетског Савеза улогу водећег идеолошког ривала (Hantington, 2000: 246). Међутим, и овог пута кинеска прагматичност је имала утицаја те као што је прилагођавао своју спољну политику током Хладног рата, Пе-

кинг, како би заштитио националне интересе, исто је почео да ради и након његовог завршетка. Заменивши Мао Цедунгово схватање да „време мира није добро за развој“ и да је хаос много бољи јер „рађа промене“ и његову процену вероватног „раног рата, главног рата и нуклеарног рата“ (*Zhangzheng Yu Geming*) закључком да су „мир и развој главне тенденције епохе“ (*Heping Yu Fazhan*), 1985. године Денг Сјаопинг је поставио темеље реформи спољне политике препознатљивој у савременој пракси кинеске државе као доктрина „24 карактера“, која се данас огледа у теорији „мирољубивог и хармоничног развоја“ (Kissinger, 2011: 539).

Држећи се његовог дугорочног плана већ деведесетих година у Кини се почео примећивати напредак, деценију пре него што је планирано. Наиме, 1997. године, три године раније од зацртаног рока, испуњено је 16 индикатора за остварење државе благостања (*Xiaokang*). Затим је задато нових 10 индикатора који треба да буду испуњени у три корака до 2020. године, на стогодишњицу од оснивања Комунистичке партије Кине (КПК), и који би требало од Кине до 2050. године (следећи линију од 100 година од оснивања НР Кине) да направе свеобухватну државу благостања (*Quianmian Xiaokang*, Агеџина, 2014: 8). Тиме ће бити остварен „кинески сан“ од 200 година реформи (Weibin, 2013).

Важност и величина економија и тржишта Европске уније и Кине упућивали су их на интензивну сарадњу. Стога је Европска комисија 1995. године по први пут установила Стратегију за развој односа са Кином. Након преузимања Хонг Конга (1997) и Макаоа (1999) нестала је и последња могућност за директан сукоб интереса, како у геополитичком, тако и у стратегијском смислу. У Саопштењу о изградњи свеобухватног партнерства са Кином из 1998. године је предложен унапређени политички дијалог, подршка кинеској транзицији ка отвореном друштву заснованом на владавини права и поштовању људских права, даљем кинеском интегрисању у светску економију, охрабривање њених интереса у регионалној сарадњи, подршку економским и социјалним реформама, одрживом развоју и подизању профила ЕУ у Кини. Међутим, брз економски развој, који је утицао на то да Пекинг почне на Западу да се перципира као важан партнер, није довео до укидања санкција на извоз наоружања и високих технологија у Кину. Оне су остале на снази, иако је њихова улога више симболична него практична. Перципирање Европске уније као независног економског и политичког субјекта који представља мекану противтежу САД било је потпуно погрешно. Схвативши то Кинези су кренули да промовишу своје спољнополитичко виђење света које се креће од једне суперсиле тј. униполарног ка мултиполарном свету, признали су Брисел као важног актера у међународним односима и тиме отпочели са применом Велике стратегије која је требала да им омогући да Кина постане економски просперитетна земља, стабилна изнутра и призната и прихваћена споља као велика сила (Szcudlik-Tatar, 2010: 352). Услед тога, дефанзивна сигурносна стратегија комбинована са економском привлачношћу великог тржишта постала је окосница кинеске спољнополитичке стратегије (Cheung, 2006).

„Going out“ политика

Касних седамдесетих година XX века, Кина је почела да гради своју стратегију економске модернизације на филозофији која се тиче страних директних инвестиција. Она функционише у две различите, али међусобно повезане фазе. Прва, „поздрављање уласка“ (*Yin Yinlai*), је олакшала домаћу акумулацију капитала, реформу тржишта и технолошког развоја, да би затим била праћена другом фазом политиком „изласка на страна тржишта“ (*going out*) вишка капитала са циљем да се продуби приступ страним тржиштима, природним ресурсима и напредним технологијама, доносећи додатни раст и стабилизацију. Ове две фазе функционишу по принципу Јин и Јанг како би по таоизму дуалистичком космологијом била створена равнотежа у природном свету. Денг Сјаопинг је 1978. године почео да припрема терен за глобалну стратегију. Покренуте су обимне реформе на тржишту које је пратила деколективизација пољопривреде, експеримент са слободним тржиштима и уплив страног капитала. „Славно је бити богат“ бодрио је Денг Сјаопинг свој народ (Kenedi, 1997: 200).

У то време стране директне инвестиције су у Кину улазиле углавном преко Хонг Конга који је тада још увек био под британском управом. Само државна предузећа и друга покрајинска и општинска тела могла су да инвестирају у иностранству, што су и чинила али у веома скромном обиму. Средином деведесетих друштвена предузећа су претворена у акционарска друштва. Азијска финансијска криза 1997-1998. године натерала је Кину да помогне својим мултинационалним компанијама да успоставе у иностранству производне базе, како би могле да се интегришу на нова тржишта и усвајају западну технологију, менаџерско управљање и страну валуту. Кина је почела да нуди пореске олакшице за извоз и финансијску помоћ свим својим предузећима у иностранству која би користила кинески материјал, делове и опрему.

Обим промена које су након тога захватиле Кину економиста Џефри Сакс је сажео у једноставну реченицу: „Прича о Кини је најуспешнија прича о развоју у историји света“ (Stojanović, 2013: 837). Почетак 21. века наговестио је промене у међународним односима. Брз економски развој Кине за последицу је имао настанак теорије о „кинеској опасности“ на Западу што је као резултат имало редефинисање спољне политике (Baković, 2004: 2). Кинеско руководство са Ху Ђинтаом на челу је промовисало теорију „мирољубивог успона“ којом је успон дефинисан као легитиман циљ за који је потребан мир, као предуслов али и циљ у исто време. По њему, тај успон није требао да узнемири дотадашњу равнотежу снага, него да, штавише, буде користан суседним државама и светској заједници. Први корак је требала да буде позитивна перцепција Кине у сопственој регији као предуслов за њено позитивно прихватање у целом свету. Међутим, израз „мирољубиви успон“ је доживљаван као претња па је убрзо промењен у „мирољубиви развој“. У овој, као и у доктрини „хармоничног развоја“, које су обележиле кинеску спољну политику у првој деценији 21. века, може се видети суштински утицај великог архитекте Денг Сјаопинга и његове доктрине „24 карактера“ (Bergsten et al, 2012: 281).

Када је Кина 2001. године приступила Светској трговинској организацији (СТО), „going out“ политика је званично покренута. Ова политика је укључена у десети петогодишњи план (2001-2005) чиме је формализована као једна од „четири модернизације“ и примарни циљ економског развоја. Њену суштину представља охрабривање предузећа која су у државном власништву да уђу на СТО тржиште, али и конкретну помоћ кинеске државе за пословне подухвате у иностранству. Остварујући на тај начин шире дипломатске циљеве, како би инвестирали импресивне кинеске девизне резерве предузећима су дата правна и административна средства, преференцијални приступ финансијама и дипломатска подршка неопходна да се пробију на тржишта изван Кине. Главни циљ је наставак развоја, повећање производње, запошљавање и други економски програми који као приоритет имају смањење инфлаторног притиска и спречавање смањења вредности кинеских средстава у доларима (Aреžина, 2014: 14). Стицање имовине, као и инвестирање у иностранству је јефтиније, а компаније су заинтересованије за улагања у реалну економију уместо шпекулативних инвестиција у финансијским секторима. На тај начин је Кина, повећавајући стране директне инвестиције у наредним годинама, постала велики светски инвеститор, трансформишући се од великог извозника робе у великог извозника капитала.

У свом једанаестом петогодишњем плану (2006-2010) Влада је подстакла компаније да „и даље иду напоље“ (*Jinyibu Zouchuqu*) како би вишак капитала усмериле од спекулативног инвестирања у некретнине и берзу, и да би се олакшао већи притисак на кинеску валуту ренминби. Комисија за национални развој и реформу сачинила је списак природних ресурса и технологија на које кинеске директне инвестиције треба да циљају. До краја 2010. године стране директне инвестиције су према Министарству трговине НР Кине порасле на 317,21 милијарди долара (у односу на 4,840 милијарди долара САД), док су закључно са јуном 2013. године износиле 435,7 милијарди долара (The Heritage Foundation, 2013). Очекује се да ће 2020. године Кина достићи хиљаду милијарди долара страних директних инвестиција које пласира у иностранство. Ова политика се и даље развија, што је приметно у Дванаестом петогодишњем плану за период од 2011-2015. године где је фокус стављен на „инклузивни раст“. Циљ је концентрисати се на продубљивање дистрибутивне мреже и препознавање, као и на стицање напредних технологија и могућности истраживања и развоја (Diplomatic Courier, June 26th 2013).

Криза као кључни моменат јачања Сино-Европске сарадње

Економска и финансијска криза, која је избила у јесен 2008. године у САД и прелила се у Европу у пролеће 2009. године, и способност да се она успешно преброди у односу на већину света променила је кинеску самоперцепцију. Док се већина светских привреда суочавала са налетима кризе и њеним последицама таворећи или у предворју или, пак, у самом епицентру рецесије, Кина је 2009. године забележила економски раст од 8,7 процената. Томе треба

додати и чињеницу да се кинеска економија током три деценије сваких осам година удвостручавала (Zakarija, 2009: 88). Великој Британији је било потребно 155 година да удвостручи свој БДП по глави становника, САД је било довољно 50 да учини исто, док је Кина то учинила за 15 година. Данас је она друга економска сила света са најбржом стопом развоја, прва трговинска сила света, прва извозна и друга увозна земља света, највећи штедиша и други по реду војни потрошач (Нај, 2012: 2018). Такође, она је и главни трговачки партнер већине земаља света, укључујући чак и блиске америчке савезнике као што су Јужна Кореја и Аустралија. И док су 2006. године САД биле највећи трговински партнер за 127 земаља света, а Кина за 70, у 2011. години ситуација се променила у корист Кине која је постала главни партнер за 124 земље, док се број партнера САД смањило на 76 (Xiaofang, 2013). Како би на неки начин сузбио кинеску трговинску и економску офанзиву Вашингтон је 2012. године своју спољну политику окренуо ка Азијско-Пацифичком региону и осмислио два пројекта: Транспацифичко економско партнерство и Трансатлантско трговинско и инвестиционо партнерство (U.S. Department of State, 2013). Па ипак Пекинг и даље има веома висок економски раст од 7,4 процента колико је износио у првом кварталу 2014. године (CRI, 2014).

Брз економски развој Кине подстакао је њено руководство да, како би одржали домаћи раст, обезбеде довољан доток енергије и сировина улажући у земље Африке, Латинске Америке, југоисточне Азије, Аустралије и Канаде (Diplomatic Courier, 2012). Путем „меке моћи“ кроз „офанзиву шарма“ од 1950. до краја 2009. године дато је укупно 39,2 милијарде долара помоћи. Према документу кинеског Министарства информација, давања су се састојала од 16,3 милијарде долара бесповратне помоћи, 11,7 милијарди долара бескаматних и 11,3 милијарде долара повлашћених зајмова. Од тога 61 проценат је искоришћен за помоћ у изградњи транспорта, комуникација и електричне инфраструктуре, а 8,9 процената за подршку развоја енергетског сектора и ресурса, као што су нафта и минерали. Бела књига о мирном развоју из 2011. године наводи да су до 2009. године дати повлашћени кредити за укупно 76 земаља у којима се изводило 325 пројеката, од којих су 142 већ била завршена (Information Office of the State Council, 2011). Према подацима кинеског Министарства трговине њихова помоћ државама широм света пре кризе је износила: у 2005. години 12,3 милијарде долара, у 2006. години 21,2 милијарде долара, и у 2007. години 26,5 милијарди долара. Од 2008. године та сума значајно расте на 55,9 милијарди долара, да би до 2012. године нарасла на 77,2 милијарде долара, и закључно са јуном 2013. године износила укупно 435,7 милијарди долара (The Heritage Foundation, 2013). Данас, кинеска помоћ и инвестиције већином одлазе на улагање у инфраструктуру (40 процената) и природне ресурсе (42 процента), док осталих 18 процената одлази на остале видове помоћи (Wolf et al, 2013: 47).

Европско тржиште је и поред чињенице да су Кина и Европска унија у 2001. години засновале „пуно партнерство“ које је 2003. године прерасло у „стратешко партнерство“ тј. „свеобухватно стратешко партнерство“ остало прилично затворено за Кинезе (Babić, 2010: 426). Година 2008. остаће упамће-

на по захлађењу односа између Пекинга и Брисела. Разлог за то су били ставови појединих чланица ЕУ према побуни „14 марта“ у Ласи, управном седишту кинеске покрајине Тибет, као и према Олимпијским играма чији је Кина те године била домаћин. Наиме, Европски парламент је 10. априла 2008. године усвојио Резолуцију о Тибету, Далај Лама је примљен у формалне посете од стране неких европских званичника, док су европска јавна гласила критиковала Кину због догађаја у Ласи. Такође, током председавања Словеније Европском унијом објављена је декларација, заједно са САД, о осуди Кине. Било је и претњи бојкотом Олимпијских игара због чега је на крају Кина отказала Састанак на врху Азија-Европа који је требао да се одржи 1. децембра 2008. године, што је био први пут у 11 година (од 1998. године) да се овај састанак одложи (Babić, 2010: 428).

Па ипак, Кина, свесна тога да мултиполарни свет може постојати само уз уједињену Европску унију и јак еуро који спречава јачање долара, је током кризе 2009. године притекла у помоћ са девизним резервама које поседује. Тиме је, у исто време, штитила своје извозно тржиште, извор нових технологија и опреме и један од највећих извора страних улагања (Babić, 2010: 459). Активно је подржавала еврозону преко Европског фонда за финансијску стабилност и Европског стабилизационог механизма. Путем ММФ-а дала је помоћ у вредности од 43 милијарде долара. Милијарде кинеских девизних резерви уложене су у европске обвезнице, посебно оних држава чија је презадуженост претила опстанку евра – Грчке, Ирске, Португалије, Шпаније. Кинеске инвестиције на Старом континенту су за 2012. годину износиле 69,3 милијарде долара, да би закључно са јулом 2013. године достигле цифру од 82,5 милијарди долара (The Heritage Foundation, 2013a, 2013b). Од тога је за кредитирање 16 држава Централне и Источне Европе у 2012. години издвојено 10 милијарди долара (RTS, 2012). Такође, Кина је повећала увоз из Европе, склапајући уговоре у Немачкој, Британији и Шпанији вредне више од 15 милијарди евра те је трговина у 2013. години са Европском унијом достигла 560 милијарди долара што је четвороструко повећање у поређењу са стањем од пре десет година (Politika, 2012). На тај начин, Кина је помажући Европској унији да остане „на ногама“ смањила могућност да она сама претрпи губитке, у исто време желећи да отвори простор за кинеска улагања и одбровољи европске званичнике да попусте ограничења трговине наоружањем и осетљивим производима високе технологије који су потребни за кинески национални програм наоружања (Diplomatic Courier, 2012).

Међутим, до тога још увек није дошло јер су државе попут Данске, Норвешке, Шведске, Ирске, Португала и Пољске против укидања санкција, иако се Француска, Немачка, Италија и Шпанија већ дуже време залажу за њихово укидање, док су Велика Британија и Холандија неутралне (Babić, 2010: 429). То говори да је досегнуто „свеобухватно стратешко партнерство“, продубљено 2014. године (Council of the European Union, 2014), и поред тога што израз „свеобухватно“ упућује на врло широко подручје заједничких интереса и комплексан спектар односа, а „партнерство“ на досегнуту блискост и зрелост билатералних односа (Baković, 2006: 182), и даље ограничено непостојањем вој-

ностратешке сарадње (Babić, 2010: 426). Као формални разлози останка санкција на снази помињу се непоштовање људских права у Кини, утицај који би раст кинеске војне моћи у региону имао на односе са Тајваном (иако државе ЕУ доследно признају начело „једне Кине“, не продају оружје Тајвану, осим Француске 1992. године, нити постоји „тајвански лоби“ у ЕУ) и што би уколико се деси испорука оружја и војне технологије то оптеретило традиционално савезничке односе ЕУ и САД (нарочито имајући у виду да је доњи дом Америчког Конгреса већ претио завођењем санкција европским предузећима која би то учинила, Shambaugh, 2004: 244). Њихов значај данас је више симболичан него практичан.

Невероватан економски успон и „going out“ политика, којом Кина пласира вишак капитала са циљем да се продуби приступ страним тржиштима, природним ресурсима и напредним технологијама, изазивају несигурност и страх широм света. Чињеница да је Кина од тржишног елдорада и пожељног партнера у 21. веку постала озбиљан конкурент и супарник утицала је на њене односе са државама и међународним организацијама широм света. Па ипак, за разлику од односа на релацији Кина-САД, однос Брисел-Пекинг је искључиво заснован на начелу једнакости без икаквих системских или стратешких сукоба интереса и жеље ЕУ да доминира у том односу. Дејвид Шамбау сматра да „ЕУ као глобални играч на међународној равни дели бриге Кине за уравнотеженији међународни поредак заснован на стварном мултилатерализму, и жели да је ангажује као одговорну силу (*Fuzeren De Daguo*) у решавању светских питања“ (Ahlbrandt-Kleine, 2009, Shambaugh, 2004: 248, Zoellick, 2005). Такође, он сматра да ће однос на релацији Кина-ЕУ „временом постати нова осовина у светским пословима и служити као извор стабилности у ровитом свету“ (Shambaugh, 2004: 247).

У оквиру „свеобухватног стратешког партнерства“, које постоји на релацији Брисел-Пекинг, кинеско руководство градира важност билатералних односа са државама како по степену важности тако и по карактеру (Dinić, 2009, Udovički, 2013). Велика Британија, Француска и Немачка се могу издвојити као стратешки партнери. То значи да ти односи прадстављају основу за највиши, најшири и најдубљи степен сарадње, подударности интереса и наглашеног пријатељства и отворености за дијалог, међусобно разумевање и узајамну подршку, без елемената мешања у унутрашње ствари. Уз ове три државе налазе се и Шпанија и Португалија с образложењем да се историјске везе (португалска колонија Макао) као и садашњи економски и енергетски интереси могу добро остварити у регијама које гравитирају Шпанији (Јужна Америка), односно државама у којима традиционалне везе има Португалија (Бразил, Африка). Интерес Кине за југ Европе подигао је и Грчку на ниво „стратешког партнера“. Од источноевропских држава у Европској унији традиционална блискост односа призната је успостављањем „сарадње и пријатељског партнерства“ са Пољском које је 2011. године прешло у „стратешко партнерство“ продубљено 2012. године (The China Times, 2012). Са Мађарском, иако су односи обећавали много више, због политичке конфронтације премијера Виктора Орбана и владајуће деснице са Бриселом, постигнуто је само „пријатељско кооперативно

партнерство“ (Chinese Academy of Social Sciences, 2014). Чешко-кинески односи, међутим, због чешке спољнополитичке оријентације и разлика у приступу питањима људских права, нарочито у време председника Хавела, нису достигли ниво партнерства, док су односи са Словачком означени само као „свестрано партнерство“. Посебно је традиционална блискост наглашена у румунско-кинеским односима који су формално подигнути на ниво „пријатељског партнерства у општој сарадњи“. Бугарска формална одредница билатералних односа с Кином је такође „пријатељско партнерство у општој сарадњи“, док Хрватска има потписано „партнерство у општој сарадњи“ (Baković, 2006: 182, Embassy of the People's Republic of China in the Czech Republic, 2014). Такође, Кина посебно развија односе са институцијама Европске уније, као и са регионима попут Јужне Европе, Северне Европе и Централне и Источне Европе.

Кинески прозор могућности

Примарни европски регион на који путем „Пекиншког концензуса“ (Copper Ramo, 2004: 39) Кина жели да прошири свој утицај примењујући „going out“ политику јесте Централна и Источна Европа. Интересовање за овај регион, који од пада комунистичких режима води спољну политику претежно окренуту ка Западу, је одувек постојао. Државе Централне и Источне Европе, као део Источног блока, су биле прве које су признале НР Кину и које су јој током реформи пружале стручну помоћ (нарочито Југославија са Јосипом Брозом Титом на челу). Током преговора о приступању већине ових држава у Европску унију Кина је то видела као своју „карту“ за улазак на велико тржиште Европске уније. Стога је њено интересовање за овај регион нарочито порасло 2004. године. Такозвано „big bang“ проширење, као и оно из 2007. године, донело је значајне промене не само за старе државе чланице Европске уније и државе које претендују на чланство већ и за неевропске државе које виде ову међународну наднационалну организацију као важног актера на међународној сцени.

Непосредно пре ових проширења у октобру 2003. године кинеско руководство је објавило „Предлог практичне политике према Европској унији“ – први такав документ у Кини. Њиме је указано на потребу повећања економског присуства у Централној и Источној Европи која би, по овом документу, представљала „источна врата“ за кинески продор на територију целе Европе и чији је модел интеграције интересантан за проучавање и могућу примену на територији Азије. У форми препоруке власти водећи кинески Институт за савремене међународне односе (CICIR) је 2003. године у најутицајнијем часопису „Савремени међународни односи“ (*Xiandai Guoji Guanxi*) објавио „Извештај о политици Кине према Централној и Источној Европи“. У њему је речено да се кинеска политика према овом региону може посматрати кроз три основне области: економију - која има најважнију димензију утицаја, политику - која је у том тренутку играла помоћну улогу за постизање економских циљева, и образовање и културу - који представљају инструменте меке моћи са циљем да се

створи једна стабилна основа за кинеске односе са државама овог региона, као и позитивна слика о Кини (Szczudlik-Tatar, 2010: 349-363).

Извештај је препоручио да Кина са ових 16 држава у области економије промовише бизнис, размену посета, успостављање форума сарадње, унапређење нивоа и области сарадње, промену структуре трговине повећавајући увоз кинеске високе технологије, имплементацију „going out“ политике, ближу сарадњу у оквиру СТО, концентрацију на кинеске стране директне инвестиције као начин да се заобиђу трговинске баријере Европске уније (антидампинг процедуре, високе царине на увоз, итд), повећање кинеског извоза, стварање позитивног имиџа кинеских брендова, пласирање девизних резерви на тржишту ЦИЕ и преузимање искуства у економској модернизацији и процесима интеграције и имплементирање тога у развојној политици на западу Кине (Zhongguo Xibu De Kaifa). У области политике кинеском руководству је препоручено да интензивира узајамне посете на високом нивоу како би се створила позитивна политичка клима за испуњење кинеских економских циљева, коришћење ASEAN модела сарадње, интензивирање сарадње са парламентима, политичким странкама и омладинским организацијама, подстицање политичара, бизнисмена и туриста да посете Кину како би се препознале размере кинеских реформи, као и тражење активне подршке за укидање антидампиншких мера и забране на извоз оружја у Кину. У области образовања и културе препоручено је да кинеско руководство утиче на повећање разумевања према комунистичким режимима који су наставили да постоје након 1989. године, промоцију кинеске културе и језика путем оснивања Института Конфучије, студирања у Кини, учешћа у културним дешавањима у државама ЦИЕ и континуираним објашњењем кинеских ставова о осетљивим питањима попут Тибета, Тајвана, Синђанга и људских права (Szczudlik-Tatar, 2010: 349-363).

Могућност да Кина почне да игра важнију улогу у међународном систему и да буде у прилици да препоруке из Извештаја и Предлога практичне политике спроведе у пракси пружила је економска и финансијска криза која је 2009. године захватила Стари континент. Нови правац који је Кина заузела у својој спољној политици указао је да ће наредна, пета генерација лидера бити та која ће као задатак имати њихово спровођење. Европа долази у фокус пажње, а простор Централне и Источне Европе се перципира као својеврстан „прозор могућности“, услед опадања снаге улагања капитала водећих економских сила ЕУ, који уколико међусобна сарадња заживи може да се претвори у „стратешку прилику“ за Кину (Pencea, 2013). Због тога приступ који је осмишљен у ту сврху није подразумевао „један велики скок“ већ постепен и опрезан кинески улазак на територију држава овог региона како би се избегла алармантна забринутост која може да се појави због тзв. „кинеске претње“ (Szczudlik-Tatar, 2010: 349-363).

Оно што је уливало наду да ће уплив кинеских инвестиција и помоћи наићи на позитиван одјек код елита и јавног мњења ових држава је што су оне, генерално, усвојиле стратегију „отварања према Истоку“ активно апсорбујући инвестиције које су одатле долазиле како би попуниле постојећи вакуум, јер им је одговарао прилив новца ван држава Еурозоне како би наставиле свој

економски раст (Zuokui, 2013). И поред различитих модела економског развоја свима им је била потребна економска и финансијска помоћ (нарочито оним из којих су се повукли други инвеститори у светлу глобалне кризе) коју је Кина била у могућности да пружи користећи своје девизне резерве. Приступ који се користио је исти онај који је годинама коришћен у Африци, Латинској Америци и Азији, а који се заснива на win-win стратегији (Shuangying) која се своди на то „ми вама дамо новац и помоћ, а ви нама за узврат приступ тржишту и технологијама“. С друге стране, управо недостатак кохерентне политике Европске уније дао је могућност Пекингу да „политиком шарма“ покуша да заобиђе нека од правила која важе на овом тржишту. То што су то већином биле државе које имају деценијски добре односе са Кином, које нису имале са њом никаква сукобљавања око осетљивих питања, било је од великог значаја (Szcudlik-Tatar, 2010: 349-363).

Први корак ка сарадњи са државама Централне и Источне Европе био је Економски и трговински форум који је Кина организовала у Будимпешти 25. јуна 2011. године. На њему је премијер Кине Вен Ђибао (*Wen Jiabao*) пренео поруку да Кина жели да развија добре односе са државама Централне и Источне Европе. Акценат је стављен на повећање билатералне трговине, двосмерно инвестирање, побољшање инфраструктурне сарадње, продубљење фискалне и финансијске сарадње и сарадњу стручњака у разним областима (Jiabao, 2011). Наредне године у априлу у Варшави премијер је учествовао на састанку са 16 премијера Централне и Источне Европе и на Економском и трговинском форуму где је најавио да је за тај регион намењено 10 милијарди долара са циљем кредитирања по преференцијалним условима развоја регионалне енергетике и инфраструктуре. Такође, сарадња се односила и на друга поља попут туризма, пољопривреде, образовања, науке и културе (RTS, 2012). Након повратка из Варшаве Министарство иностраних послова је из његовог говора извукло 12 најважнијих тачака које су назване Дванаест мера Кине за промоцију пријатељске сарадње са државама Централне и Источне Европе тзв. иницијатива у 12 тачака (Zuokui, 2013). Тек у септембру 2012. године, када је у оквиру Министарства иностраних послова формиран посебан Секретаријат за државе Централне и Источне Европе, који ће радити на спровођењу задатих 12 мера, ови *ad hoc* састанци на високом нивоу прерасли су у Механизам за сарадњу Кине са 16 држава Централне и Источне Европе или „16+1“ чиме је дат јасан сигнал да Пекинг намерава да појача своје односе са овим делом Европе. Како би се одржао континуитет предвиђено је да се састанци лидера ових 16 земаља са кинеским премијером одржавају једном годишње (Jiabao, 2012).

Други састанак премијера је одржан годину дана касније 25. и 26. новембра 2013. године у Букурешту и он представља први регуларни формат тог Механизма. Премијер Кине Ли Кеђианг (*Li Keqiang*) том приликом се сусрео са 16 премијера држава Централне и Источне Европе како би се размотрило улагање претходно одобрених 10 милијарди долара. У ту сврху је установљен Развојни фонд код кога ће земље учеснице појединачно конкурисати пројектима. Од укупног износа Кина ће трећину кредита одобрити под повољним условима, што значи са дужим роком отплате и нижом каматном стопом од

тржишне (што се може видети на примеру моста преко Дунава и пројекта „Костолац“ у Србији). Да би могле да аплицирају државе морају да испуњавају одређене услове: да не примају развојну помоћ у виду повлашћених зајмова, да су у стању да сервисирају јавни дуг (тј. да им јавни дуг није превисок) и да је њихов БДП по глави становника нижи од кинеског (изузетак представљају државе за које се процени да је интерес улагања од политичке важности, Hubbard, 2007: 7). Услед тога многи уговори са државама којима се помоћ даје су нетранспарентни. Државе ЦИЕ које још увек нису чланице Европске уније су у великој предности. Нижи порези него у ЕУ, квалификована радна снага са ниским примањима, директан приступ на тржиште Европске уније, као и чињеница да могу да послуже као један вид „припремног терена“ кинеских компанија (имајући у виду неуспех *China Overseas Engineering Group Company* – COVEC да сагради аутопут од Варшаве до Берлина), на којем би оне стекле индустријску зрелост и технолошку софистицираност потребну за улазак на западна тржишта, прилагодиле свој модел изградње европском тржишту, прописима и правилима, и обучиле своје менаџере да разумеју правила пословања локалних тржишта, дају им предност у односу на државе које су већ у Европској унији (Euroazija.info, 2013). Такође, у државама чланицама за сваки посао мора да буде расписан тендер што не гарантује да ће кинеска компанија добити посао, већ најбољи понуђач, док државе претенденти на чланство још увек немају ту обавезу када су велики државни пројекти у питању. Домаћа легислатива већини влада ових држава омогућава да воде директне преговоре са страним инвеститорима. Такође, државе Европске уније не могу да дају државне гаранције како би добиле преференцијалне кредите, тако да у суштини могу да аплицирају само за комерцијални кредит који њима углавном не одговара јер је камата много виша.

Осим кредитне линије, предвиђено је и оснивање Фонда за инвестиционо сарадњу ради прикупљања 500 милиона долара. Већ првог дана Самита премијери Србије, Мађарске и Кине, Ивица Дачић, Виктор Орбан и Ли Кеђианг постигли су договор о заједничком пројекту модернизације железнице између Будимпеште и Београда (Kurir, 2013). Овај пројекат је од приоритетног значаја за Пекинг јер је у питању мултилатерални пројекат каквог до сада није било – између Кине, државе чланице и државе кандидата за чланство у Европској унији. Такође, премијер Кине је најавио да ће његова земља настојати да до 2018. године удвостручи трговину са земљама Централне и Источне Европе повећавајући је на 120 милијарди долара (The Diplomat, 2013). Пар дана након Самита одржан је Први кинеско-српски пословни форум у Београду на коме је бивши економски аташе Амбасаде НР Кине у Србији Џулијан Чи (*Julian Chi*) истакао да постоји велика шанса да се одобрени износ повећа са 10 на 100 милијарди долара, уколико се претходна сума новца потроши и ако буде довољно пројеката (B92, 2013).

Трећи састанак Механизма је одржан од 16-18. децембра 2014. године у Београду. Том приликом је кинески премијер свечано отворио мост Земун-Борча на Дунаву који гради кинеска компанија *China Road and Bridge Corporation* – CRBC (Амбасада Републике Србије у НР Кини, 2014). Он је на четвртм

Економском и трговинском форуму и трећем Самиту премијера 17 држава објавио одлуку да ће постојећи инвестициони фонд од 10 милијарди долара бити повећан за милијарду долара, али и оформљен нови инвестициони фонд са 3 милијарде долара за подстицај кинеским компанијама и финансијским институцијама да активно учествују у јавно-приватним партнерствима и приватизационим процесима у државама ЦИЕ (Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2014). Након отварања регионалног секретаријата за промоцију туризма у Будимпешти, промоцију инвестиција у Пољској и промоцију пољопривредне сарадње у Бугарској, решено је да секретаријат за инфраструктурне пројекте буде отворен у Србији која је из овог фонда већ повукла око 1,3 милијарде долара.

Током „Београдског сусрета“ највећи значај је дат потписивању споразума за мултилатерални пројекат изградње супербрзе пруге Београд-Будимпешта која треба да буде завршена до средине 2017. године. Предвиђено је да се она са једне стране настави према Скопљу до луке Пиреј, где је Кина инвестирала милијарде долара у лучке капацитете, а са друге стране према Бечу како би стигла до лука Ротердам и Хамбург. Изградњом железничке трансферзале Атина-Беч направиће се једна „копнено-морска експресна линија“ од Кине ка Европи којом ће се смањити како кинески трошкови тако и време потребно да производи стигну до било које европске дестинације. Ли Кеџи-анг је нагласио да је од оснивања фонда од стране ЦИЕ држава предложено 38 пројеката од којих је већ 80 процената реализовано. Фокус је на мултилатералним пројектима, док је Србија држава са највише предложених и одобрених пројеката (Blic, 2014).

Стварање Механизма за сарадњу Кине са 16 држава Централне и Источне Европе представља нову кинеску стратегију која се огледа у регионалном приступу заснованом на једнакости и узајамном поштовању и користи, међусобном развоју и заједничком труду да се однос Кине и Европе унапреди (Keqiang, 2013). Овакав приступ Пекинга, оформљен по угледу на успешни одавно постојећи форум ЕУ-Кина, изазива опречна мишљења код бриселских званичника. Прва њихова реакција је била забринутост јер је Механизам окуплао много држава које су чланице ове наднационалне организације због чега им је ова иницијатива, након кинеских улагања у бродарство, инфраструктуру, транспорт и енергетику, изгледала као још један у низу кинеских покушаја да уђу у Европску унију на мала врата и разбију је на Исток и Запад. Како би ствар, ипак, на неки начин држали под контролом као домаћина Самита премијера у 2013. години су одабрали Букурешт, престоницу Румуније која је у исто време чланица Европске уније али и дугогодишњи пријатељ Кине. По речима министра саветника у Амбасади Републике Србије у НР Кини Татјане Панајотовић Цветковић, Србија, првобитни кинески избор за домаћина са којом Кина од 2009. године има потписан Споразум о стратешком партнерству који је 2014. године продубљен, заузврат је добила могућност да Томислав Николић буде први председник из региона који ће посетити Кину након доласка новог руководства на власт (Razgovor Tatjana Panajotović Cvetković, 2013). Упозорење које је земљама Централне и Источне Европе упутио званични

Брисел да „приликом закључивања економских споразума са Кином не прекрше регулаторне прописе ЕУ“ довољно је јасно говорило колико далеко државе могу да иду у својој сарадњи са Пекингом и на који начин Брисел гледа ову иницијативу. Због тога је од стране Кине и држава ЦИЕ изричито наглашено да циљ држава овог региона није да формирају блок против ЕУ већ да делују у складу са европским правилима. Штавише, оне се више између себе доживљавају као ривали у жељи да привуку што више кинеских инвестиција него што желе да изазову негативне реакције од стране Брисела. Са кинеске стране је објашњено да Механизам не представља покушај спровођења стратегије „завади па владај“ већ јачање односа са државама овог региона виде искључиво као пут ка јачању односа са Европском унијом. Приступ државама овог региона заправо се изводи из кинеске стратегије за Европу и синтезе економских интереса према континенту као целини (Xinhua, 2013).

У међувремену је на Самиту презентована Стратешка агенда за сарадњу ЕУ-Кина 2020 којом је задат циљ да се до краја ове деценије повећа међусобна трговина на 1000 милијарди долара, док су изјаве европских званичника постале помирљивије (The Globalist, 2014). Разлог за то се може наћи у изјавама попут оне мађарског премијера Виктора Орбана који је након потписивања мултилатералног пројекта између Кине, Мађарске и Србије изражавајући захвалност Кини на средствима која ће уложити, а која „еврозона није у стању да обезбеди“, послао јасну поруку Бриселу (Politika, 2014). Приликом посете председника Си Ђинпинга (*Xi Jinping*) Бриселу у периоду од 31. марта до 1. априла 2014. године уследило је продубљење већ постојећег стратешког партнерства између Кине и Европске уније и отпочети су преговори о потписивању јединственог билатералног споразума о инвестирању (BIT) уместо претходних 25 између појединачних држава чланица и Кине (Хрватска и Ирска немају билатерални споразум о инвестирању са Кином, док Белгија и Луксембург имају заједнички). Том приликом је договорена синергија између политика Европске уније и кинеске иницијативе о изградњи „економског појаса новог пута свиле“ (European Commission, 2014).

У суштини нови „пут свиле“ представља део кинеске енергетске и економске стратегије којом ново кинеско руководство, са Си Ђинпингом на челу, уназад неколико година тј. од треће пленарне сесије XVIII Конгреса КПК жели да смањи зависност од поморских путева. Иницијативу „Један појас, један пут“ Си Ђинпинг је предложио у 2013. години. Она се састоји из иницијативе за „Економски појас пута свиле“ промовисане 7. септембра у Казахстану, и иницијативе за „Морски пут свиле 21. века“ промовисане 31. октобра у Индонезији (Friends of Europe, 2014). У ту сврху биће установљен Фонд за пут свиле од 40 милијарди долара. Како ове иницијативе представљају део политике суседства за циљ имају стварање стабилности кроз економски развој и сарадњу. Пројекат „Један појас, један пут“ подразумева јачање политичких, инфраструктурних, економских и монетарних веза између Кине, Централне Азије и Европе и обухвата политичке, економске, трговинске и културне елементе и побољшану комуникацију у пет области: координацији политике, повезивању путева, неометаном промету, кретању новца и узајамном разумевању раз-

личитих народа (Szczudlik-Tatar, 2014). Брисел је подржао ову иницијативу јер се поклопила са његовим планом из 1995. године за стварање Међународног транспортног коридора Европа-Кавказ.Азија (TRACECA) који би повезао Европу, Црно море, Кавказ, Каспијско море и Централну Азију (China Institute for International Relations, 2014).

Фокус кинеског пројекта је, по речима Предрага Симића, професора на Факултету политичких наука у Београду, да се копнени промет са Европом појача новом железницом (Politika, 2014). Тиме би железница постала оптималнији начин за транспорт неких роба које би стизале брже у односу на поморски саобраћај и јефтиније у односу на ваздушни (на пример мобилни телефони су мали и лагани са високим ценама те су погодни за ваздушни саобраћај, док лаптоп рачунари који су већи и тежи од мобилних телефона погодни су за железнички транспорт), док великим производима са ниским ценама (попут телевизора) боље одговара превоз поморским путем (China Institute for International Relations, 2014). Потписани споразум између Кине, Мађарске и Србије (уз Македонију и Грчку) представља корак напред у реализацији ових кинеских планова где би нови „пут свиле“ ишао од западне Кине, преко Централне Азије, Ирана, Турске на Балкан и даље према централној Европи (Xinhua, 2013). То што је Кина спремна да плати модернизацију пруге од Будимпеште до Београда као део Коридора 10, и да гради и део Коридора 11 према Чачку, аутопут Бар-Бољаре и улагања у ТЕ Костолац и мост на Дунаву није случајно и представља један део реализације ових планова. У суштини улагање у ове пројекте представља стварање повољних услова за диверзификацију кинеског теретног и енергетског транспорта, што се Бриселу не свиђа много и доживљава се као забијање клина (Politika, 2014).

Поред железничког правца који је досад постојао на релацији Chongqing (China)-Xinjiang-Europe (Duisburg, Germany), Wuhan (China)-Xinjiang-Europe (Prague, the Czech Republic), Chengdu (China)-Europe Express (Lodz, Poland), Zhengzhou (China)-Xinjiang-Hamburg (Germany) i Suzhou-Warsaw (Poland) веома важан је и поморски правац новог пута свиле (China Institute for International Relations, 2014). Први значајан корак се десио 2009. године када је *China Ocean Shipping Company* - COSCO потписала концесију на 35 година за велики део пирејске луке (улагање од 500 милиона евра и 2,5 милијарди евра за концесију за два контејнерска терминала) са намером даљег кинеског улагања и куповине 67 процената већинског пакета грчке владе у тој луци (Deutsche Welle, 2014). Први воз који је том новом трасом стигао у Европу прошао је у мају 2014. године управо преко Грчке, Македоније, Србије и Мађарске до Чешке (Pluton Logistics, 2014). Преусмеравањем поморске трговине од Источне Азије ка Грчкој преко Суецког канала Кинези штеде седам до десет дана у поређењу са традиционалним путем свиле и директно угрожавају Русију преко које иде целокупан транспорт, али и неколико лука: Ротердам, Истанбул, Напуљ, Трст, Ријеку и Копар, док Пиреј постаје главно чвориште које повезује кинеске фабрике са потрошачима широм Европе, Блиског Истока и Северне Африке (China Institute for International Relations, 2014). На неки начин, по професору Симићу, „нови кинески железнички и поморски пут могао би да се назове кинеским

јужним током“ (Politika, 2014). Корак даље у том правцу било је интересовање кинеске високе делегације за луке у Солуну и Копру, инвестиције у грчку и турску железницу, за изградњу платформе за извоз робе из Азије у Европску унију у околини Атине у вредности од око 800 милиона евра, у румунске, српске, црногорске и албанске аутопутеве, мост Сигет-Бараган, луку Констанца, Бургас, Ријеку и др (Vreme, 2014). Пекинг кроз инвестиције у инфраструктуру Централне и Источне Европе жели да убрза стварање мреже лука, логистичких центара, путева и железница како би се дистрибуирали кинески производи и унапредила трговина на релацији Исток-Запад. Самим тим остварују се основни национални интереси тј. проширивањем енергетске сарадње Кина повећава своју енергетску безбедност, грађењем инфраструктуре отвара тржишта за кинеске грађевинске фирме, а позивањем на извоз пољопривредних и производа животињског порекла из држава ЦИЕ помаже да се осигура безбедност прехране милијарде и триста милиона Кинеза (The Diplomat, 2013).

Кинески модел помоћи и инвестиција иностранству у државама Централне и Источне Европе

Кинески модел помоћи и инвестиција иностранству је базиран на ономе што је Џошуа Купер Рамо 2004. године назвао „Пекиншки консензус“ (2004: 39). Он се заснива на три принципа: иновације и прилагодљивост локалним условима (ангажовање напредне технологије радије него ширење технологија ниског нивоа), одрживост и стабилност (улагање у инфраструктуру и природне ресурсе), и очување независности (немешање у унутрашњу политику држава корисница као једно од пет начела мирољубиве коегзистенције на којима се темељи кинеска спољна политика, Јуришић, 1999: 38). Бела књига о иностраној помоћи Кине из 2011. године наводи следеће принципе: „У пружању помоћи иностранству, Кина даје све од себе да помогне државама корисницама (...) да постави темељ за будући развој и напредак на путу ка самосталности и независном развоју (...) Кина никад не користи помоћ коју даје иностранству као средство да се меша у унутрашње послове државе примаоца или да тражи политичке привилегије за себе“ (Republic of the East, 2014). Међутим, у пракси помоћ и инвестиције које Кина даје у иностранству служе њеним економским интересима који су нераскидиво повезани са спољнополитичким интересима: стални приступ ресурсима, тржишта за кинеску робу и услуге и политичка подршка (по питању Тајвана, Тибета, Синђанга и људских права).

Инострана помоћ и инвестиционе активности спонзорисане од стране Владе НР Кине – FAGIA могу се поделити у три категорије: грантови (бесповратна помоћ), бескаматни зајмови и повлашћени зајмови. Прве две се дају из државног буџета Кине, док су повлашћени зајмови обезбеђени углавном од стране Експорт-Импорт банке Кине (Ексим банка) која је у државном власништву и која од свог оснивања 1994. године представља једну од неколико институционалних банкарских организација овлашћених да спроводе државну политику у индустрији, спољној трговини, дипломатији, економији и финанси-

јама, пружају финансијску подршку кинеским компанијама и подстичу извоз производа и услуга из друге по величини националне привреде у свету. Прве две категорије помоћи су углавном стратешки и политички мотивисане од стране кинеског руководства, стога су и врло ретке, те се углавном као чешћи вид давања помоћи може видети повлашћено позајмљивање. По дефиницији OECD помоћ се квалификује као Званична развојна помоћ (ODA) уколико се састоји од техничке помоћи, званичних грантова, или позајмица за промоцију економског развоја и благостања, под преференцијалним условима са елементом гранта минимум 25 процената. Како кредити и инвестиције које стижу из Кине имају мањи проценат гранта од овога оне се једино могу сматрати Званичним развојним финансирањем (ODF). Уз то кинеска помоћ се често везује за увоз одређене кинеске опреме и услуга, куповину кинеске робе или власништво над оним за шта се средства одобравају што додатно утиче на то да се не може квалификовати као Званична развојна помоћ (Wolf et al, 2013: 3). Дакле, само уколико се ради о кредитима који се дају за „промоцију економског развоја и благостања као главног циља“ и уколико имају грант компоненту од минимум 25 процената они се карактеришу као Званична развојна помоћ.

Кинеска помоћ се углавном даје у повлашћеној форми кредита, а њихов рок отплате је од 10-20 година са каматном стопом између 2 и 4 процента и грејс периодом од 3-7 година. Ови субвенционисани кредити су ограничени јер морају да се уклопе у буџет који је предвиђен за давања НР Кине у ту сврху. Кинеско Министарство финансија субвенционисаће камату, што чини разлику између ниске, фиксираних стопе и стварних трошкова средстава Ексим банке. На пример, када да кредит по 2 процента, ову банку тај кредит кошта некада и 4 процента годишње, те она заправо прима субвенцију државе да покрије трошак давања повлашћеног кредита. Из тога се види право стратешко значење давања повољних кредита. Друга врста су кредити који се дају под комерцијалним условима. За њих се може рећи да су повољни, али не као субвенционисани (Arežina, 2013: 368).

Како би Ексим банка одобрила новац на коришћење одређеној држави неопходно је да она поднесе одређене пројекте. У пројектима на основу којих се добија кредит углавном је предвиђено да заједнички учествују кинеске и домаће компаније. Кинеска компанија је главни извођач (минимум 51 проценат учешћа), а компанија државе примаоца помоћи је подизвођач (максимум 49 процената). Пројекти су оријентисани на друштвену добробит државе којој се помоћ додељује и сви се раде по истом принципу (Brautigam, 2011). Држава која жели да се задужи подноси захтев Ексим банци која затим даје препоруку кинеском Министарству трговине. Ако је препорука прихваћена потписује се билатерални оквирни споразум између државе која се задужује и НР Кине. Када се потпише овај међудржавни споразум Ексим банка потписује споразум о зајму који је у складу са Оквирним споразумом о пројекту. Овај билатерални споразум обично потписује председник или потпредседник ове банке и министар из Владе државе која позајмљује средства. Међутим, иако на владином званичном сајту постоји преглед извештаја о потписаним уговорима, они не пружају увид у детаље попут информација о условима кредита, каматама и да

ли је тај кредит исплаћен, враћен или опроштен (Hubbard, 2007: 4). Објашњење за то лежи управо у разлозима да неке од држава корисница помоћи не испуњавају критеријуме за примање развојне помоћи што значи да кинеска влада појединим државама одобрава ову врсту кредита из стратешких и политичких разлога.

И поред тенденције да се увек представља алтруистичка страна помоћи која се даје иностранству, у смислу побољшања живота људи у циљној земљи, не треба заборавити да у својој сржи она представља инструмент спољне политике, пројектован да унапреди циљеве и интересе државе донатора на светској сцени (Republic of the East, 2014). Стога, може се рећи да Инострана помоћ и инвестиционе активности спонзорисане од стране Владе НР Кине (FAGIA) представља инструмент кинеске спољне политике, којим ова држава испуњава своје дипломатске, развојне и пословне циљеве и промовише економски развој и побољшање животног стандарда у земљама корисницама помоћи док истовремено јача сарадњу са њима. У највећим западним привредама процењује се да обим кинеских зајмова премашује све иностране кредите, које заједнички дају државе чланице Групе седам – Сједињене Америчке Државе, Јапан, Немачка, Француска, Велика Британија, Канада и Италија (Brautigam, 2011).

Иако је у претходним деценијама спољна политика радила у корист економског опоравка земље, са достизањем зацртаних циљева ситуација се обрнула и економија је почела да ради у корист спољне политике. Путем економске помоћи Кина шири своје присуство широм света чиме уједно прави подлогу за боље политичке односе тј. она користи економске предности и интерес које државе имају од сарадње са њом, како би их везала у политичком, дипломатском и безбедносном смислу и како би изградила регионалну и глобалну мрежу база и савеза. Својим стрпљењем, компромисима и оваквом дугорочном политиком она одговара онима који желе да је обуздају, при чему покушава да, у било којој комбинацији, онемогући удруживање против ње, нарочито прављење војних савеза што је један од њених пет спољнополитичких циљева – контраобуздавање (Medeiros, 2009). Такође, кинеска инострана помоћ и инвестиционе активности представљају и један од начина којим се кинеска влада, услед страха од губитка куповне моћи долара, већ годинама ослобађа својих девизних резерви купујући све што се купити може.¹ На тај и друге начине Кина је успела да за неколико последњих година своје резерве диверзификује и скоро половину из долара пребаци у злато или друге валуте. Разлог за то је незадовољство доларом које расте у свету због непрекидне енормне емисије нових количина те валуте, пре свега услед повећања потрошње америчке владе, што изазива страх свих који чувају доларе од губитка његове куповне моћи, која је од почетка претходног века била велика. Решење које Кинези предлажу

¹ Кина је купила велики број авиона у Европи, при чему је користила веома интересантну шему. Авионе је купила на кредит, а као средство обезбеђења плаћања у залог је дала доларске хартије од вредности које је имала у свом портфељу. На тај и друге начине Кина је успела да за неколико последњих година своје резерве диверзификује и скоро половину својих резерви из долара пребаци у злато или друге валуте.

јесте реформа међународног монетарног система (American Quarterly, June 26th 2013) и оснивање Заједничке банке за развој између земаља BRIKS-а (Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка) и Азијске инфраструктурне инвестиционе банке која има 21 државу оснивача којима би се парирало утицају институција Бретон Вудса формираним након краја Другог светског рата, попут Међународног монетарног фонда и Светске банке, у начину давања економске и развојне помоћи у свету. Током трајања Хладног рата услови Запада за давање помоћи нису били превише оштри јер је Совјетски Савез увек био спреман да уз мање оштре или без услова пружи неопходне ресурсе и инвестиције. И једна и друга страна су се водиле паролем „задржи државе на својој страни, спречи приступ другој страни“. Међутим, након краја Хладног рата институције Запада, свесне да једине „воде игру у граду“ и да државе примаоци немају коме другом да се обрате за подршку, су пооштриле политичке и економске захтеве за реформу. Оне су почеле да своју помоћ условљавају различитим привредним и друштвеним реформама, нарочито по питању демократије и људских права, консолидације државног буџета, мењања институционалног система, заштите животне средине итд, те је успон Кине и BRIKS држава поново вратио хладноратовско такмичење као нешто сасвим нормално у међународном систему (Shambaugh, 2013, p. 162).

Дошло је до евидентног успоравања кинеског БДП раста. Годинама се сматрало да доња граница економског раста, неопходна за стабилност друштва, износи осам процената. Први пут од 1999. године Кина је 2012. годину завршила са растом БДП од 7,8 процената. У 2013. години он је био 7,7 процената, док је у првом кварталу 2014. године износио 7,4 процента (Макроекономија, 2013). И поред тога, као и окретања Кине ка решавању унутрашњих проблема како би се остварила визија „кинеског сна“, средства која се одвајају за FAGIA ће и даље бити велика. Због своје политике „без условљавања“ она ће бити изузетно примамљива. Једини начин на који би Запад могао да конкурише овом моделу помоћи је да учини неки други аспект своје помоћи атрактивнијим нпр. да повећа грант компоненту кредита, имајући у виду да су кинески кредити мање повлашћени од западних тј. захтевају да већи део кредита буде враћен. Ту је наравно и питање који ниво расхода су државе кориснице помоћи спремне да одвоје за политичке реформе. Уколико се Запад не преорјентише у складу са масовном променом глобалних развојних активности која је у току биће исечен са тржишта и замењен са много комфорнијим моделом кинеске помоћи иностранству који испред себе има јасан спољнополитички циљ.

Закључак

Политика развојне помоћи представља инструмент спољне политике, пројектован да унапреди циљеве и интересе држава даваоца на светској сцени. Институције Бретон Вудса формиране након краја Другог светског рата и њихов начин давања економске и развојне помоћи имале су примат у свету више

од пола века. Промене глобалних развојних активности које је пратио економски развој новоиндустријализованих држава попут Бразила, Руске Федерације, Индије, Кине и Јужноафричке Републике (BRICS) за последицу су имале стварање новог модела давања иностране помоћи и инвестиција у свету. Условљавања различитим привредним и друштвеним реформама, нарочито по питању демократије и људских права, консолидације државног буџета, мењања институционалног система, заштите животне средине, итд, која је Запад увео након краја Хладног рата у замену за помоћ и инвестиције су замењена много комфоријим (кинеским) моделом који користи политику „без условљавања“ тј. немешање у унутрашњу политику држава корисница.

Када је у питању коришћење политичких привилегија у замену за пружену помоћ и инвестиције, оба модела су прилично једнака, иако кинески званични документи говоре другачије. Пракса показује да се кинески модел такође води испуњењем циљева спољне политике у замену за помоћ и да има јасно дефинисане циљеве. Док западни модел има нејасне, недовољно експлицитне, алтруистичне циљеве попут промоције људских права, демократских реформи и сл, у случају Кине то су испуњење дипломатских, развојних и пословних циљева од којих су најбитнији стални приступ ресурсима, тржишта за кинеску робу и услуге и политичка подршка (по питању Тајвана, Тибета, Синђанга и људских права) и промоција економског развоја. Појава нових држава на светској сцени и формирање BRICS банке и Азијске инфраструктурне инвестиционе банке омогућила је конкуренцију међу државама донаторима уводећи поново хладноратовско такмичење у међународни систем – пружање развојне помоћи у замену за испуњење циљева спољне политике. Јасно дефинисање циљева заснованих на win-win стратегији која се своди на то „ми вама дамо новац и помоћ, а ви нама за узврат приступ тржишту и технологијама“, показује да је циљ остао исти, само је приступ промењен. Услед тога лопта је пребачена у двориште држава корисница које све више почињу да делују као клијенти који траже најбољу понуду донатора.

Невероватан економски напредак омогућио је Кини да након две деценије убрзаног развоја поново буде у ситуацији да кроз економску помоћ и инвестиције које даје државама широм света пројектује своју моћ. „Пекиншки консензус“ и „going out“ политика су „офанзивом шарма“ првобитно промовисани у државама Латинске Америке, Африке и Азије где је Кина путем економске помоћи ширила своје присуство уједно правећи подлогу за боље политичке односе. Међутим, економска и финансијска криза, која се 2009. године прелила на Европу, отворила јој је пут на тржиште Европске уније које је до тад, и поред „свеобухватног стратешког партнерства“ које је постојало, за њу било прилично затворено. Помажући Европској унији да остане „на ногама“ Кина је пружајући помоћ Еврозони смањила могућност да она сама претрпи губитке, у исто време желећи да отвори простор за кинеска улагања и одобривољи европске званичнике да попусте ограничења трговине наоружањем и осетљивим производима високе технологије који су потребни за кинески национални програм наоружања. Иако до тога није дошло, јер је неколико држава и даље против њиховог укидања, то није била препрека да сарадња између ова два пола

светске моћи напредује. Па ипак, европски званичници су све време изузетно опрезни свесни тога да Кина економске предности и интерес које државе имају од сарадње са њом користи како би их везала у политичком, дипломатском и безбедносном смислу.

Због тога приступ који је осмишљен за улазак у Централну и Источну Европу, регион који Кина перципира као „источна врата“ за продор на територију целе Европе и својеврстан „прозор могућности“ који би јој пружио прилику да, услед опадања снаге улагања капитала водећих економских сила Европске уније, могућност претвори у „стратешку прилику“, није подразумевао „један велики скок“ већ постепен и опрезан улазак како би се избегла алармантна забринутост која може да се појави због тзв. „кinesке претње“. Као идеално решење 2012. године осмишљен је Механизам „Кина+16“ са циљем сарадње 17 држава у области енергетике, инфраструктуре, туризма, пољопривреде, образовања, науке и културе. У ту сврху Кина је оформила фонд за државе овог региона од 10 милијарди долара кредитне помоћи по преференцијалним условима из ког је већ повучено неколико милијарди. Међутим, скептичност и забринутост бриселских званичника с једне стране, и жеља за дубљом сарадњом са друге стране, спречава Европску унију да пружи јасан оквир сарадње који државе региона ЦИЕ могу да имају са Кином. Услед тога, оне се све више, вођене потребом за капиталом и улагањима која долазе ван еврозоне, окрећу дубљој сарадњи са државама које то могу да обезбеде, попут Кине.

Продубљење постојећег стратешког партнерства Кина-ЕУ и синергија између политика Европске уније и кинеске иницијативе о новом путу свиле указују на то да су званичници из Брисела постали свесни тога. Потписана Стратешка агенда за сарадњу ЕУ–Кина 2020 говори у прилог томе. Она као главни циљ поставља повећање међусобне трговине на 1000 милијарди долара до краја деценије што указује у ком правцу ће се у наредних неколико година кретати сарадња на релацији Брисел–Пекинг (The Globalist, July 27th 2014). Ово ће засигурно позитивно утицати и на однос Кине са 16 држава ЦИЕ. Фонд од 10 милијарди долара који је њима намењен ће се повећавати сходно потребама које диктирају предложени пројекти. Уколико лидери држава ЦИЕ буду знали да направе баланс између својих интереса на једној страни и интереса ЕУ и Кине на другој страни, остварено партнерство и обострана корист ће показати да они схватају контекстуалну интелигенцију као кључну вештину којом ће изворе моћи преобратити у успешне стратегије. Тиме би свака од тих држава употребом стратегије „паметне моћи“ открила како бити паметна сила јер „моћ за постизање циљева подразумева моћ заједно са другима“ (Naj, 2012).

Литература:

1. Arežina, S (2014): Chinese 'going out' policy and its impact on relations with Serbia, *Review of International Affairs* 65 (1153-1154): 5-24.
2. Arežina, S (2013): *Odnos između NR Kine i Jugoslavije i Srbije od 1977. do 2009. godine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Srbija.

3. Babić, B (2010): Odnosi Kine i EU: geoeekonomska osovina u razvoju, *Međunarodni problemi* 62 (3): 418-462.
4. Baković, O (2004): Miroljubivi uspon – nova kineska vanjskopolitička teorija, *Politička misao*, 42 (1): 126-137.
5. Bergsten, F, Freeman, C, Lardy, N, Mitchell, D (2012): *Uspon Kine: izazovi i šanse*, Službeni glasnik, Beograd.
6. Blic (2014): Li: Kina podržava evropski put Srbije, Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/520194/Li-Kina-podrzava-evropski-put-Srbije> (pristupljeno: 18 mart 2015).
7. Brautigam, D (2011): Policy arena aid 'with chinese characteristics': Chinese foreign aid and development finance meet the OECD – DAC aid regime, *Journal of International Development*, Wiley Online Library, Dostupno na: <http://www.american.edu/sis/faculty/upload/brautigam-aid-with-chinese-characteristics.pdf> (pristupljeno: 14 mart 2015).
8. Brzezinski, Z (2012): *Strategic Vision. America and the Crisis of Global Power*, Basic Books, New York.
9. B92 (2013): Kina ulaže 100 milijardi \$ u naš region, Dostupno na: http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2013&mm=12&dd=02&nav_id=784416 (pristupljeno 19 mart 2015).
10. China Institute for International Relations (2014): The Role of Central and Eastern Europe in the Building of Silk Road Economic Belt, Dostupno na: http://www.ciis.org.cn/english/2014-09/18/content_7243192.htm (pristupljeno: 21 mart 2013).
11. Cooper Ramo, J (2004): *The Beijing Consensus*, The Foreign Policy Centre, London.
12. CRI (2014): Svetska banka snizila predviđanja ovogodišnjeg kineskog rasta na 7,4 posto, Dostupno na: <http://croatian.cri.cn/288/2014/10/06/142s82410.htm> (pristupljeno: 11 mart 2015).
13. Deutsche Welle (2014): China's Premier continues European investment tour in Greece, Dostupno na: <http://www.dw.de/chinas-premier-continues-european-investment-tour-in-greece/a-17716743> (pristupljeno: 11 mart 2014).
14. Diplomatic Courier (2012): China's 'Going Out' Strategy, Dostupno na: <http://www.diplomaticcourier.com/news/regions/brics/952?showall=1> (pristupljeno: 26 marta 2015).
15. European Commission (2014): Joint Statement: Deepening the EU-China Comprehensive Strategic Partnership for mutual benefit, Dostupno na: http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-14-89_en.htm (pristupljeno 31 mart 2015).
16. Hubbard, P (2007): Aiding Transparency: What We Can Learn About China Exim Bank's Concessional Loans, Working Paper Number 126, Center for Global Development, Dostupno na: http://www.cgdev.org/files/14424_file_AidingTransparency.pdf (pristupljeno: 23 mart 2015).
17. Information Office of the State Council The People's Republic of China (2011): *China's Peaceful Development*, Foreign Languages Press Co. Ltd, Beijing.
18. Jiabao, W (2011): Strengthen Traditional Friendship and Promote Common Development, The China-CEE Economic Forum, Budapest, Dostupno na: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/wenjiabaofangwenouzhou_665752/t836545.shtml (pristupljeno: 17 marta 2015).
19. Jiabao, W (2012): Work Together for a Promising Future–Adress at the China-CEE Economic Forum, Warsaw, Dostupno na: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/wjbispg_665714/t931415.shtml (pristupljeno: 17 mart 2015).

20. Kennedy, P (1997): *Pripreme za 21. vek*, Službeni list SRJ, Beograd.
21. Keqiang, L (2013): Remarks by H.E. Li Keqiang Premier of the State Council of the People's Republic of China at the Meeting of Heads of Government of China and Central and Eastern European Countries, Bucharest, Dostupno na: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/lkqcxzdogjldrhwbdlmnyjxzsgsfwcxshhzzcygzlhy/t1103607.shtml (pristupljeno: 25 mart 2015).
22. Krauthammer, C (1990/91): Unipolar moment, *Foreign affairs*, America and the World 70 (1): 22-23.
23. Krauthammer, C (2002): The Unipolar Moment Revisited, *The National Interest* 70 (Winter): 5-17.
24. Kissinger, H (2011): *On China*, The Penguin Press, New York.
25. Makroekonomija (2013): Kina: Ekonomska kretanja u 2012, Dostupno na: <http://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/kina-ekonomska-kretanja-u-2012> (pristupljeno: 20 mart 2015).
26. Medeiros, ES (2009): China as International Actor: Activism, Opportunism and Diversification, RAND Corporation, Santa Monica.
27. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China (2014): Li Keqiang Attends and Addresses Fourth China-CEEC Economic and Trade Forum, Dostupno na: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/wshd_665389/t1220475.shtml (pristupljeno: 20 mart 2015).
28. Nye, JS (2012): *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd.
29. Panajotović Cvetković, T (2013): Author interview with Charge d'Affaires of Republic of Serbia in PR China, Beijing.
30. Pencea, S (2013): Windows of Opportunity in China-CEE Economic Relations. Paper delivered to the meeting of China and Central and Eastern European Countries: Economic Cooperation and Outlook, Beijing, Dostupno na: http://www.globeco.ro/wp-content/uploads/vol/split/vol_1_no_2/geo_2013_vol1_no2_art_001.pdf (pristupljeno: 21 mart 2015).
31. Politika (2014): Kineski zid na putu Srbije ka EU?, Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Kineski-zid-na-putu-Srbije-ka-EU.lt.html> (pristupljeno: 25 mart 2015).
32. Republic of the East (2014): New World Order of Development, Dostupno na: <http://russia-eastern-republic.com/2014/08/07/new-world-order-of-development> (pristupljeno: 22 mart 2015).
33. Schweller, RL (1994): Bandwagoning for Profit - Bringing the Revisionist State Back In, *International Security* 19 (1): 72-107.
34. Shambaugh, D (2004): China and Europe- the emerging axis, *Current History*, September: 243-248.
35. Scissors, D (2013): China's Steady Global Investment: American Choices, *The Heritage Foundation*, Dostupno na: <http://www.heritage.org/research/reports/2013/07/china-s-steady-global-investment-american-choices> (pristupljeno: 27 mart 2015).
36. Scissors, D (2013): China's Global Investment Rises: The U.S. Should Focus on Competition, *The Heritage Foundation*, Dostupno na: <http://www.heritage.org/research/reports/2013/01/chinas-global-investment-rises-the-us-should-focus-on-competition> (pristupljeno: 29 mart 2015).
37. Stojanović, B (2013): China's Road to Capitalism. Book Review, *Panoeconomicus* 60 (6): 837-845.
38. Szczudlik-Tatar, J (2010): Central and Eastern Europe in China's foreign policy after the last EU's enlargement, In: Majer M et al (eds) *Panorama of global security environment*, Bratislava: CENAA, 349-363.

39. Szczudlik-Tatar, J (2013): China's New Silk Road Diplomacy, Policy Paper, PISM 34 (82), Warsaw: 1-8.
40. *TANJUG Press* (1977): Albanija protiv Titove posete Kini, *Crveni bilten*, AFP, 2. septembar, f. 78, spec-1.
41. The China Times (2012): China, Poland agree to deepen strategic partnership, Dostupno na: <http://thechinatimes.com/online/2012/04/3261.html> (pristupljeno 21 mart 2014).
42. The Diplomat (2013): China 'Marches West' – to Europe, Dostupno na: <http://thediplomat.com/2013/11/china-marches-west-to-europe> (pristupljeno 25 mart 2015).
43. The Globalist (2014): China's Interest in Central and Eastern Europe, Dostupno na: <http://www.theglobalist.com/chinas-interest-in-central-and-eastern-europe> (pristupljeno: 29 mart 2015).
44. U.S. Department of State (2013): The East Asia-Pacific Rebalance: Expanding U.S. Engagement, Dostupno na: <http://www.state.gov/r/pa/pl/2013/218776.htm> (pristupljeno: 25 mart 2014).
45. Wolf, CJ, Wang, X, Warner, E (2013): *China's Foreign Aid and Government-Sponsored Investment Activities*, RAND Corporation, Washington D.C.
46. Xiaofang, M (2013): Current Situation of Chinese Economy, Lecture, Seminar *China's issues*, 16-31 November 2013, Chinese Academy of Governance, Beijing.
47. Xinhua (2013): Zhonggong zhongyang guanyu quanmian shenhua gaige ruogan zhong-da wenti de jue ding (quanwen) [Central Committee's Decision on Major Issues Concerning Comprehensively Deepening Reforms (full text)], Chapter 7, Point 26.
48. Zakaria, F (2009): *Postamerički svet*, Heliks, Smederevo.

CHINESE 'CHARM OFFENSIVE' ON CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Summary: The rise of newly industrialized countries (BRICS) to the global political prominence has in essence brought back the competition of aid policies that was characteristic for the Cold War era. New and lax Chinese model of foreign aid and investment uses a 'no strings attached' policy, in order to make it more acceptable than the Western model. After Africa, Latin America and Asia, where China expanded its presence through 'going out' policy, the financial crisis that had started in 2008 showed the European countries' need for capital outside the Eurozone, which paved the way for Chinese aid and investment policies on that continent. Special focus is placed on the Central and Eastern European countries with which China had no political confrontation about issues sensitive to Chinese leadership. However, the fear of 'China threat' caused skepticism and concern within Brussels official circles, and coupled with the lack of a coherent EU policy prevents Brussels in defining a clear framework of cooperation between CEE countries and China, although strategic partnership with China had deepened in the meantime, and realized Beijing's initiatives for the new Silk Road.

Key words: China, European Union, Central and Eastern Europe, foreign aid, foreign investments, new Silk Road

СЛОБОДАН РЕЉИЋ*

Учитељски факултет
Београд

УДК 32.019.5:316.774

Оригиналан научни рад

Примљен: 28.04.2015

Одобрен: 18.05.2015

ЈАВНО МЊЕЊЕ И МИРНОДОПСКЕ МЕТАМОРФОЗЕ РАТНЕ ПРОПАГАНДЕ

*Исток пали материју, кад ју не може, да освоји. Запад
опседа само Душу. Запад не тражи толико утврђење у
којем је непријатељ, колико непријатеља без утврђења.
Ту само може да поклизне Народна Душа. Да поклизне
кобно и судбоносно: да је нестане. Али Душа и ту распо-
лаже непобедивим оружјем: Националном Културом“.*

Др Влад. Станојевић, 1912

Сажетак: Овај рад објашњава како смо стигли до врхунца Доба пропаганде. Кад је Први светски рат изродио пропагандну делатност дотад невиђену по интензитету и раширености, онда је, како је то уочио Едвајрд Бернејз „приватна индустрија преузела ратне технологије за мирнодопску употребу и прилагодила и ратне пропагандне методе за покретање мирнодопских услуга и производње“. Таква тотална пропаганда је у трајном одржавању борбене психозе била друштвени инструмент за припреме Другог светског рата и за подизање економске конкурентности, а онда је наставила да живи у Хладном рату. Информисање грађана се тако претворило у – пропагандни модел. Данас, у време Велике кризе, кад се сукоби у свету умножавају, пропаганда заузима и последње оазе „слободног новинарства“ и доводи на границу опстанка човекову исконску потребу за Истином.

Кључне речи: моћ, доминација, тероризам, истина, лажна објективност, Трећи светски рат

1.

„Ако се питате како се свет може наћи у Трећем светском рату – као што се пре век нашао у Првом светском рату – само треба да посматрате лудило које цела америчка политичко-медијска структура обавија око Украјине, где у причи о добрим и лошим момцима лаж одбија да се суочи са чињеницама и разумом“, пише септембра 2014, Роберт Пери (Robert Parry). Чувени новинар

* relicars@gmail.com

истраживач, који је открио аферу Иран-Контра – кад се јавност 1986. скандализовала да америчка влада тајно и противно сопственим законима продаје оружје Ирану у ирачко-иранском сукобу а од тог новца наоружава „контраше“ који су рушили легалну сандинистичку владу у Никарагви – наводи типичан пропагандни начин стварања антируског, тј. антипутиновског јавног расположења. Успостављен је метод. И, узима се као чињеница да, како каже Џон Пилџер (John Pilger), „најефикаснија пропаганда не иде из *Сана* (The Sun) или *Фокс-њуза* (Fox News) – него са *либералног двора*“ (Pilger, 2014, курз. С.Р.). Да би се „у лажну вест поверовало“ иза тога треба да стану *Њујорк тајмс* (The New York Times), *Вашингтон пост* (Washington Post) или *Гардијан* (Guardian). Тако се уредништво „Вашингтон поста“ огласило редакцијским уводником: „Путинова пропаганда држи Русе у мраку око Украјине и више од тога“ (Washington Post, August 31, 2014). Иако су у Кијеву фашистички извођачи радова, уз америчку помоћ, а на очиглед света срушили легално изабрану владу и председника, „Пост“ оптужује руског председника за „Велику лаж“, а онда се у хладноратовском маниру са надреалних либералних позиција руски медији се описују као „државно контролисани“ што - у установљеном коду - значи да они и не могу писати истину, ма шта да објављују.

С друге стране, западни медији, били у државном власништву као *BBC*, или корпоративно контролисани, као комплетан мејн-стрим, самоописије се посвећенијим истини од Исуса из Назарета. Наводи „Пост“, да „против раширених пропагандних инструмената који су Путиновом ауторитарном режиму на располагању, Запад може и показивати фер и чињеничну верзију догађаја, али мало може учинити да обични Руси у то поверују“. Јер, доказује „Пост“, „упркос томе што је у земљи (Русији) релативно неспутан приступ интернету, монополска моћ државно-контролисаних медија је моћно оружје у рукама тиранина“.

И шта је лек за опаку болест? Огољена пропаганда. Радио Слободна Европа (РСЕ), конкретно. „Велика Лаж, господина Путина“, закључиће тако „Пост“, „показује зашто је важно подржати *слободну штампу* где она већ постоји и извођаче као што је Радио Слободна Европа који *ће довести истину народу* која му је потребна“ (Washington Post, August 31, 2014, курзив С.Р.). У коментару уредништва „Вашингтон пост“ изједначава се улога „слободних медија“ и Радио Слободне Европе - и то у доношењу истине. Тога није било ни у Хладном рату.

2.

У релевантној Encyclopedia of Media and Propaganda in Wartime America (2011) недвосмислено стоји да је Radio Free Europe/Radio Liberty државни пропагандни пројекат око кога су се 1949. ангажовали Џорџ Кенан (George F. Kennan) и шеф ЦИА Френк Г. Визнер (Frank G. Wisner), а са намером да би „слабили комунистичку контролу над информацијама“ и информације сами контролисали. Операција је од 1950. извођена по простом моделу: непријатељским властима су супростављани „погледи дисидената и опозиционих покрета“ (Encyclopedia, 2011: 748-750). У сваком случају, није гајена ни илузија да

се ради о независном извештавању, него је то „мешање у унутрашње ствари суверених земаља“, како се тада говорило, односно, „оружје меке моћи“, како би се то данас описало. А „Пост“, нити било које „новине слободног света“, о тадашњој улози ЦИА нису објавиле ни речи до краја 1960-их. Била је то строго чувана тајна, јер са Совјетима није смело играти. У Новом хладном рату, ако ово уопште има смисла звати тако, маске су пале.

Пропаганда се ни формално не држи у резерватима и подаље од независних медија и слободних новинара. Све је у истом лонцу : и „Вашингтон Пост“ и Радио Слободна Европа. Односно, могло би се говорити о – истом фронту. Почетком XXI века РСЕ је отвараала канцеларије по Источној Европи, бившим совјетским републикама и на Блиском Истоку. Поред радија, емитују се телевизијски програми и дају вести на интернету у 20 земаља, на око 30 језика „укључујући и мање познате, као што су башкирски, черкеси, татарски, чеченски (углавном на језицима који се говоре у Руској Федерацији)“. Чудно да критичком оку уредништва „Поста“ промичу детаљи и да им читав пројекат, изгледа, неупитно као слободни медиј. Односно – није чудно.

У савременом западном новинарству Истина одавно није in. Ње се тек сете уовдничари у крсташком рату с Русијом или Кином. Данас се више и не говори о информативним системима, него о медијској индустрији. Медијска, као и свака, индустрија производи робу „на траци“. То може бити индустрија забаве, табулодизација стварности као и просто извођење радова за владине пројекте, који се могу подвести под заштиту „америчког националног интереса“, кад год и где год. Али ово је преозбиљно време.

Истина нам је потребнија него икад. Из историје израњају слике које су деценијама потискиване у заумље: „Често су ми – у мом одрастању – показиване слике из Пољске из дивног лета 1939: деца се играју по сунчаном дану, лепо обучене жене на улицама Кракова. Виђала сам слику породичне свадбе из јуна 1939, у дворишту сеоске пољске куће чији сам сад власник. Све ове слике показују осећај лудости, нама који знамо шта се после тога десило. У септембру 1939, уследила је инвазија и са истока и са запада, окупација, хаос, деструкција, геноцид. Већина људи са свадбе у јуну ускоро је била мртва или исељена. Нико од њих се није вратио кући.

Гледано уназад, сви они данас изгледају наивни. Уместо да су славили, требало је да баце све, мобилишу се, припреме за тотални рат док је то још било могуће“ (Applebaum, 2014). За некога, чија се „тачке гледишта“ може прочитати из наслова једног другог њеног текста „Руски информативни ратници марширају – морамо одговорити“ (The Telegraph, марта 2014) јасно је и каква прича следи после оваквог увода. Овакав приступ, ако још долази и од супруге пољског министра иностраних послова, важна је политичка чињеница, али он нас удаљава од контекста догађаја који се дефинише као „информативни рат“. Ен Еплбаум (Anne Applebaum), као ратник на фронту, не сагледава друштвено стање. Оно што се дешавало после нестварних слика из Пољске бејаше на бурету барута а које, они људи из њених сећања, сами свакако не би могли зауставити. Не зависи исход рата од дела фронта.

Постоје и претходна питања. И за данашњу ситуацију она су и важнија од Еплбаум „ратничког крика“. „Зашто је новинарство (на Западу) толико подлегло пропаганди? Зашто су цензура и искривљивање постали стандардна пракса? Зашто је ВВС толико често гласило грабежљиве моћи? Зашто 'Њујорк тајмс' и 'Вашингтон пост' варају своје читаоце“, питање су која у ово време поставља Џон Пилџер чија је објективност у самокритици, свакако убедљивија од ратних поклича Еплбаум. То стање није због повећане напетости. Одустајања од највиших западних вредности – слобода говора и право да знаш шта се догађа око тебе - произвођење је стања. „Зашто млади новинари данас нису научени да критички прате медијима занимљиве догађаје и да оспоравају тврдње лажне објективности високог и ниског нивоа? И зашто се не уче да суштина мејнстрим-медија нису информације, него моћ?“ (Pilger, 2014).

3.

Западна медијска индустрија је пре бар пола века дигла руке од Истине, иако „трагање за истином која је ослобођена од интереса има дугу историју“. Хана Арент налази корене за ту и племенитост и потребу у примарном делу наше цивилизације, у „Илијади“: „Мислим да ово трагање за истином досеже уназад до оног тренутка када се Хомер определио да дела Тројанаца прикаже ништа мање него дела Ахејаца и да уздиже славу Хектора, непријатеља и пораженог човека, ништа мање од славе Ахилеја, хероја његовог родног народа“ (Арент, 1994: 64). Али наиђу времена кад људи поверују да има важнијих вредности од Истине и Слободе – кад се потпуно одају законима материјалних вредности, односно профита. И тад позивање на Истину делује архаично. Тако је Жак Елил, још шездесетих година, у капиталном делу „Пропаганда“ могао да констатује да је однос „пропаганда – истина“ сведен на практичнији ниво: „пропаганда и тачност чињеница. Ми ћемо од сада говорити о озбиљности или реалности, а не о 'истини' која је овде непримерена“ (Ellul, 1968: 52).

Без обзира колико је Истина неримерене, то не значи да тачна чињеница не може бити употребљива у пропагандним техникама. Кад постоји опасност да лаж буде откривена „модерни пропагандисти бирају да... је боље ништа не рећи него лагати“ (Ellul, 1968: 56), зато су најмоћнија пропагандна средства намера и интерпретација.

У „случају Украјина“ прећуткивање се да је до побуне у источном делу земље дошло пошто је у Кијеву, на Мајдану инсценираном и од западних обавештајних служби подржаваном побуном, извршен *coup d'état*. А побуна грађана против владе после преврата и која неприкривено ради против њихових интереса у источном делу, објашњавање се као операција руске државе, без обзира на очигледан недостатак доказа. Кад се с таквом намером крене у потребну интерпретацију на (зло)употребљеним чињеницама, истина је непримерен циљ. Амерички сенатор од интегритета Хариман Џонсон (Hiram Warren Johnson) је још 1917, кад је председник Вудро Вилсон уводио САД у Први светски рат, констатовао: „Кад избије рат, прва жртва је истина“ (Knightley, 1997:7). Век касније истину придаве још у миру. Тако се неће ни приметити улазак у рат.

Последица је то глобалног психолошког стања, да је после 1945. успостављени мир – у коме је САД морала да деле доминацију са СССР – одмах назван Хладним ратом. Појам је скован у фрустрираној америчкој администрацији. Саветник председника Харија Трумана је то изговорио у Конгресу 1947. Бернард Барух је само у две речи сажео стање о коме се најнеспутаније изражавао Винстон Черчил, који је годину дана раније говорио о „гвозденој завеси“ коју су комунисти спустили између свог злог и „слободног света“. Черчил је већ по окончању рата позивао на „крсташки рат“ против дојучерашњих савезника. Тако да се из ратног пропагандног стања, реално, није ни излазило.

„Ми причамо о Хладном рату. Али изгледа да демократије још нису научиле да Хладни рат више није изузетно стање, стање аналогно врућем рату (који је пролазан), него он постаје стално и ендемично стање“, писаће 1962. Жак Елил. „Много је разлога за то. Ја ћу навести само један: саму пропаганду“ (Ellul, 1968: 238). Елил, „хришћански анархиста“, инспирисан Марксом, Кјеркегором и теологом Карлом Бартом, држао се и пред пропагандним терором – животне логике. „Пропаганда усмерена преко нечијих граница је ратно оружје. То не зависи од воље оних који то употребљавају или од њихове доктрине, него је то резултат медија као таквог. Пропаганда носи могућност да се утиче на психолошке промене и носи такав утицај на саму суштину човека да војну силу коју употребљава влада неминовно усмерава на спољашност. Нема 'једноставне' употребе пропаганде: и тешко да је пропаганди сукоб мање озбиљан него војни сукоб. Тако да је, због тога, неминовно да у хладном рату постоје исти односи као у врућем рату: осећа се потреба за сједињењем пропаганде. Демократије су овде ухваћене у vicious circle из кога се не види излаз“ (Ellul, 1968: 239).

4.

Демократско друштво је губило осећај да систем владања који себе назива демократија мора, како је говорио Абрахам Линколн, бити „власт народа, од народу и за народ“ (1863). Или сликовитије: „Колико год не волим да будем роб, толико не бих требао волити да будем господар. Ово изражава моју идеју демократије.“ Бисерна демократска ниска кулиминира председниковом опоменом да „Америка никад неће бити уништена споља. Уколико пропаднемо и изгубимо своју слободу биће то само зато што смо већ уништили сами себе.“ У три популарна цитата, у ствари, садржана је историја либералног Запада. Његов пут од искреног захтева за слободом речи и штампе, а са напоменом да „истина и поимање нису роба“ (Џон Милтон, XVII век), до неолибералног поништавања истине на крају XX века у корпоративним тоталитарним механизмима.

Корпорације и комерцијализација су институт слободе информисања (Freedom of information) претвориле у – тероризам, тврдио је Анри Лфевр крајем 1960-их. Слобода информисања је корпус грађанских права: слобода мисли, слобода изражавања мисли, слобода штампе и других облика јавног

обавештавања, право на (истиниту, потпуну и благовремену) *информацију* без обзира на границе и средства информисања, као право да се буде обавештен и право да се захтева информација, право да се упутити критика и тражити објашњење поступака државних органа, право на одговор и на исправку, те право да се не буде узнемираван због свог мишљења. Ове слободе су формулисане и гарантоване у међународним документима, попут Универзалне декларације о људским правима, Европске конвенције о људским правима, Међународног пакта о грађанским и политичким правима. Али сва та сјајна конструкција претворена је у гомилу фраза и списак лепих жеља.

„Одавно и више но икада данас се упражњава тероризам: манипулисање савестима, етички тероризам (морални поредак, 'вредности' и 'узори'), језички тероризам (кодекси који одређују оно 'што се само по себи разуме', норме које преносе речи и 'изрази')“, написаће Анри Лефевр 1967. године. [„Тероризам је смишљена употреба незаконитог насиља или претње незаконитим насиљем ради усађивања *страха*, с намером присиљавања или застрашивања власти или друштва како би се постигли циљеви који су уопштено политички, верски или идеолошки“ (sr.wikipedia.org/sr/)]. „Удружени тероризми писане ствари и слике настали су комуницирањем без дијалога, са информацијом без одговора и без оспоравања (радио, телекомуникације), што је довољно да објасни велику 'тужбалицу о самоћи' у време кад постоје mass-media“ (Лефевр, 1973: 53). Симболички почетак, пралик савременог тероризма, кодиран је у култури. „Тероризам је отпочео кад је један вођа народа могао да покаже камен са урезаним знацима и да прогласи: 'Бог је проговорио и ево шта је од тога остало: Десет заповести!' Тероризам данас, то је убеђивање путем говорништва и претњи пропаганде. То је и усамљено ћутање наговештено у маси гласина које прикупљају репортажа, анегдота, документација и инфромација“ (Лефевр, 1973: 54). Милиони заповести.

Четврт века касније, социјална пропаганда се толико одомаћила у западним мњењима, да су Ноам Чомски и Едвард Херман, могли да дефинишу Пропагандни модел (1988) „као оквир за анализу и разумевање како амерички мејнстрим медији функционишу и зашто су такви какви јесу“. Модел је уверљиво показивао да су медији вођени „недемократским циљевима“ и да се сваки критички приступ систематски маргинализује и екскомуницира из јавности. Чомски и Херман су идентификовали пет филтера који вести претварају у пропагандну поруку: власништво над медијима, утицај оглашивача, извори информација, организовани прикривени притисци („флак“) и – хистерични антикомунизам (Рељић, 2014).

5.

После пада Берлинског зида, антикомунизам се повукао и первертовао у „подучавање“ демократији, а кад је Неко одбијао да буде послушан ђак – постајао је Хитлер. Ни мање, ни више. Разгоропађена западана ратна пропагандна машина не може без јаких порука. Једино је египатском председнику Насеру пошло за руком да га Британци назову и Мусолинијем, а пошто је 1956. наци-

онализовао Суецки канал. И кад га је премијер Ентони Идн, конзервативац, назвао Хитлером, у жару „демократске расправе“ лабуриста Хју Гејскел (Hugh Todd Naylor Gaitskell) је рекао: Мусолини.

Било је то озбиљно време, па су се после тога озбиљни политичари направили корак назад и дигли руке од бесмислених поређење. Али на одређено време. Хитлер је у европском јавном мњењу изронио у пролеће 1999. као мера у време НАТО-бомбардовања СРЈ. Док је „Луфтвафе“ у својој првој агресији после Другог светског рата истоварао бомбе над Србијом, Слободан Милошевић је у свом пропагандном одбрамбеном поретку подсетио да Запад бомбардује Србију као Хитлерова Немачка 1941. Вођа НАТО-фронта Бил Клинтон је тада себи додељивао улогу Черчила, па је парафразирао је Винстове опсервације о Хитлеру. „Колико је живота могло да буде спасено? Колико америчких живота је могло да буде спасено“, питао се храбри Бил који је предводио коалицију од 19 земаља против Србије а где је однос снага у становништву био 67:1, а у висини војних буџета 860:1.

Чак је и Тимоти Гартон Еш (Timothy Garton Ash), аналитичар пословично храбар да буде политички коректан, важући проналазак „Милошевић као Хитлер“ написао: „Добро, не баш“ (Garton Esh, 1999). Као историчар који уз своје име може да стави гарантни лист „Оксфорд универзитет“ Гартон Еш ће тоном човека који разуме да се председничка не пориче, рећи да „Милошевић јесте најопаснији европски лидер у 1990-им“, да он јесте опасност, посткомунистички силеција, „има крви на рукама“ и „цинично манипулише национализмом“, али „његова држава нема ни снагу ни идеолошку вољу да осваја Европу. И док се Немачка под Хитлером стално ширила, Југославија под Милошевиће стално тоне“ (Garton Esh, 1999).

После су „орденом Хитлера“ чашћавани ирански председник Махмуд Ахмадинежад, па и ирачки председник Садам Хусеин. Сад се Доналд Рамсфелд сетио Черчила, жалећи се што ни председник Џорџ В. Буш не може ставити у ту улогу у коју се ни стари Винстон, ето на несрећу Запада – односно англосаксонског света, није ставио. „И Немачка у раним 1920-им и Ирак у раним 1990-им су се тајно наоружавали и припремали за рат. Обоји су агресивно прелазили преко ограничења које им је постављала међународна заједница, да ли тајно градећи подморнице или играјући се са инспекторима УН за контролу наоружања. Обоји су могли бити заустављени раније одлучним акцијама, први од Британије и Француске, а други од Била Клинтона. И Садам и Хитлер су показивали склоност ка хемијском оружју и видели су Јеревреје као део проблема“ (The Telegraph, 2002).

„И за сузе, и за смех“ су овакве баналне приче, кад се читају изван ратне пропаганде кампање. А можда досежу максимум карикатуралности у операцији „одликовања“ Моамера ел Гадафија улогом Хитлера. Јер, сиријски председни Башар ел Асад, бар одаје утисак човека дисциплине који је карактеристичан за западне културе „реда, рада и дисциплине“, што Гадафи никад није ни покушавао. Али, овакве пропаганде операције, колико год изгледале као копилад здравог разума, у јавности која је још од тридесетих година прошлог века пре-

манентно подвргнута одржавању ратног стања, нису без резултата. Ако читате 1216 коментара читалаца на сајту „Гардијана“ (Owen, 2014) поводом расправе има ли смисла Путина проглашавати Хитлером, уочићете да добра половина њих оштро критикује писца текста који тврди да је то претеривање. А „Гардијан“ је лист најинтелектуалније публике. Углавном анонимно коментарисање се креће од дисковалификавања енглеског премијера и његове слободе мишљења („Камерон је клоун... Он није државник, већ пудлица америчких неоконзервативаца. Сваки непријатељ САД је нови Хитлер, а сваки дипломатски напор Америке за ширење кризе зове се 'смиривање'. Европски лидери су зависници од Вашингтона и неоконс пробисвета. Доста је било!“) до беса према руском председнику („Сит сам Путинових помирења и подржавалаца. А зашто пишете 'рат Запада и Русије је сасвим незамислив'? Забога, Овене Џонс, рат је већ почео, пробуди се!!!“).

Има ту и високоинтелектуалистичког напора да се премијеровом пропагандном пуцњу у ваздух да смисао. Па се и у погледу уназад, и код толико омрзнутих Совјета, налази напор да се усваја просветитељство, или да се бар говори о демократији и либерализму, међутим, „Путин све то одбацује“. А тај софостицирани отклон је „Хајдегеров верзија нацизма; начин како је нацистички филозоф Хајдегер артикулисао и дефинисао своју концепцију нацизма. Путин и Нова Русија су хајдегеровски нацизам.“ Или, разложни неомарксиста ће подсетити да се ради о типичном капиталистичком маневру: „Капиталисти, које год националности и из којег год времена – прошлости, садашњости или будућности, никад не чине ништа што није њихов класни интерес... и рат са Хитлером је рат против експанзије немачког капитализма који је угрожавао тржиште и профите британских капиталиста. Британска владајућа класа није се противила фашизму, ако јој он није угрожавао тржишта. Ништа нису говорили, или су заиста чинили мање, према Мусолинију и Франку, на пример“ (Owen, 2014). Иначе, кроз однос према Путину као „Хитлеру“, могу се пратити два слоја англосаксонске пропаганде: дубински негативан став према Русима, али не мање негативан према – Немцима.

6.

У том ратном току ствари изванредно познат прекид је '68, период обележен изнаднадном побуну америчког а и других западних друштава покренуте суочавањем са ужасом ратних операција у Вијетнаму. Прекид је обележен „културном револуцијом“, како је описиван отпор младе генерације, а који се кретао од противљења мобилизацији за рат, до низа алтернативних манифестација пред бедемима корпоративне државе. Иза доба препуног повишених емоција и одсуства озбиљније организације отпора остала је романтична слика која је извесно време прикривала потпуни пораз. Лепо сведочанство о том, иначе заиста широком покрету, је књига Чарлса Рајха (Charles A. Reich) *The Greening of America*. Појавила се 1970. и постала бестселер, обећавала револуцију а завршила као запис који данас изгледа као метеор који се појавио ниоткуда. Кад је поводом 25-годишњице књиге часопис „Њу критерион“ (The New

Criterion) тумачио њен смисао, онда је после низа цитата типа - „у свету који данас постоји, живот као сурфовање је могућ“ или „сви избори су 'прави' избори“, „испит или тест су форма насиља“- речено и: „али немојте мислити да мистер Рајх изгледа блесаво само зато што су његови цитати 'извађени из контекста'. Као што је Томас Малон уочио за *The Greening of America* у 'Америчком Спектејтору' пре неколико година, Чарлс Рајх је аутор који добија када је цитиран изван контекста“ (Kimball, 1994).

Професор са Јејла, иначе геј по сексуалној оријентацији, као решење је понудио „револуцију савесности“ чије су револуционарне акције биле извучене из студентског отпора 1968: „неограничена употреба дрога (професор је оптирао марихуану, прим. С.Р.), крај правног регулисања приватних сексуалних односа, право да се носи коса и одећа по избору појединца, аранжмани у животу слободних комуна“ (Reich, 1972 : 267). По Рајховој интерпретацији ове чињенице су збуњивале агресивну и насилну државу, а моћ те револуције (културне, а не политичке!) била је: „Нема вођства, нема организације, одбацивање теорије и усвајање доктрине 'чини своје ствари'“ (Reich, 1972 : 269). Музика, маршрање, презир према правилима. „Читали су Маркузеа, Малкома Икса и Маркса. Разговарали су бескрајно, и држали састанке без ограничења. Било је то као њихова нова музика; користиле су старе форма, али стил је био разноврстан и стварали су нешто сасвим ново“ (Reich, 1972 : 269).

Код нас се наслов књиге углавном преводи као Екологизација Америке, али сам аутор на четрдесету годишњицу објашњава да је избор наслова био у складу с тим временом – ништа озбиљно. „Ја заиста нисам размишљао на начин како се то сад чини: све зелено се униформно повезује с екологијом. Моја намера се везала за мултиколоритност као што су шездесете то за мене биле, просто сам бирао китњаст наслов“ (Schwartz, 2010). Професорови студенти су тада били и Вилијем Клинтон и Хилари Родам, после Клинтон. „Она је била изузетан студент“, сећа се Рајх. „А морам да кажем да се врло мало виђао Била на часовима. Углавном није долазио“ (Schwartz, 2010). Можда су најбољи показатељи озбиљности Рајхове „револуције“ управо ово двоје ђака. „Револуционари“ који су завршили као стубови корпоративне државе коју је *The Greening of America* „подривала“. Сам идеолог „нове револуције која долази“ није над оствареном контрареволуцијом показивао никакав став. Тек нешто старачке резигнације, кад га новинар СВС подсећа на констатацију из оног доба да „машина почиње да уништава саму себе“ и пита за паралеле са 2008: „И ја то стварно могу да видим“, рекао је Рајх. „Велику аутодеструкцију... Кад нисмо спремни да (као друштво) плаћамо за школе, за аутопутеве. То је аутодеструкција. Шта то чинимо себи? То је лудило“ (Schwartz, 2010).

Изгледа као да је и стари Чарлс схватио да је револуција, ипак, „нешто друго од обичног мирног живота“ и да је за тај чин потребно много више од мутирања стварности у диму марихуане. „Давао сам људима велику наду, чинио сам да се осећају добро“, описивао је своју улогу од пре четири деценије Рајх. После је откривено да је у то доба у тој „револуцији“ учествовала и ЦИА, експреиментишућу са контролом свести, а неке од метода су сличне онима из Рајхове „културне револуције“.

7.

Стални ратни притисак би био неиздржив, а људско биће мора и да се – опусти. Део пропагандне машине се онда логично бави и тим делом људског бића. Али капиталистичко друштво нема ту способност да заиста буде друштвено одговорно и да брине о јавном интересу – уколико то није профитабилно. Зато се изграђује потрошач. Даје му се забава за опуштање, даје му се илузија да је суверен у бирању понуђених производа, отварају му се молови, храмови нове потошачке религије у којима се он остварује као – биће потрошач. Односно остварује се део његовог бића – које жуди за каквом таквом слободом. Утицај адвертајзинга на друштво, како се зове сегмент друштвене пропаганде, комплексан је и далекосежан. То системско наговарање да се купују одређени производи укида могућност да мислите и о тој одлуци, а шире економски гледано има за последицу успостављање контролисано диверзивикованих монопола.

После Првог светског рата – у Америци се етаблирала средња класа на којој је могао да се успостави масовни конзумеризма као начина мишљења који одређује правила живљења, што је био знак и да је време за „нови модел“ продаје роба. У време старо, кад би купац дошао у бакалницу, сачекао би га верзиран продавац који је „познавао своју робу, познавао потребе купца и на основу тог знања је покушавао да ту робу прода“ и „то што је [продавац] говорио морало је да буде прилично рационално и паметно“ (Фром, 1969: 125). Обојица су били на земљи.

Али новац се, за логику новог друштва, недопустиво споро селио из чепа купца. Наговарати неког рационалним разлозима, и с људским обзирима, за капитал је неподношљива „патња“. Морао се променити купац. Морао се створити – нови купац. Средство за то је постала реклама, а која се „служи сваковрсним средствима да на купца остави утисак: честим понављањем истог обрасца; [после ће се за то „повнављање лажи сто пута“ све док она не постане потребна „истина“ оптужити Јозеф Гебелс, који је то као добар ђак научио од Кока-коле (Рељић, 2011:86-87), али се од самог поступка никад неће одустати ни у једном сегменту „продаје“ роба и идеја]. И „утицајем ауторитативне слике као што је слика госпође из високог друштва или познатог боксера који пуше извесну врсту цигарета; привлачиће купца и у исти мах слабећи његову критичку способност сексипилом какве лепе девојке;... или опет подстичући га да сањари о изненадној промени коју ће куповањем неке кошуље или сапуна изазвати у читавом току његовог живота“ (Фром, 1969: 125).

Шта је у основи тог деловања? „Сви ти методи у суштини су ирационални; они немају никакве везе с каквоћом робе, а попут каквог средства за успављивање или праве хипнозе, гуше или убијају критичке способности купца“ (Фром, 1969: 125-126). Ако сад гледате то друштво као целину, прихватате да је тржиште његов *spiritus movens*, уочите да се и његова демократија држи у тим координатама, онда разумете да успешни методи манипулације не могу опстајати, изоловани у економској сфери. „У ствари, ти методи отупљивања способности за критичко мишљење опаснији су за нашу демократију од мно-

гих отворених напада на њу и неморалнији – у погледу људског интегритета – од скаредне књижевности, чије објављивање кажњавамо“ (Фром, 1969: 125-126).

Учинци тих метода нису опасни само за демократију. Они постају ирационални подстрекачи и криминално-преступничке друштвене деструкције. Ни један део друштва не може да се изолује од њиховог неподношљивог притиска, али многи појединци не могу да легално остварују потребе које се тако производе. Тај раскорак носи суморне последице. За ову прилику ћемо то само илустровати: почетком 1990-их седаманаестогодишњи Деметрик Џејмс Вокер осуђен је на доживотну робију зато што је убио шеснаестогодишњака. Наиме, Вокер није могао да контролише своју жељу за патикама Nike Air Jordans које су му нуђене на телевизији а у продавницу су коштале, за њега, недостижних – 125 долара. Испунио је себи жељу тако што је пресрео Џонија Бејтса, пуцао му у главу из пиштоља калибра 22 милиметра, и скинуо са њега пар жељених патика. „За време суђења, тужилац града Хјустон Марк Винсон унеколико је оптуживао и слике које производи адвертајзинг. Винсон рече: 'Лоше је кад стварате слике о спортској опреми које нагонне људе да убију због ње.'" (Pratkanis, Aronson, 2010: 3).

8.

Кад једном уђете у свет ратне пропаганде, онда ширите рат свуда око себе. И сваки ратник осећа као да се баш његова ирационална жеља подржава. Као што се и сваки преплашени грађанин скрива иза своје маске, док испод, у дубини, у Човеку не пукне нешто. И онда се агресија усмерава или аутодеструктивно или према другима, углавном према слабим и незаштићеним. А Моћ – она је ту да одржава поредак. И да одржава немоћ масе. Намерена је да то чини „од сада до вечности“. Јер, „моћ и они који је примењују, не могу да схвате ништа, осим у оквирима моћи... Механизам раста моћи неминовно уништава моралне и духовне вредности, без обзира о којој је групи или друштву реч“ (Ellul, 2015: 7).

Савремено капиталистичко друштво оковано моћу технологије и „одуховљено“ непрестаним пропагандним усмеравањем у свим сферама кроз које се креће, ради са човеком ослобођеним Божјег присуства, моралних оквира и реалних потреба. У „пропагандном рају“, што су Сједињене Америчке Државе, људско биће гледа телевизију 40 сати недељно, што га суочава са око 38.000 реклама годишње. Кад седне пред телевизор у прајм-тајму он гледа 11 минута реклама, плус вреба га наредних 100 до 300 огласа на радију, у новинама, магазинима. То није крај засићености адвертајзингом. Зову телефоном, стижу СМС поруке, бомбардују на интернету. Амерички бизнис троши годишње 150 милијарди долара на унајмљивање више од 6,4 милиона агената продаје. Рекламе су на билбордима, плакатима, залепљене на градском превозу, такси возилима, на мајицама, на омоту за хлеб у продавници... Одете на ауто-трке и на аутомобилима који јури 250 на сат – реклама, на тениском мечу спонзоре не можете да избегнете погледом, на филму свемоћни Џејмс Бонд 007 понизно наручује „смирноф-блек“... (Pratkanis, Aronson, 2010: 5). Док читате о аме-

ричком врху-врхова, препознајете из своје свакодневице колико је тај талас већ преплавио и нас хиљадама километара далеко.

А сводити адвертајзинг само на продају робе сасвим је поједностављен поглед на свет. „Мајкл Паренти (Michael Parenti) описује процес кроз који медијске корпорације кроз вести шире про-капиталистичке и про-потрошачке сентименте: 'очигледан је циљ огласа и реклама да продају робе и услуге, али оглашивачи чине много више од тога... они продају целовит начин живота, пут у друштвену реалност која је повезана са потребом масовне производње, масовне потрошње и капиталистичког друштва'“(DiMaggio, 2008:18). Пошто је власништво над мејн-стрим медијима данас концентрисано, они не репрезентују „корпоративност“ него су сами корпоративни свет. Тај свет састављен од експертских елита и државно-бирокарских играча „не представља фундаментално супростављене интересе – напротив они пре сарађују у јачању корпоративне моћи и престижа америчког друштва у свету“ (DiMaggio, 2008:19). Политичари и бизнисмени се појављују на истом фронту. Зато није ништа логичније него да амерички „независни“ медији свом снагом „шире концепт о америчкој изузетности у светским односима. Они идеализују употребу силе као основни утицај у међународним сукобима. Медији асистирају у наглашавању опасности (или измишљене опасности) од измишљаних непријатеља; они шире и сугестију да се Сједињене Државе безусловно боре за промовисање демократије и људских права у свету“ (DiMaggio, 2008:19).

У рату нема неутралних, па пошто би се уредници и новинари, сходно свом идеалном положају у друштву и сагласно етичким кодексима, могли томе опирати - то се не допушта. Истраживања показују да „93 од сто уредника осећају притисак на неком нивоу од оглашивача који желе да утичу на вести или уредничке коментаре. Већина је објаснила да (редакцијски) менаџмент подржава или толерише ту врсту притисака; '37 одсто уредника обухваћених истраживањем је признало да је подлегло' захтевима оглашивача у утицају на садржај вести“ (DiMaggio, 2008:20). То ваља разумети као неминовност у овом друштву.

„Кад се моћ усмерава на човека, неминовна је последица врло радикална: човек постаје ствар, он се постварује (што је нешто сасвим другачије од 'отуђења')“, написаће крајем 1970-их Жак Елил. „Моћ се обрушава на човека као на своју праведну и праву жртву. Према томе, она може да га води, да манипулише њиме, да га преображава; може га лишити његове људскости, да би га свела на пуку функцију или, у најбољем случају, на помоћника моћи. Тако преображен човек допустиће моћи пун распон деловања. Моћ нема никаво поштовање према човеку, зато што би то било контрадикторно. Моћ која би на сваког човека гледала као на појединце, која би уважавала његове вредности и осећање живота, таква моћ више не би била моћ“(Ellul, 2015: 8).

Једина одбрана је побуна друштва против неподношљивог стања. *Revolt is the right of the people*, говорио је Џон Лок. Наравно, над овим временом је стално питање како се тотално манипулисано друштво може сетити и – својих интереса.

Ујесен 1989. свет се суочио са ризиком – мира. Берлински зид је смртно рањен 9. новембра, а онда је одушевљена светина тај симбол раздвајања светава разносила као сувенир. „Велика ишчекивања“ су се разлила светом, а само су се Кинези опирали, па је растурање демонстрација у Пекингу у јуну западна пропагандна машинерија обележила као „Масакр на Тјананмену“. Никог тада није интересовало шта се стварно десило. Западна пропаганда је била јача од жеље за истином – па ће тек 2011. „Викиликс“ донети чињенице. Тајни извештаји америчке амбасаде у Пекингу из јуна 1989. „показују да током протеста на Тргу Тјананмен... кинески војници нису пуцали на демонстранте, што делимично потврђује верзију догађаја кинеских власти, пише британски лист *Дејли Телеграф*“. Конкретно: „На самом Тјананмену био је чилеански дипломата који је америчким колегама помагао као очевидац последњих часова продемократског покрета. Он је посматрао како војска улази на трг и није видео никакво масовно пуцање... Он је рекао да је већина војника који су ушли на трг заправо наоружана само опремом за разбијање демонстрација – пендрецима и дрвеним палицама; њих су подржавали наоружани војници, наводи се у депеши из јула 1989. године“ (Рељић, 2014: 18). *Дејли Телеграф* је поводом „Викиликсових“ објављивања америчких дипломатских депеша објавио и „да је последњи дописник Би-Би-Сија из Пекинга Џејмс Мајлс (James Miles) 2009. године признао да је 'пренео погрешан утисак' и да 'није било масакра на Тјананмену“ (Рељић, 2014: 18). Међутим, иако масакра није било, ако на Google претраживач укуцате „Масакр на Тјананмену“ наилазите на бескрајну колону. Пропаганда је јача од живота. Рат је у савременом свету апсолутна доминанта. Мир је инфериорно привремено стање.

„Лидер слободног света“ је већ 1990. увељико организовао Заливски рат. Током последње деценије другог миленијума „демократски свет“ је уводио ред у грађанском сукобу у Југославији – који је сам, својим чињењима и нечињењима, прво покренуо а онда и заокружио – НАТО бомбрадовањем СРЈ од марта до јуна 1999. За то више није било потребно ни одобрење Савета безбедности УН. Играње рата добило је нову димензију 11. септембра 2001. када је у Њујорку срушен Светски трговински центар. Амерички председник Џорџ Буш је објавио „рат против тероризма“ (опет рат!)– то је конгломерат произвољних мера, претњи, неконтролисаних акција. Читав међународни безбедоноси поредак је подривен у темељима. Урушен је инфраструктура Блиског истока, а западно безакоње у међународним односима заустављено је тек у – Сирији.

Међутим, „рат против терора“, колико год је следио необуздане жеље америчке администрације, толико је и поткопавао западни пропагандни фронт. Неприкосновеност „америчког националног интереса“ у светским односима, полако је умарала савезнике. Тако ће истраживања из 2005. показати да „56 одсто Американаца још увек верује да је Ирак имао оружје за масовно уништење пре почетка агресије САД упркос неспорним чињеницама да је Ирак био разоружан годинама пре тога. Шест од десет Американаца је 2005. веровало да

Ирак подржава Ал Каиду, упркос чињеници да Бушова администрација никад за то није поднела ни један доказ“ (DiMaggio, 2008:26). Истовремено је, „само 6 одсто (Немаца) веровало да је Бушова администрација стварно посвећена 'заштити мира' у свету“ (DiMaggio, 2008:27). У земљама као што су Индонезија, Нигерија, Пакистан, Русија, Турска преко 70 одсто је сматрало да су „САД главна опасност за светски мир“ (DiMaggio, 2008:28). Преко 60 одсто Француза, Немаца, Турака су „осећали како 'рат против тероризма' није искрен напор за смањење међународног тероризма“ (DiMaggio, 2008:30).

Дешава се то, упркос чињеници што иза „рата против тероризма“ стоји најјаче оружје савременог света у пропагандном рату. Јер, заиста „кад је Џорџ Буш рекао да Ирак има оружје за масовно уништење он се на то није одлучио сам... требао му је интернационални апарат да огласи оно што је он рекао, или да удари печат на то, и он је то имао у америчким медијима. Јаче од свих бомби и ракета, за Пентагон је био строј америчких медија“ (DiMaggio, 2008:26). Корпоративни медији су тако сачињени - да су оружје без премца. „Кроз медије се у америчко јавно мњење пребацију милиони корпоративних вести сваки дан, које су идеолошки јасне а иза којих стоје политички и економски усмерени новинари, репортери, уредници, власници, те саме корпорације. Разумевање преношења тих односа и мишљења постаје суштинско кад се процењују различити делови политичких учења, укључујући и унутрашњу и спољну политику, као и јавно реаговање на медијско третирање тих политика“ (DiMaggio, 2008:20).

Али и такво оружје има своја ограничења.

10.

Волтер Липман (Walter Lippmann) је читав живот посветио ширењу упозорења како употреба медија води пропадању демократије. Липманова поруке су посебно важна зато што је он тачно знао о чему говори: лично је учествовао у подизању пропагандне машине САД током Првог светског рата, што је свакако најважнији догађај у успостављању перманентног пропагандног ратног стања. Јер, како је написао Едвард Бернејз шездесетих година „приватна индустрија је после Првог светског рата преузела ратне технологије за мирнодопску употребу. Она је прилагодила и ратне пропагандне методе за покретање мирнодопских услуга и производње“ (Curry Jansen, 2013: 301).

Већ у својим двадесетим годинама Волтер Липман (1889-1974) је постао „проминентна личност“. Прво, млади Липман је био оснивач и уредник магазина Нова Република (The New Republic) у којем је гласно заговарао улазак Америке у европски рат. Друго, администрација председника Вудра Вилсона је позвала младог новинара да направи план за ратни биро који би управљао информацијама. Треће, Липманов план није прихваћен, али је и он као члан „Крилове комисије“, како се популарно звао председников Комитет за јавне информације (Committee on Public Information), читаво време оштро и конструктивно критиковао рад овог тела – прво, за време рата интерно у оквиру администрације, а онда и јавно. Четврто, Липман за кога је председник Теодор

Рузвелт говорио да је „најбрилијантнији млади човек у читавим Сједињеним Државама“, био је члан тајне владине групе The Inquiry, која је писала чувени Вилсонов говор „Четранаест тачака“ који је нацрт слике света после Великог рата – заснованог на начелима слободног тржишта, јавности међудржавних споразума, демократији и праву народа на самоопредељење. (У тачки 11 стоји и да „Србији треба дати слободан и сигуран приступ мору“.) Неке од Липманових реченица су главни украси чувеног Вилсоновог говора. И пето, Липман је као млади капетан служио у Војном обавештајном одељењу које је писало пропагандне летке који су подстицали немачке војнике на предају.

Кад је Велики рат окончан Липман се вратио новинарству. Једно је од најузвишенијих новинарских имена у америчком новинарству и писац је најозбиљнијих студија о ограничењима јавног мњења у демократији и ризицима демократије пред – наступањем пропаганде. За писање летаке који су наговарали Немце на предају Липман је „интервјуисао (заробљене) Немце да би видео како ће пропаганда утицати на њих, па је нашао да само неколицина њих може да артикулише узроке рата или циљеве Немаца у том рату. Био је веома изненађен чињеницом да су људи вољни да ризикују своје животе за узроке за које се чинило да их не разумеју и то искуство било је важан повод за Липманов интерес како људи примају информације и како се формира мишљење о јавним пословима“ (Curry Jansen, 2013: 309). После ће у капиталном делу Јавно мњење објавити да сложеност света око савременог човека чини да он заиста то не може да разуме и да му остаје да на све гледа кроз стереотипе и следи ирационалне пориве.

Ни данас није на актуелности изгубио Липманов „тест вести“. Јасно је да се грађанин у демократији мора ослањати на вести које му се посредују преко масовних медија. Липман и његов сарадник Чарлс Мерц (Charles Merz) анализирали су како се у Америци прати један од најважнијих догађаја почетком века – руска Октобарска револуција. Истраживачи у периоду март 1917 и март 1920, прате писање Њујорк тајмса, зато што се ради о „једном од заиста најбољих листова на свету“, за који би се дало претпоставити да може независно да покрива међународне догађаје. Липман који је држао да је улога вести да „омогући човечанству да успешније живи у будућности“, нашао је да Тајмс систематски заводи читаоце јављајући како су „Совјети близу колапсу, или су у колапсу или ће бити у колапсу за неколико недеља“, а у реалности Совјети никако да колабирају. Између новембра 1917-1919 нашили су 91 текст у коме се експлицитно јављало о слому совјетског система. Очигледно је да у вестима „превлађују надања људи који надгледају новинске орагнизације“ и ту је важније „не шта је било, него шта се жели да се дешава“. Липман и Мерц су закључивали да су очекивања цензора и пропагандиста били „и нада и страх у главама репортера и уредника“ (Curry Jansen, 2013: 311-312).

Новине су, дакле, на себе преузеле улогу државне анти-совјетске пропаганде. „Ако су тако велике новине као Тајмс тако бедно пале под притиском интерналних и спољних цензора и пропаганде, Липман и Мерц мисле, да су мање новине у неупоредиво горем стању. Они су зато сматрали да су неопходне фундаменталне промене, позивајући новинарску гилду да подигне етичке

захтеве као што у адвокатским и медицинским удружењима инсистирају на обавезама чланова. Они су позивали и грађанске групе да прате и критикују штампу и постану центар одбране информативног система“ (Curry Jansen, 2013:312). Липман је поживео да гледа како су овакви позиви без одјека и без икакве шансе да, и кад се покрену, заживе у систему који је још 1898, у Америчко-шпанском рату, познатом као „новински рат“ и из кога је као највећи победник изашао Рандолф Херст – усагласио рад „национализма, капитализма и модерних комуникацијских технологија“. Резултат је изузетно ефикасна ратна машина. Она је пробуђена у току Првог светског рата, а после се није заустављала.

Амерички интелектуалац Ричард Хофстатер (Richard Hofstadter) је познатим текстом „Параноидни стил у америчкој политици“ у Харперс магазину (1964) представио важну црту вођења политике у тој земљи. Још од XVIII века грађанство се демократији непримерено страсно и суровим методама бави прогоном „вештица“, које су „стизале“ из Европе – од илумината, слободних зидара, језуита до комуниста с којима се обрачунавао сенатор Мекрти. Један талас прогона је стизао претходни, испливали су нови „егзорцисти“, храњен је страх, а победе (пошто су непримерено преувеличавани непријатељи, наравно, увек бивали поражени) су отварале нове фронтове. Параноидност коју је уочио Хофстатер, није клиничка дијагноза, него служи да сликовито представи непрестану борбу у америчкој политици „добра“ и „зла“. То је надпартијска и надлидерска чињеница. „Рат против терора“ спада у типичне кампање из стварности о којој је Хофстатер говорио. Пропаганда у таквом друштву није „проблем“ већ – лековит чин. Ослобађа напетости. Како, уопште, живети без пропаганде? Зато су сви сегменти живота покривени – економски (адвертајзинг), политички маркетинг, па ПР - као индустрија паралелне стварности.

11.

„Ова изокренутост стварности је толика“, пише 2014. поводом Украјинске кризе Џон Пилџер, „да војна опсада Вашингтона и застрашивање Русије никоме на Западу нису спорни. То није чак ни вест и подсећа на кампање уз које сам одрастао у првом хладном рату“ (Pilger, 2014). Али, ствари су прогресивно – отишле даље. Пропагандна машина је значајно усваршена. „У 1977. Карл Бернштајн (Carl Bernstein), прослављен у Вотергејт-афери, открио је да је више од 400 новинара и руководиоца у медијима радило за ЦИА. Било је ту новинара *Њујорк тајмса*, *Тајма* и телевизијских мрежа. У 1991, Ричард Нортон Тејлор (Richard Norton Taylor) из *Гардијана* открио је сличне ствари за Британију. Ништа од тога данас није потребно. Заиста сумњам да је ико платио *Вашингтон Посту* и осталим медијима да оптужују Едварда Сноудена (Edward Snowden) за ширење тероризма. Сумњам да ико плаћа оне који рутински блате Џулијана Асанжа (Julian Assange) – иако друге врсте награда може бити у изобиљу. Асанж је привукао ту количину отрова, беса и љубоморе зато што је Викиликс срушио фасаду корумпиране политичке елите коју одржавају високо позиционирани новинари (Pilger, 2014).

Овакве последице су се могле очекивати, ако је неко озбиљно читао француског политичког мислиоца Жака Дријанкура (Jacques Driencourt) који је још педесетих година тврдио да је „све пропаганда“. То је значило да је пропаганда „тоталитарна у својој суштини, не због тога што је створена у тоталитарној држави, него због тога што има тенденцију да апсорбује све“, објашњава Жак Елил, тврдећи де је ово најбољи део Дријанкуровог истраживања.

То значи кад се крене у том правцу, не може се радити напола: морају се употребљавати сви инструменти и сви методи који пропаганду чине ефикасним. Може се очекивати“, писао је Елил 1960-их, „и развој у протеклој деценији је то показао – да ту демократије одустају од своје уздржаности и својих нијанси и бацају се свим срцем у ефективну пропагандну акцију. Али у таквој акцији више нема ничег посебно демократског“ (Ellul, 1968: 242).

Пропаганда је, у таквом друштву, професионални ловац а појединац плен у непрестаној омамљености. Пропаганда је она атмосфера која се не види и не описује сасвим прецизно, али се цело време осећа у „Врлом новом свету“ и „1984“. Она обезбеђује оно што стоји „на рељефу у облику штита, гесло Светске Државе: ЗАЈЕДНИЦА, ИСТОВЕТНОСТ, СТАБИЛНОСТ“ (Хаксли, 2001: 5). Она обезбеђује да је све што се дешава око нас „само један Народни кувар, са ортодоксном, теоријом кувања коју нико не сме да доводи у питање, и списком рецепата коме се ништа не може додавати без одобрења главног куvara“ (Хаксли, 2001: 256).

То је тако уређен свет да замрзава мозак и суши емоције. „Данас наилазимо на особе које се понашају и осећају као аутомати“, запис је из 1955. године, четврт века после појаве Хакслијеве „негативне утопије“ (1932). И као што је Хакслије наслов ироничан, такав је и наслов Фромове научне студије Здраво друштво. У том „здравом“ друштву те особе „никада не доживљавају ништа што је стварно њихово, доживљавају себе само као особе какве претпостављају да су; чији је истински смех замењен вештачким осмехом; чији је комуникативни говор замењен безначајним черетањем; чије је тупо очајање дошло на место истинске патње“ (Фром, 1963: 40-41).

Ерих Фром се није бавио хакслијевском ситуацијом кад би у таквом друштву нестало коме, али јесте да „претпоставимо да биоскопи, радио, телевизија, спорт и новине престану да функционишу само четири недеље у нашој западној култури. Какве би то имало последице на људе који су остављени сами себи, кад би се затворили ови главни путеви бекства? Не сумњам да би се чак и у овако кратком времену десиле хиљаде нервних сломова, а много више људи би доспело у стање акутне забринутости, које се не разликују од онога што се критички назива 'неурозом'. Ако би се уклонили опијуми за друштвено структурни дефект, избила би на површину болест“ (Фром, 1963: 41).

Иако је усамљенији него људско биће икад у историји, савремени човек се ужасно плаши да остане и за трен сам са собом. (Фром из једног експеримента са студентима закључује да је „само мали број сматрао да би се осећали... задовољно што су сами са собом“.) Пропаганда, мисли се на социјалну пропаганду, као „опијум за друштвено структурални дефект“, попуњава ту

зјапећу празнину. Зато вас она може одвести и у Украјину, ако Управљач (како ту „слепој сили“ идентификује Хаксли) нађе да је време да се обрачунамо с „Хитлером“ и „лошим момцима“. А ово су, како каже Џон Пилџер, „хитна питања“. „Свет се суочава са могућношћу великог рата, можда нуклеарног – САД су јасно опредељене да изолују и провоцирају Русију, а и Кину. Новинари ову истину изокрећу наопако. Укључени су и они новинари промотери лажи које су довеле до крвопролића у Ираку 2003. године.

Време у коме живимо је тако опасно и имамо тако изобличену перцепцији јавности да пропаганда више није, како је говорио Едвард Бернејс, 'невидљива влада'. То јесте влада. Она управља директно без страха од контрадикторности и њен главни циљ је освајање смисла нашег света, наше способности да одвајамо истину од лажи“(Pilger, 2014).

Свет је пред новом авантуром. „Наша стварна беспомоћност пред снагама које управљају нама појављују се драстичније у оним друштвеним катастрофама које, мада се увек означавају као догађаји вредни жаљења, ипак се дешавају – то су економске депресије и ратови“ (Фром, 1963: 144). И сад се суочавамо са кључним ограничењем пропаганде. Пропаганда може да одржава лаж о здрављу економског система и два дана пред његов слом као што смо видели 2008, може да демократију претвори у тоталитарни систем, може да народе уводи у рат, може да од ратова прави представе за масовне забаве и одржавање стања масовних хипноза – али док следи логику система чији је средство, она не може ништа против главних симптома болести, који долазе од природе капиталистичког система. Јер „ове друштвене појаве изгледају као да су природне катастрофе, а не оно што су оне стварно, тј. појаве које човек намерно и несвесно изазива“ (Фром, 1963: 144).

Карл Полањи је о томе написао отрежњујућу студију „Велика трансформација“ у којој упозорава на суштину система у којем је организација производње поверена на управљање „слепој сили“ - тржишту. Никад дотад - рад, земља и новац нису били роба. Јер „рад и земља нису ништа друго до сама људска бића од којих се састоји свако људско друштво и природна средина у којој оно постоји. Укључити их у тржишни механизам, значи подредити супстанцу самог друштва законима тржишта“ (Полањи, 2003:80). Тако је у „цивилизацији капитализма“ и само „људско друштво постало споредна датост привредног система“ (Полањи, 2003:83).

„Супротно већини других друштава у којима су друштвени закони јасно изражени и одређени на основу политичке силе или традиције, капитализам нема тако јасно формулисане законе“, утврђује Фром. „Он се заснива на принципу да ако би се свако на тржишту борио само за себе из тога би произишло заједничко добро, и поредак, а не анархија. Постоје, наравно, економски закони који управљају тржиштем, али ови закони делују иза леђа појединца, коме су важни само његови приватни интереси“ (Фром, 1963: 144). У таквом друштву, појединац који се ослободио Бога, у тренуцима узлета почиње да верује да је овладао законитостима света. Гомила, пред којом он стоји - а која се заводи инсистирањем на истинитости привида како она (слободним гласа-

ње) управља светом - подмићена конформизмом и хипнотисана раскошом изведених потреба, учествује у свему. И, у току читаве представе : „Ви покушавајте да погодите ове законе тржишта, као што је неки калвиниста у Женеви покушавао да погоди да ли га је Бог предодредио да буде спасен или да не буде. Али закони тржишта су, као и Божја воља, ван домаћаја ваше воље и утицаја“ (Фром, 1963: 144).

А још су мање шансе капиталисте и гомиле да контролишу „природне катастрофе“ које се законито појављују у том систему. Упозоравајући на ризике с којима смо суочени историчар Милорад Екмечић, који се истрајно бавио историјским токовима у два прошла века, налази да је ово стање „слично као пред рат 1914, када су се велике силе спремале за рат, ниједна га није желела и он је избио због ћорсокака у коме је једна од сила губила ако војнички не интервенише“. Свет је у стању повећања напетости, иде у убразно „опште наоружавање“ иако „рат нико не жели и сви страхују да не дође до тачке од које нема повратка“ (Екмечић, 2007:35). Не може се претерано веровати у механизме контроле које је капиталистички систем створио на „живом блату“, па је „питање хоће ли дипломатија бити у стању да на миран начин створи *нови систем односа и подједнаке одговорности сваке велике силе* или ће доћи до великог ратног пустошења, које ће човечанство уназадити више него сви ратови од почетка света до данас“ (Екмечић, 2007:36). Још је бесловесније веровати у антиратну моћ ратне пропаганде.

Литратура:

1. Applebaum, Anne (2014) Russia's information warriors are on the march – we must respond, The Telegraph, 07 Mar 2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/10683298/Russias-information-warriors-are-on-the-march-we-must-respond.html>
2. Arent, Hana (1994) *Istina i laž u politici*, Beograd: Filip Višnjić
3. Applebaum, Anne (2014) War in Europe is not a hysterical idea, Washington Post, August 29, 2014 http://www.washingtonpost.com/opinions/anne-applebaum-war-in-europe-is-not-a-hysterical-idea/2014/08/29/815f29d4-2f93-11e4-bb9b-997ae96fad33_story.html
4. Curry Jansen, Sue (2013) “The world’s greatest adventure in advertising”: Walter Lippmann’s critique of censorship and propaganda”, *Oxford Handbook of Propaganda Studies*, edited by Jonatan Auerbach and Russ Castronovo
5. DiMaggio, Anthony (2008) *Mass Media, Mass Propaganda – Examining the News in the “War on Terror”*, Lanahm: Lexington Books
6. Editorial Board (2014) Putin’s propaganda keeps Russians in the dark about Ukraine and more, August 31, 2014 http://www.washingtonpost.com/opinions/putins-propoganda-keeps-russians-in-the-dark-about-ukraine-and-more/2014/08/31/6ba4114a-2fc5-11e4-9b98-848790384093_story.html
7. Екмечић, Милорад (2007) Историјске и стратешке основе Републике Српске, *Нова српска политичка мисао* – Анализе, година III, број 5-6, стр. 19-37

8. Ellul, Jacques (1968) *Propaganda – The Formation of men's Attitudes*, New York: Vintage Books, A division of Random House
9. Ellul, Jacques (2015) *Žudnja za moći*, Beograd: Porodična biblioteka anarhija/Blok 45 <http://anarhija-blok45.net1zen.com/tekstovi/ellul-zudnja-za-moci.pdf>
10. *Encyclopedia of Media and Propaganda in Wartime America VOLUME ONE* (2011), Martin J. Manning and Clarence R. Wyatt, Editors, Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC
11. From, Erih (1963) *Zdravo društvo*, Beograd: Rad
12. From, Erih (1969) *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit
13. Garton Ash, Timothy (1999) The new Adolf Hitler? (March 29, 1999) *Time Magazine*, <http://edition.cnn.com/ALLPOLITICS/time/1999/03/29/hitler.html>
14. Haksli, Oldos (2001) *Vrli novi svet*, Beograd: mono&manana press
15. Hofstadter, Richard (1964) The paranoid style in American politics, *Harper's magazine*, Novembar, 1964, page 77-88
16. Judd, Alan (2002) Appeasement won't stop Saddam, any more than Hitler (02 September, 2002) *The Telegraph* <http://www.telegraph.co.uk/comment/3581155/Appeasement-wont-stop-Saddam-any-more-than-Hitler.html>
17. Kimbal, Roger (1994) Charles Reich&America's culturel revolution, *New Criterion*, Septembar 1994, <http://www.newcriterion.com/articles.cfm/Charles-Reich---America-s-cultural-revolution-4992>
18. Knightley, Phillip (1977) *Prva žrtva*, Rijeka: Otokar Keršovani
19. Lefevr, Anri (1973) *Antisistem – prilog kritici tehnokratizma*, Beograd: Radnička štampa
20. Owen, Jones (2014) *David Cameron and the cynicism of comparing Putin to Hitler* (03 September, 2014) *The Guradian*, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/sep/03/david-cameron-cynicism-comparing-vladimir-putin-adolf-hitler-ukraine>
21. Parry, Robert (2014) Who's Telling the 'Big Lie' on Ukraina? <http://www.commondreams.org/views/2014/09/03/whos-telling-big-lie-ukraine>
22. Pilger, John (2014) War by media and the triumph of propaganda, <http://johnpilger.com/articles/war-by-media-and-the-triumph-of-propaganda>
23. Polanji, Karl (2003) *Velika transformacija*, Beograd: Filip Višnjić
24. Pratkanis, A, Aronson E (2010) *Age of Propaganda – The Evriday Use and Abuse of Persuasion*, Santa Cruz: University of California
25. Reich, Charles A. (1972) *The Greening of America*, Penguin Books Ltd
26. Рељић, Слободан (2014) *Криза медија и медији кризе*, Београд: Службени гласник
27. Schwartz, Daniel (2010) The Greening of America turns 40, *CBC News*, Sep 23, 2010, <http://www.cbc.ca/news/world/the-greening-of-america-turns-40-1.913853>
28. <http://www.newcriterion.com/articles.cfm/Charles-Reich---America-s-cultural-revolution-4992>

PUBLIC OPINION AND PEACETIME METAMORPHOSES OF WAR PROPAGANDA

Summary: This work's aim is to explain how we've reached the top of the Propaganda Era. When during the Great War propaganda activity intensified and spread to the extent unseen ever before, "privately owned industry took over war technologies for peacetime use and also adopted war-propaganda methods for peacetime services and production", as Edward Bernays noticed. Such total propaganda, relying on constant combat psychosis, presented a social tool for setting the stage for the Second World War and for raising economic competitiveness, and then it continued its life during the Cold War. Informing citizens thus evolved into - propaganda model. Today, during the Big crisis, when conflicts around the world multiply, propaganda is consuming last oases of the "free journalism", bringing essential human need for the truth to the verge of survival.

Key words: power, domination, terrorism, truth, false objectivity, Third World War

ГОРАН НИКОЛИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 339.9:339.98“20“

Оригиналан научни рад

Примљен: 14.05.2015

Одобрен: 12.06.2015

РАСПОРЕД ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ МОЋИ ПОЧЕТКОМ 20-ИХ ГОДИНА 21. СТОЛЕЋА**

Сажетак: Економија Кине, вођена снажном извозно оријентисаном индустријом, ће надмашити америчку почетком наредне деценије. Ипак, у асиметричном свету која се рађа, САД ће остати доминантна војна сила. Генерално, САД ће и током 20-их година 21. века остати водећа глобална сила и то захваљујући снажној дипломатији и мрежи савезништава у свету, војној супремацији и доминирајућем културном обрасцу. Европа ће наставити да буде фокусирана на себе, али ће ЕУ, и поред тога, и даље остати снажан глобални ‘играч’.

Кина, и Русија, су моћне, независне државе са незападаним погледом на свет, и то су практично увек биле, док је ЕУ, иначе најважнији савезник Америке, политички и војно некохерентна и неефикасна. Успон Кине ће неизбежно бити изазов дугогодишњем присуству Америке у Азији. Биполарна Азија је реална могућност, са Синосфером окруженом приобалским земљама у лабавом савезу, чији је архитекта САД.

Седам година након Велике рецесије питање је да ли су недовољне инвестиције или успоравање технолошких иновација гурнули глобалну економију у „нову нормалу“, која подразумева ниже стопе раста. Тренутно изгледа да је годишња стопа привредног раста у САД око 2%, а у Кини 6-7%, што се сматра „новом нормалом.“ Неки економисти сматрају да се та још увек висока стопа кинеског раста може одржати и током наредних десет година под условом да влада примени свеобухватне реформе, док други очекују да раст БДП-а Кине настави силазни тренд. Неизвесност и спорог раста у ЕУ, која је велики трговински партнер и за Кину и САД, ствара додатни проблем за ове две економије. У сваком случају, не треба очекивати повратак на предкризне године наглог успона, имајући у виду да демографски притисци погађају све водеће економије, укључујући кинеску.

Кључне речи: глобална економска моћ, двадесете, 21. столеће, раст.

* goranvnkolic@gmail.com

** Рад је део пројекта Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције и идентитет који под бројем 179014 финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Успоравање раста светске привреде након Велике рецесије

Према новој студији из *World Economic Outlook-a* (2015), потенцијални економски раст је знатно пао од почетка глобалне финансијске кризе. Ово је последица старења, те споријег раста капитала и продуктивности. Брз темпо експанзије виђен у касним 1990-их и почетком 2000-их подстакнут информационо-комуникационим технолошким бумом није реално опет очекивати. Студија сугерише да без акција у погледу подстицања иновација, промовисања инвестиција у продуктивни капитал и неутралисања ефекта старења, свет ће морати да се прилагоди новој реалности живота са нижим привредним растом. Ови налази указују да је животни стандард може расти спорије у будућности. Поред тога, фискална одрживост ће бити теже спроводива како ће пореска основица расти све спорије.¹

Бројни референтни економисти, међу којима су Оливер Бланшард (*Olivier Blanchard*) или шефица ММФ Кристин Лагард (*Kristin Lagarde*), изражавају страх од 'нове осредњости' (*new mediocre*), што значи низак раст у дужем периоду, конкретније успорен економски раста након 2007.² Бланшард потенцира да седам година након финансијско-економске кризе спор опоравак западних земаља убрзава ребаланс глобалне економске моћи (наравно, ка Истоку).³

Поред тога, у свом дебатном осврту, пред пролећну конференцију ММФ и Светске банке, Бланшард (2015) сматра да је и даље нејасно какав став формирати у погледу макроекономске политике. Постало је јасно да је рецентна финансијска криза резултат интеракције прекомерне задужености (односно леверица у финансијском систему) и прекомерне повезаности и сложености биланса, односно актива, банака (и не-банкарских институција), што је створило велике системске ризике. Макро-пруденцијални инструменти, дефинисани државном регулативом, су се показали неадекватним. Поред тога, све више се увиђа да би централне банке требало да имају троструки мандат (стабилност цена, стабилна економска активност и финансијска стабилност). Резултат комбинованог пада производње и фискалног стимуланса био је велики пораст у јавног дуга у односу на БДП. Сада је фокус на брзини којом тај однос треба прво стабилизovati а онда смањивати, да би се избегао опасан ниво дуга. Ако смо пак заиста ушли у период секуларне (дуготрајне) стагнације, са вишком штедње која је довела до негативних реалних камата, да ли онда има смисла даље повећавати дефицит и јавне инвестиције? Оно што се већина економиста слаже је да су фискални стимуланси у раној фази кризе били добри инструменти у ограничавању пада производње.⁴

¹ Lower Potential Growth: A New Reality (WEO ANALYTICAL CHAPTER). Patrick Blagrove and Davide Furceri. *IMF Research Department*, April 7, 2015.

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW040715A.htm>

² Lagarde, Kristin, 2015. 'Prevent „New Mediocre” From Becoming „New Reality”. *IMF Survey* (IMF-WORLD BANK SPRING MEETINGS), April 9, 2015.

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW040915A.htm>

³ Olivier Blanchard. *Contours of Macroeconomic Policy in the Future*, IMFdirect, April 2, 2015. <http://blog-imfdirect.imf.org/2015/04/02/contours-of-macroeconomic-policy-in-the-future/>

⁴ Olivier Blanchard. *Contours of Macroeconomic Policy in the Future*, IMFdirect, April 2, 2015a. <http://blog-imfdirect.imf.org/2015/04/02/contours-of-macroeconomic-policy-in-the-future/>

У IMF Survey-у (2015a) се указује да би због забринутости око „нове осредњости” у глобалној економији, спољну трговину требало посматрати као саставни део плана за повећање глобалног раста средњорочно.⁵

У студији IMF (2015b) указује се да стабилност и економски раст могу бити подстакнути избегавањем процикличне фискалне политике. Аутоматски стабилизатори (углавном убирање пореза и социјални трансфери) могу значајно допринети стабилизацији БДП.⁶ У другој студији IMF (2015c) указује се да је од глобалне финансијске кризе дошло до преласка са прекограничног кредитирања ка позајмицама од стране локалних филијала страних банака.⁷

Како указује априлска пројекција IMF (2015), можемо очекивати умерен раст глобалне економије ове и наредне године (3,5%, односно 3,8%). Оно што је за тему рада важније је да пројекције IMF (2015) указују да ће се удео појединих економија, посебно многољудних земаља у развоју (ЗУР), повећавати у светском БДП, што је тренд који траје скоро две деценије. Индикативно је да је чак две трећине раста светског БДП током последње деценије генерисано порастом производње у ЗУР, пре свега Кине, а упркос најспоријем привредном расту у 2014. у последњих 24 године, Кина је је и те године била највећи контрибутор глобалног раста (тро-петински).⁸ Ако се посматра БДП по куповној моћи (*GDP PPP*) ЗУР већ од 2013. стварају преко половине светског БДП, а већ ове године процењени *GDP PPP* Кине од 18 957 милијарди долара, већи је од оног у САД (18 124 милијарди долара), док ће следеће године значајно престићи *GDP PPP* у ЕУ28.⁹

Легат финансијске и кризе еврозоне, слабе банке и високи нивои јавног, корпорацијског и дуга домаћинства ће и даље негативно утицати на ниво потрошње и раст многим, посебно богатијим земљама. Ипак, развијене индустријске земље ће имати раст БДП од 2,4% ове године, што је знатно убрзање у односу на 1,8% претходне (IMF, 2015d).¹⁰

Априлска прогноза *Economist Intelligence Unit* (2015) пројектује раст светског БДП по тржишним курсевима од 2,7%, док ће раст по БДП куповној моћи бити 3,6%. Пројекција за раст БДП САД је 3,2%, еврозона ће постићи повећање БДП од 1,4%, док се раст БДП Кине пројектује на 7,1%. Пројектоване стопе раста за наредних пет година су скоро идентичне као и за 2015.¹¹

⁵ FASTER GLOBAL GROWTH: IMF Review Weighs How to Harness Trade for Growth. IMF Survey, March 23, 2015. www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/POL032315A.htm

⁶ IMF, 2015b. Can Fiscal Policy Stabilize Output? <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fm/2015/01/fmindex.htm>

⁷ IMF, 2015c. International Banking After the Crisis: Increasingly Local and Safer? <http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2015/01/pdf/c2.pdf>

⁸ Kina je je 2000-2013. bila zaslužna za skoro trećinu rasta globalne ekonomije. World GDP, The Economist, March 21st, 2015.

<http://www.economist.com/news/economic-and-financial-indicators/21646778-world-gdp>

⁹ IMF, 2015 (April). *Online baza podataka*.

¹⁰ IMF, 2015d, 'Uneven Global Recovery, Complex Underlying Currents'. *WORLD ECONOMIC OUTLOOK, IMF Survey, April 14, 2015*.

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW041415A.htm>

¹¹ Economist Intelligence Unit, 2015. Global Forecasting Service April 2015.

Седам година након Велике рецесије питање је да ли су недовољне инвестиције или успоравање технолошких иновација гурнули глобалну економију у „нову нормалу”, која подразумева ниже стопе раста (нпр. САД бележе успоравање раста продуктивности, који је у просеку износио само 0,7% на годишњем нивоу од 2010.). Наиме, иновације које би драматично унапредице продуктивност као што је то био случај са електрификацијом, аутомобилима, рачунарима у прошлом веку, чини се да нису реалне.¹² Иако се БДП САД и већине европских економија од краја 2014. повећава нешто бржим темпом раст је и даље анемичан.

Технологија и глобализација су смањиле притисак на раст плата, не рачунајући квалификовани раднике у развијеним економијама. Приоритет влада треба буде подстицај приватном сектору за иновације, предузетништво и инвестиције у физички и људски капитал (посебно за инвестиције у истраживање и развој). Не треба очекивати повратак на пред-кризне године наглог успона, имајући у виду да демографски притисци погађају све водеће економије, укључујући кинеску.

Тренутно изгледа да је годишња стопа привредног раста у САД око 2%, а у Кини 6-7%, што се сматра „новом нормалом.” Неки економисти сматрају да се та још увек висока стопа кинеског раста може одржати и током наредних десет година под условом да влада примени свеобухватне реформе, док други очекују да раст БДП-а Кине настави силазни тренд. Неизвесност и споротг раста у ЕУ, која је велики трговински партнер и за Кину и САД, ствара додатни проблем за ове две економије. Осим тога, САД и Кина, а и глобална економија, пате од слабе агрегатне тражње, која ствара дефлаторне притиске. Како централне банке покушавају да се боре против овога смањењем каматних стопа, то ненамерно изазива раздуживање, пораст цена актива, као и девалвације (што само премешта тражњу у глобалној економији, не креирајући нову).

Анализа текућих и будућих економских тенденција три привредна цина: САД, ЕУ и Кине, помоћи ће нам да лакше назремо како ће свет изгледати на почетку следеће деценије.

Пад удела Запада у глобалном БДП

Имајући у виду да је ануализовани раст БДП САД у првом кварталу 2015. тек 0,2%,¹³ тешко је веровати да би се процена IMF (2015) о порасту америчког БДП од 3,1% у истој години могла остварити (то би практично било

file:///C:/Users/pc2012/Downloads/GSJXAB00_20150318.pdf

¹² Следећи талас технолошког развоја и последичног раста продуктивности вероватно ће се појавити у секторима као што су здравство, где је њихов економски утицај је тешко измерити, због слабости статистике. Ако се продуктивност побољшава за један процентни поен у години, побољшање животног стандарда за наредну генерацију ће бити увећано за трећину. Иначе, технологија је одиграла највећу улогу повећање продуктивности у економијама Г7 од Другог светског рата.

¹³ <http://www.bea.gov/newsreleases/national/gdp/gdpnewsrelease.htm>

дупло брже од 1,6%, колико је била просечна стопа раста 2001-12, и знатно убрзање након солидног раст од 2,4% у 2014.¹⁴).

Релативно опадање привреде САД, односно смањивање њеног удела у глобалном БДП, посебно је изражено након 2000. и убрзано кризом 2008. На табели 1. може се пратити практично константан тренд опадања удела САД (и ЕУ) у светском БДП.

Табела 1: Удео САД, Кине и ЕУ у глобалном БДП и БДП по куповној моћи 2000, 2015. и 2020.

	2000	2015	2020	2000 PPP	2015 PPP	2020 PPP
Кина	3,6	15,0	16,5	7,1	16,9	18,9
САД	31,0	24,3	22,9	21,1	16,1	15,0
ЕУ	26,6	22,1	20,8	23,9	16,9	15,4

Извор: IMF, April, 2015 (Online база података)

Извесно је да САД постају слабија фигура на међународној сцени, те у перспективи неће бити тако сувереног арбитра у међународним пословима. У том контексту треба посматрати и *BRICS*, кога чланице превасходно виде као тело за сузбијање утицаја држава Запада.¹⁵

За успоравање релативног опадања САД од велике важности је наводна 'freaking' револуција (нафта и гас из уљних шкриљаца, хидраулично произведена), односно потенцијал да САД у наредној деценији постане, заједно са Канадом, енергетски самодоволна (што имплицира снажно слабљење позиција земаља Залива и Русије). О овој широко дискутованој теми постоје опречна мишљења, иако је чињеница да су у последњих осам година САД за чак трећину смањиле увоз сирове нафте (укључујући и нафтне деривате). *International Energy Agency* (у свом годишњем извештају: *World Energy Outlook 2014*) процењује да ће 'light tight oil' продукција у САД и широм света само кратко смањити зависност од сирове нафте са Блиског Истока. Наиме, средином 2020-их 'нон-ОПЕЦ' производња ће почети да пада и земље Блиског Истока ће обезбеђивати све већи део повећање тражње. До средине 2014. високе цене нафте су стимулисале екстракцију 'лигхт тигхт оил', али ти ресурси нису бесконачни, а поред тога преполовљавање цена од друге половине претходне године чине овај начин експлатације 'црног злата' све мање исплативим. Раст производње 'лигхт тигхт оил' ће достићи максимум 2020, а од тада ће стагнирати. У централном сценарију *World Energy Outlook 2014* тражња светске примарне енергије биће за 37% већа 2040.¹⁶

¹⁴ <http://www.bea.gov/newsreleases/industry/gdpindustry/gdpindnewsrelease.htm>

¹⁵ Steve Gutterman, 2013. Russian President Putin wants BRICS to tackle geopolitics. Reuters (21.3.2013). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.reuters.com/article/2013/03/21/us-brics-russia-idUSBRE92K1CW20130321>

¹⁶ Signs of stress must not be ignored, IEA warns in its new World Energy Outlook. International Energy Agency, 12 November 2014, London. <http://www.iea.org/newsroomandevents/pressreleases/2014/november/signs-of-stress-must-not-be-ignored-iea-warns-in-its-new-world-energy-outlook.html>

Фрекинг бум, који је погурао америчку производњу сирове нафте на највиши ниво у последње четири деценије, је заустављен, у складу са *Deutsche Bank, Goldman Saks Group Inc & IHS Inc.* Наиме, снажан пад цена (цене фјучерса су у близини шестогодишњег минимум), уз нагомилане залихе, приморава компаније које се баве фрекингом да укидају хиљаде радних места. Питање је само колико брзо ће се пад производње одиграти, а ако буде превише брзо, могао би то бити велики шок за тржиште. Истина, производња у САД се може врло брзо повратити са опоравком цена. Број нафтних платформи пао је за 42 током прве недеље априла 2015, на 760, што је најмањи број активних бушотина за нафту из шкриљаца у САД од децембра 2010. Ниво производње у мају 2015. ће бити прекретна тачка за америчко тржиште нафте.¹⁷

Нафта је високо-доларизована роба, што значи да долар има директан утицај на цену нафте, посебно у осталим валутама. Како долар снажно утиче на цену барела, намеће се утисак да се цена нафте не може снажније опоравити све док се не промени рестриктивна политика *FED*, што је за оне који верују да ће се цене нафте брзо опоравити разочаравајуће.¹⁸

Велики проблем за одрживост јавних финансија САД представља снажан раст нето јавног дуга, који се више него удвостручио од 2007. када је износио 36% БДП.¹⁹

Ипак, нису сви песимистични у погледу америчке глобалне доминације средњорочно и дугорочно. Поред осталих, Каплан (2015) самтра да је Америка 'осуђена' на светско лидерство, и он то види као пресуду географије. Наиме, Америка има најповољнији географски положај у свету; САД не само да је заштићена са два океана и канадским Арктиком, онда такође има предност хиљада километара унутрашњим речних пловних путева. Јачање економске моћи ових речних система, односно обиље лука дуж атлантске обале и мексичког залива је САД дало могућност да стекну ефективну контролу над Великим Карибима на прелазу у 20. век. Тако је САД задоминирала западном хемисфером, и стекне капацитет да утиче на однос снага у источној хемисфери. То се показало као битна геополитичка предност у 20. веку, јер су САД у два светска рата и током Хладног рата успеле да однесу превагу. Све ово је имало везе са многим факторима, али без географије тешко да би они били у функцији. И поред овога, Русија и Кина су огромне империје које имају капацитет да заједно доминирају источном хемисфером, док је напредна технологија је ублажила заштитни зид два океана, као 11.9.2001, када је исламски екстремизам покушао да угрози САД.²⁰

¹⁷ Lynn Doan & Dan Murtaugh, 2015. 'Oil Boom Could End in May After Price Collapse' Bloomberg, April 13, 2015. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-13/shale-oil-boom-seen-ending-in-may-after-price-collapse>

¹⁸ Samuel Rines, 2015. 'The Feds Big Role in the Oil-Price Game.' *National Interest*, April 7, 2015. <http://nationalinterest.org/feature/the-feds-big-role-the-oil-price-game-12563>

¹⁹ Godišnja stopa prinosa na 10-godišnje obveznice trezora SAD 9.4.2015. iznosila je 1,97%. <http://www.treasury.gov/resource-center/data-chart-center/interest-rates/Pages/TextView.aspx?data=yield>

²⁰ Robert Kaplan, 2015. 'America Is Fated to Lead' *National Interest*, January-February 2015. (December 22, 2014) <http://nationalinterest.org/feature/america-fated-lead-11901?page=show>

Битан елемент америчке глобалне доминације је долар као резервна валута (око три петине алоцираних светских девизних резерви је у тој монети). Појава евра 1999. благо је уздрамала статус долара, а реално је очекивати да би у трећој деценији 21. века озбиљан изазивач монетарној супремацији САД могао да буде кинески јуан. Наиме, монета Кине већ дуже време има растућу улогу у међународној трговини, док би очекивана потпуна конвертибилност јуана у наредним годинама и с тим повезано продубљивање финансијског тржишта најмогољудније земље, могло да повећа значај ове монете.²¹ Долазеће промене не значе да ће долар потпуно изгубити међународни статус, већ ће америчка валута постати само „једна од неколико валута које ће делити међународну улогу”.²²

У протекле три деценије САД су у суштини толерисале манипулацију валутом, коју су примењивали њихови најважнији трговински партнери у Азији, чиме су створени велики трговински и други суфицити. Али, готово је извесно да Вашингтон неће бити спреман да прихвати слично понашање унутар трансатлантске и пацифичке зоне слободне трговине (то већ захтева већина у Конгресу, која се залаже за клаузуле којима се забрањује манипулација валутом). У центру дискусија налази се ситуација у Кини (која истина није део споразума), али економија која тренутно бележи највећи суфицит текућег рачуна није Кина, већ еврозона (суфицит текућег рачуна зоне евра у 2014. износио је 300 милијарди долара, двоструко више него у Кини). Разлог за наведену ситуацију је јасан: монетарна експанзија, која води паду вредности валуте, представља једини макроекономски инструмент који на располагању има ЕСВ како би унапредила конкурентност јужних чланица Еврозоне, али и Француске.²³

Фридман (2015) даје опсежну анализу како су САД постале империја (и каква их будућност чека). Десило се то 1945. као нуспродукт других догађаја (по Фридману није било почетне намере). Динамика Другог светског рата довела до колапса европског полуострва, односно окупације истог од стране Совјета и Американаца (који су окупирали и Јапан). САД су се нашле у улози империје које су намеравае брзо да напусте, али се то из више разлога није десило.²⁴ Географија америчке империје саграђена је делимично на војним, али у

²¹ Битан елемент слабљења улога валуте САД је и то што енормне емисије нових количина долара, пре свега услед повећања потрошње америчке владе, изазива страх свих који чувају доларе од губитка његове куповне моћи, која је већ од почетка претходног века била енормна (од 1900 до данас долар је сачувао тек 2% своје куповне моћи).

²² Barry Eichengreen, 2011. *The Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the US dollar and the Future of the International Monetary System* (23-24), Oxford University Press.

²³ Дефицит текућег рачуна у земљама на југу смањен је или нестао, док је суфицит у државама попут Немачке увећан: више од 63% немачког извоза одлази у државе изван еврозоне.

²⁴ САД су начелно биле против империја, а уз то, тај статус је доводио до одлива ресурса америчких ресурса, а није био извор богатства (обнова Јапана и западне Европе коштала је пуно САД). СССР је био хегемон на истоку, и у одсуству САД, он је евентуално могао задоминирати целим старим континентом. Ово би представљало проблем за САД, јер би истински уједињена Европа, добровољно или не, имала довољно могућности да буде успешан изазивач моћи САД. Организациони принцип америчке стратегије била је идеја обуздавања. Совјетска стратегија је

већој мери на економским односима. Прво ови односи нису били превише битни за амерички бизнис, али као је систем сазревао, вредност инвестиција повећавала се заједно са значајем увоза, извоза и тржишта рада. Велике индустрије постајале су све зависније од других држава (очигледно су примери Арабије или Венецуеле, чија је нафта подстакла бизнис америчких нафтних компанија, што је на крају ове земље учинило стратешки важним за Америку). Јасно је да су САД постале империја, пре свега, зато што су биле економски моћне. Поред тога, САД су се суочиле са потенцијалним противником који је био способан да их изазова глобално, у великом броју земаља, што је 'подразумевало' адекватан одговор. Земље савезнице су постале значајне за различите секторе америчке привреде, што је створило мрежу савезништава, са империјом у средишту. САД су после 1992. биле једина супер сила, односно једина држава која је могла да пројектује економску, политичку и војну моћ на глобалном нивоу. Примарни лимит америчке империје данас је исти као и код британске или римске: демографски.²⁵ Америка, која ће желети да сачува свој доминантан положај, ће у будућности бити укључена у сукобе желела то или не, јер империје, поред осталог, никада нису вољене од остатка света. С обзиром да се релативна моћ САД смањује ова ће држава све више покушавати да управља ситуацијом, понекад у корист једне, понекад друге земље. По Фридману, временом ће 'долазак' Американаца у друге државе постати све ређа ствар.²⁶

*

После рецесије, стагнације или анемичног раста током седам година, економија еврозоне (и ЕУ) крајем 2014. и почетком 2015. успева да се стабилизује и почне опоравак, пре свега, захваљујући финансијској ињекцији Европске централне банке (*ECB*) од 60 милијарди евра месечно (куповина обвезница

била 'ублажавања блокаде' подржавајући побуне и покрете широм света који су, поред осталог, били против САД. Једна од предности савеза са Совјетима било је великодушно снабдевање оружјем. Предност усклађивања политике са америчком била је припадност динамичној трговинској зони и приступ инвестиционом капиталу и технологији. Неке земље, попут Јужне Кореје, имале су огромне користи од овога, друге, попут Никарагве сматрале су да су могле више добити од Совјета. У сваком случају, САД је имала далеко највећу економску моћ, комплетну контролу океана и мора, базе широм света и динамичан трговински и инвестициони потенцијал од кога су имале користи земље које су биле стратешки битне за САД.

²⁵ То значи да непријатељ може да поднесе много већи број жртава него империја. Нпр. распооређивање главне војне силе у Евроазију је неодрживо и нерационално, осим у специјалним случајевима када би се огромна (савезничка) војна сила могла имати на располагању, те би се иста распоредила на месту где је кључно однети победу. У супротном, једина стратегија је индиректан (прокси) рат, јер би иначе, у случају великог броја сукоба, империја била брзо исцрпљена. Империја мора, користећи разне инструменте, да створи регионалну и глобалну равнотежу без узурпирања унутрашње суверености датих земаља (ако је то могуће). Поента је креирати ситуацију у којој остале земље желе да ураде оно што је у интересу САД. Први корак је користити економске подстицаје, преко америчких компанија. Следеће је давати економску помоћ, а потом војну. Ако то не даје резултате иде слање саветника, а на крају оружане силе.

²⁶ George Friedman, 2015. 'Coming to Terms With the American Empire. *STRATFOR*', *APRIL 14, 2015*. www.stratfor.com/weekly/coming-terms-american-empire?utm_source=freelist-f&utm_medium=email&utm_term=Gweekly&utm_campaign=20150414&mc_cid=200a1a669a&mc_eid=72221fd4b4

влада ЕУ), која би требало да потраје до септембра 2016.²⁷ Након четири месеца узастопног пада потрошачких цена упумпавање милијарду евра у привреду од стране ЕЦБ даје ефекте. Цене, на међугодишњем нивоу, су коначно стагнирале у априлу 2015, након пада од 0,1% у марту. Кредитирање бележи пораст у марту 2015. први пут од 2012. Очекује се да ће инфлација убрзати на више од 1% до краја године, како дефлаторни утицај пада цена нафте буде слабио, а базна инфлација ће бити подстакнута депресијацијом евра и опоравком прехранбене индустрије. Услед практичне стагнације америчке економије у првом кварталу 2015. евро јача, те је достигао 1,12 долара.²⁸

FTSEurofirst 300, водећи композитни индекс европских берзи, износио је 1. маја 2015. 1570 бодова, што је, истина, пад у односу на средину априла када је био на највишем нивоу од 2000. (када је био пребачен и предкризни ниво овог индекса). Ипак, од почетка године овај индекс је у плусу за 15%, а његов међугодишњи раст износи скоро 16%.²⁹ Добар тренд европских берзи на почетку године бележи се захваљујући паду курса евра према долару, интензивне куповине европских хартија од вредности од стране ЕЦБ, али и растућег тренда немачке индустрије, извоз и увоза. Такође, допринос расту европских берзи даје и опоравак ауто-индустрије, као и очекивање да ће раста каматних стопа у САД, услед нешто лошијег стања економије у тој земљи, бити одложен за другу половину 2015.³⁰

Генерално, еврозона је, коначно делујући јединствено, награђена снажним економским подстицајем: привреда еврозоне расте 22. месец узастопно, закључно са мартом 2015. Наиме, мере штедње више не успоравају раст, монетарна подстицаји су изражени, банке се опорављају, нафта и евро су појефтинили, док структурне реформе доносе резултате.³¹

Априлска прогноза *Economist Intelligence Unit* (2015) пројектује раст еврозоне на 1,4%.³² Још су оптимистичне процене IMF (2015), који очекује привредни раст еврозоне од 1,5%,³³ као и ЕЦБ која предвиђа убрзање раста БДП са 1,5% ове на 2,1% 2016, што би био рекорд од 2007.³⁴

²⁷ Nouriel Roubini, 2015. 'Signs of Life in the Eurozone'. Project-syndicate, MARCH 31, 2015. www.project-syndicate.org/commentary/eurozone-fragile-recovery-by-nouriel-roubini-2015-03#1Fobe1twJ34xWmu1.99

²⁸ Maria Tadeo, 2015. 'Euro Area Ends Flirt With Deflation as ECB Pumps Billions in QE'. Bloomberg, April 30, 2015. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-30/euro-area-ends-flirt-with-deflation-as-ecb-pumps-billions-in-qe>

²⁹ <http://data.cnbc.com/quotes/FTEU3-GB>

³⁰ JAMIE MCGEEVER, 2015. 'Stocks gain momentum, Europe at seven-year high'. Reuters, April 9, 2015. <http://www.reuters.com/article/2015/04/09/us-markets-global-idUSKBN0N001520150409>

³¹ Greg Ip, 2015. At Last, Eurozone Gets Growth in Gear, WSJ, April 22, 2015.

<http://www.wsj.com/articles/at-last-eurozone-gets-growth-in-gear-1429723674>

³² Economist Intelligence Unit, 2015. Global Forecasting Service April 2015.

file:///C:/Users/pc2012/Downloads/GSJXAB00_20150318.pdf

³³ MMF smatra da će пад цена nafte да подстакне привреде еврозоне, али упозорава да ће позитивни ефекат бити уманjen негативним факторима, као што су слаба улагања.

³⁴ Maria Tadeo, 2015. 'Euro Area Ends Flirt With Deflation as ECB Pumps Billions in QE'. Bloomberg, April 30, 2015. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-30/euro-area-ends-flirt-with-deflation-as-ecb-pumps-billions-in-qe>

Како Дејвис напомиње велики помак у релативним перформансама је у току. Он процењује да на годишњем нивоу стопа раста САД сада износи само 2%, у односу на 2,5% пре месец дана, и 4% прошле јесени. У међувремену, на годишњем нивоу раст у еврозони је 1,7%, у односу на 1,3% у фебруару (иначе, процене су да ће раст БДП у другом кварталу 2015. достићи 1,8% за еврозону и пасти на 2% за САД). Као резултат тога, геп између САД и еврозоне се сузио на само 0,3 процентних поена, у односу на 3,5 процентних поена прошлог лета.³⁵ Међу објашњењима су колапс цена нафте, пад евра и закаснили, али ипак, опоравак погођених кризом периферним економија еврозоне, посебно Шпаније и Италије. Најмоћнији ефекат нових агресивних мера монетарне политике ЕСВ је утицај на курс евра: према *JP Morgan*, трговином пондерисани реални ефективни курс у еврозони опао је за 14% у периоду од децембра 2013. до марта 2015, што ће донети велику корист међународно изложеном бизнису.³⁶

Удео БДП ЕУ у глобалном БДП константно пада од 2000 (када је износио близу трећине) и после удела од 22% 2015. пашће на око петине 2020.³⁷ Кључни проблем ЕУ и еврозоне, је опадање конкуритивности њене индустрије, и то у корист источне Азије, и пре свих Кине. Већина земаља ЕУ има високе јавне дугове и велике фискалне дефиците, али основна ствар која разликује економије које су у тешкој кризи од осталих привреда ЕУ јесте висина спољнотрговинског (или тачније платнобилансног) дефицита, где 'предњаче' периферне земље ЕУ, тзв. *PIIGS* (Португал, Италија, Ирска, Грчка, Шпанија), али све више и Француска. Значај ЕУ као инвеститора, такође, опада од почетка кризе, а исти случај је и са учешћем ЕУ у глобалној трговини (од 2000. ЕУ у укупном светском робном извозу опада са 18,2% на 15,3% 2013).³⁸

Тро-и-по-деценијски успон Кине

Светска банка процењује да ће привреда Кине ове године да расте 7,1% (иста је процена и ЕИУ, 2015), док су процене IMF нешто ниже (6,8%). Изражава се забринутост због утицаја структурних реформи, које ће утицати на пад економске активности, уз „слабост реалне економије и рањивост финансијског система”. Ниске цене нафте ће користити Кини и већини ЗУР. Раст у Кини благо успорава, како су фискални стимуланти ублажени због забринутости за финансијску стабилност и због жеље да се успостави балансиран и одржив раст. Процењује се да је БДП Кине ове године на скоро 62% америчког (IMF, 2015) и бројне пројекције, укључују и оне од стране угледног *The Economist*-а (2014) указују да ће се почетком следеће деценије доћи до сустизања.³⁹

³⁵ Gavyn Davies, 2015. 'Global growth report card: world slowdown causes concern'. Financial Times, April 05, 2015. <http://blogs.ft.com/gavyndavies/2015/04/05/global-growth-report-card-world-slowdown-causes-concern/>

³⁶ Financial Times, 2015, 'US and eurozone growth rates seem to converge', Financial Times, April 12, 2015. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/62f9570a-debe-11e4-8a01-00144feab7de.html#axzz3XU9nNk00>

³⁷ IMF, 2015. *Online* база података.

³⁸ http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_122532.pdf

³⁹ The Economist, 2014. 'Chinese and American GDP forecasts: Catching the eagle'. The Economist, August 22nd 2014. <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/08/chinese-and-american-gdp-forecasts>

Основни разлози кинеског епохалног тро-и-по-деценијског раста (најбржег у светској историји), били су: реформска политика, повољно међународно окружење, као и адекватна демографска структура. Сви ти услови прете да се релативно брзо изгубе. Наизглед неисцрпна база јефтине радне снаге имала је врхунац у 2014, делом и због политике "једно дете", мере која је коначно укинута новембра 2013. По неким проценама, велика понуда радне снаге је повећала раст БДП за 1,8 процентних поена на годишњем нивоу од краја 1970-их, али ће контракција радно способног становништва оборити раст за 0,7 процентних поена до 2030. Ослањање на извоз и контролисану валуту неће још дуго бити добитна комбинација ако амерички потрошачи наставе тренд повећавања штедње. Кинески раст извоза, који у просеку износио 21% годишње у последњој деценији, извесно ће морати знатно да успори. Наиме, с обзиром на слаб раст екстерне тражње и већ-велики тржишни удео за многе производе, Кина не може рачунати на наставак високог раста извоза што би одржало економски раст. С друге стране, утицај алтернативног извора раста, инвестиција, је позитиван само до тренутка када је принос на њих већи од улагања. У сваком случају, како би се подстакла тражњу, Кина ће морати да подигне потрошњу домаћинстава и повећа удео услужног сектора у БДП. С обзиром да су услуге значајан извор запослености, њихова експанзија ће помоћи да се одржи инклузивност раста. Релативно ниска задуженост кинеских домаћинстава значи да остаје простора за експанзију потрошачких кредита и тиме повећање тражње. Овоме ће допринети и раст плата, осигурање депозита које је у фази увођења, те либерализација каматних стопа.

Плате већ значајно расту, па се производња сели у Вијетнам и Пакистан, где су зараде на нивоу трећине кинеских. Штедња кинеских домаћинстава, која у просеку износи близу 30% прихода, што је немислив ниво за западне стандарде, за сада лагано, опада. Поред овога, чини се да је ера једнодеценијског нарастања девизних резерви у поседу централних банака света завршена. Глобалне девизне резерве су у марту пале на 11600 хиљада милијарди долара, од чега преко трећине отпада на Кину, у односу на рекордних 12 030 хиљада милијарди долара из августа 2014, чиме је заустављено петоструко увећање резерви започето 2004.

Кинеске државне компаније су углавном компетентно вођене, али је државани капитализам какав постоји у Кини ипак подложен корупцији и неефикасности. Главни задаци државних предузећа су креирање радних места и достизање инвестиционих циљева, што може да смањи подстицаје за креативност и иновативност.⁴⁰

Званични кинески став је да је њена економија достигла једну вишу фазу равнотеже (*'new normal'*). Услуге расту брже него било који други сектор, достигавши 48% БДП-а у 2014. Ипак, то је знатно ниже од 60-65% удела типичног за економије каква кинекса елиета сматра да је њихова. Потребан је процес структурног прилагођавања бар још једну деценију, да би заиста ушло у 'нову нормалу', односно услугама вођен привредни раст.

⁴⁰ Ian Bremmer, 2013. China: Superpower or Superbust? NATIONAL INTEREST, (NOVEMBER-DECEMBER 2013). Retrieved from <http://nationalinterest.org/article/china-superpower-or-superbust-9269>

Пуно је референтних економиста који доводе у питање могућност Кине да одржи високе стопе раста у годинама које долазе, од којих неки чак сматрају да је "меко приземљење" већ почело. Процењује се да ће значајан пад цена некретнина успорити кинески раст наредних година. Наиме, просечна цена нових некретнина у сто највећих кинеских градова пала је за 4,35% међугодишње у марту 2015. Пад продаје нових некретнина био је изразит, чак 17%, у прва два месеца 2015 (у односу на исти период лане), и последица је пре свега успоравања индустријског раста (најспорији старт године од 2009.). У напору да се подстакне тржиште некретнина продавци су повећали попусте, док је кинеска централна банка смањила основну камату стопу за 0,25%.⁴¹

Потенцијални, али не и нерешив проблем, представља снажан раст активе неформалног банкарског сектора. У деценији пре 2007. раст кредитне активности био је тек нешто бржи од раста БДП, достижући 187% БДП-а, што је уочичајени ниво за ЗУР. Кина потом креће са огромним подстицајима (ублажавањем ограничења кредитирања) од 2009. као одговор на глобалну финансијску кризу. До 2014. удео кредита у БДП нараста на 282%, много више него што је то ЗУР. Главни део тог снажног раста десио кроз неформалне банкарске токове (*shadow banking*), који су се повећавали 37% просечно годишње од 2007. Процењује се да та врста банкарске активе чини нешто преко 50% БДП-а, односно мање од једне трећине укупних банкарских кредита. У Кини, као и у већини земаља уосталом, проширење таквог банкарства је резултат контроле и дисторзија у банкарском сектору, које спречавају банке да задовољавају потреба штедиша и зајмопримаца. Незадовољни обимом финансирања компаније се обраћају неформалном банкарству (*shadow banking*), као и штедише који добијају атрактивније услове, тј. камате. Потенцијални корисници кредита обраћају се *shadow banking* систему, јер им банке не дају кредите, или им нуде само неповољно краткорочно финансирање. У периоду пре 2007. кинеска невероватно висока стопа штедње служила је за финансирање државних предузећа, али су ове инвестиције постајале све мање и мање ефикасне с временом. Приватни компанијски сектор, динамични елемент привреде, се суочавао са недостајућим средствима за финансирање, будући да је примао само петину укупних банкарских кредита. Раст '*shadow banking*' је био прелазно средство за исправљање ове несавршености, али и корак ка бољем финансијском систему. Низак јавни дуг Кине (27% БДП), значајно државно власништво над банкама и предузећима, као и огромне девизне резерве могу ублажити потенцијалне финансијске проблеме. Чак и ако би морала да апсорбује губитке у катастрофалном сценарију, Кина би подигла јавни дуг тек на око 75% БДП-а, што би било још увек знатно мање него у најразвијенијим економијама.⁴²

Забрињавајући податак за Кину је да је 2012. чак 78% кинеске енергије долазило је из угља, док је сам угаљ доприносио са 60% укупној емисији загађења у ваздуху. Решење које се намеће је већа употреба обновљиве и чисте

⁴¹ www.bloomberg.com/news/articles/2015-03-18/china-home-prices-fall-in-more-cities-amid-economic-slowdown

⁴² Stephen Grenville, 2015. Is China's Economy Doomed? National Interest, March 30, 2015. Retrieved from <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/chinas-economy-doomed-12507>

енергије, пре свега, хидро-енергија, употреба гаса, те развоје енергије ветра, соларне и (контроверзно) нуклеарне енергије. Наплата пореза на загађење, субвенционисање обновљиве енергија ће сигурно подићи трошкове индустрије. Укупни трошкови могли би порасти за око 80-100 милијарди долара у периоду 2020-30. Ипак, на дуже стразе то ће се исплатити јер ће, уз пад трошкова производње угља у ублажавање емисије угљендиоксида, бити подстакнут и развој нових индустрија, те отварање додатних радних места.⁴³

За Кину је посебно актуелизовано питање колики је ниво доходне неједнакости који неће довести до урушавања друштвене кохезије и стабилности. Након смрти Мао Це Дунга 1976. мера неједнакости прихода износила је 0,31 (*Gini Index*), да би до 2009. нарасла до 0,47. У 2012. Гини коефицијент, који мери неједнакост, износио је 0,47, што је врло висока вредност која потенцијално прети да уздрма друштвену кохезију (исти индикатор у ЕУ износи испод 0,30, док је у САД нешто нижи од кинеског, а изразито је висок у Латинској Америци и посебно Африци). Различити економски системи најбоље функционишу са различитим нивоима неједнакости, стварајући селективне притиске да се награђују групе које се крећу ка ефикаснијем нивоу производње. Прелазак из једног у други систем може бити трауматичан. Наша цивилизација ('фосилних горива') има тачку равнотеже, односно 'прави' ниво неједнакости, и друштва која су у овој оптималној равнотежи ће просперирати (чини се да је оптимални или идеални ниво доходне неједнакости између 0,25 и 0,35). Успешне владајуће гарнитуре препознају ово, и користе прогресивно опорезивање и друге фискалне трансфере да смањују економску неједнакост. Кинеске власти свакако увиђају значај овог феномена, на шта указују размере нових мера социјалне редистрибуције.⁴⁴

Многе од кинеских инвестиција у одбрану током последње две деценије су усмерене на ограничавање способности САД да интервенише у областима које Кина сматра својим базичним интересима. Кинеска А2/АД стратегија (*anti-access/area-denial*) има за циљ да лимитира могућност слободе кретања потенцијалног непријатеља. Ипак, са успоном кинеске војне и економске моћи САД ће интензивније развијати свеобухватну стратегију за неутралисање А2/АД, с циљем одржавања америчке војне предности у азијско-пацифичком у годинама које долазе.⁴⁵

Суочавање са великим изазовом: појачаном одлучношћу САД да успоре њен растући утицај, тема је која се нашироко расправља у Кини. Три догађаја се посебно акцентирају: Транс-Пацифичко партнерство, које искључује Кину; те напор Сената за доношење закона о валутној манипулацији чији је циљ Кина. У комбинацији са текућим споровима око сајбер безбедности, америчком

⁴³ EAST ASIA FORUM, 2015. The Cost of Cleaning China's Air. APRIL 6, 2015.

<http://www.economywatch.com/features/The-Cost-of-Cleaning-Chinas-Air.04-06-15.html>

⁴⁴ The Lunch Question, STRATFOR FEBRUARY 11, 2015 Ian Morris

https://www.stratfor.com/weekly/lunch-question?mc_cid=833f04473a&mc_eid=72221fd4b4

⁴⁵ Harry J. Kazianis, 2015. 'Should America Really Fear Chinas Military?', *National Interest*, April 5, 2015.

<http://nationalinterest.org/feature/should-america-really-fear-chinas-military-12544?page=show>

пивоу ка Азији и територијалним претензијама Источном и Јужнокинеском мору, ова отворена питања негативно утичу на кинеско-америчке односе.⁴⁶

Чини се да конзервативни кругови у Кини имају тенденцију да прецењују кинески фактор у америчкој спољној и безбедносној политици. По њиховом мишљењу, скоро сваки аспект америчке спољне политике има за циљ да успорава успон Кине. САД такође има погрешне перцепције, као ону да ће Кина избацити САД из Азије када постане довољно моћна. Кина не поседује способност да обезбеди стабилност и безбедност у том простору, тако да невољно прихвата конструктивно америчко присуство у Азији на овом тренутку. На дуги рок Кина не жели САД у Азији, јер ће увек бити забринута перспективом да САД прави анти-кинеске алијансе, али то не значи да ће Кина ће бити спремна да принудом или силом 'отера' САД са највећег континента. Наиме, Кина намерава да 'освоји душу' азијских земљама, што значи да жели да их охрабри да виде присуство САД као контрапродуктивно.⁴⁷ То је кинески дугорочни циљ и у будућности Кина и САД ће се такмичити за 'високо-квалитетне' пријатеље. Америчке политика у Азији и Пацифику је неизоставни део укупне стратегије САД да одржи глобалну хегемонију. САД се једноставноprotиве кинеском понашању за које сматрају да штети америчкој доминацији у овом региону.⁴⁸

Оно што је можда најважније је да је после неколико година проведених у покушајима да убеди западне земље да се придруже Азијској инфраструктурно инвестиционој банци (*Asian Infrastructure Investment Bank: AIIB*), Кина је основала *AIIB* марта 2015, те ће ускоро почети да реализује милијарде долара кредита за финансирање путева, лука, водоснабдевања и канализације, и телеком пројеката на територији целе Азије. Наиме, упркос снажном лобирању САД против, знатан број европских савезника САД (Британија, Француска, Немачка и Италија), те Јужна Кореја, су постали суоснивачи нове, Кином предвођене, банке.⁴⁹

⁴⁶ Stephen Roach, 2015. China's New Normal and America's Old Habits'. Project-syndicate, MARCH 30, 2015. <http://www.project-syndicate.org/commentary/china-new-normal-risks-by-stephen-s--roach-2015-03#CXURF22z1VUVLUIh.99>

⁴⁷ Преко „Пута свиле”, *AIIB*, 'BRICS New Development Bank' и других иницијатива, Кина покушава да искористи своју предност у потребном капиталу и капацитети за иградњу инфраструктуре да би ублажавала дуготрајне проблема скоро сваке ЗУР.

⁴⁸ Deng Zhnghui, 2015. 'Is America Trying to Contain China?', *National Interest*, April 6, 2015. <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/america-trying-contain-china-12555?page=show>.

⁴⁹ Оснивање *AIIB* је последица тога што је Конгрес у више наврата „блокирао напоре да се ублажи доминација бретонвудских институција блиских Вашингтону. Неспремност Конгреса да подржи реформе квота у ММФ смањила је кредибилитет САД према савезницима. Предлог да Кини да више утицаја у ММФ, где Пекинг има 4% гласачких права наспрам 17% америчких, редовно је пропадао. Републиканци су такође оборили предлоге Демократа да се повећа финансирање САД за Светску банку и ММФ, остављајући ове институције недовољно капитализованим за захтеве са којима се суочавају. Ако САД жели да сачува лидерску улогу у ММФ, битно је да се предложене реформе одобре. Алтернатива је губитак америчког утицаја, тј. способности да се обликују међународне норме и праксе.

Банка ће, такође суптилно проширити утицај Кине „на рачун САД”, које су доминирале у међународним економским системом од краја Другог светског рата. САД тврде да ће нова банка имати мање скрупулозан начин кредитирања и еколошке стандарде од ривалских институција као што су Светска банка и ММФ (иза којих, иначе, ‘стоји’ САД). Американци су наводно забринути да нова банка неће радити по „највишим светским стандардима” за управљање или позајмљивање. По САД *АИВ* је дизајниран да пројектује кинески утицај широм Азије, а најмогољуднија земља има историју пружања међународних кредита које су, наводно, ‘нетранспарентни и немарни по питању заштите животне средине’.⁵⁰

Спор око *АИВ* је део онога што САД види као део ширег стратешког такмичења са Кином у тежњи за контролом организација које успостављају правила за међународну економију. У напору да одбрани моћ ММФ и Светске банке, САД преговара о транс-пацифичком партнерству, трговинском споразуму са Јапаном и десет других пацифичких економија, зони слободне трговине која искључује Кину. Ипак, *АИВ* се може посматрати и као начин на који Кина планира да рециклира огромне доларске девизне резерве. Кина ће вероватно имати неки облик вета у новој банци, с обзиром да ће бити главни акционар. Кину ће извесно користити *АИВ* као средство економске дипломатије и спољне политике.⁵¹

Ипак, постоји много позитивних трендова у кинеско-америчким односима: растућа међузависност између две економије, повећање интеракције у безбедносној сфери, чешћи контакти и размена података између две војске. Поред тога, САД су пуно учиниле на интеграцији Кине у глобалну економију, укључујући и пријем у *WTO*. У сваком случају, Кина и САД треба да науче да живе заједно, и без узајамног поверења. На крају, билатерална трговина две државе у вредности од преко 550 милијарди долара стално расте, и та ‘рекордна’ статистика би вероватно могла да буде важан фактор у избегавању великог сукоба.⁵²

Закључна разматрања

Све више економских индикатора указује да је на делу прерасподела глобалне моћи, а финансијско-економска криза 2007-2008. само је убрзала овај процес. По први пут у модерној историји једна не-западна држава (Кина) постала је водећа индустријска сила света и највећи глобални извозник. Истина, економија није једини фактор који опредељује геополитичку констелацију, али

⁵⁰ China's latest power play comes at the expense of America. *The Week* March 28, 2015

<http://theweek.com/articles/546475/chinas-latest-power-play-comes-expense-america>

⁵¹ US warns of loss of influence over China bank. Shawn Donnan and Geoff Dyer in Washington, FT 17 III 2015.

<http://www.ft.com/intl/cms/s/0/71e33aea-ccaf-11e4-b94f-00144feab7de.html#axzz3VgWB8C32>

⁵² Deng Zhnghui, 2015. 'Is America Trying to Contain China?', *National Interest*, April 6, 2015.

<http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/america-trying-contain-china-12555?page=show>.

је она дугорочно од највећег значаја. Све је извесније да је свет пред уласком у неку врсту мултиполарног међународног поретка. Важан, али не пресудан, моменат ће бити на почетку следеће деценије, када ће Кина, то је све извесније, преузети место највеће светске привреде, мерено тржишним курсевима.

Чини се да оно што чини срж међународних односа јесте геополитика, која је опет постала централно њихово обележје. И поред глобализације, основне интеракције (и међузависност) између људи дешавају се у оквиру њихових држава, односно друштава (и евентуално оних суседних), што ствара потенцијал за конфликте (људи у интеракцију неминовно су и у конкуренцији, која опет може водити конфликту). Ратови између држава и конкуренција у пост-хладноратовском раздобљу били су доминантно обележени геополитиком. Индикативно је да и поред тога што је Кина постала врло важан и атрактиван трговински партнер већине земаља у Југоисточној Азији, то није учинило ове државе мање забринутим за своју безбедност. Слично је са латиноамеричким државама које се често уједињују против САД. Не треба сметнути са ума да се земље и даље често групишу у складу са идеологијом (нпр. повезивање левичарских режима), религијом, или преко разних међународних организација, врло слично како је то било и током 20. века.⁵³ Индикативна је теза Миршајмера (2001) како ће раст Кине на неки начин значити повратак "трагедији политике великих сила".⁵⁴

Дакле, економија Кине, вођена снажном извозно оријентисаном индустријом, ће надмашити америчку почетком наредне деценије. Ипак, у асиметричном свету која се рађа, САД ће остати доминантна војна сила. Генерално, САД ће и током 20-их година 21. века остати водећа глобална сила и то захваљујући снажној дипломатији и мрежи савезништава у свету, војној супремацији и доминирајућем културном обрасцу. Европа ће наставити да буде фокусирана на себе, по питањима као што је проширење ЕУ и санирање ефеката кризе, али ће ЕУ, и поред тога, и даље остати снажан глобални 'играч'.

У очима Пекинга, амерички стратегија према Кини имао следеће циљеве: изоловати, сузбијати, умањити, поделити и саботирати политичко вођство. За САД, дугорочна политика Пекинга има за циљ да изгура САД из Азије ради успостављања кинеске сфере утицаја. И Кина и САД треба да спрече погоршавање односа и да узајамно превазилазе могућу кризу односима или чак конфликт. Кина, и Русија, су моћне, независне државе са незападаним погледом на свет, и то су практично увек биле, док је ЕУ, иначе најважнији савезник Америке, политички и војно некохерентна и неефикасна. Чак и да је Кина демократска држава то не би правило суштинску разлику.

Успон Кине ће неизбежно бити изазов дугогодишњем присуству Америке у Азији. Биполарна Азија је реална могућност, са Синосфером окруженом приобалским земљама у лабавом савезу, чији је архитекта САД.

⁵³ Zachary Keck, 2013. How Geopolitics Doomed the Clash of Civilizations. The Diplomat (September 7, 2013). Retrieved from

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://thediplomat.com/the-editor/2013/09/07/how-geopolitics-doomed-the-clash-of-civilizations/>

⁵⁴ John Mearsheimer, 2001. The Tragedy of Great Power Politics. (13-14) New York: Norton.

Ипак, промене у глобалном распореду снага које се називају неће бити брзе и свакако неће следећу деценију учинити револуционарном. Поједностављено, свет на почетку двадесетих година 21. stoleћа биће сличан данашњем, тек са нешто мањом улогом Запада, у корист ЗУР, пре свега, Кине.

У контексту ребаланса глобалне моћи индикативне су речи претходног шефа Светске трговинске организације (*World Trade Organisation-WTO*), Паскал Ламија, новембра 2012: 'Растући утицај ЗУР померио је однос снага у светском трговинском систему, односно дошло је до прерасподеле у глобалном геополитичком шпилу карата'. Свакако, један од разлога за песимизам био је неуспех 'Доха рунде' мултилатералних трговинских преговора, који су започели још 2001. Ово је било последица тенденције раста учешћа ЗУР, посебно Кине, у светској трговини, и с тим повезаног утицаја ових земаља на мултилатералне трговинске преговоре, поред осталог, због њиховог растућег тржишта роба и услуга. Важан фактор је и снажно повећана трговина између самих ЗУР. У време настанка 1995. *WTO* је била обликована у складу са геоекономским последицама завршеног Хладног рата, али и са трендом успона не-западних економија, нарочито у источној Азији. ЗУР су могле да институционализује стечене геоекономске позиције утичући на принципе одлучивања у *WTO*. Врло важан моменат је повећање броја плурилатералних преференцијалних као и регионалних трговинских споразума.⁵⁵

На крају, индикативно је да је на овогодишњем пролећном заседању ММФ и Светске банке потенцирано питање повлачења САД, односно евентуалног одустајања од светског лидерства. То се види као резултат дисфункционалности и недостатка ресурса да се пројектује економска моћ као некада. Ако САД не буду обликовале светска правила пословања која ће бити прилагођена потребама америчких компанија, онда би Кина могла да уради то уместо САД, што би најмогућнију земљу учинило још конкурентнијом.

Литература:

1. Blanchard, Olivier, 2015. 'Contours of Macroeconomic Policy in the Future', IMF direct, April 2, 2015. Retrieved from <http://blog-imfdirect.imf.org/2015/04/02/contours-of-macroeconomic-policy-in-the-future/>
2. Bremmer, Ian, 2013. China: Superpower or Superbust? NATIONAL INTEREST, (NOVEMBER-DECEMBER 2013). Retrieved from <http://nationalinterest.org/article/china-superpower-or-superbust-9269>
3. Davis, D., & Leggett, J. (2013). Underground Truths: Shale Won't Save Us. The National Interest (October 28, 2013). Retrieved from <http://nationalinterest.org/commentary/underground-truths-shale-wont-save-us-9320?page=1>

⁵⁵ Научници различити тумаче овај тренд. *Edward Luttwak* предлаже да земље које виде опасност од кинеске политике, која тежи да своју индустрију учини глобално конкурентном, треба да се удружују ради неутралисања геоекономског утицаја ове земље. С друге стране, водећи теоретичар спољне трговине, *Jagdish Bhagwati*, је један од најконзистентнијих критичара оваквих врста споразума.

4. Dervis, K. (2013). The End of Convergence? Brookings. Retrieved from <http://www.brookings.edu/research/opinions/2013/10/03-emerging-market-growth-dervis>
5. Donnan, Shawn & Dyer, Geoff (2015). 'US warns of loss of influence over China bank'. Financial Times, March 17, 2015. Retrieved from <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/71e33aea-ccaf-11e4-b94f-00144feab7de.html#axzz3VgWB8C32>
6. Drezner, D. (2013). The Mother of All Experiments in Authoritarian Capitalism Is About to Begin. Foreign Policy. Retrieved from http://drezner.foreignpolicy.com/posts/2013/11/12/the_mother_of_all_experiments_in_a_uthoritarian_capitalism
7. EAST ASIA FORUM, 2015. The Cost of Cleaning China's Air. APRIL 6, 2015. <http://www.economywatch.com/features/The-Cost-of-Cleaning-Chinas-Air.04-06-15.html>
8. Economist Intelligence Unit (2015). Global Forecasting Service April 2015. Retrieved from file:///C:/Users/pc2012/Downloads/GSJXAB00_20150318.pdf
9. Eichengreen, John, 2011. The Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the US dollar and the Future of the International Monetary System (23-24), Oxford University Press (p. 41).
10. Financial Times, 2015, 'US and eurozone growth rates seem to converge', Financial Times, April 12, 2015. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/62f9570a-debe-11e4-8a01-00144feab7de.html#axzz3XU9nNk00>
11. Friedman, George, 2015. 'Coming to Terms With the American Empire. STRATFOR', APRIL 14, 2015. www.stratfor.com/weekly/coming-terms-american-empire?utm_source=freelist-f&utm_medium=email&utm_term=Gweekly&utm_campaign=20150414&mc_cid=200a1a669a&mc_eid=72221fd4b4
12. Gavyn, Davies, 2015. 'Global growth report card: world slowdown causes concern'. Financial Times, April 05, 2015. <http://blogs.ft.com/gavyndavies/2015/04/05/global-growth-report-card-world-slowdown-causes-concern/>
13. Grenville, Stephen 2015. Is China's Economy Doomed? National Interest, March 30, 2015. Retrieved from <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/chinas-economy-doomed-12507>
14. Greg Ip, 2015. At Last, Eurozone Gets Growth in Gear, WSJ, April 22, 2015. <http://www.wsj.com/articles/at-last-eurozone-gets-growth-in-gear-1429723674>
15. Guilford, G. (2013). How the U.S. Government Shutdown Helps China's Geopolitical Influence. THE ATLANTIC. Retrieved from <http://www.theatlantic.com/china/archive/2013/10/how-the-us-government-shutdown-helps-chinas-geopolitical-influence/280231/>
16. Gutterman, Steve 2013. Russian President Putin wants BRICS to tackle geopolitics. Reuters (21.3.2013). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.reuters.com/article/2013/03/21/us-brics-russia-idUSBRE92K1CW20130321>
17. IEA, 2014. Signs of stress must not be ignored, IEA warns in its new World Energy Outlook. International Energy Agency, 12 November 2014, London. <http://www.iea.org/newsroomandevents/pressreleases/2014/november/signs-of-stress-must-not-be-ignored-iea-warns-in-its-new-world-energy-outlook.html>
18. IMF (2015), Online baza podataka (april).

19. IMF Survey (2015a). 'FASTER GLOBAL GROWTH: IMF Review Weighs How to Harness Trade for Growth'. IMF Survey, March 23, 2015. Retrieved from www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/POL032315A.htm
20. IMF, 2015b. Can Fiscal Policy Stabilize Output? Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fm/2015/01/fmindex.htm>
21. IMF, 2015c. International Banking After the Crisis: Increasingly Local and Safer? Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2015/01/pdf/c2.pdf>
22. IMF, 2015d, 'Uneven Global Recovery, Complex Underlying Currents'. WORLD ECONOMIC OUTLOOK, IMF Survey, April 14, 2015e. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW041415A.htm>
23. IMF, 2015e, 'WORLD ECONOMIC OUTLOOK (WEO) UPDATE- Cross Currents', IMF, January 2015.
24. Kaplan, Robert, 2015. 'America Is Fated to Lead' National Interest, January-February 2015. (December 22, 2014) <http://nationalinterest.org/feature/america-fated-lead-11901?page=show>
25. Kazianis, Harry (2015). 'Should America Really Fear Chinas Military?', National Interest, April 5, 2015. Retrieved from <http://nationalinterest.org/feature/should-america-really-fear-chinas-military-12544?page=show>
26. Keck, Zachary, 2013. How Geopolitics Doomed the Clash of Civilizations. The Diplomat (September 7, 2013). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://thediplomat.com/the-editor/2013/09/07/how-geopolitics-doomed-the-clash-of-civilizations/>
27. Lagarde, Kristin, 2015. 'Prevent „New Mediocre” From Becoming „New Reality”'. IMF Survey (IMF-WORLD BANK SPRING MEETINGS), April 9, 2015. Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW040915A.htm>
28. Lynn, Doan & Dan, Murtaugh, 2015. 'Oil Boom Could End in May After Price Collapse' Bloomberg, April 13, 2015. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-13/shale-oil-boom-seen-ending-in-may-after-price-collapse>
29. Mearsheimer, John, 2001. The Tragedy of Great Power Politics. (13-14) New York: Norton.
30. Morris, Ian, 2015. 'The Lunch Question', STRATFOR FEBRUARY 11, 2015. Retrieved from https://www.stratfor.com/weekly/lunch-question?mc_cid=833f04473a&mc_eid=72221fd4b4
31. Rines, Samuel, 2015. 'The Feds Big Role in the Oil-Price Game.' National Interest, April 7, 2015. Retrieved from <http://nationalinterest.org/feature/the-feds-big-role-the-oil-price-game-12563>
32. Roach, Stephen, 2015. China's New Normal and America's Old Habits'. Project-syndicate, MARCH 30, 2015. Retrieved from <http://www.project-syndicate.org/commentary/china-new-normal-risks-by-stephen-s--roach-2015-03#CXURF22z1VUVLU1h.99>
33. Roubini, Nouriel, 2015. 'Signs of Life in the Eurozone'. Project-syndicate, MARCH 31, 2015. Retrieved from www.project-syndicate.org/commentary/eurozone-fragile-recovery-by-nouriel-roubini-2015-03#1Fobe1twJ34xWmu1.99
34. Tadeo, Maria, 2015. 'Euro Area Ends Flirt With Deflation as ECB Pumps Billions in QE'. Bloomberg, April 30, 2015. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-30/euro-area-ends-flirt-with-deflation-as-ecb-pumps-billions-in-qe>
35. The Economist, 2015. 'World GDP', March 21st, 2015. Retrieved from <http://www.economist.com/news/economic-and-financial-indicators/21646778-world-gdp>

36. The Economist, 2014. 'Chinese and American GDP forecasts: Catching the eagle'. The Economist, August 22nd 2014.
<http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/08/chinese-and-american-gdp-forecasts>
37. World Bank, 2015. 'GLOBAL ECONOMIC PROSPECTS - Having Fiscal Space and Using'. Ithttp://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects
38. Zhenghui, Deng, 2015. 'Is America Trying to Contain China?', National Interest, April 6, 2015. Retrieved from <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/america-trying-contain-china-12555?page=show>
39. Zoellick, Robert, 2012. 'The Currency of Power'' Foreign Policy, NOVEMBER 2012, Retrieved from
http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/10/08/the_currency_of_power?page=0,3
(1. 11. 2012.)

STATE OF GLOBAL ECONOMIC POWER AT THE BEGINNING OF THE TWENTIES OF THE 21ST CENTURY

Summary: The economy of China, driven by a strong export-oriented industry, will surpasses America's in the beginning of the next decade. Yet, in the asymmetric world that is emerging, the US will remain the dominant military force. Generally, the U.S. will remain the leading global power, and over the next decade, thanks to its strong diplomacy, network of global alliances, military supremacy and the dominant cultural pattern. Europe will continue to be focused on themselves, but the EU will, nevertheless, remain a strong global player.

China and Russia are mighty, independent sovereigns with un-Western worldviews, and they always have been (while E.U. an American ally is politically incoherent and inefficient). The rise of China will inevitably challenge America's longstanding presence in Asia. Bipolar Asia is a real possibility, with the Sinosphere surrounded by peripheral littoral states in loose alliance with U.S. as organizing architect.

Seven years after the crisis it is question whether insufficient investment and/or waning gains from technological innovation have pushed the global economy into a „new normal” of lower growth. The US seems to be settling into annual real growth rates of around 2%, and China seems to be headed for the 6-7% growth rate, which is „new normal.” Some observers agree that such a rate can be sustained for the next decade or so, provided that the government implements a comprehensive set of reforms in the coming few years, while others, however, expect China's GDP growth to continue to trend downward. Slow and uncertain growth in Europe – a major trading partner for both the US and China – is creating headwinds for the US and China. Of course, no one should expect a return to the pre-crisis boom years, given the demographic pressures that almost all major economies – including China – are facing.

Key words: global economic power, twenties, 21st century, growth

ДРЖАВЉАНСТВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак: Држављанство Европске уније имају она лица која поседују држављанство једне од држава чланица. Држављанство Европске уније проистиче и употпуњује држављанство држава чланица без претензија да га замени или стави у други план. Оно се суштински разликује у односу на национално држављанство јер не намеће обавезе већ искључиво додељује права. Реч је о праву на слободно кретање и боравак на територији Уније, о праву гласа на европским парламентарним и локалним изборима у држави чланици у којој држављанин Уније борави, о праву на подношење петиција, грађанску иницијативу и обраћање заштитнику грађана, као и о праву на дипломатску заштиту на територији трећих држава. Увођење статуса држављанина Европске уније овој последњој даје одлике федералне државе.

Кључне речи: Европска унија, држављанство, федерализам, права држављана Европске уније, избори за Европски парламент, локални избори, дипломатска заштита, људска права

Увод

Уговори о оснивању и право Европске уније примењује се на територији држава чланица Уније онако како је она одређена националним правним нормама,¹ што значи да територија Уније заправо представља збир територија држава чланица. Унија није дакле као њене државе чланице стекла и заокружила своју теориторију пролазећи кроз дуг историјски процес. Поред тога, Европска унија нема попут федералних држава надлежност да управља својом територијом. Уколико једна од држава чланица изгуби део територије, Унији не преостаје ништа друго него да прими к знању ову чињеницу и извуче консеквенце у контексту примене права Европске уније. (Manin, 2005: 118) Право Европске уније се дакле примењивало на територији држава чланица на њихове држављане онако како су ова два појма одређена националним правом.

* Тел: 063 234 062

¹ Члан 52 уговора о Европској унији.

Одлука о установљавању држављанства Европске уније задржала је у природу и смисао процеса европске интеграције. Наиме, само постојање држављанства Европске уније овој последњој би дало одлике федералне државе а њени грађани би стекли права и обавезе која би постојала упоредо са оним предвиђеним националним правом. (Defarges, 1998: 146) Против оваквог решења биле су присталице тзв. концепта Уније засноване на међудржавној сарадњи.

Увођење држављанства Европске уније било је предвиђено у предлогу нацрта уговора о Европској унији који је припремио Европски парламент 1984. године под називом пројекат „Спинели”, али је оно установљено тек уговором из Мастрихта 1993. године.² Установљавање држављанства Уније није значило истовремено и увођење европске националности, јер је претходно поменуто везано по аутоматизму за поседовање држављанства држава чланица. Уговором из Амстердама из 1999. године допуњена је одредба о држављанству у смислу да држављанство Уније употпуњује национално држављанство и не замењује га.³ Овим се изашло у сусрет онима који су страховали од изражене федерализације Уније и стављања националног држављанства у други план. Тежње заговорника федерализма да обједине и прошире права држављана Уније у једном члану уговора су у том тренутку остале неостварене. (Berthu, Souchet, 1998:)

У уговору о Европској заједници утврђеним у Ници 2003. године⁴ али и у уговору о функционисању Европске уније из Лисабона из 2009. године, одредбе о држављанству Европске уније садржане су у посебном делу.⁵

Чланом 20 уговора о функционисању Европске уније одређено је да је држављанин Уније свако лице које поседује држављанство једне од држава чланица. Држављанство Уније се додаје националном држављанству и не замењује га.

Концепт држављанства Европске уније доприноси да се премосте одређене празнине. Наиме грађани који живе у Унији су принуђени да поштују из године у годину све обимније европско законодавство а да се при томе демократски процеси претенжно одвијају на националном нивоу. Циљ увођења концепта држављанства Уније је био између осталог да се грађани идентификују са Европском унијом односно да се развије европско политичко мишљење и идентитет. (Alomar, Daziano, Lambert, Sorin, 2013: 137)

Право слободе кретања и боравка држављана Европске уније

Уговором о Европској економској заједници било је предвиђено право на слободу кретања и запошљавања радника унутар Заједнице,⁶ право лица

² Некадашњи члан 8 који је уграђен у уговор о Европској заједници уговором из Мастрихта.

³ Некадашњи члан 17 уговора о Европској заједници уграђен уговором из Амстердама.

⁴ II део уговора о Европској заједници.

⁵ II део уговора о функционисању Европске уније.

које врше независна занимања⁷ попут адвоката, лекара или архитеката, да се настане, обављају свој посао или пак пруже услуге⁸ у другој држави чланици, као и право на слободно настањивање предузећа на територијих других држава чланица путем оснивања филијала и представништва. Из претходно изнетог могло је да се закључи да је слобода кретања и настањивања била везана за вршење економских активности. И поред овог условљавања, слобода кретања и боравка је широко тумачена. (Cartou, 1996: 264) Суд правде је на пример ишао корак даље у ширењу права на слободу кретања унутар Заједнице, јер је протумачио да корисници одређене услуге попут оне туристичке могу без условљавања да отпутују у другу државу чланицу у којој треба да им буде пружена претходно поменута услуга.⁹ Савет је 1990. године донео три директиве којима је право боравка у државама чланицама доделио студентима, пензионерима и регулисао коришћење овог права за држављане чланица Заједнице који нису били обухваћени постојећим нормама комунитарног права. (Ligneul, Tambou, 2006: 54) У пракси, гранична контрола приликом преласка грађана држава чланица Заједнице из једне државе чланице у другу, била је обична формалност.

Уговором о Европској унији из Мастрихта одређено је да право на слободу кретања и боравка практично проистиче из поседовања држављанства Европске уније. У том смислу сваки држављанин Европске уније има право да се креће и слободно борава на територији држава чланица, изузев ограничења и услова предвиђених уговорима о оснивању и одредби усвојених у циљу њихове примене.¹⁰ Европски парламент и Савет су надлежни да путем редовног законодавног поступка усвоје мере у циљу олакшавања коришћења права на слободу кретања и боравка.¹¹ Поред тога, применом посебног законодавног поступка Савет може да усвоји мере које се тичу здравственог осигурања и социјалне заштите, а које доприносе лакшем коришћењу права на слободу кретања и боравка унутар Уније.¹²

Коришћења права на слободно кретање унутар Уније било је ојачано посебним међународним уговорима закљученим између појединих држава чланица мимо комунитарног права. Реч је о тзв. Шенгенским споразумима од 14. јуна 1985. и 19. јуна 1990. године којима су се поједине државе чланице Заједнице биле договориле да међусобно уклоне граничне прелазе, усагласе услове и поступке за добијање виза према држављанима трећих држава, као и да међусобно јачају полицијску, царинску и правосудну сарадњу. Шенгенске одредбе су ступиле на снагу 26. марта 1995. године и примењивале су их Француска, Немачка, државе Бенелукса, Шпанија и Португалија. Током 1996.

⁶ Некадашњи члан 39 уговора о Европској заједници.

⁷ Некадашњи члан 43 до 48 уговора о Европској заједници.

⁸ Некадашњи члан 49 до 55 уговора о Европској заједници.

⁹ CJCE, 31.1.1984., *Luisi et Carboni*, aff. C-286/82.

¹⁰ Некадашњи члан 18 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 21 став 1 уговора о функционисању Европске уније.

¹¹ Члан 21 став 2 уговора о функционисању Европске уније.

¹² Члан 21 став 3 уговора о функционисању Европске уније.

године овим државама су се придружиле Италија, Грчка, Аустрија, Данска, Финска и Шведска као и две државе које нису чланице Уније, Норвешка и Исланд. Споразуми из Шенгена су, уз правне тековине проистекле из њиховог спровођења, уграђени у уговор о Европској унији уговором из Амстердама 1999. године. Нове чланице примљене у Унију 2004. године су се пак обавезале да преузму тековине Шенгена у целости, с тим што су само неке од њих у могућности да их у потпуности примене, а реч је о: Мађарској, Чешкој, Словачкој, Пољској, Словенији, Естонији, Литванији, Летонији и Малти. Швајцарска се 2009. године такође придружила подручју Шенгена, док Велика Британија, Ирска и Данска само у неким деловима примењују тековине споразума из Шенгена. (Gavalda, Parleani, 2006: 171)¹³

Слобода боравка у другој држави чланици подразумева и право на рад у овој последњој. Ипак стим у вези постоје привремена ограничења за новопримљене државе чланице из источне Европе. (Ligneul, Tambou, 2006: 64) Ова ограничења су уведена јер су пре свега Немачка и Аустрија страховале од масовног досељавања радне снаге. Увођење предметних ограничења је очекивано, ако имамо у виду разлике у примањима између радника у западној и источној Европи, која су могла и да изазову масовна исељавања и мањак радника у новопримљеним државама чланицама Уније. За државе источне Европе предвиђен је прелазни систем који садржи три станице на путу ка потпуној либерализацији кретања радне снаге, по шеми 2+3+2 године. У првој деоници у трајању од две године чланице из западне Европе још увек могу да са новопримљеним државама примењују билатералне споразуме у вези са слободним запошљавањем радника који најчешће садрже одређена ограничења. У сваком случају ове мере не смеју да буду рестриктивније, за приступ радника из источне Европе тржишту радне снаге западне Европе, од оних које су важиле пре потписивања споразума о приступању Унији. На крају ове деонице Комисија подноси извештај Савету о функционисању прелазних мера. Старе државе чланице затим треба да саопште Комисији да ли настављају да примењују ограничавајуће билатералне споразуме према одређеним новопримљеним чланицама из источне Европе. У случају ћутања правило о слободном запошљавању радника се намеће. У наредној деоници у трајању од три године свака држава чланица која примењује ограничавајуће мере може у сваком тренутку да их укине. У начелу после пет година старе државе чланице треба да пређу на потпуну примену норми о слободи боравка и запошљавања. Ипак старе државе чланице које су суочене са озбољним поремећајима на тржишту рада имају право да продуже ограничавајуће мере за још две године.

¹³ Internet, <http://www.europa.eu>, 17.8.2008., Ch. Gavalda, G. Parleani, Droit des affaires de l' Union europeenne, Litec, 5 edition, Paris, 2006, p. 171.

Бирачко право држављана Европске Уније

Избори за Европски парламент

У оквиру уговора о Европској заједници за угал и челик скупштину Заједнице чинили су делегати које су одређивали национални парламенти из свог састава. (Cartou, Clergerie, Gruber, Rambaud, 2006: 133) Постојала је могућност да државе чланице бирају делегате на непосредним изборима, али ни једна од њих није се определила да на овај начин упућује посланике у скупштину Заједнице. Уговори о Европској економској заједници и Европској заједници за атомску енергију преузели су праксу насталу из примене уговора о Европској заједници за угал и челик с тим што је било предвиђено: «да ће скупштина да припреми предлоге чиме би се омогућио избор посланика на непосредним изборима са општим правом гласа према једнообразно важећем поступку у свим државама чланицама.»¹⁴ Међутим, Савет министара је тек 20. септембра 1976. године усвојио правни акт у том смислу, а који је ступио на снагу 01. јуна 1978. године.¹⁵ Први непосредни избори за посланике Европског парламента одржани су од 7 до 10. јуна 1979. године. Разлози за оволико кашњење били су вишеструки. Током шездесетих година Француска је блокирала демократски поступак избора, почетком седамдесетих чекало се на приступање нових чланова (Велике Британије, Ирске и Данске), а касније је дошло и до проблема у вези са смислом одредбе о „утврђивању једнообразног поступка избора.” (Boulouis, 1995: 76; Manin, 2005: 301)

Уговором о Европској унији усвојеном у Лисабону 2009. године је одређено да Европски парламент чине представници грађана Уније.¹⁶ Међутим парламентарни избори се одвијају у државама чланицама. Свака од држава чланица даје одређен број посланика у зависности од броја становника. Уговор о Европској унији предвиђа да број посланика не би требало да буде виши од 750 и да се гласови грађана изражавају опадајуће пропорционално у смислу да ни једна од држава чланица не сме да има више од 96 а ни мање од 6 чланова у Европском парламенту.

На изборима за Европски парламент у држави чланици гласају њени држављани. Међутим и грађанин Уније настањен у једној од држава чланица, иако није њен држављанин, има право да гласа и буде биран на изборима за Европски парламент под истим условима као и њени грађани.¹⁷ Када је у питању коришћење овог права, овом одредбом стављена је тачка на разлике у решењима које су постојале од државе до државе чланице. Разлике су се појавиле као логична последица одсуства јединственог изборног закона који би важио за територију целе Уније. Начин примене права гласа на изборима за Европски парламент уређује Савет на основу посебног законодавног поступка,

¹⁴ Члан 138 став 2 уговора о Европској економској заједници.

¹⁵ „Акт о избору представника у Европски парламент на непосредним изборима са општим правом гласа”, 20.9.1976., JOCE n° L 278, 28.10.1976.

¹⁶ Члан 14 став 2 уговора о Европској унији.

¹⁷ Члан 22 став уговора о функционисању Европске уније.

тј. једногласном одлуком по консултовању Европског парламента.¹⁸ Тако је Савет 6. децембра 1993. године, усвојио директиву којом је одређено да гласање у држави боравка искључује право гласа у држави порекла, чиме се спречава двоструко гласање. Бирач је дужан да изричито изрази жељу да гласа у држави у којој је настањен. Лице коме су одузета грађанска права у држави порекла не може да ужива иста у држави боравка.

Европска унија улаже велике напоре не би ли успоставила политички живот на нивоу Уније. Наиме грађани Европске уније још увек сматрају да се суштинске одлуке доносе на националном нивоу што их одвраћа од учешћа на изборима за Европски парламент. Историјски посматрано иако су надлежности Европског парламента расле број изашлих бирача на европске парламентарне изборе се смањивао. Тако је излазност на парламентарним изборима 1979. године била 63 одсто, на изборима 1984. године 61 одсто, те затим 58, 5 одсто 1989., 56, 8 одсто 1994., 49, 9 одсто 1999., 45,7 одсто 2004 и 43 одсто 2009. године. (Alomar, Daziano, Lambert, Sorin, 2013: 133) С тим у вези још је уговором из Мастрихта предвиђена могућност оснивања европских политичких партија као чиниоца интеграције, развоја европске свести и изражавања политичке воље грађана Уније.¹⁹ Уговором из Нице је дата правна основа да се одреди статус европске политичке партије у смислу уређивања њиховог оснивања и финансирања. У том смислу 4 новембра 2003. године усвојена је уредба која регулише статус и финансирање политичких партија на европском нивоу. (Alomar, Daziano, Lambert, Sorin, 2013: 141) Постоје четири услова да би се претходно поменута регистровала. Странка мора да има статус правног лица у једној од држава чланица где јој је и седиште; странка мора да буде заступљена односно присутна у $\frac{1}{4}$ држава чланица што се доказује присуством посланика у Европском парламенту или у националним или регионалним скупштинама или кроз освојених најмање 3 одсто гласова у $\frac{1}{4}$ држава чланица на последњим изборима за Европски парламент; странка мора да поштује суштинске слободе и начела правне државе; странка треба да је учествовала или да испољава намеру да учествује на изборима за Европски парламент. Да би добила средства од Уније, политичка странка на европском нивоу подноси сваке године захтев Канцеларији европског парламента. Овај захтев је употпуњен одређеним бројем уверења која сведоче о политичком животу странке (политички програм, статут странке и сл...). Европска унија може да финансира политичку странку до 75 одсто њеног укупног буџета. Додатни извори финансирања су донације физичких и правних лица у висини до 12000 евра по лицу годишње (изузев јавних предузећа) као и чланарина које уплаћују националне странке уједињене у политичку странку на европском нивоу у висини до 40 њеног годишњег буџета. Анонимне донације нису дозвољене као донације из средстава које примају посланички клубови у Европском парламенту. Средства која су била намењена политичким странкам на европском нивоу су износила у 2008. години 10 милиона евра. Иначе поли-

¹⁸ Члан 22 став 2 уговора о функционисању Европске уније.

¹⁹ Члан 224 уговора о функционисању Европске уније.

тичке странке на европском нивоу не треба изједначавати са посланичким клубовима у Европском парламенту мада су често повезане са претходно поменутих. Тако су најзначајније европске политичке странке: (Alomar, Daziano, Lambert, Sorin, 2013: 140) Европска народна партија, Европски социјалисти, Алијанса демократа и либерала, Европска партија зелених, Партија европске левице, Унија за Европу демократских нација, Европска демократска партија, Слободна европска алијанса....

Приликом избора за посланике у Европском парламенту 2014. године унета је новина у правцу јачања заинтересованости грађана за политички у Унији. Наиме, европске политичке партије иако за то нису имале изричита овлашћења у уговорима из Лисабона унапред су предложили своје кандидате за председника Комисије. Тако су странке европске умерене деснице окупљене у посланичком клубу Европских народних партија кандидовале Луксбуржанина Жан Клод Јункера (Jean-Claude Juncker), европски социјалисти су подржали кандидатуру председника Европског парламента Немца Мартина Шульца (Martin Shultz), европске демократе и либерали стали су иза бившег белгијског премијера Ги Верхофштада (Guy Verhofstad), партије зелених еколога су имале чак два кандидата Немицу Франциску Келер (Franziska Keller) и Француза Жозеа Бовеа (Jose Bove) док су странке европске левице стале иза Грка Алексиса Ципраса (Alexis Tsipras).²⁰ Кандидати су водили активну кампању у државама чланицама Уније и учествовали у међусобним телевизијским сучељавањима и то 28. априла у Мастрихту, 9. маја у Фиренци и 15. маја 2014. године у Европском парламенту у Бриселу.²¹ Ово последње сучељавање преносило је више од сто четрдесет телевизијских станица широм континента. На парламентарним изборима 2014. године највише посланичких места освојила је европска умерена десница, односно Европске народне партије (221) испред Европских социјалиста (191).²² Међутим, партије европске деснице нису имале апсолутну већину у Европском парламенту тако да је била неопходна ширира коалиција да би се изабрао председник и чланови нове Комисије. На овај начин је направљен институционални преседан у смислу кандидовања на изборима будућег председника Комисије који ће вероватно морати да се озакони у случају нових промена уговора о оснивању или у одсуству претходно поменутих да се примењује у пракси као демократско достигнуће. Иницијатива посланичких клубова да кандидују своје фаворите за председника Комисије допринела је извесном порасту интересовања бирача за европске изборе²³, али и порасту демократске легитимности европских власти.

²⁰ Sabine Suylfuss-Amaud, *Qui sera le prochain president de la Commission europeenne ?*, <http://www.challenges.fr>, 11.06.2014.

²¹ Sabine Suylfuss-Amaud, *Qui sera le prochain president de la Commission europeenne ?*, <http://www.challenges.fr>, 11.06.2014.

²² <http://www.resultats-elections2014.eu>, 23.06.2014.

²³ На изборима 2014. године по први пут од 1979. године је дошло до незнатног пораста броја изашлих на гласање у односу на претходне изборе (43,09 у односу на 43 одсто 2009. године). <http://www.toutteleurope.eu>, internet, 30.06.2014.

Општински избори

Према члану 22 став 1 уговора о функционисању Европске уније држављанин Европске Уније који борави на територији друге државе чланице, а при томе не поседује држављанство ове последње, има бирачко и право да буде биран на општинским изборима у држави чланици у којој је настањен, под истим условима као и њени грађани. Савет је надлежан да уреди начин примене овог права доносећи мере, с тим у вези, путем примене посебног законодавног поступка.

Одредба о учешћу грађана Европске уније на локалним изборима уграђена 1993. године Мастришким уговором у уговор о Европској заједници оцењена је као једна од најсмелијих и проузроковала је промену Устава у више држава чланица. Право учешћа на националним општинским изборима у суштини није било везано за економске активности Уније, већ је било непосредна последица увођења држављанства Европске Уније. (Manin, 1998: 113) Као и у предходном случају Савет је уредио начине вршења овог права.²⁴ Установљено је начело „националног третмана” држављана Уније који им обезбеђује да уживају иста права у овој области као и грађани државе у којој борава. Државама чланицама је ипак, остављена могућност да места председника и потпредседника локалног органа власти резервишу искључиво за своје грађане као и да не дозволе држављанима Уније изабраним у локалне органе, да учествују у избору посланика једног од већа Националне скупштине.

Право на подношење петиција, на грађанску иницијативу и обраћање заштитнику грађана

**** Право на подношење петиција и грађанску иницијативу***

Држављани Европске уније имају право на подношење петиција Европском парламенту.²⁵ Ово право се ближе регулише одредбама члана 227 уговора о функционисању Европске уније. Иначе, право на подношење петиција изворно је било предвиђено унутрашњим правилником Парламента, да би било озваничено уговором из Мастрихта 1993. године. Петиције могу да се поднесу појединачно или колективно у договору са другим грађанима Уније или лицима. Коришћење овог права је одобрено не само држављанима Уније, већ и физичким и правним лицима која су настањена или која имају статутарно седиште у једној од држава чланица. Подношење петиције условљено је темама везаним за активности Уније, те Европски парламент у том контексту разматра да ли ће да прими петицију.

Грађани Европске уније имају право и на грађанску иницијативу.²⁶ Европски парламент и Савет на основу редовног законодавног поступка уређују ко-

²⁴ Директива Савета од 19.12.1994.

²⁵ Некадашњи члан 21 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 24 уговора о функционисању Европске уније.

²⁶ Члан 24 уговора о функционисању Европске уније.

ришћење права на грађанску иницијативу, укључујући и питање минималног броја држава чланица из којих грађани који подносе иницијативу треба да буду пореклом. У том смислу чланом 11 уговора о Европској унији одређено је да најмање милион грађана Уније пореклом из држава чланица, чији број не сме да буде „занемарљив,” може да се обрати Комисији са иницијативом да ова последња у оквиру својих надлежности формулише предлог правног акта. Предлог о коме је реч треба да се односи на питања за која грађани сматрају да захтевају усвајање правног акта.

*** *Обраћање заштитнику грађана***

Грађани Уније имају право да се обрате европском „заштитнику грађана.”²⁷ Реч је о једној од новина уведеној уговором из Мاستрихта која је проистекла из сличне функције која је постојала у многим државама чланицама (Шведска, Француска). Европски заштитник грађана је задужен да прима жалбе физичких и правних лица, као и лица стално настањених у државама чланицама у вези са радом служби и институција Уније.²⁸ На основу притужби за које сматра да би могле да буду основане, на личну иницијативу или пак на основу притужби које му је проследио члан Европског парламента, заштитник грађана истражује да ли постоје аномалије у раду европских институција. Путем подношењем извештаја заштитник грађана обавештава Европски парламент и институцију чији рад је доведен у питање о резултатима истраге. На основу истрага које је спроводио заштитник грађана припрема и годишњи извештај који доставља Европском парламенту.

Европски парламент бира заштитника грађана по окончању избора за чланове Европског парламента. Његов мандант одговара посланичком мандату, тако да износи пет година и обновио је.²⁹ Услови који се траже од кандидата за ову функцију су поседовање држављанства Уније, морални интегритет и одређено правно искуство. Приликом преузимања функције, заштитник грађана се обавезује пред Судом правде да ће независно и непристрасно да врши своју дужност. Уколико прекрши преузете обавезе, Европски парламент може да затражи од Суда правде његово разрешење. Током манданта, Заштитник грађана не може да врши ни једну другу политичку, управну или професионалну активност.

Заштита држављана Европске Уније на територији трећих држава

У складу са чланом 23 уговора о функционисању Европске уније, грађанин Уније ужива на територији треће државе, на којој држава чланица чији је држављанин нема дипломатско представништво, заштиту дипломатских и конзуларних представништава свих држава чланица Уније под истим

²⁷ Члан 24 уговора о функционисању Европске уније.

²⁸ Члан 228 уговора о функционисању Европске уније.

²⁹ Члан 228 став 2 уговора о функционисању Европске уније.

условима као њихови грађани. Ближа примена овог члана регулисана је одлуком „представника држава чланица окупљених у Савету”³⁰ којом је предвиђено да држављани Уније уживају конзуларну заштиту односно помоћ у случају смртног случаја, несреће или озбиљне болести, хапшења, притвора, претрпљеног насиља, као и право на доделу средстава за повратак у земљу под условом да на територији треће државе нема њиховог дипломатског представништва. Додељивање финансијске помоћи грађанину Уније условљено је пристанком његове матичне државе.

У међународном праву није неуобичајено да држава без дипломатског представништва у другој држави, замоли њој пријатељску трећу државу која такво представништво има, да преузме дипломатску заштиту њених грађана. Међутим, пружање овог вида помоћи захтева бар прећутну сагласност треће државе на којој се држављанин Уније у том тренутку налази, (Manin, 1998: 114) јер према обичајној норми међународног права пружање конзуларне заштите подразумева „повезаност држављанством” повређеног лица са државом која му пружа помоћ.³¹ С тим у вези, уговором о функционисању Европске уније одређено је да државе чланице требају да предузму све неопходне мере, као и да покрену одговарајуће међународне преговоре, не би ли обезбедиле дипломатску заштиту о којој је реч.³² Савет је са своје стране овлашћен да путем посебног законодавног поступка, а по консултовању Европског парламента, усвоји директиве које успостављају мере сарадње и координације да би се олакшала предметна дипломатска заштита.

Закључак

Држављанство Европске уније имају она лица која поседују држављанство једне од држава чланица. Држављанство Европске уније проистиче и употпуњује држављанство држава чланица без претензија да га замени или стави у други план. Оно се суштински разликује у односу на национално држављанство. Наиме поседовање националног држављанства поред права као што је рецимо право гласа, намеће физичком или правном лицу и обавезе попут служења војног рока, плаћања пореза или пак обавеза предвиђених националним породичним правом. (Manin, 2005: 121) Државе чланице обезбеђују поштовање претходно поменутих обавеза помоћу апарата принуде на својој територији, обзиром да на територији трећих држава могу да врше принуду једино уз сагласност власти ових последњих. Поседовање држављанства Европске уније не намеће никакве обавезе. Унија у сваком случају не би ни могла да непосредно наметне обавезе својим грађанима, јер поштовање њеног права обезбеђује државни апарат држава чланица.

³⁰ Одлука од 19.12.1995., JOCE L. 314/73.

³¹ СИЈ, „Notthebohm”, 6.4.1955., Rec. 1955; Barcelona Traction, 5.2.1970., Rec. 1970

³² Члан 23 уговора о функционисању Европске уније.

На основу поседовања држављанства Европске уније грађани Уније добијају искључиво права. Реч је о праву на слободно кретање и боравак на територији Уније, о праву гласа на европским парламентарним и локалним изборима у држави чланици у којој држављанин Уније борави, о праву на подношење петиција, грађанску иницијативу и обраћање заштитнику грађана, као и о праву на дипломатску заштиту на територији трећих држава.

Поседовање држављанства Европске уније није непосредно везано са уживањем суштинских грађанских права. Наиме ова су загарантована чланом 6 уговора о Европској унији који налаже да Унија јемчи фундаментална права предвиђена Европском конвенцијом о људским правима као и она присутна у заједничким уставним тековинама држава чланица. Дакле суштинска људска права су загарантована али формално одвојена од статуса држављанина Европске уније.

Ипак, само увођење статуса држављанина Европске уније овој последњој даје одлике федералне државе. Грађани Уније на основу европског држављанства стичу права упоредо са оним предвиђеним националним правом. Заговорници европског федерализма су успели да у симболичном смислу, одредбе о држављанству Европске уније буду садржане у посебном делу оснивачких уговора. Против оваквог решења биле су присталице концепта Уније засноване на међудржавној сарадњи.

Литература:

1. B. Alomar, S. Daziano, Th. Lambert, J. Sorin, *Grandes questions europeennes*, Sedes, 3 edition, Paris, 2013.
2. Abdelkhaleq Berramdane, Jean Rosseto, *Droit de L' Union europeenne*, Montchrestien, Paris, 2010.
3. Jean Boulouis, *Droit institutionnel de l' Union europeenne*, Montchrestien, 5 edition, Paris, 1995.
4. Georges Berthu, Dominique Souchet, *Le traite d' Amsterdam, contre la democratie*, O.E.I.L., Francois-Xavier de Guibert, Paris, 1998.
5. Louis Cartou, *L' Union europeenne*, Precis-Dalloz, 2 edition, Paris 1996.
6. Louis Cartou, Jean-Louis Clergerie, Annie Gruber, Patrick Rambaud, *L' Union europeenne*, Dalloz, 6 edition, Paris, 2006.
7. Michel Clapie, *Manuel des institutions europeennes*, Flammarion, 3 edition, Paris, 2010.
8. Valery Giscard d' Estaing, *La constitution pour l' Europe*, Albin Michel, Paris, 2003.
9. Sajmon Hiks, *Politički sistem Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
10. Jean Paul Jacque, *Droit institutionnel de L' Union europeenne*, Dalloz, 5 edition, Paris, 2009.
11. Philippe Moreau Defarges, *Les institutions europeennes*, Armand Colin, 3 edition, Paris, 1998.
12. Guy Isaac, Marc Blanquet, *Droit general de l' Union europeenne*, Sirey, 10 edition, Paris, 2012.
13. Philippe Manin, *L' Union europeenne*, Pedone, N 6, Paris, 2005.

14. Armel Pecheul, *Le traite de Lisbonne, La constitution malgres nous?*, Editions Cujas, Paris, 2008.
15. Joel Rideau, *Droit institutionnel de L' Union et des communautes europeennes*, L.G.D.J., 4 edition, Paris, 2002.
16. Slobodan Samardžić, *Evropska unija*, Institut za evropske studije, Edicija-Analize, Beograd, 1998.
17. Jean-Luc Sauron, *Comprendre le traite de Lisbonne*, Gualino editeur, Paris, 2008.
18. Jean Shapira, Georges Le Tallec, Jean-Bernard Blaise, *Droit europeen des affaires*, PUF, Paris, 1994.
19. Denys Simon, *Le systeme juridique communautaire*, PUF, 3 edition, Paris, 2001.
20. Dušan Sidanski, *Federalistička budućnost Evrope*, Prosveta, Beograd, 1996.
21. Henri-Louis Vedi, *L' Europe a vingt cinq*, Dunod, Paris, 2004.
22. Slobodan Zečević, *Evropska unija – pravo i institucionalni sistem*, Evropski univerzitet, Beograd, 2011.

Citizenship of the European Union

Summary: The citizenship of the European Union are the persons who possess the nationality of a Member States. The citizenship of the European Union stems and complements the citizenship of Member States without pretending to replace it or put it in the background. It is fundamentally different compared to national citizenship because it does not impose obligations but only assigns rights. It is the right to circulate and reside freely in the territory of European Union, the right to vote in European parliamentary and local election in the Member State where the Union citizen resides, the right to submit petitions, a citizens initiatives and addressing the Ombudsman, as well as on the right to diplomatic protection in the territory of third countries. With the introduction of the status of citizen of European Union, the Union obtains the characteristics of federal state.

Key words: European Union, citizenship, federalism, the rights of citizen of European Union, European Parliament, local election, diplomatic protection, human rights

II

САВРЕМЕНО ДРУШТВО, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 316.624:343.9

Оригиналан научни рад
Примљен: 13.05.2015
Одобрен: 11.06.2015

МЕДИЈИ, СУПКУЛТУРА И КРИМИНАЛИТЕТ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Резиме: Под криминалитетом се подразумева свеукупност криминалних радњи на неком подручју. То је феномен који представља типичан пример друштвене девијације, којом се угрожавају опште хумане вредности и цивилизацијска достигнућа. Криминалитет је веома стара и комплексна појава, која у својој сложености не може бити искључива, већ се мора третирати и сагледавати кроз призме филозофских, социолошких, економских, психолошких и правних аспеката. Кроз историју су средства информисања увек показивала огромно интересовање за криминал, починиоце кривичних дела, односно за правду као вредносно начело и за казну као средство за заштиту друштва, јавног интереса и добра, које имају за сврху поправљање самога починитеља кажњивог дела. У новије време медији имају велику улогу у обавештавању чланова друштва о криминалним догађајима, који на њих могу утицати на директан или индиректан начин. Од начина перцепције јавности, настаје и друштвена „конструкција криминала“, а тиме и друштвена реакција на овај антидруштвени феномен. У последњих неколико година, о везама између mass медија и криминалитета бави се тзв. „криминологија култура.“ Криминологија култура на самом почетку свог развоја имала је акценат на анализи медија. Ова хибридна грана криминологије такођер се наслања на традицију етнографских студија, које истраживачу омогућавају да прати динамику узрочно последичних веза између криминалитета, културе и субкултуре.

Кључне речи: криминалитет, медији, криминологија култура, супкултура

Увод

Неспорно је да је криминалитет појава која је веома стара. Као облик девијантног понашања, присутна је током читаве историје људског друштва. Она заправо представља историјску категорију, која је наравно у својој еволуцији мењала облике изражавања, усклађујући их са временом живљења и карактером друштва. Ради се о феномену који је високо адаптибилан, те управо због те своје особености одолева различитим социоекономским и политичким вари-

* zdjbjelajac@gmail.com

јацијама. Овај специфични глобални феномен предмет је истраживања не само криминолога, већ и експерата из разних научних дисциплина, јер својим импликацијама остварује утицај на готово све видове друштвеног и јавног живота. Поред тога, као антидруштвена појава, организовани криминалитет, има изузетну инвентивност и способност, да ствара и користи услове за инфилтрирање у легалне структуре друштва, вешто се адаптирајући на конкретну друштвенополитичку и економску ситуацију, и то не само у националним, него и у наднационалним оквирима.

Научнотехнолошки развитак, упоредо са тим што је покренуо снаге које интегришу нашу планету у циљу квалитетнијег живота њених становника, створио је услове и омогућио претпоставке, појединцима са „друге стране закона“, да искористе одређене иновације у сврху организовања и вршења криминалних делатности. Заправо, дошли смо до евидентног парадокса или боље рећи раскорака у развоју друштва, у којем наша свакидашњица обилује низом контрадикторности. С једне стране имамо импозантан помак у цивилизацијском и научнотехнолошком погледу, до неслућених размера, а с друге стране имамо најмрачније и најбизарније појаве као продукт организованих криминалних активности, превасходно мотивисаних економским разлозима. У ХХИ веку, у којем је човечанство суочено са бројним изазовима. Читаве мреже развијених и добро организованих, високософистицираних криминалних група, свих нација и боја, у циљу стицања профита, баве се различитим „уносним пословима“, посебно оним који обезбеђују велику добит, као што су, трговина наркотицима, трговина оружјем, трговина људима и др. Криминалци у доба глобализације, како га често поједини аналитичари одређују, „лутају“ електронским мрежама, уз помоћ високо развијених технологија „перу“ велике количине новца и као нека невидљива снага, повлаче чачак цивилизације уназад, ка путу деградације досадашњих епохалних цивилизацијских достигнућа. Заstraшивање, насиље, силовање, убиства, сексуална експлоатација поробљених жена и девојчица, изнуђивање, масовна продаја наркотика, корупција и остале криминалне радње, постају део наше сурове свакидашњице. При том „отуђење човека од човека“¹ присутно је више него икада пре.

У ХХИ веку пуном изазова и неизвесности по друштво у целини, масовни медији имају сугестивно дејство на савременог човека и утичу између осталог на креирање различитих ставова људи, па и оних о криминалу. Масовни медији у датом контексту могу имати позитивну и негативну улогу. Позитивна улога би се огледала у томе да: масовни медији могу утицати на перцепцију јавности о криминалу као штетној друштвеној појави; масовни медији могу бити у функцији обезбеђивања и прикупљања информација у вези криминала; масовни медији могу утицати на убрзавање процесуирања кривичних предмета; масовни медији могу имати контролну улогу у истражним радњама полиције и уопште надзору рада субјеката за борбу против криминала; масовни медији могу потенцирати програме који едукују јавност о превенцији криминала и

¹ Жељко Бјелајац, „Алијенација човека у ери научнотехнолошког развоја и глобализације као узрок пораста и разноликости организованог криминала“, *Култура полиса, год. ХИ (2014), бр. 25*, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, 2014, стр. 385-396.

техникама за његово спречавање; масовни медији могу промовисати политику „одвраћања“ од криминалног понашања; масовни медији могу бити у функцији заштите жртве и превенцији виктимизације, и др.

Масовни медији са друге, стране веома често имају улогу „промотера“ криминала, која се огледа кроз: фокусирање на сензационалистичка извештавања која дају „искривљен“ поглед на злочин и жртву; промовисање насиља, наркоманије, сексуалног злостављања, алкохолизма, неморала и др.; афирмисање криминалаца као позитивних савремених јунака са којима се треба поистоветити; дистрибуцију филмова, игрица и других садржаја у којима доминира екстремни насилнички криминалитет; неселективна, шокантна извештавања о бруталним злочинима која могу деловати узнемиравајуће и унети панику и страх, итд.

Нарочито током последње две деценије савремено друштво суочено је са изазовима у погледу девијантног понашања младих, што доприноси порасту и разноликости криминала. Традиционална криминолошка објашњења постала су недовољна, те су уследили позиви за новим приступима како би се боље разумео криминал као веома сложена појава. Нова истраживања су истовремено отворила и нове могућности у контексту перцепције и перспективе криминала као глобалног феномена. Тако је и настао нови концепт у поимању криминалитета, назван „културална криминологија“². То је теоријски, методолошки и интервенционистички приступ проучавања криминалитета и девијантности, заснован у Великој Британији и САД-у, који наглашава значај укључивања културне димензије у контексту схватања криминалитета. „Културална криминологија“ обухвата бројне и разноврсне теме, као што су: омладина као облик поткултурног груписања; употреба наркотика, алкохола и др.; стил, култура медија, друштвени надзор, банде и улична култура, контрола криминала и још много тога. У оквиру овог приступа, смештени су посебни изазови теоретисања и проучавања криминалитета у савременом друштву.

Медији и криминалитет

Живот човека у савременом друштву одликује постојање сложене и многоструке поделе рада, па је и његова самосвест само мањим делом утемељена на непосредном искуству, а већим делом почива на информацијама које дели са осталим припадницима заједнице. Филозофи зато кажу да савремени човек живи у свету који познаје углавном „из друге руке“, посредством медија, а не на основу властитог непосредног искуства. Као да и овде важи она класична Русоова максима да се човек рађа слободан, али да је свуда у ланцима.³ Однос према спољном свету и према самом себи све се више остварује посредством

² У употреби су и изрази „криминологија култура“ и „културна криминологија“, а према Секцији за криминологију српског удружења за кривичноправну теорију и праксу користимо израз „културална криминологија“.

³ Биљана Продовић, „Утицај медија на ставове и понашање човека- Медији и морална паника“, у: *Криза и перспективе знања и науке, Зборник радова са научног скупа „Наука и савремени универзитет“*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2011, стр. 380-391.

масовних средстава комуникације. У масовној комуникацији битну улогу имају медији, који настоје да нас информишу, забаве или убеду. Својим навикама, очекивањима и интересовањима ми повратно утичемо на медије.⁴ Масовни медији⁵ су, дакле, незаобилазан чинилац промена у друштву, које, с друге стране, мењају улогу медија. Медији, односно медијски садржаји доприносе да појединац одреди себе и своје понашање у односу на друге – онако како су они медијски представљени. Тако медији помажу да појединац позиционира и одреди себе у односу на друге и боље се оријентише у стварним друштвеним ситуацијама. Другим речима, начин на који ћемо играти своју друштвену улогу и на који реализујемо себе, делом је зависан од грађе добијене из медија.⁶ Средства масовног комуницирања имају свој утицај и на мишљења, ставове, систем вредности, стил живота, и понашање публике. Питање које се поставља није да ли медији делују или не делују; питање је колико и како делују на свест и понашање.⁷ Истраживања показују да је можда и потцењен утицај медија и њихове пропаганде у савременом свету. Преносиоци информација као што су телевизија, радио, штампа, филм управљени су према хетерогеном, анонимном и релативно бројном аудиторијуму и рафинирано и отворено утичу на функционисање модерног друштва. Но њихов утицај је нарочито интензиван у односу на емоционално незреле и неформирани личности, као што су малолетници, којима могу наметнути перцепцију искривљене реалности и императиве за поистовећивање са разним савременим „јунацима“, а претежно са онима из „филмског насиља“.

Обично се полази од становишта да се утицај масовних медија на криминалитет може испољити на двојак начин. С једне стране, објективно извештавање делује позитивно, док с друге стране, са сензационалистичким присту-

⁴ Џозеф Девио (енг. Joseph A DeVito), *Human Communication-the Basic Course*, Longman, 1997, p.3

⁵ Масовни медији су релативно нова друштвена појава, постоје свега неколико стотина година. Масовни медији – (мас-медији) су сложен појам за означавање система јавног информисања, који служи за преношење вести и уопште аудио-визуелних садржаја, у сврху обавештавања, образовања и забаве великог броја људи, тј. најширих слојева становништва. Да би неко техничко средство постало масовни медиј, оно мора не само омогућавати комуницирање посредством техничких система и успостављање непосредног односа између комуникатора и његове публике него оно такође мора стварно бити употребљено у комуницирању једног извора са великим (масовним) бројем особа. Опширније о томе видети: Фирдус Џинић, *Наука о комуницирању*, Савремена администрација, Београд, 1978, стр. 67. Масовни медији, не само што зависе од писмености и образовања, они и утичу на њихово ширење. Потребе човека за масовним медијима расту упоредо са његовим образовањем (*Schramm, W, Men, messages and media: I look at human communication*, Harper and Row Publishers Inc. New York, 1973). Преузето из: Биљана Продовић, „Утицај медија на ставове и понашање човека- Медији и морална паника“, у: *Криза и перспективе знања и науке, Зборник радова са научног скупа „Наука и савремени универзитет“*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2011, стр. 380-391.

⁶ Биљана Продовић, „Утицај медија на ставове и понашање човека- Медији и морална паника“, у: *Криза и перспективе знања и науке, Зборник радова са научног скупа „Наука и савремени универзитет“*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2011, стр.380-391.

⁷ Фирдус Џинић, Љиљана Бачевић, *Масовно комуницирање у СР Србији*, БИГЗ, Београд, 1977, стр. 211-212.

пом неком догађају, медији могу негативно утицати на могућности друштва да се успешно бори против криминалитета, чиме се друштво нехотице ставља у инфериоран положај. У ери глобализације криминала, примарне опасности по модерно друштво, *mass* медији би требали да „играју“ једну од водећих улога у домену политике сузбијања криминалитета. Међутим, њихов допринос ће бити контрапродуктиван уколико и даље промовишу романтизоване медијске слике криминалаца.

Медији, али и новинари као неизоставни део медија представљају „очи и уши“ јавности. Као свевидећи адвокат народа, требало би да пазе и воде рачуна о људима који им верују. Међутим... Средства масовних комуникација, у непрестаној трци за сензационализмом, не либе се објављивања злочина међу малолетницима, иако упознати са чињеницом да у великој мери утичу на развијање свести малолетника, на садржај њихових мисли и у крајњем случају на њихова криминална дела презентовањем садржаја који су препуни злочина, криминала и крви. Такође, деца проводе доста времена у гледању телевизијских програма, тако да, желели ми то или не, поједине сцене остају у њиховој подсвести. Гледање вестерн филмова, трилера и читање крими – романа, онога што се некада звало шунд, изазива у младима потребу опонашања јунака из филмова и романа.⁸ Немали је број случајева настанка банди са именима и радњама која су истоветна са именима и радњама поменутих филмова. Набављање костима и опреме које би им послужило за што вернију копију филма, повлачи за собом плачкање сопствене или породице из суседства. Није искључено ни разбојничко понашање како би се остварио жељени циљ. Та иста деца, у својој игри користе право оружје, те увек има повређених и рањених. Њихово оправдање за такве поступке јесте да се то исто десило на филму, они су видели. Наравно, телевизија је тек секундарни чинилац у развоју криминалистичке свести код малолетника. Примарни могу бити дезорганизована, расстројена породица или пак генетичке предиспозиције. Међутим, заслуге медија се не могу искључити нити занемарити. Управо из тог разлога, медијски садржај се треба преиспитати, јер као што је већ наведено, медији имају етичку и моралну одговорност према својој публици, ма каква она била и ма којој старосној групи припадала.⁹

Евидентно је да је технолошки напредак до драматичних размера повећао могућност забаве уз насиље. Некада је телевизија, била једини извор доступних насилних садржаја, а критични тренутак био је појава интернета, посебно када говоримо о доступности насилних садржаја деци. Заправо ТВ и Интернет су постали „заменски родитељи и васпитачи деци“, која једним кликом на дугме могу запловити у сурови виртуелни свет насиља, криминала и „изврнутих“ друштвених вредности. Убиства, самоубиства, физички обрачуни са телесним повредама, насилна дела, несреће и природне катастрофе, само су мали део опасног виртуелног амбијента, коме деца све више и чешће потпадају

⁸ Јелена Ристевски, „Утицај медија на малолетничку делинквенцију у Србији“, <http://www.stetoskop.info/Uticaj-medija-na-maloletnicku-delikvenciju-u-Srbiji-4663-s1-content.htm/13/04/2015>

⁹ Ibid

под негативне утицаје. Бројна истраживања су показала, да чак и цртани филмови доста утичу на подстицање криминала, јер су пуни насиља, а мала деца се као што је познато углавном поистовећују са ликовима из цртаних филмова и труде се да их опонашају. Научници тврде, да гледање телевизије код деце млађе од две године може успорити њихов когнитивни развој, те да би деци до две године требало забранити да гледају телевизију. Иначе мало је позната чињеница да је учесталост насиља у цртаним филмовима већа него у акционим филмовима.

Пошто је данас брз живот у „тренду“ и друштво тражи све више узбуђења, многи продуценти се труде да то и понуде аудиторијуму- узбуђење и брз живот, а то би могло да значи још и пуно оружја, убиства, тероризам... Када се тако нешто понуди гледаоцу, не мислим само на малу децу, него и на тинејџере, они у својим мислима стварају искривљену слику онога што је добро. Понекад помисле: „Ако може он, могу и ја“. Тако долази до стварања идола, и враћам се на оно опонашање ликова, које имамо и у цртаним филмовима. Ни медији баш не изостају, јер веома често пишу о црној хроници, убиствима и преварама, и великим цифрама новца. Уколико су деца често окружена, оваквим причама, о новцу и тзв. „лепом животу“, почињу да живе живот својих идола или бар покушавају.¹⁰

Насиље у медијима, акциони и хорор филмови обојени крвљу, не морају бити једини окидачи за подстицање криминала. Бројни ријалити програми,¹¹ односно медијски садржаји, који промовишу проституцију, алкохолизам, наркоманију, блуд и неморал, а у којима преовлађују вулгаризми, баналности и псовке, имају велику гледаност, и нарочито негативно могу утицати на децу предбурбертетске и бурбертетске доби. Актерима ових ријалити програма тзв. старлетата, спонзорушама, проституткама, даје се огроман публицитет, који прати за услове у којима живимо и значајна зарада (која у доброј мери премашује годишња примања, на пример професора универзитета или лекара). Девојчице, које још увек немају изграђене критичке судове о вредносним критеријумима, за идоле несвесно узимају такве личности које испољавају антисоцијална понашања, која јесу најчешће у корелацији са појединим облицима криминала.

¹⁰ <https://kriminalitetinjegovioblici.wordpress.com/2014/05/11/uticaj-medija-i-filmova-na-pojave-kriminaliteta/14/04/2015>.

¹¹ Најновије истраживање праћења медијских садржаја, посебно ријалити програма у Србији показало је да се ови програми гледају у великој мери и да се све пикантерије прате у новинама и на интернету. Свакако да ово оптерећује буџет времена и слободно време које је на располагању појединцима, изузев оних који осећају жесток „дефицит“ слободног времена. Близу педесет испитаника изјавило је да им се ови програми допадају, вероватно због тога што 55% гледалаца има знатније да завири у туђу интиму. То је својеврстан знак да ови програми инспиришу исконску тежњу човека за војеризмом оних који своју интиму, некритички и без стида, износе на „пазар“. Чини се да је на делу својеврсно укидање стида, јер преовлађује баналност, псовка, вулгаризам, итд. Додуше, велики број испитаника то не одобрава, али се чини да су ипак у фази ишчекивања да се догоде неке ласцивне сцене, а поготово у фази срећног ишчекивања да ће се догодити секс. Такође истичу да би већина њих радо учествовала у неком ријалити програму, пре свега због новца. Подаци агенције Фактор плус из Београда. Узорак је био 1200 испитаника. Преузето из: Драган Коковић, „Култура у кризи и криза културе: случај Србије“, [https:// fedorabg.ac.rs/fedora/get/o:5050/bdef:Content/download,PDF, стр.6-7](https://fedorabg.ac.rs/fedora/get/o:5050/bdef:Content/download,PDF,стр.6-7).

Наравно, овде не треба оставити по страни штампане медије, као најстарије средство масовног општења са веома специфичним медијским средствима утицаја, али и друге жанрове литературе за које такође постоје сасвим поуздани индикатори њиховог делинквентног утицаја. Иако поједини аналитичари тврде, да штампа као средство масовне комуникације у том контексту остварује мањи утицај, јер се обраћа посебној категорији читалаца, чињеница је да криминалитет и други видови преступничког понашања у „дрним хроникама“ штампе и на насловним странама, понекад са нескривеним сензационализмом, заузимају водеће место међу свим темама које се обрађују.

Најважнији фактори криминалних подстицаја од стране медија би тако били: беспопштедна борба медија за освајање медијског простора, учесталост и број конфликта који се приказују кроз медије и интерес медијског особља да задржи пажњу гледалаца, комерцијализација насиља и криминалитета као веома високо позициониране робе на тржишту, те прикази који стварају однос неразликовања уметничког од стварног, или засновани на подражавању и реакцији. Сагласност научника, без обзира на приступ питању социјализације младих, постоји у погледу схватања о медијима као једном од најзначајнијих чинилаца социјализације и формирања вредносних ставова и модела понашања младих чланова друштва. Медијска слика, бруталност приказује као ефикасан начин разрешавања било каквих проблема, а при том се стварају генерације присталица насиља. Даље, постоје становишта која говоре о томе да ТВ насиље потиче и охрабрује потенцијално агресивне особе на насилничко понашање (нарочито заступљено код групе америчких аутора). Насилник у медијима постаје пожељан модел опонашања – богат, снажан, угледан, успешан. Приговор овог становишта од стране социолога иде у смеру да медији нису узрочник насиља криминалног понашања већ агенс додатног утицаја на остваривање криминалне мотивације. Немачки криминолог са Универзитета у Минстеру (нем. *Muenster*), Ханс Јоахим Шнајдер (нем. *Hans Joachim Schneider*) даје јединствену слику медијског криминалитета као готово потпуно насилничког, односно таквога да се насиље улепшава и естетизује, а слика при томе не садржи негативне последице насиља, те да неки други чести облици криминалитета попут саобраћајног, имовинског и привредног нису заступљени. Телевизијски програм у овом случају делује као сила која откочује природне кочнице човекове контроле. На овом становишту углавном стоје и највиши полицијски службеници.¹²

Дакле, узајамне рефлексije медија и криминалитета, су веома сложене, а проучавање истих захтева приступ са различитих становишта. Један од главних проблема, који стоји као препрека у односу на дефинисање насилних садржаја у медијима, јесте диферентно тумачење и спорење научника, шта заправо спада у ту категорију. То доводи до различитих претпоставки, тумачења, а напослетку и резултата који се не могу уклопити у једну целокупну слику која би заокружила овај по много чему специфичан и комплексан феномен. Управо из тих разлога је пошаст криминала и насиља у свету медија један од разлога што је оно све чешћи предмет истраживања.

¹² Крешо Секулић, *Шта нас чини насилнима (између осталог)?*, <http://latrtrs.tv/program/tekst.php?id=722/15/04/2015>

Медији, супкултура и криминалитет

Бројне науке се баве истраживањем и проучавањем криминалитета у поредици за одговором, зашто људи чине злочине? Узроци криминалног понашања су разноврсни, а истраживачи су нарочито у последње три деценије, кроз своје истраживачке студије, апострофирали улогу масовних медија у промовисању насиља, посебно њихов утицај на децу и адолесценте. Медији нам презентују слике, видео игрице, филмове, у којима предњаче пљачке, убиства, насиље, наркоманија, проституција, алкохолизам и др. Надалеко позната предрасуда је „да једноставно узрок и последична веза између медија и понашања и ставова потрошача постоји“. Медији поред тога што пружају облик забаве, релаксације и облик стицања знања, могу такође истим интензитетом да допринесу променама у понашању, ставовима и карактеру појединаца у негативном погледу.

У последњих неколико година, о везама између *mass* медија и криминалитета бави се тзв. „културална криминологија“ (енг. „*cultural criminology*“), која користи интердисциплинарне методе изведене из криминологије, социологије и криминалистике. Утемељење за овај научни правац можемо наћи у радовима Коен (енг. *Cohen*) (1972/1980), Коен&Јанг (енг. *Cohen & Young*) (1973), Хал (енг. *Hall*) и други (1978). Наведени аутори су допринели разумевању улоге *mass* медија у конструисању појмова криминалитета и девијантности, али и потпунијем разумевању о генерисању нових форми социјалне и правне контроле.¹³

Културална криминологија на самом почетку свог развоја имала је акценат на анализи медија. Ова хибридна грана криминологије такође се наслања на традицију етнографских (*e.etnography*) студија, које истраживачу омогућавају да прати динамику узрочно последичних веза између криминалитета, културе и супкултуре. Криминалитет има флуидно значење и културална криминологија истраживачу криминалитета омогућава да интердисциплинарним методама разуме комплексни однос криминалитета и културе. Говорити о криминалитету као култури, односно о култури криминалитета, значи пре свега признати да је оно што преовлађује друштвене конвенције дефинишу као криминалитет, истовремено и супкултурално понашање које прати мрежа симбола, ритуала и заједничког мишљења.¹⁴ Изванредан пример о томе како супкултурни симболи криминалитета дјелују у више праваца и како у производњи значења криминалитета дјелују и починитељи и припадници агенција за спровођење закона нуди Милер (енг. *Miller*) (1995). Он је у више примера до-

¹³ Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics*, London: Macgibbon&Kee, London, 1972/1980; Stanley Cohen, Jock Young, eds., *The Manufacture of News: Deviance, Social Problems, and the Mass Media*, Constable, London, 1973; Stuart Hall, Chas Critcher, Tony Jefferson, John Clarke, and Brian Roberts, *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*, Macmillan, London, 1978; Преузето из: Едина Бећиревић, Ванкривични субјекти политике сузбијања криминалитета-Дуго IV, (у) Мирсад Абазовић, (и др.) *Политика сузбијања криминалитета*, Универзитет ААБ, Приштина, Универзитет у Сарајеву -Факултет криминалистичких наука, Сарајево/Приштина, 2006, стр.98.

¹⁴ Џеф Ферел (енг. *Jeff Ferrell*), „Cultural Criminology“, *Annual Review of Sociology*, 25, A Nonprofit Scientific Publisher, Palo Alto, USA, 1999, pp. 395-418.

кументовао како симболизам и стил припадника уличних банди креирају не само припадници банди, већ и полицајци који их приводе. Дакле, у Милеровој студији, полицајци „читајући“ значење симболизма уличних банди, одузимајући њихове ознаке и опрему, да би их затим јавно приказали, такође доприносе конструкцији значења тих симбола.¹⁵

Занимљиву студију о динамичном и флуидном односу између криминалитета и културе урадили су и Лајанг & Брејси (*енг. Lyung & Bracey*) (1995). Они су документовали мултиплициране слојеве производње значења и симболичке криминалитета кроз истраживање „субкултуре мотоциклиста“. Наиме, мотив ове субкултуре био је да се дигне глас против класне подељености капиталистичког друштва. У самом почетку симболи и значења ове субкултуре нису имали додира са криминалитетом, већ су носили политичку поруку. Међутим, начин на који су медији о њима извештавали, као и третман полиције према субкултури мотоциклиста претворили су их у субкултуру криминалитета. Дакле, ова субкултура је након креирања медијске слике која је потврђивала њихов симболизам криминалитета, усвојила слику који су формирали медији и временом је изгубила политички садржај. На тај начин форма „субкултуре мотоциклиста“ ослобођена је за садржаје криминалитета.¹⁶ Упркос томе и данас постоје „организације мотоциклиста“, попут „Анђела Пакла“ (*енг. „Hells Angels“*)¹⁷ које имају своју субкултуру (начин понашања, облачења, превозно средство које се користи, врста накита, интерно развијени кодови у споразумевању и многе друге елементе), а које су представљене од стране јавности кроз форму „субкултуре мотоциклиста“, са обрасцима понашања који симболизују криминалитет.

Дакле, поткултура или супкултура (неправилно изједначено подкултура и субкултура) скуп је норми, вредности и образаца понашања који разликују културу једне групе људи од културе шире заједнице којој та група припада. Супкултура је посебан, релативно затворен сегмент опште културе. За све припаднике одређене супкултуре заједничко је да чланови деле иста уверења,

¹⁵Jody A. Miller, „Struggles over the symbolic:gang style and the meanings of social control“ in: Ferrel J, Sanders CR, eds. „Cultural Criminology“, *Northeastern Univ.Press*, Boston, 1995, (213-34); Преузето из: Едина Бећиревић, *Ванкривични субјекти политике сузбијања криминалитета-Дио IV*, (у) Мирсад Абазовић, (и др.) *Политика сузбијања криминалитета*, Универзитет ААБ, Приштина, Универзитет у Сарајеву-Факултет криминалистичких наука, Сарајево/ Приштина, 2006, стр. 101.

¹⁶ Stephen Lyng, Mitchell Bracey, 1995. „Squaring the one percent:biker style and teh selling of cultural resistance“ in: Ferrel J, Sanders CR, eds. „Cultural Criminology“, *Northeastern Univ.Press*, Boston, 1995, (str.235-76); Preuzeto: Ibid

¹⁷ *Hells Angels* (Baza: Fontana, California); Криминалне радње: Дрога, убиства, прање новца, отмице, крађе, насиље. *Анђели пакла* су распрострањени преко шест континената, у укупно 26 земаља и преко 250 секција. Знаком Анђела пакла може се похвалити преко 2.500 искључиво белаца. Иако су често у медијима представљани као rock'n'roll мотористи који на својим моторима крстаре земљом *Анђели пакла* су изузетно опасна мото банда која има велики број непријатеља. Познати су и по бруталности, један њихов члан је признао убиство 43 људи, а 1985. године је канадски огранак одлучио да шест њихових чланова нису достојни носити њихове ознаке па су их једноставно убили и оставили уз пут. Не сме се зборавити ни случај када су на концерту Rolling Stonesa изболи младу жену. <http://kult.com.hr/rubrike/auto-moto/803-top5-najopasnije-moto-bande.html/16/04/2015>.

обичаје, вредности, а често и начин облачења, исхране, понашања и моралних норми.¹⁸ Иначе сам појам супкултуре се појављује и пре теорије о делинквенцији, означавајући делове популације и социјализацијске процесе. Утемељитељем овог појма сматра се Алберт Коен (*енг. Albert K. Cohen*)¹⁹, који је тврдио да постоји култура унутар културе и да је друштво раслојено на супгрупе. Говорио је о делинквентној супкултури као о начину живота који је постао традиционалан и уобичајен, те да је управо тај специфични културни миље у коме одрастају млади главни фактор криминогеног понашања.

Наводи се да су се теорије супкултура развиле под знатним утицајем теорије културног конфликта и теорије диференцијалне асоцијације, формација супкултура преко идентификације, социјализације, а понекад и имитације.²⁰ Постоје три врсте делинквентних супкултура:

1. *Криминална (делинквентна) супкултура*. Криминална супкултура названа је још и супкултуром полупрофесионалног лопова. Такве супкултуре баве се криминалним активностима, од ситних крађа по продавницама, па све до тешких злочина. Припаднике, ових група одликује повезаност унутар групе и дисциплина. Од понашања млађих чланова зависи да ли ће опстати и напредовати у групи;
2. *Конфликтна супкултура* је супкултура у којој се статус и репутација стичу борбом с другим сличним групама, тучама и освајањем територија. Такав је случај и код неких данашњих уличних банди у САД-у и другим државама, где млади мушкарци без извора прихода, покушавају да стекну статус и репутацију у свом окружењу;
3. Последњи тип супкултуре је *супкултура повлачења*. Она се углавном односи на конзумације опојних средстава, првенствено дрога. Појединци који своје аспирације у друштву нису успели остварити падају у круг зависности од алкохолизма, дрога и ситног криминала, што их повлачи на маргине друштва.

Са различитим приступима и перспективама, безрезервно се може закључити да мас медији са насилљем које емитују доприносе распиривању насиља међу људима, без обзира на године, пол, расу или етничку припадност. Превасходно опасност лежи у чињеници да медији насилље приказују као нормалну и прихватљиву, неминовну пратећу појаву у друштву. Међутим, и самим чином гледања ситуације у којој насилник и криминалац пролазе некажњено, стимулише се агресивно понашање и депривира развој емпатије.

Истраживања су показала да медији практично воде „рат култура“ тако што ван друштвено прихватљивог сврставају одређене видове уметности, му-

¹⁸ Иван Виденовић, *Речник социјалног рада*, Удружење стручних радника социјалне заштите Србије; Друштво социјалних радника Србије; Асоцијација центра за социјални рад Србије; Унија студената социјалног рада, Београд, 2006.

¹⁹ *Albert K. Cohen* (15. јун, 1918 - 25. новембар 2014) био је истакнути амерички криминолог. Он је познат по својој теорији Супкултуре делинквентних урбаних банди, као и његовој утицајној књизи *Delinquent Boys: Culture of the Gang*. Обављао је дужност заменика председника Америчког друштва за криминологију, а 1993. године добио је *Edwin H. Sutherland* друштвену награду. http://en.wikipedia.org/wiki/Albert_K._Cohen/15/04/2015

²⁰ *Albert K. Cohen, Delinquent Boys: Culture of the Gang*, Free Press, Glencoe, 1971; *Walter B. Miller – „Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency“*, *Journal of Social Issues* 14, no. 3, The Society for the Psychological Study of Social Issues, Washington, 1958, pp. 5–19; *Richard A. Cloward and Lloyd E. Ohlin, „Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs“*, *The Sociological Quarterly* Vol. 2, No. 3, Wiley, 1961, pp. 222–224.

зике, као и неке етничке мањине и верске заједнице. У доминантним медијским сликама ове се групе додатно маргинализују. Њихова симболика добија карактеристику непристојног и друштвено неприхватљивог. Криминализовањем ових мањинских култура и агресивним методама превенције криминалитета још више се доприноси продубљивању узрока криминалитета. Наиме, стереотипи о овим мањинским културама, потврђују се у детективским филмовима, серијалима са видљивим елементима расне сегрегације и дискриминације (посебно у САД-у). У овим сценаријима починиоци су углавном популација црнаца и етничких мањина, а филмови позивају на њихову јавну осуду и строго кажњавање. На тај начин, значење криминалитета се и тривијализује и драматизује.²¹ При том се овим садржајима подстиче етничка, верска или расна мржња, чиме се шире међуетничке тензије, што напоследку угрожава стабилност друштва и ниподаштава постигнуте цивилизацијске тековине.

„Средства информисања би требало да истичу и да разобличавају околности под којима је одређено кривично дело извршено, околности које им доприносе или их спречавају, обавештавају о позитивним, односно негативним резултатима рада појединих служби откривања, кривичног гоњења или пресуђења. Такво информисање јавности о криминалитету може имати веома снажан повратни утицај на државне органе у смислу њиховог непосредног ангажовања на појединим програмским превентивним активностима.(...) С друге стране, средства информисања могу имати и криминогене ефекте, посебно ако су информације које се саопштавају јавности, по начину презентирања и садржају сензационалне, површне и необјективне.“²² Дефинитивно, утицај масовних медија на криминал и правду је веома значајан. О погубним последицама и негативним ефектима, већ је довољно речено. Међутим, уколико би масовни медији уложили, подједнако времена и напора да се смањи и расветли криминал, као што то чине за његову ескалацију, онда би они постали кључни фактори у превенцији криминала, што би и требало да буде њихова фундаментална улога у друштву.

Под својим широким окриљем проучавања друштвених догађаја, мас медији би с аспекта политике сузбијања криминалитета, требали да развијају друштвену одговорност у погледу откривања и истраге злочина, те хапшења починилаца кривичних дела и њихове јавне осуде. Такође, мас медији у савременом друштву, морају да буду водећи ванкривични субјекти превенције криминалитета са циљем безусловне декриминализације друштва.

Закључак

У савременом глобализованом свету и криминалци и терористи развили су транснационалне мреже, проширили делокруг својих активности и успоставили логистику на свим континентима. Криминалци су заправо постали главни корисници глобализације, јер све већи проток људи, новца и робе, пружа из-

²¹ Jeff Ferrel, „Cultural Criminology“, *Annual Review of Sociology*, A Nonprofit Scientific Publisher, Palo Alto, USA, 1999, p.408

²² Владимир Кривокапић, *Превенција криминалитета*, Факултет криминалистичких наука, Сарајево, 2006, стр. 212.

ванредне могућности за њихово „пословање“, уз смањене ризике за откривање. Међународни организовани криминал, глобализује своја тржишта, готово из идентичних разлога као и легалне мултинационалне корпорације, успостављајући „криминалне филијале“ широм света за „производњу, промет и дистрибуцију својих криминалних активности“. При том, убиства, насиље, застрашивања, трговина наркотицима, трговина људима, проституција, трговина оружјем, пљачке, разбојништва и друге криминалне делатности, настављају перманентно да „расту“, нарочито у земљама са неефикасним и корумпираним органима за спровођење закона. Модерно друштво, дефинитивно нема адекватна решења и одговоре за такву експанзију криминала уз мањак алтернатива за његово сузбијање. Основни субјекти политике сузбијања криминалитета, полиција и правосудје, више нису довољни да се боре са огромном количином „зла у људима“. Потребна је шира подршка заједнице, односно тзв. „ванкривичних субјеката“ за сузбијање криминалитета, где предњаче, породица, школа, али и масовни медији као потенцијално значајна „полуга“ у превенцији криминалитета.

Масовни медији су уопштено речено фасцинирани и опседнути криминалитетом, односно свим девијантним понашањима. Та њихова опседнутост овим феноменом може се одразити на обичног грађанина, конзумента информација, на позитиван или негативан/штетан начин. Медији јесу примарни извор информација јавности о криминалу. Људи се све више ослањају на медије, што је довело до социјалног отуђења, јер између себе све мање комуницирају. Руковођени комерцијалним притисцима, занемарујући традиционалне новинарске критеријуме, медији су преузели главну улогу у преобликовању јавног мњења. Сензационалистичко извештавање о криминалним дешавањима, доводи до повећања гледаности или читаности неког медија, бољег рејтинга и профита, али и до претеривања о природи и обиму злочина, што резултира афективним реакцијама конзументата информација, тј. узнемирењем грађана и страхом од криминала. Научници који се баве проучавањем и истраживањем криминалитета, јединствени су у ставу да је друштво постало више насилно од појаве медијске индустрије. Експанзија филма, телевизије, компјутерске технологије, интензивирала је насиље. Бројне студије подупиру хипотезу да понављање и свеприсутност насиља у масовним медијима „храни криминал“. Медији играју кључну улогу у „регрутовању“ починилаца кривичних дела, али и у перцепцији јавности о криминалу. Уместо превентивне и едукативне улоге, масовни медији су „нехотице“ заузели позицију покровитеља криминала.

Интензивне друштвене промене које су захватиле глобално друштво, евидентне су између осталог, како у погледу односа друштва према криминалитету, тако и у медијској представи криминалитета. Међународна заједница безуспешно покушава да изнађе делотворан одговор за динамичну природу криминалитета. Како да боље разумемо и сагледамо позицију криминалитета као феномена у друштву и у медијима, упућују нас савремени научни приступи који третирају ову појаву. Један од њих је посебно „узбудљив“, нови простор криминологије, назван „културална криминологија“, који нам отвара нове видике о криминалитету и обезбеђује „освежавајућу“ алтернативу у односу на

традиционалне погледе на овај феномен. Културална криминологија, може се дефинисати на једноставан начин. То је једном речју „стављање злочина и контроле криминалитета недвосмислено у контекст културе“. Овај приступ у проучавању злочина, истражује много начина, где се културне динамике преплићу са трендовима криминалитета и контролом криминалитета у савременом друштву. Културална криминологија као релативно нови концепт у проучавању криминала, има „погледе“ који превазилазе традиционалне представе о криминалу. Она има шири фокус, који омогућава научницима и јавном мњењу да боље схвате криминалне радње, као део смислених људских активности, а истовремено покушава да преусмери/упути криминологију на савремене друштвене и културне промене. У датом контексту културална криминологија усмерава пажњу према томе како појединци настоје да реше одређене емоционалне конфликте, који су настали услед специфичности и противуречности савременог начина живљења.

Литература:

1. Cloward, Richard A. and Ohlin, Lloyd E. (1961): „Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs“, The Sociological Quarterly Vol. 2, No. 3, Wiley, pp. 222-224.
2. Cohen, Albert K. (1971): Delinquent Boys: Culture of the Gang, Free Press, Glencoe
3. Cohen, Stanley (1972/1980): Folk Devils and Moral Panics, Macgibbon&Kee, London
4. Cohen, Stanley and Young, Jock eds. (1973): The Manufacture of News: Deviance, Social Problems, and the Mass Media, Constable, London
5. DeVito, Joseph A. (1997): Human Communication – the Basic Course, Longman, Harlow, England
6. Ferrell, Jeff (1999): „Cultural Criminology“, Annual Review of Sociology, 25, A Non-profit Scientific Publisher, Palo Alto, USA, pp. 395-418.
7. Hall, Stuart et al (1978): Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order, Macmillan, London
8. Lyng, Stephen and Mitchell Bracey, Mitchell (1995): „Squaring the one percent: biker style and the selling of cultural resistance“ in: Ferrel J, Sanders CR, eds., Cultural Criminology, Northeastern Univ.Press, Boston, pp. 235-76.
9. Miller, Jody A. (1995): „Struggles over the symbolic: gang style and the meanings of social control“ in: Ferrel J, Sanders CR, eds. „Cultural Criminology“, Northeastern Univ.Press, Boston, pp. 213-34.
10. Miller, Walter B. (1958): „Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency“, Journal of Social Issues 14, no. 3, The Society for the Psychological Study of Social Issues, Washington, 1958, pp. 5–19;
11. Schramm, Wilbur Lang, (1973): Men, messages and media: I look at human communication, Harper and Row Publishers Inc., New York
12. Bećirević, Edina (2006): „Vankrivični subjekti politike suzbijanja kriminaliteta-Dio IV“, (u) Mirsad Abazović, (i dr.) Politika suzbijanja kriminaliteta, Univerzitet AAB, Priština, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo/Priština
13. Bjelajac, Željko (2014): „Alijenacija čoveka u eri naučnotehnološkog razvoja i globalizacije kao uzrok porasta i raznolikosti organizovanog kriminala“, Kultura polisa, god. XI (2014), br. 25, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, str. 385-396.

14. Videnović, Ivan (2006): Rečnik socijalnog rada, Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Srbije; Društvo socijalnih radnika Srbije; Asocijacija centra za socijalni rad Srbije; Unija studenata socijalnog rada, Beograd
15. Koković, Dragan: „Kultura u krizi i kriza kulture: slučaj Srbije“, <https://fedorabg.bg.ac.rs>
16. Krivokapić, Vladimir (2006): Prevencija kriminaliteta, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo
17. Prođović, Biljana (2011): „Uticaj medija na stavove i ponašanje čoveka- Mediji i moralna panika“, u: Kriza i perspektive znanja i nauke, Zbornik radova sa naučnog skupa „Nauka i savremeni univerzitet“, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, str. 380-391.
18. Risteovski, Jelena: „Uticaj medija na maloletničku delinkvenciju u Srbiji“, <http://www.stetoskop.info>
19. Sekulić, Krešo: „Šta nas čini nasilnima (između ostalog)?“, <http://lat.rtrs.tv>
20. Džinić, Firdus (1978): Nauka o komuniciranju, Savremena administracija, Beograd
21. Džinić, Firdus i Bačević, Ljiljana (1977): Masovno komuniciranje u SR Srbiji, BIGZ, Beograd

Интернет извори:

<http://en.wikipedia.org>

<http://kult.com.hr>

<https://kriminalitetinjegovioblici.wordpress.com>

MEDIA, SUBCULTURES AND CRIME IN IN MODERN SOCIETY

Summary: Under the crime means the totality of the criminal activity in a given area. It is a phenomenon that is typical of social deviation, which threaten the general human values and civilizational achievements. Crime is very old and complex phenomenon, which in its complexity can not be exclusive, but must be treated and considered through the prism of philosophical, sociological, economic, psychological and legal aspects. Throughout history, the media always shown great interest in crime, offenders, and for justice as a value and principle for punishment as a means to protect society, public interest and the good, which has the purpose of repairing the physical perpetrator of a criminal offense. In recent years, the media have an important role in informing society members of criminal events which may affect them directly or indirectly. From the way of public perception, and the resulting social "structures of crime", and thus the social reaction to this anti-social phenomenon. In recent years, about relations between mass media and crime deals with "cultural criminology." Cultural criminology at the very beginning of its development was the focus on media analysis. This hybrid branch of criminology also draws on the tradition of ethnographic studies, which allows the researcher to monitor the dynamics of cause and effect connections between crime, culture and subculture.

Key words: crime, media, criminology culture, subculture

МИША ЂУРКОВИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 316.356.2:176(497.11)
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.04.2015
Одобрен: 19.05.2015

ПОКУШАЈ УВОЂЕЊА СУРОГАТ МАТЕРИНСТВА У СРБИЈУ**

Сажетак: Предлог новог Грађанског законика Србије предвиђа и увођење праксе сурогат материнства. Аутор најпре даје кратак преглед проблема који су повезани са овом контроверзном праксом, а затим износи преглед текстова који су у Србији о томе објављени од 1990. Следи затим представљање одредби из наведеног предлога закона и оцена да је он изразито либералан и да фаворизује намераване родитеље. Аутор на крају даје аргументе због којих би требало спречити увођење сурогације у Србију.

Кључне речи: сурогат материнство, Србија, породица, грађански законик, достојанство

Развој биомедицинске науке, медицине, и посебно генетике током двадесетог века створио је револуцију са којом се може поредити само адекватан развој у области нуклеарне физике и технологије. Људи су дубоко проникнули у системе и механизме настанка и обликовања живота и живих бића. Отворене су нове могућности за стварање, произвођење, обликовање и преобликовање живих бића, укључујући и човека. Међутим, слично као и у области нуклеарне технологије, ови нови поступци у биомедицини отварају читав низ великих контроверзи које су повезане са етичким, правним, политичким, па и међународним аспектима и последицама ових нових технологија.

Неки од резултата и продора биомедицине су истински шокантни и изазивају велики страх и зgroженост у читавом свету. Као екстреман случај те врсте издвојићемо клонирање. Клонирање је биомедицински поступак у коме се обавља саморепродукција живог организма тако што се у нуклеус јајне ће-

* mdjurkov@gmail.com

** Рад је настао као део пројекта 179014 који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој републике Србије.

лије угради део ткива преузет из тела тог организма, а тако оплођена јајна ћелија врати се у утробу и одгаја као „ново биће“ са потпуно идентичним генетским материјалом као и мајка. Крајем седамдесетих већ је остварено прво клонирање људског гена, а јавили су се и научници који су тврдили да се клонирали мишеве. Током осамдесетих је овај поступак усавршаван да бисмо средином деведесетих добили прве клониране овце укључујући и чувену Доли (1997).¹

Још 1993. неки амерички научници су се поигравали клонирањем људских ембриона, а при крају те деценије већ су се јављали они који су тврдили да ће ускоро клонирати људе. Крајем 2002. компанија *Клонејд* (Clonaid) је објавила да се родила прва клонирана девојчица Ева. Ова контроверза ни до данас није у потпуности разрешена. Но постало је јасно да ће могућност репродуктивног клонирања ускоро постати реалност, што је изазвало талас експлицитних забрана извођења експеримената у том правцу у великом броју земаља. Можемо рећи да је идеја забране репродуктивног хуманог клонирања нешто што је изазвало, бар кад су званичне власти у питању, универзално слагање човечанства.²

Међутим многа друга достигнућа биомедицине и генетике ушла су у медицинску (или пољопривредну - ГМО) праксу, изазивајући потпуно опречне ставове разних делова човечанства и разних држава. Вештачка инсеминација, вештачка вантелесна оплодња, замрзавање сперме, јајних ћелија или „готових“ ембриона уз стварање банака таквих организама, постали су реалност у великом броју земаља. Иако се ради о још увек релативно малом броју укупне хумане прокреације човечанства, последице које се увођењем ових нових техника репродукције јављају у низу области уопште нису занемарљиве.

Ако се зна да је још половином прошлог века пракса извођења абортуса легализована у значајном броју земаља, постаје јасно зашто су питања о етичким демензијама неприродних или нетрадиционалних начина стварања и прекидања живота постала веома важна и ургентна. Полазећи од чињенице да право и политика морају бар у начелу да следе етичке и вредносне основе приликом регулисања и усмеравања најважнијих области људског живота, филозофи, етичари али и научници из других области почели су од почетка седамдесетих година интензивно да изучавају и истражују етичка питања која стоје у вези са биомедицинским праксама и могућностима. Управо у то доба се шири и сам термин *биоетика*, а у наредних неколико деценија од ове области је створена посебна дисциплина која се креће између класичне етике, медицине,

¹ Доли је као производ клонирања шест година касније убијена еутаназијом, другим биоетички контроверзним методом. Проблем је био што је често била болесна од болести које не одговарају њеној старосној доби већ некој много старијој овци. Види Кешина, 2003, стр. 539.

² Другачије међутим стоји са такозваним терапеутским клонирањем, односно са клонирањем ћелија, гена, и органа у терапеутске сврхе. Покушаји да се и оно забрани на нивоу УН нису уродили плодом. Око тога није било консензуса, а неке државе су дозволиле терапеутско клонирање (Индија, Аустралија), па чак и узгајање хибридних људско-животињских ембриона (Британија након 2008). Руска православна црква нпр. такође сматра да је терапеутско клонирање прихватљиво и да не вређа достојанство човека. Види *Основе социјалне концепције РПЦ*, стр. 158.

биологије, генетике и права. Данас је биоетика веома развијена и распрострањена дисциплина која неку врсту институционализације добија и код нас.³

Постоји читав низ питања којима се она бави, и која се директно односе на нека од најважнијих граничних питања људског друштва данас. Ради илустрације издвојимо овде само неке од основних проблема: абортус, вештачка оплодња, стерилизација, еутаназија, клонирање, експерименти са матичним ћелијама, пренатална и ембрионална дијагностика, генетски модификована храна, побољшавање људских организама, еугеника, трансплантација и узгајање људских органа, вакцинација, контрола раста популације, самоубиство, трансхуманизам, увођење три и више родитеља итд.

Значајан део ове дисциплине односи се као што смо видели на питања и технике зачећа људског живота. Вештачка инсеминација и вантелесна оплодња су већ широко распрострањене технике, а уз њих стоје и донација сперме, донација јајних ћелија, донација ембриона, могућно мешање генетског материјала од више родитеља и разне нове технологије зачећа, стварања или производње деце. Као што смо видели и клонирање људи као биотехнологија ће вероватно ускоро постати доступно, ако већ и није.

Последице ових нових биотехнолошких пракси могу се наћи у разним областима. Нас овде занима питање породице, дефиниције родитељства и изазова које све ово представља пред породично законодавство. Идеја породице и корпус породичног законодавства и иначе у последњих пола века доживљавају врло радикалне трансформације које сажето речено иду ка подривању класичног модела израслог у најближој вези са црквеним канонима и ка враћању претхришћанских, паганских видова „заједница“,⁴ које су сада допуњене и проширене „постмодерним“, децентрираним, привременим, истополним итд, односима којим савремени владари света настоје да замене класичан брак мушкарца и жене.

Једна од најзанимљивијих и најконтроверзнијих биоетичких пракси вештачке прокреације јесте такозвано сурогат метринство. Ова пракса која се први пут појавила 1980. у Сједињеним државама, у протеклих тридесет и пет година изазвала је низ проблема и различитих реакција појединачних држава и њихових правних система. Српско законодавство је до недавно имало јасан

³ На иницијативу професора етике Јована Бабића, Војина Ракић и сарадника пре коју годину оформљен је Центар за биоетичке студије. Он је најпре под окриљем Института за филозофију и друштвену теорију а затим Института друштвених наука у Београд отпочео интердисциплинарни пројекат „Биоетички аспекти: морално прихватљиво у биотехнолошки и друштвено могућем“ који подржава Министарство просвете и науке републике Србије. Центром управља Др Војин Ракић. Најважнији резултати рада су сакупљени у два зборника *Биоетика* и *Хоризонт биоетике* које је објавио ИФДТ 2012. године. У међувремену Бабић је изашао из пројекта који је сада у потпуности приватна иницијатива Војина Ракића и креће се у врло проблематичном смеру заговарања свих „новитета“. Томислав Брацановић је недавно написао врло занимљив чланак о ширењу „интегративне биоетике“ у Хрватској која прети да потпуно узурпира читав институционални простор етике и филозофије у тој земљи. Погледати Брацановић, 2012.

⁴ Види Мицковић, 2009.

став о забрани СМ.⁵ Но преднацрт Грађанског законика чија се трећа књига бави породичним законодавством, који је објављен 2011. године, и чије се усвајање најављује за 2015, на врло радикалан начин настоји да уведе овај правни институт и биомедицинску праксу. Ако се овај план реализује, доћи ће до радикалне промене породичних односа и породичног модела у Србији – нпр. биће укинута класична дефиниција мајке као жене која је родила дете. Стога ћемо овде покушати да анализирамо чланове који се односе на СМ и да након тога изнесемо аргументе против увођења ове праксе у Србију. Но пре тога ћемо морати у најкраћим цртама да наведемо неке од основних информација и проблема који су повезани са феноменом Сурогат материнства.

*

Након 2000 година промене које су у Србији учињене у породичном законодавству и које су углавном спровођене ван очију шире јавности, изазвале су праву малу револуцију у схватању породице и нормативном дефинисању породичних односа. Илуструјмо то овде само неколицином примера. Из закона је између осталог избачена класична одредба да је брак заједница заснована на љубави. Брак тиме постаје огољено интересна институција у коју супружници улазе или излазе у мери у којој им одговара и колико дуго им то одговара. Љубав као подстицај, повод и цемент за брачну заједницу више не постоји. Надаље, избачен је институт брачне преваре. Некада је верност у браку била обавеза, а онај ко је прекрши сносио је не само моралне, већ и правне па и имовинске последице. Данас је све то укинато, па је промискуитет легализован као некажњива пракса. Коначно, дефиниција члана породице, на шта с правом често указује професор Слободан Панов, доживела је еволуцију какву ћемо тешко наћи у компаративном европском законодавству. Члан 197, став 3, актуелног Породичног закона Србије у чланове породице убраја и „лица која су била или још увек јесу у емотивној или сексуалној вези“. Тенденције које су оваквим решењима постављене иду ка томе да нпр. потпуно изједначе ванбрачну и брачну заједницу, а уз отворено прихватање достигнућа нове репродуктивне медицине чак и женама без партнера је омогућено да добијају потомство и стварају једночлане породице.

Завршимо ово основно набрајање помињањем читаве идеологије «насиља у породици» која је створена око феномена који су и раније постојали и за која су постајале јасне законске казне. Но сад је институт насиља у породици проширен на све и свашта, граде се сигурне куће, а брачни партнери се подстичу да своје проблеме не решавају сами већ да у њих све више арбитра држава која преузима улогу неког ко константно надгледа приватне домове и одређује шта ће се дешавати у породичним заједницама које су некада биле заштићене класичном либералном идејом о светости приватне сфере у коју држава не би смела да се меша.

⁵ Члан 56, став 25 Закона о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог зечећа.

Предложеним увођењем института сурогат материнства, реформа идеје породице добила би нове димензије. Сурогат материнство⁶ је пракса којом се било у алтруистичке или комерцијалне сврхе, дефинише однос (најчешће регулисан уговором тамо где је он важећи) у коме наручиоци (раније брачни пар, а данас све више и истополни парови па и појединци) проналазе жену која ће за њих пристати да у себе прими *in vitro* оплођени ембрион, да изнесе трудноћу и након порођаја дете преда «намераваним родитељима».

Ово кратко одређење покрива читав низ аспеката и могућих варијација основног модела, а то је изнајмљивање или рентирање материце, односно произвођење бебе за друге. Основна подела је на тзв делимичну или непотпуну сурогацију (кад гестацијска мајка носи ембрион који је зачет од њене јајне ћелије) и на тзв. пуну сурогацију (кад гестацијска мајка носи ембрион који је у потпуности створен од туђег генетског материјала).

Иако се сматра идеалним да ембрион буде од генетског материјала намераваних родитеља (односно мајке и оца наручиоца), често то није могуће па се користе разне комбинације: јајна ћелија наручиоца и донирана сперма, сперма наручиоца и донирана јајна ћелија, јајна ћелија гестацијске мајке и донирана сперма итд. Могућа је варијанта у којој сурогат мајка носи ембрион створен од дониране јајне ћелије и дониране сперме, па је суштински у процес рађања, боље рећи произвођења или узгајања детета укључено чак пет особа!⁷ То наравно отвара читав низ могућности за правно дефинисање материнства и очинства, односно оспоравање једног или другог што се заиста и може наћи у разним законодавствима. Негде је у предности сурогат мајка која се или примарно води као законита мајка с могућношћу предавања права материнства у име наручене мајке, или уз могућност да та права пренесе суд, или добија одређени период да промисли да ли жели да се одрекне бебе коју је родила; или је пак у предности намеравана мајка која се законом или судским преседанима унапред на основу уговора одређује као законска мајка, при чему гестацијска мајка има обавезу да преда дете, добијајући негде право да посећује дете, негде јој се то право даје по одлуци суда, а негде јој се забрањује било какав будући контакт са дететом. Још замршенија су решења кад је у питању одређивање очинства, јер су у игри начелно партнер сурогат мајке или намеравани отац. Негде се валидност сурогације регулише управо преко намераваног оца, посебно кад је он биолошки родитељ у делимичној сурогацији. А чак и немачко право које забрањује сурогацију, полазећи од идеје најбољег интереса детета, прихвата да у екстремном случају кад СМ мајка нема партнера, наручилац може бити вођен као законски отац како би дете имало оца. Поменимо још да у неким земљама од скоро на основу принципа да дете треба да зна ко му је стварни отац и које су му генетске карактеристике, дете може да у надлежној институцији (банка сперме или суд) добије бар делимичне податке

⁶ Законопредлагач у Србији користи израз *рађање за другог*, Хрвати користе превод „замјенско материнство“, а разним другим језицима овај феномен се одређује као рађање из услуге, најам трбуха (*madre in affitto*) или мајка носиља (*La mère porteuse*). Види Jović, 2005, стр. 21.

⁷ С обзиром да и СМ мајка има партнера који у неким законодавствима може да постане законски отац, онда се чак може говорити и о шест потенцијалних родитеља!

о карактеристикама свог биолошког оца. Још увек се не иде до краја да би е сачувао принцип анонимности донатора, али суштински није немогуће замислити да ће неке земље у будућности прекршити у потпуности принцип анонимности и накнадно пресудити да ти подаци буду доступни па би тако дете могло да сазна ко му је осим намераваног родитеља или партнера сурогат мајке и трећи, стварни биолошки отац.

Овај кратак и намерно моделски рађен преглед могућности које се заиста могу наћи у упоредно-правној пракси илуструје само један део сложености и контроверзи које су повезане са СМ. Касније ћемо указати и на друге озбиљне проблеме који стоје у вези са овом праксом. Сама пракса постоји од 1980. године кад је забележен први успешно реализован случај у Кентакију у Сједињеним државама, које су прави пионир у овој области. Наша шири јавност се релативно рано срела са овом појавом захваљујући веома популарној америчкој серији *Династија*. У осмој сезони (1987-1988) заплет настаје када Адам Карингтон и његова супруга која није способна да има децу, одлучују да унајме Карен Еткинсон као сурогат мајку. Међутим, након порођаја она одбија да преда дете и одлучује да га задржи заједно са својим бившим мужем са којим се у међувремену помирила. На суђењу и Адамова супруга изјављује како сматра да је Карен стварна мајка, и у последњој епизоди суд одлучује да беба припадне Карен и њеном мужу.

Овај случај је очигледно био инспирисан првим и сада већ чувеним спорним случајем «Бебе М», када је Мери Бет Вајтхед одбила да испуни уговор и одлучила да задржи девојчицу Мелису, уместо да је преда наручиоцима, брачном пару Стерн, и када је СМ стигло пред суд. Након низа тужби, жалби и пресуда, укључујући и полицијско отимање детета од Мери, и након првобитне пресуде да је Мери стварна мајка, суд је у коначној инстанци ипак доделио старатељство Вилијему Стерну, односно Стерновима, а Мери је добила право да посећује и виђа Мелису. Дебате о праведности ове одлуке судије Соркова трају и до данас. Феминисткиње и конзервативци су се тада удружили тврдећи да сурогат материнство вређа женско и људско достојанство. Указано је и на значај класне разлике за овакву пресуду, јер је Мери била сиромашна бивша го-го играчица док су наручиоци били добростојећи научници из више класе. И данас чест аргумент о експлоатацији сиромашних жена, тада се озбиљно раширио.⁸ Данас су комерцијални сурогат уговори у Америци тешки око 100 000 долара и у њих ступају сиромашне жене које рађају децу за богате парове који не могу да зачну, или за хомосексуалне парове.

У литератури се најчешће наводи да је први текст домаћег аутора на ову тему чланак Марине Јањић Комар објављен 1992. године у часопису *Теорија*.⁹ То је тачно ако се посматрају само домаћи часописи. Но, две године раније

⁸ У послењих пар година у неколико наврата медији су се поново бавили овим првим случајем разматрајући садашње стање односа појединачних држава према СМ. Мелиса Стерн данас живи у Лондону, ближи се тридесетој и занимљиво урадила је мастер тезу о друштвеним последицама сурогат материнства. Погледати Kelly, 2012, <http://www.northjersey.com/news/kelly-25-years-after-baby-m-surrogacy-questions-remain-unanswered-1.745725?page=all>

⁹ Пуне референце наведених чланака можете наћи у списку литературе на крају текста.

Мирослав Прокопијевић је објавио у британском *Часопису за примењену филозофију* чланак под називом «Сурогат материнство» који је до данас доживео веома широку међународну рецепцију и цитиран је преко сто пута.¹⁰ Током деведестих темом су се углавном бавили правници и ту треба издвојити текстове Зорице Кандић-Поповић (1996), Слободана Панова (1997), Гордане Ковачек Станић која се овим темама континуирано бави скоро две деценије, итд. После 2000. свој допринос су дали и Марија Драшкић, Бернадет Бордаш, Олга Јовић (магистарски рад, касније објављен као мала монографија што је до сада иначе једина монографија о СМ на српском), Драгица Живоиновић, Раденка Цветић итд. Од филозофа допринос дебати осим Прокопијевића дао је и професор етике Јован Бабић који се овом темом бави у оквиру изборног курса о биоетици на Филозофском факултету у Београду, а свој став је изнео у чланку који је настао 1992, затим ушао у књигу *Морал и наше време* (1998), да би у проширеној верзији био објављен у наведеном зборнику из 2012.

Уочљиво је да огромна већина ових аутора има у основи позитиван став према СМ и залаже се за његово увођење у Србију. Иако се у наведеним текстовима може наћи констатација како је код нас уобичајен негативан став према овом питању, прегледом релеванте литературе дошао сам до потпуно супротног увида: нисам нашао академски чланак који је експлицитно и без резерве против СМ иако је законодавство било против тога и 2009. у *Закону о лечењу неплодности поступцима БМПО* сурогат материнство се експлицитно забрањује и наводи као кажњива пракса. Делимични изузетак је пројекат који је под руководством Гордане Ковачек Станић вођен на Правном факултету у у Новом Саду и који је резултовао монографијом објављеном 2008, где се поред превода релевантних страних закона даје и предлог, модел закона у коме се за СМ у основном тексту каже да га не би требало уводити, али да након пет година треба поново преиспитати ту одлуку.¹¹ Но и сама професорка Ковачек-Станић и други учесници пројекта (укључујући и Олгу Цвејић-Јанчић која је један од писаца предлога закона из 2011), су начелно за увођење СМ у Србију.¹²

¹⁰ Види Прокопијевић, 1990. Прокопијевић тврди да је чланак написао још 1987 у време када се ова тема тек пробијала у академским круговима. Подсетимо се да је први озбиљан документ о СМ објављен у Британији 26. јула 1984. Био је то и до данас веома утицајни *Извештај о хуманој фетилизацији и ембриологији* комитета којим је председавала Мери Ворнок. На основу њега и као реакција на рођење прве бебе из комерцијалног сурогат уговора у јануару 1985, те године је донет *Закон о сурогат уговорима*.

¹¹ Ковачек-Станић, 2008, стр. 16-17. У алтернативи се нуди увођење СМ у Србију.

¹² Основни мотив за моје бављење овом темом је управо чињеница да током јавне расправе о преднацрту Грађанског законика готово нико у јавности не заступа став о начелној штетности СМ и штетности последица које би по државу и друштво могло да има увођење тог института. Штавише, од јавности се крију чак и подаци да је ова пракса забрањена у Немачкој, Француској, Италији, скандинавским земљама итд, па се то представља као још једно „европско“ и модернизацијско решење са којим наводно морамо да се ускладимо. Друга стратегија је да се СМ представља као „неутођиво људско право“ које наводно нужно происходи из уставне оредбе да „свако може да има децу“.

Наведени писци заступају начелну пожељност ове праксе износећи разне аргументе у том правцу. Нпр. Бабић тврди да СМ не садржи ништа што је морално спорно као и да се не види зашто је изнајмљивање утеруса горе од изнајмљивања руку.¹³ Прокопијевић из сличне перспективе сматра да је СМ уговарање питање радног права и да свака жена има право да изнајми своју материцу за одређени новац и да по тржишним законима заради како зарађују и кошаркаши и било који други запослени људи.¹⁴ Панов је 1997. сматрао да је спречавање ове праксе облик патернализма на који држава нема право. Већина правника који су о томе писали углавном наступају из перспективе савремене идеологије људских права, тврдећи да је то напросто право које се мора дозволити свакоме ко жели да га искористи. Аргументација која говори из перспективе општег добра, неспојивости ове праксе и аранжамана са нашом културом, традицијом и разумевањем породице, из њихове перспективе сматра се неприхватљивом. Расправа о потенцијално штетним последицама у конкретној земљи Србији, не постоји. Понекад се појави и чудни аргумент који тврди како је ово решење које би могло да подигне наталитет у Србији. Итд.

Почнимо нашу аргументацију подсећањем на ставове традиционалних апостолских цркава. Римокатоличка црква се суочила са овом праксом још половином осамдесетих година. Најпре се 1987. појавила под називом *Дар живота* (*Donum Vitae*) инструкција коју је издала Конгрегација за веру (тада под управом кардинала Рацингера), а затим нови *Катехизис* 1994. и на крају енциклика *Јеванђеље живота* (*Evangelium Vitae*) 1995. У свим овим документима у којима се црква бавила новим технологијама зачећа, пракса СМ је недвомислено осуђена као нешто што је неморално, што повређује светост брака, светост и достојанство људске јединке као слике Божје, креирање живота као дара и коначно право детета на познатост својих родитеља (право детета да буде зачето, ношено у материци, рођено и одгајано од стране својих родитеља) и право да има оба родитеља. Руска православна црква бави се овим феноменом у дванаестој глави *Основа концепције социјалног учења* из 2000, кад разматра биоетичка питања. Они такође одбацују ову праксу тврдећи да се њоме угрожава суштинска и дубинска емотивна и духовна интимност која се успоставља између мајке и детета још у пренаталном периоду. Трауматизују се и мајка која носи дете а мора да га преда, и дете које може да има кризу идентитета у будућности.¹⁵

Ставови и аргументи римокатоличке цркве утицали су и у некој модификованој форми јављају се у одлукама судова и законским одредбама којима се образлаже забрана СМ у Немачкој, Аустрији, Италији и Француској нпр. Основни аргумент је да је таква пракса супротна концепцији људског достојанства и супротна схватању породице и рађања у односним земљама.¹⁶ У Француској се инсистира да је одрицање од свог детета неморално.¹⁷

¹³ Babić, 2012, стр. 56.

¹⁴ Prokopijević, 1990.

¹⁵ *Основи концепције социјалног учења РПЦ*, 2007, стр. 153.

¹⁶ Што би наравно требало да буде основни и сасвим довољан аргумент и у Србији.

¹⁷ Панов, 1997, стр. 94.

Док наши лобисти за увођење СМ представљају ову праксу као нешто потпуно бенигно, овде треба макар истаћи да су и без религиозне перспективе са њом повезане многе контроверзе и отворена питања. Поред оних које смо раније навели, овде ћемо упозорити на још један број озбиљних проблема: питање валидности уговора и могућности гестацијске мајке да га накнадно оспори, избор између некомерцијалног, алтруистичког и комерцијалног вида, као и постављање границе између њих и посебно питање система и механизма контроле да се норме у том аспекту поштују, поређење СМ са проституцијом (веома распрострањен аргумент кад је комерцијални вид у питању), чињеница да су СМ мајке најчешће сиромашне жене води ка причи о експлоатацији, укључујући и њену међународну димензију (богати парови из западних земаља које то забрањују одлазе у репродуктивни туризам експлоатишући сиромашне жене из трећег света)¹⁸, могућност да генетски родитељи, односно наручиоци одбију да преузму дете ако има физичке поремећаје, питање о правима гестацијске мајке, укључујући и (не)могућност да одржава везу са дететом у будућности, затим поређење ове праксе са забрањеним и кажњивим рађањем за усвајање (нарочито кад је у питању непотпуна сурогација када мајка предаје дете које је настало од њене јажне ћелије), шта се дешава када се роде двојке или тројке па наручици неће да преузму остале бебе, а неће да их задржи ни гестацијска мајка, питање права брачног партнера чија жена хоће да искористи СМ да добије дете без његове сагласности, увођење дуалног родитељства, отворено питање допустивости да рођака изнесе бебу за своју сродницу, што се негде сматра врхунцем алтруизма, а негде је изричито забрањено, судбина вишка ембриона који се створе за оплодњу, отварање могућности за генетски инжињеринг, комбинације гена приликом креирања ембриона који се уноси у гестацијску мајку итд.

*

Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицинског оплођења из 2009 године у члану 56 (став 25) забрањује СМ у било ком облику. Чланом 73 одређује се и кривична одговорност и прописују одговарајуће казне затвора за лица која се баве сурогат материнством или нуде такве услуге. Но, преднацрт закона који је објављен тек две године касније предлаже укидање ових одредби и уместо тога легализацију СМ. Чланови 60- 67 треће књиге Законика требало би да регулишу овај нови правни институт. Погледајмо накратко шта они садрже, односно какав модел СМ законодавства предлажу.

Напоменимо најпре да је законописац у чак три члана ставио фундаментално различите алтернативе, остављајући тако како Ковачек - Станић примећује отвореним нека од најважнијих питања сурогат материнства.¹⁹ Члан 60 регулише питање материнства и очинства. Као и цео модел закона потпуно се

¹⁸ Бабић посебно указује на ово као питање међународног морала; да ли држава која сматра да је то лоше за општи интерес земље и забрани СМ, има право да своје грађане усмерава за СМ ка другим земљама у којима је дозвољено и да онда ту децу инкорпорира нормално у свој систем као своје грађане. Види, Babić, 2012, стр. 62.

¹⁹ Kovaček-Stanić, 2013, стр. 15.

ставља на страну намераваних родитеља, односно наручилаца. Изричито се каже да ће се на основу уговора као родитељи уписивати намеравни родитељи без обзира на то да ли је њихов генетски материјал коришћен за креацију детета. Став 3 дефинише да им се родитељство не може оспоравати чак ни у случају делимичне сурогације. Члан 61 дефинише СМ као последњу меру која се дозвољава када су сви остали методи исцрпени и налаже да се уговор оверава у суду или код нотара.

Члан 62 доноси прву отворену дилему. У основном тексту се одређује да се уговори не могу закључивати између крвних сродника, сродника по усвојењу и тазбинских сродника, док алтернатива омогућава закључивање уговора између блиских сродника, али само у случају потпуне, гестацијске сурогације, дакле са јајном ћелијом која не припада сурогат мајци. Дакле питање допуштености сродничке сурогације није решено.

Члан 63 у основном тексту најпре одређује да ће бити дозвољена и потпуна али и делимична генетска сурогација. Подсетимо да се такозвана делимична сурогација у суштини не би смела ни водити као сурогација. Жена која носи то дете је у пуном гестацијском, али и генетском смислу мајка тог детета, док је биолошки отац или намеравани родитеља или донатор. Стога је њено одрицање од свог детета дубоко неморално и овакво решење не би никако смело да буде у закону. Тиме би наш законодавац легализовао рађање детета за које се унапреде зна да жена намерава да га да другима на усвојење што је скандалозно и кажњиво у свим нормалним законодавствима. Други став доноси могућност да и жена која сам живи уз судску дозволу може да закључи уговор о сурогацији уз једини услов да за оплодњу буде искоришћена њена јајна ћелија. Тиме се овај предлог сврстава у «либералније», јер омогућава једночлану породицу и отвара могућност да се деца рађају и одрастају без оца, ван оквира класичне породице.

Алтернатива даје рестриктивнију варијанту. У ставу 1 се прописује допуштеност само пуне сурогације у којој се користи генетски материјал искључиво наручиоца. Али се у ставу два додаје и нова могућност постхумне оплодње, односно да опет самохрана мајка закључи уговор о сурогацији у коме се користе њена јајна ћелија и сперма покојног супруга, што значи да се дете поново рађа без живог оца који би се о њему старао и уз кога би одрастао. Законописац није сигуран да ли уз овај став да дода и услов према коме суд мора да процени и одобри постхумну оплодњу.

Следи и члан 64 који дефинише однос, права и обавезе учесника у «транзакцији». Основни текст поново у потпуности повлађује наручиоце. У ставу 1 се јасно дефинише да сурогат мајка безусловно по рођењу предаје дете наручиоцима. Похвалан је други став у коме се налаже да су наручиоци дужни да преузму дете без бзира на његове особине. Мада треба истаћи да није прецизно решен сукоб између овог става и одредбе из члана 66 у коме они могу да траже од сурогат мајке да прекине трудноћу ако ће се дете родити са недостацима. Шта ако она неће да прекине трудноћу, да ли остаје обавеза из члана 64?

Став 3 одређује да ће се сва остала права и бавезе посебно регулисати уговором. Наводе се и две варијанте које би требало вероватно убацити уз став 1, а не њиме заменити основни текст. У првој варијанти се у случају делимичне сурогације сурогат мајци уз дозволу суда омогућује право на контакте са дететом, а у другој варијанти то би се признало и у случају пуне сурогације када мајка нема генетску везу са дететом. Како Ковачек-Станић на крају овог чланак каже то би значило промену класичног вида родителства у коме дете мора да има само једног оца и само једну мајку и верификацију чињенице да разне особе имају одређену улогу у његовом живиоту.²⁰ Узгред, ово су једина потенцијална права према детету која сурогат мајка има према наведеном предлогу закона и требало би их упоредити са њеним правима у Русији, Великој Британији или Израелу нпр.

Члан 65 забрањује комерцијалну сурогацију, али у ставу 2 предвиђа могућност надокнаде разумних трошкова, што је још једна од потенцијалних клизних категорија у држави као што је Србија. Долази затим већ помињани члан 66 са еугеничном могућношћу захтева за прекидом трудноће ако «производ» не одговара. Став 2 омогућава сурогат мајци, односно како Французи кажу «мајци носили», да у случају опасности по живот или тешког нарушавања здравља може да прекине трудноћу. И последњи, члан 67 процедурално одређује да се на СМ примењују одговарајући чланови помињаног Закона о БМПО из 2009, уз разумљиво избацивање одредбе о забрани СМ која тамо постоји.

Писац овог текста не може да се отме утиску да је овај закон писан по потреби страних наручилаца и лобиста што је нажалост чест случај у домаћем законодавном процесу, где се додуше понекад просто преписују страни закони без елементарног напора да се прилагоде домаћим потребама.²¹ На то нажалост указује непостојање веома значајне одредбе о домицилности у нацрту закона. Ковачек-Станић с правом указује на неопходност такве рестриктивне одредбе која је уобичајена у СМ законима управо да би се спречио фертилни, репродуктивни туризам и експлоатација жена у Србији.²² Но законописац такву одредбу није предвидео, или као пропуст или са намером да ове услуге омогући и страним држављанима. Тиме овај нацрт у још једном аспекту иде и много даље у «либерализацији» у односу на оно што је стандард код иначе ултра-либералне мере као што је СМ.

*

Као и са многим другим феноменима, и код СМ је проблем што се приликом аргументације мешају разни нивои: морални, нормативни, упоредно-правни, психолошки, безбедносни итд. Наиме филозофи и нормативни етичари се занимају само моралношћу ове праксе, сматрајући како чињеница да неки

²⁰ И Бабић слично указује на то да се ради о радикалној промени перцепције породице и родителства. Види Babić, 2012.

²¹ Погледати Ђемаловић, 2014.

²² Kovaček-Stanić, 2013, стр. 15. Она указује и на потенцијалне проблем за породично-правну праксу која би имала и међународне димензије.

од парова имају морално право да тим путем постану родитељи, побија било какву другу аргументацију која би из перспективе упоредног права или штете по национално здравље или опште националне интересе, могла валидно да објасни и оправда забрану СМ.

Као екстремни случајеви у општој нормативној аргументацији о оправданости СМ узимају се с једне стране случај особе (пријатељице или рођаке) која заиста жели без надокнаде да помогне неком себи блиском да постане мајка, односно родитељ, и с друге стране случајеви у којима се неке жене одлучују на финансијско унајмљивање сиромашних жена као сурогата, зато што неће да носе дете и рађају, било зато што их мрзи, било због естетских разлога (чување лепог изгледа).

На страну основна морална и вредносна аргументација о достојанству и концептуалним, психичким и другим проблемима које смо помињали, чини нам се да је за нас више него довољан аргумент праћење упоредно-правне праксе и преглед земаља које то дозвољавају и које то забрањују. Дакле озбиљне и добро уређене европске земље попут Немачке, Француске, Италије, Швајцарске или скандинавских земаља, одбијају да прихвате горњу разлику (алтруизам/комерцијално СМ) и изричито забрањују ову праксу чак и у алтруистичком виду. Ова пракса је прихваћена и заживела углавном у протестантским земљама и у православним које због корумпиране елите нису имале довољно снаге да се одбране, те у неким земљама трећег света.

Други конклузивни аргумент указује на то да смо ми земља која се налази у разним врстама хаоса, где је корупција веома развијена, правосуђе разорено и проблематично, а институције не функционишу, па то отвара простор за огромне злоупотребе.²³ Дакле у оваквој држави, иако предлог предвиђа искључиво некомерцијалне видове сурогације, не постоје институционални услови који би гарантовали да ће се ова забрана реализовати и да сурогација неће постати врло примамљив посао за сиромашне жене из Србије које ће служити као инкубатор за домаће богаташе, за истополне наручиоце и на крају за странце кад се корак по корак буде померала граница прихватљивог у законима.

Где то може да заврши добро показује случај Индије у којој је сурогација прерасла у праву индустрију репродуктивног туризма. Тамо агенције и клинике годишње обрну око 400 милиона евра у бизнису током ког сиромашне Индијке у себи носе и рађају децу за богате наручиоце са запада. Говори се о

²³ Подсетимо да још нису озбиљно отворене и истражене потпуно верификоване приче о крађи деце од мајки на порођају у последњих неколико деценија. Или нпр. управо у време док завршавамо текст отворила се афера са докторком Јасмином Јанковић која је у исто време била запослена у центру у Звечанској и заступала америчку фирму која се бави усвајањем деце! Према писању медија она је користила своју позицију да за новчану провизију помаже америчким породицама да усвајају болесну децу из Србије.

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/550535/OTKRIVAMO-Zaradjivala-na-usvajanju-dece> Ово су само неки радикални примери који илуструју огромну подложност злоупотребама читавог овог простора.

новој «поткласи узгајивача» односно сиромашних жена којима је то постао посао. Последице по психичко и физичко здравље тих жена су огромне.

Треба скренути пажњу и на руско искуство. СМ је у Русију уведено 1995. у доба Јељцинове владавине, када су тамошњи либерали потпуно контролисали економски, вредносни и политички процес укључујући и законодавство. Након 2000, иако је црква изашла са јасним ставом против СМ и иако је генрална клима ишла у правцу анулирања Јељциновог наслеђа, неколико иницијатива да се СМ забрани нису уродиле плодом. То показује да кад се једном ова пракса негде уведе после тога постаје готово немогуће укинути је или редуковати, јер је бројни домаћи и срани лобији бране као «достигнут степен људских права» који се не сме умањивати.

Због свега реченог сматрамо да се бреша уопште не треба отварати и да треба оставити нетакнут наведени став из Закона о БМПО којим се СМ у Србији забрањује. Због једне иначе морално контроверзне праске, и због пропорционално мале користи коју би друштво и један број грађана могли да имају ризикује се да се отвори простор за експлоатацију нашег генетског и људског материјала у неком будућем репродуктивном туризму где ће се деца овде производити, а затим односити на штету и те деце и мајки и државе Србије.²⁴ Сетимо се да је још извештај Ворноковог комитета указао на велику опасност комерцијализације читаве ове праксе. Зато би требало све учинити да овај као и сваки други покушај увођења СМ у Србију не успе.

*

Суштину проблема са нацртом Грађанског законика и поводом СМ и поводом еутаназije и поводом забране телесног кажњавања деце итд, најбоље је сажео адвокат Зоран Јеврић: «Кад је одлучено да се донесе нови Грађански законик ми смо мислили да ће то бити кодификација свих закона који спадају у грађанску материју и да ће се та кодификација променити само у тој мери, рецимо, уколико је дошло до промене облика својине и сличних промена. Сада се, међутим, показује да се кодификација користи за увођење, на неки начин, тајно одређених института и да се то народу прикаже као свршена ствар.»²⁵

Дакле уместо да Грађански законик кодификује обичаје, праксу и постојеће законе, његови писци су то видели као шансу за увођење института и пракси потпуно страних нашој правној и свакој другој култури.

²⁴ Адвокат и бивши судија Миломир Шалић с правом указује да наш систем нема довољно ни законских ни других кривичноправних и имовинскоправних инструмената којима би се спречавале злоупотребе ако се СМ уведе. Дакле увођење СМ би захтевало велику ревизију у поменути областима и читав низ нових ситуација које тешко могу прецизно да се регулишу. Због тога и он сматра да је уопште непотребно уводити овај институт и да би штета била непропорционално велика у односу на малу корист за један број лица. Види његов став на страници <http://www.porota.rs/milomir-salic-o-surogat-materinstvu/>. Сличан став о СМ изнео је и професор Милан Шкулић, један од наших водећих правника. Види <http://www.porota.rs/milan-skulic-o-surogat-materinstvu/>

²⁵ Види на <http://www.porota.rs/zoran-jevic-o-surogat-materinstvu/>

Литература:

1. Allen, (2013), "Womb for rent", *Weekly Standard*, 7. 10.
http://www.weeklystandard.com/articles/womb-rent_757215.html
2. Babić, J, (2012), „Asistirana humana reprodukcija“, Rada Drezgić, Željko Radinović, Predrag Krstić, *Horizont bioetike – moral u doba tehničke reprodukcije života*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
3. Bracanović, T, (2012), "From integrative Bioethics to Pseudoscience", *Developing World Bioethics*, Vol 12, No. 3, str. 148-156.
4. Janjić-Komar, M, (1992), "Pravo na asistiranu prokreaciju", *Theoria*, br. 4., str. 19-34.
5. Jović, O, (2005), *Surogat materinstvo – nova dimenzija roditeljstva*, Zadužbina Andrejević, Beograd
6. Kandić-Popović, Z, (1996), „Dopustivost surogat materinstva – savremena pravna rešenja“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, br. 1-3, str. 291-300.
7. Kelly, M, (2012), *25 years after Baby M, surrogacy questions remain unanswered*, <http://www.northjersey.com/news/kelly-25-years-after-baby-m-surrogacy-questions-remain-unanswered-1.745725?page=all>
8. Kešina, I, (2003), "Reprodukcijaska medicina – izazov kršćanskoj slici čovjeka", *Crkva u svijetu*, 38, br. 4, str. 531-563.
9. Kovaček-Stanić, G, (2008), *Legislativa o ljudskoj reprodukciji uz biomedicinsku pomoć*, Pravni fakultet, Novi Sad
10. Kovaček-Stanić, G, (2013), "Biomedicinski potpomognuto začeće i rođenje deteta: surogat materinstvo u evropskom pravu i Srbiji", *Stanovništvo*, 1, str. 1-21.
11. Micković, D, (2009), „Kodifikacija na semejnoto zakonodavstvo vo evropskite zemji“, u *Kodifikacija na makedonskoto graѓansko i trgovsko pravo*, MANU, Skopje, str. 231-248.
12. *Osnovi koncepcije socijalnog učenja Ruske pravoslavne crkve*, (2007), Beseda, Novi Sad.
13. Panov, S, (1997), "Surogat materinstvo", *Strani pravni život*, br. 3, str. 93-108.
14. Prokopijević, M, (1990), "Surrogate Motherhood", *Journal of Applied Philosophy*, vol. 7, No. 2, str. 169-181.
15. *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilisation and Embryology*, (1988), http://www.hfea.gov.uk/docs/Warnock_Report_of_the_Committee_of_Inquiry_into_Human_Fertilisation_and_Embryology_1984.pdf Department of Health & Social Security, London
16. Čemalović, U, (2014), „Proces usklađivanja domaćeg pravnog sistema sa pravom Evropske unije – stanje, problemi, moguća rešenja“, *Kultura polisa*, posebno izdanje *Izazovi procesa pristupanja republike Srbije Evropskoj uniji*, str. 39-52, IES

Документа:

Породични закон републике Србије, *Службени гласник Републике Србије*, 18/2005
Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог зачећа, *Службени гласник Републике Србије*, бр.72/2009
Предлог Грађанског законика републике Србије,
<http://arhiva.mpravde.gov.rs/lt/articles/zakonodavna-aktivnost/gradjanski-zakonik/>

ATTEMPT OF INTRODUCTION OF SURROGACY MOTHERHOOD IN SERBIA

Summary: Proposal of a new Civil Code of Serbia envisages the introduction of the practice of surrogate motherhood. The author first provides a brief overview of the problems that are associated with this controversial practice, and then presents an overview of the articles that are published in Serbia on surrogacy since 1990. Then follows presentation of the provisions of the bill, and author's appraisal that the bill is extremely liberal and favors so called intended parents. Finally, the author gives arguments why the introduction of surrogacy motherhood in Serbia should be banned.

Key words: surrogate motherhood, Serbia, family, Civil Code, dignity

НЕМАЊА В. АЛЕКСИЋ*

Нови Сад

НЕНАД БИНГУЛАЦ

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

УДК 336.7:336.71(343.9)

Монографска студија

Примљен: 13.05.2015

Одобрен: 12.06.2015

КРИВИЧНОПРАВНИ АСПЕКТ ПРАЊА НОВЦА И ПРЕВЕНТИВНА УЛОГА БАНАКА

Сажетак: Процес који представља „прање новца“ у суштинском и терминолошком смислу први пут је препознат у првој половини двадесетог века у Сједињеним Америчким Државама. У базичном смислу, од тада до данас, прање новца није се умножало, осим што већ дужи низ година представља глобални проблем, док се и даље предузимају радње са којима би се постигла легализација капитала који је стечен бављењем појединим криминалним делатностима у оквиру којих се примењују најразличитије финансијске трансакције како би се прикрило право порекло новца, чиме се постиже стварање легалних средства за будуће инвестиције. С обзиром да прање новца представља значајан глобални проблем, разумљива је потреба за стварањем јединственог правног оквира којим ће се прање новца инкриминисати на међународном нивоу, чиме се олакшало и имплементирање у национална законодавства. Поред до сада изнетог посебна пажња ће у раду бити посвећена фазама и облицима испољавања прања новца, јер оно не представља само једну радњу. У теоријском смислу, прање новца се може груписати у три фазе и то у фазу полагања, у фазу лежања и у фазу интеграције. У раду ће бити разматрана ова проблематика указивањем на њихове најзначајније карактеристике како би се у потпуности могао разумети и сагледати процес прања новца. У борби против прања новца, поред законске инкриминације, посебну улогу имају банке, стога ће се ближе размотрити ово питање, посебно из угла превентивног деловања банака у заштити од прања новца.

Кључне речи: прање новца, фазе прања новца, типологије прања новца, превентивна улога банака

Уводна разматрања

Money laundering, енглески (амерички) термин који се на исти начин преводи широм света и недвосмислено увек има исто значење. У Србији поминуто се преводи дословно, тј. задржан је изворни облик.

* nemanja.aleksic@lawofficealeksic.rs

Прање новца, у термиолошком смислу, не чини фразу у неформалној комуникацији, чак насупрот, законодавац исти овај термин користи за законско предвиђање кривичног дела (Кривични законик Републике Србије, члан 231) али и у самом називу закона (Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма) се користи овај термин.

Већ је назначено да се овај термин увек односи на исто (кривично) дело, односно радњу. Под прањем новца подразумева се легализација капитала стечног криминалном делатношћу. Начин на који се овај новостечени капитал легализује заснива се на низу финансијских трансакција, а све како би се постигло успешно прикривање правог порекла тог капитала.

За прање новца, у термиолошком смислу, а уједино и за дело, први пут се чуло двадесетих година прошлог века током периода прохибиције у Сједињеним Америчким Државама, од 1920. до 1933. године, тј. током периода забране производње, транспорта и продаје алкохолног пића. Поменуте забране, између осталог, имале су за последицу стварање илегалних и добро прикривених локала у којима су се ипак продавала алкохолна пића. Због законске забране, зараде на продаји алкохолних пића су биле знатно веће него у периоду пре забране. Криминалци који су били у ланцу поменуте производње и продаје стечен новац приказивали су као зараду која је остварена у перионицама гардеробе и аутомобила. Поједини аутори наводе да термин прања новца не потиче из поменутог периода. По њима технику „прања новца“ развио је Мајер Лански (*Meyer Lansky*), познатији под надимком „рачуновођа“ којег је добио од стране мафијашких кругова. Он је своју технику развио као потребу да се „избегне судбина“ Ал Капонеа (*Al Capone*) и судског процеса због утаје пореза. Ланскијева техника „прања новца“ заснивала се на концепту повраћаја зајма. Под тим се подразумевало да се нелегално стечени новац маскира и прикаже кроз зајмове који су добијани од стране банке. Ови зајмови су могли бити приказивани као приходи (по потреби), али и као одбитак пореза постигнут у послу. Затим, потребно је још назначити да поједини аутори указују да се термин „прање“ први пут користио у лондонском листу Гардијан (*The Guardian*), седамдесетих година прошлог века, а да се првобитно односио на Вотергејт аферу (*Watergate*) коју је обележило 200.000 долара предвиђених за финансирање америчке републиканске предизборне кампање. Поменути гардијанов нови термин (прање) убрзо је усвојила и криминолошка наука, након чега је уследило његово дефинисање.¹

До сада је већ назначено на шта се тачно мисли под активностима које су обједињене у термин прање новца. Поред неспорне легализације капитала који је стечен бављењем појединим криминалним делатностима у оквиру којих се примењују најразличитије финансијске трансакције како би се постигло прикривање правог порекла новца и самим тим га начинили легалним средством за будуће инвестиције, тј. за промет на новчаном тржишту, прањем новца се, по појединим ауторима, по жели само постићи претходно изнето, већ се при-

¹ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013, стр. 309-310.

крива и криминална делатност појединих субјеката који само на очиглед делују да су успешни и економски моћни грађани или компаније.²

Процес легализације новца, прецизније речено, процес претварања илегално стеченог новца прибављеног на незаконит начин у новац који се може користити у легалном (законитом) пословању представља дужи и често веома захтеван процес.

Да би се могло постићи претходно изнето најчешће „стварање“ легалног новца пролази кроз једну или више финансијских, банкарских или других пословних трансакција, које најчешће делују да међусобно немају повезаност. Основни разлог због чега је све ово потребно заснива се на томе да је капитал који је стечен сивом економијом, разним финансијским нелегалним трансакцијама или услед трговином оружјем, дрогом и сл. потребно убацити у легалне токове.³

Законска инкриминација прања новца

Услед препознавања проблематике прања новца као великог глобалног проблема, постојала је потреба за стварањем јединственог правног оквира којим ће се прање новца инкриминисати на међународном нивоу, чиме би се олакшало и имплементирање у национална законодавства.

Поједини аутори указују да је у том смислу је донето више међународно-правних аката, а да су најзначајнији за ову проблематику:⁴ 1) Конвенција ОУН против недозвољене трговине опојним дрогама и психотропним супстанцијама. Ова конвенција донета је 1988. године у Бечу, стога је и познатија као Бечка конвенција, 2) Конвенција Савета Европе о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом. Ова конвенција донета је 1990. године у Стразбуру, 3) Директива за спречавање коришћења финансијског система у циљу прања новца из 1991. године, 4) Јавно саопштење које је настало као резултат договора шефова влада држава Комонвелта. Ова објава је донета 1993. године на Кипру, а тада је прање новца идентификовано као озбиљна претња финансијском систему широм света, 5) Конвенција УН против транснационалног организованог криминала. Ова конвенција донета је 2000. године у Палерму, 6) Међународна конвенција о сузбијању финансирања тероризма и 7) Конвенција Савета Европе о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом и о финансирању тероризма. Ова конвенција донета је 2005. године у Варшави.

Потребно је још указати и на значај Финансијске акционе групе (*Financial action task force – FATF*). Ова међународна група је основана 1989. године

² В. Мићо Бошковић, *Организовани криминалитет*, Полицијска академија, Београд, 1988, стр. 280. и Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 310.

³ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 311. и Звездан Ђурић, *Сива економија и корупција*, Економски факултет, Приштина, 2003, стр. 26.

⁴ Драган Јовашевић, *Прање новца, Међународни стандарди и право Републике Србије*, Теме, година XXXVII, бр.4/2013, стр. 1836.

на конференцији представника и влада Групе седам најразвијенијих земаља света. Основни циљ ове групе је била међународна борба против прања новца. Поред неспорног и јасно видљивог значаја, ова група је усвојила и радну дефиницију прања новца која обухвата: 1) конверзију или пренос имовине, знајући да је она проистекла из криминалне активности, тј. кривичног дела, са намером прикривања, или помагања било којој особи која је укључена у такву криминалну делатност да избегне законске последице своје делатности, 2) прикривање или маскирање правне природе, извора, локације, располагања, кретања, правне природе имовине, знајући да је она проистекла из криминалне активности, тј. кривичног дела и 3) стицање, поседовање, коришћење или располагање имовином, знајући у тренутку њеног пријема да је проистекла из криминалне активности, тј. кривичног дела.⁵

Финансијска акциона група (*FATF*) у редовним извештајима (препорукама) указује својим чланицама и другим државама на стратешке недостатке, а све у циљу да се са њиховим отклањањем умање ризици и ојача међународни финансијски систем. У прилог поменутом, могу се навести последње три препоруке које су упућене Белгији, Аустралији и Босни и Херцеговини. У препорукама за Белгију наводи да се је систем за борбу против прања новца и финансирања тероризма добро успостављен, с тим да *FATF* наглашава да одређени елементи још увек нису у потпуности у складу са препорукама *FATF* из 2012. године.⁶ У препорукама за Аустралију наводи се да је развијен успешан систем за борбу против прања новца и финансирања тероризма, с тим да *FATF* наглашава да је потребно у неким кључним областима додатно посветити пажњу.⁷ Босна и Херцеговина, по мишљењу *FATF* има недовољан законски напредак у борби против прања новца.⁸

У кривичном законодавству Републике Србије, прање новца предвиђа се као кривично дело чланом 231. Кривичног законика⁹ и то да је лице учинило кривично дело када изврши конверзију или пренос имовине, са знањем да та имовина потиче од кривичног дела, у намери да се прикрије или лажно прикаже незаконито порекло имовине, или да прикрије или лажно прикаже чињенице о имовини са знањем да та имовина потиче од кривичног дела, или стекне, држи или користи имовину са знањем, у тренутку пријема, да та имовина потиче од кривичног дела. Закоником се предвиђа да се за ово дело изриче казна затвора од шест месеци до пет година и новчана казна (став 1). Као што може да се види, законодавац је предвидео кумулативно кажњавање, тј. за

⁵ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 311.

⁶ *FATF Recommendations Belgium* 23.04-2015, преузето са: <http://www.fatf-gafi.org/documents/news/belgium-regime-combat-money-laundering-terrorist-financing-well-established-not-yet-fully-in-line-with-2012-fatf-recommendations.html> (07.05.2015.)

⁷ *FATF Recommendations Australia* 21.04-2015, преузето са: <http://www.fatf-gafi.org/documents/news/australia-mature-regime-to-combat-money-laundering-terrorist-financing-key-areas-remain-unaddressed.html> (07.05.2015.)

⁸ *FATF Recommendations Bosnia and Herzegovina* 23.04-2015, преузето са: <http://www.fatf-gafi.org/documents/news/moneyval-statement-bosnia-and-herzegovina-april-2015.html> (07.05.2015.)

⁹ Кривични законик, Сл. гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.

ово кривично дело се предвиђају две казне које се обе изричу. Поред предвиђених казни за ово дело, учиниоцу се обавезно одузима новац и имовина која је прибављења извршењем овог кривичног дела (став 7). Истим чланом (ставом 2) предвиђа се да ако износ новца или имовине прелази милион и петсто хиљада динара, онда ће се учинилац казнити затвором од једне до десет година и новчаном казном, а исто се предвиђа и ако је кривично дело (из става 1. и 2) извршено имовином коју је учинилац сам прибавио извршењем кривичног дела (став 3). Законодавац је предвидео и тежи облик овог кривичног дела и то ставом 4. истог члана, у којем се предвиђа казна затвора од две до дванаест година и новчана казна, у случајевима када је ово дело извршено у групи. Ставом 5. предвиђа се да ако је учинилац кривичног дела из става 1. и 2. могао и био дужан да зна да новац или имовина представљају приход остварен кривичним делом, у тим случајевима је предвиђена казна затвора до три године. Затим, законодавац је ставом 6. истог члана предвидео и да одговорно лице у правном лицу које учини дело из става 1, 2. и 5. буде кажњено казном прописаном за то дело, ако је знало, односно могло и било дужно да зна да новац или имовина представљају приход остварен кривичним делом.

Поред тога што прање новца, Законик, представља као кривично дело (претходно указано) од посебног је значаја нагласити да у кривичном законодавству Србије постоји и посебни закон којим се ближе уређује проблематика између прања новца и односа са тероризмом.

Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма¹⁰ донет је како би се могле предузети раде спречавања и откривања прања новца и финансирања тероризма. Затим, овим Законом, уређује се надлежност Управе за спречавање прања новца, али и надлежност других органа од значаја за спровођење одредаба овог закона.

Закон, између осталог, дефинише значење појмова прања новца, финансирања тероризма, терористичког акта, терориста и терористичке организације.

Прање новца, по овом Закону, подразумева: 1) конверзију или пренос имовине стечене извршењем кривичног дела, 2) прикривање или нетачно приказивање праве природе, порекла, места налажења, кретања, располагања, власништва или права у вези са имовином која је стечена извршењем кривичног дела и 3) стицање, држање или коришћење имовине стечене извршењем кривичног дела.

Финансирање тероризма, по овом Закону, подразумева обезбеђивање или прикупљање имовине или покушај њеног обезбеђивања или прикупљања, у намери да се користи или са знањем да може бити коришћена, у целости или делимично: 1) за извршење терористичког акта, 2) од стране терориста и 3) од стране терористичких организација. Под финансирањем тероризма, поред поменутог, Законом се још сматра и подстрекавање и помагање у обезбеђивању и прикупљању имовине, без обзира да ли је терористички акт извршен и да ли је имовина коришћена за извршење терористичког акта.

¹⁰ Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма Сл. гласник РС, бр. 20/2009, 72/2009 и 91/2010.

Терористичким актом, по овом Закону, подразумева се дело утврђено споразумима наведеним у анексу уз Међународну конвенцију о сузбијању финансирања тероризма, као и било које друго дело чији је циљ да изазове смрт или тежу телесну повреду цивила или било ког другог лица које не учествује активно у непријатељствима у случају оружаног сукоба, када је сврха таквог дела, по његовој природи или сплету околности повезаних са тим делом, да застраши становништво, или да примора неку владу или неку међународну организацију да учини или да се уздржи од чињења неког дела.

Терористом, по овом Закону, подразумева се лице које само или са другим лицима са умишљајем: 1) покуша или учини терористички акт на било који начин, непосредно или посредно, 2) подстрекава и помаже у извршењу терористичког акта и 3) располаже сазнањем о намери групе терориста да изврши терористички акт, допринесе извршењу или помогне групи настављање вршења терористичког акта са заједничком сврхом.

Терористичком организацијом, по овом Закону, подразумева се група терориста која: 1) покуша или учини терористички акт на било који начин, непосредно или посредно, 2) подстрекава и помаже у извршењу терористичког акта и 3) располаже сазнањем о намери групе терориста да изврши терористички акт, допринесе извршењу или помогне групи настављање вршења терористичког акта са заједничком сврхом.

Указане најзначајније директиве и закони представљају само (законску) основу борбе против прања новца и онемогућавања криминалних и терористичких група да остваре један од својих циљева (легализовање новца). Многи аналитичари кроз своје студије указују да прање новца на годишњем нивоу износи од око 2% до 5% укупне светске производње, а да банке могу да имају значајну улогу у спречавању овог проблема.¹¹

Фазе и облици испољавања прања новца

Већ је назначено да прање новца не представља само једну (једноставну и лако препознатљиву) радњу. Постоји више техника прања новца, у оквиру којих се у теоријском смислу могу препознати три фазе прања новца.

Прва фаза је фаза полагања (*placement*). У овој фази процеса готов новац се убацује у финансијски систем, или се користи као средство плаћања за куповину (набављање) различитих вредности. Сврха ове фазе је да се новац стечен криминалним путем убаци у законите пословне токове, што чини ову фазу од посебног значаја посебно за откривање нелегално стеченог новца, јер се у овој фази најлакше може открити његова правна природа и порекло. Новац у овој фази је по правилу у готовини, из разлога јер се на тај начин отежава или онемогућава идентификација субјеката који учествују у прању новца, при чему се он не може употребљавати у друге сврхе, а да притом готовина у високим износима не изазове пажњу и сумњу. Управо због тога је и потребно да се

¹¹ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 314.

из готовине претвори у други и прикладнији облик за каснију употребу. Посматрано из угла лица која започињу са прањем новца, ова фаза и за њих има веома значајну улогу јер представља најризиичнију фазу, будући да су према прописима већине земаља банке и друге финансијске институције имају законску обавезу да пријаве сваку већу трансакцију.¹²

Мешање готовине остварене криминалним активностима са приходима легалног пословања смањује детекцију „врућег“ новца, а најчешћи начини за постизање поменутог је преко банака. Уплата овог новца у банку може да се изврши на више начина, а неки од њих су као уплата под покрићем редовних готовинских прихода од пословања; оснивање тзв. фантомских предузећа која не послују и постоје само као средство за уплату готовог новца на рачуне у банкама; више лица уплаћује мање износе (испод законског цензуса) који не подлежу обавези извештавања, тј. нису „сумљиви“ банкама па самим тим нису предмет праћења и извештавања; пренос готовине преко границе и његова уплата на банковне рачуне у земљама са слабо развијеним системом борбе против прања новца; куповина робе високе вредности (скупа превозна средства, уметничка дела, накит и сл.) са циљем да се препродају, а да се наплата изврши преко банкарских трансфера и др.¹³

Друга фаза је фаза лежања (*layering*). У овој фази процеса врши се покушај прикривања правог порекла извора и природе новца чињењем многих трансакција. Ове трансакције су легитимне трансакције али са нелегитимним циљем услед чега се настоји да се прикрију незаконити извори. Аутори истраживања ове проблематике указују да постоји више техника како се поменуто покушава постићи, а међу њима су најчешће: кријумчарење валуте, конверзија валуте, промена дознаке средстава, коришћење *shell* подuzeћа, коришћење услуга осигуравајућих друштава, кориштење поштанских услуга и *box officia*, кориштење увозних и извозних предузећа, манипулације рачунима, манипулације гаранцијама, манипулације обвезницама и акцијама, пословање преко *off shore* компанија и зона, давање обвезница и позајмица и др. Све претходно поменуто најчешће се одвија преко трансфера новчаних средстава између банака.¹⁴ Поједини аутори¹⁵ указују да лица која учествују у процесу прања новца прикривају пребацивање новца у иностранство оснивањем предузећа у тим земљама. Ова предузећа се појављују као добављачи где се достављају лажне или увећане фактуре за услуге тзв. „бојлер“ компанија или компанија у којима је дошло већ до депоновања „опаног новца“. Трансакције између ових компанија заснивају се размени услуга и роба које нису предвиђеног квалитета или нису у предвиђеном бројчаном стању, али то нији ни од значаја јер циљ и није у извршеној услузи или испорученој роби већ у кретању новца који се наизглед безазлено пребацује посредством банака у иностранство због обављања легалних привредних активности. Исти аутори указују да је у овој другој фази

¹² Sanja Katušić-Jergović, *Pranje novca (pojam, karakteristike, pravna regulativa i praktični problemi)*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 14, broj 2/2007, стр. 621-622.

¹³ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 319.

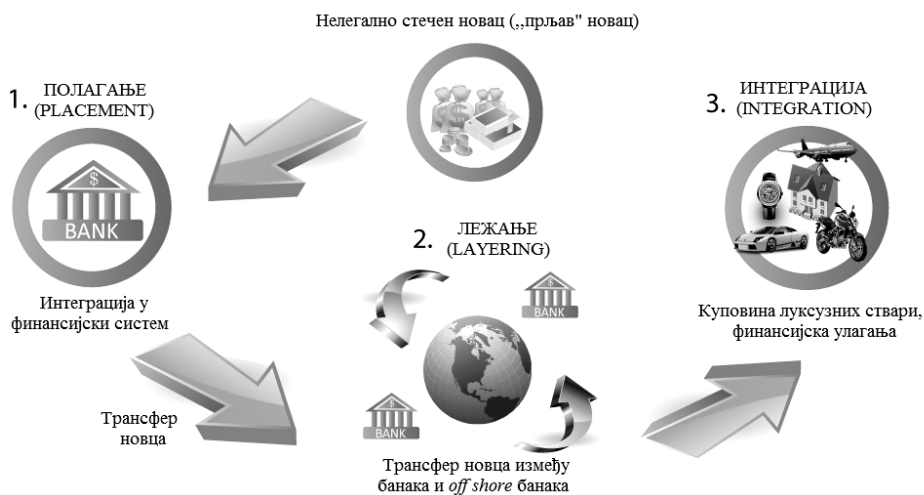
¹⁴ Sanja Katušić-Jergović, *op.cit.*, стр. 622.

¹⁵ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет - империја зла, op.cit.*, стр. 321.

прања новца од посебног значаја спровести појачану контролу пословања ових компанија, под чим се подразумева и контрола банковних рачуна.

Трећа фаза је фаза интеграције (*integration*). У овој фази процеса новац се укључује (интегрише) у легалну економију и финансијски систем првенствено мешањем са легитимним новцем, односно средствима која већ постоје у поменутих системима. На овај начин се отежава детекција правог извора новца, што уједино и представља циљ ове фазе прања новца. Након мешања новца, односно изједначавања легално и нелегално стеченог, често се новац „убацује“ у нове законите инвестиције, али понедак се реинвестира у репродуктивни циклус постојећих или нових криминалних делатности. Ову фазу карактерише више метода којима се поменуто постиже, а најучесталије су следеће: а) оснивање анонимних компанија у државама у којим је гарантована тајност. На овај начин се постиже могућност давања зајмова „самом себи“ из опраног новца кроз законите трансакције. Током овог процеса додатна „зарада“ се остварује кроз одбијање пореза због враћања зајма. б) Потраживања на основу лажних извозних и увозних рачуна на којима су увећане вредности робе, услед чега се са мање трансакција може више новца пребацити са банковног рачуна једног предузећа и једне земље на други банковни рачун од другог предузећа у другој земљи. Сврха рачуна са вредношћу робе је да се на основу њих може доказати порекло новца и в) доста често се користи још једна метода, за коју многи аутори указују да је веома једноставна, а ради се о трансферу новца (легалној) банци из банке која је у власништву лица из групе за прење новца. До власништва над „сумљивим“ банкама, аутори наводе, да се може доћи у државама за које се сматра да су „пореских рајеви“.¹⁶

Наведене фазе прања новца могу се и графички приказати ради лакшег сагледавања тока прања новца.

Схематски приказ уобичајених фаза прања новца¹⁷

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Схема је преузета са: <http://kycmap.com/what-is-money-laundering/>

Типологије прања новца у банкарском сектору

Банке, али и друге финансијске организације користе се као посредници за трансфер и депоновање новца, чије порекло проистичне из криминалних активности, о чему је већ и било речи. Многе студије су се бавиле овом проблематиком, тј. проблематиком коришћења постојећих легалних финансијских система за прање новца (преносом средстава са једног рачуна на други и сл.). Анализе добијених резултата студија покале су да се за ове активности чешће користе финансијски центри: а) са високим бруто домаћим производом (*GDP*), б) где постоји закон о банкарској тајни, в) где је им „одговара“ став владе према прању новца, г) центри са чланством у *SWIFT* глобалној мрежи, д) да нема конфликтних (ратних) стања и ђ) да нема корупције.¹⁸

Значај, сигурност и интегритет сваке банке је логичан и неспоран. Не може се замислити постојање економског система државе без стабилности која директно или индиректно произилази из легитимног рада банака. Управо због поменутог значаја банака, неопходно је да оне спрече улазак нелегалног капитала у постојеће легални финансијски систем.

Указано је на који се начин преко банака пере новац, а новије анализе указују да у временима економских криза, банке често покушавају да превазиђу те економске потешкоће нуђењем нових услуга и производа који потенцијално могу да буду искоришћени за убацивање илегално стеченог новца у финансијске токове. Један од начина на који лица из ланца прања новца могу да угрозе рад и легалност банака је путем куповине акција банака. На тај начин, посредно или непосредно, поменута лица учествују у управљању банком и креирању њене пословне политике, а све са циљем да илегално стечена средства легализују. Заштита од ових појава и свих каснији могућих негативних последица је у примени законских решења која се тичу власништва над банком и учешћа у управљачкој структури.¹⁹

Управа за спречавање прања новца Републике Србије је током свог рада идентификовала је најчешће начине преко којих се законом предвиђене банкарске услуге користе за прање новца кроз банкарски систем, а они су:²⁰ а) кредити са 100% депозитом као обезбеђењем или превремена отплата кредита, б) велике готовинске уплате без реалног основа или неуобичајене за клијента (често се као основ приликом уплата наводе друге трансакције или остале трансакције за „убацивање“ нелегално стеченог новца), в) плаћања по основу промета робе, а нарочито услуга са *off shore* компанијама (честа сукцесивна плаћања по основу пружања услуга истраживања тржишта, консалтинга, маркетинга, адвокатских и рачуноводствених услуга, куповине некретнина и др.), г) плаћања по основу услуга новоотвореним домаћим фирмама и д) готовинске

¹⁸ Љиљана Фијат, *Прање новца*, Банкарство 3-4/2008, стр. 28-29.

¹⁹ Управа за спречавање прања новца Републике Србије, *Типологије прања новца у Републици Србији*, стр. 6, преузето са <http://www.apml.gov.rs/cyr55/tdoc/%D0%A2%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B5.html> (10.05.2015.)

²⁰ *Ibid.*

уплате по основу позајмице оснивача за ликвидност предузећа (за интеграцију „прљавог“ новца, оснивачи правних лица злоупотребљавају овај законом дозвољен основ плаћања јер се, приликом уплата не тражи порекло средстава, нема ограничења која се односе на висину износа готовинске уплате и не опорезује се). Управа за спречавање прања новца је у својим анализама спознала следеће најзначајније аспекте ризика: а) ризик трансакција (фиктивне трансакције, подизања новца по разним основама, депозити, кредити, хипотекарне трансакције, разни пласмани, услужне трансакције, залог и др.), б) ризик понуђених производа банке (картице, хипотеке, кредити за разне намене, сертификати о депозитима, кастоди услуге, сефови и др.), в) ризик клијената (односно према клијенту, познавање, идентификација, откривање стварног власника) и г) ризик банке као финансијске институције (у власничкој структури банке, преко *off shore* компанија, кастоди рачуна или инвестиционих фондова учествују лица која могу утицати на њену политику везано за примену законом предвиђених стандарда који се односе на спречавање прања новца и финансирања тероризма).

Улога банке у превенцији прања новца

Из до сада свега изнетог, може да се закључи да су легалне банке, због своје позиције у финансијском систему, у константном ризику да буду злоупотребљене и да преко трансфера новца или услед продаје својих акција чине део процеса прања новца.

Поред законске инкриминације прања новца, која је неопходна али не и довољна основа, банке морају да оформе интерне програме уз помоћ којих ће се начинити све превентивне мере како би се поменуто онемогућило.

У складу са законским обавезама, банке у Републици Србији су начиниле следеће превентивне мере са циљем спречавања прања новца: а) именовање службеника који ће се бавити потањима спречавања прања новца. Именовање службеника се не односи само на централу банке већ да би се успоставио константан мониторинг, свака филијала је у обавези да именује, односно да овласти лице које ће се бавити пословима спречавања прања новца и финансирања тероризма на нивоу филијале. б) „Упознај свог клијента“ (*The customer due diligence - CDD*). Циљ ове мере је да се предвиди категоризација клијената према степену ризичности. Ова процедура се детаљно предвиђа *FATF* препоруком број 5²¹, у којој се између осталог наводи да је: неопходно извршити идентификацију клијента увидом и провером идентитета користећи личне документе; потребно је утврдити идентитет власника и структуру руковођења када се ради о правном лицу; потребно је прикупити информације о циљу и природи пословног односа и на крају потребно је спровести надзор над трансакцијама. в) Банка има обавезу да спроведе класификацију својих клије-

²¹ *FATF Recommendation 5: Customer due diligence and record-keeping*, преузето са: www.un.org/en/sc/ctc/do cs/bestpractices/f atf/40recs-moneylaundering /fatf-rec05.pdf (11.05.2015.)

ната у циљу процене ризика од прања новца, финансирања тероризма и криминалних активности и у складу са тим спроводи адекватан мониторинг на некој од признатих софтверских платформи. г) Службеници за спречавање прања новца имају обавезу да пријаве сумњиве клијенте, односно трансакције Управи за спречавање прања новца, када сматрају да постоји ризик или покушај прања новца. д) Континуирана обука запослених и свакодневно усавршавање превентивних мера.

Закључак

Прање новца (*money laundering*) представља легализацију капитала стеченог криминалном делатношћу кроз низ финансијских трансакција, а све како би се постигло успешно прикривање правог порекла тог капитала.

Процес претварања илегално стеченог новца прибављеног на незаконит начин у новац који се може користити у легалном (законитом) пословању представља дужи и често веома захтеван процес.

С обзиром да прање новца не познаје границе, односно оно представља глобални проблем, разумљиво је због чега је постојала потреба за стварањем јединственог правног оквира, на основу којег се прање новца инкриминисало на међународном нивоу, што је представило основу за касније имплементирање и у национална законодавства. У овом раду начињен је осврт на најзначајнија законодавна решења са којима се уређује ово питање.

Прање новца није једна радња, већ оно представља процес. Процес прања новца, у теоријском смислу, групише се у три фазе и то у фазу полагања, фазу лежања и фазу интеграције. Током разматрања ове проблематике, указано је на најзначајније карактеристике ових фаза, како би се у потпуности могао разумети и сагледати процес прања новца.

Иако банке нису једине финансијске институције које су свесно (банке које су основане због прања новца или банке чије су акције у власништву лица које се баве прањем новца) или несвесно укључене у прање новца, али њихов значај у раном препознавању и превенцији овог облика криминала је од изузетне важности. Значај, сигурност и интегритет сваке банке је логичан и неспоран. Не може се замислити постојање економског система државе без стабилности која директно или индиректно произилази из легитимног рада банака. Управо због поменутог значаја банака, неопходно је да оне могу да препознају и да спрече улазак нелегалног капитала у постојеће легални финансијски систем.

Литература:

1. Bjelajac, Željko, Organizovani kriminalitet - imperija zla, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013.
2. Bošković, Mićo, Organizovani kriminalitet, Policijska akademija, Beograd, 1988.

3. Đurić, Zvezdan, Siva ekonomija i korupcija, Ekonomski fakultet, Priština, 2003.
4. Jovašević, Dragan, Pranje novca, Međunarodni standardi i pravo Republike Srbije, Teme, godina XXXVII, br.4, str. 1833-1853.
5. Krivični zakonik, Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
6. Katušić-Jergović, Sanja, Pranje novca (pojam, karakteristike, pravna regulativa i praktični problemi), Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 14, broj 2/2007, str. 619-642.
7. Uprava za sprečavanje pranja novca Republike Srbije, Tipologije pranja novca u Republici Srbiji, preuzeto sa: <http://www.apml.gov.rs/cyr55/tdoc/%D0%A2%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B5.html> (10.05.2015.)
8. Financial action task force – FATF, recommendations and documents, <http://www.fatf-gafi.org>, (07.05.2015.)
9. Financial action task force - Recommendation 5: Customer due diligence and record-keeping, preuzeto sa: www.un.org/en/sc/ctc/docs/bestpractices/fatf/40recs-moneylaundering/fatf-rec05.pdf (11.05.2015.)
10. Fijat, Ljiljana, Pranje novca, Bankarstvo 3-4/2008, str. 26-34.

CRIMINAL ASPECT OF MONEY LAUNDERING AND PREVENTIVE ROLE OF BANKS

Summary: The process of „money laundering” in legal terminology and its meaning was first recognized in the first half of the twentieth century in the United States. In basic terms, from then until today, money laundering did not have a lot of changes, except it is for some of years a global problem. Money laundering still continues to undertake actions with which to achieve the legalization of capital, which is gained in addressing certain criminal activities in which the apply various financial transactions to disguise the true origin of the money, which results in the creation of legal resources for future investment. Considering that money laundering is a significant global problem, it could be understood the need for creating a legal framework to incriminate money laundering at the international level, to have easier implementation in national legislation. In addition to all mentioned above so far, special attention will be devoted to stages and forms of manifestation of money laundering, because it is not only a single action. In theoretical terms, money laundering can be grouped into three phases: the phase of placement, the phase of laying and the phase of integration. This paper will consider this issue by pointing to their most important characteristics in order to understand and observe the process of money laundering. In the fight against money laundering, banks have a special role, therefore we will consider this matter more closely, especially from the perspective of preventive action to protect the bank from money laundering.

Key words: money laundering phases of money laundering, money laundering typologies, preventive role of banks

АДРИЈАНА ВУКОВИЋ*
АЛЕКСАНДРА ПАВИЋЕВИЋ
Алфа универзитет
Београд

УДК 336.6:331.56
Монографска студија
Примљен: 13.04.2015
Одобрен: 11.06.2015

СИВА ЕКОНОМИЈА КАО ПОСЛЕДИЦА ПОРЕМЕЋАЈА ПРИВРЕДНЕ СТРУКТУРЕ

Сажетак: Савремени свет је осликан непрестаним променама, у којима кључ економског успеха лежи у способности њиховог разумевања и оптималном прилагођавању новонасталом пословном окружењу. Промене које се дешавају нису везане ни за једну специфичну тачку планете, али погађају сваку тачку појединачно. Сива економија као последица друштвених, културних, економских и историјских околности, присутна је свуда и погађа скоро сваку земљу. Висок ниво сиве економије представља симптом дубљих поремећаја привредне структуре, слабе примене закона и лошег функционисања институција. Економија у сенци представља трајан облик економских активности које се одвијају паралелно и у корелацији са формалном економијом. На тај начин сива економија најнепосредније утиче на садашњи и будући положај сваког појединца, домаћинства, предузећа, нације и државе у свету. Сива економија је последица друштвених, културних, економских и историјских околности. Она друштву наноси штету како економског, тако и социјалног карактера. Висок ниво сиве економије представља симптом дубљих поремећаја привредне структуре, слабе примене закона и лошег функционисања институција.

Кључне речи: сива економија, економска активност, привредна структура, тржишни поремећај, пореско оптерећење, БДП, незапосленост

Увод

Обављање економске активности одређено је правним нормама којима држава настоји да регулише, евидентира и опорезује економску активност и да управља привредним развојем. Међутим, иако држава настоји да у потпуности правно регулише обављање економских активности, увек постоје одступања. Та одступања од правних норми довела су до тога, да је знатан део економских активности остајао изван домашаја пореских власти и статистике.

Скуп свих економских активности над којима држава нема надзор, налазе се на ивици закона у такозваној „сивој зони“. Те економске активности су

* adrijana.vukovic@alfa.edu.rs, 064/144-05-67

део привреде који није обухваћен званичном статистиком, и на тај начин сива економија не подлеже опорезивању и не доприноси бруто домаћем производу (БДП) земље. Сива економија, као веома сложена појава обухвата различите активности и подложна је променама. Незаконити и делимично законити облици сиве економије узрокују избегавање плаћања пореза и доприноса за социјално осигурање, непоштовање прописаних стандарда рада, избегавање пословања у складу са прописаним процедурама, као и појаву тржишних поремећаја и структурних дисторзија. (Маџар, 2013)

Сива економија представља феномен који се јавља у скоро свим земљама у свету. (Милошевић, Голубовић, 2009:1). Као доминантна појава присутна је у економијама у транзицији и земљама са великим поремећајима. Сива економија је редовни пратилац транзиције, спона између старог система привређивања, који постепено нестаје, и новог који се тек развија. Али, проблем сиве економије постоји и у најразвијенијим земљама, у условима када је тржишна економија високо рангирана и где нема значајнијих институционалних празнина, које ће подстицати или омогућити раст нелегалне економије.

Сива економија и незапосленост као један од кључних фактора за њен раст

Услед дубљих поремећаја привредне структуре, слабе примене закона, лошег функционисања институција, неефикасности државе у решавању економских и социјалних проблема, расте склоност друштва ка сивој економији. Учествовање у сивој економији последица је друштвених, културних, економских и историјских околности у којима њени носиоци живе и раде. При постојању занемарљивих или спорадичних санкција за обављање активности у сектору сиве економије, као и при корумпираности разних нивоа власти, сива економија почиње постепено да задире у све секторе друштва.

Као главни узроци сиве економије наводе се висина пореског оптерећења и доприноса за социјално осигурање, пренаглашена регулација пословне активности, ниво незапослености, степен економског развоја, квалитет државних институција, квалитет услуга јавног сектора и однос и ставови грађана према сивој економији.

Када се говори о сивој економији, присутна је дилема о њеним негативним и позитивним странама, па чак и када се гледа из угла државе. Сиву економију првенствено карактеришу недостаци који могу да узрокују појаву дугорочних последица по једну земљу. Висок обим сиве економије указује на одсуство елементарних функција савремене државе, на бесмисленост постојања државних институција, као и на поремећај система вредности посматране заједнице, који излази из оквира достигнутог нивоа цивилизације модерног друштва. Сива економија директно утиче на смањење јавних прихода, што угрожава ефикасност пословања јавних институција, присиљавајући их да нуде мањи обим мање квалитетнијих јавних услуга и добара. (Томаш, 2010:46)

Иако сива економија са собом обично носи ту негативну конотацију, јер њено постојање уједно подразумева и губитак дела јавних прихода за државу, она ипак, са аспекта укупне економске активности, доноси и извесне користи друштву. Неформално запошљавање може се окарактерисати као позитиван резултат деловања сиве економије. Управо на тај начин се смањује незапосленост и пружа грађанима неопходна средства за живот.

Претерано уређење тржишта рада и високи трошкови рада у регистрованој привреди представљају покретачку снагу сиве економије. Да би се боље разумео феномен сиве, или како се суптилније назива скривене економије, неопходно је стећи основна сазнања о обиму и развоју тог феномена, о структури скривене радне снаге, као и о мотивима директног укључивања људи у неелегалне економске токове. Посебну пажњу треба посветити проблему раста сиве економије, тзв. црних (незаконитих) радњи и непријављеном раду. (Мацар, 2013)

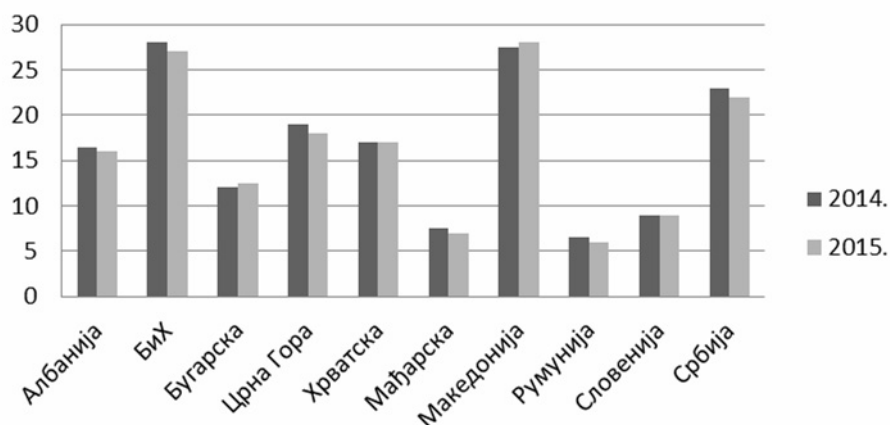
У сивој економији, у великој мери, послују и запошљавају се они који немају другог избора, јер не могу да пронађу посао у формалном сектору и на тај начин долазе до основних средстава за живот. Можда је то и разлог због ког владе у неким државама, у великој мери толеришу сиву економију. Поједине земље је чак промовишу, као нпр. Кина у другој половини деведесетих година прошлог века. (ILO, 2002)

Поставља се питање, где би вишак радне снаге могао да пронађе запослење и на тај начин обезбеди барем основна средства за живот, када не би постојале такве могућности у оквиру сиве економије? То питање не умањује негативне стране и последице сиве економије, већ у датим околностима у многим земљама света, на жалост представља рационално резонување и понашање у економској кризи. Већина људи улази у зону сиве економије због немогућности да пронађу запослење или започну сопствени посао у формалној економији.

Управо због тога и треба посветити посебну пажњу анализи стопе незапослености, јер незапосленост подстиче сиву економију. Како би се што правилније сагледао проблем незапослености, потребно је препознати њене појавне облике, односно, разумети одговарајући теоретски оквир и извући закључке на бази рапосложивих података и економетријских модела.

Стање и трендови у сектору незапослености радне снаге условљени су првенствено глобалним токовима, али изражавају и садржај економско-политичких мера које се предузимају у свакој земљи појединачно, како у области развоја привреде, тако и у политици запошљавања радне снаге. (Вуковић, Ђоковић, Рончевић, 2015:173)

Графикон 1: Стопа незапослености у 2014. и 2015. години

Извор: РЗС - Републички завод за статистику, 2015.

Узроци незапослености су многобројни и међусобно повезани. Почевши од транзиције и реструктурирања, тешког наслеђеног стања, али и институционалних и структурних ограничења. Промене у самој економској структури изазвале су велике промене на тржишту рада.

Тржиште рада институционално није било спремно за настале структурне промене, а структурну неравнотежу на тржишту рада још су додатно подстакли ратно наслеђе, нерешени политички односи и недовољно хармонизовани прописи који регулишу ту област. (Вуковић, Пушара, Ђоковић, 2014)

Заступљеност сиве економије у Европским земљама

Привредни циклуси, као и економске интеграције детерминишу присуство тј. обим сиве економије. Процес глобализације, актуелне и брзе промене, несигурност, ризик, све то драстично утиче на промене у начину рада и живота. Током периода рецесије, економске кризе, растуће незапослености, мање расположивог дохотка, смањене јавне потрошње, као и непредвидиве будућности, многи појединци теже ка активностима у сенци. Сива економија несумњиво омогућује појединцима да уживају у спорним користима на рачун многих тржишних актера, јавних добара и саме државе. (Маџар, 2013)

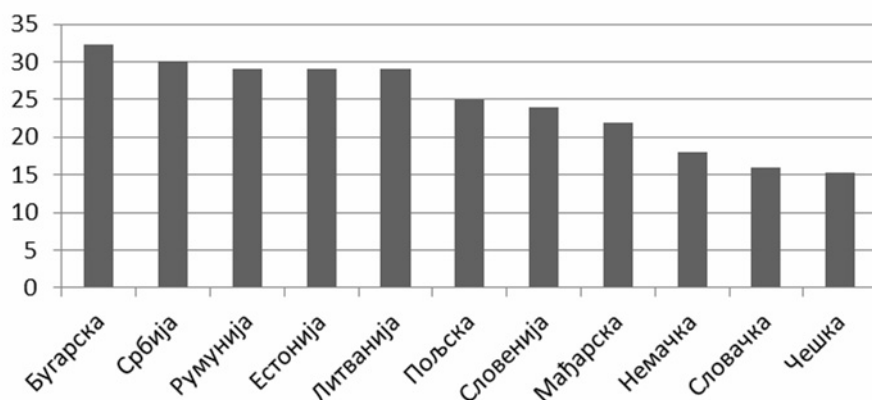
Када се посматра ниво заступљености сиве економије, пре се може говорити о проценама нивоа заступљености, односно учешћа у БДП или укупној запослености, него о мерењу. Мерење сиве економије је веома отежано, јер сива економија представља нерегистроване активности, скривене од власти и закона.

Обим сиве економије у земљама Европе износи 2,15 милијарди евра, што представља 17,01% БДП ЕУ-27 из 2011. године, односно 18,5% БДП ЕУ-27 из 2012. године. Скоро две трећине обима сиве економије присутно је у економ-

ски најмоћнијим земљама Европске уније – Немачкој, Француској, Италији, Шпанији и Великој Британији. За разлику од Аустрије и Швајцарске, у којима се обим економије у сенци креће између 7% и 8% званичног БДП тих земаља, у Пољској је та димензија пословања достигла ниво од 24% домаћег БДП. (Eurostat, 2013)

У земљама Источне Европе, обим сиве економије знатно је већи. Земље Источне Европе, попут Бугарске, Хрватске, Литваније и Естоније, бележе ниво сиве економије изнад 30% домаћег БДП, што је више у односу на европски просек заступљености скривене економије, који се креће од 19–20% БДП. (Schneider, 2013:22).

Графикон 2: Обим сиве економије у БДП у %

Извор: USAID, 2014.

Табела 1: Износ сиве економије у земљама Европе у периоду 2003.–2013. године

Година	Обим сиве економије у милијардама евра	Сива економија у домаћем БДП у (у%)
2003.	1,986	22,4
2004.	2,041	22,1
2005.	2,092	21,6
2006.	2,104	20,9
2007.	2,156	20,1
2008.	2,123	19,4
2009.	2,060	19,9
2010.	2,135	17,7
2011.	2,159	19,3
2012.	2,175	19,0
2013.	2,153	18,5

Извор: *The Shadow Economy in Europe*, Schneider, F., 2013.

У периоду до 2009. године борба против сиве економије давала је успешне резултате у ЕУ. Међутим, економска криза која је почела 2008. године, на различите начине утицала је на стање сиве економије широм европских земаља и региона. Од 2011. године учешће сиве економије у БДП ЕУ-27, вратило се на пређашњи ниво, док је ниво сиве економије током 2013. године достигао свој минимум (од 18,5% учешћа у домаћем БДП). (Eurostat, 2013)

Сива економија у Србији

Сива економија је један од највећих изазова са којима се суочава привреда Србије. Последице сиве економије видљиве су у областима утаје пореза, дисторзије тржишта, нелојалне конкуренције и неефикасне расподеле ресурса. Друштвено-економска ситуација у Србији је веома погодна за висок степен присутности сиве економије. Србија се већ дужи временски период налази у транзицији, остварује ниске стопе привредног раста, стопа незапослености је висока, владавина права је на ниском нивоу, државне институције су урушене, примена закона слаба, присутан је висок ниво корупције.

У многим земљама у транзицији, па тако и у Србији, сива економија представља значајно ограничење за развој тржишне економије, засноване на здравој конкуренцији. Она је значајна препрека за развој снажног сектора предузећа и за изградњу функционалне тржишне привреде. Иако је сива економија и даље важна „сигурносна мрежа“ за многе појединце у Србији, њене негативне последице по запослене, предузећа и друштво у целини далеко превазилазе њене предности. (Маџар, 2013)

Сива економија у Србији представља један од најозбиљнијих економских и политичких изазова. Учешће сиве економије у БДП Србије, у протеклих петнаест година, смањило се за једва 3% (са 33,2% у 2001. години на 30,1% у 2010. години). Сива економија је у Србији опадала током периода економског раста, а потом је од почетка економске кризе остала скоро непромењена. Иако су утаје пореза и сива економија биле присутне у Србији и пре 2008. године, светска економска криза пружила је додатне подстреке преласку регистроване привредне активности у сиву зону. Сива економија је у Србији, током 2012. године, износила 30% БДП, што Србију сврстава у групу негативних рекордера, попут Бугарске и Румуније (Фискални савет Републике Србије, 2013). Једино је Бугарска у 2010. години забележила већи обим сиве економије у односу на Србију за читавих 2,2%. Тај податак још више забрињава, ако се узме у обзир чињеница да се просечно учешће сиве економије у БДП европских земаља креће у распону од 19–20%, као и да оно (током последњих година) у Европи бележи сталан пад. Сива економија у Србији је тренутно на нивоу од 32% БДП, што је највише у Европи и за око 6% више, него у земљама региона. (Танјуг, 2014)

Иако је процењено да је обим сиве економије у Србији значајан, према статистичким подацима сива економија у Србији је тек за око 15% релативно

већа у односу на просек земаља Централне и Источне Европе, из чега се може закључити да је и порески јаз у Србији за приближно толико већи него у другим поменутих земаљама. Потенцијални додатни јавни приходи који би се, смањењем сиве економије у Србији могли остварити процењују се на 0,8-1,1% БДП у средњем року (до 3 године), тј. на око 2% БДП у дугом року (за пет од седам година). (ПКС, 2014)

У 2013. години укупан БДП износио је готово 34 милијарде евра, док је дефицит буџета био око милијарду и по евра.

Табела 2: БДП у Србији у периоду 2005.-2013.

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
Реални раст БДП-а (у %)	5,5	4,9	5,9	5,4	-3,1	0,6	1,4	-1	2,6
БДП (у млн евра)	21.103	24.435	29.452	33.705	30.655	29.766	33.424	31.683	34.263

Извор: РЗС - Републички завод за статистику, 2015.

Држава Србија због илегалног промета губи чак три милијарде евра годишње само по основу неплаћања пореза и доприноса. Сива економија на годишњем нивоу односи трећину БДП Србије, а према проценама аналитичара, земљи је потребно три до пет година да њен ниво сведе бар на степен који постоји у региону. (ПКБ, 2015)

Поједине студије показују да чак 28% предузећа у Србији ради нелегално, и то највише у грађевинарству (43%), пољопривреди (34%) и угоститељству и саобраћају (33%). У тим токовима ангажовано је више од пола милиона људи, а сива економија поред умањења државних прихода, смањује и легалну запосленост. (ПКБ, 2015)

Нелегална трговина чини скоро трећину промета у Србији, што наноси велике штете привреди, држави и потрошачима (ПКС, 2015). У укупној трговинској делатности у Србији сива економија учествује близу 30%, што је један од основних економских проблема. Трговина заузима значајно место у укупној привреди Србије, јер са 11,7% учествује у БДП, 19,8% у броју запослених, 37,27% у укупном приходу и 26,3% у укупном броју правних лица. У тој привредној грани запослено је близу 200.000 радника од чега у малим трговинама ради више од 140.000 људи. У Србији послује између 30.000 и 50.000 самосталних трговинских радњи. (еКапија, 2015)

Најактивније зоне сиве економије у трговини су велики градови, територија Новог Пазара, погранична подручја са Босном и Херцеговином, Македонијом, Бугарском, Румунијом и административна зона са Косовом и Метохијом.

Стање и трендови у сектору запослености, односно незапослености радне снаге имају велики утицај на сиву економију. Из угла економског развоја, незапослена радна снага представља неискоришћени економски потенцијал који треба искористити применом различитих мера развојне политике. Са дру-

ге стране, незапосленост радне снаге - нарочито ако је висока, проузрокује бројне социјалне, демографске и политичке последице, о којима свако савремено друштво мора да води рачуна. Због тога, решавање проблема незапослености радне снаге има различите аспекте: економске, социјалне, демографске, политичке и др. Сви они су међусобно повезани и условљени, а њихово средиште представља коришћење радне снаге, као развојног фактора.

Табела 3: Стопе незапослености, запослености и неформалне запослености

	Октобар 2010.	Април 2011.	Новембар 2011.	Април 2012.	Октобар 2012.	Април 2013.
Стопа незапослености	19,2	22,2	23,7	25,5	22,4	24,1
Стопа запослености	37,7	36,2	35,3	34,3	36,7	36,3
Стопа неформалне запослености	19,6	19,9	17,8	17,0	17,9	18,2

Извор: Анкета о радној снази, 2012., 2013., РЗС - Републички завод за статистику

Висока незапосленост радне снаге у Србији условљена је ниским степеном економског развоја и процесима економских реформи које се спровode задњих година. Радна снага остаје недовољно искоришћен развојни потенцијал, што доводи до бројних социјалних проблема у друштву. Таква незапосленост је неодржива, како из економских и социјалних разлога, тако и због тока евроинтеграцијских процеса у које је Србија ушла. (Вуковић, Ђоковић, Челик, 2013:135)

Закључак

Сива економија је веома сложена појава која обухвата различите активности и подложна је променама, у складу са развојем друштва. Може се рећи да сива економија обухвата економске активности и њима створене приходе којима се заобилазе, избегавају прописи, опорезивање или праћење од стране надлежних органа и власти. Сива економија представља део тржишних активности које су нерегулисане или недовољно регулисане од стране државе, и које стварају приходе и укључују легална добра, али су ван домена државне регулације.

Сива економија има последице на државни буџет због неплаћања пореза, што доводи до погоршања квалитета јавних услуга и повећања пореза у сектору формалне економије, а то даље има за последицу још већи пораст неформалне економије и успоравање економског раста. Све то утиче како на смањење животног стандарда буџетских корисника, тако и на смањење благостања свих грађана. У складу са тим, егзистенција сиве економије негативно утиче и на ауторитет власти, као и на поверење грађана у институције система.

Политика смањења сиве економије обухвата опште реформе које, кроз стварање повољног амбијента за пословање у формалном сектору, утичу на смањење сиве економије, као и подстицајне мере непосредно усмерене на сиву

економију. Да би се створили услови за сузбијање сиве економије, неопходно је успоставити владавину права, ефикасне и здраве државне институције. Потребно је да се створе услови за бржи привредни развој, да се оствари економски раст и на тај начин смањи незапосленост, тј. да се створе услови за запошљавање у формалном сектору и побољша квалитет јавних услуга. Треба створити повољан амбијент за пословање у формалном сектору, остварити економску стабилност, и на тај начин учествовање у сивој економији учинити мање примамљивим.

Литература:

1. eKapija, www.ekapija.com, 2015.
2. Eurostat, epp.eurostat.ec.europa.eu, 2013.
3. Fiskalni savet Republike Srbije, (2013), Ocena fiskalne strategije 2014-2016. i predlog budžeta za 2014. godinu, www.fiskalnisavet.rs
4. ILO - International Labour Organization, www.ilo.org, 2002.
5. Madžar, L. (2013): *Siva ekonomija u Srbiji u svetlu tendencija u evropskim zemljama*, Beograd
6. Milošević, G., Golubović, N. (2009): *Socijalno-ekonomski aspekti nelegalne ekonomije kao determinante ekonomske krize u Srbiji*, Kultura Polisa, Novi Sad
7. PKB - Poljoprivredna korporacija Beograd, www.pkb.rs, 2015.
8. PKS - Privredna komora Srbije, www.pks.rs, 2015.
9. RZS - Republički zavod za statistiku, www.stat.gov.rs, 2015.
10. Schneider, F. (2013): *The Shadow Economy in Europe*, www.atkearney.com/financial-institutions
11. Tanjug, www.tanjug.rs, 2014.
12. Tomaš, R. (2010): *Crisis and Gray Economy in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo
13. USAID, www.usaid.gov, 2014.
14. Vuković, A., Đoković, G., Čelik, P. (2013): *Position of entrepreneurship in Serbia influenced by transition process and macroeconomic trends*, Ekonomika, Niš
15. Vuković, A., Đoković, G., Pušara, A., (2014): *Nezaposlenost kao ključni faktor razvoja i nestabilnosti privrede u regiji*, Konferencija ANTIM, Beograd
16. Vuković, A., Đoković, G., Rončević, D., (2015.): *The necessity of solving the youth unemployment*, Ekonomika, Niš

THE SHADOW ECONOMY AS A CONSEQUENCE OF THE ECONOMIC STRUCTURE

Summary: The modern world is painted with constant changes, and economic success lies in the ability of their understanding and optimal adjustment to the new business environment. The changes are not related to any specific point of the planet, but affect each count individually. The shadow economy as a result of social, cultural, economic and historical circumstances, is everywhere and affects almost every country. The high level of gray economy is a symptom of deeper disorders economic structure, weak law enforcement and poor functioning of institutions. Shadow economy represents a permanent form of economic activity which is parallel and in correlation with the formal economy. In this way, the gray

economy most directly affect the present and future position of each individual, households, companies, nations and countries in the world. The gray economy is a result of social, cultural, economic and historical circumstances. It is injurious to both economic, and social character. The high level of gray economy is a symptom of deeper disorders economic structure, weak law enforcement and poor functioning of institutions.

Key words: gray economy, economic activity, economic structure, market disorder, the tax burden, GDP, unemployment

ПОРЕСКА КУЛТУРА

Сажетак: Данас се пореска култура сматра делом националне културе. Културне норме и историјски развој институција одређују пореске прописе. Пореска култура укључује понашање обвезника, политичара, пореског особља, експерата, и академске јавности. Зато се разлике у развоју културе последично рефлектују и на однос према плаћању пореза. Унапређење рада и сарадња са пореским обвезницима у развијеним демократским друштвима је стални задатак пореске управе у циљу промовисања позитивног става према пореском систему, што укључује и неопходност развоја пореске културе. Развој пореске културе подразумева поштовање права пореских обвезника, с једне стране, и испуњавање пореских обавеза као грађанске дужности, с друге. С обзиром на то да у већини сфера живота обавезе имплицирају и одређена права, у том смислу ни област опорезивања није изузетак. Имајући у виду потребу заштите права пореских обвезника кроз јаснија правила у времену када пореско законодавство постаје сложеније а развој технологије отвара нове могућности за размену информација, данас се у свету овој проблематици даје већи значај.

Кључне речи: пореска култура, пореска управа, права обвезника, корупција

Увод

Имајући у виду различите културне образце понашања и различите пореске системе у условима глобализације, пореска култура укључена је у природу и карактер јавних финансија сваке државе (Nerré, 2008: 153- 167). Уз то, пореска култура лоцирана је на раскрсници привреде, социолошких и историјских фактора утицаја. Концепт пореске културе често се објашњава значењем пореза и саме културе у једној земљи.

Проблем влада и пореских управа у многим државама данас је да не могу да наплате прописане пореске обавезе а као примарни разлог таквог стања често се наводи проблем пореске културе. Зато је већи број земаља у свету је у протекле три деценије посветио посебну пажњу унапређењу односа пореске управе са пореским обвезницима. Бројна емпиријска истраживања новијег

* hrustic8@yahoo.com

датума указују да унапређење рада пореске управе у домену поштовања права пореских обвезника утиче на добровољну сагласност у испуњавању њихових пореских обавезе, и на постизање поверења у порески систем. Увидело се да побољшање тих односа утиче на повећање пореских прихода и смањење броја пореских прекршаја. Понашање пореске управе променило се у правцу сарадње, давања савета, прецизирања и заштите права пореских обвезника (у даљем тексту: обвезник). Право на приватност, поверљивост и тајност пореских података, право приступа и коришћења пореских информација, право на жалбу на одлуке пореских органа, су основна права обвезника у свим демократским друштвима.

Стратегија односа побољшања односа између пореских органа и обвезника које су спровеле тржишно развијене земље у свету захтевала је спровођење посебне обуке пореског особља и осмишљавање њиховог рада уз ангажовање посебних агенција у односима са јавношћу, издавање памфлета, брошура, и друге литературе. Постоје и специјално оформљена друштва или форуми обвезника где се дискутује о свим нацртима и предлозима пореских закона пре њиховог усвајања.

Развој и елементи пореске културе

Једна од значајних поука из досадашњег процеса пореских реформи у многим земљама је да је за успех реформе важан развој пореске културе. Развој пореске културе подразумева испуњавање пореских обавеза од стране обвезника као грађанске дужности и поштовање права обвезника од стране пореских органа. Такође, и да се обвезници подучавају и да пре усвајања и примене пореских закона буду упознати са нацртима тих закона, да им се пружи прилика да дају своје сугестије и мишљења. Све те мере увелико могу да допринесу да порески систем буде ефикаснији.

Класично схватање пореске културе било је ограничено на креаторе пореског система. Међутим, новија тумачења дефиниције пореске културе неизоставно дају централну улогу обвезницима и комуникацији између обвезника и пореске управе (Martinez-Vazquez and McNab, 2000: 273-298. Савремена интерпретација пореске културе чак уводи у дефиницију пореске културе и порески менталитет (Frey and Holler, 1998: 27-44).

Култура је динамичан феномен изложен разним утицајима (Granovetter, 1985: 481-510). У том смислу, полази се од тога да је порез историјска категорија, са економским и социјалним ограничењима (Strümpel, 1969: 13-32) На тој линији одређивања пореске културе констатује се да се не може очекивати да је 'исправно' опорезивање независно од времена и локације. Тиме, егзистирање или стварање универзалног и 'објективно доброг' пореског система постаје имплицитно немогуће (Scheer, 1996: 155-198). Зато је пореска култура специфична за сваку државу – утемељена на традицији опорезивања.

У време 50-тих и 60-тих година прошлог века почело је студиозније разматрање категорија пореске културе, пореског менталитета, пореског морала и

пореске дисциплине (Schmölders, 1970: 300-306). Порески менталитет укључује ставове и обрасце понашања које обвезници имају наспрам пореза и државе. Генерално, порески морал повезан је са добровољним плаћањем пореза и осећајем обавезе према држави или заједници.

Пореска култура укључује све релевантне формалне и неформалне институције које су повезане са националним пореским системом и његовом практичном применом.

Културне норме и историјски развој институција одређују пореске прописе. Пореска култура укључује понашање обвезника, политичара, пореског особља, експерата, и академске јавности. Зато се разлике у развоју културе последично рефлектују и на однос према плаћању пореза (Netté, 2003: 34-41).

Пореска култура има важну улогу у пореском систему. Повезана је са пореском утајом, пореским прекршајима, добровољним плаћањем пореске обавезе и пореским моралом. Пореска култура последица је актуелног става о пореском систему, уверењима и вредностима друштва. Зато све категорије које су резултат односа између обвезника и пореске управе у пореском систему, конституишу пореску културу.

Уколико се жели постићи сагласност обвезника у погледу испуњавања њихових пореских обавеза, нужно је и законско регулисање права обвезника. Поштовање права обвезника превасходно је одговорност и обавеза пореских органа. Зато се поставља питање која су права обвезника у пореском систему, како су заштићена, које су обавезе пореских органа према обвезницима, ко контролише пореске органе у испуњавању тих права и на који начин се обвезници могу жалити на непоштовање установљених права.

Данас смо сведоци примене новог концепта који се тиче улоге пореске управе у демократском друштву. Главни елемент који на најбољи начин показује у чему се састоји нови концепт је да је основна функција пореске управе као јавне институције да пружа услуге својим грађанима. Зато се данашњи тренд побољшања ефикасности рада пореске управе огледа у повећању професионалности у раду и стручном оспособљавању особља на начин да модерна пореска управа постаје све више организација која ради у смеру унапређења пореске културе.

Основни задатак пореске управе је да изврши наплату и контролу пореске обавезе уз јачање свог интегритета у извршењу поверених задатака. Очекује се да порески органи врше наплату пореских прихода на коректан начин и у складу са законом. Да би постигли те циљеве нужно је да се баве питањем ефикасности свог рада и истраживањем проблематике постизања веће сагласности обвезника у испуњавању пореских обавеза.

За разлику од приступа према којем су у дугогодишњој пракси пореске управе у фокусу били порески приходи, савремена оријентација у раду пореске управе усмерена је ка развоју пореске културе, унапређењу метода рада и односа са обвезницима. Превасходно, јединствена примена пореских закона у целој земљи би требало да буде основно полазиште на начин којим се подржава професионализам институције пореске управе.

Пореска култура и развој демократије

Развој пореске културе јача позитиван став пореске управе према обвезницима и представља једну врсту социјалног капитала. Култура договора базирана на демократској основи ослања се на учешће обвезника у доношењу политичких одлука и квалитет расправе.

У земљама неразвијене демократије, слабости у раду институција и нејасна улога државе свакако доводи до пораста корупције и сиве економије. У срединама у којима нема демократских традиција и независних институција, у срединама са укорјењеном бирократском структуром и партијским државним органима, далеко је лакше применити обрасце ауторитарног политичког понашања. У тој ситуацији, развијена је подесна подлога за манипулисање и политички ауторитаризам, тако да је и порески морал низак. Без сумње, социолошко-демографска и социјално-економска ситуација грађана утичу на порески морал. Постоје бројни кључни фактори важни за сагледавање пореског морала. Политички ставови и, генерално, неповерење у државне институције, умањују добровољно плаћање пореза, чиме су и буџетски приходи нижи (Tekeli, 2011: 19-22.).

На развој пореске културе свакако утиче развој демократије и институција, поготово независна улога суда. Добровољна сагласност обвезника да плаћају пореске обавезе под утицајем је и личног става обвезника о ефикасности пореског система и казнене политике. Како обвезник прихвата владу и има ли уверење да се новац од обвезника троши на прописан начин, да ли је порески систем правичан или дискриминаторан, да ли на исти начин важи за све, да ли има доста изузетака и корупције, та питања су данас базични принципи у опорезивању, а уједно су и најважнија за порески морал и формирање става обвезника. Стога, одговорна влада је есенцијална за развој јасне и здраве пореске политике која обезбеђује оквир за конзистентан порески систем у целини.

Друго, заштита од политичког утицаја је значајна за демократско функционисање институција система. У том смислу је битно ко и које врсте контроле се спроводе над радом пореске управе. Да ли контролу рада пореске управе врше посебна владина тела, агенција или скупштина.

Ради спречавања корупције и разних видова злоупотреба, изузетно је значајно да унутар пореске управе постоји унутрашња контрола, која би се, између осталог, бавила и праћењем резултата контроле, учесталости, трајања и врста контроле, садржаја записника, закључака и препорука за будуће контроле.

Пореска култура и поверење у институције

Заједница верује управи која није корумпирана, која на једнак начин третира све обвезнике и у чијем раду су минимизирани појединачни интереси наспрам друштвених. Зато је задатак и саме пореске управе да промовише мере за јачање угледа и свог интегритета. Резултати емпиријских истраживања су

да се корупција и порески приходи налазе у чврстој корелацији, односно да квалитета рада пореских институција одређује ниво корупције (Ivanyna, Moumouras and Rangazas, 2010: 5-22). *De facto*, корупција утиче на повећање пореских стопа уз истовремено смањење пореских прихода.

Специфичности пореске културе сваке државе обухватају све институције које су у вези са националним пореским системом и његовом практичном применом. Пореска култура се често почела користити као детерминанта успеха пореске реформе у некој држави. Осим тога, пореска култура се сматра делом националне културе (Sinkuniene, 2005: 177-192).

Унапређење рада и сарадња са обвезницима у развијеним демократским друштвима је стални задатак пореске управе у циљу промовисања позитивног става према пореском систему. На развој пореске културе утиче више фактора. Уколико влада покаже да се порески приходи троше рационално и наменски и да се обвезници увере да нема корупције, онда се може утицати на став обвезника и повећање нивоа добровољне сагласности у испуњавању пореских обавеза.

Шта је показатељ пореске културе? Уколико пореска култура одражава однос између обвезника и пореске управе у пореском систему, онда одговор на ово питање укључује понашање обвезника и пореске управе. Поверење обвезника је уско повезано са нивоом пореске културе, јер поверење је резултат перцепције правичности, поверење укључује очекивање. Уколико обвезник очекује да ће се порески приходи трошити у јавне сврхе на начин да се грађанима обезбеђују одговарајуће јавне услуге, и ако постоје транспарентни показатељи таквог рада владе, онда обвезници имају поверење у владу и порески систем. На тај начин се повећава добровољна сагласност у плаћању пореза и тиме се поверење у порески систем и рад владе истиче као детерминанта пореске културе (Torgler, Demir, Macintyre and Schaffner, 2008: 314-339). Добровољна сагласност за плаћање пореза је већа ако обвезници имају позитиван став о пореском систему и влади, ако пореска управа наплаћује порез на фер и ефикасан начин и уколико се користе порески приходи у користе на прописан начин у корист грађана што је изузетно важно за функционисање пореског система.

Оцена обвезника о раду пореске управе

За оцену рада пореске управе важан је став обвезника ради провере доследне примене пореских прописа, поштовања права обвезника и могућности настанка или сузбијања корупције. У фокусу су права обвезника и квалитет услуга које пореска управа пружа обвезницима и унапређење професионалности у обављању пореског поступка. Основно начело у контактима пореске управе са обвезницима морало би да буде доследна примена закона, на коректан и професионалан начин.

Готово све земље чланице ОЕЦД практикују подношење извештаја о оценама обвезника о раду пореске управе. Оцене обвезника се проучавају пу-

тем регуларних или *ad hoc* анкета, извештаја комисија од стране надлежних јавних органа или приватних института. Став обвезника о томе да ли су благо-времено информисани о променама пореских прописа и да ли су сви подвргнути истом пореском третману је важан показатељ рада пореске управе.¹ Резултати рада пореске управе оцењују се у зависности од установљених критеријума у некој земљи. Истраживање става обвезника може се заснивати и на расположивим статистичким подацима, попут података о просечном времену трајања жалбеног поступка, изменама решења пореских органа од стране суда, утврђених грешки кроз плаћене камате обвезницима као резултата жалбеног поступка, број жалби и трајање жалбеног поступка, брзина одговора на питања и захтеве обвезника, број приговора и сугестија на рад пореске управе, итд. Јединственост примене пореских прописа може се проверити путем упоређења наведених фактора и њихове учесталости између различитих региона унутар земље.

Према томе, о оцени рада пореске управе постоје различити показатељи: износ наплаћених пореских прихода у односу на планиране; учешће трошкова у наплаћеним пореским приходима, односно економичност рада; број обрађених пријава, извршених контрола, откривених прекршаја и износ наплате утајених прихода; квалитет сарадње са обвезницима и став обвезника о раду пореске управе. Све те мере доприносе развоју пореске културе.

На рад пореске управе свакако утиче сложеност пореских прописа, једноставност и разумљивост, политички притисци, технолошке промене, глобализација и социјална ситуација у држави (Carson McNeill, 2010: 14-18). Када је у питању одређивање тачног износа пореза који се мора платити изузетно је важна интерпретација закона, односно да закон буде јасан и недвосмислен. Тиме се стварају проблеми у пракси, што негативно утиче на испуњење пореских обавеза јер се пружа могућност за различите и субјективне интерпретације прописа, чиме се уједно отвара и простор за корупцију.

На ниво испуњавања пореских обавеза утиче више фактора. Пре свега, висина пореске обавезе, сама примена закона и да ли су закони јасни и једноставни. Неизвесност закона у примени и честе промене збуњују обвезнике. Досадашња искуства су показала да неизвесност и недоследност у примени, сталне и честе промене пореских прописа, тешкоће у разумевању и израчунавању пореске обавезе услед сложености пореских прописа, конфузије, недоречености и арбитарност, лоше утичу на ниво испуњавања пореских обавеза. Без сумње, велики број разних образаца, пријава и подзаконских аката, чине порески систем неекономичним и нефункционалним.

Истраживање става обвезника о раду пореских органа постао је значајан задатак у многим државама развијене тржишне привреде. На пример, у Норвешкој, Данској, Немачкој и Шведској, раде се анкете које се баве истраживањем мишљења обвезника. У Шведској, Финској и САД те анкете често врше приватне компаније, а у Шпанији независне институције, да би оцена била

¹ На пример, у Србији до сада никада није спроведена анкета обвезника о оцени рада пореске управе и поштовању права обвезника.

професионалнија и да би се осигурала поверљивост анкетираних. У Француској, Генерална пореска дирекција бави се испитивањем става обвезника о квалитету услуга пореских органа и заштити њихових права.

Права пореских обвезника

Данас се на релацији односа између обвезника и пореске управе, ефикасном пореском управом сматра управа која (Principles of good tax administration of the OECD Committee on fiscal affairs, 2003: 23-26.):

- 1) примењује пореске законе на фер, поуздан и транспарентан начин;
- 2) поштује права обвезника и у пореском поступку и примењује високе етичке стандарде;
- 3) доследно, квалитетно и благовремено пружа информације обвезницима, одговара на молбе и свако обраћање обвезника на тачан и примеран начин;
- 4) користи информације о обвезницима само у случајевима прописаним законом;
- 5) развија добре односе са обвезницима;
- 6) кад год је то могуће даје прилику обвезницима да коментаришу нацрте пореских прописа, примедбе и сугестије.

Фундаментална права обвезника су да имају право на:

- непристрасан и праведан третман;
- увид у податке о утврђивању и наплати пореза које о њему води пореска управа и да захтева измену нетачних података;— благовремену информисаност;
- доследну примену законских одредби;
- жалбу;
- стабилност пореских закона;
- поверљивост и тајност података и информација;
- поштовање приватности обвезника.

Право на стабилност пореских прописа

Да би порески систем пружио очекиване резултате, нужна је и уздржаност од честих измена и допуна пореских прописа. Свака промена пореских прописа морала би да се врши на основу *ex ante* анализа о финасијским, социјалним и пореско-техничким ефектима тих промена. Тиме би се ограничиле опасности од могућих брзих и честих измена законских одредби, што је свакако непожељно и за обвезнике и за пореску управу. Обавеза владе би требало да буде да послови припреме закона и припреме пореске управе буду осмишљени и студиозни. Обвезници би морали да имају право на стабилност пореских закона. Практично, то право за обвезнике представља заштиту од честих промена пореских одредби и закона у целини, којима се стално мењају услови привређивања, што неповољно утиче на пословне резултате привредних субјеката и на повећање трошкова управе (Хрустић, 2013: 623-635).

Право обвезника на стабилност пореских прописа практично би требало да буде императивна обавеза и одговорност владе да послови око припреме

закона и припреме пореске управе буду осмишљени и студиозни, да предлози законских решења садрже аналитичку подлогу при чему је искључена свака површност и паушалност. У случају промене пореског прописа, обвезници би се путем упутстава о пореским последицама морали унапред упознати са свим пореским консеквенцама пре деловања промена у циљу благовременог предузимања потребних припремних активности. Принцип да "непознавање закона никога не оправдава" поред мноштва пореских прописа, изгледа као иронија због сложености и обимности, честих измена и допуна пореских прописа. Зато се порески систем не би смео често мењати јер инвеститори желе извесност.

На пример, у Србији се Закон о акцизама од 2001. године до данас мењао 25 пута, Закон о пореском поступку и пореској администрацији, усвојен крајем 2002. године, 19 пута, а Закон о порезу на доходак грађана усвојен 2001. године, 17 пута, итд.²

Право на правичност у опорезивању

Право на правичност у опорезивању неодвојиво је од економских и социјалних права грађана тако да је у великој породици савремених људских права. Да ли ће принцип правичности или право на правичност у опорезивању бити примењено у пракси превасходно зависи од постигнутог нивоа развоја демократије. Међутим, иако формализирана у бројним правним документима, економска и социјална права грађана остају нормативно неразвијена. Упркос чињеници да се та група права нашироко сматра пожељним циљем, реторички корисним, показује се да она заправо имају низ упитних практичних импликација према државној политици и расподели средстава унутар конкретних политичких заједница. Имајући све то у виду, није ни чудо што су ова права поготово у државама у развоју и у државама у транзицији систематски занемаривана јер на постигнутом нивоу развоја демократије, нису ни дошла на дневни ред. Данас је у свету у области опорезивања распрострањен став да порези треба да буду правични. Тај став нејчешће подразумева да је праведно оно опорезивање које је равномерно распоређено на све обвезнике у складу са њиховом економском снагом. Тако се принцип правичности изражава у виду плаћања пореза сразмерно економској снази обвезника (*the ability to-pay principle of taxation*).

Показатељи економске снаге су, пре свега, мерљиви, то је новчана вредност прихода, дохотка, имовина и потрошња. Узимајући у обзир економску

² Закон о акцизама, *Службени гласник РС*, бр. 22/01, 73/01, 80/02, 43/03, 72/03, 43/04, 55/04, 135/04, 46/05, 101/05, 61/07, 5/09, 31/09, 101/10, 43/11, 101/11, 6/12, 43/12, 76/12, 93/12, 119/12, 8/13, 47/13, 68/14, 142/14. Закон о пореском поступку и пореској администрацији, *Службени гласник РС*, бр. 80/02, 84/02, 23/03, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05, 62/06, 61/07, 20/09, 72/09, 53/10, 101/11, 2/12, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14. Закон о порезу на доходак грађана, *Службени гласник РС*, бр. 24/01, 80/02, 135/04, 62/06, 65/06, 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11, 93/12, 114/12, 47/13, 48/13, 108/13, 57/14, 68/14.

снагу то значи да је сваки грађанин дужан да доприносе извршењу задатака и функција државе према сопственим економским могућностима, зависно од висине прихода, дохотка, имовине или потрошње. Оцена о правичности увек се доноси на основу упоређења и разматрања положаја једног обвезника у односу на другог, јер правичност увек подразумева једнакост, а она као и равноправност може постојати само ако је могуће упоређивање (Vuchetich, 2007: 47-76.).

Фундаментално питање у опорезивању је хоризонтална и вертикална једнакост. Обвезници који су у истом економском положају би требало да буду једнако опорезовани (хоризонтална једнакост), а обвезници који су у различитом положају, различито (вертикална једнакост). Захтев за вертикалном једнакошћу значи да лица са већом економском снагом плате већи порез него лица са мањом економском снагом. Оба концепта, и хоризонтална и вертикална једнакост, у складу су са принципом плаћања пореза према економској снази или способности плаћања. Хоризонтална једнакост уобичајено одражава праведност пореског система, док вертикална одражава остварење праведне прерасподеле дохотка у заједници и циљева социјалне политике (Хрустић, 2011: 173-201).

Сам закон обавезује да се примењује, те се сматра да сама примена неког закона представља правичност, јер се тим законом додељују нека права. Да ли је неки закон правичан доводи до питања шта је то идеја права, да ли је циљ да се постигне правичност? Кључни атрибут правичности је једнакост пред законом, а правичност је услов и извор опстанка праведне заједнице.

Међутим, политичка воља је неопходна за остварење правичности. Правичност не можемо сагледавати са појединачног аспекта него са аспекта користи заједничких интереса, јер она мора да буде у вези са општом корисности која произлази из праведног закона. Са променама у друштву, тј. променама у друштвено-економским и политичким односима мења се и садржај појма правичности у опорезивању (Димитријевић, 2012: 69).

Поред тога, појам непристраности је, такође, важан атрибут правичности. Бити непристрасан значи изоловати сваку могућност неједнаке или неправедне расподеле. Из овога бисмо могли извести закључак да је непристрасност инструмент помоћу којег се свако лице управо третира онако како заслужује. Зато се на појам правичности може гледати и у контексту друштвено остварљиве социјалне праведности. Ако је правичност важно морално начело, са тог становишта се примена принципа правичности у опорезивању може поистоветити са достигнутим нивоом морала у некој заједници.

На данашњем нивоу друштвеног развоја, у 21-ом веку, питање правичности опорезивања не би смело да буде занемарено јер разумевање нормативних темеља социјално-економских права омогућује важну моралну основу таквог захтева. Принцип правичности сам по себи чини темељ друштвеног развоја у сваком погледу, укључујући и сферу опорезивања.

Сива економија

Са аспекта принципа правичности опорезивања, повећање јавних прихода уз смањење обима сиве економије захтева обавезно унапређење ефикасности у раду пореске управе. Штета од неефикасне управе за државу је велика, пошто остаје без потенцијалних пореских прихода. Извршење послова контроле не би смело да личи на хајдучију, већ захтева кадровски стручнију и информатички опремељену организацију. Функционисање законске регулативе се *de facto*, не може успешно реализовати без одговарајуће техничке опремљености и унапређења рада пореске управе, поготово њених контролних органа.

Поставља се питање како у земљи са ограниченим средствима ојачати пореску управу. Прво, пореска управа захтева јасну стратегију са приоритетима. Полазна основа мора да буде да је пореска управа важна државна институција. Уколико је та управа неефикасна може се усвојити најбољи закон али се неће применити или ће се погрешно примењивати и давати мале приходе. Друго, земља у којој је пореска култура ниска би требало да уложи напор у правцу стварања климе да се пореске обавезе прихватају као грађанска дужност. У том смислу обвезници морају да се увере зашто се плаћају порези, односно да се порески приходи троше рационално и праведно, да нема корупције. На тај начин се може утицати на став обвезника и добровољну сагласност у испуњавању пореских обавеза.

Закључак

Приоритетан задатак у раду пореске управе је да обезбеди наплату прописаних пореских прихода, што је уједно и најважнији показатељ о ефикасности њеног рада. Међутим, тај задатак је теже остварити уколико је степен развијености пореске културе низак. На развој пореске културе утиче мноштво фактора. Један од важних фактора је и јасност и прегледност пореских прописа, једноставност пореског поступка, али и квалитет услуга које пореска управа пружа обвезницима. Зато се данас велики број пореских управа у свету бави питањем поједностављења пореског поступка и побољшањем квалитета услуга које се пружају обвезницима да би се повећао степен испуњења пореских обавеза.

Од савремене пореске управе очекује се да се бави развојем пореске културе, проучавањем резултата свог рада, развојем метода контроле и побољшањем економичности у раду. Резултати рада пореске управе су постали показатељ способности и презентације легитимности политичке странке на власти.

Полазећи од чињенице да је порески систем ефикасан само ако широки сегмент становништва даје сагласност и пружа пристанак у погледу прописаних обавеза у пореским законима, установљење и поштовање права обвезника има велики значај. Унапређење сарадње са обвезницима *in corpore* би морало да буде стални задатак пореске управе у циљу промовисања позитивног става

према пореском систему. Недоследна примена пореских прописа свакако утиче на ниво сиве економије. Тај проблем изискује напоре у јачању административних капацитета.

Литература:

1. Birger N. Tax Culture: A Basic Concept for Tax Politics (March 2008). *Economic analysis & Policy*, Vol. 38, No. 1, p. 153- 167.
2. Vuchetich L. (2007). Pravednost i pravičnost u filozofiji prava, *Pravnik*, 41, 2 (85), str. 47-76.
3. Dimitrijević M. (2012). *Pravni položaj poreskih obveznika*, SKC, Niš, str. 69.
4. Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology (AJS)*. 91: 481-510.
5. Hrustić H. (2013). Poreska politika bez strategije, *Pravo i privreda*, Udruženje pravika u privredi Srbije, XLX, br. 7-9/2013, str. 623-635.
6. Hrustić H. (2011). «Porez na dohodak građana», u: Poreska harmonizacija u Evropskoj uniji, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 173-201.
7. Zakon o akcizama, *Službeni glasnik RS*, br. 22/01, 73/01, 80/02, 43/03, 72/03, 43/04, 55/04, 135/04, 46/05, 101/05, 61/07, 5/09, 31/09, 101/10, 43/11, 101/11, 6/12, 43/12, 76/12, 93/12, 119/12, 8/13, 47/13, 68/14, 142/14.
8. Zakon o porezu na dohodak građana, *Službeni glasnik RS*, br. 24/01, 80/02, 80/02, 135/04, 62/06, 65/06, 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11, 93/12, 114/12, 47/13, 48/13, 108/13.
9. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, *Službeni glasnik RS*, br. 80/02, 84/02, 23/03, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05, 62/06, 61/07, 20/09, 72/09, 53/10, 101/11, 2/12, 93/12, 47/13, 108/13; 68/14, 105/14. Zakon o porezu na dohodak građana, *Službeni glasnik RS*, br. 24/01, 80/02, 135/04, 62/06, 65/06, 31/09, 44/09, 18/10, 50/11, 91/11, 93/12, 114/12, 47/13, 48/13, 108/13; 57/14, 68/14.
10. Ivanyina M., Moumouras A., Rangazas P. (September 2010). THE CULTURE OF CORRUPTION, TAX EVASION, AND OPTIMAL TAX POLICY, Michigan State University, International Monetary Fund, IUPUI, p. 5. 22.
11. Martinez-Vazquez, J. and S. Wallace (2000). The Ups and Downs of Comprehensive Tax Reform in Russia. National Tax Association Proceedings: 92nd Annual Conference on Taxation. Washington DC: NTA: 5-14.
12. Martinez-Vazquez, J. and R. M. McNab (2000). The Tax Reform Experiment in Transitional Countries, *National Tax Journal*. 53: 273-298.
13. Nerré, B. (2003). Modelling Tax Culture – A First Approach. *National Tax Association. Proceedings*.
14. Ninety-Fifth Annual Conference 2002. Orlando, Florida. NTA, Washington DC: 34-41.
15. Nerré, B. (2001). The Concept of Tax Culture. *National Tax Association. Proceedings*. Ninety-Fourth Annual Conference 2001. Baltimore, Maryland. Washington DC: NTA: 288-295.
16. Principles of good tax administration of the OECD Committee on fiscal affairs (2003). *TAX TRIBUNE*,
17. Magazine of the IntraEuropean Organisation of Tax Administrations (IOTA), No. 99/03, the World Bank, p. 23-26.
18. Scheer, C. (1996). Steuerpolitische Ideale – gestern und morgen, in: G. Krause-Junk (ed.), *Steuersysteme der Zukunft*. Berlin: Duncker und Humblot: 155-198.

19. Sinkuniene, K. (2005). Taxation principles in tax culture: Theoretical and practical aspects. *Management of Organizations: Systematic Research [Organizacijø Vadyba: Sisteminiø Tyrimai]*, 35, 177-192.
20. Schmolders, G. (1970). Survey Research in Public Finance—A Behavioral Approach to Fiscal Theory, *Public Finance / Finances Publiques*. 25: 300-306.
21. Strümpel, B. (1969). The Contribution of Survey Research to Public Finance, in: A. T. Peacock (ed. with the assistance of D. Biehl), *Quantitative Analysis in Public Finance*. New York: Praeger Publishers: 13-32.
22. Schmolders, G. (1970). Survey Research in Public Finance – A Behavioral Approach to Fiscal Theory, *Public Finance / Finances Publiques*. 25: 300-306.
23. Tekeli R. (September 2011). *The Determinants of Tax Morale: the Effects of Cultural Differences and Politics*, Visiting Scholar, Research Department Policy Research Institute, MOF, Tokyo, p. 19-22.
24. Torgler, B., Demir, I.C., Macintyre, A. & Schaffner, M. (2008). Causes and consequences of tax morale: An empirical investigation. *Economic Analysis and Policy*, 38(2). 314-339.
25. Frey, B. S. and M. J. Holler (1998). Tax Compliance Policy Reconsidered, *Homo oeconomicus*. 15: 27-44.
26. Carson McNeill M. (29 October, 2010). Principles Concepts and Practices of Modern Tax Administration, Heads of PITAA overview, IMF, Washington, p. 14-18.

THE TAX CULTURE

Summary: This article deals with the main characteristics of the tax culture. The relationship between taxpayers and tax collectors in the tax system, constitutes the culture of taxation. There is a linkage between the tax culture itself and the formal rules of taxation, the derivation of taxation, and the role of social structures of identity, in order to create and implement regulative relationships between tax authorities and taxpayers.

The concept of tax culture is a part of national culture. Trust is another concept related to the culture of taxation. It is a higher level concept than beliefs and attitudes because trust has a sense of linkages with other things. Trust results from a perception of fairness: for instance, taxpayers will have more trust in tax collectors who treat them with fairness and a respectful manner.

The quality of tax institutions has a strong positive correlation with tax compliance. The willingness to comply can be affected by the quality of institutions that face taxpayers.

The taxpayer confidence that the government tax authority collects tax in a fair and efficient manner and uses tax revenue to benefit most citizens is very important for tax collection.

Tax compliance is higher among taxpayers who have positive attitudes in the tax system and government.

Key words: tax culture, tax administration, taxpayer rights, corruption

ФЕМИНИСТИЧКА АНАЛИЗА КОМОДИФИКАЦИЈЕ РЕПРОДУКТИВНОГ РАДА ЖЕНА

Сажетак: У раду се даје преглед основних феминистичких схватања на тему комодификације репродуктивног рада жена који подразумева продају ооцита и изнајмљивање репродуктивних капацитета жена у виду комерцијалног сурогат мајчинства. Посебна пажња посвећена је критичкој анализи феминистичких аргумената „у корист новца” и „у корист достојанства” на тему комодификације репродуктивног рада жена, као и значењу појмова комодификације и отуђивости и специфичној употреби ових појмова у феминистичкој литератури на тему репродуктивног рада жена.

Кључне речи: комодификација, репродуктивни рад, сурогат мајчинство, теза о идентитету, теза о аутономији

Увод

Рођење Луиз Браун 1978. године, првог детата зачетог *in vitro* оплодњом, означило је почетак технолошко-репродуктивне револуције (v. Robertson 1983б, 1992, 1994; Edwards 1991). Према Маргарет Санделовски и Шерил де Лејси (Sandelowski and de Lacey 2002: 34) рођењем бебе Луиз „измишљена” је неплодност која постаје производ технологије, чиме се практично свака препрека на путу ка репродукцији, макар наводно, може заобићи. Овај научни подвиг отворио је нови хоризонт потенцијалног развоја у области хумане фертилизације и ембриологије, а асистирана репродуктивна технологија задобила је статус „кључног симбола нашег времена” (Inhorn and Birenbaum-Carmeli 2008: 177), указујући на важност и растући потенцијал биотехнологија при решавању проблема „репродуктивне дисрупције” и неплодности (van Balen and Inhorn 2002: 4).

Упоредо са развојем и усавршавањем метода асистиране репродукције јављали су се проблеми изазвани неадекватном законском регулативом на овом пољу, о чему најјасније сведочи случај из 1984. године „сирочади из еп-

* anabilinovic@gmail.com

рувете” (Robertson 1994). Контроверзе везане за употребу метода асистираних репродукција додатно су ојачане појавом праксе сурогат мајчинства. Случај „Бебе М” 1987. године, којем су посебну пажњу посветили Робин Фокс (Fox 1993) и бројни други теоретичари (Corea 1992, 2005; Levine 2003; Krimmel 1983, 1992; Scott 2009; Keane 1992; Shanley 1993) јасно је наговестио практичан проблем раздвајања гестационог и генетског сурогат мајчинства и поларизовао је научну заједницу по питању легитимности ове праксе (види Fox 1993; Strathern 1992, 1995; Levine 2003; Ragoné 1996; Franklin and Ragone 1998; Robertson 1983a, 1992, 1994, 1995). Робин Роуланд (Rowland 1987; 1992) и Шор са сарадницима (Shore *et al.* 1992) анализирали су случај „безгрешног зачећа” из 1991. године, који је иницирао дебату на тему да ли неударним женама (посебно хомосексуалне оријентације) треба дозволити да рађају посредством вештачке оплодње. Наведени случајеви говоре у прилог тези да развој и примена асистираних репродуктивних технологија мењају перцепцију „природног” у репродукцији¹ и „кристалишу” питања која се тичу суштине савремених друштвених и политичких борби по питању сексуалности, репродукције, родних односа и породице (v. Harrington, Becker and Nachtigall 2008), доводећи у сумњу укореена схватања о мајчинству, очинству, биолошком наслеђу, природној репродукцији, интегритету породице и структури родитељства.

Када је реч о феминистичкој анализи асистираних репродуктивних технологија (v. Anderson 1990; Arneson 1992; Dickenson 1997, 2001; Radin 1987, 1988; 1993; Thompson 2002; McLeod 2007; Satz 1992; Bray 2007; Curtis 1995; Scott 2009; Shanley 1993) акценат је на елаборацији репродуктивних искустава жена и родној димензији неплодности. Карис Томпсон (Thompson 2002) даје опширан критички преглед феминистичких теорија на тему неплодности и асистираних репродукција, издвајајући (рану) радикалну феминистичку критику развијену од стране Ђине Корее (Corea 1992, 2005) која методе асистираних репродукција описује као заверу мушких „технопатријарха” и фармацеутске индустрије против жена са циљем преузимања контроле над женским телом, посебно у процесу трудноће и рађања. Феминистички дискурс о неплодности се од почетка 90-их година 20. века помера ка „нијансиранијим” представама о асистираној репродукцији и онима који је користе (v. van Balen and Inhorn 2002; Lowy 2004; Donchin 2009; Bray 2007). У том контексту скреће се пажња на штетни ефекат високих доза хормонских и хемијских агенаса који стимулишу „суперовулацију”, нерасположеност медицинске заједнице да проучава и анализира могуће негативне ефекте терапије који наступају касније, као и на нуђење непотпуних и пристрасних информација потенцијалним пацијентима и тенденцију клиника да повећавају стопу успешних третмана селекцијом „обе-

¹ У том контексту, бројни теоретичари који анализирају друштвене импликације асистираних репродукција, Џенет Карстен (Carsten 2004), Сара Френклин (Franklin 1997; Franklin and Ragone 1998), Робин Фокс (Fox 1993), Џон Робертсон (Robertson 1983a, 1983b, 1992, 1994), Дејна Дејвис (Davies 2010), Марлин Стратерн (Strathern 1992, 1995), Валери Хартоуни (Hartouni 1997) и Феј Гинсбург и Рејна Реп (Ginsburg and Rapp 1991, 1995), говоре о процесима *де-натурализације* и *ре-натурализације*. О овоме сведочи и постепена термилошка промена од вештачке репродукције (*де-натурализујуће*) ка асистираној репродукцији (*ре-натурализујућој*) која има за циљ поновно успостављање тела у његово „природно стање” (Inhorn 2002).

ћавајућих”, нарочито млађих пацијената (Briggs 2010; Liesen 1995). Маргарет Санделовски (Sandelowski 1991) тврди да лекари активно учествују у медицинским ризицима које жене предузимају, често подстичући екстремну употребу асистираних репродуктивних технологија методом „никад довољно”, уместо развијања мање инвазивних метода, давања „природи” више времена, заговарања усвајања или старатељства и превенције неплодности. Навођене су и тврдње да претеран акценат на технологији може довести до скретања пажње са политике и организације здравства (Ryan 2009; Walter 1995), као и да технологије које „управљају” родношћу и рађањем постају све чешће „усађене” у медицински референтни оквир који се према трудним женама односи не као према субјектима, већ као објектима лечења, а према трудноћи као „болести” (Curtis 1995).

Унутар феминистичког дискурса о асистираној репродуктивној технологији нарочито је изражена дебата на тему комодификације репродуктивног рада жена (v. Satz 1992; Radin 1988; Anderson 1990; Arneson 1992; Dickenson 1997, 2001). Комодификација у овом контексту подразумева продавање ооцита и изнајмљивање репродуктивних капацитета жена у виду комерцијалног сурогат мајчинства. Жене које продају своје ооците одговарају на потражњу за ооцитима, за потребе третмана одређених облика неплодности код жена, као и за потребе манипулације људским ембрионима која укључује истраживање ембрионских матичних ћелија (Steinbock 1994).

Међу феминистима постоји размимоилажење по питању оправданости праксе комодификације репродуктивног рада жена. Било да је тема продаја ооцита или комерцијално сурогат мајчинство, поједини феминисти (Arneson 1992; Anderson 1990) тврде да је могућност уновчавања репродуктивног рада извор женске моћи (не само финансијске), док ускраћивање овог права значи да се жене третирају на начин који није у складу са њиховим статусом независних појединаца. О наведеним феминистичким аргументима се обично говори као о аргументима „у корист новца.” Са друге стране, феминисти који тврде да је дозвољавање уновчавања репродуктивног рада деградирајуће за жене (Shanley 1993; Satz 1992; Pateman 1988) говоре „у корист достојанства” жена. Критичку анализу феминистичких аргумената „у корист новца” и „у корист достојанства” по питању репродуктивног рада жена адекватно је започети излагањем значења појмова комодификације и отуђивости, као и специфичном употребом ових појмова у литератури на тему репродуктивног рада жена.

Комодификација и отуђивост

Када комодификујемо нешто, „узимамо нешто што није до тада било роба, и претварамо га у робу или третирамо као да то јесте” (McLeod and Baylis, наведено према McLeod 2007 : 261). Маркс (1867/1947) је тврдио да је роба, на првом месту, предмет ван нас, ствар која својим особинама задовољава људске потребе на неки начин. Задовољавање људских потреба према Марксу представља употребну вредност робе. Ипак, како наводи, нешто може имати упот-

ребну вредност иако није роба: „како би постао роба, производ мора прећи у руке неког другог, оног коме ће бити од користи захваљујући својој употребној вредности, док ће притом бити средство размене” (Marx 1867/1947: 48). Другим речима, роба је суштински предмет трговине. Као таква има прометну, као и употребну вредност.

При опису робе Маркс (1867/1947) говори о роби у значењу предмета. Са друге стране, у контексту репродуктивног рада битно је истаћи услуге као врсту робе. У случају појединих услуга, права роба може бити само производ услуге, док у случају неких других услуга као што су репродуктивне, на крају не мора бити производа, али се особи која пружа услугу ипак мора платити, што указује на то да је сама услуга роба (McLeod 2007: 261). На пример, поједине жене које ступају у уговоре о сурогат мајчинству добијају одређени део надокнаде за своје репродуктивне услуге чак и у случају побачаја.

Комодификовати нешто у суштини значи третирати или претворити нешто у предмет или услугу који се размењују за новац. Како Маргарет Џејн Радин (Radin 1987, 1988, 1993) наглашава, дати процес може бити потпун или непотпун на начин да се нешто може комодификовати и само до одређеног степена. Релевантни фактори при одређивању етичког аспекта праксе комодификације укључују: (1) да ли предмет комодификације има интринзичну вредност која није у сагласности са третирањем истог као робе, као што је случај са религијским артефактима; (2) да ли постоје етичка ограничења по питању отуђивања предмета од људи, као што је случај са виталним органима, и (3) да ли су последице чињења предмета отуђивим, као и његове комодификације неповољне (што може бити случај са органима који нису витални) (McLeod and Baylis, наведено према McLeod 2007: 262). Ставке (2) и (3) тичу се нормативне, односно бенигне отуђивости коју карактерише процес одвојивости без узроковања штете или деградације. Нормативна отуђивост је уједно у фокус феминистичке литературе на тему комодификације репродуктивног рада жена.

Отуђивост је везана за комодификацију на тај начин да одређује да ли је комодификација бенигна. Легитимна роба је предмет или услуга која је нормативно отуђива од људи, што значи да ју је могуће предати неком другом или је се одрећи, а да се притом не причињава штету по сопство (Радин, наведено према McLeod 2007: 262; Бартку, наведено према McLeod 2007: 262). Према западњачкој филозофској традицији, наша хуманост примарно се одражава кроз наше аутономно деловање и оно што га одржава. Феминисти се често не слажу са преовладавајућим мишљењем теоретичара морала на тему одрживости аутономног деловања и дефинишу аутономне факторе као више релационе (тј. социополитички установљене), више отелотворене и више емоционалне (Mackenzie and Stoljar, наведено према McLeod 2007). Тиме је оно што се може сврстати у вид бенигне комодификације (засновано на томе шта је нормативно отуђиво) различито одређено од стране феминиста и оних који то нису. Поједини феминисти заснивају своје анализе комодификације репродуктивног рада жена на феминистичком виђењу аутономног деловања, тачније, на томе да ли жене могу задржати аутономију уколико се одвоје од емоционалних и отелотворених аспеката свог рада.

Комодификација репродуктивног рада жена

Комодификација репродуктивног рада жена подразумева продају ооцита и услуга заснованих на уговору о (генетском или гестационом) сурогат мајчинству. Како би биле изабране за обављање репродуктивног рада жене често морају да прођу бројне медицинске и психолошке тестове (Corea 1992, 2005; Sandelowski 1991). Феминисти скрећи пажњу да „озбиљан репродуктивни рад” почиње након што су жене изабране. У случају продаје ооцита овај рад подразумева процес екстракције ооцита који укључује неугодне свакодневне хормонске ињекције, честе тестове крви и ултразвучне прегледе, као и често болну процедуру вађења јајних ћелија која подразумева лапароскопију или вагинални ултразвук углавном док је жена под делимичном анестезијом (Fielding *et al.*, наведено према McLeod 2007: 264). Гестациона сурогат трудноћа подразумева узимање хормонске ињекције које се жени дају у току неколико недеља, непријатне тестове који испитују могуће блокаде јајовода, као и понекад болну процедуру трансфера ембриона.

Када је реч о висини накнаде за продају ооцита, износи се крећу од 1500 до 5000 америчких долара у САД, а износ подразумева плаћање жена за „време, труд, и нелагодност” (Handwerker 2003). Уколико пар жели „designed baby” (v. Kass and Glass 1971) износи исплате за ооците су у висини оних за аранжмане сурогат мајчинства и крећу се од 18000 до 25000 америчких долара (такође у САД). Многе жене које се баве репродуктивним радом изјављују да је финансијска накнада битан фактор, али не и основни мотив за пружање датих услуга (Ragone 1993; Anderson 1990). У већини случајева оне обављају репродуктивни рад зато што желе да помогну људима као и из разлога што сматрају да их пружање ове врсте услуга чини посебним.

Феминисти често наглашавају да између укључених страна у аранжман репродуктивног рада постоје разлике у моћи, где су жене „репродуктивне раднице” у неповољнијем положају (Ragone 1993; Thompson 2002). Разлике у моћи се могу заснивати на раси, класи или полу. Уговор о (генетском) сурогат мајчинству обично се склапа између мушкарца даваоца сперме који је најчешће имућан, и сурогат мајке која је у неповољнијем финансијском положају. Услови под којима жене тргују својим репродуктивним радом такође могу укључивати облике манипулације или обману. Манипулација се у овом контексту исказује кроз ускраћивање информација о природи релевантних медицинских процедура (синдрома хиперстимулације јајника), као и кроз прикривање „накнадне комодификације” репродуктивног рада жена (McLeod 2007: 265).² Мотивација за манипулацију или принуду жена да уновче свој репродуктивни рад може бити велика у условима несташнице „репродуктивних радница”, као и из разлога што је репродуктивни рад уносан бизнис за посреднике, то јест, оне који воде програме у овој области.

² Ооцити се могу продати истраживачима или неплодним паровима уз значајан профит, док жена која је иницијално продала дате ооците нема никакве информације о том профиту (McLeod 2007).

У феминистичкој литератури на тему комодификације репродуктивног рада жена (Satz 1992; Radin 1987, 1988, 1993; Anderson 1990; Arneson 1992; Dickenson 1997, 2001; Pateman 1988) велика пажња посвећује се анализи последица репродуктивног рада по саме жене које га обављају. Између осталог истиче се да жена може зажалити што је пристала да прода своје ооците након што искуси колико болан може бити процес њихове изолације из тела. Такође, жена која врши улогу сурогат мајке може се покајати након аборттирања фетуса са генетским поремећајем (Wilkinson 2010) или након праксе селективне редукције у ситуацији вишеспложне трудноће (Wertheimer 1992).³ Жене које одговоре на потражњу за репродуктивним радом такође се могу суочити са одбијањем које може угрозити њихово достојанство или достојанство других. Иако програми могу одбити потенцијалну „репродуктивну радницу” из разлога који нису морално проблематични, као у случају када је жена слабог физичког или психичког здравља, жена може бити дискриминисана као неподобна за репродуктивни рад на основу оцене да „није довољно лепа, талентована..” (McLeod 2007: 265).

Поједини феминисти (Anderson 1990; Arneson 1992; Dickenson 1997, 2001) сматрају да горепоменуте чињенице указују на то да жене приликом пристанка на продају ооцита или комерцијално сурогат мајчинство могу отуђити од себе нешто више од чистог физичког чина репродуктивног рада: „оне могу изгубити нешто аутономије услед манипулације, нешто интегритета услед кајања и нешто достојанства услед одбијања. Како се дате особине иначе сматрају неотуђивим делом особе, њихов губитак је најблаже речено морално жалостан” (McLeod 2007: 266).

Дилема „достојанство или новац”

Феминисти су суочени са озбиљним проблемом приликом одлучивања да ли да подрже комодификацију репродуктивног рада жена. Уколико је дозволе ризикују да уједно дозволе и експлоатацију жена, нарочито у случају знатне „накнадне комодификације” (McLeod 2007: 269). Експлоатација је проблем свих потенцијалних „репродуктивних радница”, нарочито сиромашних и економски ускраћених жена, којима новчана надокнада за продају ооцита или сурогат мајчинство може деловати као решење финансијских проблема. Још један од проблема везаних за комодификацију је тај што се може учинити да „третира репродуктивне способности жена као... лако замениivu робу”, што „у овој култури... може нарушити личност жена” (Radin 1991: 349). Другим речима, уколико се њихов репродуктивни рад комодификује, жене се могу опредметити као „одгајивачи”. Са друге стране, ни забрана комодификације не би служила интересима жена. Један од разлога јесте тај што могућност уновчавања репродуктивног рада даје женама тржишну моћ, која је моћ у ок-

³ Сагласности о генетском абортусу и селективној редукцији су честе у аранжманима сурогат мајчинства. Селективно окончање вишеспложне трудноће је честе јер се током *in vitro* оплодње у материцу сурогат мајке смешта више ембриона, да би се повечале шансе за успех.

вирима капитализма: „женама је кроз историју [та моћ] ускраћивана и тренутно је имају у знатно мањој мери него мушкарци, што указује на то да би њено ускраћивање у домену репродукције могло заиста штетити женама” (Радин 1991: 349). Нарочито би могло штетити сиромашним женама које би могле значајно побољшати своју финансијску ситуацију уколико би одговориле на потражњу за ооцитима или потражњу за сурогат мајкама. Понекад репродуктивни програми садрже захтеве да кандидаткиње не буду сиромашне жене којима је потребан новац, што сиромашне жене приморава да остану у лошим условима (Alpers and Lo 1995: 42). Док забрана репродуктивног рада не би смањила, већ можда подстакла одузимање моћи женама, одсуство забране оставља простор за експлоатацију жена и свођење на статус „одгајивача”. Поједини феминисти (v. Radin 1993) сматрају да потенцијално решење лежи у одрицању тежње ка „идеалној правди” (у смислу апсолутне репродуктивне и економске слободе жена), јер се у супротном пропушта прилика и шанса за стварање „неидеалне правде”, односно ситуације која је макар мало правичнија од тренутне.

Феминистички активисти се константно сусрећу са овом дилемом коју Маргарет Радин (Радин 1993) назива дилемом „двоструке спутаности” у покушајима да успоставе равнотежу између „својих тежњи ка исправном свету” и своје способности да исправи поједине неправде „овде и сад” (Shultz 1990: 337).

Феминистички аргументи „у корист новца”

Ранији феминистички аргументи „у корист новца” фокусирају се примарно на праксу сурогат мајчинства (v. Ragone 1996; Shultz 1990; Arneson 1992; Shanley 1993), док се актуелни аргументи углавном тичу продаје ооцита (v. Dickenson 1997; Liesen 1995). Већина ранијих и новијих аргумената једнако је примењива на обе праксе. Неки од њих су аргументи чисто „у корист новца”, док су други уједно „у корист достојанства и новца”, под претпоставком да је заступање става у корист новца у складу са заступањем достојанства жена.

Према аргументима који су (чисто) „у корист новца” комодификација репродуктивног рада жена је боља од алтернатива. Алтернативе укључују (McLeod 2007: 268): (1) систем донирања који се заснива на алтруизму; (2) патерналистички однос према женама који подразумева забрану вршења репродуктивног рада за друге уопште, и (3) настанак црног тржишта услед забране комодификације.

Феминисти који говоре „у корист новца” тврде да је комерцијализовани систем бољи од алтруистичког, јер потоњи злоупотребљава социјализацију жена као „неговатељица света” (Shultz 1990: 380). Према њиховом мишљењу програми асистирани репродукције би требало отворено да говоре о куповини и продаји репродуктивног рада, јер је у супротном реч о експлоатацији жена

(нарочито уколико остварују профит путем накнадне комодификације) и промовисању сексистичких стереотипа о женама.⁴

Према виђењу појединих феминиста који се супротстављају аргументима „у корист новца” (Satz 1992; Pateman 1988) жене би требало одвраћати од тога да постану „репродуктивне раднице” из разлога што постоји мала вероватноћа да ће самостално одлучити да то чине. Ограничења женске аутономије у овој области леже у сексистичким нормама које се примењују на жене, природи датог рада (нарочито сурогат мајчинства) и сиромаштву. Штавише, како поједини феминисти тврде (Anderson 1990) ступање у уговор који подразумева одрицање од детета након рођења пре него што је уопште зачето није нешто што може бити слободна одлука жена, јер оне не могу предвидети како ће се осећати поводом трудноће након што она отпочне. Као одговор на изложене приговоре о аутономији, феминисти који проговарају „у корист новца” излажу два аргумента. Прво, сматрају да наведени аргументи потцењују жене као способне за аутономно деловање и друго, да подржавају стереотипе о томе да женама мањка аутономије (McLeod 2007: 269). Жене су способне да рационално калкулишу ризицима и користима од уговора за сурогат мајчинство и продаје ооцита и да критикују сопствене разлоге за жељу за учешћем у једној или другој активности. Слично томе, у случају сурогат мајчинства, жене могу да предвиде и урачунају у своју одлуку могуће промене у односу према својој трудноћи, нарочито ако су већ имале искуство трудноће, што је случај са већином сурогат мајки (Ragone 1996). Према Шулцу, супротно виђење према којем жене не могу ступати у уговоре о сурогат мајчинству јер се могу предомислити везано за одлуку да предају дете пару који их је ангажовао иде у корист ставу да су жене” нестабилне, неспособне да доносе одлуке и да их се држе и да су неизбежно подложне утицају хормона и емоција” (Shultz 1990: 384).

Према ставу феминиста који говоре „у корист новца” забрана комодификације би довела до настанка црног тржишта у области репродуктивног рада жена. Црно тржиште би неизбежно довело до повећања неједнакости међу женама у погледу моћи, укључујући класне и расне разлике (McLeod 2007: 270). У погледу ооцита, Ен Алперс и Бернард Ло говоре о „двослојном тржишту”: тржишту са високим ценама јајних ћелија жена из средње класе које се продају неплодним паровима који желе да учествују у *ин витро* третману и другом тржишту јајних ћелија жена са нижим приходима које не припадају белој раси, чије се јајне ћелије користите само за истраживање (Alpers and Lo 1995: 42). Феминисти упозоравају да се у другом случају јајне ћелије могу користити за стварање ембриона који ће на крају бити уништени, што је додатна увреда за жене, заједно са релативно ниским износом који жене добијају приликом продаје ооците (McLeod 2007: 271). Феминисти који говоре „у ко-

⁴ У случају жена које постану донори ооцита или сурогат мајке, програми асистирани репродукције описују новац који жене добијају као ”надокнаду”, а не куповину (Mahoney, наведено према McLeod 2007: 269), како би избегли негативни публицитет који би програми доживели уколико би признали да купују и продају репродуктивни рад жена.

рист новца” такође верују да би одређени прописи могли решити многе проблеме по питању комодификације репродуктивног рада. На пример, владе и медицинске асоцијације могле би одредити горњу границу накнаде за репродуктивни рад, тако да ниједна група жена не добија знатно више од друге групе, уједно водећи рачуна да ниједној жени висина исплате не делује неодољиво. *Америчко друштво за репродуктивну медицину* већ је препоручило горњу границу од 5000 америчких долара као компензацију за донирање ооцита (McLeod 2007: 271).

Феминисти који говоре „у корист новца” тврде да добијање накнаде за репродуктивни рад доприноси достојанству жене из три главна разлога (McLeod 2007: 271): (1) у капитализму је добијање новчане накнаде за услуге знак поштовања; (2) добијање новчане накнаде за репродуктивни рад у корист других може повећати аутономност жене тако што испуњава аутономне жеље које жене могу имати у погледу уновчавања свог рада и (3) такве исплате нарушавају патријархалне идеале који се тичу мајки и жена. Овоме се може додати и присутно уобичајено веровање да је оно што награђујемо новцем оно што ценимо. Према Шулцу, немогућност жена да добију новчано признање за оно што само оне или најпре оне могу чинити један је од суштинских узрочника експлоатације жена (Shultz 1990: 336). Плаћање за нешто подразумева да се томе придаје вредност, али, још важније, давање новчане надокнаде људима који нешто чине за нас може показати да их препознајемо не само као средства за нашу употребу, већ као људе (Shultz 1990).

Феминистички аргументи „у корист достојанства”

Феминистички аргументи „у корист новца” укључују веровање да би се према репродуктивном раду жена требало односити као и према другим врстама рада за које постоји тржиште, по узору на „тезу о симетрији” (v. Satz 1992) према којој репродуктивни рад жена треба третирати симетрично третману других врста рада. Супротно, феминисти који се залажу (само) за достојанство жена у контексту репродуктивног рада бране „тезу о асиметричности”. Они сматрају да је репродуктивни рад жена посебан због својих инхерентних особина и да, за разлику од других врста рада, нико не би требало да га уновчи или пристане да га врши за друге бесплатно.

Феминистички аргументи „у корист достојанства” ослањају се на „тезу о идентитету” према којој је репродуктивна активност жене тако уско повезана са њеним идентитетом да никако не може бити предмет трговине (Pateman 1988; Arneson 1992). Феминисти су користили „тезу о идентитету” како би се противили најпре пракси сурогат мајчинства, а затим продавању ооцита и донирању ембриона. Према феминисткињи Керол Пејтам „суштина жене интимно је повезана са њеним телом и његовом репродуктивном функцијом. Идентитет жене као жене је повезан са њеном репродуктивном активношћу, на начин да када је продаје, она у веома стварном смислу продаје себе” (Pateman 1988: 207). Слично, Маргарет Џејн Радин сматра да репродуктивна активност

није „одвојив, заменив предмет”, већ суштинска особина индивидуе (Radin 1987), док Сузен Холанд тврди да су гамети и ембриони у „тако блиској вези са личносношћу” (Holland, наведено према McLeod 2007: 275), да су неotuђиви од нас и да стога нису подложни комодификацији. Занимљиво је приметити да уколико су репродуктивна ткива и активности неotuђиви, како сматрају феминисти који говоре „у корист достојанства”, онда не само да их не би требало продавати, већ ни донирати другима. Тиме се „теза о идентитету” противи уједно продаји и донирању репродуктивних активности и ткива.

Поједини феминисти (v. Satz 1992) сматрају да феминистичке тврдње о томе да су репродуктивне активности или ткива неotuђиви од нас, не само да не делују основано, већ делују пронаталистички: „уколико је идентитет жена тако блиско везан са њиховим репродуктивним потенцијалом, оне никада не би могле „побећи” од своје плодности, већ би морале реализовати свој репродуктивни потенцијал” (McLeod and Baylis, наведено према McLeod 2007: 276). Међутим, такав закључак подржава *status quo* према коме је питање репродукције кључно питање, а репродукција неизбежна уједно за жене и мушкарце.

Феминисти који се залажу у корист достојанства жена у погледу репродуктивног рада (Pateman 1988; Arnson 1992) ослањају се (и) на” тезу о аутономији” (McLeod 2007: 275) посебно у погледу праксе сурогат мајчинству. Према овој тези женино аутономо виђење праксе сурогат мајчинства се може променити тако да она више не види дете које носи као туђе. Могућност да се таква промена догоди указује на то да она не може третирати своју трудноћу као рад који је као било који други (Anderson 1990). Уговори о другим врстама рада не захтевају за своје остваривање исти ниво контроле над радниковим виђењем свог рада, или оно што се доводи у питање његовим остваривањем није довољно важно да би подлегло дубокој манипулацији. Жена која ступа у уговор о сурогат мајчинству од почетка мора пристати да не гледа на трудноћу из родитељске перспективе, што је ипак сасвим могуће. Без обзира на њен став на почетку, она нема слободу, након ступања у уговор, да развије аутономно виђење своје везе са дететом. Уговором је обавезна да манипулише својим емоцијама у циљу њиховог усклађивања са интересима родитеља који ће преузети дете (v. Fox 1993). Да ли ће се жена везати за фетус није нешто у шта она може бити унапред сигурна обзиром да се њено виђење трудноће развија током трудноће, а тај развој не мора тећи као у претходним трудноћама (Masken-zie, наведено према McLeod 2007). Даље, када се везивање догоди, оно може тако дубоко дотаћи женину свест о себи да би приморавање жене да се одрекне детета било окрутно.

Робин Фокс (Fox 1967) је посветио поглавље свог дела *Репродукција и наслеђивање* (Fox 1993) чувеном случају „Бебе М”, у којем је сурогат мајка одбила да преда дете које је носила за пар који је за то ангажовао, услед чега је пар поднео тужбу. Фокс тврди да би држње таквог уговора о сурогатству било неприродно и да такви спорови чине део историјског обрасца напада државе на само сродство. Његова кључна теза јесте да је погрешно очекивати од сурогат мајки да поштују уговор и предају бебе, јер трудни сисари створе везу са својим фетусима много пре порођаја. Чак и у гестационом сурогатском

мајчинству, где сурогат мајка користи јајне ћелије друге особе, поменуто везивање условљава немогућност одржавања таквих уговора на темељима биолошких чињеница на којима се такви културални конструкти заснивају.

При анализи Фоксовог дела (Fox 1993) Стратерн (Strathern 1992, 1995) наглашава да је асистирана репродуктивна технологија део модернистичког импулса усмереног на контролу тела и проширивање спектра избора, док Левин (Levine 2003) проблематизује Фоксов закључак и истиче да везивање не испуњава ни критеријум самог Фокса који назначавача како би биолошка подлога друштвених пракси требало да функционише, тврдећи да „културни конструкти морају бити укоренењени у биолошкој реалности или ће се свакако урушити” (Fox 1993: 123). Уколико би везаност жене за фетус представљала такву основну биолошку реалност, програми сурогат мајчинства не би били одрживи, што није случај. Џон Робертсон (Robertson 1983a, 1992, 1994, 1995) и Хелена Рагоне (Ragoné 1996; Franklin and Ragoné 1998) сматрају да се антрополози усредсређују претежно на проблеме које сурогатство узрокује у домену концептуализације мајчинства, занемарујући анализу мотива које жене наводе као разлог одлучивања на сурогатство.

Литература:

1. Alpers, A. and Lo, B. (1995). 'Commodification and Commercialization in Human Embryo Research'. *Stanford Law and Policy Review* 6/2: 39-46.
2. Anderson, E. S. (1990). Is Women's Labor a Commodity? *Philosophy & Public Affairs* 19 (1): 71-92.
3. Arneson, R. J. (1992). Commodification and Commercial Surrogacy. *Philosophy & Public Affairs* 21 (2): 132-164.
4. Bray, F. (2007). Gender and Technology. *Annual Review of Anthropology* 36: 37-53.
5. Briggs, L. (2010). Reproductive Technology: Of Labor and Markets Author. *Feminist Studies* 36 (2): 359-374.
6. Carsten, J. (2004). *After Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Corea, G. (1992). The Mother Machine. In: K. D. Alpern (ed.) (1992). *The Ethics of Reproductive Technology* (pp. 220-231). New York: Oxford University Press.
8. Corea, G. (2005). The Subversive Sperm: 'A False strain of Blood.' In: R. T. Hull (ed.) (2005). *Ethical Issues in the New Reproductive Technologies*, Second edition (pp. 63-76). New York: Prometheus Books.
9. Curtis, K. F. (1995). Hannah Arendt, Feminist Theorizing, and the Debate over New Reproductive Technologies. *Polity* 28 (2): 159-187.
10. Davies, D. S. (2010). *Genetic Dilemmas: Reproductive Technology, Parental Choices and Children's Futures*. New York: Oxford University Press.
11. Dickenson, D. L. (1997). Procuring Gametes for Research and Therapy: The Argument for Unisex Altruism: A Response to Donald Evans. *Journal of Medical Ethics* 23 (2): 93-95.
12. Dickenson, D. L. (2001). Property and Women's Alienation from their Own Reproductive Labour. *Bioethics* 15 (3): 205-217.
13. Donchin, A. (2009). Toward a Gender-Sensitive Assisted Reproduction Policy. *Bioethics* 23 (1): 28-38.

14. Edwards, J. N. (1991). New Conceptions: Biosocial Innovations and the Family. *Journal of Marriage and Family* 53 (2): 349-360.
15. Fox, R. C. (1993). *Reproduction and Succession: Studies in Anthropology, Law, and Society*. New Jersey: Transaction Publishers.
16. Franklin, S. and H. Ragone (1998). Introduction. In: S. Franklin and H. Ragone (eds.)(1998). *Reproducing reproduction: Kinship, power, and technological innovation* (pp. 1-14). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
17. Ginsburg, F. D. and R. Rapp (1995). Introduction: Conceiving the New World Order. In: F. D. Ginsburg and R. Rapp (eds.)(1995). *Conceiving the New World Order: The global politics of reproduction* (pp. 1-17). Berkeley: University of California Press.
18. Handwerker, L. (2003). New Genetic Technologies and Their Impact on Women: A Feminist Perspective. *Gender and Society* 11 (1): 114-124.
19. Harrington, J., G. Becker and R. Nachtigall (2008). Nonreproductive Technologies: Remediating Kin Structure with Donor Gametes. *Science, Technology & Human Values* 33 (3): 393-418.
20. Hartouni, V. (1997). *Cultural Conceptions: On Reproductive Technologies and the Remaking of Life*. London: University of Minnesota Press.
21. Inhorn, M. C. (2002). The 'Local' Confronts the 'Global': Infertile Bodies and New Reproductive Technology in Egypt. In: M. C. Inhorn and F. van Balen (eds.)(2002). *Infertility around the Globe: New thinking on childlessness, gender, and reproductive technologies* (pp. 263-282). Berkeley: University of California Press.
22. Inhorn, M. C. and D. Birenbaum-Carmeli (2008). Assisted Reproductive Technologies and Cultural Change. *Annual Review of Anthropology* 37: 177-196.
23. Kass, L. R. and B. Glass (1971). What Price the Perfect Baby? *Science, New Series* 173 (3992): 103-104.
24. Keane, N. P. (1992). Legal Problems of Surrogate Motherhood. In: K. D. Alpern (ed.)(1992). *The Ethics of Reproductive Technology* (pp. 269-276). New York: Oxford University Press.
25. Krimmel, H. T. (1983). The Case against Surrogate Parenting. *The Hastings Center Report* 13 (5): 35-39.
26. Krimmel, H. T. (1992). Surrogate Mother Arrangements from the Perspective of the Child. In: K. D. Alpern (ed.)(1992). *The Ethics of Reproductive Technology* (pp. 57-70). New York: Oxford University Press.
27. Levine, H. B. (2003). Gestational Surrogacy: Nature and Culture in Kinship. *Ethnology* 42 (3): 173-185.
28. Liesen, L. T. (1995). Feminism and the Politics of Reproductive Strategies. *Politics and the Life Sciences* 14 (2): 145-162.
29. Lowry, D. W. (2004). Understanding Reproductive Technologies as a Surveillant Assemblage: Revisions of Power and Technoscience. *Sociological Perspectives* 47 (4): 357-370.
30. Marks, K. (1867/1947). *Kapital – Tom I*. Zagreb: Kultura.
31. McLeod, C. (2007). For Dignity or Money: Feminists on the Commodification of Women's Reproductive Labour. In: B. Steinbock (ed.)(2007). *The Oxford Handbook of Bioethics* (pp. 258-284). New York: Oxford University Press.
32. Pateman, C. (1988). *The Sexual Contract*. California: Stanford University Press.
33. Radin, M. (1991). 'Reflections on Objectification'. *Southern California Law Review* 65:341-54.
34. Radin, M. J. (1987). Market-Inalienability. *Harvard Law Review* 100 (8): 1849-1937.
35. Radin, M. J. (1988). Rent Control and Incomplete Commodification: A Rejoinder. *Philosophy & Public Affairs* 17 (1): 80-83.

36. Radin, M. J. (1993). *Reinterpreting Property*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
37. Ragoné, H. (1996). Chasing the Blood Tie: Surrogate Mothers, Adoptive Mothers and Fathers. *American Ethnologist* 23 (2): 352-365.
38. Robertson, J. A. (1983a). Surrogate Motherhood: Not So Novel After All. *The Hastings Center Report* 13 (5): 28-34.
39. Robertson, J. A. (1983b). Procreative Liberty and the Control of Conception, Pregnancy, and Childbirth. *Virginia Law Review* 69 (3): 405-464.
40. Robertson, J. A. (1992). Noncoital Reproduction and Procreative Liberty. In: K. D. Alpern (ed.)(1992). *The Ethics of Reproductive Technology* (pp. 249-258). New York: Oxford University Press.
41. Robertson, J. A. (1994). *Children of Choice: Freedom and the New Reproductive Technologies*. New Jersey: Princeton University Press.
42. Robertson, J. A. (1995). Reproduction and Rights: A Response to Dorothy Roberts: [Commentary]. *Law & Social Inquiry* 20 (4): 1023-1032.
43. Rowland, R. (1987). Technology and Motherhood: Reproductive Choice Reconsidered. *Signs* 12 (3): 512-528.
44. Ryan, M. A. (1990). The Argument for Unlimited Procreative Liberty: A Feminist Critique. *The Hastings Center Report* 20 (4): 6-12.
45. Sandelowski, M. (1991). Compelled to Try: The Never-Enough Quality of Conceptive Technology. *Medical Anthropology Quarterly, New Series* 5 (1): 29-47.
46. Sandelowski, M. and S. de Lacey (2002). The Uses of a 'Disease': Infertility as Rhetorical Vehicle. In: M. C. Inhorn and F. van Balen (eds.)(2002). *Infertility around the Globe: New thinking on childlessness, gender, and reproductive technologies* (pp. 33-51). Berkeley: University of California Press.
47. Satz, D. (1992). Markets in Women's Reproductive Labor. *Philosophy & Public Affairs* 21 (2): 107-131.
48. Scott, E. S. (2009). Surrogacy and the Politics of Commodification. *Law and Contemporary Problems* 72 (3): 109-146.
49. Shanley, M. L. (1993). Surrogate Mothering and Women's Freedom: A Critique of Contracts for Human Reproduction. *Singns* 18 (3): 618-639.
50. Shore, C., R. G. Abrahams, J. F. Collier, C. Delaney, R. Fox, R. Frankenberg, H. S. Lambert, M. Melhuus, D. M. Schneider, V. Stolcke and S. Wolfram (1992). Virgin Births and Sterile Debates: Anthropology and the New Reproductive Technologies. *Current Anthropology* 33 (3): 295-314.
51. Shultz, M. M. (1990). 'Reproductive Technology and Intent-Based Parenthood: An Opportunity for Gender Neutrality'. *Wisconsin Law Review* 297: 287-398.
52. Steinbock, B. (1994). Reproductive Rights and Responsibilities. *The Hastings Center Report* 24 (3):15-16.
53. Strathern, M. (1992). *Reproducing the Future: Essays on anthropology, kinship and the new reproductive technologies*. Manchester: Manchester University Press.
54. Strathern, M. (1995). Displacing Knowledge: Teshnology and the Consequences for Kinship. In: F. D. Ginsburg and R. Rapp (eds.)(1995). *Conceiving the New World Order: The global politics of reproduction* (pp. 346-364). Berkeley: University of California Press.
55. Thompson, C. M. (2002). Fertile Ground: Feminists Theorize Infertility. In: M. C. Inhorn and F. van Balen (eds.)(2002). *Infertility around the Globe: New thinking on childlessness, gender, and reproductive technologies* (pp. 52-78). Berkeley: University of California Press.

56. van Balen, F. and M. C. Inhorn (2002). Interpreting infertility: A View from the Social Sciences. In: M. C. Inhorn and F. van Balen (eds.)(2002). *Infertility around the Globe: New thinking on childlessness, gender, and reproductive technologies* (pp. 3-32). Berkeley: University of California Press.
57. Walter, L. (1995). Feminist Anthropology? *Gender and Society* 9 (3): 272-288.
58. Wertheimer, A. (1992). Two Questions About Surrogacy and Exploitation. *Philosophy & Public Affairs* 21 (3): 211-239.
59. Wilkinson, S. (2010). *Choosing Tomorrow's Children: The Ethics of Selective Reproduction*. New York: Clarendon Press.

FEMINIST ANALYSIS OF THE COMMODIFICATION OF WOMEN'S REPRODUCTIVE WORK

Summary: This paper provides an overview of basic feminist thoughts on the commodification of women's reproductive work involving the sale of oocytes and rental of the reproductive capacity of women in the form of commercial surrogacy. Special attention was paid to the critical analysis of feminist arguments „in favor of money” and „in favor of dignity” on the topic of commodification of reproductive labor of women, as well as the meaning of the concepts of commodification and alienability and specific use of these concepts in feminist literature on the topic of women's reproductive work.

Key words: commodification, reproductive work, surrogate motherhood, the identity thesis, the autonomy thesis.

III

НАЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ

МОМЧИЛО ДИКЛИЋ

Институт за европске студије
Београд

УДК 94(497.1):316.346(497.11+497.13)

Оригиналан научни рад

Примљен: 14.05.2015

Одобен: 12.06.2015

НЕСТАЈАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА СА ТЕРИТОРИЈЕ АВНОЈЕВСКЕ ХРВАТСКЕ

Сажетак: Аутор даје приказ политичких односа Срба и Хрвата након разбијања СФРЈ и ратног сукоба 1991-1995. године. Даје историјски пресек српско-хрватских односа од 19. века, преко југословенског периода из 20. века (монархистичког и социјалистичког) до предратних и ратних дешавања. Екстезивно користећи доступне статистичке податке из 19. и 20. века о демографском уделу Срба на просторима авнојевске Хрватске, као и ставове важнијих хрватских политичких и научних првака о „српском питању“, у раду се уочава јасне тенденција демографског смањивања српске популације на просторима Хрватске. Изнето је аргументовано објашњење о њеним узроцима, као и о континуираном деловању у том правцу, да би се управо у складу са овом „историјским константом“ а узимајући у обзир савремене, послератне правно-политичке и економске околности и тешкоће, утврдиле савремене тенденције у српско-хрватским односима.

Кључне речи: српско-хрватски односи, рат, демографија, Југославија

Увод

Хрватска је ушла у Европску унију а положај Срба се није поправио, штавише, може се тврдити да се и погоршао. Моћна десница на хрватској политичкој позорници врши страховит притисак и насрће на српски национални идентитет. Покушава да се у потпуности забрани употреба српског националног писма ћирилице, упркос постојећој законској регулацији. Двадесет година после завршетка рата Србе и даље убеђују да су Срби и Хрвати један политички народ и то долази од челне личност хрватске државе. Легализација теорија о једном политичком народу, др Анте Старчевића, је отворена најавом потпуне елиминације српске националне компоненте. Упркос уласка у Европску унију нема на виду ни стварног српског повратка, ни реализације преузетих обавеза од стране хрватске државе према српском народу пред институцијама међународне заједнице.

Хрватско-српски односи нам увелико и данас одређују судбину. Као што је претходно наведено, двадесет година после завршетка рата Хрватска није реализовала према Србима ни једну међународно преузету обавезу. Формално можда али стварно не. За српски народ се ствари одвијају неповољно, са несагледивим последицама, на свим пољима што је мерљива чињеница. На путу је потпуни нестанак Срба из западних региона Балканског полуострва, као и брисање трагова њиховог постојања на тим просторима.

Како код нас није одржана адекватна интердисциплинарна научна расправа о распаду СФРЈ намећу нам се туђи „научни судови“ о прошлим временима. Сличне расправе су одржане у Сарајеву, Загребу и другдје. Колико судови са тих расправа могу бити валидни у научном смислу одговорила су двојица великих хрватских интелектуалаца. То су Владо Готовац и познати хрватски историчар и академик др Душан Биланџић, којима се не може оспорити висок степен „хрватства“, но упркос, истакли су, да хрватска повијест прошле догађаје, тренутно, није у стању објективно вредновати. Владо Готовац је истакао: „Заказали смо на отвореном и посве знанственом сусрету са повијесном истином“, затим закључује: „Хрвати су на тај начин стекли потребу за кривотворењем, које обухваћа готово све што чинимо. И то је наша велика невоља и она ће дуго трајати. У овом тренутку немамо ни политичке ни друге храбрости да с тим прекинемо“ (Готовац, 2000: 21). Шест година касније познати историчар наводи: „Тужна је чињеница да од смјене власти 1990. године до данас није обављено темељно истраживање недавне прошлости. Знанствене институције су пасивне, јер су запослени у њима су политички подјелењени.“ (Биланџић, 2006: 615). Затим пет година касније, између осталог, наводи: „У протеклих петнаест година, након смјене власти 1990. године, масовна повијесна свијест, па и хисторијографија, до те мјере су се раздвојиле и сукобиле да су нормалне расправе готово немогуће.“ (Биланџић, 2006: 685).

Код нас се, због политике, није успело или није хтело борити за објективније вредновање прошлих догађања на овим просторима. Наше политичке елите, из потребе доласка или опстанка на власти, прихватиле су или прихватају тврдње, које историјски нису тачне а које оптужују делове или цео српски народ, што има или ће тек имати несагледиве последице. Упркос тешким временима, морамо се агресивније, преко науке, упустити у борбу за објективнији суд о прошлим догађањима. Тако су нека наша, пре свега политичка тумачења о прошлим догађањима у супротности са аргументима односно мерљивим чињеницама.

Није прихватљива тврдња или оптужба да је Србија извела агресију на Хрватску у циљу намере стварања Велике Србије. Није било никаквог програма 1990-1991. године код српског народа авнојевске Хрватске за стварањем Велике Србије. Срби из Хрватске су били за равноправну републику Хрватску у Југославији. Приликом уласка у социјалистичку Југославију, говорено им је да су републичке границе формалне. Као конститутивни народ Хрватске мислило се да имају иста права. Кад су се Хрвати почели већински изјашњавати за излазак из Југославије, што је трајало и пре тих догађања деценијама, Срби су хтели да остану у Југославији. Међутим, међународна заједница, њене инсти-

туције и представници у име тих тела имали су непринципијелну политику па су наступали са различитим аршинима. На пример, појединци и тела међународне заједнице заузели су став да Срби, Хрвати муслимани и неки други, не могу више заједно живети у истој држави, што је оправдавало потребу рушења Југославије. Кад је придобијена међународна јавност за рушења Југославије, недуго након тога измењен је приступ, па је одлучено да Срби, Хрвати и муслиманско становништво у Босни и Херцеговини могу и морају живети заједно. Границе република које су својевремено третиране као административне проглашене су државним, али се и од тога одустало кад је била у питању Србија. Хрватске политичке опције су априори знале исход, и сходно томе правиле планове за умањења или уништавање моћи српске копонете у Хрватској. Тако је 1991. године у Хрватској извршена статистичка подвала, пописом становништва, над бројем Срба у Хрватској. Такав однос према Србима је условио немогућност заједничког суживота. Срби нису могли прихватити ХДЗ Хрватску, која је настала „демократским“ променама, у којој долази до рехабилитације усташлука, рушења антифашистичких споменика, повратка ратних злочинаца из другог светског рата. Сви скупови Хрватске демократске заједнице завршавају са песамама о Анти Павелићу, Јури Францетићу, Ранку Бобану, Максу Лубурићу и осталима, што је све код Срба страховито пробудило синдром прошлости из периода НДХ 1941-1945. године. Планирано, нетолерантан приступ према српском народу, доводи до укидања српске конститутивности што је био непосредан повод за почетак сукоба.

Не може се прихватити тврдња да је ЈНА била великосрпска и агресорска, и то у моменту кад све друге војне групације нису биле легитимне. Том тезом или боље речено нападом на легитимну армију се бране, а заправо штите, акције и злочини разних војних постројби, пре свега хрватских али и осталих које нису биле легитимне. Неприхватљива су хрватска објашњења о „Бљеску“ и „Олуји“. Ту се ипак радило о нападу на заштићене зоне Уједињених нација, с плановима потпуног етничког чишћења српског народа, што потврђује све више извора који излазе скоро свакодневно на видело.

Такођер је неприхватљиво оптуживање Србије за геноцид, јер је она једина остала мултиетничко друштво. Ове оптужбе долазе од стране оних који су стварно починили геноцид над Србима. Треба им да добију на времену односно да време учини своје, па да се легализује постојеће стање. Сходно таквим теоријама долази до нових објашњења о томе који је народ био на страни фашизма а који на страни антифашизма, упркос добро познатим чињеницама. Покушава се негирати велика и водећа српска улога у борби против фашизма и нацизма и њихових „инсталираних“ режима на Балканском полуострву. Сви други народи некадашње Југославије, осим српског, били су великом већином на страни нацизма и сила Осовине. Иде се и даље, па неки покушавају увелико смањити улогу СССР у сламању Хитлерове државе. Неки су на то питање дали једноставан одговор, зар би било искрцавања западних савезника да руска војска претходно није сломила преко 150 немачких дивизија.

Не можемо из политичких разлога прихватити неистину да је Слободан Милошевић и „његов“ режим створио проблем Косова и Метохије. Добро је

знано, да је на Косову и Метохији долазило до побуна и за Јосипа Броза. Кулминација демонстрација дешава се 1981. године, после Титове смрти а петнаест година после смене Александра Ранковића и тзв. „великосрпске опасности“, што је све инструктирано од стране спољног фактора. Нагло је појачано насиље над српским народом Косова и Метохије од стране Албанаца, а органи савезне државе их „нису могли заштитити“, што је изазвало велико незадовољство српског народа по читавој Југославији. До почетка косовске кризе Слободан Милошевић је био анониман политичар на нивоу Југославије. Но оно што се може поуздано тврдити, а чиме се често политички манипулише, је чињеница да Слободан Милошевић није створио проблем Косова и Метохије. То је постајало давно пре њега, а његовом појавом већ имало дугу историју. Заправо истина је обрнута, проблеми са Косовом и Метохијом учинили су Слободана Милошевића познатим политичарем.

Срби у 19. и првој половини 20. века

Пре анализе о наведеној тематици, навешћу неколико историјских података. Наводим податке једног од првих и најбољих слависта Павла Јосифа Шафарика. Он је четрдесетих година XIX века у свом чувеном делу Словенски народопис, дао преглед свих словенских народа. Утврдио је, да их има око 80 милиона, од чега: 5294000 Срба, 801000 Хрвата и 1153000 Винда (Словенаца). Хрвати су, по њему, сви католици, а Срби: 2590000 православци, 1864000 католици и 550000 муслимани. Срба је било: у Аустрији 2590000, Србији 950000, Црној Гори 160000, Русији 100000 и Турској 1490000 (Шафарик, 1993: 29-31). Према наведеним Шафариковим подацима, професори Пипин и Спасевич (први Рус, а други Пољак), дали су детаљнији просторни размештај Срба. (А. Н. Пупин, 1993: 29-31).

Војводина и Банат	532000
Славонија и Славонска војна граница	738000
Хрватска и Хрватска војна граница	629000
Јужна Крањска	40000
Истра и Мађарско приморје	254000
Далмација	391000
Укупно у Аустрији	2584000

Из наведеног приказа видимо, да су сви Словени у Далмацији и Истри и претежни део Словена у Славонији рачунати као Срби. У Босни и осталим деловима тадашње Турске, Шафарик и његови следбеници нису нашли Хрвате. Међутим, постоје и други пописи али ја ћу издвојити Брахељија, бечког професора статистике, са подацима о Хрватима и Србима у Аустрији из средине 19. века (Braheli, 1861: 58):

- ХРВАТИ:

Словено-Хрвата у цивилној и војној Хрватској	625028
Србо-Хрвата у Хрватској војној граници	480494
Србо-Хрвата у Истри и Кварнеру	88343
Србо-Хрвата у Крањској	17583
У Мађарској	71962
У Војводини	2860
У Аустрији	6460
У Моравској	720
У војсци	36000
Свега	1329850

- СРБИ:

У Далмацији	378676
У Војводини	384046
У Славонији	222062
У Војној граници	310964
У Мађарској(ван Војводине)	62000
У Истри	44000
У војсци(у целој Аустрији)	25000
Свега	1427000

Срба је, као што се види, било више него Хрвата. „Чистих“ Хрвата што-више и нема. У Далмацији их, по Брахељу, уопште нема. То је још једна потврда свеже кроатизације католика српско-хрватског језика. И врло познати аустријски статистичар, Ј. Хоин, не налази средином XIX века (1846. године) Хрвате у Далмацији и Истри. Има их у већем броју у Хрватској (кајкавско подручје) и Војној граници (Hain, 1990: 96). „Занимљива је и врло важна чињеница да (још) средином XIX века бројни, угледни страни путописци, водећи државни статистичари (аустријски и мађарски) и научници Хрвате не налазе уопште или их налазе у врло малом броју у Босни и Херцеговини, Далмацији, Славонији, па и у Истри. Подручје Хрвата лоцира се уз словеначку границу, од Горског котара, преко Загреба, до мађарске границе (углавном кајкавско подручје). Припадника римокатоличке вероисповести има, али нема Хрвата. Римокатолике тих подручја углавном су сматрали Србима“ (Илић, 1993: 31).

Према попису становништва из 1840. године било је у Хрватској и Славонији 31, 41% Срба у укупној структури становништва. Ево што је о томе констатовао познати демограф Јован Илић: „Види се да аутентична Хрватска

јесте подручје кајкавског и чакавског (у Хрватском приморју) дијалекта. Знатно проширење Хрватске било је 1881. године, а затим 1939, 1941, и 1945. године“ (Илић, 1993: 31). Од када је Фердинанд II издао 1630. године Крајишницима диплому, којом је крајинско подручје постало засебна царева територија. Од тада па до 1881. године Крајина је била под директном управом Беча.

Вредно је истакнути и следећи податак: „Године 1893 било је по рачуну „Обзора“ преко 8000000 Срба“ (Обзор, 2004: 134). Ова констатација је посебно вредна пажње јер је реч је о листу који је био изразито антисрпске оријентације. Посебно је интересантно за анализу, велико повећање хрватског становништва од 1880. до 1910. године. Поред присвајања Шокаца (Срба-католика) у том периоду дошло је до великог покатоличавања православног становништва, па се може констатовати да је то повећање последица механичког а не природног прираштаја Хрвата. Према мађарском попису из 1840. године било је 297747 Шокаца (Псуњски, 2004: 134). Затим се наводи и следеће: „Хрватска статистика за 1910. годину признаје додуше на страни 12 да су Шокци и Хрвати до недавно разликовали, али их коначно и мимо њиховог питања, због тога што су припадници католичке вере сврстали у ред 'аутохтоних' Хрвата. Писцу је међутим познато властитим посматрањем на лицу места, а о томе се до неколико година уназад могао уверити ко је хтео, да су Шокци сиромашне хрватске досељенике обично на крајевима њихових села стављали под посебан појам, називајући их Хрватима, као да говоре о трећем лицу“ (Псуњски, 2004: 134). У овом периоду говори се и о бјелој куги код католика, сходно томе се наводи: „Ово је било потребно да се зна, како би се објаснило, одакле онај хрватски прираст у размаку од 1880. до 1910. године кад нам је познато за толико опадање наталитета и борбу против 'бјеле куге' у хрватском народу. За ово треба тражити објашњење у чињеници, да ове три деценије спадају у она доба историје Срба под Аустроугарском, када су на хрватском жртвенику приношени римској цркви. Ето, отуда је онај прираст хрватског становништва у размаку од 1880 до 1910. У том прирасту налазе се и они Срби, који су из ко зна којих разлога спашавања живота или животне егзистенције, са неописивим гневом у души и сузама у очима морали напуштати веру својих отаца и прилазити вери, са којом су се тек њихови даљњи потомци могли измирити. То је било златно доба хрватске статистике. Што се међутим та надувена статистика не може похвалити ни четвртином овога прираста за раздобље 1910-1940, не лежи кривица до Београда, јер он у те крајеве није слао Београђане да врше попис, него је то резултат времена, кад српски народ у овим крајевима присилним покатоличавањем није био материјал за 'прираст хрватског пучанства'“ (Псуњски, 2004: 136). Аутор наводи да велико повећање хрватског становништва од 1880. до 1910. године није последица природног прираштаја него да је то последица механичког прираштаја, што је рађено разним методама. Аутор даље истиче да се у периоду од 1910 до 1940 године, такође у периоду од 30 година, број хрватског становништва повећао само за једну четвртину од повећања у претходном периоду. Ово се објашњава тиме да у том периоду Срби нису били покатоличавани.

Планови за елиминацију српског народа

Хрватски политичари који су били екстремни, као што је био Еуген Кватерник и др Анте Старчевић основали су у 19. веку Странку права. Многи сматрају ову двојицу утемељивачима антисрпске и геноцидне политике, премда је у историји таквих примера било и пре њих. Кватерник је 1869. године писао да се треба ослободити Срба тог „накота“ православне вере. Опште је познато да су за Анту Старчевића („оца домовине“) Срби били „служажњска пасмина“ зрела за секиру. Како је Старчевић третирао Србе најбоље је видљиво из образложења једног истакнутог Хрвата, др Анте Радића, који је уз брата Стјепана основао Хрватску народну сељачку странку. Он је између осталог истакао: „Старчевић је грдио и мрзио Србе. О њима је написао више чланака и посебну књижицу. Он дапаче није ни признао да има Срба. За Србе у Хрватској је писао цигани, цинцари, власи и бог зна што, који су с турског колца утекли к нама; они су „Влашки накот зрио за сикиру“, они су „смет“, они су „србеж“ на тиелу хрватског народа; још много тога што је старчевићанска младеж добро памтила и тиме политику водила, не само она, него и старији људи“ (Дом, 2014). Настављач овакве политике је свакако био усташки покрет са Антом Павелићем на челу. Он је 1932. године објавио „Устав Хрватске револуционарне организације“ по коме је усташко организовање конституисано у Хрватску револуционарну организацију. Програм те организације је објављен као „Начела усташког покрета“ у 17 тачака. Начела је објавио поглавник 1. јула 1933. године у Главном усташком стану. Полазило се од самосталне државе Хрватске на целом њеном историјском и народном подручју, под којим су подразумевали Босну и Херцеговину и неке друге територије. Стајали су на становишту тзв. Великохрватске концепције. У тачки 10 „Начела“ је стајало: „Тачка 10. Хрватски народ има своје врховничко право (суверенитет) по коме он једини има владати и управљати својом државом и народним пословима. „ У тачки 11 се наводи: „У хрватским државним и народним пословима у самосталној и независној држави Хрватској не смије одлучивати нико тко није по корјенима и по крви члан хрватског народа. Исто тако о судбини хрватске државе не смије одлучивати ни један страни народ ни држава“ (Усташка начела, 1943). Интересантно је да се о елиминацији српског народа са ових простора размишљало и у левичарским структурама. Познат је протест познатог хрватског комунисте Ђуре Цвијића, због става да само Срби немају право на самоопредељење. Он се побунио против таквог односа, обраћајући се 1932. године писмом секретару КПЈ Милану Горкићу (право име Иван Чижински), тврдећи, да у Партији узима све више маха концепт франковаца и усташа, о великој Хрватској до Дрине и Земуна, а појављују се и предлози о исељавању Срба из Хрватске (по принципу Грка из Мале Азије) као решења хрватског питања. Он је упозорио секретара Милана Горкића да Срби у Хрватској насељавају комплетно подручје „од Глине до Гламоча и од Прњавора до Плашког“, те да би зато: „српском подручју које се комплетно налази у средини хрватског националног територија требало признати право самоопредељења“ (АЈ, К1, 132/208: 107).

Католичка црква, као што је добро познато, била је највећи противник стварања Југославије а Ватикан одувек заинтересован за елиминацију православне вере. Какву је намеру имала Католичка црква између два светска рата најбоље је видљиво из записа Загребачког надбискупа Алојзија Степинаца, који је 1934. године посетио Војводину и Београд те поводом тога забележио и следеће: „Да је већа слобода и довољно радника Србија би за двадесет година била католичка“ (Степинац, 1934: 37). Непосредно пред Други светски рат он потврђује своју мисао и намере католичке цркве према православним Србима, те записује у свом Дневнику и следеће: „Најидеалније би било да се Срби врате вјери својих отаца тј. да пригну главу пред намјесником Крстовим Св. Оцем“ (Степинац, 1940: 76). Једно је сигурно, чињеница, да те намере нису његови планови, већ иза тих планова свакако стоји Ватикан а он их је дисциплиновано извршавао.

У програм елиминације српског народа из наведених регија, уклапала се и констатација из периода Бановине Хрватске: „Непосредно пред Други светски рат било је у Бановини Хрватској, према анкети бановинских власти, око милион сувишних становника. Нарочито је била велика пренасељеност у Лици, Банији, Кордуну и Далмацији. Тако је у срезу(котару) Грачац било 11980 сувишних становника, Доњи Лапац 4659, Оточац 11453, Удбина 3433, Војинић 14020, Слуњ 10234, Глина 17046, Костајница 10063 и други“ (Радека, 1975: 47). Свакако да се подразумева, да се овде ради, првенствено о српском становништву.

Првим пописом становништва, у новој и први пут створеној јужнословенској држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године нестало је у потпуности пописне категорије Срба-католика, премда се њиховим докидањем, као што је видљиво, кренуло и раније. Ишло се по формули католик=Хрват, односно да сво католичко становништво припада хрватској нацији. Тако су постепено у Далмацији и осталим регијама нестали Срби-католици. Да је то тако, говоре и чињенице да су многи покатоличени, све до формирања НДХ 1941. године, још увек славили крсне славе што им је био остатак из бивше (православне) вере. Докидањем наведене пописне категорије је смањен број Срба на овим просторима. Но упркос тога у Далмацији је 1931. године било у срезовима Бенковцу, Книну и Шибенику 74002 или 39, 3% Срба. У Лици, Горском котару, у срезовима Брињу, Доњем Лапцу, Госпићу, Грачацу, Кореници, Огулину, Оточацу, Перушићу, Удбини, Врбовском 121843 или 51% Срба. На Банији и Кордуну, у срезовима Двору, Глини, Костајници, Петрињи, Слуњу, Војинићу и Вргинмосту је било 173553 или 66, 1% Срба. У Било-Гори, Мославини, Славонији и Западном Срему у срезовима Бјеловару, Броду, Дарувару, Доњем Михолцу, Ђакову, Гарешници, Грубишином Пољу, Копривници, Нашицама, Новој Градишки, Новској, Осијеку, Пакрацу, Пожеги, Слатини, Винковцима, Вировитици и Вуковару је било 209178 или 24, 1% Срба. У Барањи, у срезовима Батини и Дарди је било 11314 или 21, 4% Срба (Илић, 1993: 167).

Према процени немачких окупационих власти, у НДХ је 14. јуна 1941. године било: Хрвата 50, 8%, Срба 30, 6%, Муслимана 11, 9%, Осталих 6, 7%

(Скоко, 1991: 23). Наводим и следећи цитат: „Ми из статистике од 1931. године међутим знамо да је на територији доцније 'Независне државе Хрватске' живело преко 2500000 Срба, а најзад нам је познато, да су Хрвати затекли на данашњој својој територији [НДХ] преко 3000000 Срба“ (Псуњски, 2004: 138). Поставља се питање, да ли је у Независној Држави Хрватској, створеној 10. априла 1941. године, (у чијем је саставу била Босна и Херцеговина, као и неке друге територије) било преко 50% Хрвата, с обзиром да су њени статистички подаци углавном непоуздани?

Страдање под социјалистичком влашћу

Током 1943. године, међу Србима западних крајева, превладавају снаге које се залажу за републички облик владавине и федеративно државно уређење. Оне су биле под руководством КПЈ и њених програмских тежњи. Међутим, у њихову окриљу се крајем 1943. године, а нарочито током 1944. године, изражено, постављало питање положаја Срба у завноховској Хрватској. У вези с тим, јавиле су се двије опције: решење српског питања давањем аутономије Србима и стварањем „Српског клуба вјећника ЗАВНОХ“, као парламентарне фракције у републици Хрватској (Бркић, АХ: 1945). Одлучено је, да се иде на стварање „Српског клуба већника ЗАВНОХ-а“, док су предлагачи српске аутономије у Хрватској, група комуниста интелектуалаца(чији је предлог радио Моша Пијаде) елиминисани процесом у Горњем Будачком маја 1944. године. Питање уставног положаја Срба из Хрватске, јавило се и 1945. године, нарочито приликом расправе о новом уставном уређењу земље и Хрватске. Оно се јављало у истим идејама и касније и изразило дубоке политичке супротности у српско-хрватским односима.

Сходно прокламованом опредељењу, двадесетог и тридесетог септембра 1945. године, одржан је Први конгрес Срба у Хрватској на којем је присуствовало више од 30. 000 делегата, представника Срба из Далмације, Лике, Горског котара, Кордуна, Баније и Славоније. Конгрес је изабрао, како је истицано, свенародно-политичко тело Срба у Хрватској, тј. Главни одбор Срба из Хрватске. На крају је усвојена и Резолуција (АН, Vjesnik: 1945). За Главни одбор је навођено да је то политичко руководство Срба у Хрватској, које ће се старати за политички, културни, економски и социјални напредак Срба у Хрватској. Истицано је, да ће управо он бити инцијатор читавог развоја и рада. У складу са овом концепцијом, основано је више српских културних институција, које су требале водити бригу о српском националном интересу. Међутим, одмах по ослобођењу, рад посебних политичких и културних институција српског народа из Хрватске се потискује и постепено затире њихов рад. С временом оне нестају и то без јавне расправе.

О посебној српској националној компоненти није вођено рачуна кроз заједничке институције, тако да је изучавање историје и културе српског народа у Хрватској било у потпуности запуштено. Историја и култура српског народа из Хрватске није проучавана ни у Србији јер су политичке границе за то биле

препрека, што је био апсурд. Потиснута је била употреба ћириличног писма што је даље значило одвајање Срба од историјског наслеђа свог народа, иако га се сам народ није никад одрекао нити кога овластио да то учини у његово име. Укинута су сви листови и часописи на ћирилици, осим верских. Из највећег дела српских крајева, шездесетих година била је у потпуности потиснута из употребе српска застава. Уставом СР Хрватске 1974. године избачена је из језика српска компонента и почиње да им се намеће туђи језик. И после 1950. године, такође, настављено је са рушењем културноисторијских споменика српског народа, што, истовремено, није рађено са верским културноисторијским споменицима хрватског народа. Српски народ је великим делом, око 80% остао верски неупућен, тако да су у највећем делу покидане споне са Српском православном црквом, институцијом која је наследила најзначајније културно историјске споменике овог народа, и имала највише заслуге за очување његовог националног идентитета. И после национално спорне 1950. године (кад група српских министара даје оставку и напушта хрватску владу због запуштања српских крајева), српски крајеви се и даље запуштају у привредном смислу. Све републичке инвестиције иду у доминантно хрватске крајеве, што је дуго образлагано као потреба да се „придобију хрватске масе“. За привредни развој српских крајева председник Владе Хрватске је 1964. године рекао следеће: „Ствар се решава унутрашњом миграцијом и повећаним приходом становника услед већег друштвеног стандарда“ (Бакарић, 1983: 54). Заправо, кратори и челни људи политичког система су после 1945. године одлучили српско питање у Хрватској да „реше“ мигрирањем српског становништва. То су извели ефикасно, запуштајући српске крајеве, због чега је долазило до великог мигрирања Срба у јаче привредне центре, где су постигали веће животне стандарде. Тако су се на овај начин мењале српске енклаве, убрзано после 1950. године. Доласком у јаке хрватске центре, постају мањина, и за њих почиње снажан процес асимилације. У хрватским срединама, доживљавају велику образовну трансформацију. Она је била без српских националних компоненти и ту се кида њихова спона са српским, односно националним. Постали су највише територијално раширени у национално мешовитим срединама. У далеко већем обиму него Хрвати и остале националности, доживљавају Југославију истински као трајну домовину у којој могу да се ситуирају у било ком крају. Исељавање је условило пад становника у српским насељима, као што је већ истакнуто а како наводи Јаков Гело, да је у 409 српских насеља било мање становника 1981. него 1948. године.

Посебан удар за српско национално биће, поред исељавања и чишћења одређених српских области, било је њихово етничко разбијање разним административним поделама и прекрајањима. Овај метод је имао више етапа и одвијао се у више фаза. На пример, колонизацијом је ослабљена спона између Лике и Горског Котара. Планским исељавањем општине Слунј, градњом тзв. Полигона, исељено је до 1000 српских породица. Овим је ослабљена спона или коридор који с једне стране повезује Кордун и Банију с Ликом, Далмацијом и Горским Котаром.

Све претходно наведено је условило велико економско заостајање. Последница неразвијености је, поред одређеног историјског наслеђа и великог ратног разарања, изнад свега и као што је већ истакнуто, великог економског запуштања ових крајева после 1945. године. Нисам успео да прикупим прецизне податке за обрачун националног дохотка за првих пет година непосредно по завршетку рата, да се види како би изгледали по националној линији. Међутим, износим податак из каснијег времена - наводим обрачун народног дохотка (*per-capita*) по националностима за 1981. годину, што је израчунао академик Коста Михајловић (Михајловић, 1991: 185). Просечни народни доходак по становнику Хрватске наведене године, износио је 114660 динара или 28,2% изнад југословенског просека. Доходак Хрвата у Хрватској био је 114461 динар по становнику, што је било равно републичком просеку. Доходак Срба у Хрватској износио је 98906 динара по становнику или 13,7% испод просека за Хрватску и просека за Хрвате у Хрватској. По овом обрачуну, Срби Хрватске су имали 1981. године најнижи (*per capita*) доходак међу свим националностима у Хрватској. Ови подаци су последица односа власти СР Хрватске власти према српским крајевима.

Одласцима у веће градске центре, почиње католичење и хрватизација српског народа, што је видљиво и из следећих навода: „Да асимилациони процес постоји показују ови подаци који се односе на авнојску Хрватску. Хрватице су се удавале за Хрвате у 92,1% случајева 1953. године, 89,9% 1963. године и 90,9% 1987. године. Назначених година удавале су се за Србе у износу 4,4%, 7%, и 4,1%. Српкиње су се истих година удавале за Србе у износу од 84,3%, 75% и 67,7% а за Хрвате у износу наведених година 13,3%, 21,7% и 26,6%“ (Штерц, 1987: 1). У социјалистичком периоду, захваљујући схватању, а пре свега, расељавању и одласку у хрватске центре, нагло је опао удео чисто српских бракова. Он је износио 2/3, а удео чисто хрватских бракова је износио 9/10. Из навода се види да је у социјалистичком периоду, нагло порастао удео удатих Српкиња за Хрвате, преко 1/4 и имао даљну тенденцију раста, док се удео удатих Хрватица задржао на ниском проценту 4-5%. Око 50% брачних заједница у Хрватској, где је један од чланова српске националности, био изложен брзој а неретко и насилној хрватизацији. Одређени притици на Србе у Хрватској су такође изазивали миграцијске процесе, који у периоду од 1945. до 1990. године нису престајали. Исељавања су појачавана после националних спорења, или разних шовинистичких испада према Србима. У том периоду је напустило Хрватску око 200000 Срба и иселило се у Србију. Кад год се на Србе вршио притисак, смишљеног терања, претходила је оптужба да „владају“, односно да су „привилеговани“.

Број Срба на територију авнојске Хрватске у другој половини 20. века

Једна од вишедеценијских дилема било је питање колики је био стварни број Срба на територију авнојске Хрватске. Интересантне су за разматрање

изјаве својевремено „најупућенијих“ Хрвата у политичком па и у научном смислу. Јосип Броз је у мају 1941. године тврдио да у Хрватској има око 30% Срба (Тито, 1941: 4). Др Владимир Бакарић, вишедеценијски први човек хрватске политике је после извршеног геноцида над српским народом у априлу 1945. године тврдио, да је у Хрватској било 24% Срба (Бакарић, 1945: 627). То су касније неки политички ауторитети у Хрватској образлагали да је то зато што је за време Другог светског рата, за КПХ био партијски везан и Срем, који је био априори „прикључен“ Хрватској. Службена статистика у послератном социјалистичком приоду исказивала је следеће податке.

Година	Хрвати	%	Срби	%	Југословени	%
1948	2975399	79, 2	543798	14,5		
1953	3128661	79, 5	588411	15,0		
1961	3340000	80, 3	624958	15,0		
1971	3514000	79, 4	626789	14,0		
1981	3454661	75, 1	531502	11,5	376057	8,2
1991	3736356	78, 1	581663	12,2		
2001	3997171	89, 6	201633	4,5		

Видљиво је из наведене табеле да је према првом послератном попису из 1948. године на Србе у Хрватској отпадало 14% становништва. Међутим, како год да се рачунало, опет се математика не поклапа. Нису српски становници Срема, 1945. године могли чинити 10% становништва Хрватске, тако да се ту опет подаци нису подударали. Пар деценија касније познати хрватски комуниста, предратни правник, касније јавни тужиоц и функционер Хрватске, Јаков Блажевић је тврдио да Срба у Хрватској има око 700-800000. Исто или слично је тврдио др Стипе Шувар, познати социолог, министар просвете Хрватске, и председник Председништва ЦК СКЈ. Видљиво је да су се њихове тврдње битно разликовале од службено исказане статистике. Један од спорних проблема Срба са властима ХДЗ-а био је и попис становништва 1991. године. Да статистички подаци у Хрватској, нарочито 1991. године, нису били у реду, најпрезентније објашњава познати економиста др Слободан Комазец који је попис становништва у Хрватској 1991. године, назвао „велика статистичка подвала и статистички геноцид“. Он истиче следеће: „Политички и националистички кошмар омогућио је смишљене манипулације пописним материјалом, посебно у погледу националне структуре становништва“... „Дакле у укупном броју манипулације су готово немогуће, или изузетно опасне (уочљиве), али у структури по националној припадности не само могуће, већ и врло изражене“... „Велике промене између два последња пописа, налазе се у три категорије становништва: Хрвати, Срби а нарочито код категорије Југославени и остали. Уочљиво је да се изузетно повећава број Хрвата управо у годинама изразите националистичке еуфорије(1971. и 1991. г.), чак и веће у односу на укупан раст становништва републике1981-1991 (Републички завод).

Видљива је велика нелогичност да се од 1981. до 1991. године, укупан број становника повећао за 159000 а Хрвата у истом временском периоду за 253000, око 100 хиљада више од укупног раста. Комазец даље наводи: „Разноврсни притисци по национално изјашњавање, „изопћују“ Југославене као национално неидентификоване категорије, притисак на становништво са таквом оријентацијом и осјећајем уродио је плодом да се ова врло значајна по бројности (трећа по броју иза Хрвата и Срба) категорија готово „истопила“... с обзиром на природни прираштај од свега 0,5 до 1,2 на хиљаду становника у Хрватској, што је најниже било у Југославији осим Војводине са 0,2 промила“. Комазец наводи да повећање броја Хрвата, пописом 1991. године за 253000, није могуће ни теоретски а камоли практично, затим констатује: „Наиме према изјави директора Републичког Завода за план и статистику Хрватске дате ХТВ, од укупног броја Југословена као Хрвати, у последњем попису, изјаснило се 80 посто, то је просто речено покушај таквог фалсификата... „Даље наводи: „Према материјалу који је доступан у Хрватској, на статистичком узорку довољно репрезентативном од неколико хиљада Југословена, потпуно је јасно да се од укупно 379000 Југословена на српско становништво односи 82 до 84 одсто. То дакако апсолутно износи 320000“... „Стога овај званични податак од 580000 Срба, којим се оперише у јавности, чиста је политичко-статистичка конструкција. То је велика статистичка превара и статистички национализам, на жалост са одређеним статистичким последицама. Дакле изабран је арбитрарно број којим ће се у политици манипулисати, а који неће изазвати већу политичку позорност. Имајући у виду наведени природни прираштај становништва и званични податак из пописа 1981. године од 531000 (11,6%) данас [1991. г.] у Републици Хрватској живи уместо по политичком попису 580700 хиљада (12,2%), стварно око 940 до 945000 Срба, што у односу на укупан број становника од 4760000 чини 19,6%, сваки пети становник. То је стварни број Срба у Хрватској, све остало је статистичка обмана“ (Комазец, 2008: 235-243). Комазец такођер доказује да је истовремено дошло до „топљења“ и нестанка националних мањина.

Да са статистичким подацима о броју Срба није све у реду, постоје и други показатељи. Ако анализирамо изнете податке, од 19. и 20. августа 1990. године када је одржано изјашњавање за српску аутономију у Хрватској, опет се статистика не поклапа. Према исказаним подацима, за аутономију се изјаснило 567. 127 грађана (Ђурић, 2005: 16). Познато је, да велик део Срба, није имао могућности, пре свега у великим градовима Хрватске, или пак није хтео да се изјасни. Такође је познато, да се малолетници нису изјашњавали. И из ових података видљиво да се број Срба не поклапа са службено исказаним подацима објављеним после пописа становништва 1991. године у Хрватској.

Ако занемаримо и овај податак, не слаже се број броја Срба у Хрватској по попису из 2001. године са бројем српских избеглица из Хрватске у Србији, Републици Српској, Црној Гори и свету. Долази до значајних разлика у односу на укупан број Срба у Хрватској, изнет пописом 1991. године. Ево што је о томе навео историчар Миле Дакић, који се већ више деценија бави историјом, проблемима и положајем Срба на територију Хрватске, Славоније и Далмаци-

је: „Познато је да у структури Југословена има преко 80% Срба и да је удио српског народа уочи рата био изнад 900000, односно преко 20% од укупног становништва Хрватске, да у Хрватској недостаје око 700000 Срба. Бар последице последњег пописа свијету мора бити јасно што се десило“ (Дакић, 2002: 16).

Положај Срба у Хрватској крајем 20. и почетком 21. века

Одлуком Хрватског сабора 22. децембра 1990. године укинута је конститутивност српског народа. Садашњом дефиницијом у Уставу Републике Хрватске, донетом 25. априла 2001. године у тзв. „Извршним основама“, између осталог је наведено: „Република Хрватска установљује се као национална држава хрватског народа и држава припадника аутохтоних националних мањина: Срба, Чеха, Словака, Талијана, Маџара, Жидова, Њемаца, Аустријанаца, Украјинаца, Русина и других који су њени држављани, којим се јамчи равноправност с грађанима хрватске националности и остваривање националних права у складу са демократским нормама ОУН и земаља слободног свијета“. Као што је видљиво, по важећем Уставу Републике Хрватске, статус српског народа је дефинисан као национална мањина. На темељу члана 88. Устава Републике Хрватске, Хрватски сабор је 19. децембра 2002. године донео „Уставни Закон о правима националних мањина“ (Устав, 2001: 2).

У темељним одредбама се позива, поред државног устава, на начела Повеље Уједињених народа, Општу декларацију о правима човека, на документе ОЕБСА, који се односе на права човека, Конвенцију Савета Европе за заштиту права човека, темељних слобода, међународну конвенцију о укидању свих облика расне дискриминације, Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида, Декларацију о укидању свих облика несношљивости и дискриминације на темељу вере и уверења. Заправо Уставним законом националних мањина, хрватска држава је детаљно, прописала право националних мањина, сходно најсавременијим документима међународних, европских и светских организација и удружења. Овим законом Хрватска држава се обавезује на поштовање и заштиту националних мањина и других темељних права и слобода човека и грађанина.

Навешћу само један члан из наведеног закона, који је нарочито карактеристичан, да би се могло пратити колико га хрватске власти проводе у дело: став 5. из члана 4. „Забрањено је подузимање мјера којим се мјења омјер међу становништвом на подручјима настањеним особама које припадају националним мањинама, а које су усмјерене на отежавање остваривања или ограничавања права и слобода прописано овим Уставним законом и посебним законима“ (Уставни закон, 2002). После заузимања Републике Српске Крајине у српска насеља плански је насељавано становништво хрватске националности које је за то добијало и економску стимулацију. Сходно томе, у тим центрима су изграђене и сад се граде католичке цркве, што говори о стварним намерама хрватских власти. Међутим, 2012. године дошло је до признања елиминације српског народа са територије авнојевске Хрватске од најмериторније институције

је у Хрватској, то јест од Католичке цркве, која је веома важан, ако и не најважнији политички фактор у Хрватској, што је већ историјска традиција. Тако је у годишњаку жупе Оточког деканата Госпићко-сењске жупаније за 2012. годину признато да је Српска православна црква у Хрватској имала или јој припадало 11, 1% грађана Хрватске а 2001. године 0, 9% или 40433 особе. Илустрације ради, исти лист, признаје, да је у истом периоду повећан број католика у Хрватској за 11%. (Врило, 2012: 34). Ово повећање католичког становништва није последица повећаног природног него механичког прираштаја, па између осталог и снажног покатоличавања о чему нико не даје податке.

Ако анализирамо реализацију Закона о националним мањинама, видљиво је да се Хрватска декларативно изјаснила за највише европске и светске стандарде, којима се гарантују права националним мањинама, што у овом случају значи и Србима. Намерно сам интерпретирао само део једног члана из наведеног закона, да би се лакше могла уочити разлика, између прописаног закона и проведене праксе. Саветник председника Хрватске Стјепана Месића, између осталог је истакао: „Хрватска је као што знате, до 2000. године водила политику усмјерену на давање формалних права припадницима националних мањина. Истина они су били на врло високој разини али без практичне примјене“ (Таталовић, 2009: 62).

Однос према Србима је још увек нетолерантан а у неким сегментима у потпуности. Провођење Дејтонског споразума, Париског уговора о миру, Ердутског споразума, Билатералног споразума постигнутог између Владе СРЈ и Владе Хрватске о повратку избеглица не функционише. Под притиском међународне заједнице у Атини су се састали августа 1996. године представници Хрватске и СР Југославије, где је договорено и следеће: „Две стране изражавају спремност да се омогући безбедан повратак избеглица и враћање њихове имовине, односно давање правичне надокнаде, онима којима је имовина уништена“ (Целајлија, 2006: 65). Повратак српских избеглица, Хрватска константно опструира. Одмах после међудржавног договора, изражен је пример тога, било је доношење Закона о амнестији Срба СБО, којим се уместо опште амнестије, амнестирају само Срби који су у тој области раније живели (Архив, 72/1996). То је била тактика хрватских власти, да се избеглим Србима онемогући повратак, што је потврдио и хрватски председник др Фрањо Туђман на састанку Конгреса Хрвата на Брионима, кад је обраћајући се учесницима рекао: „Србима нема повратка“. Подсетићу да је „отац нације“ др Фрањо Туђман у свом политичком програму, а који је створен знатно раније са читавим тимом хрватских интелектуалаца а деломично изнетим у „Беспућу“, између осталог навео: „геноцид може бити користан јер доводи до хомогенизације нације“ (Целајлија, 2005: 57).

И сада у 21. веку траје изгон Срба из Хрватске. Познати социолог наводи да „тихи капиларни изгон Срба из Хрватске траје пуних 15 година из урбаних средина, највише из Загреба, гдје је била највећа агломерација Срба а затим из Сплита, Осјека, Карловца, Задра, Шибеника, Вировитице, Госпића, Пакраца, Дарувара и других градова“ (Ливада, 2006: 167). И познати хрватски интелек-

туалац др Никола Висковић истакао је да етничко чишћење Срба није почело операцијама „Бљесак“ и „Олуја“ 1995. године већ много раније (Ферал, 2005).

Свакако, овако велики егзодус исељавања једног народа, плачкања и уништавања његове имовине, невиђен крајем 20. века у Европи, није могао бити изведен без сагласности великих сила. Тако је амерички високи функционер Стејт Департамента рекао: „Цијело време смо знали да је Туђман хтјео малу понизну и тиху српску мањину другог реда. Но ми смо га требали па смо затворили очи“ (Архив Удружења, 73/1996). Да је тако, потврђује и следећи податак: „Светски конгрес Хрвата оптужио је бившег председника САД-а Клинтона, да је пружио подршку и помоћ Анти Готовини у етничком чишћењу Срба“ (Целајлија, 2005: 56). Интересантан је и детаљ, из разговора са некадашњим министром спољних послова Немачке, Клаусом Кинкелом. Због дискриминације, чишћења Срба и сталне опструкције повратка избеглих Срба у Хрватску, Удружење Срба из Хрватске организовало је сатанак 16. маја 1996. године с наведеним министром у амбасади Немачке: „У току разговора са Кинкелом, председник „Удружења“ Вучинић је замолио министра за подршку Владе Немачке за бржи повратак избеглица у Хрватску, а Кинкел му је одговорио да то не зависи од Немачке већ од САД“ (Архив удружења, 73/1996).

Етнички и верски рат, са компонентама грађанског рата, био је ефикасан у смислу чишћења Хрватске од српског народа, који је на том простору аутохтон. Илустративан је следећи податак, у Хрватској је 1931. године било 40 срезова у којима је било најмање 10% православног становништва односно Срба. Исте године, било је у 13 срезова, односно 91 општина у којима су Срби чинили апсолутну већину. Као што је познато, 1941. године, због Другог светског рата није извршен попис становништва, па и не знамо колико је наведене године било Срба на територију авнојевске Хрватске. Такођер је познато да на истом територију, из политичких разлога, није извршен прецизан попис страдалих Срба, невиђеним геноцидом током Другог светског рата. Одмах по ослобођењу је настављено потискивање истине о српским жртвама, потпуно заповиштавање великих српских страстишта о мањим да се и не говори. Први концентрациони логор Госпић и Јадовно су били комплекс од 16 јама и бездани које су накнадно забетониране. Други и највећи концентрациони логор Јасеновац је такођер порушен. Избегнуто је вађење жртава из јама и разних бездани. Тако је избегнута могућност да се утврди тачан или приближан број жртава страдалих у концентрационим логорима Хрватске. Чињеница је, да би било тешко утврдити тачан број српских жртава страдалих од режима Независне државе Хрватске њиховим вађењем из разних јама и бездани, али би се свакако смањила могућност каснијих политичких манипулација бројем страдалих. Неоспорна је чињеница да је нови комунистички режим, односно његови челни људи, од почетка ишао на умањивање или чак на негацију хрватских злочина над српским народом. Управо због таквог приступа то јест уравниловке ратних злочина, у хрватском друштву до данас није извршен процес денацификације (деушташизације), односно развијање свести код већине Хрвата да је политика НДХ од 1941-1945. године била злочиначка. Ево како објашњава однос према геноциду извршеним над српским народом у НДХ, описује ака-

демик Василије Крестић, који између осталог наводи: „Никакве сумње нема да се о том питању могло писати само по једном шаблону, којим је кривица за геноцид почињен над Србима подељена на равне делове између починиоца и страдалника. Починиоци су ослобођени одговорности онолико колико су оптужени недужни страдалници. Том поделом кривице почињен је нови злочин. Хтели-не хтели, Срби су под комунистичком влашћу били принуђени да прихвате лажну симетрију о кривици, чиме су злочини прикривени а размере злочина умањене“ (Крестић, 2009: 7).

После ослобођења 1945. године долази до колонизације односно великог исељавања Срба у Војводину а истовремено је легализована усташка колонизација. Према подацима познатог историчара др Николе Гаћеше ради се о 67000 колониста а како истиче подаци нису коначни (Гаћеша, 1984: 47). Легализација усташких колониста после ослобођења, велико српско страдање током Другог светског рата и њихово исељавање колонизацијом, увелико је ослабило њихов етнички распоред у Хрватској. Као што је наведено, долази до планског запуштања српских регија у Хрватској што је изазвало њихов велики егзодус према развијеним индустријским центрима Хрватске. Тако је дошло до великог пражњења српских регија. Сходно наведеној политици, у социјалистичком периоду у Хрватској су укидане српске општине разним административним прекрајањима. Због тога су српска насеља у Хрватској дочекала распад Југославије ослабљена, а Срби као целина се нашли у веома неповољном територијалном распореду за опстанак. Такођер је илустративан и следећи податак да је „у целој Хрватској било 1981. године 1019 насеља са српском етничком већином... Њихова површина износи... 22% површине Хрватске“ (Илић, 1993: 10). У ових 1019 насеља живело је 1981. године 49% свих Срба из Хрватске. Исте 1981. године било је у Хрватској 123 насеља у којима су Срби и Југословени чинили релативну већину, па је њихова површина са површином 1019 српских насеља, износила 24,7% површине Хрватске (Илић, 1993: 10-11). Интересантно је да је после изгона Срба број општина у Хрватској значајно повећан, што видимо из следеће констатације: „Општине су у Хрватској уситњене и има их пет пута више него што их је било у бившој Социјалистичкој Републици Хрватској“ (Билтен, 2009: 7). Неке од тих општина данас имају око стотинак и то претежно старијих становника. Ниједна српска општина која је укинута после Другог светског рата у Хрватској, није била испод неколико хиљада становника. Десет година после рата, значи од 1995. године у Хрватску се „вратило“ око 120000 избеглица, од тога броја се пола вратило у Србију. Нису имали услове за опстанак, узели су хрватске документе, држављанство, да регулишу некретнину, односно да продају и тако делом реше основна егзистенцијална питања.

Премда суочене са необоривом и мерљивом аргументацијом, хрватске власти и даље истрајавају на окривљивању Срба да су се добровољно иселили, односно уништили своју имовину, како неки наводе „добровољни етносуицид“. Истину ће тешко бити „пригушити“ али историјски је познато да правду многи не дочекају.

На Филозофском факултету у Љубљани, Уршка Слапшак је одбранила докторску дисертацију под називом „Права Срба из Хрватске након 1991. године“. Поред узрока о исељавању, статистичких подвала о кретању становништва у Хрватској, и она констатује, да је укидање конститутивности Србима, један од узрока почетка ратног стања (Слапшак, 2005). Да су хрватске намере другачије, од прокламованих докумената, усвојених закона и међународно потписаних обавеза, то најбоље потврђује пракса. Томе у одређеној мери доприносе и Срби, јер су принуђени да своју имовину продају у бесцење у борби за опстанак. Хрватска, уместо да је вратила српском народу станарска права, као и остале републике бивше СФРЈ, она на то не пристаје него је понудила „Програм стамбеног збрињавања“, што такођер доприноси елиминацији Срба. Ево једне меродавне констатације која говори о стварним намерама хрватских власти: „Пост-олујно искуство увјерљиво показује да хрватске власти, по сваку цијену, желе одржати етнички чистим подручје које су напустили Срби за вријеме „Бљеска“ и „Олује“. Ово је речено на сједници Хрватског хелсиншког одбора 26. априла 1999. године“ (Мирић, 2006: 182).

Закључак

Неоспорна је чињеница да су на овим просторима током двадесетог века страдали и остали народи, но несумњиво највише српски, нарочито онај део који се нашао под влашћу Независне државе Хрватске. Ова држава је 1941. године кренула у реализацију елиминације српског народа са територија који се нашао у њеном саставу, по формули „једну трећину побити, једну трећину покатоличити и једну трећину иселити“. Интересантна је чињеница, неовисно од државе и система, да је српско питање у Хрватској „решено“ крајем 20. века, приближно по наведеној формули.

Нестајање Срба са територија који су ушли у састав авнојске Хрватске али и неких других, увелико је учињено уз помоћ Католичке цркве, то је рађено и у социјалистичком периоду, то се ради (довршава) и данас. Нико никада није имао ништа против „католицизма“, то су света хришћанска начела, али има против људи који користе Цркву у политичке сврхе, као што је подржавање нацизма у Другом светском рату или проглашавање злочинца „свецом“, што се дешава са Алојзијем Степинцом. Српски народ је запамтио разлику током Другог светског рата између католичких свештеника хрватске и словеначке националности. Католички свештеници словеначке националности који су се нашли на територију НДХ неретко су спашавали српски народ од усташа, због тога су појединци и кажњавани тако што су их пребацивали у неку другу парохију где није било православног становништва. Као што је већ, више пута истакнуто, и данас се у Хрватској спроводи тзв. индивидуално покатоличавање, односно покатоличавање под притиском. То се изводи тако да се врши притисак или шиканирање српске деце која не иду на католички веронаук. То је узимало толике размере да су српска деца постајала угрожена, долазе кући с добијеним батинама и плачући, па њихови родитељи (уз инструк-

цију или без ње), подносе захтев, да се њиховој деци дозволи похађање католичког веронаука. Чак се дешава, да за то молбе пишу у више наврата, што касније надређенима у Цркви служи као алиби. Због наведеног, пријем српске православне деце на католички веронаук, тумачи се као „спашавање“. Свим средствима се покушава истиснути Српска православна црква са тих простора. Члан председништва Хрватске народне странке професор Славко Мештровић, између осталог је својевремено истицао: „Не свиђа ми се спрега ХДЗ-Црква-Држава. Ја сам католик али што је превише превише, никад не знам ко у којој сврси наступа, што може штетити ХДЗ-и и цркви посебно“ (Мештровић, Вјесник: 1990). Да је део свештенства био укључен у политичке процесе о томе пише и познати социолог др Светозар Ливада, те истиче: „Католичка црква није спречила ни уништавање српских цркава, црквеног блага а поједини свештеници су правили спискове неподобних Срба и слично“ (Ливада, 2006). Илустрације ради, наводим један податак, објављен у Загребу 1992. године, где се између осталог наводи: „подручним уредима града Загреба поднето је 3500 захтјева за промјену имена“ (Слободна Далмација: 1992). Ово је најмериторнији показатељ о хрватској држави и друштву, каву су атмосферу створили према српском народу. Познато је, да је за време НДХ-е, покушано с оснивањем Хрватске православне цркве 1942. године. Такођер је, Антон Ирек преко ХТВ-е 27. септембра 1991. године позвао Србе „да се прикажу као Хрвати православне вере“. Почетком 2010. године обновљена је стара идеја, али са новом варијацијом стварања у Хрватској „Хрватске православне заједнице“. На овом послу су заједно, као и раније, хрватске власти и Католичка црква у Хрватској, формално не али стварно да. Резултат те координације је, да у Хрватској данас има само 3-5% православних Срба.

Зашто је челни човек католицизма у Хрватској констатовао 1934. године, да би уз одређене услове, Србија могла бити за двадесет година католичка? Ово би значило прелазак православних у католичке хришћане. Намеће се питање, зашто би Срби по Степинцу могли за две деценије постати католици? Да ли је то стварно тако, на ово питање требало би да одговоре социологија, психологија и друге научне дисциплине. Намеће се и друго питање, с обзиром да је из западних региона мање више нестало православно српско становништво које је некад било изузетно бројно, да ли по таквим програмима долази ред и на Србију?

Хоћемо ли се ми Срби, сада у новим условима, изборити за равноправнију позицију, сада кад смо пред „уласком“ у Европску унију? Улазак Хрватске у Европску унију није поправио положај српског народа. Поставља се питање имају ли српска држава или друштво капацитета да се супротставе и изборе за објективније вредновање прошлих догађања? Да се супротставимо невиђеном гусарењу и уништавању српског националног блага у Хрватској, да се озбиљно затражи од Хрватске, да реализује преузете обавезе не само формално него и стварно. Или ћемо немо испратити и припомоћи легализацију нестанка српског народа са западних територија Балканског полуострва?

Литература:

1. Bilandžić, Dušan (2006): *Povijest izbliza, Memoarski zapisi 1945-2005*. Zagreb.
2. Kostić, Lazo M. (1993): *Sporne teritorije Srba i Hrvata, Srbi u Hrvatskoj, naseljavanje, broj i teritorijalni razmeštaj*, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, 1993.
3. Čoralić, Lovorka (1990): „Prilog proučavanju demografskog razvoja Dalmacije i Zadra tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća“. *Radovi*, vol. 23, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 86-112.
4. Ilić, Jovan (1993), *Naseljavanje i brojno stanje Srba na teritoriji avnojske Hrvatske, Srbi u Hrvatskoj, naseljavanje, broj i teritorijalni razmeštaj*, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd.
5. *Obzor*, broj 258 iz 1893, „Psunjski, Hrvati u svetlosti istorijske istine“, Reprint izdanja-mart 1944, Beograd, 2004.
6. Almanah „Danica“: *Kalendar i godišnjak Hrvatskog književnog društva Svetog Jeronima* (1943): Ustaška načela, Zagreb 1943.
7. Stepinac, Alojzije (1934): *Dnevnik*, 1. Zagreb.
8. Stepinac, Alojzije (1940): *Dnevnik*, III. Zagreb.
9. Radeka, Milan (1975): *Gornja Krajina-Karlovačko vladичество*, Zagreb.
10. Skoko, Savo (1991): *Pokolj hercegovačkih Srba 1941*. Beograd.
11. Duško Brkić, AH, *Srpski narod ide zajedno sa hrvatskim za ostvarenje Republike*, Vjesnik, 28. rujna 1945.
12. Bakarić, Vladimir (1983): *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, II, Informator, Zagreb.
13. Bakarić, Vladimir (1945): *Referat tajnika JNOF Hrvatske*, 14. travanj.
14. Mihajlović, Kosta (1991): *Ekonomski položaj Srba u Jugoslaviji*, Zbornik, srpsko pitanje, Beograd.
15. Šterc, Stjepan (1992): „Etničko podrijetlo Jugoslovena u Hrvatskoj“, *Ekonomski pregleđ*, Vol. 43, br. 2, str. 279-296.
16. Broz Tito, Josip (1941): „Izjava sa savjetovanja Komunističke partije Jugoslavije“, *Proleter*, Br. 3-5. mart-maj, str 1-2.
17. Komazec, Slobodan (2008): *Velika statistička podvala i statistički genocid, Zatiranje Srba u Hrvatskoj*, Beograd.
18. Đurić, Veljko (2005): *Republika Srpska Krajina, deset godina poslije*, Beograd.
19. Dakić, Mie (2002): *Krajina kroz vijekove*, Beograd.
20. *Ustav Republike Hrvatske*, Zagreb, 25. 4. 2001.
21. *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina*, Zagreb, 19. 12. 2002.
22. „Vrilo: Godišnjak župe otočkog dekanata“ (2012): *Župa Presvetog Trojstva*, Otočac.
23. Tatalović, Siniša, „Mostovi opasnih tereta“, *Nin*, 5. 02. 2009.
24. Dželajlija, Stojan (2006): *Petnaest godina izbjeglištva, Udruženje Srba iz Hrvatske*, Beograd.
25. *Arhiv Udruženja Srba iz Hrvatske*, 72/1996.
26. Livada, Svetozar (2006): *Etničko čišćenje, ozakonjeni zločin stoljeća*, Zagreb.
27. Krestić, Vasije (2009): *Dosije o genezi genocida nad Srbima u NDH*, Novi Sad.
28. Gaćeša, Nikola L. (1984): *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*. Novi Sad.
29. „*Bilten Udruženja penzionera iz Hrvatske*“, Beograd, Br. 6, 15. 09. 2009.
30. Slapšak, Urška (2005): *Prava Srba iz Hrvatske nakon 1991. godine*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Ljubljana.

31. Mirić, Jovan (2006): „Olujno mirotvorstvo i etničko čišćenje“, Građanski rat u Hrvatskoj 1991-1995. Zbornik radova, Udruženje Srba iz Hrvatske, Beograd, str. 172-197.
32. Popović, A. (1986): L islam balkaniye, Berlin, 1986.
33. Jeftić, Miroljub (1993): Od Islamske deklaracije do verskog rata u BiH, Beograd.
34. Statistički godišnjak SFRJ, Beograd, 1963.
35. Meštrović, Slavko, „Ne sviđa mi se sprega HDZ-Crkva-Država“, Vjesnik, Zagreb, 8. 12. 1990.
36. Slobodna Dalmacija, Split, 28. 9. 1992.
37. Feral Tribjun, Split, 27. 3. 2005.
38. Arhiv Hrvatske, Vjesnik, 1. listopad 1945.
39. Arhiv Jugoslavije, KI 1932/208. str. 107.
40. Dom, 7. jula 1914. godine
41. Novi list, 21. lipanj, 2000.

THE DISAPPEARANCE OF SERBIAN NATION FROM TERRITORY OF AVNOJ CROATIA

Summary: The author provides an of political relations between Serbs and Croats after breaking up Yugoslavia (ili SFRJ) and the war conflict in the period of 1991-1995. He gives a historical intersection (ili section) of Serbo-Croatian relations since 19th century, over the Yugoslav period from the 20th century (monarchist and socialist), to the pre-war and wartime events. Through extensive usage of available statistics from 19th and 20th century of demographic share of Serbian nation on the territory of AVNOJ Croatia, as well as views of major Croatian politicians and scientist considering „Serbian question”, the author observed a tendency of demographic reduction of Serbian nation on Croatian territory. All stated is argued explanation of its causes, as well as constant act in that direction, in order to and in accordance with the „historical constant”, while taking into account the modern, post-war legal and political and economic circumstances and difficulties, establish modern tendencies in Serbian- Croatian relations.

Key words: Serbian- Croatian relations, war, demography, Yugoslavia

ДАРКО ГОЛИЋ*

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ**

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 316.74:37(323.15)

Прегледни рад

Примљен: 13.05.2015

Одобрен: 11.06.2015

СЛУЖБЕНА УПОТРЕБА ЈЕЗИКА И ПИСАМА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА

Сажетак: Право припадника националних мањина на употребу свог језика и писма једно је од основних права која чине културну аутономију и уопште одређују положај националних мањина. Њега донекле компликују недовољно јасни критеријуми њиховог одређења. Анализа садржине права на службену употребу језика и писама и питања која су са њим у непосредној вези, показује да је Србија својим прописима у многоме отишла чак и испред стандарда који су дати у међународним документима, чак и у најоптималнијим тумачењима појединих стандарда, одредби или термина.

Кључне речи: националне мањине, службена употреба језика и писама, управни поступак

Увод

Питање употребе мањинских језика и писама у Србији се, сходно Уставу, али и другим релевантним правним актима, укључујући и оне међународног карактера, може посматрати двојако: 1) као једно од основних мањинских (и људских) права – да користе свој језик и писмо на целој територији Републике и 2) као мањински језик и писмо у службеној употреби на делу територије Републике.

Право припадника националних мањина на употребу свог језика и писма једно је од основних права која чине културну аутономију и уопште одређују положај националних мањина. Њему ипак претходи проблем недовољно јасних критеријума њиховог одређења. Оквирна конвенција (Савета Европе) за заштиту националних мањина (Стразбур, 1995), коју је ратификовала и наша држава, не одређује појам „националне мањине“ јер око тога није било могуће постићи сагласност.¹ Ипак, може се рећи да су у Европској повељи о регио-

* g.darko83@gmail.com

** jdragojlovic@pravni-fakultet.info

¹ Војислав Становчић запажа да постоје два концепта у поимању нација, „Тако данас постоје државе које се заснивају на политичком поимању нације као групе која обухвата најразличитије

налним и мањинским језицима (Савет Европе, Стразбур, 1992) дати неки елементи који одређују и појам националне мањине. Она дефинише „регионални мањински језик“, а то су „језици који су традиционално у употреби на одређеној територији једне државе од стране држављана те државе који чине бројчано мању групу од остатка становништва те државе и који су различити од званичног језика те државе, што не укључује дијалекте званичног језика те државе или језике радника миграната.“²

Закон о заштити права и слобода националних мањина³, који је по начелу правног континуитета Србија преузела по осамостаљењу Црне Горе, у члану 2 даје дефиницију националне мањине, јер се за њен појам везује значајно правно дејство, а оно се пресудно односи и на питање које је предмет овог рада. Национална мањина у смислу овог закона је свака група држављана која је по бројности довољно репрезентативна, иако представља мањину на територији Србије (у Закону се говори Савезне Републике Југославије), припада некој од група становништва које су у дуготрајној и чврстој вези са територијом Србије и поседује обележја као што су језик, култура, национална или етничка припадност, порекло или вероисповест, по којима се разликује од већине становништва, и чији се припадници одликују бригом да заједно одржавају свој заједнички идентитет, укључујући културу, традицију, језик или религију. Међутим, имајући у виду да може постојати спор у погледу неког од елемената који чине идентитет једне групе која се сматра посебним народом (етничком заједницом, односно националном мањином), као што су посебан језик, порекло, култура исл., услед кога може доћи до немогућности остваривања колективних права, Закон предвиђа да: „националним мањинама сматраће се све групе држављана који се називају или одређују као народи, националне и етничке заједнице, националне и етничке групе, националности и народности, а испуњавају услове из става 1. овог члана.“ Дакле претежност има субјективно осећање посебности, односно припадности у односу на објективне (ванправне) чињенице да ли нека етничка (национална) заједница заиста

етничке и верске групе и расе, које заједно чине једну нацију (на пример, америчку, швајцарску, француску). А постоје и државе у којима се нација схвата у етничком смислу као заједница људи истог претпостављеног порекла, језика, традиције, религије, историје, мада ни један од ових елемената није ни нужан нити довољан, јер ниједан сам као чинилац не одређује потпуно нацију.“ (Војислав, Становчић, Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних права, *Годишњак Факултета политичких наука*, Београд, 2008., стр. 483). Имајући у виду преамбулу Устава Републике Србије („равноправност свих грађана и етничких заједница“) и чл. 1 („држава српског народа и свих грађана који у њој живе“), те начела Устава, о владавини права – чл. 3 (уставна јемства људских и мањинских права) и заштити националних мањина – чл. 14, те посебне одредбе о мањинским правима, може се констатовати да он прихвата етнички концепт нације.

² Оваком дефиницијом „остављена је широка могућност државама да прагматично, према конкретној ситуацији, одреде које ће језике на којој територији и на који начин и у ком обиму заштитити (што омогућава проширивање заштите према приликама и могућностима), а државе могу да изузму примену неких одредби ове Повеље на својој територији, али је ипак прецизирано из којих делова и чланова морају преузети део обавеза.“ Војислав, Становчић, оп. цит. стр. 490.

³ "Сл. лист СРЈ", бр. 11/2002, "Сл. лист СЦГ", бр. 1/03 - Уставна повеља и "Сл. гласник РС", бр. 72/09 - др. закон и 97/13 - одлука УС.

поседује посебност која одређује њен идентитет да би се сматрала националном мањином.⁴

Извори права

Питање употребе језика и писама националних мањина у Србији је регулисано већим бројем правних аката. Устав Србије из 2006. године садржи бројне одребе које се односе на питање мањинских језика, те поред права на употребу свог језика и писма, омогућава и њихову службену употребу. Ово питање је предмет регулисања и мултилатералних уговора насталих у оквиру међународних институција, које је Србија ратификовала, те билатералних уговора са појединим државама. У складу са тим, већи број закона регулише поједине аспекте овог питања.

Устав

Устав Србије⁵ поред гаранције једнакости свих грађана и забрани било које дискриминације, велики број одредаба поклања правима припадника националних мањина, гарантујући поред индивидуалних и колективна права.⁶ У Уставу се полази од потребе да се кроз мере афирмативне акције обезбеди равноправност и оних грађана који услед своје малобројности или специфичних својстава или потреба фактички нису у једнаком статусу, односно да обезбеди очување и унапређење њиховог идентитета. У погледу права на коришћење језика, као основног елемента идентитета, тежи се посебној заштити припадника националних мањина - оно чини једно од основних права у погледу ког се остварује мањинска самоуправа путем националних савета.⁷

⁴ „Тако се свакој групи оставља слобода за шта ће себе сматрати и како ће себе називати, а у правима су све изједначене.“ Војислав, Становчић, оп. цит. стр. 494.

⁵ „Службени гласник РС“, број 98/06.

⁶ Венецијанска комисија наводи: „Укупно, око 70 чланова се бави основним правима, односно једна трећина од 206 чланова Устава. Са међународног и упоредног аспекта ова бројка је заиста изузетна, и у апсолутном и релативном смислу. Тиме се показује да су људска права саставни и важан део уставног права и јасно указује да је овом елементу и основној особини демократског друштва поклоњена пажња у смислу европских стандарда као што је Европска конвенција о људским правима.“ (Европска комисија за демократију путем права (Венецијанска комисија), *Мишљење о Уставу Србије*, усвојено од стране Комисије на 70. пленарној седници, Венеција, 17-18 март 2007, стр. 7.

⁷ Поједини аутори критички су настројени према изразито дугој и детаљној листи људских и мањинских права у Уставу Србије: „Устав из 2006. има једну „распевану“, детаљистичку и плагијаторско-компијаторску, у односу на одговарајуће међународноправне акте, декларацију људских и мањинских права. Ни таква, та декларација није потпуна, јер би она тада била збирка међународноправних аката о људским и мањинским правима. Оваква, она је избор из тих аката, па се поставља питање каква је функција те декларације, кад у Уставу постоји одредба: „Општеприхваћена правила међународног права и потврђени међународни уговори саставни су део правног поретка Републике Србије и непосредно се примењују.“ Ратко, Марковић, Устав Републике Србије из 2006 – Критички поглед, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, 2006., стр. 46.

Питање мањинских језика и писама се третира двоструко, на индивидуалном и колективном нивоу. Према Уставу (чл. 10), у Србији су у службеној употреби српски језик и ћирилично писмо. Службена употреба других језика и писама уређује се законом на основу *Устава* (члан 10 став 2). Ипак, срж уставноправне заштите права на службену употребу језика националних мањина јесте члан 79 Устава, који има три аспекта: 1) у срединама где припадници националне мањине чине значајнију популацију, они имају право да државни, покрајински и органи локалне самоуправе, као и организације којима су поверена јавна овлашћења *воде поступак* и на њиховом језику; 2) припадници националних мањина у Србији имају право да на свом језику *користе своје име и презиме*; 3) у срединама где чине значајну популацију, они имају право да традиционални локални називи, имена улица, насеља и *топографске ознаке буду исписани* и на њиховом језику. Члан 79 став 1 Устава јемчи и нека права која нису непосредно везана за службену употребу језика, али су од значаја за квалитетније остваривање тог права, јер битно доприносе очувању и неговању језика националне мањине: право на школовање у јавним установама, право на информисање на мањинском језику, право на оснивање приватних образовних установа и средстава јавног обавештавања.

Право на службену употребу језика националних мањина додатно оснажује институт културне аутономије националних мањина.⁸ Припадници националних мањина, непосредно или преко својих преставника, односно националних савета, учествују у одлучивању или сами одлучују о појединим питањима у вези са службеном употребом језика и писама (чл. 75, ст 2). Законом о националним саветима националних мањина (чл. 22) се овом телу се гарантује читав низ права која се тичу доношења одлука или учествовања у одлучивању, покретања поступка и давања иницијатива о питањима која се тичу овог права. Поред одредаба којима је непосредно дефинисано питање службене употребе језика или писма, за остваривање овог права релевантне су и друге уставне одредбе. Тако Устав (члан 21 став 3) изричито наводи да језик не сме бити повод или основ за дискриминацију, а у уставноправни систем заштите права националних мањина уведен је и институт афирмативне акције (чл. 76). Према члану 199 став 1 Устава, свако има право да, када се решава о његовом праву или обавези, користи *свој језик* у поступку пред судом, другим државним органом или организацијом која врши јавна овлашћења. Непознавање језика који је у службеној употреби не сме бити препрека за остваривање и заштиту права. У контексту уставне заштите права националних мањина на службену употребу језика и писама налази се и одредба која штити достигнути ниво права, односно права која су се већ ефективно користила: „Достигнути ниво људских и мањинских права не може се смањивати“ (члан 20).⁹

⁸ Више о појму културне аутономије у Ратко, Марковић, Уставно право, Правни факултет у Београду, 2015., стр. 441-442.

⁹ Маријана Пајванчић уочава да и поред великог значаја гаранције права на коришћење свог језика пред органима власти, та одредба остаје непотпуна: „Једна од важних гаранција уставности и законитости која доприноси правној сигурности физичких и правних лица у поступку пред органима власти, посебно када се у поступку пред органима државне власти одлучује о њиховим

Ратификовани међународни уговори

У оквиру ратификованих међународних уговора, као извора који су по својој правној снази непосредно иза Устава, а испред закона, издвајају се две групе: 1) мултилатерални уговори који су настали у оквиру међународних институција и 2) билатерални уговори са државама из окружења.

У оквиру мултилатералних уговора од непосредне важности за ово излагање су документи који су настали у оквиру Савета Европе, а то су *Европска повеља о регионалним или мањинским језицима* и *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина*.

Европска повеља о регионалним или мањинским језицима из 1998. године, коју је Државна Заједница Србија и Црна Гора ратификовала 2005. године, а коју је, по принципу правног континуитета, Србија преузела после остатака Црне Горе. Повеља у целини доприноси остварењу права на службену употребу језика националних мањина. Од посебног су значаја чланови 8-13 Повеље, који садрже посебне мере за унапређење употребе регионалних или мањинских језика у образовању, правосуђу, управи и јавним службама, културним делатностима, као и у економском и друштвеном животу.

Оквирна конвенција за заштиту националних мањина први је мултилатерални међународни уговор који се искључиво односи на права припадника националних мањина. Она садржи оквирно дефинисане циљеве и принципе које државе потписнице треба да примене у националним политикама и прописима. Конвенција не установљава систем правне заштите попут оног који прати Европску конвенцију за заштиту људских права и слобода. Оквирна конвенција садржи каталог права који би државе требало да уграде у националне политике и правне поретке и да на тај начин створе услове за очување посебности националних мањина. Она се у највећој мери односи на културу, образовање, употребу језика, информисање, али и на права као што су учешће припадника националних мањина у јавним пословима или на одржавање контаката са сународницима.

Она је битно утицала на националну регулативу о националним мањинама, пре свега на Закон о заштити права и слобода националних мањина, на уставна решења, Закон о националним саветима, али и друге законе и прописе. Оквирна конвенција потврђује да је језик један од кључних елемената идентитета националних мањина (члан 5. став 1) и садржи различите одредбе које имају за циљ очување и унапређење њиховог језичког идентитета, нарочито кроз образовање и информисање на језику националне мањине. Питање службене употребе језика националних мањина регулишу чланови 10 и 11.

правима или обавезама, јесте право на коришћење свог језика. Ово право Устав гарантује свакоме (ст. 1). Њега ужива најшири број субјеката. Устав изричито прописује да незнање језика на којем се води поступак не сме бити сметња за остваривање и заштиту људских и мањинских права (ст. 2), али не прописује санкцију за случај кршења ове уставне гаранције, нити упућује на закон који би то могао регулисати.“ Маријана, Пајванчић, Коментар Устава Републике Србије, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2009., стр. 258.

Србија је сукцесор билатералних споразума о заштити мањина које су СРЈ или Државна заједница закључиле са Хрватском, Мађарском, Македонијом и Румунијом. Закључивање ових споразума произашло је у доброј мери из Оквирне конвенције за заштиту националних мањина Савета Европе, који предвиђа да државе потписнице, тамо где је то потребно, закључе билатералне и мултилатералне споразуме са другим државама, посебно са суседним државама, како би осигурале узајамну заштиту националних мањина. Билатералним споразумима су регулисана су питања из области права на изражавање, очување и развијање идентитета националних мањина. Сваки од ових споразума садржи и одредбе којим је регулисано питање употребе језика одређене националне мањине.

Законски оквир

Устав Републике Србије из 2006. године предвиђа непосредну примену људских и мањинских права, сем у случају да је изричито Уставом предвиђено да се остваривање неког од њих уређује законом или је то неопходно за њихово остваривање због природе тог права, али да се законом не може никако утицати на суштину зајемченог права (чл. 18 Устава). Права за чије је остваривање предвиђено законско уређивање су и права која се тичу службене употребе мањинских језика и писама. У том погледу велики број закона се непосредно односи на питање службене употребе мањинских језика и писама.¹⁰

Основни проблеми који се тичу законског уређивања службене употребе језика и писма националних мањина се тичу њихове међусобне неусаглашености (која је најчешће терминолошког карактера, али понекад и суштинског), или њихове непотпуности, што може негативно да се одрази на примену гарантованих права.¹¹ Такође, недостаци подзаконских прописа који уређују поједина питања од значаја за примену закона се одражавају на компетан концепт употребе мањинских језика и писама (пример непостојање образаца, односно аката који би уредили питања њиховог изгледа и садржине, нарочито ако су то поднесци у управном поступку или се тичу јавних евиденција исл.).

¹⁰ Основни закони који се непосредно односе на ово питање су: Закон о службеној употреби језика и писама („Службени гласник РС“, бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05 и 30/10), Закон о заштити права и слобода националних мањина („Сл. лист СРЈ“, бр. 11/2002, „Сл. лист СЦГ“, бр. 1/2003 - Уставна повеља и „Сл. гласник РС“, бр. 72/2009 - др. закон и 97/2013 - одлука УС) и Закон о националним саветима националних мањина („Сл. гласник РС“, бр. 72/2009, 20/2014 - одлука УС и 55/2014). Ту спадају и тзв. посебни закони који регулишу поједине аспекте овог питања, Закон о локалној самоуправи („Службени гласник РС“, број 129/07) Закон о матичним књигама („Службени гласник РС“, број 20/09), Породични закон („Службени гласник РС“, број 18/05), Закон о личној карти („Службени гласник РС“, број 62/06 и 36/2011), Закон о путним исправама („Службени гласник РС“, бр. 90/07, 116/08, 76/2010), Закон о општем управном поступку („Службени лист СРЈ“, бр. 33/97 и 31/01 и „Службени гласник РС“ бр. 30/2010) и др.

¹¹ Више о томе у Војислав, Становчић, оп. цит., стр. 497.

Акти Аутономне Покрајине Војводине и јединица локалне самоуправе

Уставом Републике Србије је утврђено да се питање службене употребе језика и писама уређује законом. Ово питање, што је потврдио и Уставни суд,¹² представља искључиво законску материју, те је искључена надлежност нижих нивоа власти у његовом уређивању. Ипак, у складу са Уставом, и поменути Закон о службеној употреби језика и писама, скупштине општина и градова својом одлуком таксативно утврђују који ће од језика националних мањина бити у службеној употреби на њеној територији,¹³ односно АПВ својим Статутом утврђује службене језике на нивоу Покрајине. Законом о националним саветима националних мањина (чл. 22, ст. 3) је предвиђена надлежност овог тела да предложи утврђивање мањинског језика или писма као службеног у јединици локалне самоуправе.¹⁴ У Статуту се у погледу овог питања тежило и оригиналности, те се у њему говори о „равноправној службеној употреби“ и посебно је наглашена обавеза покрајинских органа да омогуће да се ово право доследно остварује.¹⁵ Ипак, наглашавање „равноправности“ је више декларативног карактера, те се, имајући у виду надлежност за уређивање овог питања и одредбе процесних закона, ова одредница може тумачити само као настојање да се нагласи посебност Покрајине у њеној институционалној опредељености за његовање вредности мултиетничког друштва.¹⁶

¹² Оцена уставности одредаба Статута Аутономне покрајине Војводине („Службени лист АПВ“, број 17/09) IУо-360/2009, 05.12.2013, стр. 99-102.

¹³ Законом о заштити права и слобода националних мањина прописано је *обавезно* увођење у службену употребу језика и писма националне мањине уколико проценат припадника националне мањине у укупном броју становника на територији јединице локалне самоуправе достиже 15% према резултатима последњег пописа становништва. Скупштина јединице локалне самоуправе, као што је наведено, може увести језик и писмо националне мањине у службену употребу и уколико је процентуално учешће припадника националних мањина у укупном становништву јединице локалне самоуправе мање од 15%.

¹⁴ С обзиром на могућност да дође до „чудне правне ситуације да се језици и писма истих националних мањина различито именују, или чак називају и супротно називу језика који је већина припадника одређене мањине навела као свој матерњи приликом изјашњавања на попису становништва“, В. Ђурић наводи: „чини се и да национални савет националне мањине, иако *ex constitutione* представник националне мањине у области службене употребе језика и писма, не би требало, а не би ни могао, нити би, по нашем мишљењу, смео, да језик националне мањине квалификује другачије него што је то, на попису становништва, учинила већина припадника мањине коју савет представља, јер колективна права и културна аутономија чији је национални савет репрезент не сме да угрозе, нити да се остварују на уштрб индивидуалне слободе изражавања идентитета и на њој установљеног групног језичког идентитета.“ Владимир, Ђурић, *Дилеме правног регулисања употребе језика и писма националних мањина – Пример Републике Србије*, Годишњак Факултета правних наука, вол. 4, бр. 4, Бања Лука, 2014., стр 96-97.

¹⁵ У члану 24 Статута је наведено да су, поред српског језика и ћириличног писма, у органима АП Војводине у равноправној службеној употреби су и мађарски, словачки, хрватски, румунски и русински језик и њихова писма. У оквиру својих надлежности органи АП Војводине предузимају мере у циљу доследног остваривања законом уређене службене употребе језика и писама националних мањина - националних заједница.

¹⁶ Статут, одлуке и други општи акти органа АП Војводине објављују се у «Службеном листу Аутономне Покрајине Војводине» истовремено са српским језиком и на мађарском, словачком, румунском, русинском и хрватском језику, односно на језицима који су у службеној употреби на

Садржина права на службену употребу језика и писама националних мањина

Као што је већ речено, питање службене употребе мањинских језика и писама се уређује законом, али је Устав Србије у члану 79 изричито предвидео неке аспекте службене употребе мањинских језика и писама које законодавац мора да уважи.¹⁷ Под службеном употребом језика и писама према Закону о службеној употреби језика и писама сматра се њихова употреба у раду државних, покрајинских и општинских органа, установа, предузећа и других организација када врше јавна овлашћења. Службена употреба нарочито подразумева: усмено и писмено општење органа и организација међусобно, као и са странкама; вођење поступака за остваривање и заштиту права и дужности грађана (позивање, поднесци, достављање, записник, испитни поступак, акти итд.); вођење прописаних евиденција; издавање јавних и других исправа од интереса за остваривање права грађана; остваривање права, дужности и одговорности радника из рада и по основу рада. Употреба мањинских језика и писама при исписивању топографских назива, назива органа, организација и фирми, као и објављивање јавних позива, обавештења, упозорења и јавних натписа, се такође сматрају службеном употребом језика и писама (члан 3).

У наредним излагањима ћемо приказати садржину одговарајућих правних аката о овом питању, водећи се систематизацијом коју одређују најважније обавезе из Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, те приказати друга релевантна решења која се тичу службене употребе мањинских језика и писама.

Право на лично име и његов упис према правопису мањинског језика

Устав Републике Србије (чл. 79) одређује да припадници националних мањина имају право да на свом језику користе своје име и презиме. Устав у члан 64. предвиђа да свако дете има право на лично име и упис у матичну књигу рођених, а Породични закон чланом 344, који се односи на одређивање личног имена детета, наводи да родитељи имају право да се име детета упише у матичну књигу рођених и на матерњем језику и писму једног или оба родитеља. Према Закону о заштити права и слобода националних мањина, припадници националних мањина имају право на слободан избор и коришћење личног имена и имена своје деце, као и на уписивање ових личних имена у све јавне исправе, службене евиденције и збирке личних података према језику и

територији АП Војводине. Појединачни акти, или исправе покрајинских органа могу да буду донесени, односно издати на мањинским језицима који су у службеној употреби на територији АП Војводине.

¹⁷ Владимир, Ђурић, Инструменти заштите мањина у новом Уставу Републике Србије, 2008., преузето са: http://www.kczr.org/download/okrugli_stolovi/04_djuric.pdf (25. 04. 2015.)

правопису припадника националне мањине (члан 9, ст. 1). Закон о матичним књигама одређује у члану 2 да вођење матичних књига обезбеђује општински орган управе, односно надлежни орган у покрајини. Према Закону о личној карти у образац личне карте подаци о презимену и имену уписују се у изворном облику онако како су уписани у изводу из матичне књиге рођених. Подаци о презимену и имену припадника националних мањина паралелено се уписују и по српском правопису и писму. Ово право спада у групу мањинских права и не спада у питање службене употребе језика или писма националних мањина, те се остварује на целој територији Србије, независно од тога који су у језици у службеној употреби. Ипак, та питања су блиско повезана, јер се у општинама (и АП) где су мањински језици у службеној употреби јавне исправе требају издавати и на тим језицима.

Одлука о вишејезичним обрасцима извода из матичних књига и начину уписа у њих¹⁸ предвиђа да у општинама у којима су у службеној употреби и мањински језици, општинска управа издаје на захтев извод из матичне књиге на двојезичном обрасцу. Уколико је његово име у матичној књизи уписано само на српском језику, матичар ће упутити странку да може да тражи упис личног имена у матичној књизи у оригиналном облику након спроведеног скраћеног или потпуног управног поступка промене личног имена, па ће матичар по окончању поступка издати одговарајући извод.

Издавање јавних исправа на мањинским језицима

Закон о службеној употреби језика и писама у члану 3 прецизира да се службеном употребом, између осталог сматра издавање јавних исправа, као и других исправа које су од интереса за остваривање законом утврђених права грађана. Јавна исправа, односно исправа која је од интереса за остваривање права може се подвести под израз «документ» из Европске повеље о мањинским или регионалним језицима. Закон о општем управном поступку (чл. 154) одређује јавну исправу као исправу коју је у прописаном облику издао државни орган у границама своје надлежности, односно предузеће или друга организација у оквиру законом повереног јавног овлашћења, која доказује оно што се у њој потврђује или одређује. Према члану 161 Закона о општем управном поступку органи издају уверења, односно друге исправе (сертификате, потврде и др.) о чињеницама о којима воде службену евиденцију. Овај закон подразумева да такве исправе имају значај јавне исправе.

Закон о заштити права и слобода националних мањина предвиђа (чл. 11 став 4) да службена употреба мањинских језика, између осталог, подразумева и издавање јавних исправа и вођење службених евиденција и збирки личних података на језицима националних мањина и прихватање тих исправа као пуноважних. Изложене одредбе закона омогућавају да се јавне и друге исправе од интереса за остваривање утврђених права грађана могу издати на мањин-

¹⁸ "Службени лист АПВ", број 1/01.

ским језицима и да њихови издаваоци могу да буду државни, покрајински и локални органи, као и предузећа, установе и организације којима су поверена јавна овлашћења (јавна управа). Издавање појединих видова исправа, односно докумената на мањинским језицима, регулисано је одредбама посебних закона. Тако је, примера ради, Законом о личној карти (чл. 9 ст. 2) предвиђено да се образац личне карте, осим на српском језику, штампа и на мањинским језицима. Законом о основној школи, чланом 133 став 4 предвиђено је да се, када се настава у основној школи изводи на мањинском језику, јавне исправе које издаје школа, а у које према члану 132 истог закона спадају ђачка књижица, сведочанство о завршеној основној школи, односно разреду, преводница и уверење о положеном испиту из страног језика, издају и на мањинском језику на коме је извођена настава. Према Закону о средњој школи (чл. 100), када се настава изводи на мањинским језицима, јавне исправе које издаје школа, а у које спадају ђачка књижица, исписница, уверење, сведочанство и диплома, издају се и на мањинском језику на којем је извођена настава. Према Закону о високом образовању (чл. 99) јавне исправе које издаје високошколска установа, а у које спадају студентска књижица (индекс), диплома о стеченом високом образовању и додаток дипломи, када се настава остварује на мањинском језику издају се на обрасцу који је штампан двојезично, на српском језику ћириличним писмом и на мањинском језику на којем се изводи настава.

Према члану 32 Закона о матичним књигама изводи из матичних књига и уверења која се издају на основу матичних књига имају доказну снагу јавних исправа. Одлуком о вишејезичним обрасцима извода из матичних књига и о начину уписа у њих, коју је донела Скупштина АП Војводине предвиђено је у члану 2 да се обрасци извода из матичне књиге и уверења штампају двојезично, на српском језику и на језицима и писмима националних мањина, који су у службеној употреби у општинама на територији АП Војводине. У општини у којој је у службеној употреби мањински језик, на захтев, изводи из матичне књиге и уверења издају се двојезично, на српском језику и на мањинском језику.

Документ у смислу члана 10 став 1 подстав а) (iv) Европске повеље о мањинским и регионалним језицима су и судске пресуде и управни акти на мањинским језицима донесени у поступцима који су се водили на мањинским језицима. Сви наведени видови јавних и других исправа, независно од врсте доносиоца и независно од врсте поступка у којима су донесени, могу да буду пуноважно поднесени органима државне управе, што се изричито предвиђа Закон о заштити права и слобода националних мањина (чл. 11 став 4).

Подношење представки на мањинским језицима

У правном систему Републике Србије писмено и усмено обраћање властима регулисано је Уставом, Законом о заштити права и слобода националних мањина, Законом о службеној употреби језика и писама, Законом о општем управном поступку. У вези са подношењем представки на мањинским језици-

ма треба разликовати подношење петиција и предлога (petition) од усменог и писменог обраћања посредством молби, захтева и других видова представки (application).

Устав Републике Србије у члану 56 јемчи да свако има право да, сам или заједно са другима, упућује петиције и друге предлоге државним органима, организацијама којима су поверена јавна овлашћења, органима аутономне покрајине и органима јединица локалне самоуправе и да од њих добије одговор када га затражи. Уколико то право остварују припадници националних мањина, чији број у укупном становништву достиже најмање 2% према последњем попису становништва, утолико према члану 11 став 7 Закона о заштити права и слобода националних мањина, могу да се обрате државним органима на свом језику и имају право да добију одговор на том језику. Припадници националних мањина чији број у укупном становништву Републике Србије не достиже 2% према последњем попису могу обратити републичким органима на свом језику и имају право да добију одговор на том језику преко јединице локалне самоуправе у којој је језик мањине у службеној употреби, при чему јединица локалне самоуправе обезбеђује превозићење и сноси трошкове превозићења дописа упућеног републичком органу и одговора тог органа.

У вези са усменим и писменим обраћањем посредством молби, захтева и других видова представки (application) треба истаћи да Устав Републике Србије предвиђа да свако има право да користи свој језик у поступку пред државним органом или организацијом која врши јавна овлашћења, када се решава о његовом праву или обавези. Незнање језика на коме се поступак води не сме бити сметња за остваривање и заштиту људских и мањинских права.

Закон о службеној употреби језика и писма у члану 3 одређује службену употребу језика и писма, под којом се, између осталог, подразумева усмено и писмено општење између органа и организација и странака. Овај закона одређује заправо могућност подношења представки на мањинским језицима у поступцима који се воде на мањинским језицима који су у службеној употреби. Такође, он у члану 16 предвиђа да су и на подручјима на којима мањински језици нису у службеној употреби, органи, односно организације које воде поступак дужни да обезбеде остваривање права да се на мањинским језицима подносе захтеви, молбе, жалбе, тужбе, предлози, представке и др.

Закон о општем управном поступку прецизира да се у управном поступку поднесцима сматрају захтеви, обрасци који се користе за аутоматску обраду података, предлози, пријаве, молбе, жалбе, приговори и друга саопштења којима се странке обраћају органима. Поднесци се, по правилу, предају непосредно или шаљу поштом писмено, или се усмено саопштавају у записник. Кратка и хитна саопштења могу се давати и телефоном, ако је то могуће по природи ствари.

Исписивање топографских ознака и назива органа на мањинском језику

Устав Републике Србије у члану 79 предвиђа да у срединама где припадници националних мањина чине значајну популацију, *традиционални* локални називи, имена улица, насеља и топографске ознаке буду исписане и на њиховом мањинском језику.

Закон о службеној употреби језика и писма (чл. 3) одређује да се под службеном употребом језика и писма сматра и употреба језика и писма при исписивању назива места и других географских назива, назива тргова и улица. Он прецизира да на подручјима на којима су у службеној употреби и мањински језици, називи места и други географски називи, називи улица и тргова, називи органа и организација, саобраћајни знаци, обавештења и упозорења за јавност и други јавни натписи исписују се и на мањинским језицима. Он одређује да се географски називи и властита имена садржана у јавним натписима не могу замењивати другим називима односно именима, а исписују се на мањинском језику у складу са правописом тог језика.¹⁹

Законом о заштити права и слобода националних мањина је предвиђена употреба *традиционалних* облика имена места на мањинским језицима. На територији јединице локалне самоуправе где је мањински језик у службеној употреби, имена органа који врше јавна овлашћења, називи јединица локалне самоуправе, насељених места, тргова и улица и други топоними исписују и на мањинском језику, према њеној *традицији* и правопису (чл. 11, ст. 5). Традиционални називи се исписују после текста на српском језику испод или десно од њега у истом облику и истом величином слова. Називи националних савета, организација, удружења грађана и установа припадника националних мањина, на територији где је језик те националне мањине у службеној употреби изузетно се могу исписати и пре текста на српском језику.

Мањински језици у управном поступку

Иако питање службене употребе мањинских језика и писама у управном и судским поступцима представља централно питање саджине овог права, због значаја ове материје она је посебно анализирана, с тим што је нагласак стављен на општи управни поступак, где ово право најчешће долази до изражаја.

Употреба језика и писама националних мањина, као и лица која нису држављани Републике Србије у управном поступку, може се двојако анализирати:

- 1) Писмо и језик припадника националне мањине који је странка или други учесник у поступку, а који су у службеној употреби у јединици локалне самоуправе или на нивоу АП;
- 2) Право сваког лица да користи свој језик, односно да незнање службеног језика не може да штети његовим правима или на праву заснованим интересима;

¹⁹ Традиционалне називе утврђују национални савети националних мањина.

Уставом Републике Србије (чл. 10 Устава) сваком је зајемчено да има право да користи свој језик у поступку пред државним органом или организацијом која врши јавна овлашћења, када се решава о његовом праву или обавези. Незнање језика на коме се поступак води не сме бити сметња за остваривање и заштиту људских и мањинских права²⁰. Овај уставни принцип се ближе уређује законом.²¹

Ако се поступак не води на језику странке, односно других учесника у поступку, који су држављани Републике Србије, обезбедиће им се преко тумача превођење тока поступка на њихов језик, као и достављање позива, других писмена и отправци решења на њиховом језику и писму. Странке и други учесници у поступку који нису држављани Републике Србије имају право да ток поступка прате преко тумача и да у том поступку употребљавају свој језик. Стога за орган који води поступак постоји дужност да поучи странке и друге учеснике у поступку у погледу тог права, као и да странкама и другим лицима која учествују у поступку, а која изјаве да не знају језик на коме се води поступак, обезбеди тумача како би могла да учествују у поступку.

Изјаве у поступку на језику који није у службеној употреби се уносе у записник на српском језику, а на захтев припадника националне мањине записник или његови делови се преводе на његов језик, ако то поменуто лице тражи, што се не односи и на странце.

У ЗУП-у је јасно постављено правилно према коме орган води поступак на српском језику екавског или ијекавског изговора и у том поступку користи ћирилично писмо, а латиничко писмо – у складу са законом (чл. 16, ст. 1). На подручјима на којима је, у складу са законом, у службеној употреби и језик одређене националне мањине, поступак се води и на језику и уз употребу писма те националне мањине (српски језик не може бити изостављен). Питање службене употребе језика и писама у поступку обухвата више елемената, од комуникације са органом који га води, подношења поднесака, достављања позива и других писмена, до испитног поступка, вођења записника, аката итд.²²

Кад у поступку учествује једна странка, припадник националне мањине чији је језик у службеној употреби, *на њен захтев*, поступак се води и на том језику. Ако у поступку учествује више таквих странака, оне споразумно утврђују на којем од језика у службеној употреби ће се језик водити, поред српског језика, а у недостатку споразума то одређује орган који води поступак, сем у случају да једна од странака тражи да се поступак води на српском језику. У том случају поступак се води само на том језику.

Иначе, питање језика се утврђује на почетку поступка, а обавеза је службеног лица да с тим упозна странке и затражи да се оне о томе изјасне. До момента одлуке поступак се води на српском језику. Записник и одлуке (главна и

²¹ О значају и елементима овог начела управног поступка у Ратко, Марковић, *Управно право – општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2002., стр. 317.

²² Више о томе у Драган, Милков, *Управно право II – Управна делатност*, Центар за издавачку делатност Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, 2010. година, стр. 85-87.

споредне) се израђују као аутентични текстови на српском и језику националне мањине ако је на њему вођен поступак.

Повреда овог начела представља битну повреду правила управног поступка, због које се решење може побијати одговарајућим правним средствима, то је један од основа за понављање поступка.²³

Закључна разматрања

Устав Републике Србије садржи велики број права која за циљ имају заштиту идентитета националних мањина и у том погледу он прати најпрогресивнија решења која су садржана у различитим међународним документима. И мимо права на службену употребу мањинских језика и писама, које се првенствено остварују у раду државних, покрајинских и општинских органа и јавних служби, уставна и законска решења гарантују и читав низ права која омогућавају слободно коришћење језика и писама, она представљају компоненту културне аутономије и мањинске самоуправе која се остварује путем националних савета националних мањина.

У овом раду анализиран је првенствено нормативни оквир употребе мањинских језика и писама у коришћењу личног имена, у односима са органима власти (поступци, евиденције и исправе) и топографским називима. С обзиром на то да се правне норме које регулишу ово питање налазе у бројним актима, те да у вези са неким од њих постоје извесни проблеми у тумачењу, међусобној усклађености и примени, у овом раду смо настојали дати што целовитији приказ, с тим што се службена употреба језика националних мањина у највећој мери остварује кроз рад органа јавне управе.²⁴ Поред тога што одговарајућа правна регулатива представља обавезу произашлу из међународних докумената које је Србија прихватила, неки аспекти коришћења мањинских језика и писама представљају универзалне вредности. Основна концепција на којој Република Србија гарантује и штити права припадника националних мањина, нарочито у питањима која се тичу њиховог идентитета, врло је либерално замишљена, с циљем обезбеђења њихове културне аутономије. Међутим, финансијске могућности државе не омогућавају потпуно или најефикасније остваривање замишљеног концепта.

Анализа садржине права на службену употребу језика и писама и питања која су са њим у непосредној вези, показује да је Србија својим прописима у многоме отишла чак и испред стандарда који су дати у међународним документима, чак и у најоптималнијим (најекстензивнијим) тумачењима појединих стандарда, одредби или термина. Питање примене тих решења ипак прате од-

²³ Више о томе у Драган, Милков, оп. цит., стр. 215-218 и 226.

²⁴ У писању овог рада су, поред наведених правних аката и научних радова, коришћене и публикације Горан, Башић, Љубица, Ђорђевић, *Остваривање права на службену употребу језика и писама националних мањина*, Заштитник грађана, Београд, 2010.; *Први периодични извештај о примени Европске повеље о регионалним или мањинским језицима у Републици Србији* и *Други периодични извештај о примени Европске повеље о регионалним или мањинским језицима у Републици Србији*, Канцеларије за људска и мањинска права Владе Републике Србије.

ређени проблеми, који су најчешће економског карактера или техничког карактера, као и неразвијеног искуства, али се не може порећи континуирани напредак у овој области, као и непостојање било каквих институционалних препрека за остварење мањинских права у области службене употребе језика и писма.

Литература:

1. Bašić, Goran., Đorđević, Ljubica (2010). Ostvarivanje prava na službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina, Zaštitnik građana, Beograd.
2. Đurić, Vladimir (2008). Instrumenti zaštite manjina u novom Ustavu Republike Srbije, preuzeto sa: http://www.kczr.org/download/okrugli_stolovi/04_djuric.pdf (25. 04. 2015.)
3. Đurić, Vladimir (2014). Dileme pravnog regulisanja upotrebe jezika i pisma nacionalnih manjina – Primer Republike Srbije, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, vol. 4, br. 4, Banja Luka, str. 95-113.
4. Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), Mišljenje o Ustavu Srbije, usvojeno od strane Komisije na 70. plenarnoj sednici, Venecija, 17. - 18. mart 2007.
5. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, "Sl. list SRJ", br. 11/2002, "Sl. list SCG", br. 1/03 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 72/09 - dr. zakon i 97/13 - odluka US.
6. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama „Sl. glasnik RS“, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05 i 30/10.
7. Marković, Ratko (2002). Upravno pravo – opšti deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
8. Marković, Ratko (2006). Ustav Republike Srbije iz 2006 – Kritički pogled, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd.
9. Marković, Ratko (2015). Ustavno pravo, Pravni fakultet u Beogradu.
10. Milkov, Dragan (2010). Upravno pravo II – Upravna delatnost, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad.
11. Pajvančić, Marijana (2009). Komentar Ustava Republike Srbije, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd.
12. Stanovčić, Vojislav, (2008). Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, Beograd.
13. Ustav Republike Srbije, Sl. glasnik RS“, broj 98/06.

OFFICIAL USE OF LANGUAGES AND SCRIPTS OF NATIONAL MINORITIES

Summary: The right of national minorities to use their language and script is one of the fundamental rights which constitute the cultural autonomy and generally determine the position of national minorities. That is somewhat complicated by insufficiently clear criteria for their determination. Analysis of the contents of the rights to the official use of languages and scripts, also as issues related to that rights, shows that Serbian regulation went even

ahead of the standards set in international instruments, even in the most optimal interpretation of certain standards, provisions or terms.

Key words: national minorities, official use of languages and scripts, the administrative procedure

ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У МАЂАРСКОЈ

Сажетак: У Мађарској постоји мала, али веома добро организована српска заједница. Захваљујући великом таласу исељавања Срба из Мађарске у Краљевину СХС, број Срба у Мађарској се веома смањило. Та исељавања из Мађарске у тадашњу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца била су узок оптирања Срба у Мађарској после Првог светског рата. Срби представљају званично признату мањину у Мађарској, која броји 10 038 припадника (НСО 2011, стр. 21). Око једне четвртине мађарских Срба живи будимпештанском региону, док остатак обитава у јужним областима, укључивши: Бач-Кишкун, Барању и Чонград. На ободима главног града Мађарске, посебно у Сентандреји, налази се седиште Будимске епархије Српске православне цркве (СПЦ). У Будимпешти се налазе и српска гимназија, основна школа и дечији вртић. Велики број српских организација које функционишу у Мађарској делују углавном на пољу културе. Српска национална мањина у Мађарској није територијално хомогена. Једино место где Срби чине већину је Ловра, који се налази близу Будимпеште. На другим местима Срби представљају од 2 до 5% укупне популације. Интересантно је да пописна статистика указује на то да је српска мањина у Мађарској једна од најобразованијих етничких заједница (26,6% су високо образовани, а само 10,1% Срба представља некавалификовану радну снагу – НСО 2011, табела 2.1.6.1). Захваљујући броју Срба и њиховој изложености асимилационим факторима, посебно у великим урбаним центрима (рецимо у Будимпешти), мађарски Срби не представљају политичку и економску силу на који би се Србија могла ослонити у геополитичком смислу, већ пре значајну заједницу у културном и историјском смислу.

Кључне речи: српска заједница, мањине, права

Српска национална мањина

Историјска позадина

Присуство Срба на територији данашње Мађарске датира од почетка 15. века, када су они дошли да пруже заједнички отпор отоманској империји.

* Драган Вукелић, Ethnic and Minority Policy Expert - Ова публикација представља део мастер рада „Influence of the Regime Change on the Legal Status of Minorities and their Community Life in Hungary”, одбрањеног 19.06.2014 на Eötvös Loránd Универзитету у Будимпешти, у Мађарској.

Шарошац (2003, стр. 77) тврди да су први српски колонисти стигли у Мађарску бежећи од Отомана и да су се они настанили у Сентандреји. Они су учествовали у биткама против Отомана као војници и вековима су се одупирали окупацији. Током наредних неколико векова, Срби су континуирано, у имиграционим таласима, долазили у Мађарску. Посебно је чувена била „велика сеоба Срба“ у 1690. коју је предводио Арсеније Чарнојевић. Тада је око 40 000 породица или 200 000 хиљада људи напустило своје домове у страху од отоманске разорне моћи. „У том периоду Срби постају велика етничка групација, која на основу царских привилегија добија статус политичког чиниоца. Привилегије које је издао аустријски владар Леополд I загарантовале су Србима права, вероисповедну слободу, ослобађање од неких феудалних дажбина и остале битне повластице“ (Историјски преглед, н.д.). Следећу велику имиграцију предводио је патријарх Јовановић (Шакабента), али треба рећи и то да су све до прве половине осамнаестог века, биле запажене и индивидуалне миграције, посебно у граничном подручју.

Развој српске културе био је веома снажан, посебно у Будиму и Пешти и њима оближњем месту – Сентандреји, која је почела да постаје културни центар Срба, седам православних цркава и Музеј српског православног наслеђа. Срби су били веома добро организовани и имали су своје новине, тако да је период између 18. и 19. века био карактеристичан по отварању културних институција, које су представљале корене српске културе и које ће пружати допринос опстанку Срба на територији Мађарске.

Српске миграције на територију Мађарске трајале су све до краја 18. века, после чега су Срби почели да се враћају натраг због тешких политичких, радних и животних услова. У страху од процеса непосредне мађаризације, Срби су се масовно определили за повратак у Србију после Првог светског рата. Око 2/3 српске популације напустило је Мађарску, што се може третирати као велики egzистенцијални ударац за ту заједницу, а последице тога чина присутне су и данас. Ово драматично погошање односа између ове две нације било је узроковано потписивањем Уговора у версајској палати Тријанони 1920. када је Мађарска била суочена са великим губитком територије и популације и када су успостављене нове границе. Распад аустро-угарске империје био је праћен формирањем нових држава, и њихови међусобни односи ће бити обележени чињеницом да се Мађарска није могла помирити са губицима узрокованим поменутим уговором.

После тог уговора, дошло је до нарастања политичког незадовољства, до настајања економске кризе и продубљивања друштвених тензија. Све је то довело до запаљиве атмосфере и допринело избијању комунистичке револуције 1919. Убрзо после тога, на власт је, захваљујући контрареволуцији, дошао адмирал Хорти, тако да је Мађарска ушла у период релативно ауторитарне владавине који је трајао све до 1945. Највећи део тога раздобља био је обележен лошим односима између Југославије (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца) и Мађарске, а збивања у Другом светском рату још су више погоршала те односе, које је било тешко поправити у будућности. Адмирал Хорти је био познат по својој освајачкој политици, сарадњи са Хитлером и односима према Срби-

ма, о чему је сведочио мађарско присуство на подручју Бачке и Барање, након чега је уследила владавина оштрог терора.

После 1945.и комунистичког преузимања власти, Мађарска је потпала под владавину СССР, који је надгледао сваки аспект државе и пропагирао идеологију комунизма. Следеће деценије (1945-1989) биле су обележене покушајима Мађарске да се ослободи совјетског утицаја (неуспешна револуција 1956) и отворенијим захтевима мањина, који су почели да се истичу слободније, нарочито након олабљивања комунистичког стиска током седамдесетих и осамдесетих прошлог века.

„Успостављањем антифашистичког фронта (1945), из којег се касније издвојио Савез јужних Словена у Мађарској, почео је нови период културног живота.У великом броју насеобина основане су месне организације које су бројале преко 12 хиљада регистрованих чланова.Касније уместо месних организација и чланства који су укинута 1948/9.настају клубови (1968-1972), који су деловали у оквиру различитих секција: фолклор, музика, драма и етнографија. Ти клубови нису били отворени само за Србе, јер су у њих могли ући и Мађари“ (Историјски преглед, н. д.).Они су били средство за одржавање српске културе у тим тешким годинама под комунизмом.То је био типични једнопартијски централизовани режим, који је имао патерналистички однос према заједницама, што је значило да је самоиницијатива мањина да делају у властитом интересу била веома ограничена.Али мањине су биле предмет интересовања политичара, тако да су их они узимали у обзир, као један од фактора, при формирању локалних и централних власти.Због тога се не би могло рећи да су биле потпуно занемарене.Међутим, државна политика је на посредан начин била усмерена ка асимилацији мањинских заједница.

Коначно, крајем осамдесетих и почетком деведесетих, дошло је до промене политичког режима.Пад комунизма отворио нову фазу у историји Мађарске, па тако и у историји Срба у Мађарској. Почела је промоција нових демократских вредности, али је након тога дошло до изненадног раста национализма, који је био скривен испод површине.Политички плурализам, слободна тржишна економија, слобода медија, промовисање националног идентитета само су неки од показатеља онога што је карактерисало тај период.У процесу транзиције, која је значила државни и економски преокрет, законодавне промене биле су базични принцип којим је државна политика морала да почне.

Данашњи положај заједнице

Данас у Мађарској Срби чине једну од 13 правно признатих националних и етничких мањина.Иако је термин националности заменио термин националне и етничке мањине у свим мађарским правним документима, у овом тексту ћу наставити да употребљавам стари термин како бих избегао могућу терминолошку конфузију.

Као што се дало видети из историјског прегледа, број Срба у Мађарској је остао мали.Постоји неколико разлога за овај драстични пад популације, али се он у великој мери може објаснити оптирањем Срба после Првог светског

рата и принудном асимилацијом. Мада Срби у Мађарској представљају бројчано незнатну мањину, они су веома добро организовани и имају богату културу.

Срби су у Мађарској територијално распршени, при чему су највише концентрисани у Централној Мађарској и Великој јужној равници. Према попису из 2011, поред Будимпеште, Срби живе у деветнаест жупанија: Барања, Бекеш, Боршод-Абауј-Земплен, Чонград, Фејер, Дјер-Мошон-Шопрон, Хајду-Бихар, Хевеш, Јас-Нађкун-Солнок, Комаром-Естергом, Ноград, Пешта, Шо-мођ, Сабољч-Сатмар-Берег, Толна, Ваш, Веспрем, Зала. У градовима живи 8 052 Срба, а у селима њих 1 986 (HCSO 2011, табела 4.16.1). Табела 1 показује расподелу српске популације по регионима и жупанијама.

Табела 1, *Српско становништво по регионима и жупанијама (HCSO, 2011)*

Подаци по регионима и жупанијама	Број Срба
Региони	
1 Централна Мађарска	4 172
2 Централна прекодунавска	565
3 Западна прекодунавска	320
4 Јужна прекодунавска	1 106
5 Северна Мађарска	155
6 Велика Северна равница	247
7 Велика јужна равница	3 473
Главни град	
1 Будимпешта	2 552
Жупаније	
7 Бач-Кишкун	943
4 Барања	794
7 Бекеш	489
5 Боршод-Абауј-Земплен	102
7 Чонград	2 041
2 Фејер	325
3 Ђер-Мошон-Шопрон	173
6 Хајду-Бихар	132
5 Хевеш	39
6 Јас-Нађкун-Солнок	68
2 Комаром-Естергом	104
5 Ноград	14
1 Пешт	1 620
4 Сомођ	140
6 Сабољч-Сатмар-Берег	47
4 Толна	172
3 Ваш	53
2 Веспрем	136
3 Зала	94
Укупно у Мађарској	10 038

*Табела је направљена од података преузетих из HCSO, 2011.

Према попису из 2011, у Мађарској има 10 038 чланова српске мањине, при чему су се њих 7 210 изјаснили као Срби по критеријуму националности, док су се остали изјаснили као Срби по неком од осталих понуђених критеријума, који утичу на етничко опредељивање. Табела 2, показује пописну статистику 13 правно признатих мањина у Мађарској и број оних који су се на попису идентификовали са одређеном мањином по критеријуму националности (етничкој групи), критеријуму матерњег језика и језика који се користи у породици и у комуникацији са пријатељима.

Табела 2: *Попис 2011, Националне и Етничке мањине (HCSO 2011, страна 21)*

1.6.1. tábla A nemzetiségi népesség száma, aránya, 2011

Nemzetiség	Nemzetiség	Anyanyelv	Családi, baráti körben használt nyelv	Előzőek alapján nemzetiséghez tartozók		
				fő	a népesség	a 2001. évi
	alapján				százalékában	
Bolgár	3 556	2 899	2 756	6 272	0,1	270,8
Cigány (romani, beás)	308 957	54 339	61 143	315 583	3,2	153,4
Görög	3 916	1 872	2 346	4 642	0,0	70,1
Horvát	23 561	13 716	16 053	26 774	0,3	104,1
Lengyel	5 730	3 049	3 815	7 001	0,1	136,1
Német	131 951	38 248	95 661	185 696	1,9	154,3
Örmény	3 293	444	496	3 571	0,0	306,5
Román	26 345	13 886	17 983	35 641	0,4	241,1
Ruszin	3 323	999	1 131	3 882	0,0	186,7
Szerb	7 210	3 708	5 713	10 038	0,1	136,6
Szlovák	29 647	9 888	16 266	35 208	0,4	89,7
Szlovén	2 385	1 723	1 745	2 820	0,0	58,4
Ukrán	5 633	3 384	3 245	7 396	0,1	100,0
Hazai nemzetiséghez tartozó összesen	555 507	148 155	228 353	644 524	6,5	145,6

3. Országos adatok

21

Постоје извесне разлике између пописа из 2011. и пописа из 2001. Мора се нагласити да се у оба пописа на питање о етницитету није било обавезно одговорити и да су људи могли да изаберу више од једног одговора и да се изјасне као чланови више етницитета. Ако се тај фактор третира као релевантан, онда је број људи који су се изјаснили и као Срби и као Мађари (двоструки идентитет) био 7 350, што је било доста више од 3 816 људи који су се изјаснили само као Срби по националности. Мада су били слични, приступ и питања нису били исти у оба пописа.

У попису из 2001. постављана су питања у вези са националношћу, матерњим језиком, афинитетом према културним вредностима и традицијама и

језиком којим се говори у породици и са пријатељима. Одговори који су били давани заснивали су се на тим критеријумима, иако је у многим земљама питање о етницитету редуковано на обично једно простије питање. У поређењу са тим, у попису из 2011. постављана су питања о националности (етничкој групи), матерњем језику и језику који се користи у породици и у комуникацији са пријатељима. Проценат особа које су одговориле на питање о националности на попису из 2011. био је 85, што указује на благо опадање у поређењу са 95% на попису из 2001. Попис из 2011. такође показује да постоји више од 700 000 људи који су навели припадност ка две националности и 19 000 људи који су се определили за више од две националности.

Такође бих напоменуо да су ови резултати реални показатељи демографске ситуације што се тиче Срба у Мађарској и да су они у нескладу са резултатима, који су недавно објављени у српским медијима, добијених од националне (земаљске) мањинске самоуправе Срба у Мађарској. Према информацијама објављеним у српским медијима, испада да се популација српске заједнице увећала три пута, у поређењу са пописом из 2001. Међутим, објашњења званичних представника у потпуној су конфронтацији са подацима из пописа. То показује да неко жели да извуче корист из овога и да стекне политичке поене, што имплицира да су односи политике и моћи свеприсутни, тј. да су они на делу чак и у малим заједницама каква је српска у Мађарској.

Табела 3: *Пописи из 2001. и 2011. Становништво по националности (етничким групама)*

Етничка група	Попис 2001.	Попис 2011.
Бугари	2 316	6 272
Роми	205 720	315 583
Грци	6 619	4 642
Хрвати	25 730	26 774
Пољаци	5 144	7 001
Немци	120 344	185 696
Јермени	1 165	3 571
Румуни	14 781	35 641
Русини	2 079	3 882
Срби	7 350	10 038
Словаци	39 266	35 208
Словенци	4 832	2 820
Украјинци	7 393	7 396

**Табела направљена из података преузетих из – HSCO 2001 i 2011;*

Једна ствар је веома интересантна када се упореде демографски подаци. Упркос општем паду популације који је карактеристичан за Мађарску, мањинска популација доживљава пораст. Готово све мањинске популације (изузев Грка, Словенаца и Словака) благо су увећане у поређењу са пописом из 2001. Као што се дало видети из табеле 2, број српског становништва повећан је са 7 350 на 10 038, што је пораст од 35,6%, који српску популацију ставља на 6. место кад је реч о „порасту мањина“ у Мађарској. Неки од разлога којима се може објаснити овај раст јесу миграција Срба из Србије (и других земаља

бивше Југославије – Хрватска, Босна), која се дешавала у таласима у прошлости и која се догађа и данас. Кад је реч о тим миграционим таласима, важно је поменути онај који се десио током рата у Југославији (1995) и таласпосле њега. Тај талас је узрокован НАТО бомбардовањем Србије (1999), када је Мађарска била један од суседа у којој су многи Срби нашли уточиште. Миграција је настављена због економске кризе. Срби су мигрирали да би пронашли бољи живот и егзистенцијални мир. Мађарска политика давања држављанства Србима који су имали неке претке који су живели у бившој Аустроугарској империји почела је да бива веома популарна, тако да је много Срба (одобрено је 90 000 држављанстава до 2014) искористило ту погодност и конкурисало за држављанство у нади да ће наћи бољи живот. Раније је за стицање мађарског држављанства требао 3-8-годишњи стални боравак у Мађарској. Фидесовска влада је донела закон са пропагандим циљем „поновног политичког уједињења мађарске нације“ према којем мађарско држављанство по поједностављеном поступку могу добити сви, без обзира да ли живе у Мађарској или другде на основу тога да знају мађарски и они сами или њихови преци су били држављани Мађарске, односно Краљевине Угарске. За спровођење овог закона влада је формирала скуп апарат у Мађарској и у околним земљама где живе припадници мађарске мањине и спровела огромну пропаганду. После су на парламентарним изборима убрали плодове ових напора (95% гласова из иностранства је било за Фидес, око 200 хиљада гласова), а и дугорочно рачунају са овим новим држављанима Мађарске, чекају одговарајућу историјску прилику, али су пре свега то искористили за дневно-политичке сврхе њихове националистичке политике. Оно што нису рачунали је да су из неких земаља, пре свега из Србије која није чланица ЕУ и Шенгена масовно узели мађарско држављанство и Срби, значи немађари. Пошто није било никаквих истраживања који је постојак Срба међу новим држављанима са територије Србије, ово за сада не представља проблем мађарској политици, чак им иде у прилог, јер се повећава број мађарских држављана који ништа не траже од мађарске државе, ништа не коштају, а омогућују политичку манипулацију са увећаним бројем „Мађара“, мађарских држављана у Србији.

У поређењу са других 12 заједница, српска заједница (иако мала) имала је велики углед у мађарском друштву. За то она треба да захвали својим прецима који су се настанили на територију Мађарске неколико векова раније и на чија постигнућа је она поносна. Насупрот томе, догађаји у вези са распадом бивше Југославије, допринели су лошем имиџу Срба. Стереотипи створени не само међу Мађарима били су резултат негативних извештаја о Србима у светским медијима (током југословенског рата). У тим извештајима су Срби често приказивани као агресивна нација, која се залаже за рат и која се представља као освајач. Током деведесетих, није било популарно бити Србин и та чињеница довела је до другачијег третмана чланова српске заједнице. Данас је политика помирења и приближавања успоставила боље друштвене односе између припадника ове две нације.

Мађарски Срби не представљају економски фактор на који би се Србија могла ослонити у геополитичком смислу. То значи да српска заједница није

економски јака и богата и да је на нивоу који не значи много Мађарској. Попут осталих 12 признатих националних и етничких мањина, и стандард српске заједнице зависи од мађарског државног буџета, што указује на финансијску зависност од мађарске државе. Ластих (2009) установљава да је српска заједница у Мађарској суочена са недостатком колективног капитала, који је неопходан за пристојно функционисање заједнице. Разлоге за ово он налази у национализацији (1948-1998) у којој је мађарска држава конфисковала колективну српску својину, која је касније само делимично враћена.

У правном смислу, специјална мањинска права Срба детерминисана су бившим уставом из 1989., бившим Актом о мањинама из 1993, садашњим уставом из 2011. и Актом о народностима из 2011. Према тим правним регулативима, Срби чине једну од 13 признатих националних и етничких мањина у Мађарској, а њихов положај једнак је положају осталих 12 признатих мањина.

Величина заједнице игра веома важну улогу у српској политичкој позицији у држави и на међународној сцени. Српска заједница нема адекватну помоћ и подршку од њене матичне државе (Србија), те је зато препуштена себи самој у борби за опстанак. Став друштва према мањинама зависи и од дневно-политичких трендова, што значи да су ставови Мађара према Србима и Срба према Мађарима под великим утицајем начина на који медији извештавају о догађајима у те две земље.

Српска заједница нема пуноправног представника у извршној и законодавној грани власти. Али Срби упражњавају своја мањинска права кроз организовање на нивоима локалне, регионалне и националне мањинске самоуправе. На недавно одржаним локалним изборима (12. Октобра 2014.) Срби су добили 27 мањинских локалних самоуправа и 18 мањинских самоуправа на нивоу квартова (Будимпешта). На регионалном нивоу, постоје само две регионалне мањинске самоуправе. На највишем нивоу, постоји Национална српска мањинска самоуправа, чији највише тело Скупштина броји 15 чланова и која је изабрана на посредан начин.

Иако устав и Закон о мањинама предвиђају представљеност мањина у парламенту, од режимских промена до данас није било пуноправних представника мањина у парламенту. Последњи представник српске мањине или „Јужних Словена“ био је активан током претходног тоталитарног система, што је потпуни парадокс, ако се има у виду да Мађарска данас представља консолидовану демократску државу. Евидентно је да процес укључивања мањина у парламент касни око 24 године и да то представља акт кршења устава.

Одсуство пуноправних мањинских представника у парламенту недостатак, али и у томе да је начињен изванредан напредак на назначеном плану, захваљујући Акту о избору чланова парламента из 2011. и увођењу институције мањинског потпарола, која је уведена већ на изборима 2014. Иако ће заступник мањина (потпарол) имати ограничена овлашћења (то је особа која нема право гласа у парламенту), та институција представља корак унапред у поређењу са постојећом ситуацијом.

Институције под потпуном или делимичном ингиренцијом Националне (земаљске) српске мањинске самоуправе јесу: Културни и документациони центар Срба у Мађарској, Педагошки и методолошки центар, Српски институт, основна школа у Будимпешти и Батањи и Српски недељне новине. Тих 6 институција функционишу унутар Националне мањинске самоуправе. Њихов оснивач јесте Национална (земаљска) самоуправа, али оне имају самосталну организацију и рад, значи нису у оквиру самоуправе као организације у ужем смислу. За разлику од њих СНН (Српске Недељне Новине) немају самостални статус организације, него су део организације самоуправе, њене канцеларије (у правном смислу), па су зато у суштини билтен самоуправе, иако из тих новина тврде супротно. Недавно је донета одлука да четири разреда основне школе и забавиште у Ловри буду подружнице будимпештанске школе и тако потпадну под земаљску самоуправу. Иста је била иницијатива и за школу у Десци, али то Дешчани нису прихватили. Интересантно је како су настале ове институције. До 2003. године није било решено финансирање институција у власништву мањинских самоуправа, па нису ни настале овакве. 2002. године успело се лобирањем код тадашњег премијера у сарадњи са осталим мањинама постићи да се од 2003. отвори фонд за финансирање установа у власништву мањинских самоуправа. Културни центар је основан 2003. да би се искористио новац из тог фонда, а без јасне визије шта се жели с тим постићи. Педагошки центар је настао из сличних разлога, али много касније. Преузимање батањске школе од локалне самоуправе је формирала мађарска влада у јеку кампање за одузимање школа од локалних самоуправа и њиховог пребацивања код верских заједница и централних органа власти. Школа је прво била понуђена Будимској епархији. До преузимања школе је дошло после конфликта са локалном самоуправом и угрожавања опстанка школе. Преузимање је подржало руководство школе, а директорка је истовремено и председница месне српске мањинске самоуправе. До преузимања СНН-а је дошло на притисак и манипулације власти. До преузимања будимпештанске школе је дошло на иницијативу руководства школе после централизације школског система у Мађарској која је погоршала материјални положај и самосталност исте установе. До оснивања Српског института дошло је 2009.

Културни живот српске заједнице је разноврстан и богат. Он је активан и његов "бекграунд" је аутентичан. Данашњи Мађари обично препознавају Србе по фолклору и кухињи, али су Срби активни и у другим културним областима. Као што је већ поменуто, центар српске културе у Мађарској је Сентандреја, мало место 25 километара удаљено од Будимпеште. То је седиште Будимске епархије Српске православне цркве (СПЦ) и Музеја српског православног наслеђа. У Сентандреји је било 7 српских православних храмова од чега је три продато другим верским заједницама (Збешка, Хоповачка и Ћипровачка), а четири су остале у српском власништву (Београдска – саборна, Благовештенска, Преображенска и Пожаревачка).

Српско позориште у Мађарској основано је 1992, међутим као формализована установа, позориште је основано 1. јануара 1995. Првобитни назив је био „Пештански српски позоришни студио“, а од 1995. Српско позориште Јоаким

Вујић. Међутим почетком 1998. позориште је прешло у Ловру и тада је настао нов назив „Српско позориште у Мађарској“. Тај театар примио је много награда и има велики углед у Мађарској и у региону. Поред театра, Срби су основали и неколико културно-уметничких и фолклорних група широм Мађарске, као што су Српски културни клуб у Будимпешти, КУД Банат, КУД Весели Сантовчани, КУД Опанци, КУД Табан, КУД Ловра и Круг.

Постоји и традиционална манифестација која се, под називом “Месец српске културе”, одржава у организацији Српског културног центра. Одржава се једном годишње, током септембра и октобра, када се реализују различити програми широм Мађарске. Ова манифестација је настала на иницијативу из Београда и приређује се код Срба у разним земљама (Румунија, Француска). У провинцији се не организује ништа, него се иначе постојеће манифестације у провинцији приписују месецу српске културе. Кичму програма чине увозни програми из Србије које „намећу“ разне лоби-групе одатле, а домаћој културној продукцији се не посвећује довољно пажње. Овакав концепт одговара гастарбајтерској, а не аутохтоној средини. То је као нека врста дана културе Србије, само на српском језику за домаћу српску публику, а не за мађарску, што би једном оваквом концепту одговарало. Програми у Будимпешти се организују са искључењем Српске самоуправе у Будимпешти и Српског културног клуба у Будимпешти, који имају више деценијску традицију и искуство у организовању висококвалитетних културних манифестација у Будимпешти. Културни живот је много разуђенији: издавачка делатност – књижевна, научна и популарна дела домаћих аутора, позоришне представе – продукције нашег позоришта и гостовања из Србије, обележавање значајних јубилеја – књижевнo-литерарни програми, беседе, конференције, изложбе, ликовне колоније, ликовне изложбе, промоције, књижевне вечери, конкурси, такмичења, фолкоорне вечери, смотре, славе, обележавање националних и верских празника (Божић, српска нова година, дан Св. Саве, Сретење, сеоске и градске славе, сабор у Грабовцу, Ускрс, Духови, Видовдан, Дан Сеобе), и кампови (језички, веронаучни, фолклорни).

У већини места у којима Срби живе, локалне библиотеке поседују извесан број књига на српском језику. Ластих (2005, стр. 233) наглашава значај школских библиотека (Батања, Чанад и Будимпешта), универзитетских библиотека (Сегедин и Будимпешта) и Националне библиотеке српске мањинске самоуправе. У Мађарској постоји велики број српских културних и историјских споменика. Према Јакшићу и Ђуретићу (2009, стр. 130), постоји 46 званично регистрованих гробаља, споменика, затвора и логора из Првог и Другог светског рата. Они представљају непроцењиво културно наслеђе, које је важно ради стварања осећања културне кохезије међу члановима заједнице. То су културно-историјски споменици – 41 храм и 5 капела (има још 16 које су данас у туђем власништву, а 17 их је порушено током 20. века, па је укупна цифра почетком 20. века била 79), у 60-ак насеља има српских гробаља и српских парцела у гробљима (то нису она из Првог и Другог светског рата), затим ту су зграде Текелијанума, Ангелинеума, Илијиног бунара, Боздине задужбине, владичанска резиденција, зграда Музеја епархије, бивша Препарандија, бројни

спомен-крстови, спомен-плоче, рељефи, бисте, црквено-општинске и школске вероисповедне зграде итд.)

Такође мора се нагласити улога Спског института који се бави организовањем и спровођењем научних истраживања о Србима у Мађарској. Оно што је овде занимљиво, то су три пројекта Института: (1) Евидентирање, документовање и заштита српских гробаља, гробних места, надгробних споменика и натписа у Мађарској, (2) Каталогизирање српског зидног сликарства у Мађарској и обрада ентеријера српских православних храмова, (3) Попис српског непокретог материјалног наслеђа у Мађарској и стварање електронске базе података доступне преко интернета. У случају гробаља приводи се крају рад на терену, до сада се пописало преко 7 хиљада гробова и преко 20 хиљада фотографија. До сада је фотографисан и каталогизиран комплетан живопис у манастирском храму у Грабовцу, док је рад на живопису цркве у Српском Ковину из 15. века још у току. У погледу материјалног наслеђа Српски институт је унео близу 200 објеката у електронску картотеку споменика и историјских локација.

Срби представљају себе у мађарским медијима посредством радио и телевизијских програма. Српски недељник "Српске недељне новине" (СНН) јесте лист српске заједнице у Мађарској и званично гласило Националне српске мањинске самоуправе. Те новине излазе једном недељно, на минимум 12 страница и имају тираж од 2000 примерака, од чега се 1500 шаље на одређене адресе Срба, а 500 се подели људима на руке. Готово све из њих доступно је и на интернету, чиме се потенцијално увећава читалаштво. Радио програм из града Печуја емитује се сваког дана 60 минута на једној фреквенцији (средњег таласа) која покрива читаву територију Мађарске. На телевизији, канал МТВ1 (Мађарски национални ТВ канал) недељом емитује 26 минута магазина названог "Српски екран" на српском језику. Српска заједница такође има "Радио Срб", тј. интернет радио српске заједнице у Мађарској чији је оснивач Национална српска мањинска самоуправа, као и "Радио ритам" као радио регионалне мањинске самоуправе "Самоуправа Срба у Будимпешти".

Програми о мањинама на националном радију доступни су на средњим таласима, који у технолошком погледу не прате трендове у 21. веку. Ситуација са телевизијским магазинима (емисијама) је незнатно боља, али и ту су присутни проблеми кад су посредни термини за емитовање тих магазина: наиме, они се емитују недељом у подне и репризирају рано ујутро. Ако се термини посматрају аналитички, онда се да закључити да у том временском периоду велики део популације не прати медије. Српска емисија нема своје уредништво, није аутономна, нити припада мањинској аутономији. У уређивање емисије се не меша руководство РТВ, али нема никаквих правних препрека да то учини ако зажели. Заузврат уредништво емисије је политички веома опрезно. Иначе ове емисије су једине којима председник националне (земаљске) самоуправе не може „заповедати“ чиме је и незадовољан. Код неких других мањина које немају своју емисију, само заједничку са другима (Рондо – Пољаци, Бугари, Грци, Русини, Украјинци, Јермени), телевизија се непрекидно меша у садржај емисије и стални су конфликти између руководства ових заједница и РТВ.

Образовање чланова српске заједнице одвија се на свим нивоима, почев од дечијих вртића до универзитетског нивоа. Постоји српско забавиште, основна школа, гимназија и ђачки дом „Никола Тесла“ у Будимпешти, која такође садржи двојезичне разреде. Део школе функционише као студентски дом и има тенденцију ширења захваљујући сталном приливу студената и ученика из Србије. Не само у Будимпешти, већ и у Батањи постоји предшколска установа и основна школа. „Предшколске групе и нижи разреди основне школе на српском језику функционишу у Десци, Сегедину, Помазу, Ловри, Чипу и Бати. Додатни разреди на српском језику постоје у Чанаду и Новом Сентивану, док у Сантову српски ученици похађају хрватску основну школу, где им је омогућена додатна настава за учење српског писма И језика” (Школство, н.д.) На универзитетском нивоу, српски језик и језичке студије постоје на ЕЛТЕ (ELTE) универзитету у Будимпешти и Сегедину. Основни проблем у вези са српским разредима јесте мали број полазника, посебно у сеоским подручјима, што је последица ниске стопе рађања међу Србима. Без интензивног досељавања српских студената из бивших југословенских република, опстанак српских школа и разреда био би доведен у питање. Поред чињенице што допуњавају број неопходан за функционисање разреда, ти имигрантски ученици и студенти доносе са собом “живи” језик из матице, што је веома важно, с обзиром на чињеницу да много полазника потиче из мешовитих бракова, тако да ниво њиховог српског није флуентан. У погледу образовне (просветне) аутономије кључна је измена закона са почетка 2003. или краја 2002. која је омогућила финансирање школа у власништву националних (земаљских) самоуправа. Такође измена из 2005. године даје основе за редовно буџетско финансирање мањинских установа у власништву земаљских самоуправа.

Српска православна црква (СПЦ) има епархију у Мађарској (Будимска Епархија), која је смештена у Сентандреји. Садашњи епископ је Лукијан Пантелић. Према Ластифу (2005, стр. 209) на територији Мађарске постоје 42 српске православне цркве и капеле и 13 православних свештеника који углавном долазе из Румуније и Србије. Српска црква је увек била „камен темељац“ за одржавање српског идентитета у томе региону. Тада нису постојале друге институције (као нпр мањинска самоуправа или Српски културни центар), осим цркве, где би се Срби могли окупљати. Данашња ситуација боља је од оне током претходног режима, у оквиру којег је црква имала велике тешкоће при функционисању и у којем је држава црквену имовину одузела од црквених парохија. Захваљујући реституцији закона, који су усвојени након демократских промена, српска црквена својина је делимично враћена, али само она која у време конфискације није коришћена у профитабилне сврхе. Ако се има у виду да су пре конфискације српске црквене парохије биле богате и активне, да се закључити да је конфискацијом нанета велика штета цркви, која је своје активности финансирала из те својине. Црква је као центар српског идентитета увек давала финансијску помоћ сиромашним породицама, плаћала школарину ученицима и студентима и да је она исто тако имала своју улогу у животу српске заједнице. Данас се Српска православна црква финансира из „фонда за обештећење“, који јој је држава дала као компензацију за конфисковану имо-

вину. Мађарска држава такође помаже поменутој цркви посредством конкурса на којима се црквене парохије надмећу својим разноврсним програмима.

Главни изазови са којима се српска заједница може суочити су асимилација, која посебно прети генерацији између двадесет и четрдесет година, затим ниска стопа рађања у заједници, као и стапање Срба „староседелаца“ и „новопридошлица“ Срба и недостатак демократије у вођењу српске заједнице, који изазива конфликти у вези са политиком заједнице, што спречава оптималну употребу капацитета доступних српској заједници. Главни циљ Срба као заједнице у Мађарској јесте свакако опстанак заједнице и одржавање наслеђа, материјалног и културног. Тај циљ може се остварити успоравањем и делимичним заустављањем процеса асимилације, а један од начина да се то учини јесте кроз образовни и школски мањински систем, у којем ће деца имати могућност да говоре и уче на свом језику. Још једна ствар је кључна за будући опстанак, а то је одржавање контаката са другим Србима и осећање припадности српској заједници.

Литература:

1. Hungarian Central Statistical Office, Hungarian Census 2011, 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS, 3. Országos adatok, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2013, page 21;
2. Hungarian Central Statistical Office, Hungarian Census 2011, table 2.1.6.1. and table 4.1.6.1 Dokumentu pristupljeno 4. Aprila 2014, sa http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tables_regional_00
3. Istorijски pregled o Srbima u Mađarskoј. (n.d). Dokumentu pristupljeno 4. Aprila 2014, sa <http://www.szerb.hu/sr/istorijski-pregled.php>
4. Jakšić Miodrag, Đuretić Simon. (2009). Položaj i perspektive srpskog naroda u zemljama okruženja, JP Službeni glasnik
5. Lastić, P. (2005). O položaju Srba u Mađarskoј. Stanovčić Vojislav (Ed.). Položaj i identitet srpske manjine u jugoistočnoј i centralnoј Evropi: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 26-29. novembra 2003 godine, Beograd: SANU
6. Lastić, P. (2009). O Srbima u Mađarskoј. Jakšić Miodrag, Đuretić Simon. (Ed.). Položaj i perspektive srpskog naroda u zemljama okruženja, JP Službeni glasnik
7. Šarošac, Đ. (2003). Srpski živalj u Mađarskoј. Čobeljić N., Macura M., Bašić G., Lastić P. (Ed). Društvene nauke o Srbima u Mađarskoј, Budimpešta, Zbornik sa okruglog stola održanog 6-8. dec. 1998.

The general situation of Serbian national minority in Hungary

Summary: As we can see through the above analysis, the situation in certain fields has different character towards the life in the Serbian community. One of the biggest concerns is assuming that Hungary has changing its attitudes towards minorities. In contrast to the changes during nineties, when Hungary made huge efforts to join the COE, EU and NATO, and when minority policy was strongly promoted, today there is an impression that for present “national oriented” government, minorities do not represent an area of importance. Namely, focus is mainly on the Hungarian minority in neighboring countries, which the State

has helped profusely and which is the primary interest of the authorities. Minorities are not present in public, in public discourse and they are subordinate to the new centralized will, however, this new centralized will does not have an anti-minority character at the moment. Minorities got an opportunity to have parliamentary spokesman and to widen the range of its autonomous institutions. Also funding of Serbian high school in Budapest has been increased. Therefore, we can see the positive effect of legal changes on Serbian community life if we take into account factors such as previous cultural heritage, migration waves and strong willingness of Serbian community members, to survive and keep their identities, without which regime and legal changes would not mean much.

Key words: Serbian community, minorities, rights

IV

КУЛТУРА , КЊИЖЕВНОСТ, ФИЛМ

АЛЕКСАНДАР М. ПЕТРОВИЋ*

Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 172:141.131

Монографска студија

Примљен: 14.05.2015

Одобрен: 09.06.2015

ДОБРО КУЛТУРЕ ПОЛИСА И МОДЕРНЕ ОЦЕНЕ ПЛАТОНОВЕ ФИЛОСОФИЈЕ**

Сажетак: Античка онтоотеологија, како ју је утемељио Платон у Држави, критикујући митопоеитичке представе обичајне религије његовог времена, те у уставновљавању појма Бога као мерила свих ствари или 'Бога истине' у Законима, са Аристотеловим уздизањем његовог појма изнад физичке реалности, била је изазов артикулације изворног поимања већ у првим вековима хришћанства. Са појавом апологета који су, како се то каже, умерено јелинизовали хришћанску веру, јавља се и научни дискурс који претреса основне појмове и реактуелизује их својом интерпретацијом. У дубокој унутрашњој расправи са претпоставкама мишљења, суочио се низ мислилаца, остављајући снажно сведочанство о оној врсти разумевања која и данас краси најбоље заступнике културе полиса при докучивању добра напросто.

Кључне речи: Изучавања Платона, Античка философија, Платонова онтоотеологија, Платоновство и хришћанство

Модеран, новији талас проучавања и тумачења Платонове философије, кренуо је из мисаоног ареала иницираног немачком класичном философијом, као и филолошким разматрањима склоног Фридриха Данијела Ернста Шлајермахера /1768-1834/. Његова теза да је естетски привид истине прерушена истина у илузорну појаву, с обзиром на датост света реалности форми, као да је уоквирила и домете прошловековних истраживања 'тибингенске школе', оправдавајући на тај начин од Хегела снажно прозвану опажајну непосредност као неку нову 'аутентичност' егзистенције мисаоног бића, чулно опажљив основ његовог присуства у истини и радикализам могућег новог затварања у јаство као посед 'јединог и његовог власништва' (Макс Штирнер – колико је од тога далеко виђење појма ума уоквиреног коначношћу, свег оног постмо-

* aleksandarpetl@gmail.com

** Овај рад настао је и за потребе пројекта 'Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција' бр. 47023, који финансира Министарство Републике Србије за просвету, науку и технолошки развој.

дернистичког стратума танатофобичности, остаје да се питамо). Премда личност јесте 'прва суштина' као неко 'ту и овде бивствујуће', она то није на непосредан начин, него посредовано анамнезом идеја или посредством разматрања и казивања о ономе шта јесте /о 'природи' ствари/. Старогрчки 'его' засигурно није онај нововековни, мада је супстрат-подлога /ἕποκεῖν ἡνῶν/ иста она подбачена субјективност као мисаони оквир. Међутим, субјективност и самосвест у антици имала је начелну оријентацију према мишљењу које није морало да се самерава са каснијим математичким нормативима, претпостављајући им прворазредне логичке законитости. То шта Сократ или Платон јесу, није могуће видети из њихових бисти или њихових слика по разноврсним зборницима историје уметности или енциклопедијама, него из читања и изучавања њихових мишљења с обзиром на списе које су оставили иза себе. Карл Фридрих Херман у сшису *Историја и систем платоничке философије* /Хајделберг, 1839./, поставио је за то виђење разликовање чулног и мисаоног вида стварности, приступајући платонизму као реалном мишљењу. Шлајермахер је веома круто разумевао Платонову философију као целину која се сходно педагошкој функцији очитовала у разним аспектима у дијалозима, а Херман је поучен Хегеловим релаксираним приступом уочавао развој у Платоновој мисли, те изнео данас већ чувену деобу дијалога на ране, средње и касне. У свом двотомном делу о Платону, филолог Урлих фон Виламовиц Мелендорф истакао је аутентичност Платоновог *Седмог писма* и на њему као историјско-биографском документу потцртао хуманистичку страну Платонове личности, а преко ње упутио на митске и политичке моменте његове философије, утичући на круг око Штефана Георга (Зингер, Хилдебрант, Фридман, Гундолф), у истицању митско-политичких мотива деловања. Историјски, али на школски начин, интерес за Платона био је заступан и код хегеловски надахнутог Едварда Целера, али као априорна стилизација, где се та философија видела као не-савршен философски систем, уз све доксографске моменте који су били исцрпно навођени. Ако је демијургичко средиште васељене код њега остало унеколико безимено, то не значи да такво ништа може да се појми као пука празнина и усахлост, поготово с обзиром на претпоставке изградње друштвеног живота на нити водиљи државотворне паидеје вођене дијалектичком прецизношћу (Вернер Јегер). Касно питагорејство ипак не би могло да уважи од Платона суптилно разрађиван дијалектички приступ разматрањима проблема, тако да ту одсуствује и суптилније гледање на појам технике као врста знања из дијалога *Политичар*, једнако као и онтолошка оптика рефлексивних суочавања са логичким суштинама у дијалогу *Парменид*, тој круни укупних Платонових философских напора, како је то оценио и Хегел у својој *Науци логики*. Он је у свом естетичком осмишљавању феноменалија чулност везао за форме, а идеје за категоријалне садржаје ствари, унеколико и оправдано услед Аристотелових приговора теорији идеја да је преко математичких форми сувише оптерећена материјалним моментима, тако да су остале спорне саме форме, али без темељног претресања одговора на те замерке у позном дијалогу *Парменид* код Платона. Самосадржавање појма код њега није потцртано (рецимо, да је идеја лепоте сама по себи лепа), премда би тај аргумент оправдао заузимање позици-

је апсолутне идеје као самосадржавање појма унутар себе самог, као самство самог, само сопство или појмовно устројство самосталног састава.

Изненађујуће је свакако, када се међу модерним списима који су писани о Платоновој философији прикључе и они из школе новокантовства, да је заправо ипак најдубљи и вероватно најобухватнији улазак у Платонову философију остварен код новокантовца Паула Наторпа */Platons Ideenlehre, Darmstadt, 1921; 1961/*, упркос прилично једностраном основу марбуршке методологије номотетичког научног разумевања апарата поимања, преузимањем из усмеренотипског природословља. Уосталом, сам назив, *Платоново учење о идејама*, погодио је непосредно оно што су многи у тумачењима просто изостављали, опкорачивали, или га се успутно и површно додиривали, па није ни чудан његов лавовски део утицаја на Хајдегера промишљања (рецимо – *Платоново учење и истини*, 1942.), као и на позног Хусерла. Томе је претходило и оно што се односило на Штенцелове радове (*Студије о развоју платоничке дијалектике и Сократа до Аристотела* /Бреслау, 1917/; *Проблем слободне воље у платонизму* /Дармштат, 1957/), где је он Платона видео као егзистенцијално-етичког трагача за истином и стварном врлином, пренебрегавајући евидентан естетски таленат, да би затим постепено напредовао у логичара и појмовног мислиоца, тако да је готово искључивао питагорејски рани утицај. То је резултовало у тези да је Платон у зрелом добу потпуно одбацио идеје и на њихово место стављао „родне суштине“ кроз „корениту промену“ философске опције (што су заступали и В. Камлах, Кухарски), а чему су се сасвим добро супротстављали следбеници Наторпове струје Г. Милер, Х. Чернис, Е. Хофман, потврђујући унутрашње јединство Платонове философије као метафичичког система који се излаже у дијалозима, без грозничаве потребе да се све и одједном каже, на Платону својствен начин, богат ироничношћу и дијалогским обртима, са високим естетичким набојем. Предности оваквог становишта тумачења су очигледне.

Новије доприносе дао је и најкрупнији представник `тибигенске школе` Ханс Кремер, са покушајем да истумачи целину Платоновог философирања кроз реконструкцију тзв. „неписаних учења“ или езотеричких начела „величине и малености“, са којима се премерава Једно, Добро и Неодређено двојство. Међутим, реинтерпретација раних Платонових дијалога са мотивом да се у њима покажу јединствени основи „неписаног учења“ неуверљива је и контекстуално, а и интерпретативно је недоследна, па и натегнута, јер не уважава когнитивно развијање или стасавање и сазревање Платона као мислиоца, наиме једну од најважнијих идеја паидеје, коју је сам Платон свим бићем заступао, како је то са далеко више убедљивости приказао Вернер Јегер у делу *Паидеја, обликовање грчког човека*. Шлајермахеровски притајени дуализам двоструких аршина мерења ствари по питању истинског присуства оног што јесте, провукао се и до Кремера, па су касније студије показале замор материјала, који је одвео у притајени научни физикализам и аналитичарски физиологизам, где је окасионалистичка структура доказивања постала чак толико ригидна норма, да је натурализам инкондиционалности интерпретационизма узео превласт над сужено схватаним могућностима Гадамерове херменеутике, уз све

њене, чак и очигледне слабости. Код њега је самосадржавање појма у рефлексiji притајено функционално, па хегеловски рад на појму означава историју његових самоостваривања.

Невоље које потичу од сукоба око Платонове философије у спору да ли она представља „систем“ или „исторични настанак“, сводиле су се на предрасуде око хомогено и изолационо замишљеног система, као и око историје која би *per definitionem* опет требала да буде неокрњена мислима или пак изворним сазнањима достизаваним кроз рад на самом појму, који заједно са схватањем реалности сачињава идеју ствари. Платонов дијалози сигурно нису настајали у ционистичком надирању потребе да се истина открије, њоме овлада, и након тога користи у најразноврсније теоријске, практичне и појетичке потребе за ове или оне циљеве. Откриће истине претпоставља пре свега откривање њеног појма, јер „разноврсна интуитивност“ која побуњеним поривима може да омогући толико простора да се разуларе, не би више била у стању да их сведе у пристале оквири властитих захтева за важењем (позната је она Кантова расправа о једном подигнутом тону у философији, где је он с разлогом осудио све клубашке инстинкте странчарења у том погледу).

Ако би се „унутрашња целовитост“ Платонове философије разумела као једном за свагда затворен и заокружен систем, као петрификовани систем на који се све да свести и из њега извести попут моћне формуле што сеже „до дна“, онда више не би било оног простора о којем не сведочи само дијалогски облик Платоновог философирања, него и његов изворни дијалектички допринос философији, а то је слобода чуђења и продуктивног истраживања у слободи трагања и обликовања поиманих ствари. Без претпоставке такве слободе задобијене преко еротичности или истраживачке привлачности коју она подразумева, нема ни неизнуђених сазнања, наиме оних са којима је сусрет могућ и прихватљив на изворан начин. Никаква наука о трансценденталијама чија се сигурност крије у ауторитарности објављивања „нових истина“ и изношења листи правила по којима се ваља владати (и под претњом да иначе нема нишчега мистичног, јер не може да обухвати и држи човека), не може да се самери јединству стварности, а камоли још у разумевању као симболици опстанка да покаже *научност*, т.ј. да искаже продорност смисла у окретнијој разложности или меродавности. Платоновом живом погледу није измакло да свет јесте душа, и то не она тупа, празна и безидејна, него испуњена лепотом и добротој (шилеровски казано, живи лик), а сам свет је за њега једно чудесно и бескрајно интерсубјективно попрште довођења ствари до сагласности: „Јер, бог, желећи да све буде добро, а не рђаво, колико год је то могуће, а затекавши све што беше видљиво не у мировању, него у погрешним и несрећеним кретањима, доведе то из нереда у ред, држећи да је овај далеко бољи од онога. А и не беше и није допуштено да најбољи чини било шта друго осим онога што је најлепше.“¹ Платонова демијургологија располаже са сасвим неодређеним степеном теолошке компетенције и носи печат изразите супремације идеја над деловањем, што има своје предности, али и лоше стране (рецимо – празно централно место). Тај теолошки минимализам „оца и творца“ дат је као „споредна

¹ Платон, *Тимеј*, 3(1a1 –8)

извршност” након померања на хоратонистичко подручје – оно таме и неууређености као зев хаоса у коме се успоставља правило реда. Демиијург је *de facto* тип духа који организује хаос и кроз то организовање спроводи велико правило самог средишта те уређености света, *et per definitionem* уписује тежњу и чежњу за добрим и лепим, за праведним, као намеру бескраја. Ова намера затим ипак анонимно влада у свој посталости, у свему што јесте и бива, макар би она и без њега као бића на делу могла да влада као бездана основа јединства стварности, што у телеолошком постулату чини противречност двозначности идеје лепоте. Међутим, превођење из погрешног и неууређеног кретања ствари у поредак, из нереда у ред, упркос томе што је сређивање извршено и хаос савладан, није самим тим и једном за свагда решен, јер се тој слободи са лепим и добрим супротставља његова латентно избијајућа сила нужности: „... јер је постанак овог свемира био помешан састављањем нужности и ума. Ум, међутим надвладава нужност убедивши је да је највећи део оног што настаје поведе оном најбољем, те је на тај начин - тиме што је нужност у самом почетку била савладана убеђивањем - састављен и овај свемир. Ако би се заиста говорило о начину његовог постанка, морало би да се укључи и врсту *лутајућег узрока* као и начин, на који он, по својој природи, чини покретање.”² Ваља имати у виду да се овде има посла са умом који убеђује, умом који превазилази чегрсти и који има “нужност”/неотклоњиву силу, судбину/ за такмаца са којом ствара прилику за избор, за слободу посезања за моћи која ће да избави и ослободи. У том смислу свет је вазда стање а не нека довршеност изгледања, он је задат и у постизавању као нека сврха која би развојно ишла ка своје суочавајућем разрешењу, своје доласку до саме себе као испуњењу. Овако мишљење не надмашује дуалистичка хиперглогификација дијалектичког немира у поимању чије би умиривање сачињавало неку срамежљиву мистерију бемеовског типа. Овде је ближа аподиктичност силогистичког приступа која на Аристотеловом трагу следи идеју Божије промисли коју објављује Господ Исус Христос, према тумачењима православних теолога који су се чврсто држали светоотачког предања, те попут Св. Григорија и Синаита и Паламе сачували апостолско сећање на сведочанство виђења Богочовека на Преображење или на апостолски иницијално и прејемствено тзв. „Таворско светло”. Оно би било оно „ту и овде“ које је конкретизована општост у појединачном.

² *исто*, 47е5-48а9. Сложеност овог односа била је очита, с обзиром на каснију Аристотелову критику оног “заједничког у мноштву”. И он је, слично Пармениду, налазио да не може истовремено постојати многоструко, тј. бити присутно у мноштву појединачности, а притом остати јединствено. Међутим, с друге стране, Аристотел је признавао епистемичку нужност постојања општости, будући да се тек путем ње (коју Аристотел назива “другом супстанцијом”) може имати знање у маси појединачних опажаја. Бранко Бошњак је овај проблем код Аристотела одлично уочио, поново с тиме упозоравајући и на висину платоновске епистеме: „Код Аристотела је сваки поједини конкретни предмет прва супстанција, али она *није* предмет науке, него опште, које је према Аристотелу само друга супстанција. Према томе би друга супстанција морала бити виша реалност, што, пак, код Аристотела није случај, па с правом Е. Целер у својој историји филозофије говори да се у том питању Аристотел заплео у противрјечност, коју није ријешио у свом систему, и да то није случајна грешка, него велика противрјечност система, јер није признао супстанцију (“прву”) за предмет спознаје”. /Бранко Бошњак (1983), *Грчка филозофија*: Од првих почетака до Аристотела, Накладни завод матице хрватске, Загреб /

Премда до новијег времена руска философија не може баш да се похвали савршено изграђеним системима тумачења појава и ствари, по дубинским проницањима философије она ипак може да се именује снагом аутопсије докласичних и античких философа, баштинећи и кроз далеко присутније место светоотачке традиције те веома важне присвојене секвенце античке мисли. Озбиљно бављење Платоном и самостално је уочљиво у студијама Владимира Соловјова (под утицајем Немачке класичне философије), мада је према упутству Св. Григорија Ниског Јелинима о општим појмовима апострофирани појам супстанцијалног једног, као метода изворно Платоновог логичког решења у дијалогу *Парменид*, надређен свим многоименовањима у теологији, заправо доминантан у главним темама укупне руске философске мисли. Браћа грофови Трубецкој као непосредни ученици Соловјова, о. Павел Александрович Флоренски и многи други све до о. Сергија Булгакова, нарочито у средњој фази, те најизврснијег међу њима Алексеја Ф. Лосева, посезали су са пуним жаром у платоничко наслеђе не кријући одушевљење. Студија „Животна драма Платонова“ В. Соловјова нагнала је Сергеја Трубецког да закључи: „На прво место поставио је себи Платон задатак „оправдавања добра“, који је послужио као предмет главног рада Е. С. Соловјова“³, а Л. М. Лопатин га је држао за „савременог платоничара“, што би могло да се каже и за самог Сергеја Трубецког, чему у прилог иде читава његова докторска студија о појму логоса у грчкој филозофији. Платона је сагледавао и Симеон Лудвигович Франк у вербалном хегелијанском духу, сматрајући га родоначелником мисаоног човечанства, али то је ипак остала поприлично оповргива изјава за дух његових познијих настојања, када је превладао тзв. ортодоксни фидеизам до манира који се граничи и са добрим укусом: „Током векова платонизам је и до сада био и остао основа све стваралачке философске мисли. Основна мисао Платона је непревазиђена: онако како наша основна поимања, уколико су истинита, имају објективан садржај, то, следствено, осим појединачних ствари, постоји и опште бивствовање /идеално или бивствовање идеја/.“⁴ С друге стране, изричита пажња поклањана је и „митској структури“ Платонових дијалога, нарочито код Алексеја Феодоровича Лосева, може се рећи најцеловитијег и најсувислијег руског и европског философа новијег времена, који је јетко замерао значајним коментаторима што на ту димнзију нису обратили довољну пажњу: „... стога што ни Хегел, ни Наторп, који су до Флоренског дали најснажније и централне концепције платонизма, нису дошли до идеје као самосталиог мита, као самосталног лика мита, као лика личности, дали су само - истина најбољу - логичку структуру мита.“⁵ Ове речи он није упутио да би сам себи испао бољи и успешнији тумач, него да би указао на могућност захватања целовитије или онтолошки опремљеније и продубљеније слике Платонове у историји, која не би игнорисала естетски набој и еротолошке доприносе његовог дискурса. Митос није само пратећа опрема логоса, него и његов супростављени дијалектички парњак

³ Трубецкой, С. Н. *Протагор Платона*, Москва, 1901. (“Вопроси философии и психологии”, књ III (58)

⁴ Франк, С. Л., *Введение в философию*. Праг, 1922, с. 63

⁵ Лосев, А. Ф.: *Очерки античного символизма и мифологии*, Москва, 1930, с. 680

са својственом снагом, у коме преостају вољност, намера, сликовитост као позитивне, али и опсесивност, заносење, промашаји у препуштању који више немају за собом свесну пратњу до исходишта, оне његове негативне карактеристике стварног лика који живи или личности, персоналне маске са ограниченим енергијама присуства у бивствовању. Свакако да би замерка за ирелност ту била више него депласирана.

Прави израз таквог јединства стварности као онтолошког идентификације јесте раслојена дескрипција такве стварности или историјског одношења кроз естетификовано приповедање, једно теолошко певање, где се самим стилем и приступом ствари обезбеђује поштовање оног што је свето и светлосно. То није такав свет да онтолошки познаје трансверзалије ума само као испитивање оног шта није, будући да привид бивствовања нити може да се потцени, а нити да се уништи. Њему по старом Шлајермахеровом увиду припада оспоравање, а оно је обезбеђено јасним приступом где се не проглашава све друго олако за привид. То што је логички привид према Лосеву, бременисто је апоријама и садржајима које упућују мишљење на бивствовање вазда откривајући унутрашњи недостатак и истичући потребу за употпуњавањем. Из друге перспективе мишљења отац Павле Флоренски је ову ситуацију око требања и бивствовања, због карактера важења трансценденталне субјективности последично описао као темељни антиномизам, дајући маха свом понесеном казивању: «Антиномије су конститутивни елементи религије ако се о њој рамишља разумски. Теза и антитеза, као основа и потка, ткају саму тканину религиозног доживљаја. Где нема антиномије, тамо нема ни вере: а то ће се десити тек тада, када се вера и нада укину, а остане само љубав (Св.Ап. Павле, 1 Кор.3/8, 13). Како ми се хладним и далеким, како безбожним и бездушним чини оно време мог живота када сам антиномије религије сматрао разрешивим, али још не разрешеним, када сам у свом гордом безумљу утврђивао логички монизам те религије. Само-одбацивање је једино што нас приближава бого-подобљу. Али и само-одбацивање уопште, и само-одбацивање разума, углавном је лудост, бесмислица за разум. А не може да буде не-А. «Немогуће», али и «несумњиво»! Љубав од Ја прави не-Ја, јер истинска је љубав – у одрицању од разума...Али дијалектичко излагање наводи разум да очекује повезаност, и када се повезаност нарушава «углом гледања» где се сусрећу теза и антитеза, разум невољно подрхтава: то се од њега отворено захтева да се жртвује.»⁶

Павле А. Флоренски сасвим је успело развио утемељивање своје "довршене метафизике" и философије свејединства на основу предања словенског православља, позитивно оцени улогу платонизма и Платоново место у њему, те да је појми из најширих перспектива који такав приступ уопште и може да поднесе: „У платонизму - пред нама је један од најбољих - боље рећи, најбољи од фермената културног живота... да се платонизам одреди тек формално, - да је он - Платоново учење - не, платонизам је и шири од Платоновог учења, и дубљи од њега, који је у Платону нашао најбољег од оних што су га исказа-

⁶ Павле Флоренски, *Стуб и тврђава истине*, Оглед о православној теодицеји у дванаест писама (књига прва), Београд, 1997. (прев. Љ. Јоксимовић и Х. Ковачевић), стр. 119-120

ли.⁷ У том правцу, он је успевао да назначи оне димензије његовог мишљења које су биле маргинализоване, а на неки начин дају кључ за другачије читање и разумевање најдубљих Платонових схватања и увида: „... али је такође неопходно знати ту првобитну основу мисли, која се претвара у философију, али претварајући се, ипак у суштини ствари остаје *сама собом*... Платонова мисао је суштински култоцентрична. То, у суштини, није ништа друго до филозофски опис и филозофско сазнање мистерија. Такозвана Платонова философија јесте философија култа, култа који је проживио дубоки и мудри мислилац. Не без разлога, најбитнија питања Платон излаже већ у форми мита, од којих се иза многих јавно скривају преживљавања.“⁸ Ако се мисли на то да је Платон био одан култу делфијског пророчишта и да су мистериозности у његовим митовима везане уз тај култ, то напосто није тачно, будући да је он бирао разне митолошке обрасце из различитих култова (орфичког, елеузинског, египатског, зороастризма итд.), како му је већ налагао основни инстинкт сазнавања којим се кретао, а самим тим код њега је васцели свет појмљен као тајновит, а не тек нека његова регија.

Свет је стање сазнајних видокруга као кретање сјаја синестетичких енергија, које из наше перспективе бивају виђене као идеје и ликови прилагођени разумним облицима преживљавања који засигурно трају најмање до губљења људског лика или коначне смрти. Непосредно виђење тих енергија обично човеку није доступно, али то не значи да под посебном дисциплином мисли и тамо не може да се допре, као што је позни платонизам себи ставио у задатак. Постоји и сасвим приступачна аналогија која ствари на дубљој равни мишљења може да учини схватљивим: «Према једном схватању, то је само осовина ствари, која изван њих не постоји, али ипак таква да изван ње не могу бити (Аристотел). Према другом схватању, то је реалност изван ствари која сама за себе постоји, али ипак таква да је она *некако* и у стварима и ствари у њој, а мимо ње не могу да буду (Платон). На први поглед, између Аристотелових *форми* и Платонових *идеја* лежи непремостива провалија. Али пажљивији поглед чини јасним да неслагање није око суштине ствари. То се може разјаснити на примеру металних опилака, који се налазе у правилним низовима и који се испољавају тако што имају неку везу између себе остварену деформацијом магнетне средине – етра. И Платон и Аристотел *једнако* признају ову везу, али се даље поставља питање о *произвођачу* магнетног поља и тада Аристотел одговара да као такав побуђивач служе *сами* опилци, јер будући /да су/ *челични* они имају сопствени магнетизам. Платон пак сматра да се магнетно поље ствара соленоидом који окружује опилке а ови, будући да су од *звожђа*, привремено се намагнетишу. Платонова концепција далеко је шира од Аристотелове, пошто је ова потоња посебан случај прве. Зато у појединим својим тумачењима Платонова концепција може да буде веома блиска Аристотеловој, у *другим* пак веома удаљена.»⁹ Са овим закључком оца Павла Флоренског, мада

⁷ Флоренский, Павел Александрович: *Смисль идеализма*, Сегиев Посад, 1914, о.г.

⁸ П. Флоренски *Култ и философија*, Загреб, 1979., "Свесци" бр. 34, прев.

⁹ П. Флоренски, *Смисао идеализма*, Београд, 2000. /прев. И. Марић/, стр. 71-72

је и он имао своје софиолошке уклоне, ваља се сложити, будући да дедукција тетракаузалног устројства природе заједно са оним што је омогућава у бивствовању, није ни онолико елегантна у сводивости ни економична у теорематичности, како се уобичајено сматра.

Новоплатоничари су сматрали да треба увести и демијургички узрок као равноправан са онима твари, облика, деловања и сврхе, а Прокло Дијадох је предложио још и појетички, као веома конститутиван да би природа мишљевина које су створене, могла да покаже и сама своје креативне потенције. Тај позни новоплатоничар из петог века, Прокло Дијадох, сматрао је да би душа могла да омогући живот, већ пре тога и сама мора да може да буде жива, а то указује на њено неутуђиво првенство и надлежност у живљењу видљивог света. Оно *само бити* саздаје *узрок свега*, што даље производи суштаство као прво по реду, а тек као друго производи космос, сунце према светлосности, те остала поједина бића. Само ликови су проузроковани демијургички, тако да на њиховим појавама остаје *лепота* (док су и сама тварна небеска тела дељива и пропадаљива). У мотрењу самих мислености, душа се уздиже до те првобитне везе са оним безусловним у уму, као да "мотри мисли творца целог космоса". Да стварима није узрок у уму, пита се Прокло, шта би то држало делове свега без распадања и неуређености, и шта би било са мером и успостављеним редом међу стварима у бивању, да ејдоси не престојавају зла која настају? Посматрањем ејдоса душа увиђа драгоценост самих мера или бивствених претпоставки, као поредак у ком је оно атомизовано и појединачно доспело на себи својствено место. За илустрацију он наводи сунце, месец, звезде, небо, као примере свеуређености у довршеној складности. Тај смисао није само могућ (аутоматизованим начином настајања - од семена човек, од загладаности у ватру пламенови, од врућег ветра смокве), већ и целоуобличен и целоустројен по својој сврси која изнутра руководи добијањем облика. Тиме је сам смисао (разложност, идејност, појмљивост) учлањен у природу, тако да га она *има* преко наведених обликотворних снага. Такви узроци који су унапред покретању јесу идеје чије је место постојања у уму, затим у души, и на крају у природи /оном израстајућем/, очигледно на хилеморфизму тела. С обзиром на веома оптерећени појам „унутрашњости“ као „саморефлексивног инвентара појединца“ (или обим њему приступачног негативитета који «рефлексијом у себе» и сам негира и успоставља позитиван основ), платоничари су често заузимали став о потреби истрајавања на „спољашњости“, што није значило „бежање од самог себе“, него пружање самом себи довољно добрих могућности за права разликовања или остваривање растера у самоидентификацијама као обичним наседањима и заменама. Ту се указује потреба за пробијањем енергетских склопова који држе одређене типологије свести укалупљеним, а та се снага стиче формирањем синоптичког гледишта или присуством у сагледавању. Од свестраности таквог сагледавања или снаге присутности у њему зависи и смисао виђеног, а тиме и идејни хоризонт као индекс запремине и могућности истинствовања.

Поред Флоренског, други истакнути представник мисаоног православља, Сергеј Булгаков, и сам се у средњем периоду свог стваралаштва декларисао

као платоничар. Урањајући у најшира философска питања, он је схватио како се она вазда поново савијају и концентришу око основних Платонових увида: „Истумачења Платоновог учења о идејама у смислу митотворства, баца светло на најконцентрисанији и најтамнији проблем платонизма... следује ли да се Платонове идеје схвате у трансцендентно-критичком смислу, као формални услови сазнања и њихова крајња гранања /Кантовске идеје/, или пак у трансцендентном - метафизичком смислу? Шта је то платонски "анамнесис"? Разуме ли се овде формално-логички а приори, који се појављује у сваком одељеном чину сазнавања, или је то дејствујуће присећање на митотворно увођење; одакле питање, - када је проистекао сусрет са трансцендентним - у овом животу или иза његове границе?“¹⁰ На овај митотворни и анамнестички хоризонт Платоновог мишљења, код нас је велику пажњу обратила Аница Савић-Ребац својим радовима из области античког мита и религије (у обимним студијама: *Преплатонска еротологија, Античка естетика и наука о књижевности*), доприневши са својим значајним увидима бољем разумевању Платонове мисли код нас. Исто тако, корифеј наше филологије Милош Н. Ђурић, објавио је посебну студију *Платонова Академија и њен политички рад* (Београд, САНУ, 1960.), у којој последњи пасус сабира на најбољи начин све оно што се у студији излаже, као вероватно и најдубљу похвалу која би се Платону данас могла упутити: "Вођење и образовање душа које трепере државотворним *ἔρως*-ом, а не организација позитивних наука, то је био циљ ради кога је Платон Академију основао. Платонов васпитно-политички задатак и његово жарко осећање мисли је да, у времену антагонизма свих разобручених прохтева и страсти, донесе нов закон и методички успостави дух државе у којој би политика, култура и религија сачињавале органско јединство, укратко: да у политичком животу оствари *царовање ума и врлине*, - то је прави пут који води у органску целину и дела и живота Платонова."¹¹ У својој књизи *Субјективност и самосвест у антици*, /Вирицбург, 1997/ Клаус Елер је у поглављу „Шта мисли непокретни покретач?“ покушао и једно смело тумачење: „... мислим на Аристотелов фрагмент из списка О молитви, где се каже: "Бог је дух или нешто с ону страну духа" (Фр.49Р). Могли бисмо бити склони да алтернативу која је ту формулисана - бог као дух или као нешто што је трансцендентно у односу на дух - не схватимо као стриктну дисјункцију, него у смислу израза „али и“: Бог је дух, Нус, али тако да се његов дух темељи у њему, у богу. Бог јесте дух, али је он истовремено, захваљујући својој апсолутној саморефлексији, и оно у чему се дух утемељује, основа која дух носи, оно Одакле он произлази. Као оно По чему дух јесте, бог истовремено представља и мишљење и принцип мишљења у коме мишљење налази своје упориште. Бог је дух, а као принцип знања он је и више од духа, он је основа мишљења, која је, као трансценден-

¹⁰ Булгаков, С. Н.: *Свет невечерний*, Серг. Посад. 1917, с.79 Теодор Еберт је 1994. Године објавио књигу о појму присећања код Платона (Theodor Ebert, *Sokrates als Pythagoreer und die Anamnesis in Platons Phaidon*, Mainzen Akademie der Wissenschaften /Dr Alfred Vinz Stiftung/, 1994.), инсистирајући на „питагореизму“ по коме није могуће без душевних очију видети равне ствари нашим телесним очима, па пуно оптичко васпитавање претпоставља увежбавање у дијалектици.

¹¹ *тамо*, стр. 190

тални принцип, урачуната у апсолутну саморефлексију мишљења: као основа свести која се темељи у свести. Ово значење подсећа на касног Шелинга /Schelling/ који је покушао да испосредује платонско-новоплатоничарски концепт трансценденције и духовни карактер апсолута.¹² Нама је тешко достижан потпуно експлицитан фундамент сазнања који би се заснивао на саморефлексији, будући да само мишљење и говор потичу из више различитих извора и чине неодрживом потпуну објективацију самог основа сазнања као таквог. То нас подсећа да граница између ума и осећања није тако лако и прецизно одредива како се то пречесто узима као саморазумљива чињеница, тако да је екстровертној или наивној свести, формираној према категоријама спољашњег емпиријског искуства, начелно неприступачан било какав прединтенционални увид у унутрашње светло и искуство ње саме која сачињава унутрашњу стварност другачијег реда. Сама њена логика је далеко суптилнија.

Појам материје, докучен код Аристотела у онтолошком хоризонту модалитета бића, отворио је онтичким супстратом физицитета и другачије могућности погледништа на тео-логику, као и теоријски поглед на до тада неуочене могућности философије уопште. Предходни смисао таквог излагања дат је кроз појам кретања и појам божанског. Бог као непокретни покретач који као сврховити узрок покреће читав видљиви и невидљиви свет јесте благослов привлачења или одбијања као усмеравања према остваривању природе. Непокретни покретач као еротолошка компонента догађања свега што јесте поново окреће пажњу према појмовима твари, тела и кретања, чинећи смисао физицитета више него важним по разумевање дубинских аспеката оног што ниче, развија се и бива или према природности /идеје/ природе. У сваком случају, Аристотелов појам мишљења које је доспело до претпоставки са којима му је омогућено да само себе мисли у прочишћеној форми која телеолошки располаже са очитовањима предметности у карактеру божанског духа, јесте експонент граничног појма систематског јединства и пратећег саморефлектовања које је истовремено садржано у сваком мишљењу. Аналогним сагледавањем персоналног карактера протоуесиолошке претпоставке или супстанције код Аристотела која је властита (личност попут Калије, Сократа, Платона), ваља имати у виду да тако виђено Аристотелово божанство, мада то није изричито тематизовано као личносна или ипостазна равна, никако не може да буде изричито имперсонална димензија.

Апсолутно самоодношење божанског мишљења није лишено предметности, али она није лишена апоретичности која потиче од ћутања о иманентној структури Бога (димензији ипостазног корелата протосупстанционалности), што би индиковало дијагнозу како би се радило о једном неисказаном хоризонту апофатичке теологије. Ипак, то стање је доступно и човеку као оно највише што може позитивно да се замисли, али смо и изузетним и веома кратки тренуцима (Ар., *Мет.*, «Ламбда», 7 и 9), па је то истовремено и она активност која не припада једино Богу. Когитативни учинци човека нису такви да је он у

¹² Клаус Елер, *Субјективност и самосвест у антици*, Вирцбург, 1997., /прев. Е. Перунчић/, Бгд., 2002, стр. 55-56/

односу на Бога ништаван, премда божанско и људско ноетичко мишљење није идентично, али не важи ни теза да је толико инкомпатибилно да се разуме једино као апсолутно различито. Сличност њихових својстава почива на увиду да карактеристике божанске ноетичности надилазе у високом степену разлике аналогне карактеристике људске ноетичности, мада су у акту мишљења мишљење и предметност мишљења идентични према истој структури самоодношења, тако да је само према хиперфизичкој тези допуштено изједначавање апсолутног узрока са материјом, што би Платон сместио у девету хипотезу свог Парменида као ништаство.

У Платоновој философији свест свој садржај прима од бивствовања, преко когнитивних садржаја ејдетских суштина датих у дијаноетичким просуђивањима, идеја као знања које кроз чулно опажање и духовно зрење апоретично примамо, конфигурисана је и естетски без испољавања самодоволне спонтаности поимања која је тиме и осигурана у несумњивој самоважности. У том смислу закључак о томе шта природа и шта бивствовање јесте у предметном сазнавању, бива адекватно излагано теоријом идеја, која управо својом естетском страном није неки посебан продукт спонтаног стварања свести, већ садржајна фигурација стварности. Коначан став да у теорији идеја једноставним датостима зрења, идејама или интелигибилним формама, одговара и једноставно ноетичко сазнање као одговор на изазове чулних и духовних датости, проблематизује питање у ком степену рефлексација може да се односи на претпоставке искуства. Аристотел већ није обраћао толику пажњу на начине стицања искуства у њиховој објективној садржини, већ се окренуо испитивању доступности или неприступачности заснивања могућег искуства у философској самосвести као последњој сопственој датости као мишљење мишљења. Корак који би до њега ваљало у оквиру разматрања Платонове теорије идеја извести, односио би се на конституисање самоутемељења свести као компетенције епистематичности или конституције која задобија знање знања као природне рефлексације која у својим консеквенцијама допире до сопствених граница.

Кључна категорија душевности код Платона тако није затворена сама у себе, већ почива на конституцији науке о идејама, важећи тако за првенство идеја над душом (индивидуалношћу), тако да она није никакав самоизолован свет за себе, већ знак живота као космичка појава. Самоодношење знања које конституише такву врсту свести никако није нека у себе затворена субјективност за коју тзв. спољашњи свет представља тек пуки привид софистичке скепсе, већ да нам је свет очигледно дат по себи у свом постојању. Међусобна повезаност кретања и сазнања (кретања света и кретања логоса) у одређивањима појмова истости и разлике, смера на дијалектички логос као људску рефлексивност упућену путем ејдетских сазнања на критичко преиспитивање знања. Платоново учење о идејама стасало је као резултат рефлексације о условима сазнања бића, њеним искуством. Утемељење сазнања претпоставља ејдетске садржаје или идеје које омогућавају сазавање онога о чему се казује, када је нешто означено као одређено бивствујуће у бивствовању. Како год да се у будућности посматрала тема Платонова естетска теорија, засигурно да ће

она вазда бити део овог Платоновог најдубљег настојања које је истакао професор Милош Ђурић, наиме да један, уз све странпутице па чак и на моменте мучан политички кондиционализам (увођење цензуре, рестринговање домета математичких теорија, контролни пункт у музици, квазисоцијализам и матрилинеарна комунитарност "заједнице жена" и т. д.), политички пројекат заснован на чудним аксиолошким намерама да покуша да се оствари царство умности, лепоте и врлине, ипак бити ствар неспоразума око његове праве суштине која је дубоко људска и божанска. Безидејна умност, као и врлина која се не види и не зна, не ејдетизује, тешко да ће моћи таквим напорима да пружи поуздан и неизвргиви ослонац. Равнотежа између опажајног и интелектуалног момента у разумевању ствари подразумева ону естетску димензију која продукује идеју лепоте кроз излагање садржаја тако да су сразмерни односи и усаглашеност облика од значаја за разумевање свих ствари. Испод целог поретка емпиријски јасно раздвојених и класификованих ствари, које је обухватио труд разумевања и типолошки као идеје учинио препознатљивим као образовану свест, као да стоји још нешто у «бескрајној празини», што тражи пребачај и превазилажење самог ума, метаноетичност као покајнички трезвен корак према добру великог духа. Такав корак може да се учини само зарад љубави, јер је то она изворна моћ која држи цео свет да се не распадне. Искуство тако виђене философске љубави не ваља да буде било каква тиранија или тоталитарна замисао која гласи типологије рационалности и разара их, да би се показала као старија и примарна, јер је то тетички и фактички систематска једностраност која постаје неизбежно намештана утакмица рационалности. У том је смислу ум надмоћна метарационална способност, која може да води и прочишћавању и устаљивањима произвољности као клизањима међу разним аспектима, који изазивају теоријски ужас /код Платона начело софистике, у дијалогу *Софист*¹³/. Идеје као умне и као узрок настајања уносе у настајање и извештан редослед, али не могу да надвладају нужност коју испољава приматељка (‘дочекивачица’ - материја). Уношење поретка и смисла у хаос и његово превођење у космос, дело је највишег умног бића, Демијурга, али то није обичан епистемолошки поредак добијен пописом бића или описивањем света, него знајуће правило енергетског присуства логике бивствовања у световању света, његовом обитавану у примереним стањима као израз мисаоно осветљивачког сјаја у тами. Без обзира на касније «тврдо» примењивање поједностављене схеме учења о идејама, (где је оно тумачено као егземпларни посед рационалног приступа тематици природних ствари, те интелектуализам истицан са понижавањем начела телесности, као онај који је једино вредан постојања - као неоскрнављени део бића којим се рационалист налази у еминентном положају према Творцу); та иста теорија у Платоновим дијалозима има и хеуристички и епистемолошко евиденциони смисао, а исто толико подразумева трпљење и врсте доживљавања стварности, са чијом се извесношћу на крај излази тек

¹³ Пл., *Софист*, 259d2-7. Ту он претходно оцртава стварност или целину бивствујућих, која ваља да обухвати и душу и ум и живота (*исто*, 248e6-249d4), па Једно обухвата и ум и идеје преко душе света у којој бораве. Ум Бога је с тиме идентичан са Једним, а идеје са божанским идејама у Његовом уму, тј. са Демијургијским извором као Творцем и Оцем свега што јесте.

напорним дијалектичким разматрањима и појмовним претресањима, подразумевајући и снагу мисаоне неге и духовне љубави која обележава онога који настоји да достигне истину свега што јесте и бива.

Утолико је настојање да се ово последње довољно добро истакне један накнадни аргумент за становиште, колико је неизвесности и напора духа било ангажовано у философском подухвату, те да како ујед отрова незнања који мислилац доживи итекако означи готово биолошку потребу за исцеливањем. Ослобођено од стереотипа, суптилно неговање узвишеног осећања понесености оним што омогућава све што јесте као αὐτὸ κάθ' αὐτὸ μονοειδὴς αἰεὶ ὄν [ὄντως ὄν], разгрће оно тло на коме почива најдубља Платонова мисао. Премда, на крају нам опет преостаје питање пијетета и карактера тако виђене стварности према онтологизованој побожности: «Одраније, како је живи плод стално жив; а Бог, стварајући не из ничега, не постојећи пре наших душа и пре код њих такозване безличне /необликоване/ материје, која добија облике од свог унутрашњег превирања, чак и кад је неупоредив, какав је то Бог?»¹⁴, као оно што тај карактер не показује ни као вековечан, а камоли вечан. Платоново врховно божанство је надсуштаствено и надлично, премда не треба заборавити да његов најбољи ученик Аристотел тврди да је прва супстанција личност (као Сократ, Калија, Клеон, Кориск)¹⁵. Како неке недоумице ваља и да остану, нека спорна веза људског ја, емпиријске ипостазе; његове личности, теолошке ипостазе; и надличности, буде видљива у свом распону, како је већ истакао Аристотел да: „суштина појединачног (јер то је први узрок његовог бића), и мада понешто од тога није суштина ствари, оно које јесте суштина успостављено је по природи, те би се сама природа појавила као суштина, и то природа која није елемент него начело; а `елемент` је оно на шта се она као на нешто оприсутњено дели у смислу твари, као `а` и `б` у слогу.“¹⁶

¹⁴ Св. Григорије Палама, *Тријаде* 1,1,11

¹⁵ У *Mem.* 1033^b25-27 (‘ово целовито’ Калија или Сократ); *Mem.* 1034^a1-8 (целовитост облика по недељивости вида Калија или Сократ); *Mem.* 1035^a31-33 (Калија); *Mem.* 1040^b1-2 (Клеон или Сократ) *Mem.* 1037^a6-10 („Али очигледно је то да је душа прва суштина а тело да је твар до су то из обоје човек и животиња као нешто опште, а Сократ и Кориск, ако је чак и душа Сократ, јесу нешто двоструко /с једне стране они су као душа, а с друге стране као та укупност/, па ако су једноставно ова душа и ово тело, тада су то опште и то појединачно.“); *Mem.* 1041^b27-32 („то је суштина појединачног /јер то је први узрок његовог бића/, и мада понешто од тога није суштина ствари, оно које јесте суштина успостављено је по природи, те би се сама природа појавила као суштина, и то природа која није елемент него начело...“)

¹⁶ И «привидна строгост доказа о нужности светске душе као првог узрока свеукупног кретања» и теза да је Платонов дијалог *Тимај* «најбољи пример заокрета космологије ка екстремном антропоморфизму», јер уместо чврстине аргументације услеђује убеђивање као главна сила усаглашавања са хармоничним системом света примереним «највишој вредности», тешко да могу да допусте да се истакну и други разлози значајни за такав приступ, а да не потпадну под истоврсну осуду. Под ту осуду би пре свега пао и Аристотел који пише: «Ако, дакле, природа не оставља ништа недовршено и ако не чини ништа узалуд, онда нужно произлази да је све створила ради људи.» /Ар., *Политика*, 1256^b15/ Можда би једино ваљало нагласити како поред тога што светска душа казује ствари кретањем «логосом без гласова» или невербалним говором, што није уобичајена особина људског психичког живота /огољени антропоморфизам/, а Демидурж који нужност трећег рода бића или приматељку овладава убеђивањем окретању према најбољем, тако да ни уметност није тек подражавајућа активност природе већ и њено чињење евидентном или

За самог Платона Бог је Творац космоса и он је сигуран да је савршено Дobar и без недостатака, те да не може да буде узроком зала у свету. Управо се критика и усмеравала на узурпацију права, по којој се саморазумљиво наносила намерна штета другоме, према чему је обичајно паганство било карактеристично индиферентно. Та саморазумљивост код Платона доспева на ред да буде темељитије претресана, а такво мисаоно истраживање појавних форми којима се уочава граница смислености и чини онај општи оквир који обично именујемо 'идеалистичким', јесте истовремено и оно највредније у философији. У основи таквом разумевању ствари стоји мишљење да нас Бог воли и подржава наша усавршавања у разумевању, да се на тај начин развијамо као људи и стасавамо у све бољем препознавању појава и ствари, те да значимо увек више него што се то оване или онеме у 'реалним проценама' чини на први поглед релевантним. Веровање у то да 'богови' из зависти и ћефова уплићу човека у оно за шта су сами криви, шаљући зле напрате на људски живот, не само да понижава људе, него и из темеља доводи у питање читав свет који описује грчка трагедија као вредносни оквир, јер је сумануто да се представља како испашта праведник, а не грешник који чини безакоње. Тзв. 'идеалистичко поимање' превазилази тај оквир снагом идеје о „Богу правде“ која сачињава основ могућности превазилажења трагедије кроз неговање врлина и доспевања до оних знања која дубинском вером усређују човека. Тим поводом Платонов закључак је одсечан, јер претопставља да се ваља вратити са пута завођења и застрањивања, на пут који својим учењем неће изазивати и ширу штету по развијање врлина храбрости и самосавладавања. Могло би се рећи да сва критика тих старинских представа и почива на истицању врлина – побожности, храбрости, самосавладавања и правичности, јер су описи непослушности, склоности ка претераном уживању, похлепе и подмитљивости они које ваља одбацити као штетне за душу.¹⁷

Теолошки контекст посредно се везује и за тоналитет и ритам у изражавању, па што се тиче музичких дела (ту спада и квантитативно читана или 'певана' позија), њихово дејство не почива у толикој мери на садржају, колико на форми, тако да је код Платона са критиком форме погађан и садржај који претпоставља. Свако подражавање претпоставља преокрет душевности у сми-

«изношење на видело» /где се корени и каснија Кантова хеуристичка интонација позне философије природе/.

¹⁷ Платон се гнушао над сценама у којима је Ахил узимао новац за Хекторов леш или се за новац мирио са Агамемноном, те клао заробљенике на Патрокловој ломачи. То је још само Порфирије ради фанатичног паганизма који је заступао могао да правда, у спису *О пећини нимфи*, као државотворан начин коме не може да се замера, а ту би му замерио управо сам Платон за нефилософско држање (без обзира на његове мотиве, то је и разлог уништења његовог списа *Против хришћана*, који и реконструисан са вероватно најублажаванијим осудама, нема у себи ништа што би подсећало на изворну платонску паидеју, већ као да му је идеал био управо паганистичка апаидеусија, тј. крајња неваспитаност која је добила правичан одговор). Све је то за Платона заправо неверодостојно јер такав етос искључује божански карактер, па је еп више прикривао неголи упућивао у природу исконског живота, окивајући човека у негве примитивизма древног мишљења (варварства архајских времена), убеђујући га у то да је исправност остати сиров и груб у сваком погледу, те је крио поетику која као васпитно средство мора да буде обуздана и да јој се границе поставе на превазиђени ниво примитивнијих хтења.

слу привременог кретања ка душевном узору који се подражава, па је отуд завођење жена, коцка, испади грубости, етосна сировост, нешто што не може да буде ништа узорно. Ако укида тривијалности, то не значи да не налаже употребу племенитијег језика кроз ограничавање исказне граматике на присебност и једноставност, држећи да је презриво хучање и бучање са подражавањем керово и мачака, волова и магараца. Говор би ваљало да настаје у непосредности слеђења ума и оног што он налаже, да буде његов израз који може да удовољити потреби правог васпитања. Философ се у духу посвећује истраживању истински бивствујућег, а не прикупљањем овде или онде изношених мњења и нагађања о карактеру постојања ствари, јер се саме идеје истражују кроз њихова суштинска обележја, па је тај кроз методичност развијен енергичан приступ различит од очитих индивидуализација произвољне многострукости појава. Права истина услеђује „из душе“ која подразумева моћ схватања и способност мишљења у стицању знања достизаваних методичким захватањем и мисаоном деобом појмова према мери њихове уопштености. Највише уопштавање претпоставља оно знање које је по свом најужем одређењу сећање на такву истину, да својом величанственошћу превазилази и саму суштину, тј. може да припадне само развојној и усавршавајућој способности душе. Такво знање које је усавршавано и практично и теоријски, стечено претресом ствари и расправом о свим важним моментима Платон именује и дијалектичким, јер се у коначности види као да исходи из јединствене опште целине коју он у *Законима* именује најузвишенијом теолошким поимањем „Бога истине“.¹⁸

Све што је праведно, праведно је и лепо захваљујући идеји добра, а она је и корисна (показује добар смер у разумевањима), јер има универзално својство сажето у појму. Тако је онај дијалектички уједно и највиши облик кретања логосом међу идејама и кроз идеје, када се мисли у чистоћи и иде ка безусловном без ослонаца на чулна опажања и представе, да би се онај који то предузима зауставио код самих идеја (*Држава*, 511b). Тај највиши захтев подразумевао је код Платона да оно што математичар узима универзално, за оног ко философствује има значење хипотезе. Разлика је у чистој замисли кугле и неке израђене мермерне кугле или дрвене лопте, са чијим ухваћеним пропорцијама, барем према аналогiji постаје могуће конструктивно кретање ка првом принципу (*Држава*, 511b 5). Још је Хегел истицао како је пут духа заобилазан, али да у себи носи унутрашњу сврху у избављању од отуђивања у другобивство-

¹⁸ У том смислу он се осмелио и на установљивање теолошких основа законодавства, те увођење закона о кажњавању безбожништва за оне који заводе масе називајући природом оно што је прво по свом настанку и каже: „Ако се, дакле, покаже да је то прво душа, а не ватра или ваздух, да је, дакле, душа настала прва, онда би се заиста сасвим тачно могло казати да је она у првом реду природно настала“ (*Закони*, 892c). Преко врста кретања и промене он је ту показао како је живо и животно оно што се само преко себе покреће, а кретања ума су равномерна као од центра ка ободу кугле удушеног космоса, тако да: „такви зли људи не би можда мислили да су својим говором постигли победу и да, на основу свог мишљења које имају о боговима, могу слободно чинити шта год их је воља у било чему па макар како значајно то било.“ (*Закони*, 907c). Даровитост у мишљењу, истиче Платон, може да буде пуна лукавства и преваре, па је могуће да од таквих настају они који гатају упућени у све врсте магије, да се изроде тирани, стратеги и оснивачи приватних мистерија, а отуд је пореклом и опсенарство такзованих софиста (908d).

вању. Историјски процес сазревања схватања ствари упућује отпочетка на то да се крећемо ка самом врху, на успон где се стиче највиша поука, а то је „идеја добра“. Без обзира што и мноштво познаје „ἀγαθὸν ἰδέα“ и „μέγιστον μᾶθημα“, то је како у Хегеловом феноменолошком ставу разумљена ствар, да премда нешто што се зна још увек није и довољно упознато, као и у Платоновом одређенијем од раније, да такво учење просто нема више никаквог упоришта у души где се све што се сматра вредним своди на задовољство које се одатле извлачи (*Држава*, 505a–b). Образованији људи су склонили од осталих да сматрају како је највише добро и ум нешто што сачињава мудрост, а не неку поделу задовољстава на она интензивнија и мање интензивна. Као телеологија класичног светла поимања, платоновска теологија бивствовања је просто шепурење мислиоца у времену и простору које нема покриће, али осећа да је пристигло време за пеображаје и узвишеније сагласности. Свет у коме се најпре сазнаје не добија од Добра само сазнања, него и бивствовање, мада је оно само изнад њега – ἀλλ’ ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρεσβεία καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος [него га још онострано суштини изврсношћу и снагом превазилазећи] (*Држава*, 509b). У окренутости бивствовању или природи посматрач је постављен „теолошки“, тако да идеју Добра подржава религиозно обележје теолошких достигнућа класичног света познатих у мистеријским праксама. Архајски аскетски идеали познати из извештаја о понашању севернобалканских старинаца, на које се и академик Милан Будимир недавно осврнуо, у облику самосавладавања и трпљење са минимлизмом обуће и одеће у умиреним положајима или бдењима у храму са утихлим упућивањима жеља за оздрављивањем, блиски су и савременим праксама монотеистичких религија, а такође и хришћанској аскетској теологији. Бог је за Платона „само добро“ јер одмерава оно божанско и чинећи то што је добро, тако да је у *Законима* постављен као мера свих ствари из тог апсолутног добра, као што је у *Држави* постављен као апсолутна идеја и мера највишег умећа мерења. Знање о божанском тако више припада оном божанском делу душе у зависности од исправности њеног усмерења (*Држава*, 518d), и није у тој мери сродна телесном и здравственом аспектима као храброст и промишљеност до којих се долази вежбом и навиком. Стремљећи ка мудрости кроз духовно обликовање, душа чини напредак у усавршавању ступајући на онај пут који Платон (у дијалогу *Teetet*) назива „достизање сличности са богом“.¹⁹ Безбожан вођа вуче за собом у пропаст и све остале,

¹⁹ Оспособљеност за продубљенија сазнања није ствар пуког талента или неке посебне даровитости изабранима, него се односи на све људе према латентним могућностима које су им дате рођењем. Претпоставке развојног процеса оспособљавања имају за услов „стремљење у свакодневном труду“, тако да се гледа на „узор који лежи у бивствујућем“ (*Teetet*, 176c). Трагање за истином и постајање правичним заправо није лако оствариво јер подразумева труд и велики напор изучавања, па је удовољавање таквом напору оно што је услов те и тако виђене учености. Најлакше је то прогласити паганском предрасудом или у забораву важности таквих изузетних напора ружно говорити о тзв. „стиропор техници богословљења“, али ако је хришћанству блиска савест оно што би требало да одликује светосавске следбенике, критичари ће се манути олакостима. То би барем препоручио и Григорије Богослов (330–390), који је провео цео свој живот у мудрољубљу, у философији као „поседовању и стицању свега што је најдрагоценије“, казујући за себе да је први међу љубитељима мудрости чему не може ништа друго да се претпостави, да га

док је само Бог мера свих ствари и општи циљ ка коме све тежи (*Закони*, 716a–b). Бог истине се тако открива и делује у космосу државе једнако као и у космосу природе²⁰, јер је Он поставио највишу меру универзума и врхунску хар-

како каже: „Мудрост не би назвала јадним као учитеља мудрости и образовања“. Он је „енергично штитио образовање и ученост, и то не само црквену него и световну“, говорећи над гробом другог светог Кападокијца Василија Великог: „које се многи међу хришћанима, због лошег разумевања, гнушају као злехуде, опасне и од Бога удаљавајуће. Но ми нећемо окретати творевину против Творца. Не треба понижавати ученост, како то неки чине, напротив, треба рећи да су глупи и незналице сви они који држећи се таквог мишљења желе да и сви остали буду налик на њих, како би у општем мраку сакрили своје сопствене недостатке и избегли разобличавање свога незнања.“ Цитирано према: Георгије В. Флоровски, *Источни оци IV века*, Врњачка Бања, 1997, стр. 143.

²⁰ Према Платону, што се чулног космоса тиче, постоје вечне и са њим деоничке нечулне математичке ствари (Ар. *Метафизика*, 987b14–18), и он постулише да “геометријско сазнање јесте сазнање оног што већ увек јесте” (Пл. *Држава*, 527b7–8), а “тело узето само по себи” (*исто*, 528b1) проучава стереометрија. Установљавање безусловности карактера неке “геометрије по себи”, која би одређивала мере простирања у простору (тако што би тачка била пунктуални основ, права одредбени смер узстопног низања тачки, а безброј правих раван), сасвим је добро уздрмано већ у Аристотеловим разматрањима, из којих произлази да је то начин виђења који закон довољног разлога не образлаже довољно, а не и безусловни основ. У данашњем смислу било би то постављено питање квантних форми (најмањих недељивих величина), где би се парадигма троугла као квантна површина (тј. тетрадна модулација почела адекватна повезаним трансформацијама природних елемената /агрегатних стања материје/), линеарно сводила на њих као активне минимуме. Очито је да ми можемо да одредимо локалне коначне групе уређености и сврстаности у тополошке припадности групација, али не и без радикалних аутоморфизама као ендоморфних модулација (Платон је, рецимо, упркос назначавању додекаедра који симболише етер ипак избегао да га позиционише према “дочекивачици” или трећем роду бића, јер би морао да одреди и каквог су ближег карактера могуће „додирне тачке“). Други саплићући моменат је сводивост еуклидовског простора на тродимензионалност, мада је тетрактис још за Питагору значио стабилност (четири ноге које држе сто, столицу, ормане итд.), јер у природи је човека да завири испод плоче стола да би видео на чему се ноге држе. Очито да хиперболичке, метричке и еклиптичке геометрије проистичу из такве потребе за “вирењем”, где се уједно мења и размештај како континуалних структура предмета, тако и сафизичности форми које се дају показати у трансформацијама на дијаграмима путем конструктивно-перспективистичких извода. Утолико је по тетрадимиензионално становиште важна промена методолошке парадигме геометријских диференцијала у проучавању срастања крајности на додирним местима, јер та конатурална димензија равни, површи, праве и криве линије конформалних простора, може да се доведе у везу са питањем постојања геометријских ликова “по себи”, као питање дегенерисаног или недегенерисаног апсолута. Улога коју ту игра бивствујуће у старој философији превазилази све категорије и припада трансценденталијама (самим тим онтички статус тригонометрије би као ствар тополошке анализе конвексних и комплетних простора као делимично линеарних вишеструкости, као и групне изоморфије у криптофизици тензорних поља, био споредан и препознат као врста дегенерисаног апсолута). Дискретно програмирање модела тако један од излаза налази у сазнајнокритичкој димензији формирања инстанција оперативних важења. Тиме би се стављало у заграду неприкосновено важење искључиво природног /наивног/ става, према коме би опажање било необавезно усмерено на чулно видљиву природу и произвољно хватало овај или онај њен изглед, предмет или појаву, формирајући према оме суспензије минималних заједничких одлика и облика (пример: савршена спирала карактерише цревни тракт ‘наутилуса’, животињнице којој је то доминантни телесни орган). Да нема темељне слутње о првобитнијем присуству ума у самој природи, не би било ни таквих разматрања. Према древном Аристотеловом увиду актуелни ум је чиста енергија многострукости исказивања оног што јесте, а ова пак опет може једино достојно да се опише као светло. Он прави читијим појам бивствовања као предмет могућег искуства, са чиме је интерес утемељења онтологије предат испуњавању могућности тог априорног предмет-

монију коју закон мора да узме у обзир, како би образовао за огледање одмерене и разумне душе сходно таквој хармонији. Врхунска телеологија тако износи појам Бога као првобитног педагога света (*Закони*, 897а), који се огледа у складном кретању звезда, а што у људској души одговара кретању чистог мишљења, као једна мисаона кинематика идеалне сферичне астрологије.

Ми осмишљавамо и обликујемо како предметности ствари, тако и ликове њихових датости самеравано према карактеру појављивања,²¹ али то појављивање не може да буде једнострано узето и без својих дубљих слојева значења. Тако је описивање појаве могуће само кроз њено обликовање или формирање изгледа, који се пружа категоријалном опажању и простире пред ејдетском снагом мисли.²² Метод је ту сам предмет у његовом саморазвоју, самоопределивању, у „самоописивању“, и отуд одговарајућа приврженост предмету у методолошком приступу не може да се гледа као прерогативна и као преднаучни део феноменологије.²³ Идеализам он сагледава пре свега као

ноизграђеног синтетизовања, а ту улогу има мисаони карактер Аристотеловог појма енергије, проналажењем појма „унутрашње сврсисходности“ путем рефлексивне моћи просуђивања. Тако би са склањањем материје из чулног космоса преостајала лишеност, а не структурално устројство геометријских ликова, тј. онај морфолошки материјализам који још није успео да се у растављању са логосом осамостали до начелности. Логосни приступ држи да се природа тако ослобађа огледањем у уму упућеном на бивствовање, онда када је код себе или на делу, у властитој и крајњој сврси, као мисаоно енергетизованој ентелехији. У том смислу је то опет ејдетски моме-нат и ум се у Аристотеловој психологији и види потпуно утемељен на најдубљим засадама Платонове паидеје као „ејдос ејдоса“, па као увид увиђања можда и хусерловски „првобитни увид“ као аутентично интуитивно опажање или оригинарно дарујуће виђење.

²¹ „...факти и сва деловања утврђују се као биће; и ако је то – не апсолутне датости чињеница и осећаја, опет је све нешто такво, да принципијелно противстоји смислу, њиме се осмишљава и у том осмишљавању порађа.», Лосев Алексей Феодорович: *Очерки античног символизма и мифологије*, Москва, 1993. С. 366.

²² Како је и овде извесно, процедура установљивања феноменологије је «одмишљање» емпирије на основи умозрења бића као формирање ејдоса путем неопходних феноменолошких процедура. У томе је добро што се производи њихов опис и објашњава њихова саодносност, путем чега их је могуће хијерархизовати, али је недостатак феноменологије у томе, сматрао је Лосев, што она само фиксира статички дат смисао, и кочи као изостављена из логичке динамике. За њега овде феноменолошки «опис», као «формирање» значи довођење до система одређења предмета само условно, а наука је «знање о систему» или «систематско знање». У вези с тим ваља приложити да и сама реч феноменологија, такође, сведочи о томе, да је она одређени *логос*, а то значи и наука (Лосев А. Ф. „*Философия имени*“ гл.23). У томе се Хегел показао као веома проницљив разматрајући феноменологију као први део свог научног система, и Лосев је сам указивао на то да је хегеловска феноменологија сама присутна дијалектика, тј. логос, наука. Лосев каже да наука јесте «спровођење неог апстрактног принципа и апстрактног система» (Лосев А. Ф. *Бытие. Имя. Космос*. М, 1993., „*Философия имени*“ гл.23), те држи да феноменологија није никакав метод, већ само опис предмета, онако како захтева сам предмет. То сасвим слаже одређен утисак, да Лосев било да Лосев није имао адекватну представу о суштини философског предмета и методе, те њиховог узajамног односа, било да је он опет крајње неспретно изразио своју мисао. Раније је Лосев и сам одлично схватио формални карактер феноменологије и не мало страница посветио критици хусерловског учења, корећи га за недијалектичност. На тој основи могуће је рећи да је он и сам сасвим лепо разумевао једностраности феноменологије када се она апсолутизује, те да је за разлику од нас, разликовао феноменологију као проистичуће «непосредно» знање и феноменологију као апстрактан логички метод, феноменологију као логику.

²³ И што се тиче верских убеђења, потребно је да се поштује толеранција која не подразумева релативизме. И ту је феноменошка метода од помоћи. У Хусерловом поимању феноменолошке

учење о иманентно-телеолошком саморазвоју ствари и поставља га на прву линију разматрања, сасвим у Хегеловом духу, тако да је веза између бивствовања и сазнања пре свега садржајно логичка или дијалектичка у стварном узрочном смислу. Анализа свих Платонових дијалога био је програм који је обавио темељито и скрупулозно, публикујући и властите преводе који су и данас узорни за руско говорно подручје. Треба додати и да му је због препоручивања бављења Иљинове студије о Хегелу онемогућена државна каријера у философији, али се он просто пребацио на филологију и наставио даље. Идеал соловјевљевске теократије код њега је био активиран коментаром Платонове *Државе*.

Логика интерпретације тако је иступила на прву линију, тако да је непосредније повезала оног који мисли са предметом мишљења, дајући тако дефинитивно обличје мисаоном дискурсу у ком се мисаоност ослобађа за властиту суштину. Трансцендирање затеченог и наслеђеног у оквирима завичајног света подразумева мисаону путању од случајности до истне, за коју није довољно само разрачунавање са предрасудама. И највеће културалне разлике међу људима су само градуелне, али то отвара и дилему треба ли трпети тегобне последице европског безумља да се не би одстранили и резултати највећих постигнућа ума који су способни да се носе са историјски наслаганим скептицизмом и песимизмом. Ако је европска култура демонстрирала властиту лаж, не мора да значи да је она по себи лажна или да су неевропске културе неистините. Таворење у власитим партикуларностима није добар разлог за суспензију пролаза ка универзалности свејединства бивствовања, упркос њеном европски манифестативном деформисаном испољавању. Игра се успоставља кроз поимање света, који је хоризонт бивствовања неслога и сукоба изворних сила неба и земље у њиховом кретању, као оно што човека најпрече одређује. Небо и земља су појмљени као моћи да се буде, као онтолошки симболи и темељне моћи скривања и осветљавања бивствовања у игри, коју су стари Јелини именovali појмом природе. Космолошка димензија је она у којој се као у бивству-

универзалности апсолутног карактера духа, он бива по-јављен, феноменологичан, као бесконачно плодотворна основа за рад поимајућег образовања као првоначелног знања предмета у ејдосима који су постали разумљиви. То се такође на страни егзистенције објашњава као субјективна предметност која постоји или долази у присутност. На примеру Лосева могуће је сачинити конзервативан извод из сфере класичног поимања садашњих културних процеса, имајући у виду неистрошивост истине. У општем процесу идеализације, који потиче из философије, поимање Бога се такође логификује, преокреће у носиоца апсолутног логоса. Те логичке везе Хусерл види већ у томе, што се религија посредством теологије ослања на самоочигледност веровања као утемељујућег и најдубљег начина заснивања истинског бивствовања. Али Лосев је то, још даље, разликовао у основи од митолошких претпоставки када је дао јасно одређење и и тачније писао да: «Тајанства су форме супстанцијалног заснивања личности као такве у вечности. У хришћанству је тајанство могуће само зато што постоји Црква. Црква је Тело Христово. Христос је Богочовек, тј. једна и једина супстанција Бога као супстанције и човека као супстанције. У складу с тим, сасвим је разумљиво да је тајанство васељенска еманација богољудскости, непрекидна могућност и подршка супстанцијалног заснивања човека у вечности... И жалосни су, смешни, беспомоћни општераспрострањени експерименти да се религија своди било на науку и сазнање, било на морал и обучавање, било на естетику и осећаје.» А. Ф. Лосев, *Миф, число, сушност*, Москва, 1994., С. 191

јућем привиду збива свет игре. Тако он препоручује иступање на нови почетак са одустајањем од жеље да се у европској философији види једна прогресивна телеологија, те да се она препозна као негативно кретање које ваља да се преобрати у мишљење у сликама и сликовитост игре сила неба и земље. То га приближава оном својству уметности мишљења које су поседовали древни мислиоци као Хераклит у својим гномским стилизацијама или Парменид у шеснаестерачком излагању. Свој крај по њему философија тако има у могућности да се нађе на својим почецима, а упућивање према њему вазда ће бити заслуга појединца који ће тек потврђивањем самог себе кроз пролажење тим мисаоним искуством, да стекне компетенцију да и сам нешто тврди. Многослојном испреплетеношћу очувава се ипостазни карактер људског духа у сфери приказа на готово непосредан начин, што чини лавовски део посла око анатомије језика и науке, дате у перспективама симболичких описа, а они улазе преко органопроејекција у науку о структурама именовања и имају свој друштвени живот и утицај. По узору на природне органе, човек ваља технички да осмисли оне органе које ће му омогућити да делује на природу према оним најсврхисходнијим и најизворнијим правилима, која се показују као правила суштинске лепоте изнесена преко општег смисла самог карактера живота. У том смислу освештавање претпоставки на којима почива техника носи сазнајни карактер, поред аспекта успешности у примени, јер са таквим конструисањима ми све боље разумевамо структуру нашег сопственог организма, улазећи у дубине иза физичких датости, те постајемо оспособљенији за боља уређивања друштва у коме се затичемо. Критичким ставом према ирационалној субјективности доживљаја, он показује сву илузорност претендовања на редуковање искуства на поједини доживљај који би лежао у постигнутим увидима, занемарујући онај смисао целине коју истина сама у себи носи у експликацији полагања рачуна о самом приступу легитимисањем методе разумевања. Појмови моћи суђења су променљиви, што је Хегел одлично уочио инсистирајући на резултатима или закључку, тако да су они, како би одговарали стандардима научне методике претворени у субјективне судове, али тек идентитет у диференцијацијама које подразумева може да их метаморфозира у резултације истинитости. Хегел са својим онтолошким утемељивањем идеје (лепог, праведног и истинитог у свејединству), превазилазећи таква застрањивања. Он субјект-објект односе, који су карактеристични за естетски доживљај, избегава тиме што појам игре узима за нит-водиљу истраживања као начине самопредстављања у самопоказивању и преко њиховог претварања у неки присутан лик, поново отвара приступ најдубљим димензијама Хегелове логике као светотројичне љубави у својој спекулативној историјској димензији бивања и бивствовања коначног и бесконачног духа. Такво представљање себе као самопоказивање присутности укључује и посматрача и посматрано, тако да је разумевање онај однос који не подразумева изолованост појединца, па ма како надарених и генијалних, већ њихово укључивање у историјску димензију бивствовања. Историјски свет такође увек одређује субјекта историјски, јер је појединац нераскидиво повезан са светом, а само још корак ваља начинити да се он појми и као личност која као научно прожета дубинама спекулативне логике бива идентификована

као христоцентрична, је се у лепом као таквом огледа оно, што је иза себе оставило супротност субјекта и објекта. Његова спекулативна структура показује се у феномену светлости који повезује видљиво и виђење. Не треба посебно подсећати да је Платон истицао методологију дијалогског мишљења као узоран настављач Сократове протрептике и мајеутике, где се суштински облик дијалогизма сагледавао као епистематика дијалектике, тј. кретања ума кроз супротности до враћања исходишту од којег се кретало на мисаоно обогаћен начин који је увек нудио проходност кроз настале апорије. Ипак, то што је самосвесни његов ученик Аристотел истицао казивање о путу, о методолошком приступу који подразумева знање о таквом путовању, или одржавање свести о сврси као циљу путештвија, било је указивање на то чему уопште упуштање у такав подухват и значило је поуздан ослонац у стицању уверења или поуздања да ће се пристићи онде где се и наумило. На путу се налазе знакови које су оставили ранији путници, па онај ко и данас креће философским путем те знакове ваља да научи, ваља да се образује за њихово разабрање, јер без тога само путовање постаје неосновано у том смислу да просто траћи време. Међутим, и то због нечег може да буде добро, јер са друге стране врши притисак на егзистирајући дух и сатерује га на ауто-рефлексију која у себи подразумева бивствовање 'одоздо'. Сократ је само тобожња незналица, а заправо добронамеран испитивач и неуморан критичар који је знао углавном далеко више од саговорника, па када тврди да ништа не зна узвишава само знање у методолошкој агностици духа, да би произвео катарзу од самозадовољства и самодовољности које су сходне генералном ставу природних потенција или самообмањивању, да би то 'чишћење душе' постало плодно тло за 'рађање у појму'. Теологија поетских фантазија код њега ваља да буде суспендована да би се допрло до 'човека у човеку' (Пл. *Држава* 506а), Историјски Сократ држао је до појма врлине и правичности, подвргавајући се етосу закона чак и онда када га је осуђивао на смрт, а поштовање родитеља сматрао је важним ослоном тог етоса. искарикатурисана слика Сократа и његове школе, која глача мисли што подсећају на 'чијање перја', за која су вазда на услузи терминолошке поштапалице типа 'по нужности' или 'од нужде', као и вербална разликовања до истанчавања безначајних, па и беспредметних ствари (буве и комарци). Сократови ученици, међутим, развили су ону страну његовог учења о појму, која недвосмислено говори о достојанству његовог мајеутичког метода, а које не може да се сведе на то да кад неко бане у 'мислионицу', да од изненађења неки од ученика обавезно подбаци у рађању мисли, како је то карикатурално разумео Аристофан. Мере предострожне упитности ради 'рађања у појму', нису само 'чијања перја' да би се изгледало гиздаво, нити казивања 'од нужде', него и докучивања логичности логоса који се утемељује у самоодносном знању које допушта иронију према стварности, а што неће да узму у обзир они који ову крупну чињеницу полагања од самоизвесности превиђају или простодушну изостављају, па и намерно игноришу. Двоструко кретање појмљеног од видљивог до невидљиве суштине, колико год да су последње ствари недоказиве,

показују да философски посао никада не може да буде огољена ствар рутине и полуге за одбацивање у престижније слојеве друштва без последица.²⁴ Највр-
снији ликови као ејдетски ентитети по свом саставу су повезани са највишим
родовима бића, истоветности и разлике, а то практично значи да је карикира-
јући на овај начин Сократов лик, Аристофан заправо искарикирао сопствену
конзервативну замисао очувања вредности традиције демократије из Перикло-
ве епохе и сав садржај који састојци те велике традиције сачињавају, одгурнуо
на контрапозитивну периферију самог грчког духа, са чиме му се и сама Со-
кратова иронија посредно враћала у лице. Сазнајна улога критичности тиме је
отупљена до смешних феномена, а сјајан стил комедије није довољан да се и
садржаји који нису погодили циљ узму за релевантне.²⁵ Суштаствена унутар-
ња реч /Λόγος/, која вечно постоји у Богу, посредник је према човеку и њего-
вом језику, на чему је засниван и темељни приступ философији код Филона
Александријског, а следи га и св. Јустин Философ. Он сматра да Бог из онос-
траности остварује своју везу са светом посредством ологошења кроз Сина, са
којим то ологошење задобија и самосталну раван опстанка.²⁶ Рађајући и изго-
варајући ту суштинску Реч /Λόγος/, Бог ништа не губи од своје суштине, јер се
она изговарањем не умањује, па је рађање речи по Богу слично предавању све-
лости од једне буктиње другој. Ово неисцрпно и неумањиво својство логоса
има и своју философски формулисану артикулацију, али и рано теолошко
упутство које је са човеком изузетном инвентивношћу повезао још Ориген:
«Људска природа није довољна да нађе Бога уколико јој Бог, који је предмет

²⁴ Позабавивши се философијом језика у класичној античкој дискурсивној пракси, те продорним
методичким разрадама класичног поимања логоса, Ирина Деретић је допрла до прецизног разја-
шњења поимања логоса код Платона и Аристотела, излажући га на узоран начин: „...логос као
говор постаје διάλεκτος, логос као разум διάνοια, логос као објашњење постаје αἴτια, а логос
као дефиниција ὁρισμός. Овим актом специјализације филозофског језика и терминологије појам
логоса се уопште не истискује, већ се он употребљава синонимно са наведеним појмовима. Томе
у прилог најречитије говори чињеница да је у Зета књизи *Метафизике* логос незамењива реч, и
да се управо кроз тај појам преламају најважнија питања средишње расправе о усији, а то је
однос форме и дефиниције, као и појединачног и општег у сазнању и у бивствовању... У великој
расправи око карактера Аристотелових супстанцијалних форми, која се води од првих античких
коментатора његове прве филозофије па све до данашњих дана, настојали смо да одбранимо
станивиште по коме је форма општа. Један од разлога за такво читање лежи у томе што једино
опште форме могу бити гарант сазнања... Рационално мишљење и сазнање је могуће зато што је
стварност интелигибилна, било да ту интелигибилност разумемо као еидетске ентитете, који
постоје по себи, или пак као форме реализоване у материјалним, чулно опажљивим предмети-
ма.“ /Ирина Деретић, ЛОГОС, ПЛАТОН, АРИСТОТЕЛ: Платонова и Аристотелова концепција
логоса, Београд: Плато, 2009., стр. 392., 402., 407./

²⁵ Истичући како све што је смешно није увек и ствар комичне умешности, Хегел је проницљиво
писао: «Уопште узев, може се рећи да ствари којима се људи смеју могу бити тако супротне да се
ништа супротније не може замислити. Људе могу да насмеју најпростије и најљубтавије ствари,
али исто тако они се често смеју и ономе што је најважније и најдубље, само ако се на њему
покаже нека сасвим безначајна страна која стоји у противречности с њиховим навикама и свако-
дневним схватањима. У таквом смејању изражава се само једна допадљива мудрост људи која
означава да су и они толико паметни да су у стању да увиде такав један контраст и да знају да
стоје изнад њега. Исто тако постоје смејања у којима се изражавају поруге, презирања, очајања
итд.» (Георг Вилхелм Фридрих Хегел, *Естетика* III, Београд: БИГЗ, 1986⁴, стр. 605-606)

²⁶ Јустин Философ, *Друга апологија*, 10, 8.

тражења, не помогне; њега налазе они, који пошто су учинили све што су могли, признају да им је (да би га пронашли) Он потребан. Он себе показује онима за које процени да је правично да им се јави, (па и то) у оној мери у којој је могуће да Бог буде сазнат од стране човека, и да човекова душа која је још у телу сазна Бога.»²⁷ Томе кореспондује и мишљење Владимира Сергејевича Соловјова, родоначелника руске философије у `сребрном веку`, када је у спису *Оправдание добра* поставио задатак одговорности који прописује срећан разум или евдемонично благоразумевање, казујући: „Човек је драг Богу не као страдалничко оруђе Његове воље, - таквог је оруђа довољно у физичком свету, - него као добровољни савезник и саучесник његовог свесветског дела. То људско саучествовање непрекидно улази у саму сврху Божијег деловања у свету, јер ако би та сврха била мислива без човекове делатности, она би већ била достигнута од почетка, онако како у самом Богу не може да буде никаквог процеса усавршавања, него једна вечна и неизмењива пуноћа свих добара... Без сумње, сваки основан садржај живота, а тим више његово савршенство, човек добија од Бога; али да би био оспособљен да га добије, да би постао формом која прима божанске саджаје (а само се у томе и састоји људско савршенство), неопходно је да се човек стварним искуством одели и очисти од свега неприпадајућег томе савршеном држању, што се за укуност свих људи и достиже у историјском процесу, кроз који се на тај начин остварује воља Божија у свету.“²⁸ Норма која прима божанске садржаје је супстанцијални појам, оно упориште које је постављено у јаству без арбитарности и призвољевања, које здружује слободу и нужност у облик властите појединачне егзистенције. Никаква светлост `Велзевува` ту није посредујући упијач значења двоумица,²⁹ јер неподельна склоност некорисном и непотребном самосатанизује празну доколицу, неодмеравану произвољност и сезоне трпљења за распојасаност и бахатости. Човек ваља да буде заузет настојањима да зацели своју бићевитост, да употпуни оно што му је заиста корисно, те да му припадне онај самооутуђујући а богосличећи удео њега самога у део. У настојању да то спроведе човек стиче искуство сазнавања са којим се очовечује и обогосличњава, а све усавршенија сличност јесте и сама историјски виђена Божија воља. Њу упознајемо и познајемо кроз искуство чињења добра, њено усвајање, виђено као хегеловско догађање светске историје. Ту раван светске историје докучује идеја логоса, оног разума који се самопретресао и самоопробао кроз испитне обавезе високих стандарда разотуђујућег присвајања егзистенције, оног што јесте у

²⁷ Origenes, *Kata Kelsou*, 3, 7, 42. Од њега се истинско хришћанско учење поима као философија и уже самоодређује као теологија, са чиме се незаобилазни појмови античке философије дефинитивно уводе у традицију европског духа као мисаоне претпоставке и ликови који сачињавају основу објективног државног права као кумулативне мегасубјективности. Види о томе и опсежну студију - Копривица, Часлав (2013): *Поријекло народа и питање суштине заједнице*, у „Саборност и Демократија“, Бања Лука, стр. 26-124.

²⁸ В. С. Соловьев, *Оправдание добра*. Соб. соч., т. 7, Санкт-Петербург (1894–1897), с. 187–188.

²⁹ “А неки од њих рекоше: Помоћу Веелзевула, кнеза демонскога, изгони демоне. А други кушајући га искаху од њега знак са неба. А он знајући помисли њихове рече им: Свако царство које се раздијели само у себи, опустеће, и дом који се раздијели сам у себи пропаће... Који није са мном, против мене је; и који не сабира са мном, расипа.“ */Јеванђеље по Луки*, 10, 15-23/

укинутом самоодносном рефлектовању бића и бивствовања, у његовој непосредности оног што постоји ту и овде, конкретног мисаоног пребивања.

Идеја логоса у позној антици значила је асимилацију философских и књижевних дела паганске културе кроз критику расположивих појмова, а затим и уклапање у универзалност хришћанског учења и његово историјско духовно посланство. То историјско духовно посланство као појам на делу /дијалектика јединства стварности/, као мисаоно сагледавање јединства стварности, јесте и право наслеђе Платонове философије, па савремени мислици са тим баштињењем имају задатак да увек реактуализују добре стране философског говора, ценећи право на освојену слободу мишљења са којом се доспева до аутентичности језика и његове носеће суштине, тј. до сауспостављања сходних супстанцијалних мисаоних форми у савремености. Лична слобода је ту ван сваке произвољности слобода у поимању, тако да идеја неког платоновског хришћанства уопште не мора да буде неко застрањивање коме би се и даље приписивао злодух схематизујућег рационализма. Можда би то могло, на крају крајева, да буде и оно бављење стварима без деловања, zaloженост и посвећеност која не рачуна са непосредним исходима, али на дуже стазе није немогуће да те исходе достигне.

Литература:

1. Werner Beierwaltes, (2001): *Platonismus im Christentum*, Frankfurt am Main.; Werner
2. Branko Bošnjak (1983), *Grčka filozofija: Od prvih početaka do Aristotela*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
3. Deretić, Irina (2009): LOGOS, PLATON, ARISTOTEL: Platonova i Aristotelova koncepcija logosa, Beograd: Plato, 2009.
4. Đurić, Miloš 1960: *Platonova Akademija i njen politički rad*, Beograd, SANU.
5. Ebert, Theodor (1994): *Sokrates als Pythagoreer und die Anamnesis in Platons Phaidon*, Mainzen Akademie der Wissenschaften /Dr Alfred Vinzl Stiftung/
6. Eler, Klaus (2003): *Subjektivnost i samosvest u antici*, Beograd: Plato
7. Georg Vilhelm Fridrih Hegel, (1975³): *Estetika I*, Prev. N. Popović, Beograd: Bigz.
8. Hegel, (1979), *Fenomenologija duha*, /Uvod: Sistem znanja/, prev. N. Popović, Beograd.
9. Hegel, G.V.F.(1970): *Istorija filozofije I*, Beograd.
10. Husserl, Edmund (1962), *Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie* // Husserl, E.: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, Hrsg. W. Biemel, Husserliana Bd. VI, M. Nijhoff, Den Haag./
11. Jeger, Verner (1991): *Paideia*, oblikovanje grčkog čoveka, Novi Sad: književna zajednica N. Sada /prev. O. Kostrešević i D. Gojković/. [-*Paideia*. Die Formung des griechischen Menschen I-III, Berlin, 1959-1973]
12. Koprivica, Časlav (2013): *Porijeklo naroda i pitanje suštine zajednice*, u „Sabornost i Demokracija“, Banja Luka
13. Лосев, Алексей Феодорович (1993), *Очерки античного символизма и мифологии*, Москва
14. Лосев, Алексей Феодорович (1993), *Бытие. Имя. Космос*. Москва
15. Лосев, Алексей Феодорович (1994), *Миф, число, сущность*, Москва.

16. Aleksandar M. Petrović (2010), *'Hegel i idejni dinamizam platonovske dijalektike: Prilog savremenom razumevanju naučne logike kao ontološkog i teološkog vida bivstvovanja'*, Novi Sad; Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini, filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici; Kultura polisa; Grafomarketing
17. В. С. Соловьёв (1894–1897), *Оправдание добра*. Соб. соч., т. 7, Санкт-Петербург

GOOD OF THE CULTURE OF POLIS AND MODERN ASSESSES OF PLATOS PHILOSOPHY

Summary: Anthique ontotheology, as she founded by Plato and Aristotel in a critic of the mythopoetic reparesentations of the folklore greek religion of his time, and in a institution the conception of the God as a measure of all things, or a God of truth in a Lows, with a Aristoteles ascension of that concept above physical reality, was the challenge of the articulation in a science understanding in a first centuries of the christianity with a apparence of apologets who, as it says uesually, hellenised the christian faith. In a deep philosophical disscusion with a hypotheses of thinking, meets with it a succession of thinkers, heritraged a strong witnesses about this kind of understanding, what also today making the main part of the best shape of best attorneys of the culture of polis in the reaching of a good himself.

Key words: Investigations of Plato, Antique philosophy, Platos ontotheology, Platonism and Christianity

ГОРДАНА ЂЕРИЋ*

Институт за европске студије
Београд

ЛОРАН ТУРНУА**

Универзитет Сингидунум
Београд

УДК 32:159.955(316.774)

Монографска студија

Примљен: 14.05.2015

Одобрен: 14.06.2015

АКО НИЈЕ ПОЛИТИКА, ЗНАЊЕ ЈЕ НИШТА О колаборацији интелектуалаца поводом романа Покоравање Мишела Уелбека***

Сажетак: Роман Покоравање Мишела Уелбека повод је разматрања неколицине питања, међу којима су најважнија: 1) питања односа медија и књижевности и 2) питања релативности знања, то јест зависности научног ангажмана од политике. Медијска униформност тумачења Покоравања и надвладавање његовог садржаја тенденциозном пропагандом, која грубо редукује значења овог романа, истовремено су потврда основне Уелбекове тезе о слабостима и колаборацији интелектуалаца, као и далековиде тезе Ролана Барта о смрти аутора. Осим на даљу ескалацију кризе хуманистике у периоду након постмодернизма, сиже Уелбековог романа упућује на потребу отворенијег преиспитивања односа између знања и политике, посебно у светлу двадесетовековног питања издаје интелектуалаца (Ж. Бенда) које у нашем времену поприма сасвим нови смисао. Од увођења ове теме у јавност 1927. године, преко њеног третмана код утицајних теоретичара друге половине 20. века који о издаји интелектуалаца говоре као поразу мишљења (А. Финкелкрот), па до последњег књижевног израза последица до којих је довела интелектуална колаборација – Покоравања Мишела Уелбека (2015) – ова тема показује сву своју тежину и озбиљност.

Кључне речи: Мишел Уелбек, знање, политика, колаборација интелектуалаца, медији.

*У сваком случају, више верујем у
интелигенцију масе, него у интелигенцију елите.*

Мишел Уелбек

*Доскора слепо да би видело тоталитаризам,
мишљење је сада њиме заслепљено.*

Ален Финкелкрот

* gordanadjeric9@gmail.com

** ltournois@singidunum.ac.rs

*** Текст је настао на пројекту број 179014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Постоје књиге које бивају прећутане од критике и јавности зато што нешто непријатно или важно саопштавају о човеку, одређеном друштву или времену; своју валоризацију такве књиге обично добијају тек деценијама касније, за шта светска књижевност даје бројне примере. Ређи је случај да се то *важно* или *непријатно* у једној књизи анулира унисоним скретањем пажње јавности на нешто сасвим друго и тенденциозним интерпретацијама које вулгаризују саму књигу и питања која она покреће. Бука која је произвођена око романа *Покоравање* (2015) Мишела Уелбека, и пре изласка из штампе, наводи на помисао да је са његовом рецепцијом баш о томе реч – скретању пажње са *критике образовања и субмисивности интелектуалаца* на медијски провокативније теме. Друга могућност је да тумачи напросто нису схватили о чему је реч у новој Уелбековој књизи и да није у питању намерно игнорисање њене основне теме него је реч о превиду или неразумевању – могућности да професионални читаоци (критичари) све слабије знају да читају и тумаче. У том случају тешко је одредити која је од ове две претпоставке поразнија за стање савременог мишљења – претпоставка да тумачи *Покоравања* углавном нису умели да представе садржај ове књиге на иоле коректан начин, због чега су се задржали само на медијски провокативној епизоди политичке визије Француске након 2022. године, или претпоставка да су књигу намерно и тенденциозно интерпретисали у сензационалистичком кључу, одвраћајући тако пажњу читалачке публике са питања *слабости образовања* и одговорности интелектуалних елита за систематску *релативизацију вредности и пораз мишљења* (Финкелкрот 1993).

Овде ће прво бити размотрен однос медија према садржају ове књиге и теми коју су новинари, политички и књижевни критичари издвојили као важну, као и теза да је прекомерност приче о *Покоравању* била стратегија у служби прикривања и маргинализовања његове кључне теме, да би у другом делу текста укратко били изложени наративни нивои *Покоравања* и генеза основног питања које Мишел Уелбек покреће овом књигом, а то је питање колаборације интелектуалаца, то јест субмисивности знања у односу на економско-политичке интересе.

Медији и Покоравање

О последњој књизи овог аутора, пре објављивања, писано је и у Србији неколико пута у децембру 2014. године, као о „новој Уелбековој провокацији“ која „исламом таласа Француску“ и књизи о „муслиманској Француској“.¹ У свим земљама у којима је очекиван њен излазак извештавано је на сличан начин, као књизи „једноставне идеје“ и фабуле.² На феномен ислама као ци-

¹ http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=272&yyyy=2014&mm=12&dd=16&nav_id=937119;

<http://www.naslovi.net/2014-12-17/rtv/nova-provokacija-misela-uelbeka-muslimanska-francuska/12709812>.

² <http://www.newyorker.com/magazine/2015/01/26/next-thing>.

љани, наводно главни предмет романа, упућују и корице мађарског издања *Покоравања*, на којима је стилизована слика Монализе у традиционалном ни-кабу.³ Интерпретације романа су и пре и после његовог објављивања биле усмерене на *медијски акцензоване феномене*, попут ислама и политичких односа у Француској;⁴ углавном само на њих, без обзира на то што су, идеолошки и интересно, ове интерпретације неретко полазиле из сасвим различитих перспектива посматрања. Демонстрирајући сву баналност корисничког начина мишљења такозване медијске интелигенције, и будући бржа од књиге, редукционистичка пропаганда говорила је унапред и уместо њеног садржаја. Заменивши га, нагласила је поједностављену (и за многе „узнемирујућу“) политичку предикцију „муслиманске Француске“, а као централну тему издвојила је парламентарне изборе 2022. на којима кандидат „муслиманског братства“ задобија поверење већине и формира владу. Ова епизода *Покоравања*, између осталог, била је згодан повод појединим тумачима да још једном доведу у везу (или поистовете) значење ислама са фундаментализмом.⁵

Тенденциозност тумачења прерасла је у јавни спектакл када се њен излазак 7. јануара 2015. поклопио са трагичним нападом на редакцију часописа „Шарли Ебдо“, заглушивши трезвена, савременим збивањима неоптерећена читања дела. Сусрет сензационалистичких интерпретација са дневнополитичком стварношћу, етикетирање аутора као „суморног цихадисте“ и „исламофоба“,⁶ уз олаке квалификације *Покоравања* у распону од провокације и памфлета до порнографије, погодовали су тиражима књиге на свим језицима на које је превођена. Најбољи агенти и промотери Уелбекове књиге, испоставиће се убрзо, били су политички новинари који су, и пре објављивања *Покоравања*, „знали“ да је то књига о исламу и муслиманској Француској. С обзиром на вишедеценијску медијску производњу овог феномена у значењу *највеће опасности и главног непријатеља*, уз растуће социјалне напетости, конфликте и већ добро однеговани страх од ислама на Западу, тешко да су је другачије и могли прочитати.⁷ Да је њен садржај представљен верније, без медијског пре-дубеђивања и усађивања значења о теми *Покоравања*, вероватно не би било ни

³ Hulala - Couverture choc pour la traduction hongroise de „Soumission” de Michel Houellebecq.

⁴ <http://www.theguardian.com/books/2015/feb/06/soumission-michel-houellebecq-review-france-islamic-rule-charlie-hebdo>;

<http://www.metronews.fr/culture/soumission-de-michel-houellebecq-ni-bete-ni-mechant-ni-dangereux-le-livre-polemique-a-plutot-plu-a-la-redaction/moav!4o6jyMeZOdH1M/>;

<http://www.europe-israel.org/2015/03/soumission-michel-houellebecq-decrit-une-france-en-2022-avec-un-president-de-la-republique-musulman/http://www.fdesouche.com/545405-michel-houellebecq-convertit-france-lislam-prochain-roman-soumission>

⁵ О стратегијама стручног и публицистичког извештавања западних медија, којима се поистовећују значења ислама са фундаментализмом и штетним учинцима ове редукције, видети Саид 2003; Ђерић 2014: 55-87. <http://www.newyorker.com/magazine/2015/01/26/next-thing>.

⁶ Етикету „исламофоба” Мишел Уелбек добио је први пут након објављивања романа *Платформа* (2001).

⁷ Дијагнозе да је реч „франкофобичној” и/или „исламофобичној књизи” углавном су давали политички новинари (стручњаци за производњу страха) са којима је Уелбек и намеравао да се поигра, како би и на тај начин осветлио стање савремене критике.

<http://blogs.mediapart.fr/blog/sylvain-bourmeau/020115/un-suicide-litteraire-francais>.

тих превода ни тиража распродатих у стотинама хиљада примерака за само неколико недеља. Било како било, обистинила се претпоставка Пјера Бајара да се и те како страствено може разговарати о књизи коју нисмо прочитали, посебно са саговорницима који то такође нису учинили (Бајар 2009: 12), као и Бартова утицајна теза о *смрти аутора*, то јест превласти интерпретативних значења романа над садржајима које је аутор уписао (или је мислио да је уписао) у свој роман. Истовремено, овакве интерпретације додатно су и на необичан начин потврдиле основну тезу *Покоравања* – о слабостима и субмисивности савремених интелектуалаца – која се, за те исте интелектуалце, показује као непријатна истина, вредна прикривања сензационалистичким и крајње поједностављеним тумачењима књиге.

У насталој ситуацији „разговора глувих“, мало брже и радикалније него иначе, *Покоравање* је поделило судбину осталих „контроверзних романа“, али суштина је остала иста – интерпретације, жељене или нежељене, надвладале су ауторски текст. Ако аутор није „умро“, мит о ауторству још једном је згажен, а сам аутор, бар на кратко, и дословно је занемео пред медијском усмеравањем и притиском који је диктирао тумачења романа, сугерисао и доносио закључке, да би касније био доведен у ситуацију да се оправдава од оптужби за „исламофобију“ и да „брани своју контроверзну књигу“.⁸ – *Није у питању расни састав нације него систем вредности, веровања*, узалуд је понављао Уелбек у интервјуима.⁹ Као да је утркивању критике у маргинализацији Уелбековог текста (која је заправо била његова промоција) циљ био да нас подсети да књижевност никако није привилегован језик и да литерарност – оно што роман чини литературом – никога више не би требало да занима. И то је тако, књижевност, нажалост, још мало кога занима, али политички привилеговани феномени, посебно они који су дуго медијски произвођени као *опасни* и *претећи*, што јесте случај са *исламом* у нашој епоси, изазивају и те какву пажњу.¹⁰ Знао је то и аутор када је писао књигу, јер ислам није „празан лист папира“, него је, поред свега што јесте, висококотирани медијски „производ“.

Захваљујући знању да је у одсуству политичке интригантности литература осуђена на невидљивост и са, наизглед, краљевском дистанцом према политичком или верском опредељењу и без икаквих предубеђења – о *добром* и *лошем*, *чистом* и *опасном*, *нама* и *њима* – сам Уелбек дао је свестан и недвос-

⁸ <http://blogs.mediapart.fr/blog/sylvain-bourmeau/020115/un-suicide-litteraire-francais>

⁹ <http://tempsreel.nouvelobs.com/culture/20150105.OBS9312/michel-houellebecq-la-republique-est-morte.html>

¹⁰ О медијском покоравану и застрашивању света поступком издвајања и понављања вредносно негативно наглашених феномена писао је Едвард Саид у неколицини својих књига, посебно у *Кривотворењу ислама* (1981). У Уводу другом издању ове књиге (1997) констатовао је да је у међувремену од петнаест година само појачан степен отвореног непријатељства према исламу и његовог стереотипног представљања у стручним и медијским извештајима на Западу. Будући да је након слома комунизма *ислам* доследно произвођен у *најопаснијег непријатеља*, овај појам (уз тероризам, исламизам, фундаментализам...) постајао је полако основно средство медија за сејање и оприсутњење страха у западним друштвима. Замену „главног непријатеља“ једним другим непријатељем који изазива још већи страх, Едвард Саид, илустровао је бројним примерима, између осталих и насловом из *Њујорк тајмса* (21.01.1996) „Црвена претња је нестала али ево нам Ислама“. Више: Саид 2003; Ђерић 2014: 55-87.

мислен повод сензационалистичким тумачењима: успело му је да испровоцира и додатно надражи најосетљивија места друштвене интиме и још да им се подсмехне. Поступак којим је у свој роман-алегорију укључио ликове познатих француских политичара и једног фиктивног представника „муслиманског братства“ који након изборне трке 2022. године успева да добије подршку већине, био је довољан да на површину извуче сва друштвена предубеђења, напетости и страхове, да разголити слабости политичке јавности и интелигенције неспремне за политички-некоректне ударце, напослетку, да свој роман, у стилу политичког пророчанства, наметне као тему разматрања на ударним страницама светских новина и портала. Управо тим поступком, који није основни у роману него медијски најупотребљивији, Уелбек је створио узбудљиву могућност као један од слојева шире приче која се многим није свидела; и уместо да јој откривају тајну, што би требало да буде први посао критичара, они су ту причу углавном поједностављивали, издвајали њене медијски функционалне делове, час је прилагођавали својим страховима, час интересима, или су је цепали попут фотографије на којој су „лоше испали“. Шта год да су чинили – уплели су се у вешто постављену Уелбекову замку и, не желећи, поспешивали тражњу романа.

Чињеница да ни оцене других писаца, попут Алесандра Барика, као ни књижевне критике, углавном нису биле позитивне, није умањивала интересовање за књигу.¹¹ Напротив, оне вероватно и немају много утицаја на њену продају; или можда ипак имају – што се критичари више труде да је обезвреде, потражња за њом све више расте. *Покораване* туче конкуренцију на свим листама, а разлог што Уелбек постиже ванредан успех понајвише лежи у његовом знању о *стању ствари* у медијском простору у коме постоји ограничен број *вредносно негативно акцентованих феномена*. Међу тим феноменима *ислам* је дуго у најужем кругу, ако није и на првом месту.¹² Други разлог је у његовој намерној провокацији постигнутој удовољавањем слабостима савремене критике и баналној знатижељи рецепције управо за те феномене, у заводљивости претпоставке о аутентичном укусу „истине“ сутрашњег дана, то јест у постављању замке читалачкој публици која је путем електронских и штампаних медија сензибилисана углавном на политичко-пропагандне садржаје; Уелбекова „игра“ на карту већ увреженог „колективног страха од ислама“ показала се непогрешивом продајном стратегијом. Коначно, успеху књиге допринео је и стицај околности, то јест чињеница да се њен излазак поклопио са нападом на сатирични часопис.

¹¹ <http://www.courrierinternational.com/article/2015/02/09/ventes-de-soumission-de-houellebecq-du-jamais-vu>

¹² Од када је након пада комунизма феномен ислама медијски произведен у „најопаснијег непријатеља“, јавни делатници су у незнању, посебно у земљама са значајним уделом грађана муслиманске вероисповести, како уопште о исламу да говоре. О парадоксалности и лажности тих дискурса, Мишел Онфре, најпродуктивнији филозоф данашњице, каже: „У Француској постоји једна унутрашња исламофилија и једна спољна исламофобија. Дискурс који шире елите у Француској је познат: ислам је религија мира, толеранције и љубави. Али, за све то време, Француска, широм планете, бомбардује муслиманске земље што ствара на хиљаде недужних муслиманских жртава, а све то под изговором да се бори против тероризма.”

<http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Ateizam-nije-garancija-vrline.lt.html>

Независно од тога, аутор је заслужан што му је успело да „конзументе политичких вести“ бар на кратко преведе у читаоце озбиљне литературе. Чињеница да је његов претходни роман *Карта и територија* (2010) за који је добио Гонкурову награду продат у свега 45 000 примерака у Италији, а да је 85 000 примерака *Покоравања* већ било наручено у дану његовог изласка из штампе у овој земљи (15. јануара), да би за недељу дана било продато још 200 000 примерака, јасно говори да се круг читалаца знатно проширио у односу на оне италијанске читаоце који се занимају за високу књижевност.¹³ Има још један разлог израженијег интересовања јавности за овај роман него иначе; оно је условљено поступком којим је Уелбек (насупротив већини аутора романа-алегорија, који о нечему *важном* и *непријатном* у садашњости говоре измештањем радње у далеку прошлост/далеку будућност или непознат простор) за своју нарацију изабрао најближу, догледну будућност, познат простор и неколицину аутентичних политичких актера Француске, не умањивши тиме његову наративну вишеслојност, алегоричност и могућности ишчитавања и препознавања у другим контекстима. Напротив.

Алегоријом о блиској политичкој будућности Француске, Уелбек је успео посредно да осветли стање дискурса и слабости академских елита у другим друштвима западне демократије и друштвима за која су ови дискурси и демократија узорни. Али више од могуће слике политичког поља у блиској будућности (како је углавном тумачено *Покоравање*) својим поступком Уелбек је оголио *оно што већ јесте* у једној другој сфери – сфери *образовања* и *академског света*, којом се аутор превасходно бави у овом роману. Слика коју је приказао углавном се није допала интелигенцији и политичком естаблишменту, и ту је, по свему судећи, узрок раскорака између преовлађујућег тона критике и онога што је аутор уписао (или ми мислимо да је уписао) у свој роман. Могуће је да је пријем књиге ишао у смеру бучног поништавања написаног, то јест *смрти аутора*, јер је њоме Уелбек указао на једну другу смрт – *смрт интелектуалца (и образовања)* – коју, из најразличитијих разлога, не признајемо, или се правимо да не видимо да се десила. У прилог претпоставци да је популистичка критика ове књиге циљано ишла на маргинализацију основног њеног питања – *колаборације интелектуалца и слабости универзитета* – иду и речи филозофа Мишела Онфреа; у разговору са Недом Валчић Лазовић (*Политика*, 18.02.2015) о медијском препакивању Уелбекове књиге и њеним непријатним истинама које би требало потиснути у други план, и које медији упорно потискују, Онфре је казао:

„Ово је на првом месту књига о поковавању интелектуалца. Ислам је у другом плану, ово је, најпре, роман о колаборацији. Зато се не треба чудити што су сви новинари колаборационисти и интелектуалци који колаборирају с масовним медијима оштро критиковали то дело које наглас каже оно што Француска тајно мисли, а што масовни медији спречавају да се каже и чује.“¹⁴

¹³ <http://www.courrierinternational.com/article/2015/02/09/ventes-de-soumission-de-houellebecq-du-jamais-vu>

¹⁴ <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Ateizam-nije-garancija-vrline.lt.html>

Наративни нивои *Покоравања*

Као и сваки ваљан уметнички текст *Покоравање* је полифона фабула, надређена животу, и може се ишчитавати као фузија неколико текстова или нивоа нарације: једног о пропасти универзитета, покоравању, колаборацији или смрти интелектуалаца – као најважнијег, другог о феномену конверзије и поетичком оживљавању Жориса-Карла Уисманса (1848-1907), декадентног натуралистичког писца и писца раскида са натурализмом, трећег, најрабљенијег нивоа разумевања, у смислу политичке предикције блиске будућности, четвртог нивоа који се може представити горком шалом на рачун последица *системског релативизма вредности* или, још пре, текста у значењу и функцији политички-некоректног изазова дискурсима мултикултурализма, постмодернизма, релативизма. Поред тога, ова књига може се читати и као љубавна прича са тужним крајем, књига о дометима и апсурдима еманципације жена, о идеји повратка искључиво мушком тржишту рада или о друштву које завршава у полигамији, да наведемо само неке. Сви ови слојеви испреплетени су у компактној целини *Покоравања* – сложеној и на минуциозан начин изведеној причи о академском животу и интелектуалцима – чији је идејни и формални оквир уметнички пут Жориса-Карла Уисманса.

О овом писцу огољене искрености и наличја живота главни Уелбеков јунак Франсоа, и истовремено наратор *Покоравања*, писао је докторску дисертацију: *Жорис-Карл Уисманас, или излазак из тунела*. Лична и професионална еволуција наратора Франсоа, професора књижевности на Универзитету Париз III, изграђена је према узору на Уисмансов развојни пут, који одликује полагањем вредносних (и животних) преображаја од књижевног натурализма и типичног представника декаденције до католичанства.¹⁵ Идеја преобраћења, узорна и за главни наративни ток, у првој верзији романа, писаној под насловом *La Conversion*,¹⁶ требало је да се одигра по истом сценарију као и у Уисмансовом животу. Према Уелбековом казивању, план ове верзије предвиђао је да се професор Франсоа, попут Уисманса, преобрати у католичанство. Не успевши да изведе ову идеју („осетио сам се немоћним да опишем преобраћење у католицизам“) Уелбек од ње одустаје 2013. године и одлучује се за конверзију главног јунака у ислам, што, у контексту у коме пише, чин преобраћења чини изразитијим а пријем књиге интригантнијим.

¹⁵ Од романа *Насупрот* извесно је Уисмансово напуштање натурализма и његово преобраћање у католичанство; романи који су следили – *На путу* и *Катедрала* – представљају завршну фазу његовог духовног пута, то јест естетски доживљај конверзије и одлучност окретања верујућем начину живота и Цркви. Сличности између Уисманса и наратора Франсоа су циљане и несумњиве, мада се, након *Покоравања*, могу изналазити сличности и између Уисманса и самог Уелбека; наиме, осим језика, жестоког стила, интересовања за наличја живота, тешке и најважније теме, заједничка им је склоност ка хумористичном и црнхумористичном изразу. Такође, од сада ће се и за Уелбека с подједнаким разлозима говорити као о писцу који презасићеност осредњошћу превазилази изналажењем нових путева уметности и књижевним искушавањем најтежих питања.

¹⁶ <http://tempsreel.nouvelobs.com/culture/20150105.OBS9312/michel-houellebecq-la-republique-est-morte.html>; <http://blogs.mediapart.fr/blog/sylvain-bourmeau/020115/un-suicide-litteraire-francais>

У низу других ово је додатни и несумњиви показатељ да *Покоравање* никако није „о исламу“ и да је у Уелбековој нарацији *ислам* заменљив феномен било којим системом вредности или веровања који се пита о смислу и регулисаности универзалног поретка. Стога интерпретатори, који су условљени медијски произведеним „исламом“ (дневнополитичким извештавањем и социјалним конфликтима који су добрим делом последица таквог извештавања) сасвим „промашују тему“ када читавају да је ислам основно питање у роману. Изувевши контрастну функцију ислама либералном индивидуализму и систему односа који постепено доводе до нужног преобраћења у вредносно другачији поредак, Уелбек о исламу не расправља, и то је највећи неспоразум између писца, несавесних аналитичара и тенденциозних критичара. И још нешто, једини миље у књизи, дат целовито и до детаља, јесте академски миље, од уводних реченица до последње; ауторове речи захвалности¹⁷ на крају романа још непосредније сугеришу да је *Покоравање* намењено првенствено универзитетској публици и да су мета његовог изазова и прецизне дескрипције понајвише универзитетски професори. Како је и зашто тумачима ова чињеница углавном промицала, убрзо је, не само Мишелу Онфреу, постало јасно; бујица критике била је индикација онога што не чујемо, димна завеса која је требало да обезбеди да оно што је присутно и закључано у роману остане и дословно у њему закључано.

Вратимо се идејном и формалном оквиру *Покоравања*: то је стваралачки пут писца Жориса-Карла Уисманса који „тече“ упоредо са другим наративним токовима у роману. На једној тачки тог пута, можда најважнијој, Уисманс успева „да у књизи која је била осуђена на то да разочара исприча приповест о једном разочарању“ (Уелбек 2015: 44). Исто то десило се и Уелбеку са *Покоравањем*: он је знао да ће ова књига критичаре да разочара, и она јесте многе разочарала, али је Уелбек успео да исприча озбиљнију и важну причу нашег времена која се тиче разочарања у интелектуалце и елите,¹⁸ да оприсутњују болест друштва, коју мало ко тако назива, поступком преувеличавања и „убрзањем догађаја“ прикаже на тачан и исцрпан начин. Мајсторство аутора огледа се и у начину оуметничења тог разочарања, кроз два паралелна пута – Уисмансов стваралачки и академски пут професора Франсоа. Конверзија овог натуралисте у католика била је Уелбеков књижевни узор за начин дочаравања, након више од једног века, битно промењених узрока конверзије професора Франсоа у ислам, мада је и у једном и у другом случају преобраћење имало значење *изласка из тунела*, то јест изласка из неиздрживе ситуације. Све остале епизоде у роману, само су то – епизоде у функцији осветљавања релативности или губитка свих вредности, пораза рационализма и меритократије услед слабости карактера и корумпираности академских елита. Предочавајући ситуацију „тачке прелома“ оних о којима се мисли да мисле, Уелбеков наратор кроз пот-

¹⁷ „Нисам студирао и све моје информације о овој институцији добио сам посредством Агате Новак-Лешевалије, вишег предавача на Универзитету Париз X – Нантер. Ако моје приповедање бива бар донекле уверљиво, захвалност за то дугујем искључиво њој“ (Уелбек 2015: 264).

¹⁸ Исправност његове тезе о слабостима интелигенције у најкраћем року потврдиле су несавесне (или незналачке) интерпретације *Покоравања*.

купљивост и безусловну сарадљивост универзитетских професора наглашава добровољност *ропског служења*, оживљавајући истовремено академски контекст полагањем одумирања мишљења који је довео до коначног *пораза мишљења* (Финкелкрот 1993) и *смрти интелектуалца*.

Уелбек циља на хомоекономичност, подразумевању политичност и укотвљеност универзитетског рада у политичко поље, чак и када је тај интелектуалац, попут Франсоа, несвестан тога и „политичан колико и тоалет-папир“ (Уелбек 2015: 45). Чин преобраћања овог професора у ислам, условљен променама након парламентарних избора 2022. године, у функцији је наглашавања одсуства аутономности интелектуалног рада: да би задржао свој посао на факултету, или да би га поново добио, професор Франсоа лако бира да се преобрати, пређе у ислам и прилагоди се новим приликама. У случају да игнорише захтеве нових прилика или одбије конверзију, сав његов интелектуални рад пада у воду, не постоји. Поступком којим прво пензионише свог главног јунака, да би га након преобраћења у ислам вратио на посао, Уелбек поручује да знање не вреди ништа (и да не може да се преноси) уколико није подобно владајућој политици. Другим речима, аутор предочава оно што је углавном познато, а што се не признаје и о чему се јавно не говори: да су академске праксе уткане у темеље сваке политичке моћи – оне власти која је сада, једнако као и оних које могу доћи. Отуда су академски „режими дискурса“ и „политике дискурса“ који су с временом довели до прихватања сваког сценарија као рационалног избора – уз покорну захвалност за могућност или „част служења“ – прва адреса на коју је, пре свих других, упућена ова озбиљна и истовремено хумористична књига. Будући да је писана из равнодушне позиције интелектуалца након постмодернизма, она је ауторско виђење последица до којих су довеле управо филозофија и политика постмодернизма.

Предмет Уелбековог романа нису грамзиви интелектуалци гладни новца, утицаја или привилегија, који образовање схватају једино као „уносан бизнис“, нити су то „произвођачи докторских диплома“ или „брзометни интелектуалци“ који, као и сувишак било чега другог, обезвређују интелектуалност; нису то ни „стручњаци“ који „сисају посвуда“, ангажовани на десетини факултета и програма, незаобилазни у исто толико комисија и других тела. Не. Уелбек појаву интелектуалне поткупљивости представља у њеном обичном, такорећи стандардном виду, који не подлеже моралној одговорности или законским санкцијама; у оном облику које је скоро подразумевано за интелектуалну праксу да се пре може сматрати „узорним“ него проблематичним. Франсоа, главни јунак романа, био је безмало беспрекоран док процес професионалне афирмације, уз нове политичке прилике, није донео и нове изазове; изради своје докторске дисертације посветио је седам година, професор је књижевности на једном факултету, једва да има неколико менторских искустава за петнаест година рада и нема никаквих других функција или привилегија. Он није ни прохтеван ни расипан. Ништа специјално и не жели – све своје ужитке свео је на конзумацију јела и секса са својим студенткињама. Зато ће му се понуда да настави свој посао за плату од десет хиљада евра и могућност да истовремено

има три-четири жене, уз услов конверзије у ислам, учинити тако привлачним и спасоносном, као његов лични *излазак из тунела*.

Овом хумористичном, и на махове црнхумористичном књигом, Уелбек развејава претпоставке о елитистичкој супериорности на којима је интелектуализам паразитирао као надчовечанска делатност, наговештава узроке и последице интелектуалног лутања од Просветитељства (чији је смисао још мало коме препознатљив) до дискурса политичке коректности, демонстрира идеје које су сами интелектуалци посејали и које су их довеле у ситуацију да ропски служе (јер ништа друго више не могу), пита се о прихватљивом решењу након доба банализације и деконструкције свих вредности, тражи, попут Уисманса, спас из ситуације (*тунела*) у којој смо од релативизације, изједначавања и умножености вредности дошли у ситуацију без икаквих вредности. Описујући *тунел* и могући *излазак из тунела* у који су нас довели слабост карактера и болест воље оних који се баве васпитањем света, он детектује и разобличава систем који уместо интелектуалаца производи каријеристе.

Под лупу јавности аутор изводи истовремено институцију интелектуалца и институције знања, које су заслужне, никада одговорне, јер у *нашем, још западном свету, осећање одговорности и интелектуалац* увек су била два неспојива света. Очима непристрасног посматрача приближава сам врх планине знања и културе на којој седи универзитетски професор, лишен осећања и према ономе на чему „седи“ и према гомили „патуљака“ испод себе.¹⁹ И најважније, Уелбек не критикује; представљајући је, он лукаво зарања у спиралу *системског релативизма*. Пакао будуће садашњице слика мирним језиком, као да је у питању редовно стање, провоцирајући тако, политички-некоректним средствима и „у невреме“, утицајне (и истовремено најкоруптивније и најслабије) карије наше друштвености: интелектуалне и, посредно, медијске елите, као утемељиваче и чуваре сваке власти у новијем периоду. Таквим поступком Уелбек испоставља тачан рачун након *пороза мишљења* и краха вредности које су у темељима западне културе, говорећи о баналној култури потрошње и хедонизма која није могла одједном да завлада друштвом.²⁰ Становиште његовог наратора очекивано је у периоду владавине конзумеризма, дискурса политичке коректности и дискурса мултикултурализма – он је незаинтересовани, скоро равнодушни *релативиста*, који се лако договора и прилагођава новим приликама; будући да је *Покоравање* писао „изнутра“, из позиције луцидног

¹⁹ „... (О)ни који се домогну статуса универзитетског професора не могу више ни да замисле да би некакав развој политичких догађаја могао ма и најмање да утиче на њихове каријере; они су се осећали апсолутно недодирљивим” (Уелбек 2015: 70).

²⁰ „Тако то бива у овим нашим друштвима, још западним и социјалдемократским, тако то бива са свима који заврше студије, с тим што већина њих тога није свесна, бар не одмах, будући хипнотисана јал' жељом за новцем, јал', можда, потрошачком жудњом, како хоће то код оних примитивнијих, оних код којих се развила жешћа зависност од појединих производа (они су мањина; код већине, код оних промишљенијих и сталоженијих, развија се једноставна опчињеност новцем, тим 'неуморним Протејем'), хипнотисана, дакле, још више, жељом да се докаже, да себи створи положај у друштву на којем ће јој завидети у једном свету у којем влада такмичење, они, подјарени обожаваоци разнородних икона: спортиста, модних креатора, интернет портала, глумаца, манекенки” (Уелбек 2015: 9-10).

актера и сведока иморалног става, одговори критике и нису могли бити другачији од постојећих – бучни и контрапродуктивни. Осим омаловажавајућих етикета оних који су се препознали, мало тога смо добили.

„Тачка прелома“ о којој Уелбек пише у роману *Покоравање* може се изразити и са другачијих становишта са којима се, и не споменувши их, писац обрачунава и које дрско изазива; међу њима, можда је најважнија фукоовска традиција, односно река следбеника ове филозофске мисли. Тако би се речима Фукоа, *идеалног представника јапијевског доба и крајње декаденције западњачке аполоновске оријентације* (Паља 2002: 263) о предмету *Покоравања* могло рећи да њиме аутор разграђује *механизме и системе односа* који се активирају у циљу одговора на неку неодложност (тачку прелома), условљавајући ситуацију опште подређености вредностима и канонима новоуспостављеног *апарата, мреже*. Или, још ближе, Уелбеков наративни поступак, фукоовским речником, може се представити као наративно откључавање и деконструкција *механизма којим односи моћи условљавају могуће знање*, а којим оно (*знање*) учвршћује и поспешује учинак те исте моћи (Фуко 1997: 31). У *Покоравању* је, дословно, управо о томе реч.

Читање *Покоравања* у другим контекстима

На површном и крајње суженом плану на ком је роман углавном интерпретисан, централно место у анализама заузима ниво политичке предикције друштвених односа у Француској након исхода парламентарних избора 2022. године, са нагласком на феномен ислама. Да ли из разлога условљености политичким извештавањем и застрашивањем, на чију је карту Уелбек свесно играо, или због увођења аутентичних ликова, тек, дело је углавном прихватано као историјска читанка догледне будућности Француске или њено обистињујуће пророчанство, мада је, на том нивоу, и према речима аутора, *Покоравање књига претпоставке, која нема везе са савременим животом*.²¹ Стога се дословност и усмерење критике на аутентични политички контекст испостављају озбиљнијим мањкавостима тумачења, због чега ћемо размотрити заблуде везивања критике искључиво за прилике у француском друштву и сажето упутити на могуће паралеле овог наративног нивоа у контексту који је овдашњим читаоцима ближи. Испоставља се, наиме, да је за привидну документарност француског контекста лако изнаћи једнако уверљиве пандане у другим друштвима сличног светоназора и уређења, и то је, поред осталог, онај важни „зачин“ о „истинама“ независним од места и времена, које *Покоравање* чине литературом и сврставају у ред дела трајне вредности.

Равнодушан, скоро незаинтересован став Уелбековог наратора Франсоа, професора књижевности и стручњака за Уисманса, довољно је далеко од свега да може да се забавља и да истовремено поставља озбиљна питања садашњице

²¹ <http://tempsreel.nouvelobs.com/culture/20150105.OBS9312/michel-houellebecq-la-republique-est-morte.html>

у нашим друштвима, још западним и социјалдемократским (Уелбек, 2015: 9). Сва друштва која се могу препознати у овим одредницама, или која тек теже да постану друштва *западне демократије*, наћи ће своју слику и прилику на страницама *Покоравања*, као што ће и сваки искрени професор пронаћи бар мало од свог мишљења у Франсоиним ставовима.²² Јер ова књига осим што говори о појединачним признањима, несавесним и лошим споразумима о којима се наглас не говори, још више говори о општепрепознатљивом стању западних друштава, и посебно о слабостима и коруптивности интелектуалних елита. Чињеница да се аутор „изнутра“ суочава са комплексношћу француске ситуације, или се обрачунава са владајућим концептима постмодернистичке теорије, предочавајући њихове последице у контексту који најбоље познаје, не значи да је у књизи искључиво реч о специфично француској ситуацији. Напротив, ова полифона књига на алегоричан начин упућује на атмосферу и преовлађујуће дискурсе сваког демократског, мултиетничког, грађанског друштва које се, након неких будућих избора, нађе у ситуацији да одлучи и изабере свој свој пут. Она, посредно, зазива дискурсе о узроцима и прошлости, оживљава присуство једног другог говора, говора који се не чује а који је делатан кроз поступке професора Франсоа и његових колега; то је говор културне критике и друштвене теорије који је не само познат него и заједнички друштвима која се сматрају либералним и демократским.

Тако посматрано, сви ликови, партије и институције о којима аутор пише (и које су углавном аутентичне) – заменљиве су, и лако им је изнаћи еквиваленте у другим друштвима западне демократије. Уелбеков „национални фронт“ са својом аутентичном председницом симбол је било које национално оријентисане партије у Европи, као што је „муслиманско братство“ са имагинарним лидером Мухамедом Бен Абесом на симболичком плану препознатљив у ма ком покрету заснованом на вредностима вере или неком другом вредносном систему јасних правила која се морају поштовати. Таквом поставком Уелбек истовремено циља и на будућност и на узроке стања кроз перманентни ехо политика дискурса (реалности достигнутих права и вредности у било ком секуларном друштву социјалнодемократске оријентације у Европи) које нужно доводе до тога, бар у смислу прихватљивијег решења, да „муслиманско братство“ успе да формира парламентарну већину пре него „национални фронт“. У домаћем случају то би била прича, или сасвим замислива ситуација, у којој партије социјалнодемократске оријентације након избора у догледној будућности радије подржавају „муслиманско братство“ муфтије Муамера Зукорлића у формирању владе само да на власт не би дошао „национални фронт“ Санде Рашковић Ивић; али не из разлога програмске неприхватљивости политике

²² „Ја, у ствари, нисам био створен за просветног радника – петнаест година касније, сам ток моје каријере потврдиће да од почетка нисам био за то. Неколика искуства с менторским радом, у који сам се упуштао не бих ли свој живот подигао на виши ниво, врло рано су ме учврстила у уверењу да је преношење знања у већини случајева немогуће, да су разлике између људских интелигенција екстремне, и да ништа не може ни да отклони, па чак ни да ублажи ту темељну неједнакост. Оно што је можда још само додатно погоршавало ствари, ја нисам волео младе – чак ни у време када се и за мене могло рећи да припадам њиховом табору” (Уелбек 2015: 15).

овог „фронта“, него што у случају већине коју би формирао муфтија Зукорлић постоје извесни изгледи да ће влада Емирата (УАЕ) издашно финансирати Београдски Универзитет и да ће, уз Универзитет у Новом Пазару, то бити најбогатији Универзитет у региону.

Поједностављена или не, ово је прича из *Покоравања* у којој, након формирања владе „муслиманског братства“, Саудијци одлучују да свој новац уложе у Сорбону (*исламски универзитет Париз-Сорбона*) и направе га најбогатијим универзитетом у свету. Према већини политичких питања равнодушна, партија „муслиманског братства“ препушта ресоре финансија, економије, безбедности и унутрашњих послова коалиционим партнерима, али по питању образовања, за њу најважнијем питању, никоме не чини уступке.

„За њих је суштина у демократији, и у образовању; друштвена група код које се бележи најповољнија стопа репродукције, која уме да преноси своје вредности – она ће и победити; у њиховим очима све је то проста ствар, док су економија и геополитика само бацање прашине у очи. Онај ко контролише децу – контролише будућност, и тачка. Најважнија ставка, ставка око које ће апсолутно захтевати задовољштину, јесте образовање деце“ (Уелбек 2015: 73).

Зато нова влада улаже, пре свега, у образовање, купује станове за наставни кадар у Петом и Шестом париском арондисману, чак и предавачима који нису у стању да објаве ниједну публикацију достојну тог назива обезбеђује плату од десет хиљада евра (Уелбек 2015: 160). Једини услов предавачима да задрже своје место на универзитету јесте прелазак у исламску веру; подобност је неопходна, компетенције излишне. Наравно да ће универзитет и даље остати „аутономна“ и „независна“ институција, која ће само прилагодити наставне планове новој државној политици. Та прилагођавања, у друштву које је свесно *релативности уверења и вредности* на којима је утемељено, биће „формална“, имаће спољна обележја, муслиманске симболе. Пишући о реформи образовања коју финансира саудијски принц и променама наставних програма књижевности (једноставним превођењем католицизмом надахнутог Рембоа у ислам), Уелбек пише о релативности наших знања и предмета, равнодушности професора према предметима свог изучавања и дисциплинама, о поништеним критеријумима разликовања који су мало-помало довели до стања опште *произвољности*. Читано у јужнословенском контексту, аутор описује више него препознатљиву праксу релативизма, идеолошког пресвлачења и препакивања наставних програма на факултетима друштвене и хуманистичке оријентације кроз коју су (под реторичким кишобраном „модернизације“, „унапређења“, „реформи“...) пролазили језици, теорије или аутори у овом делу света;²³ уз то би

²³ Измишљање нових „језика“ и одбацивање заједничког језика, ситуације и праксе „преобраћења“ наставних програма, друштвених теорија и класичних писаца (условљене променама политичких и државних оквира) нису непознате него уобичајене праксе просветних власти у јужнословенском контексту. Овдашњи пандан Артуру Рембоу (1854-1891), страстеном католику кратког животног века и богате песничке заоставштине, чије се верско опредељење мења у новом политичком контексту да би и даље његово дело могло да буде предмет проучавања, свакако би био Петар Петровић Његош (1813-1851), који је такође доживео само 37 година. Његошеви спе-

се могла документовати и постојаност воље професора за *покорним служењем*, без обзира на природу система или број „преобраћења“.

Осим на слабости карактера, својим „инсајдерским“ поступком Уелбек указује на несигурност знања, потенцирајући спрегу знања и политике, или, пре, тоталну подређеност знања економско-политичком интересу. Кроз познате ситуације он разобличава начин и лакоћу с којом представници универзитета који су „аутономни“, колико и такозвани „независни интелектуалци“, омогућавају успостављање система било које власти, начином необично једноставним – *налажењем уточништа у том систему или колаборацијом*.²⁴ Уелбек тако на површину истерује загрљај политичког и приватног интереса представника „знања“, чинећи да упоредо са поступком релативизације наставних програма, након преобраћења професора Франсоа и његових факултетских колега, чујемо и „одзвањање“ нечујних говора релативизма, постмодернизма, мултикултурализма или индивидуализације. Једноставни приступни обред, изражен новогovorом кроз понављање неколико мантри и обредних формула, јесте похвални говор слуганству, обезвређености и вољном прихватању ропског положаја, али и говор о искључиво интересној оријентацији, рационализованим или нужним изборима који су последица претходних одлука, либерализације свих вредности, успостављених правила дискурса и законских решења. Другим речима, ноншалантан однос према темељним вредностима знања, наставним предметима или њихова деконструкција, последица су пракси и дискурсна формација којима је њихова релативност успостављена. Ако се поново послужимо фукоовским појмовима, то би значило да нема *релативизма вредности* изван дискурсног обликовања и формација које су њихов релативизам произвеле у *знање (педагогију релативизма)*.

У времену након интелектуалне помаме за деконструкцијом и немарне равнодушности према ремек-делима књижевности којима се хранило образовање (и на којима је почивала култура) и у ситуацији када су све вредности постале једнако вредне а забава заменила стваралаштво, тешко да би се могло потезати питање аутентичне припадности било чега или рангирања вредности: *јер, одважити се данас на заснивање разлика међу људским колективитетима у природном поретку ствари значи намах искорачити из подручја знања* (Финкелкрот 1993: 82). Зато је, као нужна последица „педагогије релативизма“ и „тријумфа неразликовања“, *прелазак Рембоа у исламску веру сасвим извесан* (Уелбек 2015: 160). Или, другачије, од *релативизма вредности* до *колаборације* и *издаје интелектуалаца* – мали је корак.

вови имају судбину да се с променама режима сваки пут изнова тумаче у политички-исправнијем кључу и неретко у сасвим супротстављеном значењу у односу на претходно (Wachtel 2004: 131-153), тако да у некој будућој „конверзији“ не би било необично када би међу бисерима арапске књижевности *Луча микрозма* засијала посебним сјајем.

²⁴ „(П)овиновати се запту новог саудијског режима у очима многих представљало је чин помало сраман, чин такорећи *колаборационистички*; али овако, кад су ту дошли у оваквом броју, једно другом су држали страх, и њихово задовољство било је тим веће што је непосредан повод за окупљање био пријем новог колеге” (Уелбек 2015: 252).

Теоријско залеђе: уместо закључка

„Ако права истина лежи у понизности,
глас из пустиње нам понавља на ухо:
Као ништа је свако мјерљиво биће.“
Пол Вирилио, 2011: 78.

Прича о слому моралних вредности, поковавању и безусловној сарадљивости оних који васпитавају свет почиње пре скоро једног века, када Жилијен Бенда у есеју *Издаја интелектуалаца* (1927) описује своје савременике, интелектуалце, који се олако одричу идеја хуманизма и идеализма да би пригрлили „утилитарни реализам“. Објашњавајући опасности таквог развоја Жилијен Бенда антиципира надоласећу бруталност Другог светског рата и даје незаменљиви пророчки допринос моралној историји човечанства и опису њеног пада (Бенда 1996). У исто време у Немачкој Роберт Музил идентификује појаву *човека без карактера*, жалећи што је доцкан схватио да такав човек има пионирски значај за надоласеће време (Музил 2013: 97; Ђерић 2014: 87-103); упоредо са до танчина описаним развојем овог типа човека, *који можда и није човек*, Музил у својим есејима пише и о губљењу свих вредности, идеала, несатанку морала и испоруци интелектуалног посла *по најнижој цени* (Музил 2013: 65). На Музиловог *Човека без својстава* и знаменити Бендин есеј о *издаји интелектуалаца* крајем осамдесетих година прошлог века враћа се професор књижевности и филозоф Ален Финкелкрот, како би кроз развој идеја у неколико дисциплина покушао да опише крах хијерархија које су утемељивале западну филозофију (Финкелкрот 1993); било му је, наиме, стало да историјски објасни начин на који је *принцип задовољства* – тај постмодерни облик *појединачног интереса* – почео да управља духовним животом успостављајући *дух колаборације*²⁵ као врхунски принцип нашег времена (Финкелкрот 1993: 127-129). Аутор *Пораза мишљења* превасходно пише о периоду постмодернизма у коме је индустрија забаве, без икаквих запрека, ушла у домен високе културе и за себе пригрлила сав углед који је припадао стваралаштву, да би закључио како у добу у коме „мржња културе и сама постане културна, живот испуњен мишљењем губи сваки смисао“ (Финкелкрот 1993: 121).

Чини се да од ове идеје почиње *Покораванье* Мишела Уелбека, које је на трагу двадесетовековних теорија о *издаји интелектуалаца*²⁶ и крају европске цивилизације и културе;²⁷ оно је, између осталих утицаја, и књижевни наслед-

²⁵ *Духом колаборације* у српском академском контексту бавио се Милан Брдар у књизи *Хроника разорене Троје* (2012); приказ књиге писао је Слободан Антонић под насловом „О колонијалној интелигенцији у Србији“: <http://www.nspm.rs/prikazi/o-kolonijalnoj-inteligenciji-u-srbiji.html>.

²⁶ Повећу разлику између *издаје интелектуалаца* о којој је писао Жилијен Бенда (која се тичала *издаје идеја*, али је чувала интегритет, основно интелектуално поштење и стил) и савременог вида издаје интелектуалаца, Небојша Катић закључује да се ова последња *издаја* углавном тиче голе егзистенције и корупције. „Издаја савремених интелектуалаца је од друге врсте. Она је пиљарска, служи само личној користи, њоме не господаре идеје, већ само хладна калкулација у чијем средишту су новац и глад за публицитетом.“ Више видети:

<https://nkatic.wordpress.com/2011/03/30/izdaja-intelektualaca/>

²⁷ <http://www.fdesouche.com/545405-michel-houellebecq-convertit-france-lislam-prochain-roman-soumission>

ник филозофске мисли Алена Финкелкрота о опасностима *педагогије релативизма*, али и ауторски изазов последицама атомизације и индивидуализације демократских друштава, појава које су ескалирале у деценијама након објављивања Финкелкротовог *Пораза мишљења*.²⁸ Описом друштва у завршној фази деинтелектуализације и краха свих вредности и веза, након три деценије, Уелбек је кроз *Покоравање* својим средствима на велику сцену поново извео мисао овог аутора о потчињености интелектуалаца и „релативизму који завршава у похвали слуганства“ (Финкелкрот 1993: 111).

Будућа садашњица, коју је Уелбек представио овим романом, јесте време у коме је мишљење већ сасвим загубило појам свог деловања, па интелектуалцима друштава која су постала свесна релативности својих вредности и уверења није остало ништа друго до да искористе слободу бирања свог сопственог ропства. Наиме, како је некадашња сврха мишљења (да ствара духовне хијерархије) с временом сасвим поништена – разарањем темељних вредности, педагогијом релативизма, једнакошћу и равноправношћу различитих облика изражаања, те *бркањем компетенција и снага* (Музил) – интелектуалац има још једну једину могућност: да се подређује солилоквију моћи и да слави онога који га покорави. Ова луцидна прогноза свеколике произвољности знања у блиској будућности (која је у ствари снимак наше садашњице) више нема значење *пораза мишљења*, како ју је одређивао Финкелкрот, него је њено значење ескалирало ка нестанку или *смрти интелектуалца*. Могуће је да је ова слика о академском свету престрога, будући да потиче од писца који *више верује у интелигенцију масе, него у интелигенцију елите*.²⁹ Ипак, смелост отварања тешких и најважнијих питања, колико и талент њиховог убедљивог наративног уобличења, издваја елитно мишљење од сваког другог мишљења, интелектуалца од образованог човека; судећи према овим параметрима, Мишел Уелбек – упркос значењу носећих идеја свог упозоравајућег дела – даје какву-такву наду да елитно мишљење и интелектуалац још увек постоје.

Литература:

1. Bajar, Pjer 2009. *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali* (s francuskog prevela Suzana Kalinić). Beograd: Službeni glasnik.
2. Bart, Rolan 1999. „Smrt autora“, u: *Suvremene književne teorije* (ur. Miroslav Beker). Matica hrvatska: Zagreb.
3. Benda, Žilijen 1996. *Izdaja intelektualaca* (preveo Branimir Gligorić). Socijalna misao: Beograd.
4. Virilio, Paul 2011. *Grad panike. Drugdje počinje ovdje* (prevod na hrvatski Maja Sevšek). Bijeli val: Zagreb.

²⁸ „Демократски човек поима самога себе као независно биће, као друштвени атом: одвојен у исти мах од својих предака, савременика и наследника, он тежи да задовољи своје приватне потребе...” (Финкелкрот 1993: 126).

²⁹ <http://tempsreel.nouvelobs.com/culture/20150105.OBS9312/michel-houellebecq-la-republique-est-morte.html>

5. Wachtel, B. A. 2004, „How to use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century”, u: Lampe, J. R.; Mazower, M. (ed.) *Ideologies and National Identities: The Case the Twentieth –century Southeastren Europe*. New York: Central European University Press, s. 131–153.
6. Đerić, Gordana. *Pisci i pitanja. Antropološki eseji*. Klio/IES: Beograd.
7. Muzil, Robert 2013. *Ostavština za života* (prevod s nemačkog Relja Dražić). Futura publikacije: Novi Sad.
8. Palja, Kamila 2002. „Lažne obveznice i preuzimanje kompanija: akademski krugovi u noći vukova“ (s. 202-292) u: *Seks, umetnost i američka kultura* (prevod s engleskog So-bodanka Glišić). Zepter Book World: Beograd.
9. Said, W. Edward 2003. *Krivotvorenje islama. Kako mediji i stručnjaci određuju način na koji vidimo ostatak svijeta* (prevod Suzana Sesvečan). V.B.Z.: Zagreb.
10. Uelbek, Mišel 2015. *Pokoravanje* (prevod s francuskog Vladimir D. Janković). Booka: Beograd.
11. Finkelkrot, Alen 1993. *Poraz mišljenja* (s francuskog preveo Aljoša Mimica). Plato: Beograd.
12. Fuko, Mišel 1997. *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora* (prevela Ana Jovanović). Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića: Sremski Karlovci – Novi Sad.
13. http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=272&yyy=2014&mm=12&dd=16&nav_id=937119
14. <http://www.naslovi.net/2014-12-17/rtv/nova-provokacija-misela-uelbeka-muslimanska-francuska/12709812>
15. <http://www.newyorker.com/magazine/2015/01/26/next-thing>
16. Hulala - Couverture choc pour la traduction hongroise de "Soumission" de Michel Houellebecq.
17. <http://www.theguardian.com/books/2015/feb/06/soumission-michel-houellebecq-review-france-islamic-rule-charlie-hebdo>
18. <http://www.metronews.fr/culture/soumission-de-michel-houellebecq-ni-bete-ni-mechant-ni-dangereux-le-livre-polemique-a-plutot-plu-a-la-redaction/moav!4o6jyMeZOdH1M/>
19. <http://www.europe-israel.org/2015/03/soumission-michel-houellebecq-decrit-une-france-en-2022-avec-un-president-de-la-republique-musulman/>
20. <http://blogs.mediapart.fr/blog/sylvain-bourmeau/020115/un-suicide-litteraire-francais>
21. <http://tempsreel.nouvelobs.com/culture/20150105.OBS9312/michel-houellebecq-la-republique-est-morte.html>
22. <http://www.courrierinternational.com/article/2015/02/09/ventes-de-soumission-de-houellebecq-du-jamais-vu>
23. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Ateizam-nije-garancija-vrlne.lt.html>
24. <http://www.nspm.rs/prikazi/o-kolonijalnoj-inteligenciji-u-srbiji.html>
25. <https://nkatic.wordpress.com/2011/03/30/izdaja-intelektualaca/>
26. <http://www.fdesouche.com/545405-michel-houellebecq-convertit-france-lislam-prochain-roman-soumission>

SI ELLE N'EST PAS POLITIQUE, LA CONNAISSANCE N'EST RIEN

De la collaboration des intellectuels à l'occasion de la sortie du roman Soumission de Michel Houellebecq

Résumé: Le roman *Soumission* de Michel Houellebecq soulève un certain nombre de questions dont les plus importantes concernent: 1) les relations entre littérature et médias et 2) la dépendance de "l'intellectuel" à l'égard de l'offre politique. L'interprétation uniforme de même que l'obligation de surmonter la propagande tendancieuse qui réduit de manière brutale son contenu et dénature le sens de ce roman, sont la confirmation de la thèse très simple de Houellebecq quant à la "collaboration des intellectuels" mais également celle clairvoyante de Roland Barthes à propos de "la mort de l'auteur". Au plus fort de la crise des sciences humaines dans la période de l'après-postmodernisme, Houellebecq suggère la nécessité d'un examen plus ouvert de la relation entre la connaissance et la politique, notamment à la lumière de l'interrogation que soulève la *Trahison des Clercs* de Julien Benda qui aujourd'hui prend une toute nouvelle signification. Ainsi, de son arrive dans le débat public en 1927, jusqu'à son traitement par des théoriciens influents dans la deuxième moitié du XXe siècle qui, à propos de la trahison des intellectuels, en parlent comme d'une défaite de la pensée (Alain Finkielkraut), et finalement sa dernière expression littéraire telle qu'apportée par la collaboration intellectuelle ou *Soumission* de Michel Houellebecq en 2015, ce thème révèle toute sa puissance.

Mots-clés: Michel Houellebecq, connaissance, politique, collaboration des intellectuels, médias

МИОМИР Г. ПЕТРОВИЋ*
Факултет за културу и медије
Београд

УДК 82-31:82.992
Монографска студија
Примљен: 11.04.2015
Одобрен: 19.05.2015

ЕСКАПИСАТИЧКО-ПУТОПИСНИ РОМАН (Инверзибилно бекство)

Сажетак: Када је реч о путописној прози, с чијим одређеним аспектима ћемо покушати да се упознамо у овом излагању, потребно је на самом почетку направити дистинкцију између литерарних па чак и нелитерарних жанрова са сличним префиксом. Управо већементност значења термина „путописна“ (а ништа мање и термина „проза“) пречесто доводи до забуне када је реч о теми о којој ћемо говорити. Наиме, путопис као жанр има своје појавне еманације у журналистици, и то у њеним белетризованим облицима (путописна репортажа, путописни фељтон), најзад у крипто или прото-књижевности (путописи Херодота, Гаја Јулија Цезара, Марка Пола..., које карактеришу информативни, научни, историјски наративи) али и, најзад, у уметничкој прози. А то представља нашу студију случаја и тему излагања.

Кључне речи: Проза, Путопис, Fictional, Travel-Escapist Stream, Ескапизам, Жанрови, Путовање, Приповедање, Модерност, Популизам

Увод

Врста путописне прозе, са својим ескапистичким елементима којом ћемо се бавити спада у фикционалну (*fictional*) литературу, нема употребну вредност такозване „путне књиге“ (*travel stories*) већ представља жанр који се у САД већ тридесетак година назива *travel-escapist stream*: речју, романима са сложенем (романескном), измаштаном фабулом, пратећим ликовима и сижеима с нагласком на просторно/временско измештање, односно оне чија је радња лоцирана на далеким, егзотичним дестинацијама.

Можемо, дакле, утврдити да је реч о роману који као своје најважније фабулативно средство користи *хронотоп* (односно укрштање временско/просторне) категорије. Било да је реч о временском путовању у прошлост и другачији простор (*dramatis locus*), или само измештању радње у просторе који нису превише познати читаоцу, оваква дела поседују снажну ескапис-

* miomir.pe@sbb.rs

тичку ноту и за читаоца (као и аутора) представљају средство одклона од реалности у ужем смислу те речи. Али, да ли су заиста оваква дела неангажована у ширем смислу те речи, односно да ли су она средство бег?

Романи Џозефа Конрада „Срце мрака“ (путовање реком Конго), Кирка Салак „Бела Марија“ (Папуа Нова Гвинеја), Џек Керуак „На путу“ (путовање по САД), Маргарет Дирас „Брана на Пацифику“ (роман чија је радња смештена у Вијетнам)... припадају врсти ескапистичког путописног романа. Неки од поменутих наслова веома су идејно-идеолошки ангажовани без обзира, или управо зато што на први поглед не говоре о (за писца и читаоца) реалном времену и простору. Можда зато што су путовање и далеки меридијан само алегориско средство транспоновања нечег што је за аутора и читаоца заиста актуелно и живо.

Међу респектабилне представнике овог поџанра убраја се и Швајцарац Никола Бувије са романима „Употреба света“ и „Риба-шкорпија“ које је на српском језику објавила београдска Геопоетика. Нешто старији читаоци сетиће се романа Жељка Малнара „У потрази за стакленим градом“ или Стевана Пешића „Катманду“. И сам сам као аутор у неколико својих романа прибегао композицији ескапистичко-путописне провинијенције управо да бих говорио о актуелној политичкој драми друштва коме припадам са дистанце, са меридијана с којих се, парадоксално или не, боље сагледава оно што је ту, пред нашом егзистенцијом. У потреби да створим већи степен транспонованости, односно „отклона“ од директне, рефлексивне реалности. Почев од свог романа „Персијско огледало“ (путовања по Турској, Сирији и Ирану; Геопоетика, 2001), потом у романима „Архипелаг“ (путовања по Грчкој; Геопоетика, 2003), „Стаклена прашина“ (путовања по Грчкој; Лагуна, 2006) и „Либанско лето“ (путовање у Либан; Лагуна, 2007).

Путовање као литерарно искуство

У првом реду, путопис је књижевна врста у којој писац износи своје утиске о пределима кроз које путује. Путопис није само набрајање онога што је путописац видео већ се у њему огледа и уметничка склоност, став према животу, осећајни свет, укус и културолошки хабитус онога који пише. Путописац истовремено приказује и себе самог, а прави путопис је истовремено плод стваралачког немира, огледало уметникове интиме и сведочанство његовог укуса. У ред важнијих представника научног путописа спадају Хенри Мортон Стенли, Роалд Амундсен и Фритјоф Нансен. Вредан прилог путописној литературу дали су у немачки књижевници Гете („Путовања по Италији“) и Хајне („Слике с путовања“), Французи Иполит Тен („Путовање у Италију“) и Жерар де Нервал који описује свој пут у Египат и Либан („Путовање на Оријент“) док Андре Жид описује жалосне прилике у Африци и бруталност колонијализма у свом путовању („Пут у Конго“).

У српској књижевности познати су путописи Љубомира Ненадовића. Написао је пет књига, писаних у облику писама. То су „Писма из Швајцарске“, „Прва писма из Немачке“, „Писма из Италије“. Такође, путописе су писали и Јован Дучић, Исидора Секулић („Писма из Норвешке“), Милош Црњански и Растко Петровић. На простору бивше Југославије, хрватски аутори су одувек предњачили у неговању путописне прозе али и ескапистичког-путописног романа. Поред поменутог Жељка Малнара („Путевима Александра Македонског“), треба поменути Борну Бебека („Santhana“), Јураја Бубала („Пут Индије“, „Сто дана Азије“), Ивону Денк („Иран“), Риану Петењак („Слане банане“). Од рецентне стране књижевности на српски језик је преведена путописна проза Хозеа Кадалсоа („Мароканска писма“), Александра Дејвида Нила („Моје путовање у Ласу“), Николаса Гејца („Портрет Грчке“) и многи други наслови. Авантура у измењеном простору јесте наратив на трагу естетике Пратовог стрип јунака Корта Малтезеа, па овакву врсту литерарног диспута у Европи литерарна публика поцанр *travel-escapist stream* одређује термином *Малтесиана*.

Треба напоменути, управо у наставку полемике с многим теоретичарима књижевности, да, након канона који су наметали конвенционални роман 19. века, модерна 20. века као и постмодерна, данас, у доба пост-постмодерне, роман постаје *једина књижевна врста без канона* (како би то рекао Михаил Бахтин) и да је његова комуникативност с читаоцем важна али не и једина категорија која се приликом стварања или перципирања мора узети у обзир. Тако, када је реч о чистоти путописно-ескапистичке прозе може се надалеко полемисати. Напросто, у сваком од поменутих дела постоје натруси авантуристичког, колонијалног, пост-колонијалног, псеудо-историјског, футуристичког жанра те фантастике и епске фантастике. У том смислу, пост-поделе су могуће у неограниченом броју теоретизацијских рачвања.

Категорија коју називамо *хоризонт очекивања читаоца* представља чињеницу с којом аутор, кроз своју ауторску интендацију (намеру) напосто мора да рачуна пре него што ће отпочети само стварање литерарног дела. Управо је хоризонт очекивања код читалаца, када је у питању ескапистичко-путописни роман директног значења: читалац очекује да га аутор поведе на пут и у буквалном, просторном смислу те речи. То не значи, да не бисмо били схваћени као контрадикторни, да је литерарна комуникација директна, већ да је индиректна (посредна) и као таква може се формирати путем основних начела креативног писања. У сваком уметничком делу постоји директна порука али и она, много важнија за савремену књижевност, индиректна или латентна порука.

Чак и ако узмемо у обзир многа општа места и романирану представу посла писца коју нам намеће свакодневнoј комуникацији и многобројна медија: да је реч о усамљеницима који напосто нису способни да директно комуницирају с другим живим бићима, да је писање духовна делатност коју окружују мистичка стања и расположења... – морамо запазити да савремени писац итекако уме и жели да посредством свог текста комуницира са спољним светом. Али на начин који је пре алегорички или метафоричан а никако директан.

Дакле, на онај начин који се у самој својој суштини разликује од журналистичког или новинарског начина комуникације путем текста. Тако је у оквири-ма ескапистичко-путописне поетике, писац истовремено путник као што је и читалац - сапутник.

Уколико обратимо пажњу на Хомеров еп „Илијада“ и узмемо у обзир да је реч о нултој архивалији приповедалачког заната када је у питању цивилизација Европе, као и то да антички свет, заправо, не познаје праву поделу између песништва и историографије (*Оно што у песму није стало као да се није ни догодило*) али и религије, одмах ћемо уочити да нам као савременим читаоцима (раније слушаоцима овог епа) уопште, најзад, није важно да ли су се у историјском смислу ствари заиста тако одвијале током рата за освајање Троје, како тврди Хомер или нису. Довољна нам је алегоријска, односно метафоричка карактеристика тог текста да би у њему уживали на естетски начин а не како то чине историчари. Наравно да и историчари, специјалисти за одређену епоху - онда када се директно не баве сопственим послом - такође уживају у естетским а не историографским категоријама овог дела.

Нешто слично је и са ескапистичко-путописним романом: читалац не очекује информацију или тачно научно објашњење, он рачуна да је могуће да је живот управо такав (какав писац тврди да јесте) у далекој земљи у коју је смештена радња. Тек у том и таквом светлу можемо констатовати да аутор ескапистичко-путописног романа храни наше духовне и душевне а не понајвише когнитивне (сазнајне) потребе. Наравно и њих, али првенствено естетске потребе.

Шта се тачно сазнаје из одломка једног од првих романа у стиху из старе Византије: „Управо сам усамљен, измучен страхом и тугом, седео у једном сеновитом гају. Ветар је шуморио а птице су својом песмом уливале спокојство у моје напаћено срце. Цврчци су, радујући се сунцу и цврчећи из све снаге, испуњавали гај својом песмом. У трави, ту поред мојих ногу протицала је хладна вода. Али ја се нисам ослободио своје туге и ту сам седео, напуштен као и пре. Шта човеку користи сва лепота природе када га бол сколи? И у тој сам се боли срца запитао: ко сам ја; ко сам био и ко ћу бити? Не знам! Чак и онај који је мудрији од мене ускраћује ми свој одговор. Обавијен маглом, без циља се у кругу вртим, чак ми се ни у сну не испуњава ниједна једина жеља“¹, који је написао Григорије из Назијанса?

У когнитивном (сазнајном) смислу готово ништа. У естетском смислу пуно тога. Реч је, свакако, у потреби за комуникацијом, веома личној и надахнућем прожетом потреби аутора али индиректној, оној врсти комуникације која код читаоца „у погон“ ставља неке друге, пре емоционалне него рационалне категорије бића.

¹ Григорије из Назијанса, из књиге К. А. Manaphes, „Die Bibliotheken Konstantinopels“, Athens 1972, на немачки превео Ханс-Георг Бек, на српски превео Ранко Козић.

Инверзибилни појам оригиналности

Да се на тренутак вратимо полемици с многобројним савременим теоретичарима књижевности – појам оригиналности литерарног дела јесте био преваходна одлика квалитета у доба модерне, на почетку прошлог века. Међутим, данас с правом можемо рећи да је свако дело само по себи оригинално, па чак и онда када се наслања на друго дело (постмодерно писмо); преузима и цитира неко друго дело (интертекстуалност); обрађује извесну историјску тему или епоху (параисторијско или псеудоисторијско писмо).

Зашто? Зато што свака ауторска интервенција доводи, условно речено, до појма оригиналности. Односно стварања новог дела, без обзира на којим и чијим темељима је оно настало. Тако га, пре свега, доживљава савремени читалац. Тако је и са местом одвијања радње (*dramatis locus*-ом): далека дестинација је стварна (реална и егзактно описана) само онолико колико то жели читалац.

Дакле, ескапистичко-путописни роман се од других врста писања разликује првенствено по индиректности, латентности пласирања поруке, по присуству стваралачког (*Демијуршког/космотворачког*) процеса, по оригиналности, иманенцији, инвенцији, иновацији, песничкој (списатељској) слободи израза и антиутилитарности написаног (писање које служи само естетској и духовној комуникацији писца и читаоца путем литерарног дела као медија)... Наднуће је сигурно најмање препознатљива или, у озбиљној научној студији дефинисању податна тема када је реч о основама писања. Зашто је то тако? Кроз историју, посебно у доба ренесансе, можемо пратити раст и опадање у вредновању појма надахнућа. Емил Зола, један од родоначелника натурализма, сигурно није имао истоветан поглед у вредновању надахнућа попут ренесансног поете Дантеа. Многи уметнички или литерарни изми добијају своје посебно вредносно место у скали присуства надахнућа. С друге стране, треба бити методолошки довољно опрезан и нагласити да инспирација и надахнуће не представљају исту категорију.

Док одређени аутор може бити инспирисан неким догађајем или друштвеним стањем „на дуже стазе“ – одређена филозофска или идеолошка идеја, критичка инспирација поводом неких глобалних друштвених дешавања (рат, нпр.) и у могућности свог духа доспева у позицију да се дуже и „смиреније“ бави темом која га је инспирисала – дотле је надахнуће ствар тренутка који се нужно не понавља из дана у дан док се апстраховани аутор бави исписивањем свог литерарног дела. За ствараоца ескапистичко-путописног романа надахнуће је само путовање, могућност бега у неки другачији (безбрижнији!?) простор. За кога *безбрижнији*? За писца, зато што само сведочи о животу и животним драмама људи на одређеном, далеком меридијану. Који није његов меридијан и, истовремено, јесте. Такође, простор безбедне удаљености и за читаоца.

Када је реч о теорији надахнућа, можемо разликовати три основна погледа на ову категорију креативног писања – антички, ренесансни и класици-

тички поглед на ту тему и, истовремено, вредносни суд према њој. Антички поглед се више ослања на сложеницу Поета Ватес – „мистерија надахнућа“. У томе се слажу и ренесансни ствараоци, будући да су постулати античке естетике на неки начин изнова „пронађени“ у доба ренесансе. С друге стране, класицизам и рационализам у уметности али и науци и свеукупним погледима на свет донеће термин Поета Фабер – „песничка вештина“, у којој надахнуће заузима малу или, пак, никакву улогу.

Мислиоци и ствараоци у доба хуманизма и ренесансе иду још даље. Петрарка пише: „Залажем се за чврст свет истине, који песник мора да направи пре него што га заодене лаким и шареним облаком испод кога је суштина... Дакле, све приче су параболе.“ На ту изјаву додајмо и став који исписује велики хуманистички песник Бокачо: „У дубинама песничког дела скривена је његова доктрина, његова истина (Веритас), морална, филозофска и научна, а изнад те истине и око ње је копрена измишљеног и прекрасног (Cortex).“

Структуролошки приступ

Наратологија, као поднаука теорије књижевности (али и наука у настајању) која се бави искључиво приповедањем и наративом као нуклеусом приповедања носи у свом термиолошком корпусу и неколико термина који покушавају (с више или мање успеха) да дешифрирају приповедалаштво. У овом поглављу поменућемо неке од тих термина. Дакле, из претходно изнесених аргумената у овој студији, бивамо свесни да постоје неколики међуодноси између носиоца тачке гледања (то могу бити: а) приповедач; б) рецепцијент) и предмета који је посматран (дело) како већ препоручује Михаил Бахтин².

Радован Вучковић пише: „Тако се тај систем односа између гледатеља и објекта гледања означава појмом фокализација. Субјекат фокализације је изведеница са називом фокализатор, чија се улога мења с обзиром на то да ли се поклапа са приповедачем или ликом и онда се говори се о екстерном и интерном фокализатору. Фокализовани објекат је предмет, лице, околина која се посматра из одређене перспективе приповедача или осамостаљене личности.“³

Када је реч о фокализацији нужно је, дакле, двојити с ким се то читалац „слаже“ (мишљење му се поклапа, додирује, потврђује оно што је прочитано) – с литерарним ликом или с аутором. Уколико је ово друго у питању, онда је реч о екстерној фокализацији и читалац „примећује“ ауторску итендацију приповедача. Уколико однос између Означитеља и Означеног, називамо Семioзом и тврдимо да управо тај однос гради Знак, онда је однос између читаоца и прочитаног (било да читалац у датом тренутку „верује“ лику или „верује“ аутору) управо фокализација. Многи термини постоје одавно и без њих је немогуће тумачити не само роман, већ уопште прозна дела. То су, између осталих,

² Бахтин, Михаил, „Проблеми поетике Достојевског“, Београд, 1967, стр. 55-101.

³ Вучковић, Радован, „Писац, дело, читалац“, Службени гласник, Београд 2008, стр. 82-83.

термини књижевни лик, садржај, прозни ритам, мотив, догађај, време, простор, хронотоп... Међу њима посебан значај за ескапистичко-путописни роман имају време, простор и хронотоп.

Простор и време су основни градивни елементи ескапистичко-путописног романа. Нимало није свеједно где се и када одиграва прича коју пратимо. Наравно, за почетак је од пресудног значаја да радња није смештена у простор одакле долазе писац и његов читалац. Писац овакве врсте књижевности мора поћи на пут. Читалац, пак, не може бити из простора у који је смештена радња већ из оног простора из кога долази писац или пак трећег простора (неутралног). Када је о таквом прозном делу реч, не у смислу у коме то препоручује Аристотел (јединство времена, места и радње), већ у смислу изградње посебног места и времена у коме се, као читаоци/реципијенти – док читамо и перципирамо дело - налазимо. Колико год литерарно дело било реалистичко и колико год може да говори о (у буквалном смислу) нашој улици, догађајима и годинама у којима сада живимо, оно ипак не прати наш већ твори сопствени свет, сопствени угао (ракурс) ауторског посматрања/проматрања.

Као део митопоетског модела света можемо да обратимо пажњу на категорију хронотопа. У свом већ цитираном делу, Вучковић пише: „Посебан значај имају у роману појмови простора и времена, па је руски теоретичар Бахтин увео и појам хронотопа за означавање временско-просторних комплекса у прозном уметничком делу. Хронотоп би био ознака за укрштање просторних и временских радњи у једној тачки, у којој се згушњавају и простор и време. Такви су на пример, хронотопи пута, замка, салона који преовладава у циклусу романа Марсела Пруста „У трагању за изгубљеним временом“ и хронотоп малог провинцијског града у „Госпођи Бовари“ Гистава Флобера и слично.“⁴

Могли би овим речима само да додамо да, на пример, село Макондо у делу „Сто година самоће“ Габријела Гарсије Маркеса представља појам хронотопа у најбољем и најјаснијем светлу. Макондо, истовремено, и постоји и не постоји, можда се налази у Колумбији а може да се налази у било којој држави у Централној или чак Јужној Америци, у Маконду се одвија комплетан развојни пут породице Буендија који, чини нам се, на неком другом месту и у неком другом времену, не би могао да постоји.

Хронотоп је, самим тим, нуклеус митопоетског модела света једног дела, неодвојива временско-просторна константа без које дело не би било такво какво јесте.

Хоризонти очекивања

Морамо имати у виду да савремени читалац није неко ко штиву приступа без предзнања о литератури. Наравно, он не мора бити стручан нити верзиран, али медијски човек – а савремени човек јесте медијски човек – је већ прочитао многа дела и приступа новом штиву са одређеним очекивањем. Из-

⁴ Исто, стр. 83-84.

даваштво и тржиште већ на корицама књиге – ликовним решењем корице, кратким слоганом (такозвани K1) који треба да заинтригира купца, кратким сижеом или биографијом писца на полеђини књиге (такозвани K4), блурбовима (изведеницама из приказа дела у престижној штампи – узмимо најтривијалнији пример: „Фасцинантно штиво које се чита у једном даху“, *Washington Post*) – покушавају да препоруком, мистификацијом „преломе“ читаоца да купи књигу. Самим тим, можемо рећи да се већ у књижари у будућем читаоцу/реципијенту, а у тренутку у коме га описујемо само купцу, издавач покушава да „створи одређени хоризонт очекивања“.

Читалац, дакле, приступа првој страници штива са одређеним „хоризонтом очекивања“ – меридијаном о коме говори писац, на који ће читалац „одлутати“ заједно с писцем - који творе, с једне стране, све информације које је претходно добио о штиву а, с друге стране, све оно што иначе зна о писцу и његовом стилу, жанру или врсти романа које најрадије чита и, с треће стране, током „пробијања“ кроз само дело.

Многи ће писци рећи да оно што се дешава на самом почетку експозиције романа опредељује читаоца да ли ће уопште наставити с читањем али и пружити му одређена очекивања. У смислу, у ком правцу ће се, отприлике развијати прича. Током читања, тај се хоризонт мења, увија, трансформише, води даље од предвиђеног правца и ствара одређено узбуђење код читаоца. У ескаписатичко-путописном роману, експозиција је позив читаоцу на путовање и полазак на путовање самог писца. У буквалном смислу.

То повишено емоционално стање је својеврстан рецептивни ужитак, потврда да је читалац (као и сам писац, по читалачком мишљењу) „на правом путу“. Наравно, „хоризонт очекивања“ може бити и изневерен и читалац, једноставно речено, може бити разочаран у приповедалачки артефакт који је пред његовим очима. У том смислу, можемо рећи да уколико нема идентификације са темом, причом, литерарним ликовима онда нема ни интер-релација, ни елипсе читања и више нема ни „хоризонта очекивања“. Колико ће се сам писац бавити „хоризонтом очекивања“ свог апстрактног читаоца, колико ће му прилагодити причу а колико ће, напротив, желети да га шокира потпуно непредвидивом завршницом штива зависи и од жанра дела и од креативних способности уметника.

„У непосредној вези с тим је и питање да ли читалац објективише почитано за време читања или после прекида читања, тј. накнадно. Објективисање се, свакако, врши током читања, али накнадни синтетишући рад свести доприноси да оно постане потпуније и обухватније. Ингарден говори о тзв. Синтетишућем објективисању у коме се различите појединости, пројектоване у појединим реченицама, скупљају и повезују у целину (Р. Ингарден, *О сазнавању књижевног уметничког дела*). При том код читаоца долази до осамостаљивања операција при објективисању онога што поједине реченице значе, односно на подлози значења појединих реченица читалац гради нови акт синтетичког поимања и конституисања предмета приказаног света. То је посебно уочљиво у случајевима кад се појављују места неодређености и кад их треба

испунити читалачком маштом. Тада се прелази с акта конституисања предметности путем синтетичког објективисања на конкретизацију предметног слоја дела чији је циљ да се досегну и открију естетски вредни квалитети, тј. естетске вредности“⁵, пише Радован Вучковић.

Речју, аутор који је спреман за опсежна историјска или етнографска истраживања (која чине предрадњу његовог стваралаштва) у стању је да напише историјско (односно псеудо-историјски роман); онај кога више интересује чулна интелигенција бића спреман је за стварање управо таквих, интроспективних дела (унутарња анализа сопствених осећања и стања – Маргарет Дирас, Клод Симон, Петер Хандке...); онај коме више лежи дескрипција (описи) бавиће се, најчешће, таквом врстом књижевности... а они којима (нарочито у доба постмодерне) више лежи спекулативна псеудо-историја света (на пример, жанр теорије завере – Умберто Еко „Фукоово клатно“, Ден Браун „Да Винчијев код“...), одабраће у изградњи сопственог уметничког опуса управо ту врсту приповедања. Писац ескапистичко-путописног романа мора бити првенствено страствени путник. Он мора уживати у путовањима исто колико и његов читалац.

Активно читање је процес постављања текста у оквире контекста и у њему се не само „разуме оно што је писац хтео да каже“ већ се многе ствари и не разумеју али се наслућују и активан читалац пре долази до констатације „да зна шта он (читалац) мисли поводом списатељевог напора“. Ствара се, дакле, сопствени однос који је непоновљив код другог читаоца. Како два аутора која стварају дело сличне врсте, који су истог социјалног, културолошког и интелектуалног профила никада неће створити идентично дело, тако ни два читаоца (истог социјалног, културолошког и интелектуалног профила) пред истим делом неће имати идентичан однос ма како (обоје) били активни читаоци.

Да бисмо неки предмет почели да доживљавамо у његовој интенционалности, то јест као феномен, потребно је да престанемо да га посматрамо на уобичајен спонтан начин, када предмете око нас доживљавамо све заједно, као свеколику реалну стварност, независну од нас, и видимо га тек замагљено и искривљено.

Феноменолошки приступ се успоставља тзв. ејдетском редукацијом, то јест усредсређивањем на појединачни предмет, издвајањем из семантичке аморфности у свеколикој стварности, да би у интенционалном чину наше свести искренуо у свом правом смислу, односно значењу. Тек интенционалним конституисањем у нашој свести сазнајемо један предмет у његовој појединачности и тек тада можемо да откријемо и суштину предмета, то јест оно што је заједничко свим предметима исте врсте, што и јесте сврха научног и филозофског сазнавања“⁶, каже Стојан Ђорђић.

Дакле, за интерпретирање савременог литерарног дела, без обзира да ли то чинимо као теоретичари књижевности или из својих, дубоко интимних

⁵ Исто, стр. 89-90.

⁶ Ђорђић, Стојан, „Креативно писање, читање и интерпретација“, Мегатренд универзитет, Београд 2009. стр. 165-166.

читалачких потреба неопходно је активно читање али и свест о томе да ми, као читаоци/рецепцијенти, већ процесом интерпретације (нашег схватања и препознавања многих „кодова“) на неки начин учествујемо у његовом стварању. Видимо да и многе свете књиге попут „Новог завета“, „Старог завета“, „Курана“ и „Талмуда“ – штива у чије се значење и поруке вековима није смело „дирати“ – сада постају предмет неких нових више или мање другачијих интерпретација. Неке од тих интерпретација су теоријско-књижевне врсте, неке теолошке и теозофске а неке, једноставно, историјске природе.

Ако је на примерима поменутих штива тако, поставља се логично питање како да световно, уметничко, савремено литерарно дело (прегантно отвореном формом, наводном недореченошћу, чији аутор, поново наводно не жели да „поентира“...) НЕ третирамо као отворено онтичко поље у коме је дозвољен сваки наш интерпретативни поступак? Наравно, само онај интерпретативни поступак за који имамо аргументе.

Пре свега, често чујемо да је смисао сваког новог научног рада на пољу теорије уметности (па тиме и теорије књижевности) да „баца ново светло на познато дело или опус писца-класика.“ То ће рећи: да пронађе интерпретативне „кодове“ који - без обзира што је, на пример, реч о надалеко чувеном делу о коме су написане хиљаде аналитичких страница - до сада нису поменути. Или откривени. Лутањима у потрази за „новим смислом старог дела“ (нарочито када је реч о савременој књижевности која је, напосе, због своје/их форме/и податна разноразним анализама) бавићемо се детаљније у следећем поглављу. Наравно да има и таквих случајева, много више но што би то волели чак и најсавременији и најмодернији теоретичари књижевности. Оне конзервативне, у том смислу, нећемо ни помињати.

Ипак, уметност је, не заборавимо, поље еманципације највећег могућег плурализма и слободе. Уколико аутор, у појмању категорије креативног писања, има право на начело слободе (израза и смисла свог дела) како да то начело одузмемо читаоцу/рецепцијенту/интерпретатору?

Већ са увођењем структуралистичке мисли Фердинанда де Сосира о приповедалачком делу, цивилизација престаје да се размишља искључиво на плану наративног, већ и на плану структурирања једног литерарног дела покушава да пронађе нова значења, нове семиозе, де Сосиров „Знак“... или, колоквијално речено „код“, у коме лежи суштина једног дела. Дакле, уколико се послужимо структуралистичким методом или чак наратолошким (пост-структуралистичком), долазимо до поља на коме треба детектовати значења а то су, свакако Форма садржаја и Супстанца садржаја.

Нешто другачије појмање потребе за интерпретацијом даје нам Радован Вучковић у свом већ цитираном делу: „Писање и читање су чинови који су у сваком погледу неоспорни: цивилизација и култура не могу се замислити без њих. Међутим, интерпретација у данашњем смислу те речи и пракса која јој се приписује не спада у ту врсту категоричних појмова попут писања и читања. То би се могло закључити и на основу значења тог појма који потиче од латинске речи интерпретатио, што значи објашњење, значење, превод. Интерпрета-

ција је нешто што је придодато читању и писању као њихово накнадно тумачење, па се не мора неизоставно ни практиковати... Трећа реч која је укључена у значење интерпретације јесте превод; она казује да нешто што већ постоји треба да се преведе на други језик; а то значи и да се већ постојеће протумачи.

Према томе, интерпретација је чин који се може и не мора изводити... Мора се примењивати у случајевима када неко није довољно упућен у оно што је написано и кад није способан да разуме и потребна му је помоћ у облику накнадног објашњења. У том смислу постојање одређене сврхе јесте у сржи поступка интерпретације – то је једино оправдава... Иначе би, са гледишта обичне логике, била излишна и непотребна. Међутим, баш зато што је њено постојање проблематично, интерпретација је, више него читање, била предмет размишљања и објашњавања стручњака различитих врста. А исто тако, примењивала се у пракси, под различитим именима, још од давних дана.“

Овакво објашњење интерпретације, иако логично и елоквентно само по себи, може бити применљиво само делимично и то, поново делимично, на реалистичку прозу. Само по себи, оно подрива идеју савремене уметности уопште која тежи за већ поменом конгенијалношћу писца и читаоца/рецепцијента. Како, без категорије интерпретације – разуме се озбиљне и аргументоване интерпретације – објаснити онтологију и телеологију (сврисисходност) ликовне уметности прошлог и овог века? Да ли је савремена књижевност, будући да се и она, попут класичне, понајвише служи реализмом као стилем „одрођена“ од осталих уметности? У том случају дела Пола Клеа, Пабла Пикаса, Василија Кандинског... – једноставно ништа не ваљају, будући да се без накнадне интерпретације не могу разумети.

Послужићемо се примером који савремени читалац (медијски освешћен) можда може лакше да разуме, будући да ћемо посегнути за филмом, односно филмском причом јер је филм најпопуларнија и најприсутнија приповедалачка вештина у савременом животу. Како разумети шта је, на пример, писац филмске приче (и редитељ) Абел Ферара желео да каже у свом филму „Зли поручник“ из 1992. године, са Харвијем Кајтелом у главној улози? Сиже филмске приче је следећи: корумпирани поручник полиције, кокаиноман и алкохоличар, неко ко уместо вредности сопствене породице највише „ужива“ у друштву проститутки и дилера (које би, по правилу, требало да хапси), постаје свестан да су два хиспано-американца осумњичена за силовање опатице и крађу црквеног блага једне католичке цркве у Њујорку, а да нису криви, и, након што му се (у филмској, митопоејској реалности) јави Исус Христ лично, одлучује да им дозволи да побегну након чега (због свих својих пређашњих грехова) бива убијен.

Како да разумемо и интерпретирамо ту „отвореност“ уколико не прихватимо „отвореност форме“ и „отвореност краја“ ове филмске приче и не „интерпретирамо“ је у оквиру датих наративних координата? Наравно, у тој и таквој интерпретацији сви чланови потенцијалне експерименталне групе рецепцијената неће имати баш исто мишљење о поенти, односно о Ономе што је

писац желео да каже?, као ни о ономе Шта је, у ствари, писац (с намером или без ње) све рекао?

Ипак, и сам Радован Вучковић наводи касније у свом делу да: „У уводном поглављу познате књиге Филозофија уметности под насловом О природи уметничког дела, Иполит Тен је назначио три фактора који одређују природу уметничког дела, с убеђењем да једно уметничко дело не постоји изоловано. Шири оквир у који се уклапа одређује уметникову личност, која ствара дела јединственог стила, а једно дело је образац свих осталих и открива суштину стварачевог стила и целокупног дела. Међутим, уметник, према Тену, није усамљен, већ припада широј заједници која може бити породица, заједништво са сродним уметницима и овај оквир обележава уметника и чини његова дела блиским са делима појединаца исте припадности. И, најзад, и породица уметника којој припада уклапа се у још ширу друштвену целину која има сличан укус и припадност истом добу. Анализирати дело једног уметника или његово стваралаштво у целини значи представити сва три одлучујућа момента који утичу на природу његовог стварања.“

Дакле, интерпретација или тумачење је од посебне важности и превазилази ниво такозваног „активног читања“ о коме је било речи, већ еманира идеју да једно приповедалачко дело које је, разуме се, испунило „хоризонт очекивања“ код читаоца/рецепцијента мора и може бити другачије интерпретирано (у зависности од читаоца/рецепцијента). У, разуме се, одређеним оквирима који неће створити аналитичку анархију. Односно, интерпретативно поље у коме је могуће „уписати“ или „учитати“ било шта у било које дело. Томе ћемо посветити наредно поглавље.

Да би се нешто добило у размени вредности када је у питању интерпретација потребно је имати интерпретатора с једне и, интерпретирани објекат, с друге стране. Интерпретатор је, дакле, читалац/рецепцијент с једне а интерпретирани објекат дело, с друге стране. Мада је, у некада популарном, такозваном биографском методу, интерпретирани објекат био и сам писац. Можемо утврдити да је и данас, интерпретирани објекат често аутор, колико и дело.

Уместо закључка - бекство?

Уколико је ескапизам бег, колико је заиста бег заиста реалан у ескаписатичко-путописној прози? Уосталом, које уметничко дело може, уколико је комуникативно (и уколико је „уметничко“) заиста говорити ни о чему што тишти његовог читаоца, односно што је актуелно и рефлексивно за читаоца? Ниједно, наравно. Зачудно или не, након брижљивог анализирања дела из овог корпуса најчешће долазимо до закључка да је путопис (уколико је квалитетна уметничка проза) куд и камо ангажованији од тзв. „ангажованог романа“, односно романа са тезом. И то само из једног разлога: не може се променити оптика приповедача, његов *homo politicus*, унутарње вјерују, културолошка акумулација зато што се приповеда о новој и још увек неиспитаној територији.

Напротив, што се више одлази у географском смислу, то се биће више приближава (а не удаљава) сопственој суштини. То осећамо као писци али и као путници. Што удаљенији од сопствене куће – ближи смо себи. Зато је бег немогућ, односно он је реверзибилан. Он је повратак.

Литература:

1. Bahtin, Mihail, „Problemi poetike Dostojevskog“, Beograd 1967.
2. Vučković, Radovan, „Pisac, delo, čitalac“, Službeni glasnik, Beograd 2008.
3. Đorđić, Stojan, „Kreativno pisanje, čitanje i interpretacija“, Megatrend univerzitet, Beograd 2009.
4. Manaphes, K. A., „Die Bibliotheken Konstantinopels“, Athens 1972.

ESCAPISTIC-TRAVOLOGUE NOVEL (INVERSIBLE ESCAPE)

Summary: When it comes to travel writings, with whose certain aspects we will try to meet you in this presentation, it is necessary at the outset to make a distinction between literary and even non-literary genres with a similar prefix. Just vehement meaning of the term „travel” (and nothing less, and the term „fiction”) often leads to confusion when it comes to the topic about which we speak. The travel prose as a genre has its phenomenal emanations in journalism, and at her beletristic forms (travel report), and finally in the crypt or proto-literature (travel books of Herodotus, Gaius Julius Caesar, Marco Polo... that characterize information, scientific, historical narratives), but also, finally, in the artistic prose. And this is our case study and presentation topic.

Key words: Prose, Travelogue, Fictional, Travel-Escapist Stream, Escapism, Genres, Journey, Storytelling, Modernity, Populism

ПРЕДРАГ РАВА*
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.48:177(7)
Монографска студија
Примљен: 11.04.2015
Одобрен: 12.05.2015

УТИЦАЈ НАСИЉА У ФИЛМУ¹ НА ЉУДСКО ПОНАШАЊЕ

Сажетак: У раду се у најширем смислу проблематизује став о насиљу као наученом понашању, са посебним освртом на преглед теоријских схватања о утицају филмског садржаја на агресивност у људском понашању. Изложена је кратка хронологија приказивања насиља у периоду пре појаве филма, и у његовим почецима. Позивањем на научна сазнања, представљена је специфична природа филма и његов утицај на људску перцепцију и емотивна стања. Анализирани је процес социјализације као и испољавање наследних предиспозиција.

Кључне речи: филм, насиље, наука, људска природа, „празна плоча”, „научено понашање”

Од Алтамира до биоскопа - кратка историја филмског насиља

Историчар филма Стеван Јовичић (Јовичић 1998) у делу *Од камере обскуре до видео-филма* излаже исцрпну хронологију техничких открића који су довели до настанка савременог филма. Аутор скреће пажњу да је људска тежња за сликовитим приказивањем важних догађаја из приватног живота, живота у заједници и друштву, много старија него што се то, углавном, мисли.

Већина историчара филма, између осталих карактеристика, дефинише филм као „представу покрета”, а његов почетак види у праисторијским временима, у пећинама Алтамира у данашњој Шпанији, на цртежима животиња у покрету. Прачовек

* Predrag.rava@gmail.com

¹ Реч филм има вишеструко значење. Првобитно је означавала танак слој емулзије осетљиве на светлост (на фотографској плочи или фотографском филму) затим означава сирову или снимљену филмску траку, а најчешће се (данас) користи за остварење – производ филмске продукције, као и за означавање жанра филма и сл. (види Косановић 1997). Такође, у фармацеутској индустрији се често корист термин филм таблет. Напомена: за прецизнија и опширнија објашњења овог, али и осталих филмских појмова, користити Лексикон филмских телевизијских појмова (Бабац 1993).

је тим цртежима пре више од десет хиљада година стварао илузију кретања. Најчешће је приказивао јелене и бизоне у лову, цртајући више ногу, да прикаже фазу покрета, односно да дочара трк [Јовичић 1998: 15].

Слични цртежи и рељефи могу се пронаћи и код првих цивилизација, у сложенијој форми (Јовичић 1998). У свакој озбиљној историји проналазака који су претходили појави филма (види Ramsaye 1925), може се пронаћи приказ *камере опскуре*² (*camera obscura*) са којом су очито били упознати и Платон и Аристотел, који 340. године пре нове ере помиње округлу слику Сунца, која је добијена на зиду мрачне собе, иако је светлост продирала кроз правоугаони отвор. На сличан начин о њој сведочи и Алхазен (Ал Хазен Ибн Ал Хаитам, 965-1038) у делу *О оптици* (Јовичић 1998:19). Након низа иновација, камеру опскуру заменила је *камера луцида*³ (*camera lucida*), која се масовније користила захваљујући Роберту Хуку, док је *латерна магица*⁴ (*латерна магица*) примењена 1646. године од стране Атанасијуса Кирхера, немачког католичког свештеника и иноватора у многим научним областима.⁵ Кирхер је бојио цртеже, а како би што верније дочарао покрет на слици, понекад је примењивао крајње необичне поступке, као што је лепљење живе муве.

Оно што у контексту рада битно јесте утисак који су остављале Кирхерове пројекције „живих слика” на људе у то доба – сматране су *делом демона* (Јовичић 1998). Слично, дански математичар Томас Вангелштајн у својим мемоарима истиче да су му ђаволи били помоћници приликом извођења чуда на дворовима или вашарима пред уплашеним краљевима, племићима и сељацима. Претпоставља се да Вангелштајнов савременик, холандски научник Кристијан

² Камера опскура (*цамера опскура*) или „мрачна соба” (комора), је изум састављен од мрачне кутије - изнутра црно обејене, која на једној старни има мали отвор, а на супротној мутно стакло. Када кроз отвор продре светло, на мутном стаклу, због праволинијског простирања светлости настаје обрута слика предмета који је пред отвором. Један од потпунијих приказа камере опскуре је начинио Леонардо да Винчи 1515. године (види Јовичић 1998: 19).

³ Камера луцида (*цамера луцида*) или „светла соба” била је примењивана у сликарству, тако што је изнад хартије за цртање постављана призма обешена на бакарној жици у висини ока. Цртач је, гледајући кроз призму, могао истовремено да посматра и хартију и предмет који је цртао (Ибид: 21).

⁴ Латерна магица (*латерна магица*) или „чаробна лампа” се састоји од кутије, која на једној страни има мали отвор са постављеним сочивом. Светлост пролази кроз кутију, осветљава цртеж, а он се затим пројектује на платно које се налази испред сочива. Атанасијус Кирхер је апарат усавршио тако што је додао диск на којем је било осам цртежа, па је пројекцијом стварао фабулу, мењајући цртеже. (Ибид: 22)

⁵ Иако је Кирхер прихваћен за проналазача овог изума, принцип по ком он функционише, вероватно је много раније примењиван. „Постоје претпоставке да је латерна магица употребљавана у старом веку, а користили су је кинески, египатски и грчки свештеници приликом обреда у храмовима. Сачувани су записи о обредима у част богиње подземља Хекате који су одржавани у храму Елиозе и где се пред преплашеним верницима појављивала страшна богиња у пратњи сабласти. Пошто је храм приликом тих обреда био замрачен, у тами су се појављивале приказе из пакла, па се може претпоставити да су страшне слике пројциране уз помоћ неке врсте латерне магике” (Ибид: 22).

Хојгенс, приликом конструисања уређаја за оптичку пројекцију 1659. године, није желео да објави изум „...да не би умањио свој углед научника и био увршћен у ред опсенара који сарађују са сатаном” (Јовичић 1998: 23).

У низу научника, проналазача, уметника, али и вашарских илузиониста и мађионичара издваја се Етјен Гаспар Робертсон, мајстор латерне магике и мајстор спектакла. Робертсон је 1793. године почео са практиковањем *фантаскопа* (*phantascope*), уређаја који је био монтиран на колица, а њихово кретање је омогућавало увећање и смањење слике, чиме је она била изузетно жива и убедљива. Такође је изводио представе - *фантазмагорије* (*пхантасмагорија*), током којих би у ваздуху пројектовао слику. Скице ових пројекција често су илустровале демоне и разна митска бића, што донекле сведочи и о маркетиншким склоностима вашарских забављача који су били заинтересовани да уновче ову атракцију.

Томас А. Едисон је 1891. године изумео *кинетограф*⁶ (*kinetograph*). Међутим, он није приређивао јавне пројекције, већ је користио уређај за појединачно гледање - *кинетоскоп*⁷ (*kinetoscope*). Браћа Лимијер, Луј и Огист, француски фабриканти и проналазачи су почетком 1895. године патентирали *синематограф* (*cinematographe*), односно *кинематограф*,⁸ како се ова реч изговара у већини земаља. Иако нису произвели ниста оригинално, ништа што већ није било познато у техничком погледу, они су први задовољили све услове који дефинишу *кинематографију*⁹, а то су: фотографска анализа покрета; пројектовање покрета на екран; оживљавање фотографисаног покрета на екрану у свом првобитном облику и одигравање пред публиком (Јовичић 1998: 11). Из ових разлога се сви релевантни историчари филма (нпр. Грегор и Паталас 1973/1977) слажу да је дан рођења филма, односно кинематографије, 28. децембар 1895. године, када се у индиском салону париске „Велике кафане” (*Grand Café, Salon Indien*) одржала прва јавна пројекција филмова браће Лимијер. У том моменту се могао запазити један од првих примера „филмске агресије”, о чему сведочи поскакивање гледалаца са својих столица приликом гледања краткометражном филма - сцене *Улазак воза у станицу*. Наиме, камера је била постављена испред воза, па је деловало, док се он приближавао, да ће налетети на гледаоце и прегазити их.

⁶ Кинетограф је уређај за фотографско снимање. (Ибид: 81)

⁷ Кинетоскоп је уређај за индивидуално гледање „живих фотографија” снимљених у кинетографу. За убачени новчић се могао гледати неки од филмова из Едисонове продукције, за те прилике смештен у специјално осмишљеном кинематоскопском салону, а из чега би се могло закључити да је он добро осмислио начин на који може да поврати уложена финансиска средства, па и да додатно заради. (Ибид: 81)

⁸ Кинематограф је филмска камера, али и пројектор којим се снимљени филм може приказивати публици. (Ибид: 99)

⁹ „Кинематографија означава делатност која се заснива на проналаску браће Лимијер - кинематографу. Појмови филм и кинематографија употребљавају се у синонимском односу, иако имају различите садржаје и категорију. Кинематографија је појам који означава производњу, промет и приказивање покретних звучних слика, као основне делатности кинематографије и низ осталих делатности које непосредно или посредно служе овим делатностима, или из њих проистичу...” (Јовановић 1998: 3).

У Београду је још 6. јуна 1886. године одржана прва филмска пројекција у кафани "Златан Крст" (Косановић 1985). Уз многе документарне филмске журнале, који су већ тада имали претензију да својим садржајем информишу и едукују, 1911. године јавља се први играни филм *Живот и дело бесмртног војска Карађорђа* у режији чувеног глумца и редитеља Чича Илије Станојевића (Косановић 1985). Дело је парирало најбољим остварењима тадашњег времена и обиловало сценама насиља и крвавим детаљима из наше историје.

Дејвид Ворк Грифит, један од пионира филма, међу првима је применио „крупан план” као изузетно изражајно средство, уносећи драмску напетост и утицајући тако на развој филмске уметности уопште. Детаљи лица, ока, усана, зуба уносили су додатну напетост. Људи су у сценама препознавали себе у сличним ситуацијама, своје експресије и своја емотивна стања. Посматрали су на великом платну живот, онакав какав он и јесте. Међутим, 1915. године, Грифит је снимио филм *Рађање једне нације*, који обилује сценама насиља и расним предрасудама. За већину, тада није било контраверзно ни то што су *црнци* глумили *белци*, користећи *блекфејс* (blackface) - врсту сценске шминке. Бањелов надреалистички филм *Андалузијски пас* из 1929. године и данас изазива чуђење захваљујући невероватно смелим, контраверзним сценама. Немачки експресионисти Мурнау и Ланг, руски авангардисти, пре свих Езејнштајн, Пудовкин, Кулешов и Вертов, користили су иста изражајна средства, али и исписивали нове странице филмске граматике, бравурозним монтажним поступцима и сниматељским решењима, који су услед сцена препуних агресије и драмске напетости, могле бити протумачене као атак на онога ко први пут присуствује филмској пројекцији. Међутим, публика не само да није бојкотовала филм, већ се враћала у биоскопске сале, чекајући у редовима да купи карте.

Волт Дизни чија су филмска остварења намењена претежно млађој публици 1943. године ствара цртани филм под називом *Education for Death: The Making of a Nazi*. Упркос намери да допринесе антинацистичкој пропаганди, филм обилује сценама рата, смрти и агресије. Ранији Дизнијеви цртани филмови настали око 1930. године, садрже одређене нацистичке конотације и стереотипе, као у случају *Три прасета* из 1933. године., где се зли вук појављује обучен као јеврејски трговац. Такође, чињеница је и да се за лик Мики Мауса користио већ поменути *блекфејс*.

Евидентно је да су филмске сцене насиља биле присутне од самог почетка кинематографије, а да се мењао само концепт агресивности и стилови њеног приказивања. Иако је насиље на филму неретко перципирано као (барем делимични) узрочник насилног људског понашања, *априори* закључци на ову тему не могу се извести без анализе закономерности и механизма људске природе који детерминишу понашање и откривају порекло насиља код људске врсте.

Људска природа и насиље као научено понашање

Психолог Стивен Пинкер је у књизи *Празна плоча* (Pinker 2002/2007) направио хронологију теоријских претпоставки које су битне за дискусију на тему стеченог и наученог у људском понашању. Пинкер излаже хронологију почевши од појма *празна плоча* (*табула раса*) који се приписује Џону Локу, а по којем је људски ум у тренутку рођења налик неисписаној табlici, тако да је све што знамо потекло од чула и рефлексије¹⁰. Он је тврдио да не постоји урођено знање и да је све што знамо производ искуства. Лок је одбијао постојање одређених практичних и моралних принципа, урођене „идеје” о Богу, „идеје” о добру и злу, а супроставља се и сваком ауторитаризму који се базира на овом убеђењу. Под Локовим утицајем, али и вулгаризовањем његове теорије, касније се долазило до закључка, да је човек само производ околности у којим је одрастао и окружења у ком је васпитан.

Пинкер наводи и становиште Томаса Хобса који је човека сматрао злим по природи, тако да је решење „чврста рука,, друштвени уговор у рукама чврсте власти (Hobbes према Pinker 2002/2007). Са друге стране, Русо је тврдио да је човек по природи добар. Наиме, он помиње примордијално доба, период који описују и многи пре њега (чак и у старом веку постоје наводи о периоду „природног,, и неисквареног доба, називано примордијално, златно доба, древно доба и сл.), у којем је живео „племенити дивљак,, а доласком цивилизације се све променило (Rousseau према Pinker 2007: 24). Његова став је био утицајан вековима после, поготово у педагошким круговима, иако одавно постоје докази, да примордијални период, какав он помиње, у еволутивном развоју човека као животињске врсте, није постојао.

У последњих неколико хиљада година постојала је снажна социјална еволуција, за разлику од биолошке, што је многе навело на закључак да се култура могла мењати, независно од биолошких фактора. Сазнања из неуронауке и генетике која карактеришу савремену научну мисао, допринела су промени овакве теоријске претпоставке. Процес социјализације је свакако битна детерминанта људског понашања, која омогућава испољавање и реализацију наследних predisпозиција.

Једно од истакнутијих емпиријских истраживања, инспирисано тематиком научено - стечено, на тему утицаја филмског насиља на људско понашање, извршио је социолог Херберт Блумер у студији *Филм и понашање* (Blumer 1933). Истраживање односа између филма и понашања је обухватило око две хиљаде испитаника који су описивали своје утиске и стварна искуства после

¹⁰ „Приликом рођења људски ум је налик на „празну плочу” (*табула раса*) на којој садржај исписује чулно искуство... Искуство, међутим, постоји у два облика – као сензација (осећај) и као рефлексија. Осећај говори о стварима и процесима спољашњег света, док рефлексија говори о операцијама које се налазе у уму... „Став о постојању урођених идеја и принципа био је перципиран као неопходан за стабилност религије, морала, природног закона и друштвеног поретка, те је Локова филозофија била радикална за своје време” (Шкорић и Кишјухас 2011: 52).

одгледаног филма. Из добијених резултата закључило се да филмови имају позитивну функцију улепшавања тешких услова модерног живота, као и да су извор имитације форме понашања, маниризма, те да покрећу различита емотивна стања, па чак и опонашања сексуалних односа, али и да утичу на понашање које резултира порастом криминала и слабљење моралног стандарда (види Шкорић и Кишјухас 2012). Иако је наведено истраживање обухватало само млађу популацију, махом студенте, без формалних питања и заједничког упитника, оно је свакако пример помака у методологији истраживања ове области комуникације. Сам Блумер је био опрезан, ограђујући се од површних интерпретација.

Џон Вотсон, амерички психолог и оснивач бихевиоризма написао је рад „Психологија како је види бихевиориста„ (Watson 1913) који се сматра манифестом бихевиоризма. Тежећи да пронађе опште законе и принципе понашања, изучавајући људе и животиње у контролисаним и природно експерименталним условима, искључио је менталне склоности и отишао у крајност: „Дајте ми дванаесторо здраве, добро грађене мале дјеце и свијет изграђен према мојим упутама у којем ћу их одгојити и јамчим вам да ћу моћи узети било које од те дјеце и оспособити га да постане стручњак у било којем позиву који ја одаберем - лијечник, одвјетник, умјетник, трговац - и да, чак и просјак и лопов, без обзира на даровитост, склоност, тежње, способности, вокацију тог дјетета и расу његових предака„ (Votson према Pinker 2002/2007: 38).¹¹ Барус Скинер (Skinner 1938) се уз Вотсона сматра за оснивача бихевиоризма. Прикупио је велики број емпиријских података из многобројних експеримената, после којих је и у теорији тврдио да се може одбацити утицај менталног стања и физиологије, као детерминанте понашања (види Skinner 1938). Бихевиорална социологија се развила раних 60-тих година 20. века, а њен предмет изучавања, било је понашање дијада, мрежа или група (за разлику од психолошког бихевиоризма који се бавио индивидуама и њиховим понашањем), па самим тим и масовних медија. Никола Рот, у својој књизи *Основе социјалне психологије* (Rot 1973), помиње Алберта Бандуру и Ричарда Вотерса по којима медији (мислећи пре свега на телевизију) имају већи утицај од осталих агенаса, па и од родитеља, јер је често модел понашања, који родитељи дају, одбојан деци, а њихови вербални савети неуверљиви, нејасни. За похвалу је што су бихевиористи вршили експерименте, прикупљали емпирске доказе, имали велики број испитаника, али проблем је у самом ставу да се за човеково понашање може пронаћи једноставна формула, по којој ће се, понављањем, увек долазити до истог исхода. Код људске врсте, за разлику од неких других животињских врста, одступања у понашању су велика.

Еволуциони психолози су скептични према приступима оних који људе посматрају само као смесе обликоване властитим искуством: „На примјер, утјецајно бављење „супкултуром насиља“ (мађу осталима, Wolfgang and Ferracutti 1967) и последице масовних медија на „имитацијско насиље“ (међу оста-

¹¹ Пинкер наводи и виц на ову тему: „Шта бихевиориста каже након вођења љубави? Теби је било добро, а мени?„ (Вотсон према Пинкер 2002/2007: 38), јер према бихевиористима, само видљиво понашање треба бити изучавано.

лима Phillips 1983; Baron and Reiss 1985) мањкаво је, јер се битно ослања на нереални модел људске животиње, као пасивног примаоца културних утјецаја, а не као дјелатног тумача,, (наведено према Daly and Wilson 1989:2004).

Уколико узмемо у обзир да деца уче опонашајући, при чему највише користе чуло вида, можемо да дођемо до закључка да би филмско насиље могло да има негативне последице на њих. Морамо, ипак, поставити питање да ли се греша када се реципијенти посматрају само као пасивни примаоци свега што виде, јер чак и они најмлађи, који истина јесу погоднији за манипулацију, ситуације које опонашају, прилагођавају својим склоностима? Уколико филм представља толико моћан апарат обликовања понашања, поставља се питање због чега деца не опонашају и друге ствари које у њему виде, на шта се осврће и Орсон Велс у свом интервјуу за ББЦ (Welles 1955) у ком говори о малолетничкој деликвенцији притом истичући чињеницу да би деца у том случају починила и нека заиста изузетна дела вредна дивљења. Велс не пориче чињеницу да су деца и адолесценти склони имитацији до одређене границе, али сматра да ту границу прелазе само одређени профили личности, а не читава популација младих која је изложена насилним и хорор филмовима.

Чести су и резултати истраживања, током којег су испитаници у анкети или интервјуу, давали двосмислене одговоре. Такође, постоји мишљење по којем посматрање насиља на филму, код неких особа може чак да проузрокује ослобађање од агресивних импулса, а забележено је и да су друштвене норме утицале на неке друге субјекте да се, током и након посматраних сцена, уздрже од агресивног понашања, о чему пише и Рот (Rot 1973). Социолог Љубомир Маширевић (Mek Kvin према Маширевић 2008) помиње истраживање у ком је учествовало 1500 дечака узраста од 13 до 16 година у коме је закључено да дечаци с високим степеном излагања насиља на телевизији почине 49% више озбиљних насилних дела од оних који су у мањој мери били изложени насилним садржајима. Међутим, када су резултати још једном пажљивије погледани, установљено је да су деца с највишим степеном изложености телевизијском насиљу најмање насилна што сведочи о контрадикторности и непоузданости резултата студија спроведених у оквиру ове области. Пинкер наводи сватање Џонатана Фридмана: „Испоставило се да је само *две стотине* истраживања тражило везу између насиља у медијима и насилног понашања и да у *више од половине* та веза није пронађена. У осталим истраживањима је установљено да су корелације мале и да их се лако може објаснити другачије - на примјер, да насилна дјеца траже насилну забаву, и да акцијске сцене дјецу привремено „распале” (али не утјечу трајно на њих)” (Fridman према Pinker 2002/2007: 388; курзив у оригиналу). Фридман поставља питање, како то да Канађани и Американци гледају исти телевизијски програм, а стопа убистава им је много мања? Он тако долази до закључка да изложеност насиљу у медијима утиче мало или нимало на насилно понашање, при чему истиче да су људи чак били насилнији у вековима који су претходили филму. С тим у вези, Стивен Пинкер каже да о нашој крвавој праисторији сведоче археолошки налази као што су костури са траговима скалпирања, удараца секиром или у којима су још увек углављени врхови стрела, затим оружја као што су буздован

или томаhawk а који су бескорисни у лову али специјализовани за убијање. Дуго је порицано и да су људи икада практиковали канибализам, међутим најупечатљивији доказ је нађен у једном америчком југозападном налазишту које је старо осамсто педесет година. „Археолози су пронашли људске кости раскољене као кости животиња које се иначе једу и трагове људског миоглобина (беланчевине из мишића) на остацима грнчарије и на крају, у хрпи фосилизираног људског измета” (Pinker 2002/ 2007: 383). Узевши у обзир и да су се и припадници врсте *homo antecessor* међусобно убијали и комадали, може се закључити да насиље и људождерство сежу осамсто хиљада година у прошлост.

Потреба за независношћу и самосталношћу, када је спутана, одводи често у крајност и екстревертне и интровертне младе особе, које испољавају већу склоност ка ризику. Склоност младих ка ризику је исход природне селекције (види Rogers 1994/2004). Основана је претпоставка да нпр. адолесценти нису у потпуности свесни (мада не треба мешати свесно са рационалним) шта могу да изгубе, током или после ризичног понашања, а с обзиром да још немају потомство, брину само о својој егзистенцији, уз евентуалну дозу одговорности према родитељима. Не треба упадати у замку генерализовања, али они који спадају у овај део старостне структуре, заиста често показују насилно понашање, поготово када сматрају да се са њима неправедно поступа. Слично важи и за нежењене, растављене и удовце (види Daly and Wilson 1989/2004) па и незапослене - али старије мушкарце (упореди Gottfredson and Hirschi 1986/2004) јер како истичу еволуциони психолози, ни они наводно немају осећај ризика и шта могу да изгубе током или после ризичног понашања. Неки аутори, а међу њима и Љубомир Маширевић, тврде да филмско насиље у стварности опонашају нестабилне особе које су иначе и склоне агresiји, „психички болесне особе, којима је неопходан окидач, да би почеле да се понашају незаконито” (Маширевић 2008: 23), а тај окидач не мора увек бити одгледани филм, јер на насилно понашање неког може навести и тврдоћа столице у биоскопским салама. Склоност ка девијантном понашању, може проузроковати и нпр. алкохолизам (види Pinker 2002/2007: 466).

У вези са насиљем и кинематографијом треба напоменути и узети у обзир још један битан чинилац, а то је сам друштвени контекст у ком је аутор стварао. Лично искуство ратних дешавања или посредно искуство, криминогени амбијент, деструктивно, декадентно окружење последње деценије прошлог века, били су мотив многим редитељима да своју рефлексивност преточе у филмски формат. Зар не би било чудније да је другачије, да је нпр. 90-тих на филму било више љубавне тематике, безбрижних драмских ликова и хепиенда? До закључка да насиље на филму утиче на реално понашање, доводи нас мешање каузалности са корелацијом. Могућ је утицај неке треће варијабле, нпр. проналазак *хрома-ки* ефекта који омогућава реализацију сценографије електронским путем, без сценских кулиса и сценографских елемената у студију, као и низ других трикова, или квалитетнија сценска шминка, што је сигурно дало нове идеје ауторима научно-фантастичних и хорор филмова. Не можемо тврдити да није могло бити и случајности уколико се у време емитовања так-

вих филмова десио низ криминалних дела. Занимљиво би било поменути и оно о чему пише социолог Марко Шкорић:

[С]личан је резон као са људима који задовољство налазе у узбудљивим вожњама, по забавним парковима, гледању хорор филмова и сл. Наиме, показује се да људи „извлаче” задовољство из ситуација у којима су урођене аверзије или страхови стимулисани, али који заправо не представљају праву и реалну опасност [Шкорић 2013: 64].

Често се може чути како су данашње генерације „горе” од ранијих, како су делинквентније и деструктивније. Међутим, треба узети у обзир и чињеницу да је насиље данас више присутно у медијском садржају. Интернет, који је најмање подложен цензури, још више је олакшао приступ информацијама. Мобилна телефонија је евоулирала и пружила нове могућности интерактивне комуникације, тако да се данас неретко дешава да се насиље на улици, у школи или у породици, ствара са намером да се направи видео запис, који се потом „окачи” на интернет, а затим дистрибуира преко друштвених мрежа, очекујући популарност међу вршњацима.

Претпоставка по којој „сцене филмског насиља подсвесно утичу на понашање”, се узима здраво за готово, а да при том ни не знамо шта је уопште „подсвест”, да ли постоји, где се налази и итд. Чест је и аргумент из незнања (*ad ignorantum*) када се нпр. критикује негирање значаја *психоанализе*¹² или религијских схватања, јер наводно не можемо тврдити да тако нешто не постоји, с обзиром да мозак није довољно испитан. Такође, недоказива и неоповргљива су и Фројдова (Freud 1917/1937) тумачења, па их не морамо потпуно одбацити, али ни узимати здраво за готово и користити их као релевантне смернице и савете за одгој деце. Иако су неке од социолошких и психолошких теорија често тешко проверљиве и оповргљиве, управо се оне примењују у криминолошкој пракси. „Али најтежа последица празне плоче није то што људи криво схваћају утјецај гена, него што криво схваћају утјецај околине” (Pinker 2007: 470).

Џутит Харис је књигом *Претпоставка о природи* (Hariss 1998) изазвала контраверзе, пре свега код оног дела читалаца који су површно, а и погрешно схватили оно што је она хтела да каже. Мрзели су је и родитељи који су одједном помислили да им она одузима битно место у васпитању детета. Очекивано, критиковали су је припадници политичке деснице, јер су они породицу већ „бранили” од утицаја искварености сваке врсте и питали су се ко ће онда деци, ако не родитељи, преносити њихове „проверене” традиционалне вредности, нарочито у периоду раног развоја. Међутим, и политичка левица, није била на њеној страни, наводећи је као пример примене економије Милтона Фридмана у области друштва, по којој појединац мора преузети бригу о

¹² „Психоанализа, као и парапсихологија подразумева психонеурални дуализам, односно схватање да је ум (или душа) нематеријалан и да може да делује на тело и рецимо, узрокује психосоматске поремећаје. Овај дуализам се сукобљава са емпиријским наукама, које негирају мигућност, да иматеријални ентитети поседују каузалне моћи”. (Шкорић и Кишјухас 2012: 133).

себи (види Pinker 2002/2007). Неки родитељи су се осећали поражено пред другим факторима који утичу на одрастање њихове деце: „Молим Бога да то није истина. Престрашна ми је и сама помисао да сва та љубав којом га обасипам не значи ништа” (Pinker 2002/2007:494). Далеко од истине би била тврдња да родитељи, окружење или особе са којима је дете у блиским односима, нису битни агенси социјализације, чак би то заиста било и опасно тврдити, али у развоју детета учествују и биолошки фактори, на нечију срећу или жалост. Дешава се да сама наука у датом моменту нема одговор на нека питања, тада се појаве особе које ће то злоупотребити и одбацити оно што иначе не разумеју.

Много је примера у којима се на сличан начин напада неко уметничко остварење, заједно са његовим аутором. Можемо навести Гетеов роман *Јади младог Вертера* (Gete 1774/1963), чијег су главног драмског јунака опонашали многобројни млађи читаоци. Облачили су се као он и опонашали његове манире, а многи су се толико поистоветили са њим, да су извршили и суицид, управо као и он на крају романа. Гете је морао да измени наредно, друго издање, да прикаже сеоску идилу и како се понашају људи блиски природи, те да у поговору опомене читаоце да се не поводе за примером овог младог, трагичног литерарног лика.¹³

Књиге, чији су аутори и у приватном животу изазивали контраверзе и који су били често изопштавани из друштва, налазе се у рукама деце у основним и средњим школама, као школска лектира и то обавезна (док их нико не тера да гледају филмове). Зашто данас (на сву срећу) нема потребе за цензуром и бојазни да ће неко „подићи руку на себе”, ако прочита поменути Гетеов роман? Да ли је прошло довољно времена, па да овај роман постане безопасан? Да ли кинематографија има јачи утицај, више конзумента? Да ли ефекат филма на људски психолошки апарат још увек недовољно истражен, па је на делу неоправдана бојазан? Требало би зато испитати на који начин аудио-визуелне поруке непосредно делују на чула и да ли се информације и значења, преко филма као медија, примају другачије, од оних које добијамо преко нпр. помнутих писаних текстова.

¹³ Свестан да је оваква цензура бесмислена, Гете је свој став изразио у разговору са једним енглеским бискупом: ”Кад већ тако говорите о мом јадном „Вертеру” како би онда требало говорити против силника који једним јединим потезом пера шаљу у рат сто хиљада људи, од којих ће погинути осамдесет хиљада и који се међусобно подстичу на убиство, паљевину и пљачку. Ви хвалите Бога после таквих ужаса и певате Тедум (Тебе Бога Хвалимо)! И даље, кад Ви својим проповедима о мукама пакла страшите слабачке душе пастве, све док не погубе ум и свој кукаван живот не заврше у лудници! Или, ако Ви многим својим правоверним учењима, која су неодржива пред критиком разума, у душе Ваших хришћанских слушаца сејете погубно семе сумње, те се ове само упола снажне, а упола слабачке душе изгубе у лавиринту из кога постоји само излаз у смрт!” (Разговор са Екерманом од 13. 03.1830, Гете наведено према Милан С. Димић 1963: 133).

Природа филма и *homo filmicus*

Филм се развијао паралелно са појединим научним дисциплинама са почетка двадестог века, па је тако био предмет изучавања и добио привилегију коју је ретко која уметност имала на свом почетку¹⁴.

Теорија *Гешталта* ће се у психолошку науку увести само неколико година после проналаска кинематографа. „Још деведесетих година прошлог века, у харвардској лабораторији експерименталне психологије - догодило се и прво откриће тесне везе између филма и духа науке. Истражујући перманентно сливање и преображавање облика на оси покрета, Хуго Минстерберг нас је упутио на чињеницу да филм стреми много даље...„ (Minsterberg према Зечевић 1993: 211). Он је 1916. године, гносеолошки описао филм и увидео чињеницу у питању *стварност по себи*. Гешталт је био веома примењен од стране великог броја филмских теоретичара, препознат као користан инструмент анализе драмског садржаја, а сами гешталисти су користили филм за потребе својих испитивања. Основна теза гешталта јесте да неки догађај, искуство или акција, не може бити адекватно описан, као збир мањих независних догађаја. Приметно је да га карактерише холизам - појам који знамо и из социологије, који каже да је целина важнија од делова.

Фриц Хајдер (види Шкорић и Кишјухас 2012) је развијао *теорију атрибуције* изучавајући начине на које индивидуе приписују узроке догађаја и шта их тачно мотивише током тог процеса. Приметио је да људи имају тенденцију да приписују значења стварима и догађајима. На пример, ако нека особа падне, она углавном буде окарактерисана као неспретна. Може се рећи да на сличан начин, гледалац анализира понашања, мотиве, намере филмских актера, а неретко у филмској радњи, замишља себе. Људи често када етикетирају и окривљују друге особе имају двоструке стандарде¹⁵.

Музафер Шериф, један од оснивача социјалне психологије, је у једном експерименту изучавао понашање, друштвени конфликт између две групе дечака, како перципирају, расуђују и мисле. Тема Шерифове докторске дисертације, била је социјални утицај на перцепцију, а извео је експеримент из којег је закључио, како настаје *аутокинетички ефекат*¹⁶ и указао на то да под од-

¹⁴ Иако је филозоф Анри Бергсон (Бергсон 1896), вероватно први који је промишљао *кретање* и појам, *покрет - слика*, већина се слаже да је први филмски теоретичар, књижевник Ричото Канудо (Canudo 1911/1926). Међутим, он је 1911. године дефинисао филм као синтезу шест класичних уметности (у комбинацији са науком) и за њега осмислио назив - седма уметност. Многи сматрају да је посебност филма увидео тек Андре Базен у својој *Онтологији фотографске слике* (Базин 1945/1967). Природу филма, као нове уметности, нарочито је приказао гешталиста, теоретичар визуелних уметности Рудолф Арнхајм, пишући о онтолошкој аутентичности филма (Arnheim 1957).

¹⁵ „Честа појава процеса атрибуције је *фундаментална грешка атрибуције* - тенденција људи да пренаглашавају диспозициона или ситуациона објашњења. Другим речима, људи поседују неоправдану склоност да претпостављају да акције других људи зависе од тога каква је „врста“, особе у питању, а не од социјалних или енвиromенталних сила које на њу утичу” (Шкорић и Кишјухас 2012: 169, курзив у оригиналу).

¹⁶ „Аутокинетички ефекат је феномен човекове визуелне перцепције, према којем нпр. статична и мала тачка светлости у мрачној и празној просторији делује као да се „кре-

ређеним условима појединци у интеракцији једни са другима формулишу норме, које регулишу њихово понашање и када су међусобно одвојени. У потпуно мрачној соби, он је пројектовао малу светлу тачку на зид и након само неколико тренутака појавила се илузија код групе испитаника да се она креће (види Шкорић и Кишјухас 2012). Психолог Саломон Аш (Asch 1951) је људска бића видео као рационалне и активне тумаче својих и туђих понашања, а не као пасивна бића, која само реагују на притиске свог социјалног окружења, а *Ашова парадигма*¹⁷ до које је дошао истражујући људско понашање, конформизма и анализирање агресије међу људима, била је од користи и Стенлију Милграму (Milgram 1974/1990) док је изучавао конформизам и покорност ауторитету кроз пример нацистичких злочина. Људи се конформирају у жељи да се допадну групи или зато што верују да је група боље обавештена од њих самих.

Жан Митри је рекао: „Кретање није никада материјално, оно је увек перцептивна појава и у стварности” (Митри наведено према Петрић 1994: 122). Такође, он наглашава да је у подстицању просторно - динамичког кинестетичког осећања важнија вожња камере у дубину, него дужина кадрова, те да се тако појачава целокупан утисак стварности, у том холистичком односу целина – део. Звучни филм и покретна камера, заједно стварају јединствени осећај непознат ни једном другом медију - просторно динамичку *кинестезију*¹⁸. Владимир Петрић, у својој *Дескриптивној и кинематичкој анализи*, закључује да перцепција и искуство процеса просторног кретања на платну гледаоцу изгледају изванредно стварно и истинито (Петрић 1981). *Идентификација* је појам који је посебно анализиран, јер веома много доприноси саживљавању гледаоца са драмским ликовима, са којима се потом неретко идентификује, према који-

ће,,. Овај ефекат се највероватније појављује зато што је перцепција кретања увек релативна према некој референтној тачки. У мрачној и празној соби мало шта може да послужи као референтна тачка, због чега је кретање једне тачке заправо недефинисано. Многа „виђења” не идентификованих летећих објеката (НЛО) била су последица овог ефекта, у вези са звездама и планетама на небу, а он је добро познат и као илузија са којом имају проблема пилоти који лете ноћу” (Ибид: 185).

¹⁷Ашова парадигма је серија експеримената коју је спровео амерички психолог Соломон Аш. Учесници експеримента су били расподељени у групе са још неколико Ашових сарадника. Групи је показана картица са једном линијом, а затим још једна картица са три линије. Од учесника се захтевало да одговоре која од те три линије има исту дужину, као и прва, која им је показана. Ашови сарадници су намерно нетачно одговарали и експеримент је показао да је запањујуће велик број испитаника изузетно брзо и лако попустио под групним притиском, односно да се конформирао мишљењу групе (Ибид: 189).

¹⁸„Кинестезија омогућује јединствено кинематичко доживљавање простора и времена у филму, што постиже монтажом и њеном интеракцијом са убрзаним и успореним кретањем, изменом светла и боје, комбинацијом звука и музике...подстиче илузију да је приказ истинит и да је аутентичан са животним збивањем,, (Петрић 1993: 125). „Неопходно је указати на разлику између кинестетичког дејства везаног за кинематички доживљај филма и кинетичког дејства везаног за оптички доживљај скулптуре (нарочито у покрету), анимираног сликарства (у том смислу цртани филм је више кинематичан него кинестетичан) и пројекције слајдова,, (Ибид: 125 н1).

ма може да развије емпатију, саучествовање и у чијој драмској ситуацији препознаје себе, што доприноси том доживљавању нестварног као стварног.

Са жељом да се оснажи „колективна национална свест”, емитује се врста програма која утиче део гледалаца стекне „лично сећање” о датом историјском догађају, а којем уопште нису ни присуствовали. Тако се кроз медијску пропаганду, постиже субјективизација гледаоца. Утицајне групе су се одувек бориле за контролу медија. Владајуће класе су одувек имале своје редитеље. Као пример се често наводи *Тријумф воље* један од пропагандних филмова редитељке Лени Рифенштал из 1935. године, која је маестралним кадрирањем и коришћењем монтажних поступака, са великим умећем, сасвим сигурно многе довела до одлуке да узму чланску карту Национал-социјалистичке немачке радничке партије. Пол Лазарсфелд (Lazarsfeld *et al.* 1944) је у *Избору народа* после теренског рада (мада истражујући утицај радија) користећи панел метод (врста интервјуа) добио резултате који су му дали за право да релативизује медијски утицај у кампањи за председничке изборе 1940. године, те да су изборне поруке веома селективно примљене. Лазарсфелд је касније са Мертоном наставио да изучава утицај медија, за које је и даље сматрао да имају моћ, али не у мери и не на начин, на који се то тада, углавном, мислило.

У одређивању закономерности нове комуникације, њеног утицаја, па самим тим и негативне стране утицаја, учествовао је и Теодор Адорно (Adorno 1970) који у *Теорији естетике* каже да су разлог пасивности становништва, популарна култура и лака забава доступна путем масовних медија, а издваја се критиком форме, саме производње, а не садржаја производа. Он је у праву када каже да је модерна технологија предуслов масовне културе, али чини се да је занемарио чињеницу, да се њени прапочеци могу тражити још у античким светковинама и амфитеатрима. Седамдесетих година, радове о филму објављује и Абрахам Мол и у њима се супроставља једносмерности у правцу реализатор - порука - примаоц, те тврди да гледаоц бира информације и њихове изворе. За њега је анализа садржаја неизоставно анализа носиоца садржаја (Мол према Радичевић 1997).

Говорећи о илузији стварности филмски критичар Душан Стојановић је рекао: „Задржавајући Мунитићеве термине устврдио бих како ”уметничка истина” није ништа друго до дијалектичка синтеза „истине по гледаоцу”, „истине по аутору” и „истине по медијуму”, јер настаје из додира прве и треће, која је опет настала као резултанта сусрета друге и особина медијума. Немогуће је заиста да филмски простор видимо изван сопственог (што значи и перцептивног) искуства...” (Мунитић наведено према Стојановић 1993: 171). Очито и Ранко Мунитић сматра да је *филм стварност по себи*.

Требало би напоменути да су поменути аутори, с обзиром на период у којем су живели, углавном говорили о филму који се гледа у биоскопу. Између гледања филма преко телевизијског екрана и одласка у биоскоп, углавном су бирали другу опцију. У међувремену се појавила и трећа могућност - гледање преко рачунара, а у свакој од наведених варијанти, утисак је релативно различит.

Канадски комуниколог и филозоф Маршал Маклуан је посматрао сваки медиј као проширење неког човековог органа (такво размишљање је постојало и међу неким старим филозофима). По њему, без медија, наша чула су у равнотежи, а медиј једно чуло истиче, појачава, па у том стању, човек жели да ту непријатност савлада и зато мења понашање. С тим у вези, каже: „...јер медији као проширење нашег тела и нервног система, чине свет биохемијских узајамних утицаја, који стално морају да теже равнотежи, ако се појаве нова проширења” (Makluan, наведено према Радичевић 1997: 184).

Како би пластичније представио начин на који људи реагују према медијима, осмислио је поделу на ”вруће” и „хладне” медије (McLuhan 1964). Према тој подели, први имају висок степен одређености, пружају више материјала, захтевају релативно пасивну публику, интензивно ангажују само чуло вида. Други емитују поруке нижег степена одређености, траже интензивно учешће публике, доживљавалац сам допуњује поруке, ангажују више чула. Филм је тако у првој групи, где су још: фонетско писмо, типографска штампа, фотографија, радио итд. Неки од медија у другој групи су: телевизија, цртани филм (поготово у боји), телефон. Ова подела помало збуњује, чини се парадоксано да је нпр. телевизија у другој групи? То је могуће, јер по њему „температура” медија не долази од броја чула које закупља него од ступња интензитета. Слика на телевизији заиста не закупља као слика у филму. Удубљеност и унесеност, одсутност рационалности и објективност, ослабљен однос са стварношћу, чини да филмски гледаоц буде пасивни рецепијент. Међутим, важно је нагласити да је у току стална еволуција коришћења медија, па се „температура” мења - ни телевизија није оно што је била на свом почетку, а тако можемо рећи, да и филм, иако „врућ” када се приказује на телевизији, постаје садржај хладнијег медија. Маклуан је направио још једну важну поделу - по доминацији медија, он дели људску историју у три епохе: *епоху пре алфабета*, *епоху алфабета и штампе* и *епоху електронских медија*.

Усмени говор је био најважнији у првој епохи, ухо приоритетан орган. Племенски човек је живео у акустичном простору, оком изграђеном и ограниченом. Човек је био спонтанији, лакше је испољавао емоције, страсти. Нико није знао приметно више или мање него други, што значи да је било мало индивидуалности и специјализовања, што је, сматра он, дошло тек са појавом ”цивилизованог,, западног човека. Затим је фонетски алфabet донео промене - око за ухо. За читање је потребно само око, оно је тад доминирало. Писани знаци представљају гласове, а не више као хиреоглифи и идеограми - предмете. „Он (алфabetски човек), почиње да мисли на једнообразан и линеаран начин; он почиње да категориса и класификује податке...постаје равнодушан и безосећајан...схизофренија и отуђење су можда неизбежне последице фонетског алфабета”¹⁹ (Makluan наведено према Радичевић 1997:186).

¹⁹ Алфabet је по Маклуану, проузроковао и поделу човечанства на социјалне класе и националне државе - појаву национализма, убрзао реформацију, потпомогао науку и развитаку индустрије. Проналаском штампе, поменуте промене су радикализоване. Маклуан и означава ново доба као *Гутенбергова галаксија* (McLuhan 1962).

Доба електричних медија почиње проналском телеграфа, а наставља се радиом, телефоном итд. Овај акустичан аудио-визуелни простор утиче на наш целокупни нервни систем и емоције. Временом филм и телевизија почињу да доминирају. Маршал „пророкује” да ће свет постати *глобално село*, а људи више повезани, међузависни, проживљавајући заједничке патње. Није више могуће играти улогу дистанцираног, узвишеног, алфabetског западног човека - створен је *суперцивилизовани, суб-примитивни човек!* (McLuhan 1962). Примећује да се прималац информације пасивизира, јер се обиље информација претвара у сензацију ока и уха, а мање ума.²⁰ Са тим у вези, Љубомир Радичевић каже: „Основни квалитет човека сутрашњице без сумње ће бити његова способност да врши селекцију, да прима само потребне поруке, а да се од осталих одбрани. Баш као што и памћење може да буде дефинисано као начин заборављања, тако и комуникација може да буде вештина изолације, да би се човек бавио самим собом” (Радичевић 1997: 166). Радичевић каже да се између општила и средстава за производњу, са једне стране, и структуре друштвених односа, са друге стране, одвија једна стална, променљива и танана дијалектика. Друштвени човек не би могао ни да функционише без помоћи културно условљених структура и појмова који су му језиком пренети.

Осим што се издвајао по оригиналним претпоставкама, Маклуан је долазио и у сукоб са неким о својих савременика. Није се слагао са мишљењем теоретичара мас медија, Вилбура Шрама (Schramm 1949), који сматра да је свеједно који је медиј у питању, да је важна само масовност комуниције, а по чему филм и телевизија предњаче. Долази и у сукоб са неким социолозима, који акценат стављају на садржај информације из медија, док он сматра да није толико битна садржина, важан је сам медиј. Зато му је страна идеја да се према садржају, општила могу употребити у неке негативне штетне сврхе. Електронски медији се издвајају, јер пружају (пре)више информација, ствари се доживљавају, сировије, чулно. Оно што се њему замера, је својевсни хипердетерминизам, пренаглашавање идентификације примаоца са комуникатором, што отвара могућност манипулације, у мери у којој то није реално. Свакако да деловање средстава масовних медија не можемо одвојити од деловања других посредних фактора и утицаја који се испољавају у току усвајања садржаја који је усмерен ка гледаоцу. Такви посредници су: предиспозиције појединаца, селективни процеси, ниво фрустрација, породично порекло, едукативни ниво, а као варијабле се издвајају - пол, старост, интелигенција, друштвени односи, навике и друго.

²⁰ Ричард Хубел истиче важност чула вида, јер како каже, од 98 % нашег знања које стичемо преко очију и ушију, отприлике 90 % је стечено гледањем, што пружа филму и телевизији тако сугестивну моћ (Хубел према Радичевић 1997). Такав вид комуникације је непосреднији, јачи, утицајнији.

Литература:

1. Adorno, T. V. (1970/1979). *Estetička teorija*. Beograd: Nolit.
2. Arheim, R. (1954/1974): *Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press plus.
3. Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure on the modification and distortion of judgments. In: H. Guetzkow (ed.), *Groups, leadership and men*. Pittsburgh: Carnegie Press, pp. 177–190.
4. Babac, M. i dr., ur (1993), *Leksikon filmskih i televizijskih pojmova I*, Beograd: Naučna knjiga, Univerzitet umetnosti u Beogradu.
5. Bazen, A. (1945/1967). *Šta je film? I Ontologija i jezik*. Beograd, Institut za film, Biblioteka: Umetnost ekrana: 4.
6. Bergson, H. (1912/2004). *Matter and Memory* 2004. MacMillan edition. Dover Publications.
7. Blumer, H. (1933). *Movies and Conduct*. New York: Macmillan & Company.
8. Canudo, R. (1911/1988). *Birth of a Sixth Art*. In: Abel, Richard, (ed). *French Film Theory and Criticism*. Princeton U P. pp, 58-65.
9. Daly, M. and M. Wilson. (1989/2004) „Zločin i sukob: evolucijsko-psihološka perspektiva ubojstva”, *Evolucija društvenosti*, priredili Josip Hrgović i Darko Polšek. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 223-273.
10. Daly, M. and M. Wilson. (1990) „Killing the Competition.” *Human Nature* 1: 83-109.
11. Frojd, S. (1917/1937). *Uvod u psihoanalizu*. Beograd: Kosmos.
12. Gete, J. V. (1774/1963). *Jadi mladog Vertera*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
13. Gregor, U. and E. Patalas. (1973/1977). *Istorija filmske umetnosti*. Beograd: Institut za film.
14. Harris, J. R. (1998). *The Nurture Assumption: Why children turn out the way they do*. New York, London, Toronto Sydney: The Free Press.
15. Hirschi, T. and M. R. Gottfredson. (1986) „The Distinction between Crime and Criminality. In: Timothy F. Hartnagel and Robert A. Silverman (ed). New Brunswick, Nj.: Transaction.
16. Jovanović, S. (1988). *Osnovi filmske produkcije*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
17. Jovičić, S (1998). *Od kamere opskure do video - filma*. Kragujevac: Prizma; Beograd: Centar film.
18. Kosanović, D. (1985). *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1896-1918*. Beograd: Institut za film.
19. Kosanović, D. (1997). *Osnovi organizacije filmske proizvodnje*. Beograd: Dunav film.
20. Lazarsfeld, P. F., Berelson B. and H. Gaudet. (1944). *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press
21. Maširević, Lj. (2008). *Film i nasilje*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”.
22. McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
23. McLuhan, M. (1964). *Understanding media : the extensions of man*. New York: McGraw-Hill.

24. Milgram, S. (1974/1990). *Poslušnost autoritetu*. Beograd: Nolit.
25. Münsterberg, H. (1916/1970). *The Film: a Psychological Study*, New York: Dover
26. Petrić, V. (1993). *Antologija jugoslovenske teorije filma*, priredio Dušan Stojanović. Beograd: Prosveta Koprodukcija, str. 118 – 127.
27. Petrić, V. (1981). „Deskriptivna i kinematička analiza”, Beograd: Flimske sveske, broj 2, sveska XIII.
28. Pinker, S. (2007). *Prazna ploča: Moderno proricanje ljudske sudbine*. Zagreb: Algoritam.
29. Škorić, M. i A. Kišjuhas. (2011). *Socijalne teorije*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
30. Škorić, M. i A. Kišjuhas. (2012). *Klasične sociološke teorije*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
31. Škorić, M. (2013). *Socijalna antropologija*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
32. Ramsaye, T. (1926). *A million and one nights; a history of the motion picture*. New York: Simon and Schuster.
33. Radičević, Lj. (1997). *Istorija, struktura i teorije televizije*. Beograd: Dunav film.
34. Rogers, A. R. (1994) „Evolution of Time Preference by Natural Selection.” *American Economic Review* vol. 84, issue 3, pages 460-81.
35. Rot, N. (1973). *Osnovi socijalne psihologije: socijalizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije.
36. Stojanović, D. (1993). *Antologija jugoslovenske teorije filma*. Beograd: Prosveta Koprodukcija, str. 171.
37. Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20, 158-177.
38. Welles, O. (1955). *Press Conference*, Beavan, J., preuzeto 18.08.2014. sa:
39. <http://www.bbc.co.uk/programmes/p00nwlw4>
40. Zečević, B. (1993). *Antologija jugoslovenske teorije filma*, priredio Dušan Stojanović. Beograd: Prosveta Koprodukcija, str. 210 – 220.

THE INFLUENCE OF FILM VIOLENCE ON HUMAN BEHAVIOR

Summary: This research problematizes in the broadest sense the view on violence as a learned behavior, with special reference to the review of theoretical ideas about the influence of film content on aggressiveness in human behavior. It also exposes a short chronology of showing violence in the period before the appearance of the film and during the film's beginnings. Referring to scientific knowledge, the specific nature of the film is represented, as well as its impact on human perception and emotional states. The work analyzes the process of socialization and the expression of genetic predispositions.

Key words: film, violence, science, human nature, "blank slate", "learned behavior"

V

ДРУШТВО , ДЕМОГРАФИЈА , УРБАНИТЕТ

ЈОВАНА ШКОРИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.74:37BOURDIEU

Монографска студија

Примљен: 10.05.2015

Одобрен: 07.06.2015

БУРДИЈЕОВА АНАЛИЗА ПОЉА И КАПИТАЛА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ СОЦИОЛОГИЈЕ СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА

Сажетак: У раду се анализирају кључни појмови Бурдијеове социологије који су врло важни елементи социологије свакодневног живота – поље и хабитус, али такође и његова схватања друштвене неједнакости. Како бисмо објаснили ове феномене потребно је да их поставимо у адекватни интелектуални контекст. Зато је главни акценат овог рада на образовању и школама које је Бурдије видео као конзервативне силе које (ре)продукују неједнакости. Такође врло важни појмови су културни капитал, зато што је овај облик капитала постао једна од основа свих неједнакости у друштву и животни стилови који су блиско повезани са вертикалном друштвеном стратификацијом.

Кључне речи: Пјер Бурдије, поље, хабитус, културни капитал, образовање, животни стилови, свакодневни живот

Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu, 1930-2002) се често сматра за једног од најистакнутијих друштвених теоретичара двадесетог века (Jenkins 1992; Spasić 2004; Grenfell 2008b; Lamont 2012; Lizardo 2012) и његова дела обухватају широк распон специјализованих подручја, првенствено социологију образовања, стилове живота, културу и уметност, методологију итд., али такође прелазе границе социологије ка социјалној антропологији, лингвистици и филозофији, као и педагогији, психологији и историји (Jenkins 1992). Њега је стога незахвално дефинисати на основу дисциплине којом се бавио, тако да неки аутори сматрају да је био најутицајнији и најоригиналнији француски социолог након Диркема, водећи савремени теоретичар и емпиријски истраживач изузетно широких интересовања (нпр. Calhoun 2003). Пружио је огроман допринос модерној социологији објашњењем значајних теоријских питања, али је и својим емпиријским истраживањима увидео везе између спољашњих и унутрашњих елеманата друштвеног живота. Дакле, он се од осталих мислилаца своје гене-

* skoricjovana@yahoo.com

рације разликовао отвореношћу ка емпиријском проверавању, али је исто тако са њима делио екстремни скептицизам у погледу структура формалне демократије за које је веровао да функционишу тако што маскирају наследно преношење привилегија, допуштајући да се успех неких и неуспех преосталих показује као (невин) процес селекције према заслуги (Grenfell 2008).

Написао је (као аутор или коаутор) преко 35 књига и 400 радова, а међу најзначајнијим студијама су и *Наследници: француски студенти и култура* (*Les héritiers: les étudiants et la culture*, 1964), *Дистинкција: друштвена критика суђења* (*La distinction: critique sociale du jugement*, 1979), која представља емпиријски засновану критику Кантове естетике, *Шта значи причати: економија лингвистичких размена* (*Ce que parler veut dire: l'économie des échanges linguistiques*, 1982), *Номо Academicus* (1984), *Државно племство* (*La noblesse d'État*, 1989), *Репродукција: елементи за теорију образовног система* (*La Reproduction: Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, 1970; на енглески језик преведена као *Reproduction in Education, Society and Culture*), која иницира низ радова о томе како образовање доприноси репродукцији друштвене неједнакости и тако доприноси одржавању поретка, итд. Дакле, Пјер Бурдије је један од незаобилазних аутора и у антропологији образовања (Jenkins 1992; Grenfell 2008b), а ову студију (Bourdieu and Passeron 1970/1990) Међународна социолошка асоцијација је на основу анкете међу члановима 1997. године прогласила за шесто најзначајније дело из друштвених наука у 20. веку (Calhoun 2003).

Потребно је поменути и књиге *Правила уметности* (*Les règles de l'art*, 1992) и *Беда света* (*La misère du monde*, 1993), чији поднаслов гласи: „Друштвена патња у савременом друштву”. У питању је обимна студија чији је Бурдије главни уредник, а која садржи серију објашњења друштвене беде у француском друштву. Ова књига је постала бестселер помоћу којег је Бурдије привукао и знатну медијску пажњу. Његова перспектива у вези са социологијом најбоље је изражена у студији која је на енглеском језику приређена као *Позив на рефлексивну социологију* (*An Invitation to Reflexive Sociology*, 1992), а његови есеји о језику приређени су у студији *Језик и симболичка моћ* (*Language and Symbolic Power*, 1991).

Поље и капитал као елементи свакодневног живота

Поље је кључна просторна метафора у Бурдијеовој социологији (Bourdieu 1969, 1993a, 1996), а како би се разумео овај концепт потребно је да се помену и други аутори који су о њему писали. Сматра се да ова теорија води порекло из физичких наука, јер постоји више различитих поља у природи, а најпознатији модел теорије поља вероватно је класични електромагнетизам.¹

¹ Електромагнетна сила је једна од четири фундаменталне интеракције у природи и описује се преко електромагнетних поља. У питању је интеракција која је одговорна за готово све феномене са којима се сусрећемо у свакодневном животу осим гравитације (која је заправо такође фундаментална интеракција, уз слабу и јаку интеракцију).

Мартин нуди пет карактеристика теорија поља које важе и за природне и за друштвене науке (Martin 2003: 4):

- (1) Она покушава да објасни промене у стањима неких елемената (нпр. статичко поље индукује кретање наелектрисаних честица), али не мора да се позива на промене у стањима других елемената (тј. „узроке“).
- (2) Ове промене у стању укључују интеракцију између поља и постојећих стања елемената (нпр. честица позитивног набоја креће се у једном, а честица негативног у другом смеру).
- (3) Елементи имају одређене атрибуте који их чине подложним ефекту поља (нпр. честице се разликују у степену и наелектрисују).
- (4) Поље без елемената представља само потенцијал за стварање силе, без неке постојеће силе.
- (5) Само поље је организовано и диференцијално. Другим речима, у било којој позицији поље је вектор потенцијалне силе и ти вектори нису ни идентични, нити су насумично дистрибуирани.

Оваква концепција поља није у складу са схватањем каузалности која је распрострањена у друштвеним наукама. Међутим, теорија поља у друштвеним наукама омогућава да објаснимо, рецимо, Диркемово убеђење (Dirkem 1963) да постоји „нешто више” у смислу друштвене целине која продире у људе. Овде се мисли на идеју да је целина нешто више од збира делова, односно да је друштво „нешто више” од скупа појединаца који га сачињавају. Дакле, ова теорија није без ограничења (јер увек остаје питање шта је то „нешто” што није до краја јасно формулисано), али може да буде од велике користи за друштвене науке. О томе најбоље сведоче социјалнопсихолошка теорија која се повезује са Левином (Lewin 1943) и Бурдијеова теорија поља која је повезана са доминацијом или стратификацијом.

Када је о теорији поља реч, она се појавила у психологији са гештALT теоријама које су наглашавале значај ширег перцептивног поља приликом разумевања индивидуалних чулних утисака, односно повезаност целине и саставних делова. Најпознатији представници били су Вертхајмер, Кофка и Келер. Ипак, Левинова теорија је извршила највећи утицај у друштвеним наукама када се ради о теорији поља, а његово објашњење поља било је под утицајем гештALT теорије. Најпознатија је његова теза да понашање треба дефинисати као функцију личности и окружења, с тим што је окружење функција личности, а личност функција окружења. Ово објашњење је непотребно закомпликовано, што карактерише бројне теорије у друштвеним наукама, иако је допринос Левина у томе што су психолози након његових формулација престали да размишљају о организму у теоријској изолацији (Martin 2003). Битно је истаћи да се Бурдије у својим ранијим радовима позивао на Левина, али у суштини није се пуно бавио повезивањем својих идеја са осталим теоретичарима поља.

Према мишљењу Бурдијеа, поље дефинише структуру друштвене позорнице у свакодневном животу (Bourdieu 1985). Да би се схватила интеракција између људи или да би се објаснио неки догађај или друштвени феномен у свакодневним активностима није довољно посматрати само оно што је речено или што се догодило, него је неопходно размотрити друштвено поље у којем

се интеракције, трансакције и догађаји дешавају. Зато се поља могу схватити и као друштвени простори организовани око специфичних врста или комбинација капитала. Формално би се та анализа могла схватити као анализа институција, али Бурдије сматра да је концепт поља супериоран концепту институције, и то из два разлога. Прво, институције имплицирају консензуалну концепцију друштва, док концепт поља полази од друштвеног конфликта и борбе, и друго, он концептом поља жели да обухвати и оне појаве које нису институционализоване и које немају посве јасне границе (Bourdieu 1993a). Дакле, када је о пољу реч, оно увек наводи на историчан, емпиријски приступ, промишљање изнова у сваком појединачном случају (Spasić 2004).

Бурдије теорију поља схвата и као својеврсну социјалну топологију (Bourdieu 1985), али која се може разложити на неколико домена који могу да се анализирају као аналитички одвојени, иако су повезани и налазе се у истом друштвеном простору. У његовој социологији поље се мењало, тако да је понекад наглашавао читаво друштвено поље које се може редукovati на димензије економског, културног, друштвеног и симболичког капитала, а понекад се подударе са уобичајеним поделмама акције на домене стварности, као што су спорт и уметност (нпр. Bourdieu 2011). Такође, битно је нагласити да поље није мртав простор, односно скуп празних положаја, него поље игре у свакодневном животу које постоји само ако у њега улазе играчи који верују у улог и активно настоје да га поврате и увећају (Bourdieu and Wacquant 1992).

Бурдије (Bourdieu 1990) поља концептуализује и на следећи начин:

- а) Она су арене борбе око вредних ресурса, то јест око различитих врста капитала. Према томе, поља има онолико колико има форми капитала. Међутим, она су и поља борбе око дефиниције онога што се сматра вредним, тако да су у питању и арене борбе за легитимност, односно за право на монопол над „симболичким насилијем”. То је посебно видљиво у интелектуалном пољу (нпр. уметничком или научном), где се идеје и стилови брзо мењају.
- б) Поља су структурирани простори доминантних и подређених положаја, заснованих на типу и количини капитала. Положај у пољу одређен је неједнаком дистрибуцијом релевантних капитала, а не личним способностима људи на тим положајима. Борбе које се воде унутар њега воде се око монопола на легитимно насиље (специфични ауторитет), што подразумева конзервацију или субверзију структуре дистрибуције капитала.
- ц) Између актера који су укључени у поље увек постоји неслагање, на пример између доминантних и подређених, етаблираних и придошлица, засновано на заједничком прећутном прихватању одређених фундаменталних интереса који одређују место појединца унутар поља. То је докса – прећутно слагање око вредности улога.²
- д) Поља су структурирана на основу властите унутрашње логике, несводиве на околину.

Бурдије је под утицајем структурализма поље концептуализовао и као структурирани простор испуњен различитим положајима, односно као хије-

² Докса представља Бурдијеов термин за свакодневно, уобичајено и не-свесно разумевање света и нашег места у свету, односно за перцепцију која свет узима здраво за готово и која обликује нашу активну свест.

пархију повлашћених и подређених, утемељену на неједнакој дистрибуцији у различитим областима – на пример економија (материјално богатство), друштвени односи (престиж), култура (образовна звања) итд. (Bourdieu 2011). Он сматра да је свакодневни живот организован преко ових поља, од којих свако има своја правила која се не могу преносити на друга поља. На пример, у пољу уметности најважнији је културни капитал, али исти критеријуми који су на делу у уметности нису једнако релевантни за поље потрошње, где је најважнији економски капитал. Такође, количина и тип капитала који појединци поседују детерминишу њихов релативни положај унутар поља – у пољу образовања студенти који долазе из виших класа имају другачије форме капитала, због чега се налазе на вишем и више вреднованом положају од студената нижег класног положаја. Из тих разлога поље карактерише непрекидна борба за побољшање сопственог положаја, али и за (ре)дефинисање легитимних акција у његовом оквиру. Оно је, дакле, концепт који означава локални друштвени свет у којем су „уграђени” актери који у оквиру поља усмеравају своје акције (Sallaz and Zavisca).

Свако поље поседује одређену кохерентност која је динамичка, јер се у њима одвија борба за дефиницију „легитимних принципа поделе поља” (Bourdieu 1985: 734). То се може представити сликовито преко спорта, где није битно само ко ће победити у некој партији или мечу, већ која врста одређеног спорта ће доминирати пољем у будућности. Бурдије је ову теорију покушао ближе да објасне користећи метафору са фудбалским пољем.

Када је фудбалско поље представљено у визуелној форми, онда је то квадрат са унутрашњим поделама и са спољашњом границом, са постављеним позицијама обележеним на претходно одређеним местима. Игра има одређена правила која играчи новајлије морају да науче, заједно са основним вештинама када почињу да играју. Оно шта играчи могу, као и куда могу да се крећу за време игре зависи од њихових позиција у пољу. Као што смо видели, Бурдије је расправљао о друштвеном животу као о игри. . . . Он наводи да се, баш као и у фудбалу, друштвено поље састоји од позиција које заузимају друштвени агенси (људи или институције) и оно што се деси на/у пољу отуда је ограничено. Стога постоје границе онога шта се сме урадити, као и онога шта се не сме радити у одређеном пољу (Thomson 2008: 68-69).

Бурдије наглашава да „тежње у пољу не одређују ни идеологија ни свесно донесена стратегија, већ хабитус, односно културно несвесно, то јест матрица диспозиција која афективно организује перцепције” (Bourdieu 1969: 182).³ Поље се састоји од динамичне и комплексне мреже објективних односа и позиција у свакодневном животу, међутим, битно је нагласити да је свако поље делимично аутономно у односу на остала поља. Оно такође представља и

³ Општеприхваћена дефиниција хабитуса углавном се фокусира на аспекте људског понашања и разумевања који нису експлицитни или који су мање свесни. Дакле, Бурдије помоћу овог појма жели да објасни како се репродукују правилности наметнуте објективним условима и претходним субјективним искуствима, при чему хабитус врши улогу „оператора” који практично успоставља однос између два система (објективне структуре и структурираних диспозиција).

систем објективних сила, смештен у образац са особеном гравитацијом, више је од агрегата архаичних делања, али мање од резултата координираног плана. У пољу се одвија непрекидна конкуренција и борба међу актерима, који покушавају да очувају или унапреде свој положај примењујући различите стратегије, у складу са својим хабитусом. Улози у борбама унутар поља јесу количина и врсте капитала, њихови разменски течајеви, као и границе самог поља (Spasić 2004: 290).

Битно је истаћи и важност успостављања правила која дефинишу легитимне принципе у пољу. У овом контексту Бурдије помиње и симболичку снагу, јер сматра да преко ових принципа доминантне групе желе да наметну дефиницију друштвеног света који највише одговара њиховим интересима. Такође је значајно напоменути како предмодерна друштва нису имала поља по себи, зато што су се све акције догађале у једном друштвеном простору, док савремена друштва карактерише мноштво различитих поља у различитим доменама живота (Sallaz and Zavisca 2007).

Бурдије је посебну пажњу посветио истраживању културног поља, које се може дефинисати као „серија институција, правила, ритуала, конвенција, титула и слично, које конституишу објективну хијерархију и које производе одређене дискурсе и активности” (Webb, Schirato and Danaher 2002: 21). Међутим, њега такође конституише и конфликт који настаје када групе или индивидуе покушавају да утврде шта конституише капитал унутар тог поља и како га треба дистрибуирати. Дакле, Бурдијеово разумевање концепта културног поља је флуидно и динамичко, а не статичко, и састоји се не само од институција и правила, већ и од интеракција између институција, правила и пракси. Веома значајно место у оваквој концепцији поља заузима и поље моћи које означава „односе сила који владају између друштвених положаја који њиховим актерима гарантују неки облик друштвене силе или капитала, тако да су у стању да уђу у борбе око монопола на моћ, међу којима борбе око дефиниције легитимног облика моћи чине кључну димензију” (Bourdieu and Wacquant 1992: 229). Бурдије сматра да управо симболичке борбе између погледа на свет и њихових групних носилаца дефинишу друштвени простор у којем људи граде свој живот. Ти животи неупитно укључују симболичке сукобе у свакодневици, првенствено у облику симболичког насиља надређених над подређенима – у образовању, односима на радном месту, у породици, друштвеним организацијама итд. (Spasić 2004: 288).

Важно је размотрити и одређене критике у вези са саставним деловима поља у Бурдијеовом истраживачком програму. Једна од њих јесте питање граница поља које често нису јасно одређене, тако да велики број поља ствара одређене конфузије. Једна од „најупорнијих” критика јесте и недостатак промене у пољима, зато што се углавном наглашавају репродуктивни аспекти, а занемарују се промене (Thomson 2008). Међутим, Бурдијеов концепт поља представља несумњиво комплексну теорију која се појављује у разноврсним студијама и која је инспирација многим ауторима у најразличитијим областима, како социологије тако и других наука. О значају ове теорије сведочи и чињеница да се већина његових каснијих текстова бавила одређеним истраживањима поља – на пример, образовањем, културом, телевизијом, књижевношћу, науком, стамбеним простором, бирократијом итд. (Grenfell 2008b).

Како поље и капитал представљају међузависне концепте који су значајни за изучавање свакодневног живота, неопходно је одређење и тумачење концепта капитала. Капитал представља сложен концепт који би било незахвално обухватити једном дефиницијом, јер су се многи аутори бавили проучавањем овог појма и стога му се приписују разноврсна значења, међутим, идеја да је његова суштина инвестирање ресурса у сврху стварања профита садржана је у свим теоријама капитала. Када је о социолозима реч, немогуће је заобићи Карла Маркса, јер његова анализа капитализма представља једно од најизузетнијих и најоригиналнијих достигнућа у историји мисли о друштву. Он је конструисао теоријску анализу која се бавила пореклом капитализма, његовом историјском стабилношћу и неминовношћу његовог краха. Капитал се у овој теорији јавља као друштвени однос (Marx 1933)⁴. Међутим, у овом раду неће бити детаљније изложена његова теорија, али је свакако потребно поменути јер Бурдијеове формулације капитала подсећају на Марксову теорију вредности.

Када је о Бурдијеу реч, анализа различитих форми капитала и динамике конверзије међу њима један је од најоригиналнијих и најзначајнијих делова његове теорије. Он описује специфичне врсте ресурса акумулираних од стране оних који су победници такмичења у различитим пољима, као и општије форме капитала (пре свега престиж и новац) које омогућавају транслације из једног поља у друго. Стога, постоје два начина за конверзију капитала из једне форме у другу. Један представља интергенерацијску репродукцију капитала, а то је ситуација када богати појединци настоје да њихова деца уписују добре универзитете (који су обично приватни и скупи), што представља конверзију новца у културни капитал (образовно звање). На овај начин капитал се преноси и потенцијално се опет може претворити у економску форму. Други, и много непосреднији начин конверзије капитала, односи се на ситуације када нпр. успешан спортиста свој успех у овом пољу претвара у новац тако што прихвата да рекламира неке производе или отвара мали бизнис, попут ресторана, чијем пословању доприноси његов статус спортске звезде (Bourdieu 1986). Другим речима, и успешни адвокати и успешни књижевници покушавају да претворе своје успехе у боље стандарде живота и боље прилике за своју децу, а да би ово било могуће они морају да конвертују капитал специфичан за своје поље у неке друге форме капитала (Calhoun 2003).

Капитал је акумулирани рад (у свом материјализованом облику) који, када га присвајају актери или групе актера, омогућава присвајање друштвене енергије у облику оствареног или живог рада (Grenfell 2008). Међутим, у Бурдијеовим публикацијама можемо наћи и одређење капитала као свих добара (материјалних и симболичких) која се приказују као ретка и достојна да им се тежи у датој друштвеној формацији (Bourdieu 2011), али неретко се дефинишу и као ефективно расположиви ресурси и моћ (Bourdieu 1986).

⁴ Овом приликом довољно је само поменути Марксову теорију јер Бурдијеове формулације капитала подсећају на ову класичну формулацију теорије вредности.

У раду „Облици капитала” (Bourdieu 1986) он говори о три основна типа капитала који се преплићу у свакодневним човековим активностима:

економски капитал, који се одмах и директно може конвертовати у новац и може да буде институционализован у облику власничких права; културни капитал, који је конвертибилан под одређеним условима у економски капитал и може да буде институционализован у форми образовних квалификација; затим социјални капитал који је сачињен од друштвених обавеза („веза”), и он такође у одређеним условима може да се конвертује у економски капитал, социјални капитал може да буде институционализован и у облику племићке титуле. Овим типовима треба додати и симболички капитал, што је облик који попримају сва три типа капитала када се перципирају и признају као легитимни. Капитал (или моћ), постаје симболички капитал, то јест капитал с посебном симболичком учинковитошћу једино када није спознат у својој произвољној истини као капитал и признат као легитиман (Bourdieu 1986: 247, курзив у оригиналу).

Када је о социјалном капиталу реч, он је вишеструко важан за социологију и у суштини представља очекивану добит или корист остварену путем друштвених веза, контаката и кооперације између појединаца и група. Без обзира на то што постоје различите дефиниције овог концепта њима је заједничка идеја према којој друштвене везе и друштвене мреже имају одређену вредност која може да утиче на продуктивност појединаца и група (Calhoun 2003). Поред Бурдијеа, Колман и Патнам су најцитиранији аутори који су расправљали о овом појму (види нпр. Lin 2001).

Колман је социјални капитал дефинисао као скуп ресурса који су саставни део породичних односа и друштвене организације заједнице, а који су корисни за когнитивни или друштвени развој детета или младе особе (Coleman 1988). Он је истраживао утицај социјалног капитала на генерисање људског капитала, тј. образовно постигнуће деце, и на основу тог обимног истраживања школског система пронашао је емпиријски концепт своје друштвене теорије образовања. С друге стране, Патнам инсистира на томе да њега чине друштвени односи који доприносе кооперацији и координацији целог друштва. Дакле: „Социјални капитал чине везе међу појединцима – друштвене мреже и норме узајамности и поверења које из њих настају” (Putnam 2000: 19). Он такође сматра да социјални капитал побољшава организацију друштва преко реализације (подржавања или олакшавања) координираних ангажмана.

Док Бурдије сматра да социјални капитал иде заједно са осталим капиталима, и по правилу га у највећим количинама има највиша класа, у пракси то не мора да буде правило, јер нпр. неки појединци захваљујући социјалном капиталу успевају оно што иначе (можда) не би успели, тако да социјални капитал служи и као нека допуна осталим капиталима, нарочито културном капиталу (Spasić 2013). Бурдије помиње и друге врсте капитала, али оне нису од круцијалног значаја за овај рад. Највише се бавио културним капиталом, о којем ће првенствено и бити речи, али када узмемо у обзир његова разматрања поља и капитала евидентно је да се они не могу раздвојити, јер је одређена врста капитала оно што делује у датом пољу, а границе поља одређене су границом простирања дејства тог капитала (Spasić 2004).

Културни капитал као ре-креатор друштвене неједнакости

Културни капитал представља сву нефинансијску друштвену имовину која може да буде образовна или интелектуална и која може да утиче на повећање друштвене мобилности. У социологији, овај појам је први формулисао управо Бурдије, који сматра да се он понаша као друштвени однос унутар система размене и да самим тим може да обухвата било који тип добра, без обзира на то да ли су она материјална или симболичка (Bourdieu 1986). Он тврди да културни капитал представља и очекивану добит или корист остварену нееконским средствима. Овај термин такође означава и форме знања, вештина и предности које појединац поседује у вези са престижом, због чега заузима одређено место на лествицама вертикалне стратификације, дакле појединцима пружа одређени друштвени статус (Bourdieu 1993a).

Бурдије сматра да ова врста капитала може да се јави у три облика:

- (1) у облику дуготрајних карактеристика ума и тела које се стичу радом на себи, тачније сопственим усавршавањем (нпр. интелект, физички изглед итд.),
- (2) у објективизованом стању, тј. у облику културних добара (слике, књиге, речници, инструменти, машине итд.) и
- (3) у институционализованом (нпр. образовне квалификације итд.) (Thomson 2008).

Бурдије наглашава да у савременим развијеним друштвима културни капитал све више постаје нова основа друштвене неједнакости (Bourdieu 2011). У овом процесу кључна је улога образовног система који контролише расподелу статуса и привилегија и преноси друштвене неједнакости на нове генерације. Бурдије је посветио знатну количину времена и интелектуалног напора анализи образовања кроз истраживања школа и универзитета, желећи да покаже друштвено (ре)продуктивне ефекте формалног образовања (Swartz 1997). Наиме, он је био изузетно критички настројен када је реч о дефинисању функција званичних образовних институција, а памтиће се по ставу да школа са својом идеологијом (природне) „даровитости” и урођених „склоности” легитимише циркуларну репродукцију друштвених и школских хијерархија боље него што су то чиниле политичке религије (Bourdieu and Passeron 1970/1990).

Једна од његових најпознатијих теза јесте да је школа конзервативна сила, али то не значи да је она пасивни инструмент за репродукцију хабитуса који је стечен у породици и који објективно потврђује доминантни културни код друштва. Бурдије инсистира на томе да школа ипак има моћ да обликује свест мимо породице – истиче да школа игнорише хабитус деце из класа које нису доминантне и да је тај механизам примаран узрок слабијег похађања школе од стране деце родитеља који не припадају доминантној класи. Основни задатак школе стога је да омогући ученицима да схвате природу друштвеног и материјалног света и да делају тако да постигну индивидуалне и колективне циљеве који им дају разлог за акцију (Nash 1990). Бурдије је желео да покаже како је интелигенција у нарочито повољним положајима да успостави правила, тачније одређене идеологије којима би (о)правдала неједнакост у друштву (Spasić 2013: 40).

У овом контексту он посебну пажњу посвећује и културној репродукцији, која се односи на начине на које школе заједно са другим друштвеним институцијама помажу у перманентном одржавању друштвених и економских неједнакости из генерације у генерацију. Овај концепт нашу пажњу усмерава на средства путем којих школе кроз скривени наставни план (курикулум) утичу на усвајање система вредности, ставова и навика, што би значило да школе појачавају варијације културних вредности и погледа на свет (Bourdieu 1993a). Дакле, Бурдије надметање за (културни) капитал унутар поља објашњава преко репродукције и трансформације. Људи у великој мери прилагођавају своја очекивања с обзиром на то у коликој мери поседују одређени капитал који могу да стекну у свакодневним активностима, а са друге стране су образовањем, друштвеним везама, класним позицијама итд. ограничени својим местом у пољу. Последица тога јесте да људи са најмање капитала имају и најмање амбиција и да бивају „задовољни” својим местом и на тај начин се одвија репродукција симболичке доминације (Bourdieu 1991). Наравно, постоје изузеци, јер се неки људи „коцкају” капиталом како би побољшали своју позицију унутар поља. На пример, просечан професор може да почне да пише колумну у веома цењеном листу и да одједном стекне капитал (у виду познатости у јавности) особе чије мишљење је битно и слично, а нису ретки ни случајеви сиромашних породица које своје ресурсе усмере у образовање једног детета како би постигли сличну трансформацију (у овом случају мисли се на промену класне позиције).

Међутим, Бурдије сматра да је ово „коцкање” углавном осуђено на неуспех управо због хабитуса. Сиромашна емигрантска породица може да жели да образује једно или више деце, али хабитус саме деце их дисквалификује у односу на успех, у смислу што ће та деца увек давати сигнале у свему што раде, да нису прикладна за више образовање, а поред тога и она сама ће то схватити и мање или више очекиваће свој неуспех (ова констатација је слична Мертоновом самообистињујућем пророчанству – види Merton 1948). У том смислу Бурдије истиче да друштвене игре нису поштене, без обзира на то што не морају да буду унапред „намештене” (Webb, Schirato and Danaher 2002). Дакле, успех у образовном систему зависи од претходно стеченог културног капитала који је готово неизбежно у корелацији са симболичким и/или економским. Када је пример школе у питању, често се поставља питање да ли је Бурдије претерао када је направио посве оштру границу између деце из доминантних класа и деце из потчињених класа, сматрајући да деца из богатих породица имају све могуће погодности, док деца из радничких класа у школама виде непријатељско окружење, свет одвојен од њихових породица и заједница. Да ли је то заиста у пракси (увек) тако или се он у свом примеру позива на француско школство у свом времену? Такође, да ли то онда значи да културни капитал може да се пренесе посредством хабитуса?

Чак и да претпоставимо да је тако, образовни систем не функционише као мотор друштвене трансформације. Друштвена репродукција је по мишљењу Бурдијеа загарантована, али не би се сви аутори сложили са том тврдњом. Једна од најранијих критика потиче из истраживања британског друштва, где

се објашњава како је у двадесетом веку у британском образовању постојала образовна мобилност, насупрот тврдњама Бурдијеа. Анкетирани су појединци који су похађали средњу школу, а међу њима је било и оних чији родитељи су били високо образовани, као и појединци чији родитељи нису имали никакво или су имали веома оскудно образовање. Резултати су на крају показали да нема знатне разлике између ових група, што би значило да образовање родитеља не мора нужно да утиче на образовање деце (види Goldthorpe 2007). Закључак је да школе „раде” много више од пуке репродукције културног капитала – оне га такође и стварају. Поред тога што одржавају циклус привилегија нуде и могућност за стицање културног капитала у оним домаћинствима у којима он није обезбеђен у прошлости. Такође, идеја да је породица једини или чак главни локус преноса културног капитала у савременом свету је неодржива. Једино шта може да спасе Бурдијеову теорију друштвене репродукције јесте да се она разуме у релативном смислу, односно да се има у виду релативна вероватноћа у којој мери различите класе постижу различите нивое образовног успеха, позиција на послу и слично, што значи да све остаје у оквирима вероватноће (Goldthorpe 2007).

Као што је представљено, Бурдије тврди да је улога образовања друштвена функција елиминације нижих класа које не припадају доминантној култури. Дакле, у пракси је образовање служило репродукцији друштвене елите, рефлектујући идеју „селекције најбољих” (Bourdieu 2011). Према томе, Бурдије спада у марксистичке (конфликтне) критичаре образовања јер је, као што је већ речено, оно оруђе репродукције друштвене неједнакости. Теоретичари критичких теорија доводе у питање тврдње о томе како образовни систем функционише по меритократским нацелима и пружа истинску једнакост шанси, као и то да је његова основна улога преношење вредности и норми које владају у целом друштву, а не вредности и норми владајуће елите или класе. Бурдије посматра школу и као државни инструмент који на софистициране начине репродукује класне и социјалне неједнакости и тако доприноси одржавању поретка. По његовом мишљењу репродукција друштвене неједнакости у школи зависи од природе школског културног модела који, заправо, мобилише један хабитус близак хабитусу доминантних класа (Bourdieu and Passeron 1970/1990). Стога, иако образовни систем делује као креативан и селективан, оно што он заправо подстиче јесте одржање малобројне елите (Bourdieu 2011). Бурдије је демонстрирао и да они који су имали користи од система школовања јесу они који су већ имали друштвене и економске предности, тако да је школу критиковао и као институцију кроз коју било које дете не може да оствари напредак (Bourdieu 1988).

Када је о марксистичкој критици образовања реч, неопходно је поменути и Паола Фреиреа, који је заједно са Бурдијеом најпознатији марксистички критичар образовања. Он је и оснивач критичке педагогије под којом је подразумевао много ширу активност од оне на коју се обично односи појам „педагогија”. Критичка педагогија подразумева стално преиспитивање услова и околности сопствене егзистенције у свету и активан рад на томе да се она побољша (Freire 2005). Ова теорија инспирише Бурдијеа, који је у критичкој педагогији

видео излаз из поражавајуће ситуације у којој се налазило образовање, тачније целокупно школство (Bourdieu and Passeron 1970/1990). Дакле, он се залаже за посвећенију улогу интелектуалаца и сматрао је да је кључно да наставници буду представљени као јавни интелектуалци који ће се укључити у сталне критике свих врста злоупотребе моћи и ауторитета и који ће радити у корист читаве нације, а не у корист парцијалних интереса. Интелектуалци према његовом мишљењу треба да представљају савест друштва, насупрот подстицању неједнакости.

Бурдијеов рад у сфери образовања био је изузетно утицајан у социологији, у чему се посебно истичу његове анализе образовне структуре које доприносе анализама улоге образовања у репродукцији друштвене неједнакости. Међутим, евидентно је да постоје и многе критике упућене на рачун ових идеја, нарочито када је у питању истраживање друштвених неједнакости (Swartz 1997). Наиме, значај његових анализа друштвене стратификације остаје ограничен, док је утицај на емпиријска истраживања највећи у областима као што су социологија културе и уметности.

Бурдијеова разматрања процеса образовања као дела репродукције културних и друштвених норми било је релативно вредносно неутрално, међутим, када је у питању анализа конкретних образовних институција у Француској, као што смо видели, његов допринос је много више критички оријентисан. Он је тежио да открије скривене стране (француског) образовног система, демистификујући класно лицемерје које стоји иза реторике меритократије и друштвеног напретка (Bourdieu and Passeron 1970/1990).

Поље и капитал као градитељи стилова живота

Стилови живота су систематски производи хабитуса, поља и капитала, који опажени у њиховим међусобним односима према обрасцима хабитуса постају системи друштвено квалификованих знакова (Bourdieu 2011). Појам „животног стила” у социологији има уже значење које означава стилове живљења појединих статусних група (Weber 1968). Бурдије сматра да слични стил имају појединци који имају исти или сличан хабитус, а поље и капитал су елементи који даље обликују наше животе. Дакле, исте стилове живота имају припадници истих друштвених класа (Bourdieu 2011). Зато Бурдије класу користи у најмање два значења – једно је у марковском смислу друштвене формације, а друго је више веберовско и представља класу као социолошки конструкт са препознатљивим (сличним или истим) својствима (Spasić 2013). Он се слаже са Веберовом концепцијом друштвених класа, према којој је чине особе које имају сличне могућности за достизање друштвених положаја, за прибављање добара и услуга, као и сличне стилове живота. Другим речима, класа је у старту једним делом одређена статусом, односно животним стилем стратума којем појединац припада. За Вебера, класе су статистичке агрегације, а не истинске друштвене групе, јер је друштвено понашање класно оријентисано у мери у којој појединци стичу положаје, добра, услуге и користе их из индиви-

дуалистичке, а не групне перспективе (Weber 1968). „Бурдије је сматрао да 'класа на папиру' (друштвена група споља одређена низом објективних одлика) постаје реална класа тек када почне да живи, осим у оку спољашњег посматрача, такође изнутра, у самодоживљавању својих припадника, као и у особеном скупу поступака, пракси, навика и избора (Spasić 2013: 33)”. Бурдијеово питање стога јесте како системи друштвене хијерархије опстају и репродукују се из генерације у генерацију? Односно, шта је то што изнова производи разлике међу људима? Главног „кривца” видео је у читавом симболичком „раду” – од културних дешавања, преко одевања, уметничког укуса, понашања на улици све до језика на којем се људи споразумевају. Дакле, појединци имају одређене стилове живота на основу свог порекла, формалног образовања, професионалне припадности и слично.

Стилови живота су систематски производи хабитуса, поља и капитала, који опажени у њиховим међусобним односима према обрасцима хабитуса постају системи друштвено квалификованих знакова (Bourdieu 2011). Појам „животног стила” у социологији има уже значење које означава стилове живљења појединих статусних група (Weber 1968). Бурдије сматра да слични стил имају појединци који имају исти или сличан хабитус, а поље и капитал су елементи који даље обликују наше животе. Дакле, исте стилове живота имају припадници истих друштвених класа (Bourdieu 2011). Зато Бурдије класу користи у најмање два значења – једно је у марковском смислу друштвене формације, а друго је више веберовско и представља класу као социолошки конструкт са препознатљивим (сличним или истим) својствима (Spasić 2013). Он се слаже са Веберовом концепцијом друштвених класа, према којој је чине особе које имају сличне могућности за достизање друштвених положаја, за прибављање добара и услуга, као и сличне стилове живота. Другим речима, класа је у старту једним делом одређена статусом, односно животним стилем стратума којем појединац припада. За Вебера, класе су статистичке агрегације, а не истинске друштвене групе, јер је друштвено понашање класно оријентисано у мери у којој појединци стичу положаје, добра, услуге и користе их из индивидуалистичке, а не групне перспективе (Weber 1968). „Бурдије је сматрао да 'класа на папиру' (друштвена група споља одређена низом објективних одлика) постаје реална класа тек када почне да живи, осим у оку спољашњег посматрача, такође изнутра, у самодоживљавању својих припадника, као и у особеном скупу поступака, пракси, навика и избора (Spasić 2013: 33)”. Бурдијеово питање стога јесте како системи друштвене хијерархије опстају и репродукују се из генерације у генерацију? Односно, шта је то што изнова производи разлике међу људима? Главног „кривца” видео је у читавом симболичком „раду” – од културних дешавања, преко одевања, уметничког укуса, понашања на улици све до језика на којем се људи споразумевају. Дакле, појединци имају одређене стилове живота на основу свог порекла, формалног образовања, професионалне припадности и слично.

Иако неке од својих идеја Бурдије дугује Веберу, у литератури се то ретко запажа. Њега је надахнуло и Веберово одређење сталежа, на основу чега анализира животне стилове. Према мишљењу Бурдијеа, чланови исте друш-

твене класе по дефиницији деле структурно сличне позиције унутар друштва, а самим тим и слична искуства као и друштвене односе (Grenfell 2008). Како би разумели овакво схватање стилова живота потребно је знати да је темељна категорија у којој се хабитус показује укус.

Укус, тј. склоност и тежња ка присвајању (материјалном или симболичком) једне одређене класе јесте она генеричка формула која стоји у основи стила живота, јединствена целина онога чему човек даје предност при избору и што га разликује од других, а што исказује, према специфичној логици сваког симболичког подскупа – намештај, одећа, говор или хепис тела (Bourdieu 2004: 135).⁵

Битно је истаћи и да укус није урођена категорија, већ се ствара под одређеним друштвеним условима утемељеним у хабитусу одређене друштвене групе који представља несвесну основу стилова живота. Он је стога друштвено детерминисана категорија – једноставно речено, оно што конзумирамо укључује нас у одређене групе, а исто тако искључује нас из других. Једну класу не уједињују толико колективна свест и идеологија колико приврженост одређеним укусима и антиукусима, симпатијама и аверзијама (Bourdieu 2011). Из тога следи да шта год да конзумирамо, било да се ради о храни, сликама, музици или моди, ми се укључујемо у комплексан систем социјалне диференцијације, дискриминације и представљања.

Различитим позицијама у друштвеном пољу одговарају животни стилови, системи диференцијалних одступања који су симболички „превод” објективних, егзистенцијалних разлика. Бурдије приказује како кроз културни капитал доминантне друштвене групе намећу свој укус као природан и општеважећи, стварајући разлику између себе и других, обично нижих група (Bourdieu 2011). Он прати испољавање стилова живота и кроз исхрану, јер је храна архетип културног добра, затим кроз бригу о телу, спорт, телесно држање, културно знање и пракса, уређење куће итд. На основу тих пракси прави три идеална типа живота.

а) Буржоаски стил, који се означава као „осећај дистинкције” и обухвата крупну буржоазију и интелектуалце. Идеја „укуса” је буржоаска идеја јер самом својом дефиницијом имплицира слободу и могућност избора, тако да због прикривања друштвених утицаја на формирање укуса буржоаска стратегија прибегава „натурализацији” – ставу да је укус урођена ствар, што води класном расизму.

б) Укус средњих класа се означава као „културна добра воља”, јер су средње класе често жртве алодоксије, односно прихватања легитимности до-

⁵ *Hexis* се јавља код Аристотела као једна од десет основних категорија, тачније као категорија поседовања или стања, али и као термин који означава трајни начин биствовања и односа према сопственом телу. Он покрива мноштво значења –истовремено је и својство и каквоћа, држање тела и нарав, а означава и нешто што је стечено, али трајно уграђено у виду сталних диспозиција, тако да делује као да је урођен (Bourdieu 1999: 246). У питању је важан појам у Аристотеловој филозофији, а неки аутори сматрају да је најадекватнији превод „диспозиција” или чак „активно стање”, јер се тиме указује да нису у питању пасивне, већ активне диспозиције (Kenny 2004).

минантне културе уз одсуство средстава за њено присвајање. Овај укус и даље задржава осећај дистинкције и конституише се као супротност вулгарности нижих класа.

ц) Радништво и сељаштво живе животом који је „избор нужног”. Жеља за дистинкцијом је овде грех јер је нереална – солидарност и изједначавање су предуслов опстанка, што резултира санкционисање. Пракса је средишњи појам Бурдијеове социологије јер то је оно што људи раде у свом практичном, нетеоретском одношењу према свету, за шта постоји и формула која описује резултат интеракције хабитуса и поља – хабитус $\times$ капитал + поље = пракса” (Bourdieu 1985: 725).

Бурдије стилове живота највише обрађује у књизи *Дистинкција* (Bourdieu 2011), где је главна тема анализа улоге симболичке моћи у репродукцији капиталистичких друштвених формација. У питању је критика есенцијалистичких теорија културне апропријације (укуса) и културне производње (креативности), односно свих идеја о апсолутним, универзалним културним вредностима, а нарочито интелигенције и идеологија интелектуалне и културне аутономије у односу на економске и политичке детерминанте које је иста та интелигенција конструисала како би одбранила своје материјалне и симболичке интересе (Garnham 2011: 424). Зато се ова Бурдијеова теорија не сме посматрати као део културних студија и социологије културе и знања, односно у питању је шира теорија. Он социологију види као науку о друштвеним условима који детерминишу људске праксе, тако да је социологија симболичке моћи наука о друштвеним условима који детерминишу интелектуалну праксу. „Дистинкција означава диференцирање, повлачење границе према другима у своју корист: на тај начин да се себи (и/или својој групи) припише супериорност” (Spasić 2013: 41). Али не на начин хвалисања, јер је битна одлика дистинкције неупадљивост, дакле код ње се не сме видети намера да неко жели да се прикаже као супериоран, већ то треба да делује као случајност.

Што се тиче доприноса Дистинкције социологији свакодневног живота јесте очигледна диференцијација унутар појмова као што су „свакодневица”, „здрав разум”, „докса” итд. Овим појмовима Бурдије објашњава супротстављање „једне” свакодневице, „другим” свакодневицама, где се успоставља својеврсна „хијерахија свакодневице” у којој свакодневни живот неких људи има предност над свакодневним животом других људи (Spasić 2004: 302-303).

Људске праксе у свакодневним активностима дефинишу како хабитус, тако и поље и капитал. Како ће људи доживљавати себе и свет око себе повезано је са количином капитала, али битну улогу игра и припадништво одређеном пољу или потпољу. Хабитус је оно што чини да су све праксе једног агенса (или групе агенаса који су производ сличних услова) истовремено систематичне, утолико што су производ истоветних (или међусобно заменивих) образаца и систематски различите од пракси које чине неки други стил живота (Bourdieu 2004: 132). У зависности од поља којем припада појединац мења се и његов поглед на свет. На пример, „поглед на свет једног старог мајстора столара, начин на који он управља својим буџетом, својим временом или својим

телом, његова употреба језика и његов избор одеће, сигурно се разликује од начина на који то ради неки менаџер или инжењер” (Burdije 2004: 135).

Бурдије такође пише и о укусима у сликарству и музици, врстама хране и пића које људи конзумирају, начинима на које забављају пријатеље, спортовима које гледају или којима се баве, врсти шминке коју користе, као и политикама или јавним темама о којима расправљају или које сматрају важним. Сви ови феномени производи су нечијег положаја у друштвеној структури и служе репродукцији те структуре у времену. Људи инсистирају на дистинкцији у многим културним пољима, укључујући ту и пиће које пију (Фанту или Роса воду), аутомобил који возе (Рено или Ауди), места која посећују (Дизниленд или француску ривијеру) и томе слично. Односи дистинкције или поделе објективно су укореењени у овим производима, а реактивирају се у културним праксама које се одвијају у најразличитијим пољима (Bourdieu 2011).

Када је реч о уметничком укусу, он је такође омеђен количином присутног капитала и заправо указује на то како се елитна висока класа драстично разликује од средње, а затим и од радничке, у погледу врсте уметности која се сматра лепом. Ниже друштвене класе инсистирају на независним стандардима лепоте оријентисаним ка садржају (нпр. залазак сунца, цвет руже итд.), што елита одбацује као сентиментално, преферирајући слике са формалном естетиком, чак и ако је садржај уметничког дела обичан или ружан (нпр. фотографија испуцаних, запуштених и избораних шака). Ове две естетике имају хијерархијски карактер пошто укус елите надгледа стандарде лепог, због чега је увек неколико корака испред укуса нижих друштвених класа. Из тих разлога, чак и када ниже класе прихвате стандарде виших класа (нпр. апстрактну уметност), елита ће почети да прихвата сентиментални кич или поп арт, као индикатор ироничног дистанцирања од онога што је раније имало статус високе уметности, а што почињу да прихватају ниже класе. Другим речима, особа која одабере да купи клавир различита је од особе која купује хармонику, пошто је овај избор (клавир) вредан дистинкције, док се други избор (хармоника) сматра вулгарним. Ове различитости често су имплицитно повезане са капиталом. На пример, они који поседују велику количину економског капитала (индустријалци и бизнисмени) теже пословним ручковима, страним аутомобилима, аукцијама, викендицама, тенису, скијању на води итд. Поседници велике количине културног капитала (свештеници, уметници, учитељи) теже авангардним фестивалима, страним језицима, шаху, планинарењу итд. Они који поседују мало и економског и културног капитала (квалификовани, полуквалификовани, неквалификовани) теже фудбалу, кромпиру, „обичном” црном вину, гледању спорта, јавним плесовима итд. (Bourdieu 2011: 128-9).

Уметнички укус је само једна илустрација класне борбе која се одвија на имплицитан начин у свакој области културе и у свим пољима. Ова форма борбе је посебно „подмукла” зато што изгледа као да превазилази баналне нивое економске доминације и организоване моћи. Наиме, естетика више класе се неретко самосвесно удаљава од пуког новца и материјалних ствари – као да уметнички предмети не захтевају изузетна материјална улагања, не само у погледу њихове куповине, већ и формалног образовања неопходног за њихово

разумевање. Елите прихватају ове стандарде на догматски начин и без само-критике зато што делује као да ови стандарди негирају или превазилазе уобичајену класну стратификацију. Упркос овој заблуди друштвене границе се одржавају на аутоматски начин зато што појединци сматрају да особе са другачијим уметничким укусами нису довољно вредне за интеракцију (јер се не забављају на исти начин). Интересантно је да ове особе себе могу сматрати веома либералним или чак радикалним у погледу сопственог укуса, али њихов укус веома снажно репродукује класну структуру.

Бурдијеов значај

Пјер Бурдије је био један од водећих француских интелектуалаца (Calhoun 2003; Grenfell 2008b) који је током каријере инсистирао на значају промоције социологије као науке, уз комбиновање емпиријских истраживања са теоријом, одбацивао је чисту теорију којој недостаје емпиријско утемељење, а исто тако је одбацивао и чисти емпиризам који се изводи у теоријском вакууму. Када је преминуо био је једна од најистакнутијих јавних личности у Француској, упамћен по критици глобалног неолиберализма и наметању онога што је сматрао "америчким моделом", односно смањивања јавног финансирања државних институција и ослободно тржиште у областима као што су образовање, култура, социјална заштита итд. У Француској, интелектуалци неретко представљају славне личности и Бурдије је био један од њих, али је он сам током читаве каријере ово презирао и оспоравао. Доводио је у питање легитимност „тоталних интелектуалаца” (као што је то био нпр. Жан-Пол Сартр) који имају мишљење о свакој теми и који су редовни гости по телевизијским емисијама. На критички начин се ругао популарном представљају научног знања као да је у питању популарна музика, а критиковао је и моћ академица који контролишу постављања на универзитетима и институтима (Calhoun 2003).

Његови радови о проблемима високог школства у Француској утицали су на студентске протесте 1960-их година, али он сам није био активно укључен у ова дешавања. Његов приступ политици био је оријентисан ка интервенцији путем стварања новог знања, надајући се да ће оно помоћи у демистификацији начина на који институције функционишу, откривајући границе уобичајеним оправдањима за компетитивну дистрибуцију прилика у структури организационе и академске моћи. Ови ставови о образовном систему рефлектовали су разочарани идеализам особе која се дубоко посветила истраживањима и научном знању, као и особе која се уздигла из провинцијске анонимности у важну, али и оспоравану фигуру јавног интелектуалног живота (Bourdieu 1988). С тим у вези, себе је упоредио са човеком који је веровао у одређени религијски позив, али је затим открио да је његова црква искварена. Сопствену разочараност сматрао је неповратном, али желео је да оствари рационалну контролу над емоцијама које је осећао и да, уместо аутодеструктивне озлојеђености, понуди боље разумевање тема које су га интересовале и да евентуално допринесе позитивној промени.

Иако су образовне институције биле централне за Бурдијеова интересовања, његова разочараност и његове критичке анализе имале су много шире последице. Све институције модерности, укључујући ту и капиталистичко тржиште и саму државу, склоне су да обећају много више него што могу да испуне. Ове институције себе представљају као да раде у јавном интересу, али заправо репродукују друштвене неједнакости, односно, док себе представљају као агенсе слободе оне су организације утемељене на друштвеној моћи (Lamont 2012). Оне подстичу посвећеност код појединаца који желе да живе богатим и слободнијим животима, али их по правилу разочарају границама које намећу и насиљем које употребљавају. Најбољи начин за решавање ових проблема за Бурдијеа је био покушај да разуме друштвени свет око себе, да схвати дубље истине, као и да доведе у питање легитимност пракси путем којих друштвена моћ мистификује саму себе. На овај начин, могуће је критиковати митове и обмане модерности, просветитељства и цивилизације, а не трансформисати се у непријатеља оних нада и обећања које модерност нуди.

На крају каријере се бавио и концептом глобализације, наводећи да је у питању дескриптивни концепт који се односи на светско ширење финансијских шпекулација и тржишног капитализма, али и нормативни концепт који истиче идеју да је глобални капитализам неминован и природан (Calhoun 2003). У друштвеној стварности маскираној митом о глобализацији доносиоци одлука заправо елиминишу многе прогресивне системе благостања и социјалне политике и Бурдије је мислио да се на овај начин укидају неке од најважнијих функција државе као што је социјална заштита грађана и идеологију неолиберализма је интерпретирао као нову доксу путем које се заштита грађана укида у име слободног тржишта и глобалне конкуренције. Што се тиче социологије свакодневног живота, Бурдијеов допринос је свакако огroman. Он преко својих кључних појмова хабитуса, поља, праксе и капитала, уводи свакодневно људско деловање у фокус социологије. Искрпна анализа поменутих појмова јасно указује на немогућност озбиљнијих истраживања уколико се занемари свакодневни живот (Spasić 2004).

Бурдијеова социологија је свесно постављена као отворена, те нема много смисла указивати на њене недостатке и недовршености, међутим, може се указати на тачке неслагања око којих су недоумице највеће. „Упркос одбацивању критика за детерминизам и игнорисање индивидуалности, њему се ипак може замерити склоност ка затварању простора за појединачну особеност и слободу, затим, он у својој концепцији не оставља много простора за независни допринос гофмановског „интерактивног поретка” као домена по себи. Он дакле, занемарује специфична обележја конкретне ситуације која не следе ни из структуралних ресурса, а ни из хабитуса појединаца” (Spasić 2004: 314-315). Бурдијеу такође замерају што је ове концепте примењивао искључиво на француско друштво, а честе су биле и опаске да није био толико оригиналан аутор као што се то обично претпоставља (наводи се да је био под огромним утицајем Моса и Гофмана, које није увек формално цитирао). Затим, тврди се да упркос исказаној жељи није превазишао дихотомију субјективизма и објективизма, те да је својом анализом ових оријентација само допринео њиховом

оснаживању и међусобној супротстављености. Његова социологија је интелептирана и као прикривени марксизам, заоденут у специфичну социологију културе (Calhoun 2003). Упркос свим критикама, Бурдије је спадао у круг научника који су за собом оставили велики број изванредних публикација које су касније надахнуле велики број теоретичара из најразличитијих области, тако да се његов утицај није осећао само у научним круговима, већ и у широј јавности, о чему сведочи и чињеница да су његова дела неретко достигала саме врхове на листама најпродаванијих књига, а тиражи од преко 100000 примерака јасан су показатељ снаге утицаја ових текстова (Jenkins 1992).

Литература:

1. Bourdieu, P. (1969). Intellectual field and creative project. *Social Science Information* 8: 189–219.
2. Bourdieu, P. (1985). The social space and the genesis of groups. *Theory and Society* 14: 723–44.
3. Bourdieu, P. (1986). Forms of capital. In: J. G. Richardson (ed.), *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, pp. 241–258.
4. Bourdieu, P. (1988). *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press.
5. Bourdieu, P. (1990). In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology. Stanford: Stanford University Press.
6. Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
7. Bourdieu, P. (1993a). The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature. New York: Columbia University Press.
8. Bourdieu, P. (1996). Physical space, social space and habitus. Oslo: Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi.
9. Bourdieu, P. (2011). *Distinkcija: društvena kritika suđenja*. Zagreb: Antibarbarus.
10. Bourdieu, P. and J. Passeron (1970/1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.
11. Bourdieu, P. and L. Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
12. Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
13. Burdije, P. (2004). Habitus i prostor stilova života. *Kultura* 109-112 (1): 131-170.
14. Calhoun, C. (2003). Pierre Bourdieu. In: G. Ritzer (ed.), *The Blackwell Companion to Major Contemporary Social Theorists*. Malden: Blackwell Publishing, pp. 274-309.
15. Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*. 94 (1): 95-120.
16. Dirken, E. (1963). Pravila sociološke metode. Beograd: Savremena škola.
17. Freire, P. (2005). *Pedagogy of the Oppressed*. London and New York: Penguin Books.
18. Garnham, N. (2011). Extended review: Bourdieu's *Distinction*. *The Sociological Review* 34 (2): 423-433.
19. Grenfell, M. (2008b). Biography of Bourdieu. In: M. Grenfell 2008a, pp. 11-25.
20. Jenkins, R. (1992). *Pierre Bourdieu: Key Sociologists*. London and New York: Routledge.
21. Kenny, A. (2004). *A New History of Western Philosophy*, Volume I: Ancient Philosophy. Oxford: Clarendon Press.

22. Lamont, M. (2012). How has Bourdieu been good to think with? The case of the United States. *Sociological Forum* 27 (1): 228-237.
23. Lewin, K. (1943). Defining the 'field at a given time'. *Psychological Review* 50 (3): 292-310.
24. Lin, N. (2001). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. New York: Cambridge University Press.
25. Lizardo, O. (2012). The three phases of Bourdieu's U.S. reception: Comment on Lamont. *Sociological Forum* 27 (1): 238-244.
26. Martin, J. L. (2003). What is field theory? *American Journal of Sociology* 109 (1): 1-49.
27. Marx, C. (1933). *Wage-Labour and Capital*. New York: International Publishers.
28. Merton, R. K. (1948). The self-fulfilling prophecy. *Antioch Review* 8 (2). 193-210.
29. Nash, R. (1990). Bourdieu on education and social and cultural reproduction. *British Journal of Sociology of Education* 11 (4): 431-447.
30. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*. New York: Simon and Schuster Paperbacks.
31. Sallaz, J. J. and J. Zavisca (2007). Bourdieu in American sociology. *Annual Review of Sociology* 33: 21-41.
32. Spasić, I. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
33. Spasić, I. (2013). *Kultura na delu: Društvena transformacija Srbije iz Burdiјеovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
34. Swartz, D. (1997). *Culture and Power: The Sociology of the Pierre Bourdieu*. Chicago: The University of Chicago Press.
35. Thomson, P. (2008). Field. In: M. Grenfell (2008a), pp. 67-81.
36. Webb, J., T. Schirato and G. Danaher (2002). *Understanding Bourdieu*. Crows Nest: Allen & Unwin.
37. Weber, M. (1968). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. New York: Bedminster Press.

BOURDIEU'S ANALYSIS OF FIELD AND CAPITAL FROM THE SOCIOLOGY OF EVERYDAY LIFE PERSPECTIVE

Summary: The paper analyzes the key concepts of Bourdieu's sociology that are very important elements of sociology of everyday life – field and habitus, but also his views on social inequality. In order to explain these phenomena we need to put them in adequate intellectual context. That is why the main accent in this paper is on education and schools which Bourdieu saw as conservative forces that (re)produce inequalities. Also very important concepts are cultural capital, because this form of capital became one of the foundations of all inequalities in society, and life styles that are closely linked to vertical social stratification.

Key words: Pierre Bourdieu, field, habitus, cultural capital, education, life styles, everyday life

ЈАВНИ ПРОСТОРИ ГРАДА КАО ПРЕДУСЛОВИ ОДРЖИВОГ УРБАНОГ РАЗВОЈА: Случај новосадских паркова

Сажетак: У раду полазимо од идеје о јавним градским просторима као важним предусловима спонтане социјабилности, социјалне кохезије и социјалног капитала, као и одрживог урбаног развоја у целини. Ову идеју тестирамо на одабраним подацима два комплементарна емпиријска истраживања новосадских паркова - квалитативног и квантитативног. Показујемо да су новосадски паркови важне претпоставке одрживог урбаног развоја, да служе задовољењу низа друштвених, психолошких и еколошких потреба грађана и да пружају погодан оквир за развој и неговање демократских пракси. Потенцијали ових друштвених добара, угрожених општим економским трендовима (приватизација и комодификација простора) почивају на капацитетима локалних политичких актера, урбаниста и самих корисника простора – грађана.

Кључне речи: Јавни простори; одрживи урбани развој; паркови; Нови Сад

У склопу трансформације постсоцијалистичких држава одвија се, једнако сложена, али недовољно видљива, трансформација њихових градова (Petrović, 2009; Stanilov, 2007). Ове трансформације настају као резултат специфичне комбинације глобалних (најпре економских) утицаја и локалних (најпре социокултурних и политичких) услова и као резултат деловања различитих актера. Доминантни образац урбаног развоја у Србији - „урбанистички хаос“ (Petovar, 2010) - настаје због недовољног капацитета локалних политичких актера да ускладе глобалне економске токове са локалним потребама и условима. Овакве прилике захтевају поновно отварање класичних (урбано) социолошких питања: Ко управља градом? Ко га ствара и трансформише и у чијем интересу? Како се свакодневни градски живот мења у односу на глобалне процесе? Да ли је колективни идентитет града опстао, нестао или се (и на који начин) мења? Да ли град поседује механизме за сопствено одржање?

* pajvana@gmail.com

На нека од ових питања покушали смо да одговоримо усмеравајући пажњу на јавне градске просторе. Њих је, у социолошком смислу, најбоље разумети као елементе друштвене морфологије, која представља „материјални супстрат друштвеног“ или „анатомију друштва“ (М. Мос, према Vujić, 1988: 69). Јавни простори би се, диркемовски, могли разумети као изворишта моралне или динамичке густине у условима физичке збијености људи у простору или као просторне претпоставке спонтане социјабилности и социјалне кохезије. Савременијим терминима, могли би их одредити и као просторне претпоставке јачања социјалног капитала, то јест „оних особина друштвених организација као што су мреже, норме и поверење, које олакшавају координацију и сарадњу зарад заједнице користи“ (Putnam, 1994). Социјални капитал се читује у формалним и неформалним организацијама цивилног друштва које усмеравају појединце и групе ка активном учешћу у изградњи демократије. Према Френсису Фукујами (Francis Fukuyama, 1997) социјални капитал доприноси и економском просперитету заједнице али не потиче из рационалне калкулације, већ лежи дубоко укореван у култури и традицији једног друштва, у обичајима, обрасцима понашања, вредностима, склоностима и навикама појединаца. Јавни простори, а посебно они који поседују „дух места“ (*genius loci*), представљају незаобилазну компоненту за разматрање спонтане социјабилности, социјалне кохезије и социјалног капитала заједнице, као и важне потенцијале за унапређење њених социјалних, економских и политичких капацитета. Нашу истраживачку пажњу усмерили смо ка испитивању ових претпоставки на примеру новосадских паркова.

Паркови су специфична врста јавних простора јер се у њима преплићу социјалне и еколошке компоненте градског живота. Концепт одрживог урбаног развоја би, стога, могао да служи као најопштији теоријски оквир посматрања њихових потенцијала за усклађени друштвени, културни, политички и еколошки развој градова. Тим Хол (Tim Hall) подвлачи да значај јавних зелених простора за успостављање одрживог урбаног развоја не треба схватати преуско - као повећање зелених површина у граду, већ холистички (у односу на целину урбаног развоја) и контекстуално (Hall, 2002). Важни фактори су, тако, и дизајн парка, његова величина, позиционираност у граду и доступност различитим друштвеним групама. Аутор, међутим, уочава општи проблем смањивања зеленог фонда града услед тенденције да се градски простор користи у профитабилне сврхе (исто).

Нека предходна истраживања указала су на смањење значаја јавних простора (јавни простори као место пролаза) или чак „одумирање“ услед приватизације и комерцијализације простора (Mitchell, 1995; Svirčić – Gotovac, 2011). Џон Ханиген (John Hannigan) описује настанак „града-фантазије“ чије је главно обележје потрошња забаве у слободном времену (Hannigan, 1998). У блиској будућности, велики приватни забавни комплекси, попут мултиплекс или мегаплекс биоскопа, међународних ланаца кафеа и тематских забавних паркова, могли би да потисну јавне просторе и постану основа градске економије. Основна економска функција „града – фантазије“ је испоручивање разноврсних забавних садржаја за домаће и инострано тржиште потрошача као и обез-

беђивање простора за продају лиценцираних франшиза. Делови градова посвећени забави изоловани су од других градских целина у просторном и друштвеном смислу што штити илузију којом се игнорише урбана реалност – бескућништво, незапосленост, неједнакости и криминал (исто). Инструментализација простора и његово претварање у робу доводи до грубог нарушавања баланса између јавног и приватног интереса, који се кроз историју показао као кључни механизам одрживог развоја градова (Benevolo, 2004). Ови трендови све су више изражени у склопу нове (неолибералне) урбане политике и „деполитизације урбаног питања“ (Petrović, 2009). Сета Лоу (Setha Low) главну претњу јавним просторима препознаје у искључивању одређених друштвених група из јавног живота и смањивању културног диверзитета (Low, 2005). Некада је то искључивање резултат намерног програма искључивања непожељних а некада нус - продукт приватизације, комерцијализације и одређеног типа урбаног планирања. Кључан друштвени значај јавних простора ауторка види у одржавању и развоју демократских пракси јер су они потенцијални оквир међукласних и међукултурних контаката. Мишел Басан (Michel Bassand) јавни простор посматра као један од предуслова друштвене кохезије и сматра да „три претње притискају јавни простор: све већи број приватних аутомобила, развој телекомуникација и акти насиља. Прва прети пешаку као урбаном актеру, друга приватизује друштвени живот, трећа ствара климу несигурности штетне по амбијент јавних простора, која за узврат доводи до његове приватизације (Basan, 2001: 6). Како карактеристике простора увек у одређеној мери обликују друштвено понашање, јасно је да се приватизација и комодификација јавних простора непосредно одражавају и на квалитет друштвених односа у граду.

Глобални економски утицаји на град се често преувеличавају, па тако постаје могуће да се из вида изгубе услови обликовани деловањем локалних актера. Посматрајући град „отвореним очима“, Џејн Џејкобс (Jane Jacobs) увиђа да градски паркови, упркос својим потенцијалима, често завршавају као пуста, досадна или опасна места што говори о неспособности локалних актера да му дају одговарајућу функцију и значења (Jacobs, 2011). То значи да нас схватање о општим трендовима приватизације и комодификације као јединим претњама јавном простору лако може довести у заблуду јер су, у том случају, локални актери изузети из могуће критике. Љубинко Пушић наводи да у Новом Саду „тргови, скверови и паркови нису успели да се изборе за оне врсте социјалних простора града који граде слику градске аутентичности“, а разлог томе лежи у „прогресивистичком урбанизму где су нормативистички критеријуми надвладала функционалне, еколошке и естетске“ (Pušić, 2009: 35-40). Поред урбанистичке праксе и локалних политичких актера као доносиоца одлука, важно је сагледати и доминантне социо - културне обрасце који нормирају „нормалност“ и утичу на степен отворености према испољавању различитости и „другости“ у оквиру јавног градског простора. Стога се јавни простори могу посматрати и као простори на којима се „тестира“ степен културног диверзитета, отворености и толеранције.

Наведене теоријске увиде тестирали смо уз помоћ одабраних резултата два емпиријска истраживања социјалних аспеката јавних простора у Новом Саду: квалитативног и квантитативног. Истраживање које приказујемо могло би да буде модел за разумевање локалних фактора који утичу на материјално и симболичко обликовање јавних простора из перспективе његових корисника – актера.

Методолошке напомене о истраживањима

Истраживања која приказујемо у овом раду су прва социолошка истраживања новосадских паркова. Она су, такође, међу ретким истраживањима социјалних аспеката јавних простора у нашем друштву у целини. У складу са тим, ова истраживања се могу одредити као иницијалне, пилот студије, које би могле да потстакну социолошку знатижељу у овом правцу и унапреде актуелну урбанистичку праксу.

Квантитативно истраживање је спроведено током 2009. године на узорку од 365 посетилаца седам јавних зелених површина у Новом Саду (Кеј, Тврђава, Каменички парк, Футошки парк, Железнички парк, Лимански парк и Дунавски парк). Акценат стављамо на приказивање дела резултата који се односе на Лимански ($n=56$) и Дунавски парк ($n=55$) с обзиром да о њима постоје и комплементарни квалитативни подаци. У оквиру микросоциолошког, квалитативног, истраживања, спроведеног исте године, пажња је била усмерена на квалитет друштвених интеракција у оквиру два највећа новосадска парка - Дунавског парка и Лиманског парка, као и значења које грађани овим просторима приписују. Тек оваквим, квалитативним приступом, могуће је утврдити како се општи трендови интерпретирају и трансформишу у оквиру свакодневних пракси и како задобијају своја значења. Основна хипотеза истраживања била је да су јавни простори града и даље значајан извор спонтане социјабилности, социјалне кохезије и социјалног капитала, као и места реализације друштвене отворености и толеранције.

Дунавски парк је централни градски парк. Уређен је и прилагођен друштвеним потребама од самог настанка (1895) а у оквиру њега се традиционално одржавају културне манифестације и спортски догађаји. Како се налази у самом центру града, обично га посећују туристи и становници из свих делова града. Лимански парк је кварталски парк који махом посећују становници околних зграда. Зато су његови посетиоци јасно интересно груписани. До скоро се развијао неплански, спонтано, то јест без већих урбанистичких интервенција. Парк је уређен 2008. године изградњом стаза, осветљењем, инсталацијом дечијих игралишта и спортских терена. Претпоставили смо да су наведене разлике међу парковима повезане са другачијим друштвеним интеракцијама па им се пришло уз помоћ различитих истраживачких техника. Посетиоци Дунавског парка испитани су путем дубинских интервјуа на пригодном узорку од десет испитаника/ца, при чему се водило рачуна о једнакој заступљености жена /мушкараца и различитих старосних група. Посетиоци Лиманског парка

испитани су преко фокус групног разговора са осам, пригодно одабраних, припадника неформалних група у парку (пензионери/ке; власници/це паса; боћари; родитељи; омладина). Сматрамо да су квалитативна истраживања, попут овог, од пресудног значаја, не само за продубљивање (урбано) социолошких сазнања, већ и за унапређење урбанистичке праксе. Она је данас, у најбољем случају, базирана на квантитативним показатељима, „просецима“ и типизираним посматрању појединаца па често резултира исто тако просечним, типизираним и стерилним изгледом града. Како се људи не могу свести на статистичке просеке, а социјални простори града на своје графичке приказе, нужна су дубље социолошка истраживања која би осим квантитативних показатеља, у обзир узела и квалитативне одреднице живота у граду.

Основни резултати истраживања

Резултати анкетног истраживања показују да су паркови за велики број испитаника једина или основна опција за провођење слободног времена у природном окружењу. Око 50% испитаника, наиме, наводи да ни они, ни њихови блиски пријатељи, немају викендицу или слично место на које могу да оду. Испитаници у парк најчешће долазе једном недељно (40,1%), у нешто мањем броју случајева свакодневно (33,4%) и једном месечно (21,5%), док веома мали број њих у парк долази ређе од тога. Најчешћи мотиви доласка у паркове су „бег“ у природу и одмор (28,1%), дружење (23,2%), провођење слободног времена са дететом (13,3%) и шетња пса (7,2%). Тек 8,4% испитаника/ца као мотив наводи спорт и рекреацију, док њих 12,% само пролазе кроз парк (и стога и нису његови посетиоци у правом смислу речи). Мотиватори се разликују између посетилаца различитих старосних категорија. Проценат заступљености спорта као мотиватора опада са растом година старости, па се тако он код најмлађе групе не појављује као мотиватор ни у једном случају, а код најстарије у скоро 15% случајева. Дружење је најзаступљеније код младих и старијих испитаника а најмање заступљено код средовечних. Подаци добијени интервјуима са посетиоцима Дунавског парка такође показују да је основни мотиватор за одлазак у парк „бекство у природу“ и ослобађање стреса урбаног начина живота. Ево неких карактеристичних цитата:

Педагошкиња, 29 год: *Па одлазим у парк да бих побегла од буке, градске вреве и уопште од тог начина живота. Обично седнем на клупу, одморим, просто пустим себе да изађем из те неке гунгуле и гужве града и да потпуно се искључим из таквог начина живота.*

Учитељица, 41: *Оаза мира у граду... Када су деца била мала, онда је то била потреба за неким простором у ком они могу да се осећају слободно.*

Испитаници у више од половине случајева (53,6%) наводе да њихов одлазак у парк није повезан са годишњим добом, 59% испитаника наводи да њихове посете парковима зависе од доба дана а за 74,7% посете парковима зависе од временских прилика. Од одласака у тржне центре зависе посете 13,4% испитаника. Сличан је проценат и за изласке у кафиће и ресторане (18,6%),

што говори у прилог тези да су затворени и на потрошњу усмерени простори града значајни конкуренти јавним градским просторима. Доласци у паркове зависе од њихове доступности за 52,8% посетилаца. Упитан за доступност новосадских паркова један испитаник са инвалидитетом је навео да би додао хватаљке на клупе, како због особа са инвалидитетом, тако и због мале деце, како би паркови били доступнији. Доживљаји Дунавског и Лиманског парка су различити. Посетиоци Дунавског парка у први план истичу парк као градски симбол и значења која он задобија у контексту градске целине. Овај парк је, стога, важан просторни медијатор симболичке идентификације становника са градом. Ево неких карактеристичних цитата:

Педагошкиња, 29: *У суштини у граду је један од најбитнијих простора парк. Без тог парка би сам град остао једна јалова средина, која представља само трку за новцем и неким животом. Значи, сам парк је неопходан за духовно здравље људи који живе у граду.*

Учитељица, 41: *Као нешто што ме повезује са прошлошћу града, јер знам историју Дунавског парка, и као нешто што представља мир и тишину баи у најурбанијем делу града. То је оно због чега њега баи бирам.*

Посетиоци Лиманског парка, парк у мањој мери повезују са урбаном целином Новог Сада, а више га доживљавају као отворени простор, односно супротност живота у стану.

Редитељ, 33: *Ја велику предност у том парку видим у отвореном простору. Сабити смо у становима, међу зидовима што наравно мора утицати на свачије расположење. Кад одемо у парк онда је то отворено, онда се и види даље, може се кретати, без обзира којом брзином.*

На питање да ли у парковима успостављају нове контакте и познанства 57% испитаника одговара потврдно при чему су ти нови контакти обично остварују ретко (47%) а тек понекад редовно (10%). Посетиоци Лиманског парка, у односу на остале, чешће изјављују да у парку успостављају нове контакте и познанства. За највећи број посетилаца Дунавског и Лиманског парка обухваћених квалитативним делом истраживања, парк представља место учвршћивања и обнављања постојећих друштвених веза, док су контакт и комуникација са непознатим људима ређи. Испитаници који у парку упознају нове људе то описују као позитивно искуство. Из података се може закључити да је потенцијал социјализације посебно значајан за жене и то првенствено мајке мале деце којима боравак у парку пружа (ретку, а можда и једину) могућности за размену искустава са другим женама у сличној ситуацији и за стварање трајнијих друштвених веза ван породице. Испитанице које у прак долазе са децом, одговориле су да су у оквиру парка, са осталим родитељима, успоставиле трајније односе, који раније нису постојали. Ево неких карактеристичних цитата:

Трговкиња, 33: *Углавном сам или са другарицама или са породицом, мужем. У парку се упозна доста људи, сретне се доста комшија, тако да, углавном, нисам никад сама. Некад се сретну и познати људи а од тих, непознатих, углавном су то родитељи друге деце и та деца са којом се моја деца играју.*

Педагошкиња, 29: *У последње време сам причала са мајкама, пошто сам трудна, и са женама које већ имају децу или су трудне, или са бакама, или са женама које чувају ту децу - пошто тате баи и нису нешто присутне, мислим причала бих ја и са татама али тате просто нису ту са том децом. Тренутно је то групација која је мени интересна. Са њима сам некако спонтано ступила у контакт и причала о бебама, чувању деце и тако нечему што је мене интересовало и провела са њима неких угодних сат времена.*

Наредни цитати указују на функције спонтане социјабилности људи у парку:

Пензионер, 84: *Важно ми је то. Ми се сретнемо и разговарамо, разговамо о које чему, чак и о политици, и о томе разговарамо док смо ту. Ово нама уништити, то би било уништити велики део наших живота.*

Педагошкиња, 29: *Људи које упознајем у парку обично су старости од 0 до 77. Ја сам иначе јако друштвено биће тако да причам и са доста старијим људима и са најмлађима и људи као људи су ми ту, како да кажем, просто као нека глобална терапија. Заједно смо ту да се опустимо од свега што нас окружује, што је ван тог парка, то је неко склониште од буке. Тако да није ми битно какве људе срећем то јест које људе срећем, које старосне доби али просто да су отворени, опуштени, са којима може да се ступи у нормалан контакт.*

Чини се да спој конкретних активности у слободном времену и одговарајућег простора доводи до стварања најстабилнијих, најтрајнијих и најфункционалнијих социјалних веза. На питање особи која игра балоте у парку (боћар) да ли везе са саиграчима надилазе активности у овој игри, добијамо следећи одговор:

Пензионер, 71: *Па ја мислим да би остали и да нема боћања зато што смо ми навикли на тај парк. Кад немамо, рецимо, могућности да играмо балоте, онда ја одем или са супругом или са колегом – од тих другара, у парк. И опет се састајемо тамо, причамо, размењујемо искуства... тих 40 људи, то се повећава стално... Чак смо имали и једну госпођу која је укључена ту била. Углавном су пензионери, али стално имамо нових људи који су заинтересовани..*

Један испитаник је навео специфичности формирања група људи који у парк изводе псе:

Редитељ, 33: *Упознао сам читав један круг људи. Са неким се и развије неки однос, у зависности од интересовања, али, знам да ћу увек тамо у једном делу парка наћи неку екипу са њиховим псима.*

На питање да ли у парку постоје неки сукоби и несугласице, 6,1% испитаника одговара да, 43,5% не, а 50,4% не знам. Висок степен одговора „не знам“ може да укаже на недовољну међусобну повезаност посетилаца из које следи непознавање актуелних проблема у оквиру парка. Интервјуисани посетиоци Дунавског парка углавном не знају да ли у парку има сукоба и несугласица. Овај налаз може да говори у прилог томе да у парку нема сукоба, али и да не постоје изграђени канали комуникације између посетилаца којима би се овакве информације преносиле. Они који знају за постојање несугласица, наводе дилему да ли парк даље уређивати или га оставити да се спонтано развија као оаза мира. Млађи испитаници, као извор сукоба наводе свађе, туче и пи-

јанства младих у парку, у вечерњим сатима. Специфичност фокус групног разговора је у томе што постоји могућност проширивања унапред постављених тема, у складу са групном интеракцијом која се ствара. Тако се, већ на почетку разговора са посетиоцима Лиманског парка, спонтано наметнула тема уређивања овог парка. Постојање једне заједничке теме (коју сви испитаници препознају и о њој имају формирано мишљење) указује на висок степен повезаности, постојање отворених канала комуникације и социјалних мрежа дисеминације информација, као и потенцијале за демократску партиципацију чији је основ управо јавни простор. Један испитаник је сумирао предности и недостатке уређења парка али и указао на важну тему повезану са тим - безбедност у парку.

Редитељ, 33: *Онда је био аутентичнији, више је било природе али је мање било безбедности. Сада видим да људи пролазе и ноћу. Ја увек пролазим кроз тај парк, али знам да су га студенти ноћу заобилазили и старији људи.. било је ту свакаких ситуација, а сад видим да се то поправило. Али ако баш наставе са тим на крају ће се претворити у неку бетонску површину, то већ не би било у реду.*

Инжењерка, 35: *Откад су направили те стазице, осветљење, много је сигурније пролазити кроз парк, тако да смем са дететом да идем, а раније, тачно се сећам, заобилазила сам. Неосветљено је било, кружиле су неке приче, па сам се плашила. Сад је другачије, имају чуваре, безбедније је...*

Боћари из Лиманског парка су, захваљујући трајним и интензивним друштвеним везама створеним и одржаваним у парку, постали добро информисана, активна и препознатљива група укључена у процес доношења одлука у граду. Они су били једина група која је, приликом доношења одлуке о уређењу парка, била консултована:

Пензионер, 71: *То је животно питање за све нас пензионере. Мислим да смо многим продужили живот. Јер тамо дневно лети можда и проведемо и по 6-7 сати. Ми знамо да је то дрвеће посечено, добро је што је то урађено, јер оно у мају мјесецу пусти оне пахуље... И то је одлука била у којој смо ми учествовали, ми смо то подржали. Парк није завршен. Можда отприлике половина од оног садржаја што се предвиђа – бар колико смо ми упознати са пројектом. Они су долазили и са телевизијом да снимају, да траже наше мишљење. Чак је боћарско игралиште, један део терена, требао да се пресече, значи да се уништи, јер је трим стаза секла наш терен и врло брзо, кроз један разговор, су прихватили наше сугестије и померили су то.*

Истраживањем је испитивана и перцепција „другости“ у парковима и степен толеранције међу њиховим посетиоцима. За 34,1% испитаника, у парку постоје неке непожаљне групе. То су најчешће алкохоличари, бескућници, наркомани, млади хулигани, контракултурне групе, сексуалне мањине и Роми. Иако је само један испитаник из квалитативног дела истраживања имао директно негативно искуство, остали испитаници са овим групама не желе да деле јавни простор због њихове различитости. Тврдње илуструјемо цитатима:

Трговкиња, 33: *Увече се нађе и доста Рома што и није баш за похвалу. Не волим да их сретнем, због њиховог тог начина живота. Ако су неки наркомани у питању - они могу да буду и агресивни а Цигани - они мало смрде и дувају, знају и да краду и једноставно су безобразни.*

Има, међутим, и сасвим другачијих примера. Наредни цитат показује осуду дискриминације над Ромима и указује на њихову социопросторну изолованост.

Учитељица, 41: *У Дунавском парку, дете, Ром, је гурнуто у воду од стране чувара парка, а нико није хтео да притрчи да извади дете из воде. Пођимо од тога да га је чувар парка гурнуо, јер је дете село да опере ноге у води. Затим, није пришао он исти - који га је гурнуо - да га извуче из воде, јер није ни желео да прихвати чињеницу да му је живот угрозио. На питање људи око рекао је „Доста ми је тих прљавих, смрдљивих Рома“. Три момка, узраста између 20 и 25 година су посматрала како се дете дави, а ја сам тада у парку била са својих двоје деце која су имала 9 и 7 година, и оставила сам их потпуно незаштићене да бих извукла дете. Прво, одрастају у томе да су одбачени. Долазе у парк знајући унапред да ту не припадају... Имају утисак, прича им се о томе да нису добродошли. Имам утисак да посматрају свет „Ја нисам овде добродошао али ћу зато да ти покажем.“ То је нека њихова одбрана. Онако, као неки инат, тако је, и то прање ногу је управо инат, јер не мора он ту да опере ноге, он је то могао да уради било где, али имао је жељу да покаже.*

Социопросторна изолованост Рома не мора да значи и директну нетрпељивост према њима, већ се некада испољава само као оштро успостављање вербалне и просторне дистанце:

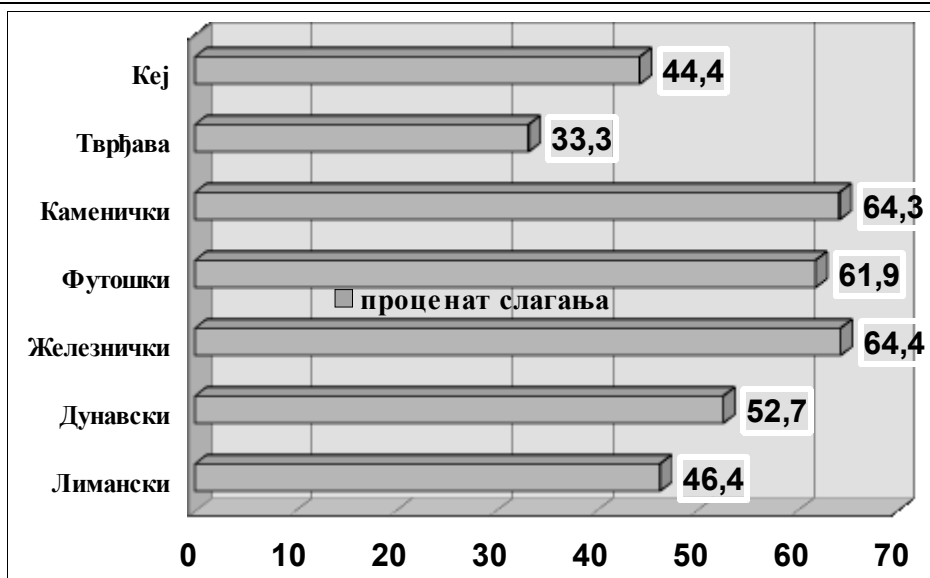
Трговкиња, 33: *Па удаљим се од њих, углавном, не желим да долазим у никакве сукобе ни контакте. Игноришем и ја њих и они мене.*

Испитаници као непожељне, надаље, издвајају бескућнике. Они су сложни у констатацији да их ова група не угрожава директно, односно да са њом немају никакав (ни жељени ни нежељени) контакт. Угрожавање је на искључиво симболичком плану, односно у „призору“ које испитаници не желе да виде у својој близини. Они који су упознати и са конкретним случајевима деликвенције у парку и описују њене карактеристике:

Пензионер, 71: *Ноћу на оним клупама тамо, које су око игралишта, се праве пијанке. Ту имате и шприцева и флаша, свега и свачега. Имали смо случај да су те клупе које су направљене од балвана, све наслагали на једну гомилу и запалили. Тај ноћни чувар, који је тамо у тој кућици, он јадник не сме ни да изађе... Јер је немоћан, ако им се замери кућица неће следећу ноћ остати ту. А шта још имате у парку... Сваког дана тај који чува нађе по пар новчаника у том грмљу, бачених, одбачених. То су џепароши који су украли паре... Он извади паре, ретко кад документа уништи, него баци заједно са документима. Значи ипак се у том парку одвија ноћни живот који ми не знамо.*

Ученик, 16: *Њима заправо уопште није проблем да то ураде и на јасно осветљеном месту и у присуству других људи...јер данас има неко основно правило, које се увртелo свим људима у главу, а то је - хвала богу није моје дете...*

Последњи сет питања у анкети односио се на потенцијале испитаника за активно учешће у обликовању и уређивању паркова. 52,9% испитаника сматра да нема могућност да утиче на изглед парка и садржаје у њему. Њих 65,4%, зна која је институција задужена за пројектовање зелених зона у граду. Из података са графикана 1. може се видети општа спремност испитаника за партиципацију у уређењу јавних простора.

Графикон 1: „Када бих имао/ла прилике, радо бих се укључио/ла у акцију у циљу уређења зелених површина у граду“

Продубљавање ових налаза у оквиру квалитативног дела истраживања показује да се под „укључивањем“ најпре подразумева подржавање иницијатива које треба да покрене неко други. Наводимо два карактеристична цитата:

Педагошкиња, 29: *Потписала бих петицију ако неко смисли неку добру идеју...Рецимо да бих и учествовала у организовању некаквог програма, ако га неко осмисли.*

Учитељица, 41: *На пример, укључила бих се волонтерским радом. Затим, писањем дописа структурама које су одговорне за постављање канти за смеће. Затим, као група грађана да се организујемо да проверимо ко су чувари паркова. Да ли су то људи који имају квалификације за тај посао. Укључила бих се у рад неке групе грађана која би о томе бринула, или чак и активно учествовала.*

Друштво боћара из Лиманског парка, чија је партиципација у уређивању парка већ описана, је једина формално регистрована група грађана у испитаним парковима. Њихови интереси су добро артикулисани а поседују и знања о формалним процедурама политичке партиципације и неформалним аспектима функционисања урбане политике у граду.

Пензионер, 71: *Цела структура у тим јавним предузећима је страначка...тако да се они мењају...Код неких, рецимо код ових који су сада на власти, имамо обећање да ће се нешто урадити, чим се промени, једноставно се то заборави. Неке ствари смо издејствовали, неке не.... Па ето, видите, зависи и у ком периоду идете...ако је то пред изборе, онда се такмиче ко ће пре доћи...а ми то знамо. То значи, ако су избори, ако се појави група грађана да им нешто помогну, да добију ту и 5 гласова, они тако сабирају.*

Закључци

Истраживањем је показано да испитани јавни простори служе испуњавању социјалних, психолошких, физичких и еколошких потреба грађана. Те потребе су посебно истакнуте с обзиром на преовлађујуће колективно становање у околини испитаних паркова, јер се ови простори најпре доживљавају као делић природе у изграђеном окружењу и могућност за изградњу и учвршћивање суседских односа.

Начин провођења слободног времена у оквиру ових простора је рудиментиран, сведен на две основне активности - социјализацију и рекреацију. Приметно је одсуство културних садржаја у испитаним парковима, те су њихови потенцијали за развој урбане културе недовољно искоришћени. Испитани новосадски паркови, стога, представљају еколошки пожељне оквире за социјализацију и рекреацију али нису подстицајни за испуњавање и неговање сложенијих културних потреба грађана.

Упркос томе што се, као елементарни друштвене морфологије, новосадски паркови не показују подстицајни за унапређивање културе, евидентно је да се у оквиру њих успостављају специфични друштвени односи. Грађани ту остварују нове друштвене контакте које, ван ових простора, вероватно не би успоставили. Потенцијал за социјализацију посебно је значајан за жене са малом децом и старе чије су активности махом везане за кућу и породицу. То је, у контексту наше полазне претпоставке, основ за закључак да су јавни простори агенси спонтане социјабилности и социјалног капитала у граду. То се посебно односи на Лимански парк, чији су посетиоци у главном људи који живе у његовој непосредној близини и парк посећују редовније од посетилаца осталих простора. Стога можемо закључити да је Лимански парк, у односу на остале, повољнији морфолошки оквир за успостављање и неговање трајнијих, првенствено суседских односа.

Анализа структуре друштвених односа који се успостављају у оквиру паркова, показала је да су они најпре просторни оквир учвршћивања постојећих друштвених веза, па тек онда и успостављања нових. Истраживање указује и на то да је, у функцији успостављања социјалног капитала, најплодоноснији спој еколошки пожељног еколошког и активности у слободном времену. Начин провођења слободног времена битно утиче на груписање посетилаца у различите неформалне групе које у парковима постоје. Из тога следи закључак да је за успостављање квалитетних друштвених односа нужно понудити и одговарајућа урбанистичка решења (попут терена за балоте), која би задовољила потребе различитих корисника (на пример терени пригодни за рекреацију старијих жена).

Иако су односи унутар ових неформалних група релативно трајни и стабилни, приметно је да се односи између различитих група задржавају на препознавању и толерисању, без успостављања дубље интеракције и веза. Принцип толерисања важи за односе између оних неформалних група које се међусобно перципирају као неугрожавајуће (пензионери, родитељи са децом,

рекреативци и слично). Ове групе првенствено уједињује колективни однос према оним групама које се перципирају као непожељне и девијантне. Процес етикетирања одређених група као непожељних тече тако што се поједини инциденти приписују одређеним, широко дефинисаним групацијама, обично омладини, бескућницима, деликвентима, наркоманима и Ромима. Испитани јавни простори нису, посебно на симболичком плану, отворени за све, а односи који се у оквиру њих успостављају углавном не одражавају климу толеранције и разумевања за друго и другачије.

Начелна воља за партиципацију у уређивању јавних зелених простора постоји али је приметан образац пасивног препуштања ауторитету, односно „чекања“ да неко други нешто покрене. Физички простор Лиманског парка и дискурзивни простор који се унутар њега обликује, представљају плодно тло за сучељавање различитих интереса и формулисања консензуса о јавном интересу у вези овог простора. У склопу дебате о уређивању Лиманског парка перцепције о пожељном јавном простору су се искристалисале, јавно саопштиле и суочиле са другачијим становиштима. На основу тога, закључујемо да је Лимански парк део просторног идентитета његових посетилаца којима је стало до тога како он изгледа и како ће изгледати. Иако се ово може учинити као делић онога што просторни идентитет и јавна расправа о граду треба да значе, то је, у датим условима, нешто што треба препознати, заштитити и унапређивати. Предходна истраживања (Пајванчић, 2010) су, међутим, показала да је успех најорганизованијих грађанских иницијатива у урбанистичком планирању у Новом Саду најчешће осујећен од стране бирократског урбанизма и снажног продора приватних интереса у развој града.

Литература:

1. Basan, Mišel (2001): Za obnovu urbane sociologije: jedanaest teza, *Sociologija*, Vol. XLIII, № 4.
2. Benevolo, Leonardo (2004): *Grad u istoriji Evrope*, Clio, Beograd.
3. Fukujama, Frensis (1997): *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
4. Hall, Tim (2002): *Urban Geography*, Routledge, London.
5. Hannigan, John (1998): *Fantasy City: Pleasure and profit in the postmodern metropolis*, Routledge, London&New York.
6. Mitchell, Don (1995): The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 85, No. 1:108-133.
7. Low, Setha, Taplin, Dana, Scheld Suzzane (2005): *Rethinking urban parks : public space and cultural diversity*, University of Texas Press, Austin.
8. Пајванчић, Ана (2010): Neposredno učešće građana u odlučivanju u lokalnoj zajednici, *Pravni život*, br.10, tom II. 473-483.
9. Petovar, Ksenija (2010): Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji, *Republika*, Br. 484-485.
10. Petrović, Mina (2009): *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

11. Pušić, Ljubinko (2009): *Grad bez lica*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
12. Putnam, Robert D. (1994): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, Princeton University Press.
13. Stanilov, Kiril (2007): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Springer, Dordrecht.
14. Svirčić - Gotovac, Anđelina (2011): Aspekti ugroženosti javnih prostora, U: J. Čapo i V. Gulin Zrnić (ur.). *Mjesto. Nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora kulture*, Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 303-317.
15. Vujović, Sreten (1988): *Sociologija grada*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
16. Džejkobs, Džejn (2011): *Smrt i život velikih američkih gradova*, Mediterann Publishing, Novi Sad.

PUBLIC SPACES AS PRECONDITIONS FOR SUSTAINABLE URBAN DEVELOPMENT: THE CASE OF NOVI SAD PARKS

Summary: In this paper, we start from the idea that public spaces are the important preconditions of spontaneous sociability, social cohesion and social capital, as well as sustainable urban development in general. This idea was tested on selected data from two complementary empirical researches on parks in Novi Sad - qualitative and quantitative. We show that the Novi Sad parks are the important preconditions of sustainable urban development, that they serve the satisfaction of a number of social, psychological and ecological needs and provide a suitable framework for the development and facilitation of democratic practices. The potentials of these social goods, threatened by general economic trends (privatization and commodification of space) is based on the capacities of local political actors, urban planners and space users - citizens.

Key words: Public spaces; sustainable urban development; parks; Novi Sad

ВЛАДИМИР КОЗАР*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

ИРЕНА РАДУМИЛО**

Висока пословна школа
струковних студија
Нови Сад

УДК 316.811/.815:347.65/.58

Монографска студија

Примљен: 13.05.2015

Одобрен: 11.06.2015

НАСЛЕДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ СУПРУЖНИКА У СРБИЈИ ОД СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА ДО ДАНАС

Сажетак: Сродство и брачна веза, као окоснице породичне организације, данас у већини европских права, па и праву Србије, уживају доминантну улогу, као полазне основе и чињенице које се са једнаком пажњом узимају при формирању наследноправних правила. Међутим, у времену иза нас, у дугом периоду правне историје, утицај брачне везе био је неупоредиво мањи од утицаја крвног сродства и сасвим неадекватан објективном значењу брака у породичним односима. Такво стање трајало је вековима, све до доношења савремених прописа о наслеђивању, при чему је адекватан значај, може се слободно рећи, ова чињеница добила тек у социјалистичким земљама. Поред наведеног, посматрајући историјску димензију, не може остати незапажен посебно неповољан положај наследника женског пола у домаћем законодавству. Стога је посебан осврт у раду учињен на положај жене као надживелог супружника, у контексту промене њеног друштвеног положаја, па тако и обима њених права у односу на обим права наследника оставиоца првог наследног реда. То је пут који је ишао од потпуног непризнавања права жени на мужевљевој имовини након његове смрти, до потпуно равноправног положаја са осталим наследницима првог наследног реда, какав она има данас, уз одређене корекције које је законодавац резервисао оставиоцевим првостепеним потомцима.

Кључне речи: сродство, супружник, брачна веза, наслеђивање

Историјски осврт

Пре самог излагања о наследноправном положају супружника, важно је поменути значај брачне везе за савременог човека и њена дејства, као и типичан модел савремене породице, ради оправдања положаја који је дат супружнику у наследном праву данас, а у складу са значајем његове социјалне улоге.

* kozarv@yahoo.com

** irenaradumilo@gmail.com

Социологија наводи да је породица основа и почетак друштва. Најстарија и најприроднија заједница. Породични контекст је оквир у коме се одвијају најважнији процеси у животу сваког појединца, а то су рађање, одрастање, социјализација, физичка и друштвена репродукција, емотивна блискост, и други.¹ У његовој основи је брак, као заједница живота једне жене и једног мушкарца, чији је основни смисао заједнички живот и репродукција. Тако данас, на место широког круга сродника који су некада чинили породичну заједницу, долази нуклеарна породица родитеља са децом, у којој је, по самој природи, веза оставиоца и осталих чланова породице много чвршћа. Међутим, у ранијем периоду организације друштва, слика породичних односа, као и међусобног наслеђивања њених чланова, изгледала је другачије.

На територији данашње Србије, посматрајући од времена постојања Краљевине Југославије, постојала су два наследноправна подручја. За ужу Србију и подручје Косова и Метохије важио је *Српски грађански законик* из 1844. године, док је на подручју Војводине важило *мађарско обичајно право*.² У поратном периоду, времену друштвених промена и развоја уставности ФНРЈ (1945-1955), у складу са донесеним првим Уставом нове државе 1946. године и законима на основу истог, за област наследног права важила су правила *Закона о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. и за време непријатељске окупације*, односно и даље су била у примени предратна правна правила.³

Управо из тог разлога, 1955. година била је прекретница у наследноправној области, а посебно када говоримо о положају супружника као наследника оставиоца, доношењем *Савезног закона о наслеђивању* за подручје целе тадашње Југославије.⁴ Закон је садржао потпуно нову концепцију наслеђивања ослоњену на тадашња напредна решења упоредног права, а која су као веома слична на снази и данас.

Овај закон је био на снази све до 1971. године, када је одлуком савезних власти наследноправна област прешла у надлежност република и покрајина.

¹ В. Милош Марјановић, Слободанка Марков, „Основисоциологије“, Нови Сад, 2006, стр. 98.

² Пре доношења Српског грађанског законика, који се примењивао на пољу наследноправних односа више од једног века, у средњовековној феудалној Србији ова питања била су регулисана, пре свега, неписаним обичајним правом, те византијским правним зборницима, међу којима у области наследног права треба издвојити *Прохирон*, *Властареvu синтагму*, као и *Светосавски номоканон*, који нису правили разлику између женских и мушких сродника наследника. Од српских писаних извора значајно место треба дати *Светостефанској* и *Дечанској хрисовуљи*, а касније, од XV века и *Законику цара Душана*. Према Светостефанској хрисовуљи удовица је имала право уживања имања док син недорасте и непреузимање, а наслеђивање је било ограничено само на једног сина, док би други синови постајали зависни земљорадници и сокалници. Видимо, немапомена о праву на наслеђивање женских потомака. Касније, према *Законику цара Душана*, као наследници се помињу мушка и женска деца, као и остали потомци, али у колико неби било ни једног од ових сродника, посед оставиоца, тј. баштина припадала би владаоцу. Дакле, нема и даље помена о међусобном наслеђивању супружника. У том смислу в. Љубомирка Кркљуш, „Правна историја српског народа“, Нови Сад, 2004, стр. 98-100.

³ Закон је објављен у „Службеном листу ФНРЈ“, бр. 86/46-1078, 105/46-1401.

⁴ Закон је објављен у „Службеном листу ФНРЈ“, бр. 20/55-304 и „Службеном листу СФРЈ“, бр. 12/65-404 (у даљем тексту: СЗОН).

Као резултат ове одлуке, донесено је осам републичких и покрајинских закона о наслеђивању. Нови Устав СФРЈ донесен је 1974. године⁵, а у складу са њим у Србији је исте године, донесен нови Закон о наслеђивању⁶ (за подручје уже Србије, ван подручја аутономних покрајина Војводине и Косова). Следеће године, у Војводини је на снагу ступио Закон о наслеђивању САП Војводине⁷.

Важећи Закон о наслеђивању Србије донесен је 4. новембра 1995. године, ступио је на снагу следеће године, а уз незнатне измене, на снази је и данас.⁸

Српски грађански законик – општа правила наслеђивања

Српски грађански законик (у даљем тексту: СГЗ) законска правила наслеђивања у целини заснива на три идеје, односно начела. То су: *начело крвног сродства*, *начело представљања* и *парентеларни систем*. Примена начела крвног сродства подразумева да је главна и доминантна чињеница према којој се правила наслеђивања формирају управо крвно сродство. При самом групирању наследника у редове према којима се они и позивају на наслеђе, Законик је по узору на свој изворник, Аустријски грађански законик, преузео парентеларни систем, али измењен на такав начин да је добијен један нарочит систем наслеђивања, доста компликован и неразумљив.⁹

Најрадикалније измене које је српско право унело односиле су се на давање првенства мушким наследницима у односу на женске, док су друга страна права, као један од основних принципа, истицала *начело једнакости свих сродника*. У српском праву, мушки сродници искључивали су женске, који би се позивали на наслеђе тек ако нема ни једног живог мушког сродника. Исто тако, мушко потомство искључивало је женско, а мушка лоза искључивала би женску лозу. Из овога је јасно да законодавац, формирајући оваква правила, није водио рачуна о близини степена сродства. Читаве групе ближих сродника су, поштујући ове принципе, могле бити искључене у корист група сродника много даљег степена сродства.¹⁰

⁵ Објављен у "Службеном листу СФРЈ", бр. 9/74-209.

⁶ Закон је објављен у „Службеном гласнику СРС“, бр. 52/74, 1/80, 25/82 (у даљем тексту: ЗОНСРС).

⁷ Закон је објављен у „Службеном листу САПВ ојводине“, бр. 8/75, 27/79, (у даљем тексту: ЗОНСАПВ).

⁸ Закон је ступио на снагу 05.05.1996. године, објављен у „Службеном гласнику Републике Србије“ бр. 46/95, са изменама и допунама у „Службеном гласнику РС“ бр. 101/2003 и 6/2015.

⁹ Лазар Марковић, „Наследно право“, Београд, 1930, стр. 77.

¹⁰ У *првом наследном колену*, примера за првенство мушке лозе над женском нема, јер је носилац колена сам декујус (од *de cuius successionе agitur* - онај о чијем се наследству ради, оставилац), већ се примењује само првенство мушких сродника над женским. У том колену на наслеђе се позивају прво синови декујуса, а тек ако нема синова и њихових потомака (најпре мушко потомство, а тек онда женско), оставиоца би наследиле његове кћери и њихово потомство (поново уз приоритет мушких потомака). У *другом наследном колену*, већ се може приметити првенство мушке лозе над женском, јер га чине отац и мајка оставиочева, са својим потомством. На наслеђе се прво позива отац, који наслеђује целу заоставштину, док уколико није жив, или из било ког-

Наследноправни положај супружника према правилима СГЗ-а

Из напред наведених правила јасно је да је утицај брачне везе био је неупоредиво мањи од утицаја крвног сродства и потпуно неадекватан значају такве везе у животу човека. Видимо да се супружник не помиње као наследник чак ни поред сродника у десетом колену оставиоцевом. Поменуто стање било је последица, пре свега, општег положаја жене у друштву, затим друштвеног поимања породице, као и тежње за очувањем породичне својине. Супруга би се, по преласку у мужеву породицу сматрала и даље туђинцем у тој породици, у којој се њена улога сводила на рађање потомства и продужење породичне лозе. С обзиром на такав став, није јој требало допустити да наслеђује породичну имовину. Другим разлогом сматрала се њена поновна удаја. Уколико би жена постала удовица у млађем добу, постојала је реална бојазан да би преудајом могла однети и део породичне имовине у нову породицу.¹¹

Са друге стране, муж овако незавидним положајем супружника није много губио. Жена најчешће уопште не би имала имовине, што је била последица положаја женских сродника и потомака, а о чему је већ било речи.¹² Стога, и ако би она преминула пре супруга, обично и није било имовине која би се могла сматрати заоставштином.

Тада важеће правило гласило је овако:

*Тек ако нема наследника из десетог (X) наследног колена, заоставштина прелази на преживелог супружника.*¹³

Дакле, могућност да се супружник јави као наследник оставиоцеве заоставштине постојала је једино у случају да оставилац нема живих сродника из десет колена, што је практично било готово немогуће.

другог разлога није у могућност и да наследи, на наслеђе се позивају његови мушки потомци, односно браћа оставиоцева, па њихово потомство (опет уз правило предности мушких потомака над женским). Тек ако нема очевих мушких потомака, на наслеђе се позивала мајка оставиоцева, са својим кћерима, а сестрама оставиоцевим, и њиховим потомством. У *треће колена*, СГЗ сврстава само родитеље оставиоцевог оца, односно мушку лозу, док се мајчини родитељи и сви остали преци позивају на наслеђе тек пошто у мушкој лози буду исцрпљена и треће и сва наредна колена (четврто, пето и шесто). Прво би се на наслеђе позвао деда по оцу, а баба и женско потомство тек ако не би било деде и његовог мушког потомства, и што је још карактеристичније, чисто бабини потомци из неког њеног другог брака немају никада право да наследе. У *четвртом колелу*, законик је у обзир узео само родитеље дедове. Родитељи бабини никада не могу бити наследници, као и њихово читаво потомство. И не само то, и код дедових родитеља узима се у обзир само мушки родитељ, тј. прадеда оставиоцев и његово потомство, али не и прабаба. У *петом и шестом колелу*, сходно претходним правилима, одређују се као наследници остали преци оставиоца, поштујући правило о предности мушке лозе и мушких потомака. У *седмом колелу*, на наслеђе се коначно позивају баба и деда по мајци оставиоцевој, и аналогно се примењују правила трећег колена, те се на наслеђе прво позива деда по мајци са свим својим потомством, а тек после њега баба по мајци, али никада и њено потомство из неког другог брака. У *осмом, деветом и десетом колелу*, аналогно се примењују правила четвртог, петог и шестог, с тим што се на наслеђе позивају даљи сродници оставиоцеве женске лозе. У том смислу в. Лазар Марковић, *op.cit.*, стр. 79-85. и § 395-408. СГЗ-а, текст закона видети на интернет адреси sr.wikisource.org/sr/Српски_грађански_законик_-_оригинал.

¹¹ В. Слободан Сворцан, „Наследноправо“, Крагујевац, 2006, стр. 108.

¹² *Ibidem*.

¹³ В. § 408. СГЗ-а.

Крвно сродство, као доминантну чињеницу у области наслеђивања, законодавац је правдао претпостављеном вољом оставиоценом, сматрајући крвне сроднике њему најближим лицима, односно лицима према којима је његова наклоност највећа.¹⁴ Осим тога, објашњење за овако неповољан положај супружника потиче још из *римског права*, чији је систем преузео Аустријски грађански законик, као изворник српског система наслеђивања. Српски грађански законик је преузимајући решења аустријског законика, уствари усвојио римски систем, са незнатним одступањима. Одступања су се огледала у различитом нормирању наследног права удовца, односно жене, удовице.¹⁵

Стога, када говоримо о праву преживелог супруга према СГЗ-у, у складу са општим правилом о положају супружника, преживели супруг имао је законско право наслеђа тек ако нема ни једног крвног сродника из десет наследних колена. Он би тада наследио у својину целу заоставштину, што је, како је већ напоменуто, била више теоријска могућност. Поред тога, посебна одредба била је посвећена наслеђивању жениног мираза, али са поновљеним генералним правилом да њено миразно имање после смрти наслеђују њени наследници по означеном редоследу, а тек ако нема ни једног сродника из десет наследних колена, на наслеђе ће бити позван њен супруг. Из исте одредбе, даље, може се извести закључак да су на заоставштини жене право наслеђивања имали и мужевљеви наследници, за случај да је муж умро раније и оставио иза себе сроднике.¹⁶

Ова одредба је свакако нејасна, с обзиром на то да су мужеви крвни сродници са женом сродници само по тазбини, а тазбинско сродство није никада било основ наслеђивања у српском праву. Зато је веома могуће да је законодавац само хтео да нагласи да женино имање које наследи муж, у случају његове смрти доцније прелази на његове наследнике. Уистину, такво појашњење јесте било сувишно, али се намеће као једино логично.¹⁷

Супругу, дакле, није припадало ништа од женине имовине, чак ни ствари у кући или намештај, па и ако би након женине смрти остао пуки сиромаш, то у његовом правном положају не би ништа променило.¹⁸

Када, даље, говоримо о праву преживеле супруге, понавља се исто правило, теуколико умрли муж није оставио иза себе ни једног крвног сродника из

¹⁴ Теорија је става, да је издатог објашњења јасно да је и преживели супружник могао бити сврстан у поменути круг лица. У највећем броју случајева, супружник је много ближи декујусу од већине крвних сродника, а и сам декујусби, по правилу, свог супружника сврстао у овај круг наследника. Други разлог који треба узети у обзир је разлог правичности. Супружници су за живота уживали своје заједничко имање, имали исти социјални и економски положај, те је правично да се после смрти једног супружника та имовинска једнакост одржи. В. Лазар Марковић, *op.cit.*, стр. 128.

¹⁵ В. Лазар Марковић, *op.cit.*, стр. 129. и 132.

¹⁶ В. § 416. СГЗ-а, поменутидеогласи: „...а оно после смрти женине прелази на њене законе наследнике по одређеноме реду. И ако ових не би било, онда наслеђује муж, и мужевљеви закони наследници“.

¹⁷ В. Лазар Марковић, *op.cit.*, стр. 133.

¹⁸ *Ibidem.*

десет наследних колена, његова удовица се јављала као једини наследник, и наслеђивала целу заоставштину.¹⁹ При том, врло је редак случај био да умрли муж нема ни једног живог крвног сродника. То је знатно отежавало удовичин положај, јер док је смрт жене само изузетно лишавала супруга имовинске потпоре, дотле обрнуто, смрт мужевљева само изузетно није била од значаја за женину материјалну ситуацију. Жenu је, по правилу, за живота муж издржавао и старао се о подмиривању свих њених потреба, као и трошкова у кући. Она би, стога, готово без изузетка, по мужевљевој смрти западала у крајњу оскудицу. Из поменутог разлога, законодавац јој је као посебно право, признао право уживања заоставштине, познато под именом *удовички ужитак*.

Право удовичког ужитка признато је било свакој удовици, била она имућна, или не. Законик наводи да као што је муж дужан за живота своју жену да храни и издржава, тако та дужност после његове смрти прелази на његове наследнике, а све док жена његово име носи.²⁰

Обим удовичиног права зависио је од тога са којим сродницима она конкурише на наслеђе у конкретном случају. Ако су на наслеђе били позвани сродници првог колена, удовички ужитак био је раван ужитку сваког од наследника. Уопште, колико је било деце која се јављају као наследници, на толико делова би се заоставштина и делила, а удова би имала право ужитка на истом делу оставиочеве имовине који је припао и било ком од деце оставиоачеве.²¹ Уколико би удовица конкурисала на наслеђе са наследницима другог наследног колена, без обзира из ког наследног реда, њој је, такође, припадао део раван делу осталих наследника.²² На крају, уколико су на наслеђе били позвани сродници који припадају трећем наследном колenu, удовици је у том случају припадало право уживања на целој заоставштини.²³

Ово право удовица је уживала до своје смрти, односно до преудаје. У међувремену, наследници оставиочеви имали су право својине ограничено удовичким ужитком, које је свој пун израз и садржину добијало тек пошто удовичино право престане.

О правној природи овог права, мишљења у теорији су различита, полазећи најпре од питања да ли се ради о наследном праву уопште, или је оно више носило обележја стварног односно тражбеног права. Са једне стране, могло би се сматрати да је удовица наслеђивала чисто стварно право доживотног уживања. Ако би се прихватио овај став, наилазило се на слабост која се противи самој идеји која је у основи наслеђивања, а то је идеја наслеђивања као универзалне сукцесије. Код удовице се о универзалној сукцесији није могло говорити, с обзиром да се њено право сводило искључиво на уживање.²⁴ Са друге стране, да би се избегло претходно спорно питање, удова није сматрана наследником већ легатаром. Њено право уживања сматрано је једном врстом сингу-

¹⁹ В. § 408. СГЗ-а.

²⁰ В. § 412. СГЗ-а.

²¹ В. § 414. СГЗ-а.

²² В. § 414. СГЗ-а.

²³ В. § 415. СГЗ-а.

²⁴ У том смислу в. Лазар Марковић, *op.cit.*, стр. 135.

ларне сукцесије, тачније законским легатом. Особеност је била у томе што легатар овде није прибављао тражбено право, како је то иначе правило, него је уместо тражбеног стицао стварно право. Међутим, ако бисмо легат лишили особине да се њиме стиче тражбено право, врло мало би остало карактеристика које би га уопште означавале легатом.²⁵

Поред наведеног, аустријска правна теорија је дала интересантно виђење, сматрајући удовицу наследником-фидуцијаром²⁶, а крвне сроднике оставиоачеве фидеикомисарним субститутима²⁷. Сматрано је да је удовица наследник са ограниченим наследним правом, утолико што је дужна да га сачува и да га, по својој смрти, преда фидеикомисарном наследнику односно наследницима декујусовим.

У српском праву, расправа је остала на разликовању да ли је удовичино право ужитка стварно право, или се пак ради о тражбеном, односно о некој врсти ренте. У самом законику, јасна је формулација да удовица остаје на уживању мужевљева имања, односно да она то имање ужива. Употребљени изрази обележја су права ужитка, *ususfructus*-а, као стварног права.²⁸ Међутим, законодавац је унео пометњу 1858. године, када је одредио да жена удовица која ужива непокретност покојног супруга, нема обавезу уписа тог права у интабулционе књиге. Овим правилом знатно је одступљено од начела публицитета у систему евиденције непокретности.²⁹ Затим је женино право одредио као прећутну хипотеку, из чега би се могао извести закључак да се удовичино право уствари сматра тражбеним правом, јер се само тражбена права обезбеђују хипотеком. Ипак, сматра се да је законодавац овде само хтео учинити једно поређење, без намере да промени карактер удовичиног права. Како хипотека може да постоји по самом закону, и без уписа у интабулационе књиге, тако исто и право ужитка на непокретностима може постојати без таквог уписа. Према томе, и поред измена из поменуте године, удовичино право и даље је задржало карактер стварног права.³⁰

Савезни Закон о наслеђивању

Закон о наслеђивању ФНРЈ ступио је на снагу у јулу 1955. године. Основни разлог који је захтевао доношење новог закона била је неуједначеност правних режима, као и судске праксе која је до тада владала на подручју нове

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Фидуција, као врста реалног контракта, где се једна страна (фидуцијант) обавезује да другој страни (фидуцијару) ствар преда у својину, а ова се обавезује да ће ствар, по протеклу времена, или испуњења рока вратити. В. Антун Маленица, „Римско право“, Нови Сад, 2006, стр. 240.

²⁷ Фидеикомис је оставиоачево обавезујуће располагање, односно молба, наследнику или легатару, да учини нешто на терет заоставштине, односно дела добијене имовине. В. Антун Маленица, *op.cit.*, стр. 173.

²⁸ В. Лазар Марковић, *op. cit.*, стр. 136.

²⁹ Уписом у јавне књиге, евидентирано право супруге добило би потпуну заштиту (према свима), а пре свега према поверицима мужевљевих наследника.

³⁰ В. Лазар Марковић, *op.cit.*, стр. 138.

државе. Као прву, корениту измену, закон је увео *универзалност* у наслеђивању. Овим начелом нестале су све неједнакости везане за личност оставиоца и наследника, те је одређен јединствен режим наслеђивања за све грађане на територији читаве ФНРЈ (без обзира на пол, занимање, врсту и квалитет добара која чине заоставштину и др.).

У погледу брачне везе, као основа наслеђивања, њен значај постао је неупоредиво већи. Најзначајнија разлика у односу на претходни важећи пропис, била је укидање удовичкогужитка. Од овог закона, супружник оставиоца наслеђивао би заоставштину увек у својину, а истовремено је уживао наследноправни положај који припада најближим оставиочевим крвним сродницима. Признат му је потпуно једнак положај као и деци оставиочевој, и још повољнији у односу на оставиочеве родитеље. Специфичност његовог положаја састојала се у томе што је он био једини наследник који се могао јавити у два наследна реда, првом и другом.³¹

Закон о наслеђивању Србије из 1974.године

Доношењу овог закона претходила је одлука савезних власти (Уставним амандманима из 1971) да се материјалноправна област наслеђивања повери и пређе у надлежност држава чланица, односно покрајине. У Србији, закон је донесен 1974.године, са применом од 1. јануара 1975. године. Овим законом задржан је принцип јединствености (универзалности) у наслеђивању.

Закон о наслеђивању САП Војводине из 1975.године

На подручју Војводине, текст Закона о наслеђивању скупштина ове социјалистичке покрајине усвојила је у марту 1975.године. Правила садржана у овом закону су се у незнатном делу разликовала од наследноправних правила која су била на снази у другим деловима државе, о чему ће бити помена у наредном делу текста.

Наследноправни положај супружника у позитивном праву Србије

Правило наслеђивања према коме је преживелој супрузи припадало само право на удовички ужитак и то само док „мужево име носи“ задржало се у дугом периоду наше правне историје. Међутим, временом и постепено, долазило је до побољшања општег положаја жене у друштву, све већи број жена бива укључен у организацију рада и привреду, док са друге стране, истовремено јача улога породице у животу појединца, породична својина добија на значају, а старање о деци постаје заједничко за родитеље и на бази равноправности.

³¹ В. чл. 9, чл. 10, ичл. 13. СЗОН-а.

Све је то било социјално окружење за коначно признавање правног значаја брачној вези, какав она данас ужива.³² Данас слободно можемо рећи да су у домаћем правунаследноправна овлашћења супружника постављена на завидном нивоу, и потпуно изједначена правима оставиочевих најближих сродника у првом наследном колену.

Та овлашћења заснована су на неколико принципа. Пре свега, нема више разлике у наследноправном положају жене и мушкарца као супружника. Супружник наслеђује увек и само у својину, удовички ужитак као форма наслеђивања постоји само као коректив редовних правила, и као такав се примењује у изузетним ситуацијама. Затим, величина наследног дела супружника је у принципу фиксно одређена, при чему имајући у виду специфичне одредбе, његов део може бити смањен или повећан. Даље, конкуришући на наслеђе са одређеним сродницима оставиочевим, супружник их може искључити из наслеђа, односно ти сродници би могли постати наследници да немасупружника. Обрнуто не важи, нема сродника који би супружника могао искључити из наслеђа.³³ Поред тога, супружниковнаследноправни положај није условљен пуноважношћу брака, јер су могуће ситуације да супружник постане законски наследник и ако је брак са оставиоцем био ништав (рецимо, уколико преживели супружник за разлог ништавости није знао).³⁴ На крају, супружник је једини наследник који се може појавити у два наследна реда. У наредном делу текста, биће речи о супружнику као наследнику који на наслеђе конкурише оставиочевим сродницима првог наследног реда.

Супружник у конкуренцији са сродницима првог законског наследног реда

Први наследни ред чине оставиочеви потомци и његов супружник. Оставиочева деца и супружник наслеђују на једнаке делове, а величина њихових наследних делова зависи од конкретног броја оставиочевих потомака у поједином случају.³⁵ Међутим, ако се деси да оставилац нема потомства, супружник у том случају не наслеђује у првом наследном реду.³⁶

Као изузетак од овог законског правила, пракса познаје ситуацију када ће оставиочев супружник ипак наследити целокупну заоставштину у првом наследном реду. Ставови аутора о овом питању нису подударни, али се као најприхватљивији сматра став да та могућност постоји уколико се сви потомци

³² Тек последњих деценија двадесетог века запажамо талас неофеминистичких покрета, односно увођења "женске перспективе" у социологију и друштво. В. М. Марјановић, С. Марков, *op.cit.*, стр. 109.

³³ У том смислу в. Борислав Благојевић, „Брачни друг као наследник у нашем праву“, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1955, стр. 13.

³⁴ В. чл. 22. ЗОН-а.

³⁵ У теорији се сматра да супружник овде има положај једног првостепеног потомка оставиочевог, аналогно римском правилу „*filiafamilias loco*“, где туђа ћерка (*alieni iuris*) венчањем улази у породицу супруга и добија статус ћерке породице. В. Борислав Благојевић, *op.cit.*, стр. 14.

³⁶ В. чл. 11. ЗОН-а.

оставиоца одрекну свог наследног дела у корист оставиоцевог супружника, односно најчешће своје мајке.

Супротно томе, у ситуацији када супружник конкурише на наслеђе са оставиоцевом децом којима он није други родитељ, пријемом једнаког дела наслеђа може доћи у знатно бољи економски положај од те оставиоцеве деце, а да се, при том, редовно о њима финансијски не стара. Услед тога, у законски текст уврштено је специфично правило, према коме постоји могућности смањења наследног дела супружника у корист деце оставиоцеве у оквиру првог наследног реда. Наиме, уколико са супружником на наслеђе конкурише макар и једно дете коме оставиочев супружник није други родитељ, а супружникова имовина (у коју спада и брачна тековина) је већа од наследног дела који би он добио поделом заоставштине између њега и деце на једнаке делове, суд може, ако оцени да је то оправдано, доделити деци део *до два пута* већи од наследног дела супружника. Јасно је да се говори о оставиочевој деци из претходног брака, односно његовој ванбрачној деци.³⁷ Закон захтева да наведени услови морају бити кумулативно испуњени.³⁸

У вези са првим условом, ако постоји само и једно дете коме оставиочев супружник није родитељ, те уколико суд одобри ово повећање, аутоматски ће се за исти коефицијент повећати и део сваког другог оставиоцевог детета. На даље, што се супружникове имовине тиче, ту имовину чини све оно што је супружник поседовао до тренутка оставиоцеве смрти, као и оно што је издвојио по основу брачне тековине и уговора о доживотном издржавању.³⁹ Дакле, његова посебна имовина, као и део заједничке имовине који му припада (брачна тековина), требало би заједно да буду веће од оног дела који би супружнику припао применом редовних правила наслеђивања. Суд ће упоредити ове вредности, а до смањења долази само ако је вредност супружникове имовине *већа*. Уколико су те вредности рецимо само једнаке, до смањења неће доћи. Видимо да је потребно, да економско стање супружника у моменту смрти оставиоца буде такво, да би он и без наслеђа могао уживати економске услове какве би имао да је, немајући никакве имовине, наследио по општим законским правилима. Видимо, даље, да што је већи број потомака који конкуришу супружнику на наслеђе, већа је и могућност да овај услов буде испуњен.⁴⁰

³⁷ В. чл. 9. ст. 3. ЗОН-а.

³⁸ На просторима бивше Југославије, прописи САПК, САПВ и СР БиХ предвиђали су у оквиру првог наследног реда могућност повећања не само наследног дела оставиоцеве деце, већ и наследног дела супружника, а на рачун осталих наследника тог наследног реда, под условом немања нужних средстава за живот. Поред тога, постојала је могућност да им се додели у својину и целокупна заоставштина, ако би она била тако мале вредности да би њеном поделом наведена лица запала у тешку материјалну ситуацију. В. Владислав Ђорђевић, Слободан Сворцан, Наследно право, Београд, 1992, стр. 149. Дакле, ради се о сличној привилегији коју право Србије признаје одређеним наследницима другог наследног реда.

³⁹ Дејан Ђурђевић, Институције наследног права, Београд, 2010, стр. 108.

⁴⁰ В. Слободан Сворцан, „Коментар закона о наслеђивању Србије са судском праксом“, Крагујевац, 2004, стр. 46.

На крају, важећи закон је својом одредбом оставио простор суду да у сваком конкретном случају оцени оправданост захтеваног повећања. Наиме, уобичајена је ситуација да су потомци оставиоца одрасле, зреле, радно способне особе, ситуиране често и боље од самог оставиоца. У таквој ситуацији било би неоправдано и неправедно аутоматски примењивати ову законску могућност.⁴¹

Што се ранијих правила наслеђивања тиче, према Савезном закону из 1955. године предвиђена су била само прва два законска услова. У случају њиховог испуњења, до смањења дела супружника долазило би аутоматски. Закон је прецизно одређивао да је део детета у том случају два пута већи од дела који је припадао супружнику.⁴²

Закон Републике Србије из 1974. године је унео услов оправданости (као трећи услов), који постоји и данас, при чему је у погледу износа повећања било задржано правило савезног закона о фиксном повећању, односно о два пута већем делу на страни оставиоцеве деце.⁴³

Закон САП Војводине из 1975. године садржао је идентично правило онеме из савезног закона. Поред тога, повећање наследног дела у првом наследном реду, а из разлога немања нужних средстава за живот, било је допуштено како у корист супружника оставиоца, тако и оставиоцевог потомка било ког степена сродства. Поменута лица могла су након оцене суда, у својину наследити и целокупну заоставштину, уколико је она тако мале вредности да би њеном поделом запали у оскудицу.⁴⁴

Видимо, да је савезни закон у погледу наведеног правила садржао најнеповољније решење, с обзиром да суд није имао на располагању оцену оправданости оваквог повећања, док је доношењем наредног Закона о наслеђивању Србије ова непогодност отклоњена. Закон САП Војводине садржао је, како је јасно, најповољније решење, узимајући у обзир материјалну ситуацију свих наследника првог наследног реда, а не само оставиоцевих првостепених потомака.

С обзиром на то да наведено правило данас пружа могућност погоршања наследноправног положаја супружника у односу на положај осталих наслед-

⁴¹ Лице је у оставинском поступку дужно да захтев за смањење наследног дела супружника постави до правноснажности решења о наслеђивању. Уколико то не учини, важи *res judicata*, па се даље захтев за повећање дела може остварити само у парници, и то ако је разлог за понављање парничног поступка утицао на то да се у оставинској расправи такав захтев не постави. Парнични поступак је општи поступак за заштиту повређених или угрожених субјективних грађанских права (в. Владимир Козар, Милан Почуча, (2014): Коментар Закона о парничном поступку са новелама из 2014. године, судском праксом и регистром појмова, Друго измењено и допуњено издање, „Пословни биро“ д.о.о., Београд, стр. 17, 719. и 720.), што значи да се заштита тих права остварује у другим врстама поступака само када је то прописано посебним законом, а иначе важи опште правило – да се заштита остварује у парничном поступку - Члан 1. Закона о парничном поступку - "Службени гласник РС", бр. 72/2011, 49/2013 (Одлука Уставног суда), 74/2013 (Одлука Уставног суда), 55/2014.

⁴² В. чл. 12. СЗОН-а.

⁴³ В. чл. 12. ЗОН-а СРС.

⁴⁴ В. чл. 12. ичл. 24. ЗОН-а СПВ.

ника првог наследног реда, као и да се применом овог правила одступа од редовних правила законског наслеђивања која супружнику пружају једнак положај положају осталих оставиочевих наследника, потребно је на рачун поменутог правила изнети и одређене критике. Прва замерка стоји на рачун једносмерности овог решења, које иде искључиво у правцу смањења законског наследног дела супружника, а у корист деце оставиочеве, и то само оне деце којима оставиочев супружник није други родитељ. Осим што је извеснија ситуација да ће у таквом животном добу материјална потпора бити потребнија управо супружнику а не деци оставиочевој, можемо се истовремено запитати и да ли је законодавац оправдано претпоставио добре односе између родитеља и сопствене деце, па тиме и њиховог међусобног помагања. Наиме, у највећем броју случајева оставиочев супружник је лице у познијем животном добу, пензионер, док су оставиочева деца махом лица зреле животне доби, запослена, често материјално обезбеђена много јаче од самог супружника.

На даље, оваквом решењу би се могла ставити и замерка на правило да захтев једног потомка оставиоца аутоматски повећава наследне делове све оставиочеве деце. Сматрамо да би много правичније решење било ценити околности сваког оставиочевог детета понаособ, те допустити повећање наследног дела сваког од њих, ако имовинске и уопште животне прилике то захтевају. Осим тога, посебно је логично ово право признати и другостепеним и даљим оставиочевим потомцима, који ће се у највећем броју случајева на наслеђе јавити као малолетна лица, па ће стога имати потребу за издржавањем, и чија ће материјална ситуација вероватно бити незавиднија у односу на остале оставиочеве првостепене потомке, који му конкуришу на наслеђе у поједином случају.⁴⁵

У том смислу, сматрамо да би предлог за наредну измену законског текста могао ићи у правцу повећања наследних делова у првом наследном реду, како дела потомака оставиоца на рачун супружника, тако и дела супружника на рачун осталих санаследника тог законског наследног реда, а исто тако и дела потомака на рачун делова осталих потомака, уколико околности случаја и њихове материјалне прилике то захтевају (по угледу на други законски наследни ред). У супротном, долази до неоправданог привилеговања потомака оставиоца који не потичу из његовог брака са надживелим супружником, а посредством њиховог захтева и свих осталих првостепених потомака оставиоца.⁴⁶

⁴⁵ В. Милан Креч, Ђуро Павић, „Коментар закона о наслеђивању“, Загреб, 1964, стр. 38.

⁴⁶ Коначно, домаћа теорија је изнела предлоге за будућа законска решења, према којима би се положај свих наследника првог наследног реда могао побољшати конституисањем права *доживотног уживања*, а по угледу на решење које је прихваћено у оквиру другог наследног реда. В. Наташа Стојановић, „Крвни сродници оставиоца као наследници првог законског наследног реда“, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. XXXVIII-XXXIX, за 1998-1999, стр. 63-65.

Закључак

За разлику од стања које је владало у прошлости, у данашње време друштвени поредак заснован је на концепту нуклеарне породице као основне ћелије друштва, па је самим тим и имовински, односно наследноправни поредак усклађен потребама такве организације. Брак и породица сматрају се централним институцијама друштва, са равноправним односом мушкарца и жене као супружника, односно као родитеља. Наследно право прати овај тренд и поставља правила наслеђивања тако да једнако важе за сва лица без обзира на њихов пол. Тако, осим чињенице да су супружници изједначени у међусобном наслеђивању, у савременом праву супружник ужива и квалитативно потпуно једнак положај какав уживају и оставиоcheви најближи сродници.

Међутим, како законодавна решења која се односе на одступања од редовних правила наслеђивања у оквиру првог наследног реда у одређеној мери јесу крута, односно нефлексибилна, као таква у практичним ситуацијама могу произвести неправедан резултат за учеснике оставинског поступка.

Наиме, законодавац је у оквиру првог законског наследног реда одступања од редовних правила предвидео једнострано, те је фаворизовањем искључиво оставиоcheвог првостепеног потомства, створио могућност за погоршање наследноправног положаја супружника, не водећи рачуна о животним околностима на страни сваког од ових лица, као ни о положају другог оставиоcheвог потомства. Стога би поједина законска решења која су била на снази на територији наше земље у ранијем периоду (какво је рецимо било право САП Војводине), могла бити модел у некој наредној измени домаћег законског текста, како бисмо добили што квалитетније и правичније решење.

Литература:

1. Blagojević, Borislav (1955): *Bračni drug kao naslednik u našem pravu*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd
2. Đorđević, Vladislav, Svorcan, Slobodan (1992): *Nasledno pravo*, Savremena administracija, Beograd
3. Đurđević, Dejan (2010): *Institucije naslednog prava*, Službeni glasnik, Beograd
4. Kozar, Vladimir, Počuča, Milan, *Komentar Zakona o parničnom postupku sa novelama iz 2014. godine, sudskom praksom i registrom pojmova, Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, 2014. godina*, „Poslovni biro“ d.o.o., Beograd
5. Kreč, Milan, Pavić, Đuro (1964): *Komentar Zakona o nasljeđivanju (sasudskom praksom)*, Narodne novine, Zagreb
6. Krkljuš, Ljubomirka (2004): *Pravna istorija srpskog naroda*, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost, NoviSad
7. Malenica, Antun (2006): *Rimskopravo*, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost, NoviSad
8. Marjanović, Miloš, Markov, Slobodanka (2006): *Osnovi sociologije*, Prirodno – matematički fakultet, NoviSad

9. Marković, Lazar (1930): *Nasledno pravo*, Dom, Beograd
10. Svorcan, Slobodan (2004): *Komentar Zakona o nasleđivanju Srbije sa sudskom praksom*, Pravni fakultet, Kragujevac
11. Svorcan, Slobodan (2006): *Nasledno pravo*, Pravni fakultet, Kragujevac
12. Stojanović, Nataša (1998-1999): *Krvni srodnici ostavioca kao naslednici prvog zakonskog naslednog reda*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. XXXVIII-XXXIX

HEREDITARY AND LEGAL STATUS OF A FEMALE SPOUSE IN SERBIA FROM SERBIAN CIVIL CODE TO THE PRESENT

Summary: At present, kinship and marital bond, as the backbone of the family organization, in most European laws, including the law of Serbia, enjoy a dominant role as the starting point and fact which are taken with equal care in forming hereditary and legal rules. However, in the times past, in a long period of legal history, the influence of the marital bond was incomparably smaller than the impact of blood relationship and quite inadequate to the objective meaning of marriage in family relations. This situation lasted for centuries, up to the adoption of modern regulations on inheritance, whereby this fact received the adequate importance, one might say, only in socialist countries. In addition, looking at the historical dimension, the particularly unfavorable status of female inheritors in domestic legislation cannot remain unnoticed. A special overview was therefore made in the paper in relation to the position of a wife as a spouse who outlived her husband, in the context of changes of her social status and accordingly the scope of her rights in relation to the scope of the rights of the testator's inheritors of the first order of succession. This is the path that went from a complete lack of recognition of wife's right to her husband's property after his death to the fully equal status with other inheritors of the first order of succession that she has at present, with certain adjustments that the legislator reserved for the testator's first instance descendants.

Key words: kinship, spouse, marital bond, inheritance

НАДА РАДУШКИ*

Институт за политичке студије
Београд

УДК 314:314.116(497.11)

Монографска студија

Примљен: 10.05.2015

Одобрен: 09.06.2015

СРБИЈА У 21. ВЕКУ И ПРОБЛЕМ ДЕМОГРАФСКОГ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА**

Сажетак: Демографско старење представља глобалну појаву 21. века. Србију, такође, одликује убрзан и интензиван процес старења становништва што има бројне негативне импликације на укупан равитаk земље. То је резултат великих промена које су се дешавале у старосној структури у другој половини 20. века проузрокованих првенствено дугогодишњим опадањем стопе фертилитета. На основу пописних података у раду се анализирају промене у старосној структури, као и основне детерминанте старосне структуре (наталитет, морталитет, миграције). Такође, указано је и на значај етничке димензије, па истраживање показује да се велика већина националности у Србији налази у дубокој демографској старости због ниског и опадајућег фертилитета, док само мали број етничких заједница има младу популацију услед високих стопа фертилитета као главне детерминанте њихове старосне структуре. Процес старења ће се наставити па је истакнута неопходност мера државне политике.

Кључне речи: демографско старење, старосна структура, фертилитет, недовољно рађање, националности, стратегије, Србија

Увод

Демографски процес старења становништва представља комплексан и глобалан феномен који карактерише савремено развијено друштво, због чега заузима значајно место у оквиру друштвених истраживања и предмет је интересовања стручне и научне јавности. Имајући у виду интензитет, узроке и последице старења, као и чињеницу да утиче на све сегменте друштва, императивно се намеће потреба за спровођењем мера државне политике. Трансформација старосне структуре и старење становништва присутно је у свим друштвима која се налазе у завршној фази демографске транзиције и које одликује дугорочно опадање наталитета.

* raduski@eunet.rs

** Рад је део пројекта: "Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција" финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (број 179009).

Популационо старење у развијеним земљама започело је још почетком 19. века, да би од средине 20. века поред фертилитета, све већу улогу у том процесу имало и даље снижавање морталитета, подстакнуто напретком медицине и побољшањем услова живота, што је утицало на продужење животног века. С друге стране, недовољно развијене земље суочавају се са високим природним прираштајем и великим уделом младог становништва, али је демографско старење све више евидентно и у овим земљама. Према прогнозама Уједињених нација, у наредних педесет година предвиђа се даље продужавање животног века, посебно средњих и старијих генерација, уз константно опадање стопа фертилитета, што ће проузроковати интензивно старење становништва и у овом делу света (United Nations, 2001). Истовремено, у развијеним земљама наставиће се негативни трендови у првом реду због самих карактеристика старосне структуре и јер је процес старења већ далеко одмакао, а и стопе фертилитета ће се одржавати на ниском нивоу. Становништво европских и других индустријализованих земаља бележи све спорији раст и незабележен пораст броја и удела старијих лица што отвара бројна питања везана и за само функционисање и будућност државе (Eberstadt, 1997:3-22). Када је реч о европској популацији, према дугорочним пројекцијама Уједињених нација, током наредних деценија интензивираће се процес демографског старења тако да ће средином 21. века (2050) број становника Европе пасти на око 603 милиона, готово сваки трећи становник биће стар 65 и више година, а сваки десети имаће 80 и више година (United Nations, 2002).¹

Србија, такође, спада у групу земаља у којој је присутно демографско старење и висока просечна старост становништва што је резултат крупних промена које су се дешавале у старосној структури у другој половини 20. века, а проузрокованих првенствено дугогодишњим опадањем стопе фертилитета, затим висином стопе морталитета, као у извесној мери и миграционим кретањима.

Старосна структура и старење становништва Србије

Старосна структура је једна од најважнијих структура становништва, показује квалитативне и квантитативне промене које су присутне у развоју сваке популације у одређеном временском периоду, а будући демографски, економски и друштвени развој зависи у великој мери управо од одлика и промена у овим структурама. Подаци се добијају на основу редовних пописа становништва и од велике су важности јер се на основу њих доносе мере соци-

¹ Постоји неколико класификација, а једна од основних је подела на младо (0-14 година), средовечно (15-64 година) и старо становништво (65 и више година). С тим у вези, разликују се три типа становништва према уделу лица старијег од 65 година: младо становништво (мање од 4%), средовечно (између 4% и 7%) и старо становништво (изнад 7%). Према класификацији Уједињених нација, у стадијуму демографске старости налазе се популације код којих је удео лица старијих од 65 година преко 7%. Старост, према Светској здравственој организацији се дели на ранију (65-74), средњу (75-84) и дубоку старост (85 и више година).

јалне, економске и бројних других политика и стратегија, као и израда пројекција становништва. Последњи попис у Србији који је одржан 2011.године, показао је наставак дугогодишњих негативних трендова и интензивирање процеса демографског старења² што је основна одлика и кључни проблем популационог развитка Србије у 21. веку.

Временски посматрано, старосна структура становништва Србије претрпела је највеће промене у обиму и кретању контингента младих и старих лица. Наиме, већ у претходном попису (2002) по први пут је забележено више старих него младих. Број лица преко 65 година (1240,5 хиљада или 16,7%) био је већи од броја лица млађих од 15 година (1176,8 хиљада или 15,8%), индекс старења (1,05) готово двоструко већи од граничне вредности, док је просечна старост износила 40,2 година (табела 1).

Табела 1. *Старосна структура становништва Србије (без КиМ), 2002-2011.*

Старост	2002		2011	
	Број	%	Број	%
Укупно становништво	7.498.001	100,0	7.186.892	100,0
0-14 година	1.176.770	15,8	1.025.278	14,3
15-64 година	5.032.805	67,6	4.911.268	68,3
65 и више година	1.240.505	16,7	1.250.316	17,4
Индекс старења	1,05		1,22	
Просечна старост (године)	40,2		42,2	

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2011.у Републици Србији, Старост и пол, Републички завод за статистику, Београд, књига 2, 2012.

У наредних девет година процес популационог старења се наставља, удео младих се даље смањивао, док се удео старих лагано повећавао, па је према попису из 2011.године³ забележено готово 1,3 милиона (17,4%) лица преко 65 година и 1,0 милиона (14,3%) у старости 0-14 година. Апсолутно посматрано, број старих значајно је већи од броја младих (за око 225 хиљада), индекс старења износи 1,22, а просечна старост 42,2 године. Актуелни резултати показују настављање процеса старења, јер је просечна старост у поређењу са прошлим пописом повећана за две године, удео младих се смањио (са 15,8% на 14,3%), а удео старих повећао (са 16,7% на 17,4%). Дакле, по свим показатељима Србија спада у групу изразито старих популација, односно реч је о одмаклом процесу старења. Генерално, већ од средине 20. века одвија се процес старења, при чему је тај процес временом појачан, па се данас Србија налази у дубокој демографској старости, односно спада у групу држава са нај-

² Под демографским старењем се подразумева повећање удела старих лица уз истовремено смањење удела младих у укупном становништву, а основни аналитички показатељ су индекс старења и просечна старост. Индекс старења показује бројчани однос лица старих 60 и више година и младих 0-19 година (или однос старих 65 и више година и младих 0-14 година). Гранични индекси који показују када нека популација почиње демографски да стари јесу просечна старост преко 30 година и индекс старења преко 0,40.

³ Иначе, ни овај попис није спроведен на територији Косова и Метохије, док је у општинама Бујановац и Прешево (делимично и у Медвеђи) бојкотован од стране велике већине припадника албанске националности.

старијим становништвом и налази се по просечној старости на петом месту у Европи (после Немачке, Италије, Финске, Аустрије и Грчке). Треба имати у виду да ће се демографско старење становништва интензивирати после 2020.године као последица уласка генерација из baby-boom периода у контингент старих лица. Због тога ће у будућем периоду највеће оптерећење радно активног контингента бити старо а не младо становништво имајући у виду негативне тенденције у свим функционално старосним групама.

Пројекције Републичког завода за статистику које су урађене за период 2011-2041.године показују да ће се процес демографског старења наставити, просечна старост становништва Србије ће се повећати на 47 година, удео млађих од 15 година ће се смањити на око 11%, док ће лица преко 65 година чинити четвртину становништва. Удео радног способних лица (15-65 година) ће се смањити (од 3% до 8%, у зависности од варијанте пројекција), што ће имати далекосежне последице на економски потенцијал земље (Републички завод за статистику, 2014).

Неповољни трендови у старосном саставу утичу не само на биолошки развој и нормалну репродукцију, већ и на свеукупни друштвени развој. Стара старосна структура има бројне негативне импликације на регионални развој, демографска, економска, социјална и политичка кретања, као и на укупни капацитет једне државе. У том смислу значајна је не само величина појединих старосних кохорти, већ и њихове пропорције. То најбоље илуструје тзв. коефицијент зависности који показује степен економске оптерећености становништва у радној доби контингентом омладине и контингентом старих лица, и по правилу је у негативној корелацији са старосном структуром. На основу тог индикатора (у оквиру којег се могу издвојити коефицијент зависности младих и коефицијент зависности старих) предузимају се потребне мере у сфери социјалне и економске политике јер за привредни и одрживи развој једне земље није ирелевантно да ли је оптерећеност становништва у радној доби већа због већег удела младих или старих лица. Тако, већи коефицијент зависности младих има за последицу специфичне потребе као што су: већа улагања у предшколске институције, здравствену заштиту, отварање нових радних места и слично, док са друге стране, већи коефицијент зависности старих подразумева веће издатке за социјално осигурање, веће пензионе фондове, специфичне трошкове за здравствену заштиту, другачију структуру потрошње и слично.

Регионални аспект старосног састава становништва Србије

Регионално посматрано,⁴ у Србији су присутне значајне дистинкције између региона не само са квантитативног аспекта (највећи је регион Шумадије и Западне Србије а најмањи регион Јужне и Источне Србије), већ и у погледу

⁴ Пописни подаци исказани су у складу са Уредбом о номенклатури статистичко територијалних јединица, према административној подели на две функционално територијалне целине: Србија-север и Србија-југ. У оквиру прве, налази се Београдски регион и регион Војводине, док Србију-југ чине регион Шумадије и Западне Србије, затим регион Јужне и Источне Србије, као и регион Косова и Метохије (без података). Сваки регион обухвата одређени број области (бивши окрузи) у оквиру којих су сврстане општине.

етнодемографског развитака, социо-економских и културних карактеристика, као и старосног модела становништва (табела 2).

Табела 2. *Старосна структура становништва Србије (без КиМ), по регионима, 2011.*

Региони	Укупно	0-14		15-64		65 и више		Просеч. старост (године)
		број	%	Број	%	број	%	
Република Србија	7.186.862	1.025.278	14,3	4.911.268	68,3	1.250.316	17,4	42,2
Београдски регион	1.659.440	232.730	14,1	1.154.948	69,6	271.762	16,4	41,8
Регион Војводине	1.937.809	277.470	14,4	1.337.801	69,3	316.538	16,4	41,8
Шумадија и Зап.Србија	2.031.697	298.485	14,7	1.374.202	67,6	359.010	17,7	42,3
Јужна и Источна Србија	1.563.916	216.593	13,9	1.044.317	66,8	303.006	19,4	43,3
Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Београдски регион (2,0 милиона) једини од свих региона Србије бележи повећање броја становника у периоду између два пописа (за 83,3 хиљада) захваљујући првенствено емиграционој компоненти односно досељавању становништва, а одликује га просечна старост становништва (41,8) нижа од просечне старости за укупну популацију Србије. У односу на остале регионе бележи нешто већи удео лица у контингенту 15-64 године (69,6%). Старосну структуру карактерише већи удео старих (271,8 хиљада или 16,4%) него младих (232,7 хиљада или 14,1%).

Регион Војводине (1,9 милион) забележио је опадање броја становника у односу на претходни попис (за 100,2 хиљада), а такви трендови регистровани су у свим окрузима изузев Јужнобачког захваљујући пре свега миграционој компоненти, односно досељавању у веће градове (нпр. Нови Сад). Основни разлог депопулације војвођанског становништва је првенствено негативан природни прираштај, али и негативан миграциони салдо у том периоду.⁵ Старосни модел одликује више старих лица (316,5 хиљада или 16,4%) него младих (277,5 хиљада или 14,4%) за око 40 хиљада. Процес старења карактеристичан је како за укупну војвођанску популацију, тако и за готово све националности које живе на овом изразито мултиетничком подручју.

Најнеповољнија ситуација је у региону Јужне и Источне Србије где је скоро свако пето лице старије од 65 година (303,0 хиљада лица или 19,4%) док је истовремено број младих значајно мањи (216,6 хиљада или 13,8%) што јасно указује да се популација овог региона налази у поодмаклој фази демографског старења. Илустрације ради, у неким општинама просечна старост становништва износи чак преко 50 година (Црна Трава, Сврљиг и Гацин Хан). У компарацији са осталим регионима, становништво југоисточне Србије има највишу просечну старост (43,3), највеће уделе старих а најмањи удео младих. Мада су негативни популациони трендови забележени на свим територијалним нивоима

⁵ У претходном међупописном периоду (1991-2002), Војводина је забележила пораст броја становника и то искључиво захваљујући имиграционој компоненти, односно масовном доласку избеглих лица из бивших југословенских република. Од укупно 617,7 хиљада избеглица колико је регистровано по првом попису избеглица (1996), око 260 хиљада је прибежиште нашло у Војводини (Радуски, 2007:88-91).

ма, убедљиво највеће смањење броја становника између два пописа бележи управо овај регион (-189,1 хиљада), а у оквиру њега Пчињски округ (-68,6 хиљада), при чему треба имати у виду, поред поменутих демографских фактора и значајан необухват становништва пописом због бојкота припадника албанске националне мањине (Радушки, 2013: 3).

Депопулационе тенденције су изражене и временом интензивирани и у региону Шумадије и Западне Србије (2,0 милиона) који, такође, бележи смањење броја становника (за 105,2 хиљада), изузев у Рашком округу због позитивног природног прираштаја припадника бошњачке и муслиманске националности који су просторно концентрисани на овом подручју. Овај регион у поређењу са другим има највише младих (298,5 хиљада или 14,7%), али га, такође, одликује популационо старење што показује висока просечна старост становништва (42,3), већи број и удео старих од младих (за око 60 хиљада или за три процентна поена).

Старосна пирамида становништва Србије, као и њених региона, има одлике регресивног типа, јер је најужа у основи (најмањи је удео лица од 0-14 година), а најшира у средишњем делу (најбројније су генерације у старости 40-59 година), што је проузроковано константним смањењем броја живорођених, односно недовољним рађањем што води убрзаном старењу и депопулацији. Опадање стопа смртности (посебно код одојчади, деце, омладине и млађег средовечног становништва) може деловати чак на подмлађивање популације, док је утицај миграција двојак. Наиме, у оквиру унутрашњих миграција, ова компонента највише је утицала на старосни састав популације већих градова будући да су мигранти углавном млађа лица. Када је реч о спољним миграцијама, крајем 20. и почетком 21. века емиграције су утицале на старење становништва с обзиром на одлазак младих у иностранство (из економских и политичких разлога), док је у оквиру имиграционих кретања реч о присилним миграцијама (долазак великог броја избеглица), али који се по свом старосном саставу нису битније разликовали од аутохтоне популације, па то није утицало на подмлађивање становништва Србије.

Детерминанте старења и природно кретање становништва Србије

Основна карактеристика дугорочног демографског развоја Србије су квалитативне промене у репродуктивном понашању, подстакнуте друштвено-економским и социо-културним развојем, што је утицало на транзицију наталитета (Маџура, 1975). После компензационог периода почетком 1950-их година, започет је тренд смањивања укупног броја живорођења и континуирано опадање стопе наталитета. Стопа наталитета се већ почетком 1970-их година спустила на ниво од око 14 промила, а затим константно и лагано опадала, да би се већ од 1990-их година стабилизovala приближно на нивоу од 10 промила, па се може рећи да је транзиција наталитета завршена.⁶

⁶ И други демографски индикатори показују да је број живорођених у Србији константно мањи него што је потребно за просто обнављање становништва. Стопа укупног

Смртност, друга компонента природног кретања становништва, забележила је опадање у тзв. baby boom периоду и непосредно после њега, да би крајем 1960-их и почетком 1970-их година започела растућа тенденција у кретању броја умрлих. Почетком 1990-их година, насупротив минималном броју живорођења достигнут је максимум у погледу броја умрлих, односно негативан природни прираштај, а након тога, кретање броја умрлих се стабилизује (на нивоу од преко 100 хиљада). Слично кретање, односно узлазни тренд имала је и стопа морталитета, као општи показатељ смртности, која је од 1990-их година стално изнад 10 промила. Основни узрок треба тражити у интензивирању процеса демографског старења што је умањило ефекте стварног пада морталитета и пораста средњег очекиваног трајања живота условљених социоекономским развојем друштва (Радивојевић, 2002). Као важан демографски показатељ смртности неке популације често се користи очекивано трајање живота, јер његова вредност зависи од нивоа смртности у свим старосним групама. Без обзира што је у Србији по овом питању постигнут напредак, и даље има простора за повећање очекиваног трајања живота пре свега отклањањем егзогенних узрока смртности (нпр. боља превентива, здравствено информисање, начин живота, итд).⁷

Као резултат супротних трендова у кретању основних демографских варијабли, односно континуираног опадања стопе наталитета, а раста стопе морталитета, природни прираштај је стално опадао да би потом бележио негативне вредности.⁸ То што је стопа природног прираштаја негативна тек од 1992. године се у највећој мери може објаснити до тада релативно повољном структуром становништва и то како са аспекта рађања тако и у погледу смртности (Пенев, 2006). Природни прираштај је под пресудним утицајем наталитетне компоненете мада услед демографског старења и морталитет добија на значају. Права слика и размере неповољних трендова може се јасније сагледати са аспекта нижих територијалних јединица (окрузи и општине).⁹

фертилитета, односно број живорођене деце по једној жени (1,4) знатно је испод нивоа (чак за трећину) који обезбеђује просту замену генерација (2,1 детета по жени), а у последњој деценији још је смањена (са 1,6 на 1,4). Такође, нето стопа репродукције од средине 1950-их година је константно испод 1,0 што значи да у Србији већ дуже време није обезбеђена ни проста репродукција.

⁷ Очекивано трајање живота у Србији износи 71,6 година за мушко и 76,8 година за женско становништво. У развијеним земљама већ је достигнут висок ниво очекиваног трајања живота (на пример, у Јапану за жене 86 година, а за мушкараце 79 година), па се у будућем периоду тешко може утицати на даље повећање због детерминишућег дејства биолошких фактора.

⁸ У пописној години (2011) регистровано је 65,6 хиљада живорођења и стопа наталитета од 9,0 промила. Број умрлих лица био је већи и износио је 102,9 хиљада, а стопа морталитета 14,2 промила, па су апсолутни природни прираштај и стопа негативни (-37,3 хиљада, односно -5,2 промила) (Републички завод за статистику, 2012).

⁹ У Србији је од укупно 25 округа, само у три (Рашки, Севернобачки и Београдски) регистрован позитиван прираштај и то са врло ниским вредностима. Исто тако, само седам од укупно 165 општина има позитиван прираштај: Нови Сад и београдска општина Гроцка, а затим Бујановац, Прешево, Сјеница, Нови Пазар и Тутин у којима живи претежно становништво исламске вероисповести.

Бројни су фактори детерминисали поменуте промене у природном кретању становништва. Константно опадање стопе наталитета и пораст опште стопе морталитета, првенствено услед интензивног старења, кључни су узроци негативних и високих вредности природног прираштаја. Док је општи морталитет, упркос постигнутим резултатима у смањењу морталитета, на релативно високом нивоу услед демографског старења, узроци опадања наталитета су, пре свега, чиниоци који делују у процесу демографске транзиције (индустријализација, урбанизација, пораст образовног нивоа, већа мобилност становништва и друго), али и промењен статус жене у породици и друштву, већа запосленост, контрола рађања и планирања породице, модеран стил живота и бројни други.

На основу досадашњих трендова у природном кретању и старосној структури становништва Србије, поставља се питање шта се може очекивати у будућем периоду? Поменуте пројекције показују наставак процеса депопулације и негативног природног прираштаја. Оно што посебно забрињава јесте чињеница да према свакој варијанти пројекција (ниска, средња, висока или константна) број становника Србије ће у будућем периоду бити мањи. На пример, према оптимистичкој варијанти (која подразумева лагано повећање стопе фертилитета) број становника ће се смањити за 260 хиљада, а према песимистичкој (настављен досадашњи тренд снижавања стопе фертилитета), Србија ће имати број становника мањи за око 712 хиљада. Највероватније је да ће се становништво мењати у складу са средњом варијантом (лагани пораст фертилитета на крају пројектног периода) и број становника ће се смањити за око 404 хиљаде (Републички завод за статистику, 2014).

Етнички аспект старосне структуре Србије

Србија је вишенационална држава, па посебну пажњу треба посветити етничкој димензији старења становништва будући да различити демографски развитак припадника етничких заједница и трендови у старосној структури несумњиво имају великог утицаја на свеукупни друштвено-економски и социо-културни развој земље. Велике дистинкције у старосном саставу припадника различитих националности индикатор су њиховог демографског развоја током дужег временског периода који је условљен првенствено различитим природним кретањем становништа, односно етнички диференцираним природним прираштајем, затим у мањој мери миграционим салдом, као и променом приликом декларисања о националној припадности. У Србији постоји изразита етничка поларизација, па су на једној страни националности којима је иманентан висок удео старих лица и интензиван процес демографског старења, а на другој су оне са изразито младим становништвом. У складу с тим, присутна су два дијаметрално супротна типа - прогресивни и регресивни, али оба старосна модела (изразито стара или млада популација) имају негативан утицај на све сегменте друштвеног живота. Као последица различитог популационог развитка и интензитета процеса старења, старосна структура становништва по националности је изразито диференцирана, а разлике између етничких група су током времена остале готово исте или су се чак повећале, нарочито када је реч о уделима старих лица.

Срби, као већинска националност, имају ниске стопе наталитета и последично стару старосну структуру становништва јер је удео млађих од 15 година (13,7%) нижи од удела лица старијих од 65 година (17,6%), при чему је апсолутно и релативно највише лица у старости од 45-59 година. Основни демографски показатељи - просечна старост (42,6) и индекс старости (1,3) јасно показују да се ово становништво налази у дубокој демографској старости (табела 2).

Табела.3. *Старосна структура по националности, Србија (без КиМ), 2011.*

Национална припадност	Укупно	0-14		15-64		65+		Просечна старост (године)
		Број	%	Број	%	Број	%	
Укупно*	7186892	1025278	14.3	4911268	68.3	1250316	17.4	42.2
Срби	5988150	819091	13.7	4112983	68.7	1056076	17.6	42.6
Бошњаци	145278	35451	24.4	97301	67.0	12526	8.6	33.5
Бугари	18543	1453	7.8	11494	62.0	5596	30.2	50.9
Буњевци	16706	1569	9.4	10758	64.4	4379	26.2	48.7
Власи	35330	3203	9.1	21011	59.5	11116	31.5	51.3
Југословени	23303	901	3.9	17836	76.5	4566	19.6	50.2
Мађари	253899	29808	11.7	169472	66.7	54619	21.5	45.0
Македонци	22755	1153	5.1	15952	70.1	5650	24.8	51.6
Муслимани	22301	3953	17.7	15668	70.3	2680	12.0	38.6
Роми	147604	47478	32.2	94274	63.9	5852	4.0	28.3
Румуни	29332	3557	12.1	19781	67.4	5994	20.4	44.6
Словаци	52750	6572	12.5	36059	68.4	10119	19.2	44.3
Хрвати	57900	4159	7.2	36772	63.5	16969	29.3	51.0
Црногорци	38527	3771	9.8	26492	68.8	8264	21.4	46.5

Извор: *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност, РЗС, Београд, књига 4, 2013.*

Напомена: У анализу су узете националности са преко 10.000 припадника.

*Разлику до укупног становништва чине не изјашњени, регионална припадност и остали.

Од бројнијих националности, као демографски најстарије могу се издвојити Македонци, Власи, Хрвати, Бугари и Југословени. Ове националности одликује низак наталитет, висок морталитет и негативни природни прираштај, па имају најстарије становништво, односно регресивни тип старосне структуре, који карактерише знатно већи удео старих лица од младих. За ове популације је карактеристично да се налазе у дубокој демографској старости (просечна старост се креће око 50 година), при чему је удео старих (преко 65 година) вишеструко већи од удела младих (испод 15 година). На пример, код Бугара и Хрвата просечна старост становништва износи 51 годину, готово једна трећина је старија од 65 година, а око 7% становништва је млађе од 15 година. Лица која су се у последњем попису декларисала као Југословени имају убедљиво најмање уделе младих (само 3,9%), а близу једне петине становништва старијег од 65 година.

После поменутих националности, демографски најстарије етничке заједнице су Црногорци и Буњевци (са просечном старошћу између 46,5 и 48,7

године), са уделом младих испод 10%, а уделом старих око једне четвртине становништва. Затим следе Словаци, Румуни и Мађари (са просечном старошћу између 44 и 45 година), са нешто мањим уделом старих лица (близу једне петине), али исто тако са ниским уделом младих (око 12%). Код ових популација највише је старих лица, затим старијег и млађег средовечног, а најмање младих, па старосна структура има изглед неправилне (обрнуте) пирамиде.

Истовремено, старосни састав мањег броја националности у Србији знатно је млађи од просека и може се сматрати релативно младим популацијама. У ту групу спадају пре свега Роми као демографски најмлађа националност, а затим Бошњаци и Муслимани и неке малобројније етничке скупине. Демографски младе популације имају натпросечне стопе фертилитета што је главна детерминанта њихове старосне структуре, тј. непосредна последица популационог развоја и релативно високих стопа природног прираштаја. Код ових националности врло је висок удео најмлађих, док је удео старих лица низак, при чему имају ниже вредности индекса старења од граничног индекса (0,40) изнад којег се сматра да одређена популација почиње да стари. На пример, Роми (просечна старост 28,3 година, а индекс старења само 0,12), имају убедљиво највећи удео лица млађих од 15 година (32,2 %), затим средовечних, док је удео најстаријих само 4,0%, (што је, на пример, у поређењу са већинским нацијом преко четири пута мање). Оваква старосна структура чини правилну пирамиду (са широком основом због великог удела младих) и показује да су према свим критеријумима демографски младо становништво (Пенев, 2006:125). Бошњаци, због бржег опадања наталитета, имају интензивнији процес старења и другачију старосну структуру, односно удео младих (24,4%) готово је троструко већи од удела старих (8,6%). Просечна старост је 33,5 година, док је индекс старења близу граничне вредности. У оквиру високофертилитетних популација Муслимани имају највећи удео старих (12,0%), а најмање младих (17,7%), док је просечна старост близу 40 година (38,6).

Треба истаћи да је у протеклом периоду и код младих популација присутно демографско старење. Тако су Роми имали смањење удела младих и истовремено повећање удела старих лица, док су највеће промене у старосној структури забележили Бошњаци и Муслимани због бржег опадања фертилитета у односу на ромску националности. Дакле, процес старења становништва присутан код свих националности, а већина етничких заједница које живе у Србији може се сматрати врло старим популацијама. Међутим, иако је процес старења захватио и младе популације, ово ће становништво због демографске инерције и у будућем периоду одликовати млада старосна структура и висок удео издржаваних лица.

Уместо закључка

Демографска слика Србије је данас суморна имајући у виду не само преко две деценије присутан негативан природни прираштај, већ истовремено и негативан миграциони салдо, процес јачања емиграционих токова, а посебно миграције младих и високообразованих лица. Србију, такође, одликује интен-

зиван процес демографског старења становништва као резултат великих промена у старосној структури проузрокованих првенствено дугогодишњим опадањем стопе фертилитета због чега је неопходно предузимање хитних и адекватних мера популационе и социјалне политике инкорпориране у дугорочну развојну политику земље.

Улога и значај државе у регулисању и усмеравању демографског развитка несумњиво је велика. Активан приступ старењу и старим лицима не бази људских права подразумева квалитет живота који треба да се базира не само на индикаторима материјалног животног стандарда, већ и на субјективним факторима (друштвени односи, сигурност, ментално здравље, културни ресурси, образовање и др.) (Мастикоса, 2015:69). У том смислу, важно је споменути да је Влада Републике Србије донела 2006.године *Националну стратегију о старењу 2006-2015. године* усклађену са Мадридским међународним акционим планом о старењу становништва (2002) који је настао имајући у виду да је старење проблем са којим се данас суочавају готово све земље. Стратегија се заснива на основним принципима као што су пре свега уважавање феномена старења, пуна интеграција старих лица у друштво, поштовање различитости и других потреба старијих лица, обезбеђивање економске и социјалне сигурности у старости, елиминисање свих облика дискриминације према старима, подстицање доживотног образовања, прилагођање система социјалне заштите, као и тржишта рада са последицама старења становништва и други (Национална стратегија о старењу, 2006). Такође, важна је и *Националну стратегију одрживог развоја* којом су, између осталог, утврђени и стратешки циљеви популационе политике Србије, која обухвата заустављање или успоравање неповољних демографских тенденција, креирање адекватне политике рађања и бриге о младима, помоћ старим лицима, повећање очекиваног трајања живота, регулисање миграција, спречавање "одлива мозгова" и друго (Национална стратегија о одрживом развоју, 2008).

Стварање одговарајућег институционалног оквира, спровођење и унапређење популационе политике представља приоритет у демографском развоју Републике Србије. Али, није довољно само доношење и усвајање одговарајућих стратегија, него и њихово ефикасно спровођење, политичка подршка и посвећеност Владе, обезбеђено финансирање, праћење и ревизија. Другим речима, за реализацију ових стратешких циљева у наредном периоду потребна је већа активност државе, укључујући и јединице локалне самоуправе, већа издвајања из буџета Републике Србије, као и координисано функционисање свих надлежних органа.

Литература:

1. Eberstadt Nicholas (1997): *World Population Implosion, Public Interest*, London.
2. Мастикоса Оливера (2015): Потребне и потенцијали старих људи, *Социјална мисао*, број 1, Београд.
3. Мацура Милош (1975): *Прилози теорији и политици становништва*, Економски институт, Београд.
4. Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе (2004): *Етнички мозаик Србије према подацима пописа становништва 2002*, Београд.

5. *Национална стратегија о старењу 2006-2015* (2006): Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, Београд.
6. *Националан стратегија одрживог развоја* (2008): Влада Републике Србије, Београд.
7. Пенев Горан (2006): Становништво по полу и старости, у: *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 2002.године* (ур.Г.Пенев), Републички завод за статистику, Институт друштвених наука и Друштво демографа Србије, Београд.
8. Радивојевић Биљана (2002): Смањење смртности старог становништва и могући правци политичког одговора, *Демографски преглед*, број 17, Министарство за социјална питања, Институт друштвених наука, Београд.
9. Радушки Нада (2013): Национална припадност становништва Србије по попису 2011.године, *Српска политичка мисао*, број 1, Институт за политичке студије, Београд.
10. Raduški Nada (2007): Forced migrations and changed ethnic etructure of Sebia in the beginning of 21.centure, *Facta Universitatis*, University of Niš, vol. 6, no.1, Niš.
11. Републички завод за статистику (2014): *Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041. Подаци по општинама и градовима*, РЗС, Београд..
12. Републички завод за статистику (2012): *Саопштење-Витални догађаји у Републици Србији 2011.године*, РЗС, број 184,Београд.
13. Републички завод за статистику (2012): *Попис становништва, домаћинства и станова 2011.у Републици Србији, Старост и пол*, књига 2, РЗС, Београд.
14. Републички завод за статистику (2003): *Попис становништва, домаћинства и станова 2002, Пол и старост*, књига 3, РЗС, Београд.
15. Републички завод за статистику (2013): *Попис становништва, домаћинства и станова 2011.у Републици Србији, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност*, књига 4, Београд.
16. United Nations (2001): *World Population Prospects: The 2000 Revision*, New York.
17. United Nations (2002): *World Population Ageing 1950-2050.*, Publication, New York.

SERBIA IN THE XXI CENTURY AND DEMOGRAPHIC AGING OF THE POPULATION IN SERBIA

Summary: Demographic aging is a global phenomenon of the 21st century. Serbia is characterized by an intensive process of demographic aging of population as a result of major changes that have occurred in the age structure in the second half of the twentieth century, and is conditioned primarily long-term decrease in fertility rates. According to the data collected in the 2011 census, the paper analyzes relevant changes in age structure and aging of population of Serbia, as well as the main component of natural movement (births, mortality, natural population growth). Also, the article analyzes demographic aging population in light of ethnic differences. As result very different natural movement of population by nationality, migrations and changed declaration of national affiliation there are relevant differences in the age structure. On one side are the nationalities that are in deep demographic old age because of low and declining fertility. On the other hand they are very young population due to high fertility rates as the main determinants of age structure. Demographic aging of the population in Serbia has negative implications which requires adequate measures of a state policy.

Key words: demographic aging, age structure, low fertility, nationalities, strategy, Serbia

VI

СЕЛО И ЗАДРУГАРСТВО

БОРИСЛАВ БОЈИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

ЈЕЛЕНА ВАПА-ТАНКОСИЋ**

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 338.431(397.11+4)

Монографска студија

Примљен: 28.04.2015

Одобрен: 17.05.2015

LEGAL STATUS, ROLE AND IMPORTANCE OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN SERBIA AND IN THE EUROPEAN UNION

Summary: Agricultural cooperatives are very important model of functioning of agricultural production, which has been known from ancient times. Since the creation of the first forms of cooperatives, to this day, interest in co-operatives and their work culminated in a period of great economic crisis, when (again) the advantages of cooperatives and their potential was "revealed". The links between cooperatives and rural development is highly important as the cooperatives contribute to the regional economy and to public policy objectives with an aim to improve the rural competitiveness and environmental sustainability. Development and improvement of agricultural cooperatives in Serbia and throughout the developing world is a very important practical task that is based in respect of the principle of agricultural cooperatives and set standards of the European Union and the International Cooperative Alliance – ICA, in which establishment is involved the Association of Serbian agricultural cooperatives together with other national associations in London. This paper reviews the importance and role of cooperatives in modern agriculture, as well as basic principles of their operation. The status of agricultural cooperatives in the Republic of Serbia and the EU level are subject to discussion and analysis that follows.

Key words: cooperative, agriculture, Cooperatives Act, European Union

Introduction

Agricultural production has been, since the establishment of the first human communities, the practical fundament of the development and survival of the human society. From the earliest times, a man perfected, through agriculture, the way of production that nurtured him, in the beginning, with the food necessary for his survival. Later, with the development of trade and market relationships, agriculture became the activity through which a man makes his revenue. Therefore, the ways of

* jastreb@jastreb.rs, tel. +381 21 400-499

** jvapa@libero.it, tel. +381 21 400-484

organising agriculture and agricultural production have changed proportionally to the degree of development of the human society, but also proportionally to the possibilities of applying technical measures that can significantly influence the results of that production and the achieved yields. Modern processes used in agricultural production are significantly different from those used in the primitive agricultural production. But the basic difference lies in organisation and methods used, as well as in the production techniques.

Observing the development of agriculture in our country, and particularly analysing in during the Socialist era, we will see that it moved through the processes of individual and social progress from the form of agricultural cooperatives in the first phases of the development of the Socialist agricultural production, to big combines or individual farms in later periods.

Although, from one side, the individual agricultural production managed to develop significantly in certain areas to the level of world class achievements, until today the basic form of agricultural development and the connection of small country farms with industry has been an agricultural cooperative. The modern conditions and circumstances in life and work influenced significantly the ways the farmers appear in the market so they have adjusted and adapted their business to the today's conditions in agricultural business, which are mainly based upon market performance and work through agricultural cooperatives.

The development, great significance and the role of agricultural cooperatives in today's modern agriculture, the basic principles of their operation, status and regulation of their operations in the Republic of Serbia and the EU level are subject to discussion and analysis that follows.

The definition of agricultural cooperative and the types of cooperatives

The development of agricultural cooperatives as a means of organised appearance of farmers in the market has evolved together with the development of agriculture itself and the agriculture production. What are agricultural cooperatives? Agricultural cooperatives are *voluntary unions of cooperants who achieve economical interest by joint business or improve their socio-economic status and individually take decisions concerning common issues*. They have become recognizable only in recent times when they have started to work as specialised or composite cooperatives, but also within cooperative associations. According to the Article 1 of the Cooperatives Act, *a cooperative is in fact a form of organizing (natural) persons (in further text: the cooperants) in which they, doing business in accord with the cooperative principles of voluntariness and solidarity, democracy, economical participation, equal rights of ownership and management, independence, achieve their economic, social and cultural interests.*¹ *Cooperatives are established as agricultural – general purpose cooperatives and specialised cooperatives (for production or*

¹ Article 1, Cooperatives Act, ("FR Yugoslavia Off. Gazette", No 41/96, 12/98 and "Republic of Serbia Off. Gazette" No 101/2005 – and 34/2006)

*growing of wheat, fruits, wine, beet, cattle, honey, for domestic craft etc.), construction cooperatives, customers cooperatives, craftsmen, health, youth, student or pupils cooperatives, as well as some other types of cooperatives for the production and trade of goods and services, in accord with this Act.*²

The focus will be on agricultural cooperatives which *organise agricultural production in cooperative farms, they produce, process and sell agricultural products, food and other products of the cooperants, they distribute their cooperant the material needed for their work, reproductive material, fuel, production tools, spare parts for the agriculture vehicles, as well as other goods. They trade with the goods made by the cooperants and trade with the goods for the cooperants and they organise savings and credit lines in the cooperative.*³

A cooperative is an individual organisation of cooperants established by them and managed by their property. It is an open organisation and it can receive all the new cooperants and it is a voluntary organisation, since the admission and withdrawal are entirely dependent on the will of the cooperants. The cooperants are equal no matter how big they are and irrespective of their share and every cooperant has one vote in the cooperative assembly.

The Cooperatives Act also defines some classifications of cooperatives according to which the cooperatives can be classified according to the type of their activity: they can be agricultural, general purpose cooperatives and specialised cooperatives (for production or growing of wheat, fruits, wine, beet, cattle, honey, for domestic craft etc.), construction cooperatives, customers cooperatives, craftsmen, health, youth, student or pupils cooperatives, as well as some other types of cooperatives for the production and trade of goods and services, in accord with this Act. On the other hand, there are some other classifications based on the purpose of the cooperative. According to that criterion, cooperatives might be profit-orientated, which are logically established with an objective to make the maximum profit, and non-profit orientated, where we see basically the principle of mutual help and solidarity, with a mere paying for the real expenses. The establishment of cooperatives is also a question that is treated carefully so a cooperative may be established with passing the Establishment Act. The Establishment Act is in fact the Contract of Establishment which has specially predefined content.

The rise and importance of agricultural cooperatives in the development of agriculture in Serbia

Cooperatives as a way of doing business in agriculture has a long historical tradition and passed through many different phases. In different periods of its development cooperatives went through different rises and falls in both organisational and material sense. This way of functioning was frequently challenged and suppres-

² Article 2, Cooperatives Act, ("FR Yugoslavia Off. Gazette ", No 41/96, 12/98 and ""Republic of Serbia Off. Gazette " No 101/2005 – and 34/2006)

³ Article 3, Cooperatives Act, ("FR Yugoslavia Off. Gazette ", No 41/96, 12/98 and ""Republic of Serbia Off. Gazette " No. 101/2005 – and 34/2006)

sed, but also, on the contrary, it was glorified and forced. It depended largely upon the socio-political environment and the current situation in the country. Apart from the significant results, cooperatives have not reached the heights that had been expected in this region and therefore has not reached the results that would improve the agricultural sector and contribute the economy of our country.

The formation of cooperatives is linked to the ancient forms of so-called collective housefarms or house cooperatives that were based upon the bloodline relationships among the members and of course, upon the common property. This type of cooperatives was dominant for thousand of years and it existed within the Old Slavic homeland, the Old Germanic lands and other Barbaric peoples of Northern Europe and it is considered that it still exists in our country and some neighbouring countries in a slightly different form. As opposed to the house cooperatives, which were based on the principles of self-deficiency and settling of all the cooperative's members, a market form of cooperative, so-called *collegium* appeared in the Ancient Rome. They were established by small manufacturers. With the rise of capitalism, we witnessed the change the role and position of this market form of agricultural cooperative since the capitalism changed the traditional old role of country agricultural production and accelerates the market economy and the commodity-monetary relations. That is the way to introduce significant changes into the way of agricultural production and there is a strong influence on further development of agricultural cooperatives which require further financial investments for their functioning in new circumstances (Kostov, 2006:5-7).

The path of development of agricultural cooperatives in Serbia lasts for almost two centuries. On its path of development, agricultural cooperatives have passed from traditional organisations with their traditional bloodlines organisational structure to the organisational experiments whose effects can be felt today. Looking through the history, the development of agricultural cooperatives in Serbia moved through several stages. The first phase of development was present in the period between the appearance of the first cooperative to the mid-1940s (characterised by the appearance of the first forms of association with elements of agricultural credit cooperatives, as well as the establishment of the first credit cooperatives. The first cooperatives in Serbia were established in 1894 in the village of Vranovo near Smederevo. The next year the Association of Serbian agricultural cooperatives was founded and together with other national associations it took part in the founding of the International Cooperative Alliance - ICA, in London, UK, in 1895. Three years later the first Law was adopted to regulate this area. By 1900, founded there were more than 650 craft and agricultural cooperatives founded throughout Serbia. In the 1930s the youth and student unions and cooperatives began to be formed.

The second stage in the development of agricultural cooperatives in Serbia refers to the period from 1945 to the end of the 1980s, and is specific for its link with the "Socialist transformation of agriculture" in order to prevent the "strengthening of capitalist elements" in agriculture and the countryside. During this period in our country so-called *rural labour cooperatives* (Serbian short form: SRZ) were formed and were functioning. They were modelled on the Soviet *kolkhoz* model with elements of forced collectivisation of peasants. The other type were the *general agri-*

cultural cooperatives (Serbian short form: OZZ) with the idea that farmers should be included, through various forms of cooperation, in the implementation of a formal model of "socialist reconstruction of agriculture". Yet another type was *basic organization of subcontractors* (Serbian short form: OOK) which is a "metamorphosed" primary cooperative organization (OZZ). There were also *agricultural cooperatives* (ZZ) integrated in the (national) agricultural conglomerate; and *reactivated agricultural cooperatives*...

The third phase in the development of agricultural cooperatives - from the early 1990s until the end of the first decade of the 21st century is a kind of "post-ZUR"⁴ partial revitalisation of agricultural cooperatives, which overlaps with the early stages of post-Socialist transition in Serbian agriculture. The main characteristic of this phase is a missed opportunity of reaffirming genuine cooperatives as the most massive form of association of small and medium-sized farmers, particularly the promotion of "cooperative model" association of people who are in the process of privatisation, who are jobless, and have certain arable land in their property in the countryside and were encouraged to by their "severance pay" to form cooperatives.

Today's agriculture in Serbia is characterised by three basic types of business entities: agricultural enterprises (Serbian abbreviation: PP), individual farmers (Serbian abbreviation: IPG) and cooperatives (Serbian abbreviation: ZZ). Agricultural cooperatives are the largest cooperatives in Serbia – there are 1,585 cooperatives or 66.6% of the total of 2,381 cooperatives of all types (Agencija za privredne registre, 2011). They form about 80% of the total of 6,292 employees in all types of cooperatives, and generate about 86% of the total income of the cooperative sector in Serbia. Agricultural cooperatives that are classified in section A (Agriculture, hunting and forestry) generate more than 80% of the total gross income of all cooperatives.

We must point out that in practice of cooperatives in Serbia, we can classify agricultural cooperatives, according to the time of establishment, into two groups (old and new) - with more sub-groups that have their own distinctive characteristics. The old collective farms were established in the period until the end of 2000, when the first phase of post-socialist transition of the economy in Serbia was completed. They had lost their previous dominant significance account for about 35% of the total number of agricultural cooperatives. Unlike them, the new cooperatives were established in 2001 and in subsequent years of the transition of the Serbian economy and they are the dominant type of cooperatives (902 cooperatives or 65.2%) in the total number of agricultural cooperatives.

Among them we distinguish *donated cooperatives* (already existing cooperatives) and *donor cooperatives* (newly established cooperatives); *family cooperatives* - whose members are from the same extended family and they operate as a "kindred-enterprise partnerships *directors* – which were formed by the future directors as holders of a cooperative process with the collected statements of their loyal co-founders, both of these subgroups are also called "*private*". The last cooperatives are called *new market-orientated*, mainly *specialised cooperatives*, formed by farmers

⁴ Serbian-English expression roughly translated as „post-United Labour Act“. United Labour Act was a famous Yugoslav Socialist law that prescribed the modalities of doing legal business in SRFY. ZUR is an abbreviation for the Serbian name of the Act: Zakon o Udruženom Radu.

who possess entrepreneurial culture, mainly operating on the international co-operative values and principles. They have professional managers and represent the preferred basis for the reaffirmation of not only agricultural cooperatives, but also the entire cooperative organising in all economic and non-economic activities in the territory of Serbia (Ševarlić, Zakić, 2012: 5-10).

Looking at the role of cooperatives in the functioning of agricultural production in our country, we must bear in mind that this form of organised agricultural activities is characterised by the best mechanism for establishing direct links between agricultural producers and cooperatives in the market and, as such, have great potential for stimulating rural and local economic development. On the other hand, by encouraging rural and local economic development, cooperatives are on the right track to revive agriculture which is, we must admit, quite underdeveloped and backward in our country in comparison to some other countries of Europe and the world. Cooperatives in Serbia today, as eminently suitable form of organisation of family farms, unfortunately did have not become true organisations that operate in the interests of the peasants but the organisations of the workers employed in them. This image was also transferred to the cooperative guilds that do not have the personnel or even other qualities that promote the co-operative organisation and accelerate the reform of the existing cooperatives according to the internationally established cooperative principles. The state's failure to act in application of existing laws and the unwillingness or obstruction to the passing of new cooperative law greatly contributed to this state (Vlahović, Tomić, Ovčnikov, 2012:149).

Given the fact that cooperatives give manufacturers greater opportunities to gain the additional value, and increase their revenue and security, the development of this form of organisation of agricultural production and agricultural activities would be very desirable in our country. The development of cooperatives in agriculture in this way will lead to increasing investment in agriculture and reducing migration from country to cities. The benefits are great and the state is the one who has to make the first step to this, so that this sector, which is primary agricultural sector in Serbia, would eventually get adequately regulated and organised.

Therefore, the Republic of Serbia has recognised, in one moment, the need to legally regulate this type of organised agriculture production and adopt the law that defines and determines the status and role of agricultural cooperatives in the Republic of Serbia in order to make their functioning and operation synchronous and analogous with the regulations at the level of the European Union. The legislative regulation of the status and role of agricultural cooperatives in Serbia and later in the European Union will be discussed in more detail in the section of the text before us.

The legal position and the significance of cooperatives in the Republic of Serbia

As previously noted, the legal status of agricultural cooperatives in Serbia is regulated by the Cooperatives Act (also known as Law on Cooperatives) of the Republic of Serbia, which clearly define the term, and regulates the establishment of agricultural cooperatives, the Cooperatives Activity, acquisition and termination of

the cooperant status, cooperative management, property issues and the termination of the cooperative, the performance of cooperative audits, as well as other issues of importance for the functioning of cooperatives. Cooperatives in the Republic of Serbia are obliged to harmonise their work with the Cooperatives Act. The next section presents the most important underlying provisions of the agricultural cooperatives, or issues related to the cooperative principles and values, governance in cooperatives, cooperative property, as well as the establishment and termination of the cooperative. Through the following sections we will look at the basics of the legal status of cooperatives in the Republic of Serbia.

According to the Cooperatives Act of the Republic of Serbia ("Official Gazette", Nos. 41/96, 12/98 and "Official Gazette of RS", no. 101/2005 - and 34/2006), cooperatives are (in our right), in fact, legal entities participating in legal transactions, acting on its own behalf and for its own account, or in the name and on behalf of its members. The provisions of Sections 1, 2 and 3 of the Cooperatives Act determine their legal definition and determine their legal status, while their functioning within the legal system of the Republic of Serbia will be further explained. In addition, all of the previous Cooperatives Acts in the Republic of Serbia defined a cooperative based on the current definitions of the International Cooperative Alliance (ICA). This definition emphasizes the voluntary nature of association, democracy in governance and the wide scope of interests and functions of cooperatives which is seen not only through the economic but also through the social and cultural needs (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, 2011:24).

In accordance with the recommendations, guidelines and regulations of the International Cooperative Alliance, the principles and operation of agricultural cooperatives are defined. They represent one of the most important starting points for each operation, as well as starting a cooperative. These principles will become especially important in the forthcoming period when the cooperants or farmers will have to adapt to demanding standards and principles of operation of cooperatives in the EU as a common market in which cooperatives will come forward with their products. In addition, cooperatives are based on economic interests, it means they have to worry about the productivity of their manufacture or the production of its members, and this cannot be achieved without respect for the principles of the functioning (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, 2011:26).

The specificity of agriculture cooperatives and other cooperatives that exist in our legal system, according to the Cooperatives Act, is that each cooperative in legal transactions is legally responsible with its entire property while there are other situations where the obligations that cannot be settled from the assets from the assets of the cooperative corresponding members. In this case, which, however, rarely happens, the cooperative members will respond jointly and with solidarity and at least with the amount of their share, when the Memorandum of Association or cooperative rules does not stipulate that they should correspond to a higher average⁵.

⁵ See Articles 5,6 and 7 Cooperatives Act, ("Official Gazette of FRY", No 41/96, 12/98 and " Off. Gazette of the „Republic of Serbia“ No. 101/2005 –and 34/2006)

Viewed from a legal point of view, the cooperative is a legal entity and as such cannot be organised as a company or other form of organisation, nor can it be attached or connected to a company or other legal entity that is not a cooperative. The cooperative as a legal entity has its own legal, economic and organisational independence and the attributes of a legal entity and may be a bearer of rights and obligations in legal transactions. It cannot be organised as a company or other form of organisation, but it is organised by a special process and it operates on a special "cooperative principles". That's why it is considered an an organisation "sui generis", i.e. organisation of a special kind. For the time being, the cooperative cannot be acquired or merged with other neither companies nor legal entities that are not companies (Vasić, 1998:19).

The Cooperatives Act legally regulates the issues of establishing cooperative so according to the provisions of Art. 9 of this law, agricultural cooperatives can be established by at least ten workers and other individuals who have owned land or used land by some other basis, or used any facilities or equipment for work in agriculture where it was made compulsory to make the foundation agreement in writing, as a founding act to be signed by founders of the cooperative.

The Cooperatives Act regulates the content of the founding act as a very important issue and a matter of law, because this act clearly defines how the general legal issue should be treated, ranging from the name and location of the cooperative, the names, occupations and addresses of the founders, the name of the person who will perform the duties of temporary executive body and the very important issues related to Cooperatives Activities, such as the amounts of funds needed for the establishment of a cooperative manner and how to secure these funds, the issue of responsibility for the obligations of its member cooperants and of course all the other issues of importance for the establishment of cooperatives.⁶

A very important item in a legally valid functioning of agricultural cooperatives is passing of the (initial, founding) cooperative rules at the founding meeting where these rules are adopted and approved by a majority vote of the founder. At the founding meeting there will be held the election for the ruling body of the cooperative, unless the founders of the cooperative decide that the election of the cooperative should be performed within a specified period, but not later than 30 days from the date of the legal founding assembly. By entering into the court registry it is considered that the establishment of cooperatives is legally regulated and it is finally established, so the individuals - the founders of the cooperative, so-called co-operants, acquired the status of its members.

Questions of the co-operant's' status, the acquisition and cessation of its members' status are regulated by Articles 15-25 of the Cooperatives Act. According to the law, the status of its members can be acquired by the individuals who meet the requirements stated for founders and they can get the status if they require it and if they fill the access statement by which a signatory accepts their rights, obligations and responsibilities of its members, laid by the foundation agreement, or by coopera-

⁶ Art. 11 Cooperatives Act, ("FR Yugoslavia Off. Gazette ", No 41/96, 12/98 and ""Republic of Serbia Off. Gazette " No. 101/2005 – and 34/2006)

tive rules. When it comes to the termination of the status of its members, the status of its members shall cease by resignation, expulsion from the cooperative, the death of members or the dissolution of the collective farms and also the date of termination of the status of its members will terminate the rights and obligations of its members, with the exception of property rights and obligations established by the Memorandum of Association, the cooperative rules and the aforementioned Act.⁷

Like any organisation, cooperatives have a clearly defined organisational structure and management system defined by the cooperative members who have equal voting rights (one co-operant, one vote). The organisational structure of cooperatives consists of: the Assembly, Board of directors, Supervisory board and Director of the cooperative. In addition, Article 30 of the Cooperatives Act also provided that the President and Members of the Board, Director of the Cooperative, the President and Members of the Supervisory Board are all elected for the time specified by the cooperative rules, which may not be longer than five years, with the possibility of re-election.

Thus, in the work of all bodies participating cooperatives, all members have the opportunity to participate through the General Meeting by example in adopting cooperative rules, like the rule of the commercial policy of the cooperative, as well as to decide on status changes and termination of the cooperative or the adoption of development plans. On the other hand, by participation in the work of the board of the cooperative (the board is the body that all the cooperatives that consist of more than 20 members have, and they are made by five members from the cooperative), the cooperative members may implement the policies of the cooperatives or prepare draft decisions for the cooperative assembly and carry out the decisions of the Assembly. The members of the Supervisory Board are also elected among the cooperative members and primarily supervise the work of the Board and Director, as well as over the periodic and annual accounts, but also they determine whether these decisions are made in accordance with regulations.⁸

Unfortunately, thoughtful functioning and the desired capabilities of its members to participate in the work of the cooperative, in practice, do not function as desired. Although it can be concluded that the participation of the members of the cooperative in the activities of agricultural cooperatives is not satisfactory, especially considering the attitude of a large number of cooperative members in Serbia that they cannot be involved in making important decisions for the cooperative, it can be noticed that the co-operates in our agricultural cooperatives, according to their personal views, have a significant influence to the functioning of the cooperative.

However, although the presence of its members at meetings in agricultural cooperatives in Serbia cannot (reasonably) be evaluated as a positive, it should be noted that this is not the case only in our cooperatives. In fact, despite the need to motivate cooperative members to actively contribute to the work of cooperatives, farmers' cooperatives in the world also do not record a high attendance of their

⁷ Further reading in: Article 15-25 Cooperatives Act, ("FR Yugoslavia Off. Gazette ", No 41/96, 12/98 and ""Republic of Serbia Off. Gazette " No. 101/2005 – and 34/2006)

⁸ Further reading in: Articles 31-43 Cooperatives Act, ("FR Yugoslavia Off. Gazette ", No 41/96, 12/98 and "Republic of Serbia Off. Gazette " No. 101/2005 – and 34/2006)

members at meetings nor the willingness to participate in the governing bodies of the cooperatives. This participation is certainly desirable from the aspect of improving their status and their role in the functioning of cooperatives, since the participation of its members in the work of the cooperative may have a multi-point advantage, having in mind that the cooperants are in a position to express their views on the future business activities of agricultural cooperatives. Obviously, there are significant barriers to this scenario, which are primarily reflected in a reduced volume of business of agricultural cooperatives, the lack of capital for the expansion of existing and new start-ups and finally, the insufficient participation of its members in the work of the cooperative, which is manifested both in their involvement in the management of the cooperative, and in the absence of commitment, i.e. the maximum business for them is done exclusively *with* the cooperative and no further, not within it (Ševarlić, Kozenko, 2012:5-8).

Property issues of the cooperatives are also the questions that the Cooperatives Act legally regulates, and this issue requires special attention. According to the Art. 49 of the Act, the property consists of the cooperative ownership right over movable and immovable property, funds and securities (cooperative ownership) and other proprietary rights. Cooperative ownership is formed from a share of its members which have been transferred to the ownership of the cooperative or cooperative membership fees, funds generated from operations and the operations of the cooperative and the cooperative funds acquired by other means. In carrying out its activities, the cooperative uses cooperative property, and on the basis of other property rights it may be use and assets owned by the co-operants, as well as funds from other domestic and foreign legal entities and persons. The cooperative possesses its assets in the manner prescribed by law, the Articles of Association or cooperative rules if not stated otherwise.

The Act specifically regulates the issue of termination of the cooperative, so a cooperative ceases to exist if there is an imposed prohibition on activities because they do not meet the conditions for work, within the time specified in restricting it did not meet these conditions, or it did not change its activity. On the other hand, by merging with another cooperative, by the cooperative second merger or by a division of a cooperative into several new cooperatives, a cooperative also ceases to exist. In addition, the cooperative ceases to exist upon the expiration of the time for which it was established, or if there is a cessation of existence of the other natural conditions required for conducting a cooperative. Of course, in the Cooperative law of the Republic of Serbia, there are situations when a cooperative does not perform its activity for more than two consecutive years, or if it is declared bankrupt or if there is a cessation of cooperatives which exist in other cases stipulated by law.

In the previous part of this paper we considered briefly the basic settings and provisions governing the status and functioning of agricultural cooperatives in the Republic of Serbia. However, the mere statutory regulation is not enough to improve the functioning and complete arranging of thins in this area. Therefore, the decision-makers in our country must start the realistic thinking about the agricultural cooperatives, they must focus and they must set the general guidelines and the legal principles for the cooperatives, based on the development of critical scientific review of

current professional development and assessment of the current situation in agricultural cooperatives, perceiving the necessities of association of farmers in cooperatives at both local and the national level. In addition, it is necessary to harmonise the legislation with the regulations, in terms of the cooperative law in neighboring countries, especially EU member states. It includes the inclusion of agricultural cooperatives in Serbia in the European integration process in order to adapt to the impacts of globalisation of agricultural production, which is the overall process which affects all areas of human living and working conditions. In addition, the adjustment of market liberalisation of agricultural and food products markets, as well as harmonisation reforms in the cooperative movement in general, and particularly in the agricultural sector of Serbia have to be made in order to meet the cooperative tendencies in Europe and, above all, to meet the tendencies the world needs. It is necessary to make it a priority and it is an indispensable component of the process of improving the functioning and the process of improving the role of agricultural cooperatives in agricultural activities in the country (Škorić, 2012:208).

In the part of the work that follows, the authors will briefly address the situation and the importance of cooperatives in the European Union, precisely with the objective to analyze the position of cooperatives in Serbia in regard to European Union.

European Union Common Agricultural Policy

Agriculture is the activity in which the unified policy of the Union, central management and finance is present to a large extend during the last 50 years. Creation and implementation of Common Agricultural Policy (CAP) in European Union is the first successful attempt to practice common policy in different countries (Fennell, 1997). The importance of agriculture to the EU can be observed from several data that illustrate its role and place in the economy of this community. Agricultural and food industry provide over 15 million workplaces in the EU, accounting for 8.3% of all employed citizens of the Union. This is the average size for the entire EU, which varies significantly from one country to another. In the so-called "old" EU member states the average value is 4%, while in the "new" Member States over 12% of employees are engaged in agriculture and food industry. Agricultural production participates in the GDP of the European countries with 2-3%, but in countries such as Bulgaria and Romania it can amount to up to 10% of the national GDP. The total production value of the agricultural sector in 2008 was estimated at 635 billion EUR (European Commission, 2012).

The Common Agricultural Policy has been recognizing the important role of agricultural cooperatives for the rural EU and has been supportive in several ways. The Common Market Organisation of particular agricultural products has been crucial in enabling a more efficient coordination of the respective supply chains. It is important that the national and especially the European institutions keep learning and adjusting their policy instruments (European Commission, 2012b:14).

Fighting difficulties in Eurozone as a result of global crisis, next reform of the CAP that should be implemented from 2014 opens opportunity to use its budget in

next period (2014-2020) as a contribution to stronger fiscal discipline in member countries (Tangermann, 2011). Newest CAP reform continues trend to encourage and finance environmental protection projects, among other instruments with making one third of direct per-hectare payments directly connected with agricultural practices that are beneficial for the environment. It also aims to redistribute per-hectare payments from countries with currently higher payments to those who receive less stimulation, as well as distribution of funds more in favor of small farms in order to achieve better equity among producers (Adinolfi, Little, Massot, 2011). External factors strongly influence CAP reform process.

According to authors Žambor (Jambor) i Harvi (Harvey), there are four major institutional factors that have important impact to CAP:

- a) EU budget – main problem is financing of the Pillar 1 exclusively from the EU budget, in contrast to all other European policies, that are partly financed from national budgets of member countries. Also, there are voices that argue that there are other policies than agriculture that deserve more budget financing, such as common security, climate change or energy resources;
- b) WTO negotiations – external pressure regarding international trade in agricultural products and financing of domestic farming and production in EU has always been present;
- c) EU competition law and practice for regulation competition between member states – main problem is preventing member states to take advantage in financing domestic farmers at expense of the others Union members;
- d) Lisbon Treaty – as a result of this agreement, both EU and national parliaments have stronger and more direct control over common policies, including CAP (Jambor, Harvey, 2010:11-13).

Legal positions and the significance of the cooperatives in the European Union

The European Union (EU) represents a totally new creation in international law and international relations, which differs from the classical international organisations for its elements of transnationality. Therefore, the EU regulations are the basis from which we need to derive the provisions of national legislations and with which they are reconciled, in all relevant areas of interest. One of the areas in which the European Union has achieved quite a lot and in the right way is the legal regulation of the functioning of the cooperative, and this area represents an area of distinct and separate competences of the European Union members. The divided jurisdiction means that the European Union is implementing laws in the field of cooperatives, and the Member States have no right to intervene at the same time.

In the final stage of creating a single market, on which the agricultural products from the EU will be places (the fundamental contours of this unified market were announced more than five decades ago), the European Union foresaw a complex set of measures at both the institutional and economic as well as technological and organisational plan, to legally regulate the area of cooperatives in agriculture. By the implementation of these measures we should get the established condi-

tions for the smooth movement of material goods and factors of production, knowledge, labour and capital, across the entire territory of Europe. The agricultural sector from the beginning had a specific position and treatment in these processes. Often, it was also a determinant of the dynamics and intensity of the integration process as a whole. This role is not absent even today, but it changed a lot, especially with significantly changed conditions and the strategy which includes development of new targets and mechanisms.

The agriculture and food industry of the EU represent a unique strategic system and therefore there is a unique legal regulation of these areas in the EU and in all Member States. The role and importance of the sector in the overall economy of the EU (despite the fall in relative terms), is reflected in a vital importance in ensuring the population's health, rural development and protection of living space. It has a special meaning having in mind that the European Union represents a market of several hundred million consumers who are willing to spend almost a quarter of their earnings on food.

The primary agricultural production sector employs about 2% of the labour force, contributing to more than 4% of GDP in the EU. All displayed segments of the food system of the EU employ about 20% of the labor force and produce more than 10% of GDP, which says enough in favour of the importance of regulation of this area, from a legal point of view. Having in mind that, worldwide, number of different types of cooperatives was formed, the International Cooperative Alliance (ICA) established seven basic rules originally which defined cooperative enterprise and what they were supposed to represent. The world has recognized that cooperatives are small and medium enterprises that can have a major impact on the economic and social structure of the country. In addition, the level of development of cooperatives is determined by socio-economic conditions and by an institutional environment.

Agricultural cooperatives in some European countries have certain peculiarities and differences as a result of various economic, productive and social conditions in which the cooperatives were created and have developed. Anyway, in all developed European countries, the cooperatives were built on the same legal basis concerning questions of their inner organisation, management and operations. No matter what political and general development in the countries affected the changes in the cooperative movement, certain common properties of reciprocity have still not significantly changed (Mataga, Papeš, Petak, 2005:216).

Thus, the cooperatives around the world, including in the EU, are built on the following principles and values:

1. Voluntary and open membership.
2. Democratic control by cooperants.
3. Economic participation of its members.
4. Autonomy and Independence of a Cooperative.
5. Education, Training and Information.
6. Collaboration with other cooperatives.
7. Caring for the community.

The recent economic and business practice shows that in certain countries and in certain sectors of the EU, the cooperatives retain a significant role in the economic system. The model of cooperative structures varies between different Member States and is the mostly dependent on the achieved level of economic development (Bogdanov, Beuk, Pirušić, Davidović, 2012:9).

Conclusion

In the end, this paper has tried to show the importance and relevance of legal regulation of the functioning and operations of agricultural cooperatives in our country. Given the importance of agricultural activities, especially in our country, the legal regulation of cooperatives stands out as a necessity. The Law on Cooperatives (The Cooperatives Act) of the Republic of Serbia, as the primary law regulating this issue is fully consistent with the basic principles of cooperatives in the European Union.

At the EU level, the European Commission, as the primary organ of the Union clearly highlights the great social and cultural significance of cooperatives and legally defines and regulates their functioning and operation. In addition, the fact that at the level of the European Union, there are about 300,000 cooperatives that provide about 4.8 million jobs, points to the importance of clear and precise legal regulation of their operations and functioning of the adequate level of the entire European Union, as well as all national legislations.

The analysis and discussion of the role of cooperatives at the EU level has prompted the increasing interest in agricultural cooperatives, after in 2003 the Regulation for a Statute for a European Cooperative Society (SCE) was passed. The European Commission emphasizes that the adoption of the aforementioned Act does not enhance enough the cooperative opportunities, as they are not sufficiently exploited and their usefulness has yet to be demonstrated at national and European level after its adoption. All in all, this special attention should be directed towards the new member states and the candidate countries (the accession countries), including the Republic of Serbia. In these countries, including our country, despite extensive reforms, the potential of cooperatives is not used properly. The SCE Statute could be useful for the development of cooperatives in developing regions and the New Member States. The European SCE Statute provides a state of the art of internal governance, but it is a top-down and has a "one size, fits all" approach that in its current form is too complex to apply for small start-up cooperatives; at best, the current SCE Statute could function as a model act for national legislation that will be needed in the coming decades given the evolution of the cooperative law, the differences in cooperative business cultures and the differences in challenges facing cooperatives in each of the Member States (Bijman et al, 2012:103).

The acceptance of this Statute for a European Cooperative commits the member states to adopt measures to implement and incorporate into their national regulations some provisions of the Directive to the workers involved in the decision-

making process of SCE. The European Commission considers that this is a good benefit for the national governments and investors to pile on initiatives to improve cooperative legislation and create a more favourable environment for their development. Republic of Serbia on its path towards the European Union is bound to meet these tasks if it wants to become part of unique agricultural markets and to improve its agricultural cooperatives and the approaches to the legal and organisational standards of the European Union, which is certainly an imperative.

Literature:

1. Agencija za privredne registre, dostupno na: www.apr.gov.rs (21.12.2013.)
2. Adinolfi, Felice Little, Jonathan, Massot, Albert (2011): *The CAP in the Multiannual Financial Framework 2014/2010*, European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Brussels
3. Bijman, Jos et al (2012): Support for Farmers' Cooperatives Final Report http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2012/support-farmers-coop/fulltext_en.pdf (20.02.2015)
4. Bogdanov, Natalija, Davidović, Milanka, Beuk Pirušić (2012): *Pitanja i odgovori o Evropskoj uniji za poljoprivrednike*, Privredna komora Srbije, Beograd
5. Cooperatives Act ("Gazette of SRY", No. 41/96, 12/98 and "Gazette of the Republic of Serbia" No. 101/2005 – and 34/2006) www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zadrugama.html (20.02.2015)
6. European Commission (2012): Support for Farmers' Cooperatives
7. http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2012/support-farmers-coop/leaflet_en.pdf (20.02.2015)
8. Fennell, Rosemary (1997): *The Common Agricultural Policy: Continuity and Change*, Oxford University Press, Oxford
9. Jambor, Attila., Harvey, David (2010): *CAP Reform Options: A Challenge for Analysis & Synthesis*, Centre for Rural Economy Discussion Paper Series no. 28, University of Newcastle-upon-Tyne, available at:
10. <http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/dp28JamborHarvey.pdf> (20.02.2015)
11. Kostov, Risto (2006): 100 godina zemljoradničke zadruge Šimanovci 1905-2005, Zemljoradnička zadruga "Šimanovi", Šimanovci
12. Mataga, Željko, Papeš Davorin, Petak Antun (2005): *Poljoprivredno zadrugarstvo u zemljama EU*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb
13. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske (2011): *Program razvoja poljoprivrednog zadrugarstva u Republici Srpskoj 2011-2016*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, Banja Luka
14. Tangermann, Stefan (2011): EU agricultural policy: Responding to the crisis? available at: <http://www.voxeu.org/article/eu-agricultural-policy-responding-crisis> (20.02.2015)
15. Vasić, Ljiljana (1998): *Zadružna svojina i vraćanje imovine zadrugama*, Zadružni savez Vojvodine, Novi Sad
16. Vlahović, Branislav, Tomić, Danilo, Ovčinnikov, Aleksej (2012): *Agroprivreda Srbije u pretpristupnom periodu: tematski zbornik*, DAES- Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd
17. Ševarlić, Miladin, Kozenko, Zinaida (2012): *Stanje i perspektive zadrugarstva: tematski zbornik*, DAES - Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd

18. Ševarlić, Miladin, Zakić, Zorka (2012): *Strategija razvoja zemljoradničkog zadrugarstva u Republici Srbiji*, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd
19. Škorić, Dragan (2012): *Perspektive razvoja sela*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd

ПРАВНИ СТАТУС, УЛОГА И ЗНАЧАЈ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ЗАДРУГА У СРБИЈИ И У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Сажетак: Пољопривредне задруге представљају изузетно важан модел функционисања пољопривредне производње, који је познат од давнина. Од стварања првих облика задруга, до данашњег дана, интересовање за задруге и њихов рад је кулминирало у периоду велике економске кризе, када је поново "откривена" предност задруга и њихов потенцијал. Веза између задруга и руралног развоја је веома значајна јер управо исте доприносе испуњењу циљева регионалне економије и јавне политике, као и побољшању руралне конкурентности и одрживости животне средине. Развој и унапређење пољопривредних задруга у Србији и широм света је веома важан практичан задатак заснован на поштовању принципа пољопривредних задруга и постављених стандарда Европске уније и Међународног задружног савеза- ИЦА, у чије оснивање је укључено и Удружење српских пољопривредних задруга, заједно са другим националним удружењима у Лондону. Овај рад разматра значај и улогу задруга у модерној пољопривреди, као и основне принципе њиховог рада. Статус пољопривредних задруга у Републици Србији и на нивоу ЕУ су предмет дискусије и анализе која следи.

Кључне речи: задруга, пољопривреда, Закон о задругама, Европска унија

НЕБОЈША ПЕТРОВИЋ*

Студентски центар Нови Сад
Нови Сад

УДК 338.43:316.75

Монографска студија

Примљен: 14.05.2015

Одобрен: 11.06.2015

МЕСТО И УЛОГА КООПЕРАЦИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1954. ДО 1956. ГОДИНЕ

Сажетак: Кооперација представља правни израз за повезивање пољопривредних произвођача са земљорадничком задругом или неком другом организацијом. Ова сарадња је предвиђена у циљу подруштвљавања земље и стварања идеолошки прихватљивих друштвених односа на селу. Овај модел је највећи утицај имао на пољопривреду у периоду од 1957.-1964. Међутим, наша историографија је занемарила или потпуно искључила њен утицај у периоду пре 1957. Користећи многобројне примере, аутор доказује њено присуство и значај раније, нарочито у периоду 1954.-1956.

Кључне речи: кооперација, пољопривреда, село, социјализам, идеологија

Индивидуална пољопривредна газдинства и крупна социјалистичка производња сарађивали су, односно кооперирали, још у првим годинама комунистичке власти. Међутим, скоро комплетна стручна литература која се бави овим проблемом, не само да занемарује горе наведене можемо рећи спорадичне облике кооперације који су постојали до закона о реорганизацији СРЗ и закона о земљишном фонду, већ и њену широку примену у периоду од 1953. до 1956. године. Изузетак представља Никола Гаћеша који, мада се није активније бавио овим проблемом, сматра да је организација кооперације службено уређена Уредбом о земљорадничким задругама из јануара 1954. године.¹ Нема сумње да је кооперација свој највећи размах и утицај који је имала и који се поклопио са највећом експанзијом југословенске пољопривредне производње, доживела у периоду од 1957. до 1964. године. Али никако не треба занемарити или потпуно искључити њен утицај на прелазну фазу југословенске аграрне политике (1953-1957), чију је садржину и она сачињавала.

Непосредно по објављивању Уредбе о реорганизацији СРЗ, Едвард Кардељ је у чланку „О неким проблемима наше политике на селу” истакао да је

* nebojsa.petrovic@scns.rs

¹ Никола Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Нови Сад 2007, 156.

развијање земљорадничких задруга општег типа најважнији задатак јер је она „омогућује повезивање читаве индивидуалне сељачке производње са социјалистичким привредним системом.” Али да би се дошло до тог амбициозног циља, задруга по његовом мишљењу мора да унапреди и прошири своју делатност - да створи задружни фонд средстава за производњу, сточарских станица, фарме и прерађивачке индустрије.² Као што можемо видети, земљорадничка задруга општег типа постаје камен темељац нове политике према пољопривреди, а разни видови кооперације само метод, или боље рећи мост којим ће се она лакше повезати са до тада према задругарству и држави сумњичавим сељаштвом.

Веома брзо, већ крајем 1953. године, одржан је у Новом Саду тзв. проширени пленум Управног и Контролног одбора Савеза земљорадничких задруга Војводине, на којем су учествовали и управници свих среских савеза земљорадничких задруга, као и представници привредних и научних установа из Новог Сада. У уводном делу материјала за седницу, који је потписао председник Савеза земљорадничких задруга Ђура Јовановић, констатује се да земљорадничко задругарство остаје, и после укидања административних мера, основ за развитак социјалистичких односа на селу. С тим што се сада истиче улога земљорадничких задруга општег типа, јер су оне у односу на СРЗ „ближе свести и потребама индивидуалног сељака.”³

Аутори документа очекивали су да ће убрзо морати доћи до удруживања сељачких газдинстава у одређене економске организације, пре свега у задруге општег типа јер ситно газдинство, услед делимичног повлачења државе, једино на овај начин може надокнадити своје слабости у области промета (набавка робе, продаја пољопривредних производа), кредитирања, прераде, употребе заједничких машина и сл. Удруживање у области пољопривредне производње долази на крају „јер на њиви ситан и средњи сељак најдуже може да издржи конкуренцију крупне пољопривредне производње.”⁴

Дакле, недвосмислено је заузет став да је за даљи развој пољопривредне производње, али и социјалистичких односа у пољопривреди, најбоље средство земљорадничка задруга општег типа. Али за разлику од претходних покушаја, када је власт разним административним притисцима наметала сељаштву своја решења, сада се промовишу суптилнији механизми који изазивају економску потребу за удруживањем и анулирају страх код сељаштва од задругарства и сарадње са социјалистичком државом. Да би земљорадничке задруге испуниле овај задатак, било је неопходно извршити корените измене у њеном дотадашњем пословању. Уредба о земљорадничком задругарству поставила је темеље за трасирање нове политике према сељаштву.

Истина, у уредби о земљорадничким задругама коју је донело Савезно извршно веће кооперација као модел сарадње задруге и индивидуалних произ-

² Едвард Кардељ, *О неким проблемима наше политике на селу*, Пољопривреда Војводине 2, Нови Сад 1953, 8, 9.

³ АВ. Ф.334. Информација о организацији пољопривредне производње.

⁴ Исто.

вођача нигде се и не спомиње. Само у општим одредбама под Чланом 4 задруги се оставља могућност да организују пољопривредну производњу „на земљи узетој у закуп или на послугу од својих задругара или других лица.”⁵ Очигледно да Уредба под изразом „друга лица” подразумева индивидуалне произвођаче, али осим узимања земље у закуп, Уредба не наговештава друге видове сарадње задруге и приватног поседа.

И поред тога, можемо рећи да је Уредба о земљорадничком задругарству поставила принципе у области удруживања индивидуалног сељака и задруга, односно социјалистичких организација. Наиме, стављање акцента на добровољност, транспарентност, интересе потенцијалних задругара, али и идеолошке интересе СКЈ, Уредба на институционализован начин премोшћава дубоки јаз између до тада по природи ствари антагонистичких страна. Уредба институцију задругарства поново приближава сељаштву. Они не само да одлучују дали ће ући и када изаћи из исте, већ им је омогућено да сами иницирају оснивање задруге. Став II Уредбе о томе каже следеће.

Оснивање земљорадничке задруге

Члан 15.

За оснивање земљорадничке задруге потребно је:

- 1) Да се најмање десеторица пунолетних пољопривредних произвођача споразумеју да оснују задругу,
- 2) Да се одржи оснивачка скупштина задруге,
- 3) Да се изврши регистрација задруге.⁶

Такође Члан 55 осветљава суштину уредбе и нове политике власти према сељаштву и пољопривреди: ”Сваки задругар уноси у задругу одређену имовинску вредност у виду удела, према правилима задруге. При одобравању правила народни одбор среза водиће рачуна и о томе да ли удели предвиђени правилима обезбеђују трајан рад задруге као привредне организације. Вредност удела увек се обрачунава у новцу.”⁷

Дакле, земљораднику је омогућено да он унесе у задругу само „одређену имовинску вредност,” самим тим он постаје задругар, али остаје и индивидуални произвођач. Заправо, основна сврха земљорадничких задруга јесте да привлачењем у задругу организују и контролишу индивидуалне произвођаче. Тако је председник задружног савеза Војводине, Ђура Јовановић-Мића у свом реферату на годишњој скупштини Савеза земљорадничких задруга Војводине одржаног маја 1954. године на следећи начин истакао овај битан елемент нове политике према селу. „Земљорадничко задругарство треба... да омогући унапређење пољопривредне производње и на индивидуалном поседу, а да истовремено омогући индивидуалном произвођачу да у задружним организацијама остварује своје демократско право управљања друштвеним средствима и про-

⁵ Службени лист, 5/1954.

⁶ Исто.

⁷ Исто

ширеном репродукцијом. То је пут који ће од радног сељака, садашњег „приватника” створити социјалистичког произвођача...”⁸

У свом осврту на Уредбу о задругарству Петар Стамболић на трећем конгресу СКС априла 1954. године истиче да је Уредба поставила социјалистичке принципе у области удруживања индивидуалних сељака, чија је суштина повезивање приватног газдинства са социјалистичким сектором.⁹ У овом смислу треба поменути и говор Гезе Тиквицког на седници ПК одржаног средином априла 1954. године, који истина не коментарише Уредбу, али кооперацију сматра кључним фактором у привлачењу индивидуалног газдинства социјалистичкој производњи. Он разлог бежања сељака у ситну производњу види у томе што су досадашњи облици кооперације у пољопривреди били „крути и оптерећени схватањима колхозовштине”.¹⁰ Међутим, морамо признати да је овакво размишљање и поред свега горе наведеног и даље појединачно, усамљено. Чак и највиши покрајински партијски руководиоци, расправљајући почетком 1954. о проблемима пољопривреде, кооперацији посвећују незнатну пажњу. Чак и по питању пољопривреде увек добро обавештен Пашко Ромац апелује да се пронађу нове форме које ће бити подесне за окупљање сељака.¹¹ Имајући у виду да је ова Покрајинска седница одржана пре Стамболићевог реферата, не чуди опрезност покрајинских функционера по овом питању. Стиче се утисак да је после прокламовања либералније политике и прихватања економских, односно тржишних закона у пољопривреди, сва политичка активност усмерена на с једне стране образлагање да се одустало од тзв. руског пута и с друге стране доказивање и упозоравање да се неће дозволити обнова капиталистичких односа. Истицање кооперације или неког другог модела значило би усмеравање, односно поновно мешање државе и самим тим угрожавање прокламованих принципа. Тек је Стамболићев наступ на III конгресу донекле променио овакво схватање.

Његов реферат је иницирао низ семинара и састанака среских комитета на подручју Војводине на којима су објашњаване његове тезе о овом питању на Трећем Конгресу. Пошто је већ наводно утврђено да постоји велико интересовање индивидуалних произвођача за организовање разних делатности са земљорадничком задругом, на овим састанцима је наложено задругама да својим капацитетима помогну приватни поседу да интензивније обавља пољопривредну производњу.¹² Међутим, увек се истиче да унапређење не сме омогућити приватном газдинству проширену репродукцију, јер би то већ значило ”капиталисање на селу”.¹³ Препоручивано је да се помоћ пре свега односи на

⁸ Дневник, 28. мај 1954.

⁹ Дневник, 27. април 1954.

¹⁰ АВ.Ф.334. Записник са седнице ПК за Војводину од 15. и 16. априла 1954.

¹¹ Исто.

¹² Морамо сумњати у тачност информације о веома великој заинтересованости сељака за разне видове сарадње са земљорадничким задругама јер на састанку Покрајинског комитета одржаном 15. и 16. априла 1954. године, приликом расправљања о стању на селу после реорганизације задруга и доношења Закона о земљишном фонду, већина говорника указује на тенденције бежања ка ситној производњи и неке врсте изолације приватног газдинства. Исто.

¹³ „Сељак се може кретати само у простој репродукцији у складу са нашом привредном политиком.” АВ, Ф. 334.а.ј, 2969.

пружање услуге крупним машинама, стварање сточарских задруга, као и кредитирање у циљу повећања производње. Чини се да је већ тада многима било јасно да амерички модел „поковања” ситног поседа, обогаћен социјалистичким премисама, није могао гарантовати еволуцију ситносопственичке сељачке пољопривреде у оном правцу до којег је дошла приватна својина у другим привредним гранама. Показало се на многобројним примерима да се сељак везивао, односно кооперирао са друштвеном својином само уколико му је та сарадња обезбеђивала повољнији положај на тржишту и доносила већу зараду. Већа зарада заједно са „газашком психологијом” неминовно је узроковала застој жељеног процеса који се, као што смо већ рекли, дефинисао као „социјалистички преображај села и пољопривреде.”

У прилог овој тези говори нам чињеница да је у овом периоду нарочито велико интересовање сељаштва владало за кредитне који би им омогућили набавку средстава за бољу обраду земље. Дакле, можемо закључити између осталог да сељак сада уз помоћ кредита покушава да сачува контролу над својом земљом и избегне заједничку производњу с земљорадничком задругом, односно државом. Наиме, на овај начин сељак остварује производњу на сопственом земљишту и све потребне радове обавља у сопственој режији. Тако су конференције посвећене кредитирању биле нарочито добро посећене, а број оних који су поднели захтев за кредит био је већи него што се очекивало.¹⁴

Савезно извршно веће је у априлу 1954. године објавило одлуку о давању инвестиционих зајмова земљорадничким задругама за кредитирање индивидуалних пољопривредних произвођача.¹⁵ У том смислу Срески савези земљорадничких задруга широм Војводине организовали су, у сарадњи са Народном банком, саветовања ради упознавања задружних руководиоца са условима које задруге морају испунити да би могле конкурисати за кредитне намењене индивидуалним произвођачима. Међутим, огромна већина задруга, пошто није испуњавала потребне услове, није ни изашла на наведени конкурс, већ су захтеве сељака за кредитне само евидентирале. Наиме, Упутство о кредитирању индивидуалних произвођача наметнуло је задругама тзв. кредитну способност као најважнији услов за конкурс. Под кредитном способношћу се подразумевало да дугови задруге морају бити покривени сопственим новчаним фондом. Чак и успешним задругама било је тешко да испуне овакве захтеве јер су оне сву добит често улагале у основна средства која се у оцењивању кредитне способности не узимају у обзир.¹⁶

Дакле, овакав систем кредитирања пољопривреде није био ефикасан. Нису постојале банке које би представљале преко потребну финансијску подршку новом приступу државе пољопривредним произвођачима, као ни банке или друге институције које би се бавиле искључиво кредитирањем пољопривреде. Тако су велика индустријска предузећа или пољопривредна добра са знатно квалитетнијим стручним кадровима лакше долазила до потребних кредита.¹⁷

¹⁴ Дневник, 11. јун 1954.

¹⁵ Службени лист, 15/1954.

¹⁶ АВ, Ф. 247, кутија 72.

¹⁷ Иницијатива за оснивање пољопривредне банке или задружне штедионице покренута је, како „Дневник” пише, од стране кикиндских пољопривредних произвођача током лета 1955. године. Дневник, 27. јун 1955.

Такође, чињеница је да су задруге у већини случајева биле већ оптерећене дуговима из претходног периода и самим тим нису могле да рачунају на добијање кредита јер нису биле кредитно способне.¹⁸

Увидело се да је неопходно формирати специјалне задружне кредитне организације које ће држави омогућити да преко задруга успешније врши улагања у пољопривреду. Стога се почетком 1955. године кренуло са оснивањем специјализованих кредитних организација,¹⁹ које су оснивале задружне организације, пре свега опште земљорадничке задруге.²⁰ (Задружне штедионице несметано су могле отворати и сељачке радне задруге, сточарске, виноградарске, живинарске задруге и чак предузећа основана од стране земљорадничких задруга.) Тако је већ до почетка лета основана мрежа задружних штедионица²¹ у свим срезovima Војводине.²²

Реорганизацијом сељачких радних задруга земљорадничке задруге дошле су до значајних средстава која су им омогућила да на разне начине помогну сељаштву. Осим формирања посебних одбора за заједничко коришћење крупних машина, организоване су многобројне делатности са елементима заједничке производње. Наиме, задруга и индивидуални произвођач обавезују се да ће заједнички учествовати у пољопривредној производњи на сељачковој земљи. Добит се дели на основу уложених средстава. Осим свог рада, власник земље учествује у расподели и по основу власништва над земљом. Међутим, и поред значајне користи која им је пружена, сељаштво је веома опрезно улазило у производну сарадњу са задругама. И када би прихватили овај вид кооперације, то су чинили са мањим делом земљишних површина којима располажу. Интересантно је да су имућнија домаћинства са већим поседом, отворенија, односно да број домаћинства која учествују у сарадњи расте идући од категорије домаћинства са мањим поседом ка категоријама са већим поседом. С друге стране и задругама је више одговарала сарадња са већим газдинствима, јер су на тај начин имале посла са мање произвођача и на тај начин остваривале веће уштеде у раду стручњака, као и машинског парка.²³

¹⁸ Проблем је био и у самом систему кредитирања који је спровођен максимално централизовано преко Народне банке, која је самим тим била преоптерећена многобројним пословима - од кредитирања великих предузећа, па до најмањих угоститељских радњи. Мада је истицању потребе за реорганизовањем кредитног, односно банкарског апарата, у великој мери и кумовала чињеница да новопрокламовани систем самоуправљања није трпео толико изражену централизацију.

¹⁹ Прва задружна штедионица основана је априла 1954. године у Крању у Словенији, Милош Богдановић, *Задружне штедионице и њихова организациона улога у кредитирању земљорадничких задруга*, Привредна изградња 2, Нови Сад 1958, 15.

²⁰ Оснивање штедионица омогућено „Уредбом о банкама и штедионицама” из 1954. године, *Службени лист ФНРЈ*, 4. /1954.

²¹ Иначе, Главни задружни савез ФНРЈ на свом пленуму од 22. и 23. фебруара 1952. године одлучио је да обавезе све задружне савезе да покрену обавезно оснивање штедно-кредитних одсека код свих задруга ради поспешивања штедње задругара. Ови одсеци су морали имати пододборе за штедњу и кредит. Међутим, ове мере нису донеле значајније резултате и, како каже Драган Веселинов „задружној штедњи ће покушати Војводина да пружи већи значај тек у политици социјалистичке кооперације.” Драган Веселинов, *Задругарство Војводине...*, 224.

²² АВ, Ф. 247. кутија 43.

²³ Александар Тодоровић, *Утицај земљорадничке задруге на пољопривредну производњу на селу*, Привредна изградња 7, Нови Сад 1959, 37.

У Тамишком срезу организована је израда персијских ћилима у којем је учествовало око 200 жена, у северном Банату организовано је сакупљање лековитог биља.²⁴ Примећено је да се значајни резултати у развоју производње и проширења сарадње између задруге и индивидуалних произвођача могу постићи преко тзв. споредних делатности које су нераскидиво везане за свако сеоско домаћинство. Стога је задружни савез Војводине у циљу конкретизације ове идеје основао почетком 1955. године Одбор за домаћинство и препоручио среским савезима и земљорадничким задругама да и оне оснују овакве одборе.

Прва акција Одбора за домаћинство Задружног савеза Војводине била је увоз расних кокошака високе носивости и оснивање сопствене фарме у сврхе матичног запата.²⁵

Занимљива је активност одбора за домаћинство у Новом Бечеју који је организовао курс за шивење и кројење и курс за домаћу радиност, док је у вршачком срезу Одбор организовао око 150 жена које су код својих кућа шиле патике, блузе и сл. С тим што је Срески савез обезбеђивао материјал и откуп свих производа.²⁶

Услуживање, односно задружно пружање услуга индивидуалним произвођачима, представљало је најједноставнији облик кооперације. Наиме, сам процес производње, осим ако се не ради о машинској услузи, највећим делом налазио се у рукама сељака. Такође, из чињенице да се овај облик кооперације махом заснивао на трговачком односу између задруге и произвођача произишло је да се он не може третирати као виша форма кооперације. Чак се сматрало да се све што излази из оквира производне кооперације не може сматрати ни кооперацијом у правом смислу. Ипак, уношењем модерних средстава у заосталу сељачку производњу она је у знатној мери допринела већој продуктивности пољопривреде уопште. Такође, њена широка примена постепено је омогућавала веће учешће и мешање задруге у процес производње на приватном поседу. Ипак, од 1953. године, па до 1955. године земљорадничке задруге су основале 703 организације и установе којима је циљ био унапређење пољопривредне производње. Од тога: 177 пропусних станица, 59 расадника, 24 пољопривредне апотеке, 3 станице за вештачко осеменење, 24 станице за заштиту биља и друго. Задруге су у истом периоду основале и 476 ситних предузећа и погона за прераду и дораду пољопривредних производа, углавном поврћа.²⁷

Било је предвиђено да задруге своје услуге пружају по економским ценама и на тај начин остваре одговарајућу добит. Међутим, као што смо већ истакли, тада је у задругама преовладавало мишљење да је њихова улога да буду сервис сељаштву и да цена њихових услуга мора бити сразмерно ниска, често и нижа од тржишне. Да је неразумевање саме суштине и крајњег циља кооперације међу задругарима, али и локалним партијским руководиоцима било изразито показују нам многобројни примери. Наиме, чак и када су највиши државни и покрајински руководиоци јасно критиковали овакав однос пре-

²⁴ Дневник, 28. мај 1954.

²⁵ Дневник, 8. новембар 1955.

²⁶ Исто.

²⁷ АВ, Ф.334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.

ма индивидуалним произвођачима овакве појаве је било тешко искоренити. С друге стране и индивидуални сељак је показивао слаб интерес за набавку репродукционог материјала по тржишним ценама јер је путем контрахаже имао знатно повољније услове.

Контрахирање је уз кредитирање у овом периоду несумњиво представљао најчешће примењиван облик сарадње између задруге и индивидуалног произвођача.

Заправо, кредитирање и контрахирање као видови кооперације имају одређених сличности. Наиме, код контрахирања се често, а касније је то постало и правило, подразумевало да задруга авансира произвођача репродукционим материјалом. Дакле, она кредитира произвођача. Међутим, контрахирање пољопривредних производа се ипак битно разликује од кредитирања јер оно повлачи много више обавеза у току самог процеса производње.

Иако се председник Савеза земљорадничких задруга Војводине жалио на слабе резултате земљорадничких задруга у повезивању пољопривредних произвођача са прехрамбеном и прерађивачком индустријом, у 1954. години највише пољопривредних производа је контрахирано у Војводини.²⁸ Ипак, можемо рећи да је систем контрахирања индустријског биља у целини ишао преко прерађивачке индустрије. Тако је тек на иницијативу Комбината прехрамбене индустрије „Серво Михал” Пољопривредна комора у Зрењанину сазвала конференцију представника среских савеза земљорадничких задруга тамишког, бегејског, потиског, кикиндског, јашатомићког и алибунарског среза са циљем да се испитају могућности да се рад око контрахирања индустријског биља у потпуности повери земљорадничким задругама. Иницијатива је образложена недостацима дотадашњег система повереника, нарочито њиховом слабом активношћу у правцу правилне примене агротехничких мера, што је неминовно имало за последицу смањивање приноса ових култура.²⁹

Колико је Уредба о земљорадничким задругама била штура, а касније појашњавање највиших партијских руководилаца и многобројних семинара било неразумљиво и страно не само обичном сељаку, већ и руководиоцима на терену показују многобројни примери. Наиме, пошто кооперација још није била теоријски уобличена, процес едукације партијског чланства, као и силовите пропаганде којој је народ био изложен у сличним приликама у прошлости још није био спроведен. Стога је карактер многоструких економских спрега између задруга и индивидуалних произвођача код многих задружних руководилаца погрешно тумачен. Тако је ова сарадња у великом делу заснивана на схватању о потреби пружања помоћи сељацима, при чему су слабљени задружни фондови, односно без икакве надокнаде амортизована друштвена средства за производњу. Тако је задруга у Старом Бечеју набавила за своје чланове 500 расних петлова, а да корисници ове акције нису имали никаквих обавеза према

²⁸ Ђура Јовановић је за лоше резултате окривио недовољно разумевање ове проблематике од стране земљорадничких задруга, прехрамбене индустрије (нарочито је апострофирао млекаре и кланице), али и народних одбора срезова. *Дневник*, 28. мај 1954.

²⁹ Јакоб Чезек, *Сарадња између земљорадничких задруга и предузећа прехрамбене индустрије*, Пољопривреда Војводине 9-10, Нови Сад 1954, 61.

задрузи.³⁰ Задруге, уместо да постану организатори пољопривредне производње индивидуалних сељака и кроз обострану корист постепено приближавају приватни посед социјалистичкој држави, оваквим пословањем уместо да јачају, саме су себе руинирале.

Ипак, треба нагласити да је задругама морало бити ванредно тешко да поврати поверење сумњичавог сељаштва које је, како је изгледало, неповратно изгубљено током колективизације. Нема сумње да је власт била свесна оваквог расположења сељаштва према сарадњи са задругом, односно државом. Задобијање поверења сељаштва уз рентабилно пословање задруге било је тешко остварљиво, барем у првим годинама спровођења нове политике према селу и пољопривреди. Стога је држава не само толерисала, већ и популарисала неке видове сарадње где је поштовање интереса задруге било најблаже речено сумњиво.

Илустративан пример, који је истина најзаступљенији био у Хрватској, али је био познат и у Војводини, јесте тзв. гарантовање приноса задругарима. Задруга склапа са задругарима уговор о производњи одређене културе на одређеној површини. Обавеза задруге је да задругару обезбеди квалитетно семе, средства за заштиту биља, као и савете стручног лица. С друге стране, произвођач је дужан да се придржава свих налога од задруге одређеног стручњака и прихвати обавезу да вишак приноса, изнад оног који му задруга гарантује, дели са задругом. Уколико принос не буде на висини гарантованог, задруга је дужна да плати семе, ђубриво и поменути стручну помоћ. Принос који задруга гарантује увек је знатно већи (обично за 30%) од приноса који сељаци иначе постижу. Уговор је често био такав да су се задруге обавезале да принос, ако је мањи од гарантованог, надокнаде тако да сељак добије онолику количину колико му је уговором гарантовано. У случају да принос буде виши од гарантованог, задрузи је од вишка припадало 30%. Она је и тај проценат делила са пољопривредним станицом која је обезбеђивала агронома.³¹

И поред свега, овакво недовољно економично пословање задруга довело је до лепих резултата у разбијању великог неповерења код сељаштва. Стога је овај период од посебног значаја у историји кооперације јер је створио неопходне предуслове за њен каснији развој. Наравно, спровођење овакве политике захтевало је драстично повећање улагања у задруге и пољопривреду. За ову сврху од посебног значаја биле су задружне услужне машинске станице које су

³⁰ Сличних примера било је пуно. Тако је задруга у Молу делила задругарима уљане погаче по 10 динара за килограм, а тржишна цена је била 25 динара, мекиње је продавала по 19 динара, док им је на тржишту цена износила 35 динара. За све ове услуге произвођачи нису имали никаквих материјалних против обавеза према задрузи. *Дневник*, 18. децембар 1955.

³¹ Сличан је пример сарадње између задруге и оних домаћинстава која нису имала ни механизацију ни запрегу. Сматрало се да су оваква домаћинства погодна за експлоатацију од стране оних који имају запрегу и који поред обраде своје земље туђу узимају у аренду. Стога, задруге, улазећи у сарадњу са оваквим домаћинствима, нису криле и маскирале економским разлозима заправо политичке побуде. Уговор између две стране подразумевао је да задруга обезбеди обраду, почев од орања до косидбе или бербе. Такође, оно што је нарочито важно, задруга даје увек знатно већу аренду од приватника, односно, можемо рећи, реалне тржишне вредности. *Дневник*, 22. децембар 1955.

почетком 1955. снабдеване важнијим пољопривредним машинама. Из тог разлога Савезно извршно веће Војводине одредило је да се почетком 1955. формирају фондови при Извршном већу, али и срезovima, градовима и градским општинама у висини од 386 милиона динара.³² Међутим, значајна средства из ових фондова, нарочито инвестиционог фонда Војводине, била су за земљорадничке задруге тешко доступна због одређених ограничења и компликоване процедуре коју је неодговарајући стручни кадар тешко могао испоштовати.³³

Поред наведене набавке машина услужним машинским станицама и обезбеђивања субвенција за семе, предвиђено је да се средства из ових фондова користе за развијање система контрахирања, које ће омогућити да се произвођачима пољопривредних производа на име бескаматног аванса доделе средства за производњу - ђубриво, квалитетно семе и др.³⁴

Дакле, и на овим примерима видимо да су се улагања у пољопривреду могла спроводити само преко задруга или евентуално других друштвених организација која могу гарантовати да ће средства остати у друштвеним рукама и тако вршити социјалистички утицај на сељаштво. Још 1956. године Кардељ је упозоравао да се и даље у приватним рукама налази велики број трактора и других крупних пољопривредних машина, које су добили путем регреса и многобројних других олакшица. Овакво стање представља велику препреку процесу приближавања социјалистичког сектора, односно државе сељаштву јер је, као што смо већ могли видети, предвиђено да управо средства за производњу морају бити у друштвеном власништву како би сељаштво било приморано да са њеним власницима, односно задругама, улази у пословне аранжмане. На тај начин задрузи се отварају врата за дубљу сарадњу чији је циљ био не само развој пољопривреде, већ и „мењање структуре приватног газдинства”.

Међутим, значајна механизација у приватним рукама не само да обавља пољопривредне послове на имањима власника, већ је они уз надокнаду изнајмљују другим домаћинствима. На овом пољу задруге су пре свега због слабе техничке опремљености тешко могле конкурисати индивидуалним газдинствима. Од укупно 400 земљорадничких задруга, колико их је било у Војводини почетком 1956. године, њих 209 имало је 400 трактора, 195 задруга имало је 332 вршалице, док је у приватном власништву било 981 трактора и 974 вршалице.³⁵

³² *Дневник*, 24. фебруар 1955.

³³ На пример, за зајам који је из средстава инвестиционог фонда Војводине намењен индустрији и пољопривреди за мање реконструкције и довршења већ започетих објеката, подносилац захтева морао је да поред захтева за зајам, поднесе и генерални пројекат, који треба да садржи инвестициони пројекат израђен према Уредби о изradi и одобравању инвестиционог програма, затим идејни пројекат грађевинских радова, као и спецификацију и предрачун опреме и монтаже. Такође, подносилац је морао да депонује банци гарантни износ у висини 5%. Поред тога, банка је могла да услови одобрење зајма јемством народног одбора на чијем се подручју налази седиште подносиоца захтева, а затим и изјавом Извршног већа Војводине да ће евентуални губитак, који би настао ако корисник не врати зајам, бити надокнађен из инвестиционог фонда Војводине. *Дневник*, 14. април 1955.

³⁴ *Дневник*, 25. фебруар 1955.

³⁵ *Дневник*, 9. март 1956.

Из тих разлога јачање земљорадничких задруга постаје приоритет власти у њеној политици према селу. Поред оснивања задружних услужних станица и разних фондова, држава је у том циљу предузела и друге мере. Наиме, примењено је да систем откупне трговине пољопривредних производа онемогућава да се део зараде враћа у пољопривреду. Откупом су се бавила предузећа са монополним правом на откуп жита по унапред утврђеним ценама. У промету пољопривредних производа уочена је значајна разлика између откупних цена које се плаћају произвођачима и малопродајних цена. Разлоге великих разлика у ценама треба тражити у високим трошковима компликоване трговачке мреже. Наиме, у промету пољопривредних производа учествовао је велики број посредника. Заправо, зараду је гутао скуп трговински апарат који је креирао цену пољопривредних производа скупље од стварне тржишне вредности.³⁶

Неминовно се наметнула потреба за упрошћавањем таквог промета, односно непосреднијом разменом добара између произвођача и потрошача. Такво виђење се иначе подударало са економском филозофијом СКЈ. Ипак, то није био главни разлог који је довео до промене откупног система пољопривредних производа. Евентуалне зараде од продаје пољопривредних производа могле су се употребити у правцу јачања земљорадничке задруге општег типа. Такође, сматрано је да се ти приходи преко задруга могу најбоље уложити у унапређење аграрне производње. Међутим, када се мало дубље загребе по документима из овог периода откриће се још један, можда и најважнији разлог напуштања дотадашњег система откупа пољопривредних производа. Наиме, Стеван Дороњски на проширеном пленуму ПК КПС за Војводину одржаном 2. XI 1955. у свом реферату о стању на селу о овом питању рекао је следеће: „Данас на тржишту пољопривредних производа у Војводини влада анархија. Ми смо дефицитарни и прехрамбеним артиклима, а индивидуални произвођач је главни продуцент тржишних вишкова. Он се налази у монополском положају према заједници, а према њему у међусобном конкурентском односу налазе се наша трговинска предузећа, која између себе конкуришу и на тај начин трпају новац у џеп сељака.”³⁷ Дакле, добијањем монополског положаја у откупу пољопривредних производа, земљорадничке задруге спречавају слободно креирање цена, а самим тим спутавају развој приватног газдинства. Уместо да највећи део зараде од продаје пољопривредних производа остане у рукама произвођача, она се на овај начин једним делом прелива у задружне фондове. Јачањем задруга, односно друштвеног сектора, додатно се лимитира индивидуални сељак и самим тим омогућава лакше подруштљавање пољопривреде. Стеван Дороњски овакву политику правдао је и чињеницом да индивидуални сељак зараду највећим делом улаже у подизање сопственог стандарда и делимичну обнову ситног инвентара, док би задруге поменути зараду „усмеравале на проширену репродукцију,” односно развој пољопривреде.³⁸

³⁶ Нестабилност на тржишту пољопривредних производа покушала се решити увођењем тзв. договорених цена за важније пољопривредно-прехрамбене производе. Међутим, овом мером није се постигао жељени резултат, већ се тиме, ионако тешка ситуација, додатно погоршала, нарочито у погледу снабдевања месом. Наиме, пољопривредни произвођачи стоке су, услед ниских договорених цена, обуставили даљи тов стоке. АВ, Ф. 297. кутија 6.

³⁷ АВ. Ф. 334, Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.

³⁸ Исто.

Додељивање монопола земљорадничким задругама у откупу и ограничавање цена аграрних производа створили су слику да се држава враћа административном откупу. То би значило и одустајање од прокламоване политике која се у највећој мери заснивала на одустајању од совјетских метода владања. Што се тиче пољопривреде, то би значило губљење интересовања индивидуалног сељака за производњу и несумњиво њен несагледив пад. То се наравно није смело дозволити. Заправо, намера је била да се цене аграрних производа стабилизују, а не фиксирају. Конкуренција између откупних предузећа довела је по мишљењу власти до нестабилности цена док су задруге, преузимањем главне улоге у промету, тражиле заједнички интерес са индивидуалним произвођачем и формирале тржишне цене без већих осцилација.³⁹ Потреба за додатним продубљивањем односа између задруга и сељаштва представљала је вероватно најважнији разлог укључивања задруга у откуп. Међутим, задруге у трговини вишковима пољопривредних производа или нису имале право учешћа или, због монопола, чврстих цена и без банкарске помоћи, нису имале потребних средстава.⁴⁰

Поред ових мера у циљу привлачења пољопривредних произвођача задругама коришћене су такозване огледне парцеле на којима су спровођене најсавременије агротехничке мере, попут прскања из авиона у циљу сузбијања корова.⁴¹

На пленуму Главног задружног савеза Србије одржаног у пролеће 1956. године задругама је препоручено развијање разних видова кооперације са индивидуалним произвођачима у циљу унапређења пољопривредне производње и ширења социјалистичких облика привређивања. У поднесеном извештају наглашено је да се горе наведени циљеви могу остварити уколико задруге спроведу „кооперацију са сељацима у извођењу свих пољопривредних акција за повећање производње.” Конкретно, препоручује се склапање уговора о коришћењу задружне механизације, о производњи семена и о употреби средстава за заштиту биља и негу усева. Такође, задругама је предложено да организују удруживање приватних пољопривредних имања ради употребе крупних пољопривредних машина на већим комплексима земљишта. Задруге би привремено кредитирале ове послове, а земљорадници би после жетве враћали кредите задругама. На истом принципу могла се успоставити и кооперација између

³⁹ Исто.

⁴⁰ Према подацима Задружног савеза Војводине, за првих десет месеци 1955. године, од укупних тржишних вишкова Војводине, који су износили око 35 милијарди динара, задруге су обавиле промет са свега 3,5 милијарди. У структури овог промета житарице и индустријско биље, као производи који су учествовали са око 60% у укупним тржишним вишковима пољопривреде Војводине, учествовали су са свега 7%. Такође, задруге су у укупном износу кредита датих у том периоду у откупу пољопривредних производа учествовале са 1,5%. *Дневник*, 9. март 1956.

⁴¹ Тако су задружни савез старопазовачког среза са Институтом за оплемењивање и производњу биља из Земуна и Завод за заштиту биља из Новог Сада организовали низ огледа пропагандног карактера. На пример, сејане су поједине сорте кукуруза отпорне на сушу. Постављена су 23 научна огледа у готово свим местима у срезу са неколико врста домаћих и страних хибрида. Затим је по селима одржано преко 50 предавања и приказано 12 филмова едукативног карактера. *Дневник*, 25. фебруар 1955.

сељака и задруга у производњи семена. Препоручено је да се кооперативни модел спроводи и у сточарству. Земљорадници би добили приплодну стоку под условом да узгајају одређен број грла и да их хране по упутствима ветеринара.⁴² Другог дана рада пленума сугерисано је задругама да већу пажњу посвете контрахирању пољопривредних производа, нарочито производњи жита.⁴³

На основу препорука Главног задружног савеза Србије сарадња задруга са појединцима или групама произвођача, како је у препоруци и предвиђено, добија нарочит замаха.⁴⁴

Активност задруга општег типа у правцу сарадње са сељаштвом драстично је повећана у односу на 1954. годину. Тако, на основу реферата Ристе Антуновића, члана извршног комитета ЦК Савеза комуниста Србије, видимо да су задруге набавиле за своје чланство 1956. године петнаест пута више семена пшенице него 1954. године и десет пута више семена кукуруза. Вредност вештачког ђубрива, набављеног преко задруга, порасла је са 79 милиона на око 350 милиона динара. У оквиру задруга број млекара се повећао за 28, а пекара за 226.⁴⁵

Илустративан пример је и вредност машинских услуга - она је 1955. године износила 357 милиона динара, а већ следеће године се попела на милијарду динара.⁴⁶

Такође, задруге су од 1956. године прво у Бајмоку, а затим у Жеднику и Ћурђину узимале земљу у трогодишњи закуп. Углавном је то била земља оних домаћинстава која нису имала потребне радне снаге. Задруге су власницима земље плаћали закупнину у натури, у просечној вредности од 10 хиљада динара, а земљарину око 5 хиљада по јутру. На закупљеној земљи задруга је могла да производи по својој вољи, без икаквих других обавеза.⁴⁷

Повећано улагање у задруге постепено је доводило и до другачијих односа са произвођачима. Од обичног плаћеног пружања услуга у машинској обради од краја 1956. и почетка 1957. све чешће је долазило и до склапања уговора са произвођачима. Истина, још 1955. у Резолуцији четвртог пленума ССРНЈ „О задацима привредне политике у наредном периоду” истакнуто је да

⁴² *Дневник*, 12. мај 1956.

⁴³ *Дневник*, 13. мај 1956.

⁴⁴ Током 1956. године, у сарадњи задруга са групом произвођача развиле су се две варијанте: кикиндска и ердевичка. Суштина ове врсте сарадње у оба случаја састоји се у томе што задруга ступа у кооперацију са групом произвођача чије су парцеле у једном комплексу, ради економичнијег коришћења машина, док се власништво не мења и скидање усева је у рукама произвођача. Тако задруге на основу тзв. „кикиндске варијанте” посебно стимулишу индивидуалне произвођаче, односно обављају услуге за 10% ниже од тржишне вредности, док је „ердевичка варијанта” подразумева сарадњу на комплексним парцелама под воћњацима и виноградима. Ова варијанта је комплекснија у односу на претходну јер задруга учествује у обради, заштити, али и преради грожда. Парцела остаје у трајном власништву сељака, али се он обавезује да кредит око подизања винограда или воћњака врати у плодовима у року од три године. *Дневник* 17. фебруар 1957.

⁴⁵ *Политика*, 29. јун 1956.

⁴⁶ АВ, Ф. 247. а.ј. 320.

⁴⁷ *Дневник*, 17. фебруар 1957.

се између задруга и индивидуалних произвођача треба развијати сарадња у производном процесу.⁴⁸ Међутим, задруге за такву врсту сарадње у том периоду, услед недостатка машина и других средстава, очигледно нису биле спремне. Прве значајније уговоре са произвођачима задруге су почеле да склапају од друге половине 1956. године. Уговор је садржавао два дела који су одређивали обавезе задруга, односно произвођача. На пример, задруга се обавезивала да ће својим машинама извршити зимско орање, сејање, дрљање и сл. За сваку од ових операција, уговором је предвиђана и површина и цена изражена у килограмима културе која се обрађује. Уговором се дефинисало и време извршавања ових послова у одговарајућим агротехничким роковима. За све ове послове, као и давање семена и ђубрива, задруга је кредитирала произвођаче, с тим што се коначан обрачун извршавао на основу налога који је произвођач потписивао по обављеним пословима, као и на основу пријемница о издатим количинама семена и ђубрива. У случају некавалитетне услуге коју би потврдила стручна комисија, задруге су биле дужне да исто земљиште поново обраде о истом трошку. С друге стране произвођач се обавезивао да ће за извршене услуге, као и кредитирање за семе или ђубриво задрузи исплатити потраживања у натури у одговарајућем временском року. Важна информација јесте да је цена услуге машина задругарима била јефтинија за 15% у односу на остале произвођаче.⁴⁹

Типичан пример тзв. више форме у кооперацији који је узео маха управо 1956. године на простору Војводине јесте тзв. „новобечејска варијанта.” Према њој произвођач је ступао у сарадњу са задругом тако што је улагао земљу и радну снагу док је задруга улагала механизацију, репродукциони материјал, као и стручно руковођење свим операцијама. Уговором се предвиђала тржишна вредност рада и материјала, као и рента власнику земље. Ове вредности су се рачунале као проценат укупних улагања у производњу. Управо је и деоба прихода сразмерна збиру обрачунатих процената.⁵⁰

Почетком 1957. године кооперација у сточарству добила је нове форме. Тако је задруга у Бечеју до 1956. године давала произвођачима расне крмаче под одређеним условима. Овакав облик кооперације је задржан и 1957. године, али је проширен и уговором прецизиран. Задруга је давала произвођачима приплодне крмаче на три године под условом да произвођач сав запат прода задрузи по цени 20% нижој од тржишне, док се произвођач обавезује да је храни по предвиђеној табели.⁵¹

И поред многобројних примера сарадње између земљорадничких задруга, односно државе и са друге стране, како се тада говорило, индивидуалних произвођача, можемо рећи да су резултати у економском и политичком смислу

⁴⁸ Дневник 29, 30. новембар 1955.

⁴⁹ Политика, 8. април 1957.

⁵⁰ Дневник 17. фебруар 1957.

⁵¹ Иста задруга је до 1957. године око 360 јутара пашњака давала под закуп, али је од 1957. склапала уговор са произвођачима којим их обавезује да задружној млекари исплате годишње 600 литара млека по свакој крави и да мушку телад, уколико не желе да их задрже за себе, продају задрузи. Политика, 8. април 1957.

били више него скромни. Они и нису могли бити бољи јер је систем кооперације, како је био замишљен, захтевао знатно веће инвестиције у пољопривреду. Земљорадничке задруге општег типа које је испред социјалистичке државе требало да буду носилац сарадње са приватним поседом, нису могле, без елементарне опремљености савременим техничким средствима, понудити ситном сељачком поседу било какав вид помоћи, односно сарадње у обради земље. Сарадња у сточарству је такође захтевала значајна средстава. Стога је кооперација у овом периоду представљала систем који је разбијао код сељаштва укорееен осећај неповерења у државу и њене мере према селу и пољопривреди.

Литература:

1. АВ. Ф.334. Информација о организацији пољопривредне производње
2. АВ.Ф.334. Записник са седнице ПК за Војводину од 15. и 16. априла 1954.
3. АВ, Ф.334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.
4. Александар Тодоровић, *Утицај земљорадничке задруге на пољопривредну производњу на селу*, Привредна изградња 7, Нови Сад 1959
5. *Дневник*, 27. април 1954.
6. *Дневник*, 28. мај 1954.
7. *Дневник*, 11. јун 1954.
8. *Дневник*, 24. фебруар 1955.
9. *Дневник*, 25. фебруар 1955.
10. *Дневник*, 14. април 1955.
11. *Дневник*, 27. јун 1955.
12. *Дневник*, 8. новембар 1955.
13. *Дневник* 29, 30. новембар 1955.
14. *Дневник*, 18. децембар 1955.
15. *Дневник*, 22.децембар 1955
16. *Дневник*, 9. март 1956.
17. *Дневник*, 12. мај 1956.
18. *Дневник*, 13. мај 1956.
19. *Дневник* 17. фебруар 1957.
20. Едвард Кардељ, *О неким проблемима наше политике на селу*, Пољопривреда Војводине 2, Нови Сад 1953.
21. Јакоб Чежек, *Сарадња између земљорадничких задруга и предузећа прехрамбене индустрије*, Пољопривреда Војводине 9-10, Нови Сад 1954
22. Никола Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Нови Сад 2007.
23. *Службени лист ФНРЈ*, 4. /1954.
24. *Службени лист*, 5/1954
25. *Службени лист*, 15/1954.
26. *Политика*, 8. април 1957.
27. *Политика*, 29. јун 1956.

PLACE AND ROLE OF COOPERATION IN THE PERIOD FROM 1954 TO 1956

Summary: Cooperation represents legal term of connectivity between agricultural farmers and cooperatives or other community organizations, and also is a mechanism for socialization of land and creation of ideological acceptable social relations in the village. This model had the strongest influence for a period of 1957 - 1964. However, our historiography neglected or completely ruled out its influence on agriculture for a period before 1957. Using plenty of examples the author proves its wide use, especially for a period of 1954-1956.

Key words: Cooperation, agriculture, village, socialism, ideology

VII

МАРКЕТИНГ И ЈАВНИ СЕКТОР

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

УДК 32.019.5

Монографска студија

Примљен: 26.04.2015

Одобрен: 18.05.2015

МОДЕЛ ДРУШТВЕНОГ МАРКЕТИНГА У ЈАВНОМ СЕКТОРУ

Сажетак: У савременом начину размишљања расположење потрошача иде ка поштовању етичких норми и бризи о друштвеној заједници, које компаније не смеју да пренебрегну, због чега брига о друштвеним проблемима и доприноси сопственој заједници постаје незаобилазни и саставни део корпоративног профила сваке компаније. Такво понашање има све већи утицај на ставове потрошача, њихово опредељење приликом куповине, и самим тим на пословање јавне компаније. Менаџери маркетинга имају важан задатак да производе и услуге представе на тај начин који ће задовољити њихове потребе и донети нове вредности специфичним производима и услугама. „Борба“ за потрошача добија нову димензију, а тај простор је огroman, и пружа велике могућности. Маркетинг, је изузетно динамичан процес, у сталном трагању за новим изазовима и шансама, посебно кад у одређеним ситуацијама „традиционални“ начини обраћања потрошачима траже одређене новине и софистициране методе. У домаћој литератури подручје друштвеног маркетинга у јавном сектору је недовољно истражено. Основни циљ истраживања јесте систематизација постојећих сазнања код нас и у свету везаних за концепцију друштвеног маркетинга у јавном сектору. У раду се жели нагласити на основу спроведених истраживања значај концепта и препоруке за унапређење и повећање утицаја друштвеног маркетинга у јавном сектору.

Кључне речи: друштвени маркетинг, јавни сектор, ефикасан модел јавног сектора

Резиме: „Начела и технике друштвеног маркетинга су најприкладнији када је сврха ваших маркетиншких напора утицај на понашање с намером да се поправи здравствено стање, спрече повреде, заштити околина, или да се допринесе животу у заједницама. Обрасци понашања увек су у центру интересовања. Неки описују ову дисциплину као најтежу од свих маркетиншких подухвата, јер се од циљног аудиторијума мора затражити да учини нешто за шта му нећете увек моћи понудити нешто заузврат, посебно не на кратак рок.“

* ekonomistdoo@sbb.rs, 063/500-818

„Иако се већина друштвених маркетиншких компанија до данас првенствено усредсређивала на утицање на понашање појединаца, експерти вас данас подстичу да своје циљно тржиште пренесете у горњи ток, усмеравајући вас на организације, групе, корпорације, творце политике, правнике и друго, што може да оствари утицај на инфраструктуру и што може да олакша прихватање одређеног обрасца понашања, појефтини га, учини га практичним, па чак и забавним и популарним.“
Котлер и Ли (2008)

Увод

Свака јавна компанија има своју јединствену стратегију пословања, која мора бити усклађена са мисијом постојања компаније. У савременом маркетинг концепту пословања компанија посебан значај придаје се друштвено одговорном концепту пословања. Наиме, овај концепт је добио значајнију улогу почетком овог века развојем концепта друштвене одговорности који даје посебан значај развоју друштвене заједнице. Предмет истраживања је развој овог концепта маркетинга у јавном сектору, као и улогу маркетинга у функционисању основних државних институција и служби које доприносе угледу државе и њених институција.

„Ову књигу смо написали да бисмо помогли руководиоцима у јавном сектору данашњице и сутрашњице у откривању ове јасне везе између испуњења потреба грађана и побољшања извршења јавне функције. (Котлер и Ли, 2008.)

У раду ће бити посебно наглашено кроз повећан број цитираних делова из књиге „Маркетинг у јавном сектору“ познатих аутора из области маркетинга уопште а посебно у поменутој књизи аутора Филипа Котлера Ненси Ли.

Друштвени маркетинг подразумева употребу маркетиншких начела и техника како би се утицало на циљни аудиторијум да добровољно прихвати, одбије, измени или напусти понашање у корист појединаца, групе или друштва у целини. (Котлер и Ли, 2008.)

У раду ће бити анализирана домаћа стручна и научна литература из ове области као и систематичан приступ изучавању проблема друштвеног маркетинга у јавном сектору. Наведено истраживање има за циљ да повећа углед и значај друштвеног маркетинга у јавном сектору и докаже његову улогу у јавности. Циљ рада је да укаже да је управо друштвени маркетинг кохезиони фактор који спаја јавне али и приватне компаније и остале државне институције са становништвом у виду повећаних испоручених друштвених вредности уз обострану корист.

Значај и улога маркетинга у јавном сектору

Свако друштво има јасно дефинисан јавни сектор који ће пружањем својих услуга осигурати начела функционисања тог друштва (Котлер и Ли, 2008.) То су јавне услуге за обављање јавних послова кључних за власт и јавни интерес као што су:

Правосуђе,

Правосуђе је основна државна институција сваке земље. Институција од које зависи цео друштвено – економски и политички систем, па је веома битна за друштвени и државни маркетинг.

Војска, полиција, одбрана,

Будућност је од пресудне важности за државне институције као што су, војска ,полиција и систем одбране. Стратешки приступ принципу одбране је далековидо посматрање и активна припрема за будућност земље. Да би стратешки план у основним државним институцијама био успешан потребно је свакодневно доношење одговарајућих одлука од значаја за функционисање основних државних институција, као и дугорочно стратешко планирање које ће обезбедити висок ниво функционисања овако сложених државних система. Суштинско питање на које треба дати адекватан одговор је како дефинисати и формулисати адекватну стратегију и у складу са тим планирати и предузимати тактичке и оперативне планове у будућности. Друштвени маркетинг управо има улогу кохезионог фактора који ће ускладити интересе државних институција и грађана у јавном интересу.

Ватрогасци,

Ватрогасна служба је основна државна институција у борби са природним непогодама и чини државу ефикасном у борби са природним несрећама и даје огроман значај концепцији друштвеног маркетинга.

Елементарна здравствена заштита и помоћ

Основни вид друштвене одговорности државе према становништву огледа се у пружању основних и елементарних видова здравствене заштите и друге врсте помоћи. Овакав вид помоћи, са хуманитарне стране огледа се у одвајању већих средстава за здравствену заштиту становништва а уједно представља позитиван публицитет у јавности о бризи државе о здрављу њених становника. Брига државе о сопственом становништву даје јој стратешко савезништво између државе и њених становника а користи обема странама су велике и конкретне. Свака јавна али и приватна компанија мора у своју маркетинг стратегију уградити и однос према гладнима и сиромашнима као једну од стратешких предности. Познат је пример у САД, о решавању проблема гладних, кроз подстицај локалним заједницама да активно учествују у решавању ових све већих проблема.

Одржавање јавне чистоће,

Примарни стратешки циљ одржавања јавне чистоће јесте уређење јавних простора и прикупљање отпада и секундарних сировина, увођење система савремених техничко - технолошких достигнућа за пружање квалитетних услуга становништву. Са аспекта јавног интереса одржавање чистоће доприноси и побољшању здравља становништва па је улога друштвеног маркетинга огромна.

Просторно планирање и вођење природних богатстава,

Стратешко планирање је поред основних државних служби једно од најважнијих средстава за функционисање државе. Оно подразумева остваривање планираних циљева, и дефинисање активности, инструмената и метода експлоатације природних ресурса. Просторно планирање и вођење природних ресурса подразумева прилагођавање јавних компанија променама на тржишту, технолошким прилагођавањима савременим трендовима, као и унапређењу управљања и руковођења компанијом. Суштина стратешког планирања је да се предвиде активности за остваривање циљева у јавном интересу.

Образовање,

Образовање је по традицији важан сегмент за функционисање једне државе и писмености њеног становништва. Данас образовање, више него икад раније, постаје одговорност друштва према појединцу. Такође сваки појединац мора да прихвати одговорност за своје образовање и друштвено деловање, као и да размишља на начин да ће образовањем стећи знање и вештине, способности неопходне за основне животне и пословне активности које ће допринети угледу државе у светским размерама јер је писменост основа деловања човека у друштву у обостраном јавном интересу.

Изградња базне инфраструктуре и др.

Темеље функционисања инфра - структурних објеката проналазимо у основним претпоставкама старим стотинама и методологијама старим десетинама година. Константно прилагођавање променама утиче на раст и пружа шансу и могућност не само да се прилагођавамо стратешким променама у изградњи и одржавању базне инфраструктуре већ да спремни дочекамо технолошке и друге промене везане за функционисање базне инфраструктуре и друштва у целини. Огроман је јавни и друштвени интерес доносити стратешке планске одлуке када је у питању изградња базне инфраструктуре.

Јавни сектор има улогу регулатора друштвеног благостања. Квалитет јавне услуге јавља се као резултат испуњавања потреба и жеља грађана. Како би дошло до повећаног задовољства грађана те испуњавање њихових очекивања Котлер и Ли (2008) сматрају да јавни сектор треба унапредити своју стварну и очекивану корист за друштво. Наиме, они такође сматрају да је друштвено одговоран маркетинг најбољи инструмент који може довести до подршке и задовољства грађана.

Значај друштвеног маркетинга у светским размерама

Јавни сектор се готово искључиво бави услугама које су неопипљиве и самим тим комуникација према корисницима је изузетно важна како би се смањио јаз између очекиване и добијене услуге (Парасураман, 1985). С обзиром да се јавни сектор често дотиче тешких и непопуларних питања комуникације са грађанима која може бити прилично непријатна (нпр. забрана пушења на јавном месту) (Каплан и Хаенлеин, 2009).

У развијеним друштвима потребе потрошача нижег нивоа су све више задовољене (према скали социолога Абрахама Маслоуа то су егзистенцијалне,

сигурносне, друштвене и его потребе), и како, самим тим, материјална богатства више не представљају апсолутни приоритет, они се све више крећу ка највишем нивоу потреба који подразумева самопоштовање, самоостварење и задовољство собом.

Потрошачи све више сватају значај и улогу компанија у друштву, и од њих или посебних „брендова“ траже доказ и потврду да су корисни, одговорни и добронамерни чланови друштвене заједнице.

Потрошачима постаје све важније иза којих вредности производ, „бренд“ стоји и у шта верује. Истраживање спроведено у Британији од стране Research International for Business in the Community то потврђује:

- 86% потрошача има позитиван став према компанијама за које су уверени да чине напоре да овај свет постане бољи
- 61% потрошача би било спремно да промени свог добављача уколико би знали да неки евентуални нови добављач улаже новац у друштвено корисне активности
- 64% потрошача сматра да би улагање новца у пројекте од интереса за заједницу требало да буде обавезни део пословања сваке компаније.

Истраживања спроведена у САД и Аустралији такође показују да су потрошачи спремни да плате и нешто већу цену за производ или услугу, ако знају да компанија која иза њих стоји подржава и спроводи друштвено корисне акције. Наиме, познато је у свету а и код нас, да су велике и успешне компаније у јавном или приватном сектору увек одвајале одређена финансијска средства за хуманитарне или друге активности од жирег друштвеног значаја.

Маркетинг заснован на доприносу заједници (CRM – Cause Related Marketing) се може дефинисати као стратешко позиционирање компаније и средство маркетинга које повезује компанију са друштвено важним питањем или проблемом у заједничком интересу. Многе светске компаније се самостално баве одређеним друштвеним проблемом, познати су примери великих фармaceutских кућа. Такође стратешко партнерство са угледним хуманитарним организацијама доноси кредибилитет које та организација већ поседује, њено знање, стручност и упућеност у одређену друштвену област као и огромну мрежу коју поседује. Стратешко опредељење компанија да утичу на решавање друштвених проблема, утиче на повећање њеног кредибилитета у друштву а у крајњој мери и повећање вредности и угледа код потрошача.

Интерес хуманитарних и других волонтерских организација захваљујући овом партнерству и улагању огромних средстава у маркетиншку кампању од стране компаније, добијају огроман публицитет у јавности који је у свакодневном животу организације недоступан, али и значајне износе новца за своје активности у реализацији одређеног пројекта.

Постоје различита мишљења о овом друштвеном концепту од потпуног подржавања до негирања значаја и вредности. Међутим, реалан живот често демантује критичаре концепта, јер се потрошачи најчешће са великим ентузијазмом и одобравањем прихватају многе овакве акције и пројекте и дају свој допринос њиховом успеху.

Утицај друштвеног маркетинга на ставове јавности Котлер и Ли (2008)

Искористити претходне и постојеће успешне кампање

„Да, приватни сектор можда располаже већим средствима, али ви имате нешто што они немају, можете учити од кампања за чији развој су други у јавном сектору потрошили много времена и новца. Маркетиншки директор за Пепси не може замолити својег колегу Кока Коли да му каже какве користи имају од новог телевизијског спота, да би га, у случају да је успешан, и они могли искористити. Ви тако нешто можете направити.

Започните са планирањем кампање друштвеног маркетинга трагањем за сличним мерама у установама јавног сектора широм земље, чак и света. Ово је један од најбољих начина да се уложи време. Погодности могу бити крупне, укључујући и знање стечено учењем на успеху и погрешкама других, као и приступ истраживањима везанима за кампању, проналаске иновативних и трошковано - ефикасних стратегија, као и откривање идеја за креативно извршење и грађу коју бисте могли прилагодити сопственој кампањи“.

Кренути са циљним тржиштима која су најспремнија за деловање

„Модел који често користе друштвени маркетингаши да би се открили људи који су најспремнији за деловање јесте модел етапа промене, који су развили Прохаска (Prochaska) и Ди Клементе (DiClemente) у раним 1980-тим, а преиспитивали су га и унапређивали многи у протекле две деценије.“

„Изворни модел од пет фаза Ален Ендрисен је сажео у следеће четири:

- Предразмишљање: Где људи немају намеру да промене своје понашање и углавном одбијају да признају постојање икаквог проблема.
- Размишљање: Где људи почињу да размишљају о промени као о нечему шта их је могло пробудити и открити им чињеницу да су суочени с проблемом и да се морају променити.
- Припрема/Деловање: Где су људи одлучили да нешто учине и где су почели да слажу ствари на своје место да би се могло деловати. Неки су, у ствари, почели да се понашају на одређени начин по први пут, каткад и у више наврата. Међутим, то још увек није навика.
- Одржавање: Где људи изводе пожељно понашање иако се каткад боре с „рецидивима“ и погодоваће им подсећања и признања.

Иако друштвени маркетингаш има улогу коју мора да игра у сваком сегменту, готово увек ћете добити највећи повраћај вашег новца (број људи који прихвата пожељно понашање) ако будете циљали на оне у фази контемплације и припреме/деловања“.

Афирмација појединачних, једноставних и спроводљивих понашања

„У овом свету засићеном подацима и оглашавањем често имате само неколико тренутака за разговор с циљним аудиторијумом пре него што вам неко залупи слушалицу. Напустите собу, окрените страницу, кликните мишем, или промените програм. Једноставна и практично орјентисана порука имаће највише изгледа за успешну подршку вашем циљном тржишту. Запамтите: ако циљате на оне који су спремни за промене (начело 2), неће бити потребно да проведете много времена, новца и простора уверавајући их да нешто треба да учине. Они само очекују јасна упутства. Чак ако имате и двадесет пет пожељних облика понашања најбоље је представити их појединачно“.

Уочити и уклонити препреке у промени понашања

„Попис брига и стварних разлога због којих чланови ваше циљне групе сматрају да не могу или не желе да се понашају на начин на који ви желите – треба да сматрате поклоном, јер је, кад добијете тај попис, изгледније да ћете знати шта треба рећи, шта треба учинити и шта им морате дати да их покренете из фазе размишљања у фазу припреме, из деловања у одржавање.“

Пренети стварне погодности у садашњост

„Погодности су нешто што ваш циљни аудиторијум очекује да ће донети понашање које заговарате. Иако је овако нешто једноставно у теорији, пракса није једноставна. Две стратегије ће вам бити од помоћи.

- Прва стратегија се тиче разумевања стварних погодности на које се циља. Бил Смит (Bill Smith), у Академији за образовни развој У Вашингтону, сматра како ове погодности не морају увек бити толико очигледне и да је њихово обликовање једно од највећих изазова потрошачког истраживања: „У читавом свету је здравље погодност, па ипак здравље, каквим га сматрамо у јавном здравству, није подједнако важно потрошачима – чак ни оним захтевнијим – у мери у којој се говори да јесте. Оно за шта људи маре јесте да изгледају добро (чврсти трбуси и стражњица). Здравље је често синоним за сексуално привлачно и младо. Из тог разлога оглашавање центара за обликовање тела постаје агресивно пре сезоне купања“. Нема више болесних у доба кад температуре расту, само је више излагања разголићених људи.“

Од помоћи ће, надаље бити усредсређиване на краткорочне погодности, оне које ће бити остварене чим се пожељно понашање омогући. Мајкл Ротшилд (Michael Rothschild), на Универзитету у Висконсину, сматра да се овде ради о томе да награде „вреде мање у будућности“ и да истовремено „трошкови стварају мање потешкоћа у будућности“. Потом говори о „тиранији малих одлука“, где изгледа да „људи мање бирају оно што је за њих краткорочно добро, а при том игноришу дугорочне импликације.“ Да би неко успео, саветује маркетингашима да будућу вредност пренесу ближе садашњости.“

Нагласити трошкове конкретних образаца понашања

„Сада се пребаците на другу страну једначине размене: усредсредите се на уочавање конкуренције свом начину понашања и уочавање трошкова које ваше циљно тржиште може (или још увек не може) да поистовети с том истом конкуренцијом. Конкуренција у друштвеном маркетингу, тј. понашање које ваш циљни аудиторијум преферира, могло би доћи у искушење да га испроба, или га већ упражњава уместо онога који бисте ви желели. Конкуренција овде може бити снажна.“

Афирмација опиљивих циљева или услуга са циљем придобијања жељеног аудиторијума

Иако се опиљиви циљеви и услуге могу сматрати за произвољне саставне елементе мера друштвеног маркетинга, некад су они тачно оно што је потребно да би се помогло циљном аудиторијуму да се понаша на пожељан начин, да му се пружи охрабрење, да се уклоне препреке, или да се задржи пожељни образац понашања. Те опиљиве саставнице пружају могућност бренду и чине кампању конкурентнијом, изазивајући више пажње, дивљања и памћења. Примери су разнолики, неке од њих пружа јавна установа, а други се само афирмишу у склопу кампање:

- телефонска линија за пријаву насиља у породици
- пластифицирана картица с пописом упутстава за самоисписивање дојке, или за ефикасно монтирање туша у купатилу, некад у комплекту с маркером-да се направе забелешке на истој картици
- обојене даске за сечење како би се допринело сигурном руковању храном: зута боја за живину, црвена за месо и зелена за поврће
- универзитетска пратња током ноћи ако немате никога да вас прати када се крећете по факултетском кампу
- једнократне кесе за одлагање опушака
- погодни штапови за старије грађане како би се спречили кобни падови
- повећало које се причвршћује за резервоаре пестицида да би се могла прочитати упутства и упозорења.“

Узети у обзир неновчане подстицаје у облику признања и похвала

„Ово начело служи да се помисли шта се може дати циљном аудиторијуму у облику признања и похвале за промену понашања – региструјући додатно време које је потрошено (нпр. слагањем канцеларијског папира), навика од којих се одустало (нпр. прекомерно пуњење резервоара горивом), задовољства од којих се одрекло (нпр. носећи прслук за спашавање), ризика на који се одважило (нпр. препорука суседу да користи искључиво природно гнојиво), новца који се потрошило (нпр. куповину комплекта прве помоћи), или нелагодности коју се искусило (нпр. тражећи да им се направи тест на АИДС).

У овом случају говоримо о „поклонима“ које ваша установа, или неко од ваших партнера, дели, што је често неочекивано и представља психолошку вредност за ваше клијенте:

- Баштенски натпис „Природно станиште иза куће“ који се шаље поштом кућевласнику као одговор на његово обавезивање да ће пратити упутства природног узгоја сопственог врта.
- Значка за запослене људе који користе алтернативне облике превоза до својег радног места.
- Сведочанство предато полазницима који су завршили течај масаже срца и вештачког дисања, које се нуди у ватрогасној станици.
- Телефонски позив којим се директор захваљује родитељу за обављено волонтирање.
- Наруквица за савесног возача, којом му се гарантује бесплатно безалкохолно пиће у ресторанима и кафићима који сарађују у програму с органима власти.
- Награда уручена на седници градског већа локалним пословним субјектима за велики допринос у преради секундарних сировина.
- Поздрав „Дај пет“ који спасиоци на јавној плажи дају деци која носе прслук за спасавање.
- Налепница за прозор за еколошки свесне пословне субјекте.
- Писмо директору месног дома здравља који честита клијенту на 30 дана непушења.
- Чланак у пословном дневнику којим се одаје признање пословним субјектима који су учествовали у чишћењу месне плаже.“

Необавезност у смишљању порука

„Коришћење хумора у утицају на јавно понашање може бити осетљиво питање, поготово за власти.“

Искористити медијске канале на тачкама где се доносе одлуке

„Многи друштвени маркетингаши су сазнали да је идеалан тренутак за обраћање циљном аудиторијуму онај када се аудиторијум спрема за избор између два супротна, често конкурентна обрасца понашања. У том тренутку они се налазе на раскршћу, при чему један правац представља начин на који се сада понашају, а други значи могуће непожељно понашање. Друштвени маркетингаш прижељкује ту последњу прилику да буде од утицаја на аудиторијумов избор, а ако на основу добијених порука доноси одлуке.“

Изнудити чврсто опредељење и обећање

„Показало се да опредељење или обећање да ће се неко понашати на одређени начин знатно повећава изгледе да ће ваше циљно тржиште истрајати на томе.“

Коришћење напомена ради одрживости

„Напомена у окружењу друштвеног маркетинга служи вашој сврси – као подсетник.“

Значај друштвеног маркетинга у домаћем јавном сектору

На основу комуникацијских сазнања за потребе овог рада, искуство је потврдило да су друштвени принципи маркетинга успешни у грађењу добрих односа и међусобног поверења међу запосленима. Персонална политика која доследно захтева годишњу евалуацију способности запослених има за циљ да унапређује и дограђује друштвене односе на следећим принципима:

- Јавна компанија друштвено одговорно понашање мора да третира са респектом и достојанством. Обостраном вером у заједничке интересе постижу се и маркетинг циљеви компаније и друштвено одговорно пословање.
- Јавности компанија презентује своје индивидуалности, препознативост и јединственост. Друштвено одговорним пословањем компанија има шансу да постигне своје циљеве док друштвено одговорним пословањем респектује хуманитарне и друге волонтерске организације.
- Компанија друштвено одговорним маркетингом стиче властито самопоуздање код потрошача и јавности.
- Запослени се осећају најпродуктивнијим када раде у успешној компанији и пријатној атмосфери као и могућности да помогнете другима.
- Вредност јавне компаније представља њен углед у јавности и развоју појединих тимова и појединаца из своје области.

Искуства развијених земаља показују да све светске компаније уважавају значај друштвеног маркетинга у свом пословању. Када су у питању домаће јавне компаније потребно је установити основне принципе у којем сваки запослени заслужује да зна који друштвено одговоран посао се сматра ефикасним за компанију и њену продуктивност. Најважнији друштвени стандарди морају бити усклађени са стандардима компаније и њеној способности да учествује и делује у оквиру друштвено одговорног пословања из које ће добити одређену маркетиншку или било коју другу корист.

Значај маркетинга приватних домаћих компанија

Све доминантније расположење потрошача ка поштовању етичких норми и бриге о друштвеној заједници, домаће компаније не смеју да пренебрегну, због чега брига о друштвеним проблемима и доприносу сопственој заједници представљају незаобилазни део друштвеног маркетинга сваке компаније. Такав однос компаније има утицаја на ставове потрошача, њихово опредељење приликом куповине, а самим тим и на укупан пословни резултат и остваривање циљева компаније. Брига за пословни резултат компаније у маркетиншком смислу значи задовољење сопствених пословних интереса а уједно и бригу за потрошаче који компанији доносе огромне конкурентске предности и велику друштвену одговорност.

Модел успешног маркетинга

Друштвени маркетинг у јавном сектору представља темељ модерног маркетинга и саставни је део стратешког размишљања производних и услужних јавних компанија. Успешан модел јавног маркетинга састоји се у томе да на занимљив и ефектан начин пренесете својим потрошачима, да их аргументовано придобијете за сарадњу са компанијом.

Елементи успешности друштвеног маркетинга у јавном сектору су:

- Добро дефинисан, осмишљен и презентован концепт друштвеног маркетинга у јавном сектору омогућиће компанији да „освоји“ а касније и придобије наклоност потрошача али и друштвене јавности
- Јавним акцијама компанија ће стицати стратешке предности пре конкуренције
- Друштвени маркетинг повећава лојалност компанијама и смањује потребу за улагања у друге видове маркетинга
- Препознатљивост компаније када је у питању цена, квалитет и разноврсност производа или услуга.
- Друштвени маркетинг у данашње време представља основу савременог маркетинга и саставни је део стратешког маркетинга који обухвата маркетинг државних служби и институција, јавних и државних компанија, приватних компанија и свих других организација које могу допринети угледу и значају државе у јавности. Наиме, успешан маркетинг на ефикасан начин приказује и све друге организације као што су болнице, универзитети, научне институције, народни универзитети, библиотеке, културне институције као и њихов емоционални однос према друштву уопште.

На основу спроведених истраживања за потребе овог рада потребно је мењати све оне ствари које негативно утичу на имиџ јавних и државних компанија као и свих осталих организација. Модеран приступ јавном интересу подразумева промену понашања сваког појединца, организација и компанија у циљу заштите потрошача када се ради о социјално економским интересима.

Нови економски поредак подразумева „борбу“ за утицај на тржишту који успешнима доноси већи простор и бољи финансијски резултат. Савремени потрошач је софистициранији, образованији, зна тачно шта жели, поседује довољно информација о производима и услугама и шаље доследне и коегзистентне поруке. Доследност ствара поверење између заинтересованих страна, повећава продају и шири утицај.

Мерење ефеката друштвеног маркетинга у јавном сектору

Ефикасност је мера постизања циља. (Прдић, 2012) Наиме, из наведеног произилази да је ефикасна она јавна компанија која остварује постављене циљеве уз остваривање опште прихватљивих друштвених норми за развој друштва. Ефикасност се постиже управљањем компанијом заснованом на знању, успешном јавном комуникацијом, применом савремених метода у раду и моралним односом према друштвеним проблемима.

Мерење ефеката друштвеног маркетинга код јавних компанија захтева стручност и ангажованост на проналажењу метода за мерење ефикасности друштвеног маркетинга на раст и развој компаније. Ефикасност се састоји из конкретне користи и ефеката који друштвени маркетинг доприноси развоју компаније.

Упитник за проверу утицаја друштвеног маркетинга за развој компаније?

1. Да ли је финансијски резултат најважнији постулат наше компаније	1 2 3 4 5
2. Друштвена стварност утиче на прилагођавање компаније етичким стандардима	1 2 3 4 5
3. Да ли успешан финансијски резултат утиче на етично понашање компаније	1 2 3 4 5
4. Страх од конкуренције приморава компанију да мање улаже у друштвени маркетинг	1 2 3 4 5
5. Компанија ће бити успешнија ако улаже у јавни маркетинг и друштвено одговорно пословање	1 2 3 4 5

Када је у питању однос према појединачним компанијама, успешност зависи од менаџмента и вредносних система управљања. Репутација менаџмента је важан сегмент пословног успеха компанија на тржишту, како јавних тако и приватних. Репутација зависи од модела управљања људским ресурсима која утиче на повећање продаје и испуњавање планираних пословних циљева.

Истраживање путем анкетног упитника које је спроведено у току 2014 године на узорку од 700 људи показује следеће резултате:

71 % одлука да инвеститори улажу у одређену земљу или компанију зависи од њене досадашње репутације

78% Јавности верује компанијама у чијој пословној стратегији постоји концепт друштвено одговорног маркетинга

65% људи верује компанијама којима се дешавају економски падови на новчаном тржишту и акцијама од вредности, као и жељу да у њима раде ако је присутан концепт јавног интереса и друштвено одговорног маркетинга.

Економски интерес потрошача је да купује од аутентичне компаније чији је углед присутан у јавности. Њена репутација је и њен идентитет и вредност управљачког менаџмента доприносе ефикасности рада компаније. Такве компаније привлаче инвеститоре и повећавају заинтересованост потенцијалних улагача у будућности.

Закључна разматрања

Друштвени маркетинг у јавном сектору представља меру успешности остваривања одређених јавних циљева у односу на расположиве и употребљене друштвене ресурсе. У новом светском економском поретку, начин пословања, сталне и појачане конкуренције, ограничених ресурса, чинилац су о којем се у свакој јавној компанији мора водити рачуна. У пословном смислу новац представља увек ограничен ресурс, који ограничава раст и развој компаније. Успешне, или боље рећи ефикасне компаније у остваривању циљева у таквим условима су оне које са што мање употребљених ресурса остварују своје циљеве и доприносе бољитку друштвене заједнице. У условима новог светског економског поретка, питање продуктивности и профита као њене последице, услова и смисла, поставља се као кључно питање сваке компаније која је усмерена на остваривање профита кроз друштвено одговорно пословање. Успех јавне компаније на тржишту, данас зависи од усвојене маркетинг стратегије, енергије и креативности запослених за остваривање циљева компаније. Модел успешног маркетинга огледа се у примени адекватне стратегије за производе или услуге компаније усмерене на потрошаче и осталу јавност. Успешан модел представља добро успостављену везу између компаније и њених потрошача. Адекватан модел друштвеног маркетинга у јавном сектору треба да омогући задовољавање циљева компаније уз остваривање потреба потрошача и других активности од значаја за развој и унапређење друштвене одговорности компанија.

На основу теоретских и практичних истраживања за потребе овог рада значај друштвеног маркетинга у јавном сектору доприноси унапређењу корпоративног имиџа компаније и производе и услуге чини јединственијим маркетиншки ближим купцима и потрошачима, што као укупан резултат има повећање продаје производа и услуга и лојалности потрошача. Корист од друштвеног маркетинга у јавном сектору је стратешко савезништво које доприноси угледу компаније и сатисфакцији потрошача, што компаније упућује да заједно и транспарентно са осталом јавношћу на маркетинг заснованим принципима остварују своје и укупне друштвене циљеве.

Литература:

1. Blek, Sem (1997): *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd
2. Branković, Srbobran (2004): *Evaluacija odnosa s javnošću*, international london school of public relations, Maribor 2-6. 02. 2004.
3. Vasiljev, Stevan, Ilić-Milovac, Nataša (2010): *Upravljanje odnosima sa potrošačima (CRM) iz perspektive marketinga i informatičkih tehnologija*, Svarog, NUBL Banja Luka, br. 1/2010, str. 151-162
4. Drucker P. (2006): *Managing the Nonprofit Organisation: Principles and practice*, Melbourne

5. Đervida, Ružica (2013) Odnosi s javnošću kao preduslov uspješnog poslovanja, Svarog, br. 7/2013, str. 196-205
6. Župljanin, Slobodan. (2011) Marketing aktivnosti i strategijska pozicija u savremenoj trgovini, Svarog, NUBL Banja Luka, br. 2/2011 str. 128-141
7. Filipović, V.; Kostić-Stanković, M. (2012) *Marketing Menadžment*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd
8. Grubor, Aleksandar. (2010): Marketing i uslužna ekonomija, Ekonomske teme, Ekonomski Fakultet Niš, Niš, br. 4/2010, str.531-545
9. Kaplan A., Haenlein, M. (2009): The increasing importance of public marketing: Explanations, applications and limits of marketing within public administration, European Management Journal, Vol. 27(3), Str 197-213
10. Kotler, Philip. (1993) *Marketing – An introduction*, Englewood Cliffs
11. Kotler, Philip. (2005) FAQ's Marketing Singapore: Marshal Cavendish business
12. Kotler, Filip; Li, Nensi (2008): *Marketing u javnom sektoru*, Mate, Beograd
13. Kotler, Filip; Vong, Veronika; Sonders, Džon; Armsrong, Geri (2007): *Principi marketinga*, Mate, Beograd
14. Matera, F. R., Artigue, R. J. (2000): Public Relations – Campaign and Techniques, Boston
15. Milisavljević, Momčilo (2001): Marketing, Savremna administracija, Beograd
16. Miletić, Mirko (2007) Privatizacija masmedija u javnom vlasništvu, Kultura Polisa br. 6/7, Novi Sad
17. Prdić, Nedeljko; Milanović, Tamara (2012): *Javni nastupi kao promotivna aktivnost organizacije*, Kultura Polisa br. 22, str. 271-288, Kultura – Polis, Novi Sad
18. Prdić, Nedeljko. (2012):Efekti nastupa preduzeća na sajmu, Anali ekonomskog fakulteta u Subotici, Ekonomski fakultet, Subotica, vol. 28, str. 133-143.
19. Prdić, Nedeljko. (2014): Praktični rezultati istraživanja uspešnosti nastupa preduzeća na sajmu, Ekonomika poljoprivrede, IEP, Beograd, vol. 61(4), str. 903-914.
20. Parasuraman, A., Zeithaml, V.A., Berry LL. (1985): A conceptual model of service quality and its implications for feature research, Journal of Marketing, br. 49(4), str.41-50
21. Salai, Suzana; Mr. Hegediš, Ivan(1994): Tržišno komuniciranje, Subotica
22. Stanković Ljiljana, Đukić S., Popović A. (2012): Razvoj društveno odgovornog marketinga, Quarterly Marketing Journal, Vol.43, str. 181-191
23. Todorović, Luka (2012):Odnosi s javnošću u kriznim situacijama, Svarog, NUBL Banja Luka, br.5/2012, str. 9-33
24. www.ipr.org.uk
25. www.prcr.org.uk

SOCIAL MARKETING MODEL IN THE PUBLIC SECTOR

Summary: The modern way of thinking affirms that the customers' opinion tends towards respecting the ethical norms and towards the community care, which cannot be overseen by companies. Because of that the care of social problems contributes to the community and becomes integral and inevitable part of a corporate profile of every company. This behaviour has ever more influence to the customers' opinions, their commitment during shopping and therefore to the business of companies. Marketing managers have a very important task to present product and services in a way that will satisfy the customers' needs and bring new values to specific products and services. „Fighting“ for consumer gets a

new dimension, and this space is vast and gives many possibilities. Marketing is a very dynamic process, in constant quest for new challenges and chances, especially in special cases where „traditional“ ways of addressing the customers require certain innovations and sophisticated methods. In domestic literature the area of social marketing in public sector is insufficiently studied. The basic objective of the research is systematisation of present knowledge about the conception of social marketing in public sector in Serbia and in the world. The paper would like to emphasise the importance of concept and guidelines for enhancement and improvement of influence of social marketing in public sector, according to the research made.

Key words: social marketing, public sektor, efficient public sector model

Resume: The principles and techniques of social marketing are most appropriate when the purpose of marketing efforts are within the sphere of influence on people's behaviour with the intent to make amend to the health status, to prevent injuries, to protect the environment, or to contribute to the life in the community. The behaviour patterns are always in the focus of interest. Some describe this discipline as the hardest of all making efforts, because the key auditorium has to be asked to do something that won't be awarded for in return, especially not in short time period.

Although the majority of social maketing companies until today have focused to the behaviour of the individual, the experts today encourage you to move your target market upstream, aiming you towards organisations, groups, corporations, policy makers, lawyers et el. which all can make a difference and influence the infrastructure. That may facilitate the acceptance of certain behaviour patterns, can make it cheaper, more practical and even funny and popular

ДЕЈАН Р. ДАШИЋ*

Академија за пословну економију

Чачак

МИЛИЈАНКА РАТКОВИЋ**

Факултет за пословне студије и

право

Београд

УДК 316.7:316.752

Прегледни рад

Примљен: 18.04.2015

Одобрен: 22.05.2015

THE FUNCTION OF HISTORIOGRAPHY IN STATE AND NATION “REBRANDING”

Summary: The aim of this paper is to identify and point out an entirely new kind of nations and states branding, the history revision. The contribution of this work is the fact that the revisionist history will be analyzed in terms of branding, which has not often been the common. Serbia has understood, with a great delay, what is real impact of lobbying and lobbying houses engagement in preparing and making important decisions on the international political scene. This is one of the reasons why Serbia has suffered from major economic and political damage over the last two and a half decades. On the centenary of the First World War, fundamental revision of history is going on as a new constellation and the tendency of great powers requires a new historiography. The interpretations that are contrary to established historical facts are imposed, and adjusted to current political needs of individual countries.

Key words: branding, rebranding, historiography, revisionism, Serbia

Introduction

French postmodernist Jean Baudrillard claims that with the help of media one can produce new reality, respectively by simulating reality with intertwining and mixing of accurate and false - identifying of real and imaginary. Words pronounced, ideas and facts are receiving false meaning and with the help of mass media are constantly repeating and communicated as irrefutable truths. In fact it is about creating history by means or with the help of the picture, what is not easy to resist to, nor the threatened party (individuals, people, state, civilization) may easy to surrender to it. Mass media are having great power in manipulating of masses, taking the role of carriers of the moral judgment of terrorism and exploiting of fear in political purposes, but at the same time in total ambiguity are spreading raw fascination of terrorist act and becoming terrorists by striving to fascination themselves (see more: Bodrijar1991).

* dalevk@ptt.rs

** milijanka.ratkovic@fpp.edu.rs

Bernard Cazes (Cazes 1992, 148) states that the manipulation of events takes two forms. In the first one, somebody gets back following timeline and modifying it, with or without some intention. In the second case, the change in direction occurs by itself and gives birth to a history different from the one we know. Karl von Habsburg, the grandson of the last Austrian emperor Franz Joseph claimed, "If the assassination in Sarajevo hadn't happened in 1914, for two or three weeks something else would have happened. Some trigger had to start war machine. Gavrilo Princip rolled the first stone, Emperor Franz Josef rolled him and further and more so that no one even tried to stop. The tensions were there, but the people could not figure out the size that conflict might have. The cause that led to the First World War was nationalism. It was not one person, one event, but the entire newly formed nationalist movement. It was a problem that the Austro-Hungarian Empire was not ready for, that did not know how to deal with in the right way. Actually, the question is if anything at this point could have been done" (Globus 2014, 54).

The classic definition that was given in the 19th century by Leopold von Ranke says that it is the duty of historians to reconstruct the past as it actually occurred. The fall of the Berlin Wall and the destruction of Yugoslavia brought a complete change of the political and social context in Europe and worldwide. The history as an academic discipline has changed as well. Within this, wider context, a far-reaching revision of the history of the Serbs in the 19th century occurred (see more: Ковић 2011, 401-417).

Historical science has long ago "determined" the facts concerning the First World War, but now the media scene in the world is dominated by propagandists backed by strong political will for a history revision, why is sometimes justified to ask the question: does historiography has its methodology? Now, some historians are trying to impose responsibility for the outbreak of the First World War on Serbia, to reduce the scope and size of the Serbian people suffering. Zoric (Зорић 2014, 320) states that, unlike previous anniversaries, this is characterized by an attempt to reinterpret the role of the Balkans, especially Serbia, in key aspects related to the start of the war and remove, primarily, the responsibility of Germany for its outbreak. A large number of books that emerged in the last few years in the Anglo-Saxon and German-speaking countries are a kind of history revision, which shifts the responsibility for the war on Russia and Serbia. The aim is to show that Russia and Serbia are permanent point of geopolitical instability in the world: Russia on a global scale, and Serbia in the Balkans. Ćirjakovic (Ћирјаковић 2014, 6) argues that imposition of historiography, which corresponds to the new world order, is based on the old perception that European history is the only history in the world and that it contains all other histories, or, as it is vividly expressed by Karl Marx, that "Human anatomy contains a key to the anatomy of the apes". It is believed that the history of the West is the only world history, and that all others are condemned to repeat it eventually - if not voluntarily, then with the help of the Fifth or Sixth Fleet.

Serbia did not enter the Great War in order to gain new territories, new mineral resources and economic profit. Serbia entered the war in order to survive. Serbia entered the war because she had no alternative. It is well known how Serbian response to Austro-Hungarian ultimatum was accommodating. A small and brave

country entered the fair struggle for freedom, won victories by the miracle of God, and survived the Golgotha, as Natalie is Ramonda, rose up from the ashes on the rainy drop, and revived (Николић 2014, 10).

The country as a brand

Vietor (Vietor 2010, 1) reminds us that all countries are competing, implicitly and sometimes explicitly, for the market share of the global economy, fighting to attract foreign investment and for the export through their activities. In this struggle their image is getting more important, which leaves an impact on millions of people, potential investors, visitors or customers. Skoko (Skoko 2009, 10) argues that considering the above mentioned, the countries and nations today must become aware of their demanding environments, they must clearly define who they are and what they want, what they can offer to the world, why would they be important to anyone and why would anybody respect them. They must find a way to attract someone's attention and tell them a story about themselves in a way that will create friends, lobbyists, customers, or, at least, reduce the number of enemies.

Anholt (Anholt 2009, 10) considers that the image of the country, is stagnating from the moment the world last heard anything about it, and he states that the country's national image easier generate a negative market value, than the positive. The bad news is generally more interesting, intriguing and is spreading faster than the good news. All countries in the world on a daily basis sent countless messages by culture, products, services, movie industry, sport events, architectural ventures, public diplomacy, political statements¹ and speeches², through the rich and famous personalities, propaganda and public relations³, religious tourism which is organized both secular tourist organizations and religious laic associations (Прњат 2013, 473-478), or as it has been lately known as the "pilgrimage", and others. (Дашић 2013, 396-415).

In the era of increasing globalization, major world powers, like single parents on the global stage, in addition to the usual hard power (use of force), attribute more

¹ In 2002, J. Bush marked Iran, Iraq and North Korea as members of the "axis of evil" with weapons of mass destruction, threatening to its neighbors and the United States. Regardless the fact that North Korea admitted to posses contentious material and facilities for making nuclear bombs, Iraq was attacked. It was later determined that there was no nuclear program. (Howard 2004, 806);

² "Rogue states", "failed states", Regan "evil empire" for the Soviet Union in 1983, Clinton, "state of concern" (see more: Anholt 2009, 39).

³In the early twenties in Germany was formed the "Central Office for Research the causes of war", whose aim was to win over public opinion in the United States for German interests. The first action of this department was aimed to prove that France and Russia were ready for war in the summer of 1914. For the local public they made stories and let rumors that the entry into the war was inevitable, and that the campaign against war responsibility was directed against the country. After September 11, the Pentagon has established the Bureau of strategic influence (BSU), which has the task of placing false information in order to "poison" the world's press and international public opinion "and the friendly and enemy countries." Hitler was impressed by the propaganda system of the West, and in his book, "Mein Kampf" claimed that Germany lost World War I because she lost the battle of propaganda.

importance to the use of soft power (Lee 2009, iii). "Soft power is the ability of seduction and attraction, where attraction often leads to imitation. If the country succeeds in making its power legitimate in the eyes of others, her desire will encounter less resistance. Briefly, the universality of culture in each country and its ability to create institutions that govern various areas in the international arena are the key sources of power " (Noya 2006, 53-67; Fan 2007; Радојевић 2010, 77-104).

Understanding the nature of soft power - the use of coercion and bribery - and the impact of non-governmental organizations and other groups on the political affairs in the country, which are directly or indirectly supported by the American administration, helps us in a broader understanding of why the riots in Ukraine caused such excitement in the Western media, writes "Global research" (Вукотић 2014а, 3). Reports of CNN and Russia today televisions are diametrically different, so what is a democratic assembly for one, for others they are anti-government protests. When Ukraine made a turn towards Russia, the Western media called it a "detour on the path to democracy."

Byzantium, a prisoner of Christianity in the East, the center of great civilization, apart from military power, the great army trained by experienced tactics, strong economic power, the development of industry and commerce provided the empire, in addition to power and wealth, with great influence on others by culture, literature and art. "The flourishing of spiritual life, excellent teachers at the University of Constantinople, were teaching philosophy, rhetoric, science, and the students from all over the Byzantine and Arabian East were hustling their way to teacher's chairs. She was a teacher of Slavic and East Asia, with the people owing her their faith, their literary language, art, a form of government. "(Dil 1933, 73-75).

The country branding is one of the most demanding category, which includes the cooperation of the state and the private sector, good governance from a single center, mostly from the political leadership. Once you start the process of the country and nation branding, it is unstoppable, and in almost all cases requires longer period. In addition to the long-term factors, it is essential for successful branding to combine communication, to achieve the quality, to position and reposition successfully et al. (Миленовић, Ратковић 2012, 171-174) Public appearances, constant communication and presence in the international scene are part of the Serbian spirit healing, the defense of good reputation of Serbia, its creativity and intelligence, the return of faith in its own value in the quality regardless of where in "scale"⁴ we officially are, whether we are at the top or bottom in some area.

Denmark, the land of fairy tales and social liberal values, which are highly placed, becomes land of horror thanks to the killings of animals in the zoo. "The inhabitants of Denmark has been considered as the good guys, and now, thanks to the Copenhagen zoo management decision to kill giraffe Marius and four lions, and to dismembered them in front of TV cameras, made the Danes "serial killers ", "giraffe murderers" to such actions that undermine the good image of the country" (A.C. 2014).

⁴ Country Brands Index, Anholt-GfK Roper Nations Brands Index, Bloom Consulting, Grey World Wide. Place Brand et.al

When speaking of the country as a brand, most experts [according to these criteria, the GfK estimated the country brand index of fifty countries in 2013] take into account: export, the state leadership, culture and heritage, people, tourism, investment and the level of immigration (Јаславић 2014, 50). One of the most respected and the most viewed statistical review of the world certainly is ranking by Human Development Index (Human Development Index)⁵, which covered 187 countries. In 2014, Serbia ranked 77 out of 187 countries, ahead of Macedonia, Albania and Bosnia and Herzegovina. However, we should blame ourselves for such a bad position in our country evaluation. Namely, in addition to the classic Gross national income per capita, it also measures condition of health service, environment, education, etc., and has a large impact on global investors. Serbia sends some data without data for Kosovo, and when it comes to the final calculation, instead of 7.2 million people, 9.5 million are taken into account because the state believes that if Kosovo is not counted, it is as if we have recognized its independence and we have retreated from its territory. Steve Hank, Applied Economics Professor at John Hopkins University, has recently conducted a survey named "Misery index" that has settled Serbia at an alarming third place. Misery in macroeconomic terms is measured by the sum of a country's unemployment, inflation and bank lending rates, minus the percentage change in real gross domestic product per capita. Serbia occupies the third place, but he points out that according to the subjective experience, Serbia occupies the first place, explaining his position by the fact that the situation in Serbia is worse than it is indicated by the criteria, when you do not have a job, you feel "miserable" (Стевановић 2014, 3).

Historiography in the function of rebrending

After the Second World War, the role of the main villain of the world was given to the Germans. The Cold War labeled the Russians as the "bad guys", and shortly afterwards, the role of the bad guys got Middle Eastern guys, who long retained that title until the "good Muslims" appeared in Bosnia and "bad and uncivilized" Serbs lost media battle (Дашећ 2013, 408).

The First World War was the most glorious era in the history of the Serbian people⁶. "How much the reputation of the two small Balkan states has increased, is shown by the fact that belligerent movement in the cultural life of Italy led propaganda for their country's entry into the war by using the names of Serbia and Montenegro. Thus Marinetti and his Futurists, representing visually their convictions, in the graphical representation of the warring camps named *Futuristic war theory*

⁵ <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi-table> (1.8.2014)

⁶ For Serbia and Serbian people it could be rightly said that they were people of the heroic and inexhaustible strength, military capability, lively spirit, inborn sense of justice and humanity. Despite the occasional scandals, the Serbian people in the objective world were remembered as the people who were constantly forced to defend the house "in the middle of the road." The Serbs are also known for their solidarity and commitment for all people to live freely, and they liberated some of them from many centuries of slavery. (Вељковић 2001, 9)

(where they numbered all the previously warring countries adding three or more attributes), on the first place of the first column they put the name "Serbia, "and on the second place of another column, they put the name" Montenegro ", both on the positive side and combined them with the same three attributes:" independence ", "ambition ", "fearlessness. "Guided by these considerations, Gabriel D'Annunzio, in the fall of 1915, wrote The Ode to the Serbians (Дашић 2014, 86).⁷

Serbia came out the Great War completely destroyed and robbed, losing 28% of its population, France 10.5 percent, Germany 9.8 percent, Austria-Hungary 9.5 percent, Russia 1.2 percent (up to the October Revolution of 1917), England 5.1 percent, Belgium 1 percent and the United States 0.2 percent of its population. This statistic is very important considering that some articles are trying to marginalize or completely ignore the plight of Serbia in the Great War. One example is an interview with the grandson of marshal Franchet d'Esperey, Colonel Christian de Gatineau, published in the French press, where there are no statements about Serbian loss. (Попов 2008).

On the centenary of the Great War, the history revision of the Serbs is in full swing. Now, some historians are trying to reduce the scope and size of the Serbian people suffering and to impose blame for the outbreak of the First World War on Serbia (see more: Дашић 2014a, 77-78). A conference dedicated to the First World War was held in Sarajevo from 19 to 21 June and the Institute of History and seven institutes from European countries (defeated in the Great War) organized it. In relation to this, a Bosnian historian Husnija Kamberovic said, "conference will not be a set of opponents" (?), And Vidovdan as the date was not an option "having the negative experiences of 1914. and 1992, when some irresponsible rascals made chaos" (Majetić 2014, 58-63).

The author of the publication "Croats in the First World War" Tvrtko Jakovina, on page 53, presents a picture of Serbian soldiers shooting at a prisoner of war. However, he does not comment on the fact that the execution (of uniformed prisoners) was performed in front of hundreds of people, officers, soldiers, priests, civilians, suggesting that he was, most likely, a spy or a war criminal. Manipulation with facts and events is shown in the following statement of aforementioned author, "the Bulgarians were run over when the Salonika front was finally broken. The firing pins there were Serbian and French troops, but among them, there were thousands of volunteers from the Austro-Hungarian Empire, including Aloizije Stepinac⁸ ... " (Јаковина 2014, 55). The Croats were in both world wars on the side of the defeated, and there is clear intention to present Stepinac as someone who liberated the Serbs. Numerous reports of French officers spoke about superhuman struggle of Serbian soldiers who, in inexplicable, fanatical trance, were crossing up to 40 miles a day, without waiting for artillery support, eager for their homeland (Стошић 1994, 365-369; Калафатовић 1971, 347). The Chief Commander Franchet d'Esperey said

⁷ Like many other poets of Europe, the greatest Italian poet of the late nineteenth and early twentieth century was delighted with Serbian victories and deeply experienced the suffering of the Serbs in World War II. After the fall of Serbia in 1915, he published an ode of 450 verses in "Corriere de la Sera".

⁸ Pope proclaims Stepinac a saint, despite 700,000 of Jasenovac victims, many of whom killed due to the tacit blessing of the Archbishop

about it: "Serbian 1st Army is rushing into adventure and it will compromise our entire success. Therefore, it is necessary to suspend its further progress towards Nis" (Стошић 1994, 321).⁹

American, British, and especially the German media do not give up in efforts to display the outbreak of the First World War in a new light, allegedly based on new historical knowledge.¹⁰ American and German media have compared Gavrilo Princip to Osama bin Laden and the organization "Mlada Bosna" with Al Qaeda, and set up a new thesis that Russia and Serbia bear the greatest responsibility for the war (Казимировић 2013, 4). Christopher Clark, in his book "Sleepwalkers: how Europe entered the war," among other things compares the Sarajevo assassination with the attack on the World Trade Center and Pasić's Serbia with Assad's Syria.

Recently, German historian Sundhausen Holmes, professor of history of Southeastern Europe at the Free University of Berlin, mentored the PhD on the topic of genocide denial in Jasenovac¹¹. It remained completely unnoticed by our media, while our academic communities, with honorable exceptions, did not act in any way about this misstatement. In Poland, similar creations of German revisionists suffered a fiasco. In an attempt to rehabilitate partially their ancestors, the Germans redirect guilty of killing Jews to the Polish collaborators. Unlike the public in Serbia, the entire Polish public has strongly reacted to such a shameful insinuation. The real question is what prevents our politicians and academics to react in similar situations (Неимаревић, 2014).¹²

In their exodus, Serbian army and Serbian people were transferred from the coast of Albania to Corfu. However, what history almost completely concealed is that Greece initially refused requests to receive Serbian army to Corfu, justifying it

⁹ The Serbian Army is one of the oldest brands that have great social importance and influence, a brand that is firmly rooted in the minds of the people, and a brand that, despite all the tragic events of the early 90s of the last century, elicits positive emotions. Serbian army lost its identity in 1918. Since the Serbia-Montenegro union ended its existence, Serbian Army has been searching for its identity, shattered image; there are elements of the new names, ideas and structures (Дашић 2014б).

¹⁰ 11 The Austro-Hungarians seized documents of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia and until the beginning of World War II, they were published in the "stylish" and "processed" version in order to prove the involvement of Serbia and Russia in Sarajevo assassination (Вашченко 2014, 4; Писарев 1993, 16-22).

¹¹ The historian Dimitrije Djordjevic (Димитрије Ђорђевић) was writing about the extent to which the United States was interested in history of the Habsburg monarchy. According to the information available to him, "at universities in the United States and Canada 175 scientists were presenting the courses about the history of the Austro-Hungarian Empire; 77 doctoral dissertations were defended and 55 were in preparation. Long before other scientific societies dealing with specific nations of Europe, the Committee for Development Studies of the Habsburg monarchy was founded in America, in New York, there was an Austrian institute, which was financed by the government in Vienna (see more: Зорић 2014, 358).

¹² „We are facing new conflicts, rebellions, wars and revolutions. Great powers will mercilessly strive to satisfy imperial appetites. Small nations and states will seek their place under the Sun; a great will require them to give up their moral heritage, especially the struggle for justice and truth." (Kljakić 2013, 11) "As the weeds in the field, so the erroneous assessment of the historical science restore themselves, despite of new studies which deny them, each new harvest show that they are not eradicated" (Екмеччић 1990, VI; Бјелајац 2013, 10)

with "legal and sanitary" reasons. In the midst of winter, the entire Serbian army was first transferred from the coast of Albania to the coast of Italy and only then, in the following months, to Corfu. The burden of evacuation of Serbian troops, the people who followed the army, the prisoners and 24,000 Austrian soldiers, fell on Italy. In these operations, Italy lost thousands of soldiers (in Durres 800), and the accomplishment of the Italian Navy remained almost unknown (Стаматовић 2014, 12-13)

Lately, one of the most important aspects of nations and states branding which proved to be a powerful tool of revisionism is the film industry. With the help of "Hollywood", production one nation can be positively or negatively presented to the rest of the world. Hollywood makes boom-boom movies, which are mostly demanded, and where chase, shooting and killing are mostly presented. In Europe, the films are mostly cultural assets. In the United States, movies that have profit and commercial value are in the game. In most of these films, America is branding itself, emphasizing that America saves the world from a variety of dangers that threaten it. In action films and series Hollywood more often for the "bad guys" instead of Indians and Mexicans, introduces the Serbs¹³ whom "good guys", i.e. the Americans, are fighting against. The impact of the film, a historical spectacle is very important because the views of new generations about certain states and nations are not usually based on facts, history books, but on Hollywood productions. In order to spread this propaganda a film studio was built in Kosovo, thanks to donations from the Americans. The only task of the aforementioned studio is the production of films in which the main story is that Kosovo has always been the territory inhabited by Albanians and the Serbs were only "in passing" (Митровић-Марић 2009, 173-177).¹⁴ At the same time, this fact has not received due attention in the Serbian media, which enables an even wider impact of the aforementioned propaganda in which Serbs stand out as the bad guys, and where the history of the Serbs in Kosovo has changed.

Zvijer (Zvijer 2014) states that, particularly suitable form for telling war stories in media is the war movie. The suitability of a war movie is reflected in the fact that the film narration can represent events of the war in a dynamic and interesting way, and is therefore the story told in a war movie can be easily accepted. Markovic (Марковић 2011, 87-88) also states that, in addition to military weapons, the destructive power of other means that include movie is increasing when some nations and states should be besmirched. He states that in the movies, negative characters are given Serbian names. As the Italians always used to be gangsters in American movies, now the Serbs have become the bad guys, and to make it more credible, the American cartoon villains are given Serbian names.

Western historians for decades has been exaggerating the role of the United States and reducing the role of the USSR in the defeat of Nazism, and the film industry has a significant role in that. Despite the fact that the Soviet Union inflicted

¹³ Some films give a negative image and role to the Serbs and Serbia, which until recently was reserved for the Palestinians and the Arab nation.

¹⁴ Another characteristic of the Croatian War cinematography is that "the enemy is never called by their ethnic name (Serbs), but the pronoun "they" is used instead, or the subject is omitted (e.g. "They are entering the village ... "). In this way, the enemy is not perceived as someone who has lived there for decades, as someone who was part of the area, but as something external, alien (Zvijer 2014, 75).

74% loss of the Nazi army and 80% of the German army was engaged against the Soviet Union, many of the inhabitants of the West are convinced that the USA entry into the war was crucial to the final outcome of the war (Бутаков 2014, 5).

In order not to be remembered in the history as a nation, which is constantly at war, according to the officially adopted rhetoric, the United States does not enter the war, but she is only involved in humanitarian intervention, the fight for democracy and commitment to the realization of human rights. "Humanitarian intervention", "just war", "struggle for democracy", "preventive war", "responsibility to protect", "protection of human rights", "fight against terrorism"... These new standards in international relations show a big difference between the meaning that can be found in many definitions and their practical realization. (Стојадиновић 2012, 121-122)

Intellectual battle for the history revision becomes more and more important. The leaders of free mind are competing to ensure for their favorites scientific and theoretical foundation, which was the reason for gathering of majority of the representatives of the Western intellectual elite in Kiev. The venue, as well as the list of participants pre-determined course of the conference "Ukraine: think together" (Быкотић 2014b). The participants are our old acquaintances, Bernard Kouchner, a proponent of intervention in the Balkans, Bernard Henri Levy, known for his anti-Russian stance, Croatian writer Slavenka Drakulić, who in his paper accused the most prominent Serbian writer Dobrica Ćosić (Добрица Ћосић) for the events in Srebrenica in 1995, although he was President of the Federal Republic of Yugoslavia from 1992 to 1993. They all agree in one, culprit for the Ukrainian crisis, is Putin with his followers.

Final observations

After well-known events in the early 90s, she was left to the "external branding" of the war devastation, various international institutions up to the Hague Tribunal, and now the historiography is one of the most important factors of branding (negative) of our state and nation. As the image of the country directly affects on the international political and economic status, exports, attracting tourists, foreign investment ... more intention has been devoted to this matter.

The historiography can be used to improve the image of the Serbian state, especially when it comes to the First World War. However, thanks to the aspirations certain great powers, historiography takes on a different interpretation where the Serbian people and its history are put a bad context. It has become more than obvious that if the state does not brand itself, it will be done by someone else, without her will, for their own interests. There is great responsibility upon us not to allow that. As Ivo Andrić said: "Only the ignorant and foolish people can believe that the past is dead and separated forever from the present by impassable wall. The truth is, on the contrary, that all that a man once thought, felt and did is inextricably embedded in what we now think, feel and do. Entering the light of scientific truth in the events of the past, means serving present.

"Many authors identify the term national identity with brand. Serbia lost her identity back in 1918, when the Serbs agreed to establish common state and took on their backs all the burden of realizing that idea. The First World War was the most glorious era in the history of the Serbian people and the historiography revision has proved to be a new and powerful tool of state and nation rebrending. It was founded by the dictate of the new world order, underestimating the historical sources, forgetting that it is historian's job to make events of the past understandable and not to bring personal values and moral attitudes.

The untruths and half-truths regarding the suffering of the Serbs in First World War are presented to public, despite the existence of tangible, physical evidence which do not support these statements. There is a question why our public is not sufficiently interested in their country's history, which should be primarily preserved and interpreted, but it is also possible to make use of it in order to build a better image and the state branding. Thus, the current situation in terms of branding Serbia is not only hindered by efforts and intentions of individual world forces to create a different historiography relating to the events of the period of the First World War, but also the lack of interest of all those who should have the interest of their country's better image in eyes of the wider world public.

Summary

National branding is very important for the position of a nation in the world. People in general know little about certain nations, and that little is usually formed according to attitudes that were created in the myths, rumors, anecdotes, or the celebrities, athletes, actors, and writers from these countries. Today, there are many specific ways for branding a country. Currently, this is one completely new kind of nations and states branding, a history revision.

The First World War was the most glorious era in the history of the Serbian people. The fall of the Berlin Wall and the destruction of Yugoslavia brought a complete change of the political and social context in Europe and in the world. It has also influenced on the change of history as an academic discipline, and a far-reaching revision of the history of the Serbs has occurred. Now, some historians are trying to impose on Serbia responsibility for the outbreak of the First World War, to reduce the scope and size of Serbian people suffering. A large number of books that have appeared the last few years emerged in the Anglo-Saxon and German-speaking countries and represent are a kind of history revision, which shifts the blame for the war to Russia and Serbia. The aim is to show that Russia and Serbia are permanent point of geopolitical instability in the world: Russia on a global scale, and Serbia in the Balkans.

Christopher Clark in his book "Moonwalker: how Europe entered the war," which in 2013 became a big hit in the West, has launched a dangerous revisionist wave in world historiography, where the blame for the First World War shifted from Germany to Russia, Serbia and France. Intellectual battle for the history revision

becomes more and more important, trying to "brainwash" the entire society and the Serbian nation, to conduct their ruthless program of manipulation and exclude common sense so as to impose historiography, which corresponds to the new world order, to future generations. The aim is to impose the history of the West as the only world history and that everyone else is doomed to repeat it eventually - if not voluntarily, then with the help of Fifth and the Sixth Fleet.

Reference:

1. S. 2014. „Ubistvo životinja podrija dobar imidž Danske.“ *Politika*, 28. mart.
2. Anholt, Simon. 2009. *Konkurentan identitet*. Zagreb: M PLUS.
3. Bodrijar Žan 1991. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi
4. Butakov, Jaroslav. 2014. „Američki ratni mitovi.“ *Politika dodatak-Ruska reč*, 28.maj.
5. Bjelajac, Mile. 2013. „Povampirene predrasude.“ *Politika*, 9. jun.
6. Vaščenko, Mihail. 2014. „Gavrilo Princip u srpskim i ruskim očima“ *Politika dodatak-Ruska reč*, 28.maj.
7. Vukotić, Dragan. 2014a. „Sudar američke i ruske verzije događaja u Ukrajini.“ *Politika*, 29.januar.
8. Vukotić, Dragan. 2014b. „Intelektualna bitka za Ukrajinu.“ *Politika*, 26.maj.
9. Vietor, Richard. 2010. *Kako se zemlje natječu*. Zagreb: Mate.
10. Veljković, Vidimir. 2001. *Politički moral Srba – od Nemanjića do Miloševića*. Niš: Prosveta.
11. *Globus*. 2014. Zagreb, 21.februar, 54.
12. Dašić, Dejan. 2014b. „Rebrandiranje Vojske Srbije.“ *Vojno delo* (3): in the press.
13. Dašić, Dejan. 2014a. „Humanost i herojstvo srpske vojske u Velikom ratu.“ *Srpska politička misao*, god 21., vol. 44, (2): 77-91.
14. Dašić, Dejan. 2013. „Brendiranje država i nacija.“ *Kultura* br.139): 396-415
15. Ekmečić, Milorad. 1990. *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Prosveta.
16. Zorić, Mirjana. 2014. „Prvi svetski rat i revizionizam (u fokusu istoriografije i propagande).“ *Vojno delo* (2): 320-371.
17. Zvijer, Nemanja. 2014. „Kulturološke refleksije ratne krize: slika rata u hrvatskom filmu 1990-ih.“ *Teme* G. XXXVIII(1): 67-88.
18. Jakovina, Tvrtko. 2014. *Hrvati u prvom svetskom ratu*. Zagreb: EPH Media d.o.o.
19. Kalafatović, Danilo. 1971. „Vojvoda Franše D’Per“ u: *Golgota I vaskrs Srbije 1916-1918*, Kosta Todorović (priredio), Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
20. Kljakić, Slobodan. 2013. „Revizija prošlosti u režiji velikih sila.“ *Politika*, 9.maj.
21. Kazimirović, Miloš. 2013. „Kampanja Zapada protiv Gavrila Principa.“ *Politika*, 2.septembar.
22. Krestić, Vasilije. 2004. *Istoriografija u službi politike*. Jagodina: Gambit.
23. Ković, Miloš. 2011. „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku.“, *Sociologija* vol. LIII(4): 401-417.
24. Lee, Kyung Mi 2009. „Nation branding and sustainable competitiveness of nations.“ PhD thesis. University of Twente. http://doc.utwente.nl/60754/1/thesis_K_M_Lee.pdf, accessed 1.8. 2014.
25. Mitrović-Marić, Jasmina. 2011. „Mladi i Kosovo“. u: *Danica*, srpski narodni ilustrirani kalendar za 2009, 173-177. Beograd: Vukova zadužbina.
26. Marković, Mileta. 2011. *Zlo postaje pravo*. Jagodina: Zlatna knjiga.

27. Majetić, Vanja. 2014. „Srbi i Francuzi miniraju našu konferenciju o sarajevskom atentatu.“ intervju Husnija Kamberovića. 58-63. Zagreb: Aktual.
28. Milenović, Božidar, Milijanka Ratković. 2012. *Marketing*. Sremski Karlovci: Cekom buks.
29. Neimarević, Vukašin. 2014. „Revizija istorije - kako od dželata postati žrtva.“ <http://mojahercegovina.com/sr/revizija-istorije-kako-od-dzelata-postati-zrtva/> accessed 10.7.2014.
30. Noya, Javier S. 2006. “The symbolic power of nations.” *Place Branding and Public Diplomacy* vol. 2(1): 53–67
31. Nikolić, Tomislav. 2014. Govor predsednika republike u SANU na skupu *Veliki rat*, 13.6. 2014., u: Srpska politička misao, god. 21, vol. 44,(2): 9-14
32. Prnjat, Aleksandar. 2013. „Pojmovi sekularizma i laicizma – odgovor Darku Tanaskoviću.“ *Kultura* br. 140: 473-478.
33. Popov, Čedomir. 2008. „Srpske žrtve u Prvom svetskom ratu.“ *Politika*, 14.septembar.
34. Pisarev, A.J. 1993. „Naša deca će hodati Bečom – Sarajevsko ubistvo 28. juna 1914. i „Mlada Bosna.“ *Rodina* (8-9): 16-22.
35. Radojević, Predrag. 2010. „Važnost novih dimenzija moći za unapređenje imidža države – slučaj Srbije.“ *Srpska politička misao* vol. 30 (4): 77-104.
36. Stamatović, Miodrag. 2014. „Podvig italijanske mornarice.“ *Ilustrovana politika*, 1.jul.
37. Stevanović, Jelena. 2014. „Srbija treća na svetu po stepenu bede.“ *Politika*, 7. maj.
38. Skoko, Božo. 2009. *Država kao brend*. Zagreb: Matica Hrvatska.
39. Stošić, Adam. 1994. *Veliki dani Srbije 1914-1918*. Društvo za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije do 1918: Kruševački glasnik; Vuk Karadžić, Paraćin.
40. Stojadinović, Miša. 2012. „Demokratija i „vrli novi svet“.“ *Srpska politička misao* vol. 38(4): 121-143.
41. Ćirjaković, Zoran. 2014. „Novi svetski nered.“ *Politika*, 17.avgust.
42. Fan, Ying. 2007. „Soft power and nation branding.“ Brunel Business School Research Papers. <http://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/1863/4/Soft%2BPower%2BCh.pdf> . accessed 1.8.2014.
43. Howard, Piter. 2004. „Why Not Invade North Korea? Threats, Language Games, and U.S. Foreign Policy.“ *International Studies Quarterly*, Blackwell Publishing on behalf of The International Studies Association vol. 48(4): 805–828. <http://www3.nccu.edu.tw/~lorenzo/Howard%20North%20Korea.pdf> accessed 12. 5. 2014.
44. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi-table> accessed 1.8.2014.
45. Cazes, Bernar. 1992. *Povijest budućnosti*. Zagreb: August Cezares.
46. Šarl, Dil. 1933. *Istorija Vizantijskog carstva*. Beograd: izdavačka knjižnica Gece Kona.

ИСТОРИОГРАФИЈА У ФУНКЦИЈИ "РЕБРЕНДИРАЊА" ДРЖАВА И НАЦИЈА

Сажетак: Национално брендирање је веома важно за положај једне нације у свету. Људи уопштено мало знају о пјединим нацијама, а и оно мало што и знају формирано је на основу ставова који су настали на митовима, гласинама, анегдотама или пак на познатим личностима, спортистима, глумцима, писцима из тих земаља. Данас, постоје многобројни, специфични начини брендирања држава а тренутно је актуелан један сасвим нов вид брендирања нација и држава, ревизијом историје.

Први светски рат је најславније доба у историји српског народа. Пад Берлинског зида и уништење Југославије донели су потпуну промену политичког и друштвеног контекста у Европи и свету. Са њима се променила и историја, као академска дисциплина, одиграла се далекосежна ревизија историје Срба. Сада, поједини историчари покушавају наметнути одговорност Србији за избијање Првог светског рата, умањити обим и величину страдања српског народа. Велики број књига које су се последњих пар година појавиле у англосаксонском и немачком говорном подручју представљају својеврсну ревизију историје, којом се кривица за рат пребацује на Русију и Србију. Циљ је да се покаже да су Русија и Србија трајне тачке геополитичке нестабилности у свету: Русија на глобалном плану, а Србија на Балкану.

Кристофер Кларк је својом књигом „Месечари: како је Европа кренула у рат“, која је 2013. године постала велики хит на Западу, покренуо веома опасан ревизионистички талас у светској историографији, где се кривица за Први светски рат пребацује са Немачке на Русију, Србију и Француску. Интелектуална битка за ревизијом историје све више добија на значају, покушава се “испрати мозак” читавом друштву и српској нацији, спровести над њима окрутан програм манипулације и искључити здрав разум, како би будућим покољењима наметнули историографију која одговара новом светском поретку, тј наметнути историја Запада као једина светска историја и да су сви други осуђени да је пре или касније понове – ако не својевољно, онда уз помоћ Пете или Шесте флоте.

Кључне речи: брендирање, ребрендирање, историографија, ревизионизам, Србија

VIII

КРИМИНАЛИТЕТ И ПРАВО

ИЗАЗОВИ КОМПЈУТЕРСКОГ КРИМИНАЛА

Сажетак: Циљ овог рада је да расветли проблем компјутерског криминала, да укаже на његову јединственост и специфичан контекст унутар ког се одвија, као и да предложи могуће начине правне регулације у овој области. Феноменолошка разноврсност овог појма отежава разумевање компјутерског криминала као јединствене појаве, а неразликовање од криминала белог оковратника и од традиционалног криминала ствара додатне концептуалне проблеме. Правни инструменти за борбу против сајбер преступништва варирају од државе до државе, а међународна иницијатива превенције и борбе против компјутерског криминала напредује споро у односу на развој технологије и све софистицираније форме испољавања ове врсте криминала. Поред неопходних законских мера у овој области, у раду ће се скренути пажња и на друге начине регулисања понашања у сајбер простору - друштвене норме, тржиште и архитектуру (технологију) виртуелног простора.

Кључне речи: компјутерски криминал, хакери, криминал белог оковратника, виртуелно окружење, правни инструменти, регулатори

Историја интернета је прагматичан пример развоја технологије кроз креативну апропријацију њених корисника ¹ Многи рани корисници интернета видели су себе као хакере, међутим хаковање само по себи није имало негативну конотацију каква му се данас придаје (Петровић, 2012). Оригинално, овај израз је био повезан са слободом информација и истраживањем нових технологија, док се данас најчешће односи на врсту компјутерског криминала која се повезује са хакерима „друге генерације” (Morris, 2011; Turgeman - Goldschmidt, 2011).

Архитектура отворености раног интернета омогућила је развој специфичне хакерске културе коју су сачињавали млади људи посвећени извођењу елегантних хакова, односно проналажења начина да рачунар учини различите,

* milena.kojic.ns@gmail.com, телефон: 0603301171

¹ Креативна апропријација би се најједноставније могла дефинисати као способност или могућност корисника да мењају или изнова стварају техничка средства кроз њихову креативну примену.

до тад незамисливе, ствари (Петровић, 2012). Према њиховом мишљењу, слободне и свима доступне информације омогућавају ефективнији и ефикаснији напредак технологије, што је један од аргумената у служби данашње „хакерске етике,” (Morris, 2011). Ова етика експлицира принцип да би све информације требало да буду слободне и да је подела информација друштвена одговорност, док се чување информација сматра правим злочином (Turgeman-Goldschmidt, 2011). Данас хакерска етика у потпуности добија негативну конотацију која упућује на компјутерски криминал и „електронске вандале”, док је све јасније да отворена размена информација доведи до брзог развоја технологије, али исто тако отвара могућности онима који желе да је злоупотребе (Morris, 2011).

Дефинисање и типологија компјутерског криминала

Тешкоће у дефинисању компјутерског криминала произилазе из чињенице да се ради о релативно новој врсти криминала чије је обележје велика феноменолошка разноврсност. Самим тим је проблематично обухватити све облике ове појаве једном дефиницијом или једном типологијом. Из тог разлога овде су представљене дефиниције за које се сматра да су најобухватније и најрепрезентативније.

„Енциклопедија компјутерског криминала” одређује компјутерски криминал као све незаконите активности које се врше на компјутеру или код којих је компјутер средство извршења. Наведено обухвата незаконит приступ другом компјутерском систему, крађу компјутерских података или коришћење онлајн система за вршење или помоћ у извршењу превара. (McQuade, 2009). На десетом Конгресу Уједињених Нација за превенцију криминалитета и третман делинквената, компјутерским криминалом су обухваћена „кривична дела која се врше посредством компјутерског система или мреже, у компјутерском систему или мрежи, или против компјутерског система или мреже. У принципу он укључује било које кривично дело које се врши у „електронском амбијенту” (Матијашевић и Игњатијевић, 2010:853). Према *Закону о организацији и надлежности државних органа у борби против високотехнолошког криминала*, компјутерски криминал „представља вршење кривичних дела код којих се као објекат или средство извршења кривичних дела јављају рачунари, рачунарске мреже, рачунарски подаци, као и њихови производи у материјалном или електронском облику” (члан 2, став 1. Закон о организацији и надлежности државних органа у борби против високотехнолошког криминала).

Постоји више типологија компјутерског криминала. Поједини аутори (Straub and Nance, 1990; Durham and Skousen, 1990) сматрају да се основна подела заснива на томе да ли је компјутер субјекат или објекат криминалне радње, док други сматрају да је кључна подела она која разликује да ли је компјутерски криминал извршен од стране инсајдера или аутсајдера (Harrington, 1996). С обзиром на танку границу између типова компјутерског криминала, постаје очигледно да једно кривично дело може претходити другом, а такође је могуће исто кривично дело сврстати под два различита типа компјутерског

криминала (Bequai, 1990). Комбинација компјутерских кривичних дела зависи од креативности починиоца дела. Из тог разлога би најобухватнија типологија захтевала објашњење начина на који се одређено кривично дело у сфери компјутерског криминала врши. Иако је за регулисање компјутерског криминала неопходно да се што детаљније опишу сва понашања која се сматрају криминалним, исцрпне типологије нису могуће узимајући у обзир ограничења у обухвату овог рада. Из тог разлога биће представљена једна од репрезентативнијих типологија на којој је заснована студија „Кривично право у сајбер простору”. Компјутерски криминал у овој студији обухвата (Katyal, 2001):

1. Неовлашћени приступ компјутерским програмима и фајловима
2. Пуштање у оптицај штетних садржаја и програма
3. Крађа идентитета
4. „Традиционална” кривична дела изведена уз помоћ компјутера.

Неовлашћени приступ компјутерским програмима и фајловима

Неовлашћеним приступом компјутерским програмима и фајловима сматра се сваки приступ без дозволе у циљане фајлове или програме. Починилац може бити особа или други компјутер, а приступ може бити електронски (кроз лозинке и друге механизме) или физички (крађа персоналног идентификационог броја- ПИН). Електронски приступ је чешћа претња сигурности и изводи се путем крађе лозинки (комјутерским генерисањем насумичних лозинки све док се не добије права којом се врши приступ), или постављање „замки” (*trap doors*) које на брз начин добијају податаке којима се врши приступ (Katyal, 2001). „Замке” се постављају тако што се при хаковању поставља код који хакерима омогућује да у више наврата приступају одређеном фајлу или програму. Корисници програма или фајла на којима је постављена „замка” су принуђени да куцају лозинку два пута (Schell and Martin, 2006). Злоупотреба фајлова или програма и непримерено коришћење података се третирају као различити злочини. (McQuade, 2009).

Пуштање у оптицај штетних садржаја и програма

Ова група кривичних дела подразумева ситуацију када одређени ентитет без овлашћења управља функцијама компјутерског хардвера или софтвера. У наведено спадају „вируси”, „црви”, „логичке бомбе”, „тројански коњи”, и „оне могућавање вршења услуга” (DDoS). (Katyal, 2001)

„Вирус” је програм који модификује друге компјутерске програме. Модификације су направљене на начин да када је компјутерски програм „заражен” „вирусом”, он га репликује. Другим речима, оригинални програм (аналогно здравој ћелији у организму) је измењен „вирусом” тако да „вирус” може да се мултипликује. „Заражени” програм прикривено захтева од компјутерског оперативног система да копира „вирус” на програм који је мета (McQuade,

2009). Када је компјутер повезан са другим компјутером кроз интернет, директном компјутерском везом или кроз обичан УСБ, „вирус” се шири. „Вирус” не мора нужно бити штетан, већ ниво штетности зависи од алгорита којим је „вирус” програмиран (Schell and Martin, 2006). Неки „вируси”, међутим, производе огромне штете² (Katyal, 2001).

Компјутерски „црви” су програми који се самостано репликују, као и „вируси”. Међутим, разлика је у томе што „вирус” захтева и људску акцију. Компјутерски „црви” са друге стране, користе компјутерску мрежу како би се умножавали³ (Katyal, 2001; Schell and Martin, 2006).

„Логичке бомбе” налажу компјутеру да изврши одређене инструкције у одређено време под јасно одређеним околностима. Такве команде могу бити бенигне (порука од програмера сваке године на ваш рођендан) или штетне (команда да се уншти хард диск у одређено време) (McQuade, 2009). „Логичка бомба” може да постоји непримећена у хардверу или софтверу до детонације. Она може да служи и као помоћ у нападу ван сајбер простора. (Schell and Martin, 2006).

„Тројански коњ” је, са друге стране, компјутерски програм који извршава неку корисну функцију, али који истовремено садржи и штетни код (McQuade, 2009). Тај штетни код може да садржи „вирус”, „црв” или може да дозволи неовлашћени приступ (Katyal, 2001). „Тројански коњ” је заправо најчешћи начин на који „вируси” доспевају до компјутерских система. Неки од познатијих су „NetBus” и „Zevs” (Lockwood et al, 2003).

„Онемогућавање вршења услуга” (Ddos) се односи на нападе на сајтове путем преплављивања информацијама и онемогућавање сајтовима да комуницирају са другим компјутерима (Katyal, 2001). Овакав напад подразумева неовлашћени приступ компјутерском систему и постављање софтверског кода у компјутерски систем који тада постаје „Господар”. Затим, да би се извршио овакав напад, потребно је неовлашћено приступити другим мрежама да би се поставио код који те друге системе претвара у агенте (познатије као „зомбије” или „робове”). Сваки „Господар” контролише више агената и активира се путем интерног програмирања (команда за почетак напада у одређено време) и истовремено шаље информације агентима. Након што приме информације, агенти шаљу понављане захтеве за повезивањем са метом напада (нпр. одређена ИП адреса) (McQuade, 2009). На тај начин мета напада не може да разликује који захтеви су прави а који лажни. Агенти делују истовремено и стварају „закрчење саобраћаја”, чиме сајтови постају преплављени информацијама (Katyal, 2001). На тај начин сајтови не могу да врше услуге с обзиром на то да

² На пример, од средине новембра 2014. године, Интернет је под нападом најбрже растућег “вируса” у историји познатог као “SoBig.F”. Кроз само деведесет и шест сати овај “вирус” се раширио у сто тридесет и четири земље, генеришући десетине милиона е-мејл налога. Штета коју је направио мери се у милионима неуспелих извршења услуга и падова система (Lockwood et al, 2003).

³ Најпознатији пример је “ILoveYou” “црв” који је заправо поседовао карактеристике и “црва” и “вируса”. Ширио се првенствено кроз листу контаката са е-мејла, али се преносио и кроз интернет четове и интернет системе компанија (Lockwood et al, 2003).

не успевају да изврше трансакције са сваким агентом који је послао захтев. Овакве нападе су доживели сви већи сајтови (Yahoo!, Amazon.com, Buy.com, CNN.com) што је резултирало огромним финансијским губицима (Schell and Martin, 2006).

Крађа идентитета

Под крађом идентитета подразумева се вршење „традиционалне” крађе идентитета посредством компјутера (нпр. крађа кредитних картица). Сајбер простор омогућава лакше извршење овог криминалног дела (Schell and Martin, 2006). Са друге стране крађа идентитета у сајбер простору не мора бити аналогна „традиционалној” крађи идентитета. Могуће је украсти идентитет сајтова путем постављања кодова на сајт који тада постаје жртва напада (Katyal, 2001). Кодови омогућавају да сајт шаље информације независно од воље оних који поседују сајт (*cross-site scripting*). Такође, могуће је и изменити адресу на коју води линк или лого сајта. Ово се назива отимање сајтова (*pagejacking*) (Schell and Martin, 2006).

„Традиционална” кривична дела изведена уз помоћ компјутера

Иако у ову групу спадају сви злочини који се дешавају у реалном простору, а који се изводе путем или уз помоћ компјутера, фокус ће бити на четири примера криминалне активности у овој категорији: децјој порнографији, ауторским и сродним правима и виртуелном ухођењу (Katyal, 2001). Из перспективе починиоца криминалног дела свака од ових активности има предности које се тичу широке и брзе дистрибуције и минимализације трошкова (Schell and Martin, 2006).

Починилац кривичног дела децје порнографије има разне врсте трошкова продукције оваквог материјала у реалном простору (снимање, штампање, дистрибуција), док у виртуелном простору ове тешкоће за починиоца нестају. Лакоћа дистрибуције је стандардна одлика компјутерског криминала (Матијашевић и Игњатијевић, 2010). Чак и финансијски криминал, као што је манипулација берзом, има предности у виртуелном у односу на реални простор (McQuade, 2009). Тако децју порнографију није лако спречити, јер је овакав материјал могуће послати са једног краја света на други, за веома кратко време. Починиоци овог криминалног дела су углавном стационирани у земљама где нема закона о децјој порнографији или земљама које немају законе који спречавају дистрибуцију оваквог материјала преко националних граница. (Стефановић, 2009).

Са друге стране, виртуелни простор олакшава улогу информатора (Schell and Martin, 2006). У реалном простору, особе које поседују информације о потенцијалним криминалним делима углавном избегавају да дају такве информације полицији, због страха од освете која може да се одрази на њихову по-

родицу, здравље или имовину (Katyal, 2001). Виртуелни простор може да помогне у спречавању такве врсте освета, јер ни полиција не мора да зна ко је информатор, а самим тим ни криминалац. Одавање овакве врсте информација постало је једноставно колико и писање е-маила (Schell and Martin, 2006).

Кршење ауторских права се односи на крађу интелектуалног власништва (Katyal, 2001). Ако бисмо замислили да је 1970. година и да желимо да копирамо албум Битлса (*Beatles*) „*Let it be*”, процес би био много захтевнији него што је то случај данас. У најмању руку би подразумевао куповину легитимне копије албума и куповину скупе опреме за снимање. Осим што је читав подухват изузетно тешко извести, свака следећа копија би била лошијег квалитета, а највише бисмо могли да направимо двадесет и пет копија у једном дану. Када бисмо и успели да направимо те копије, морали бисмо да одлучимо на који начин бисмо их продавали. Врло вероватно бисмо их проследили трговцима на велико који би их затим проследили трговцима на мало. Међутим, ако бисмо продају извршили на улици, ризиковали бисмо да нас ухвати полиција. Све ово је превазиђено у компјутерском добу. Чак и копије копија звуче скоро савршено, трошкови копирања не постоје, време које нам је потребно да копирамо албум своди се на неколико минута, а за исто толико времена можемо да дистрибуирамо албум по целом свету. Ниједан од наших купаца не мора да зна наш идентитет, а чак и да органи гоњења дођу до нашег сајта, не морају нужно да знају наш прави идентитет (Schell and Martin, 2006).

Ухођење путем интернета се односи на претње и злостављања која се дешавају у виртуелном простору. Иако претње путем интернета звуче безопасно, проблем наступа када ухођење из виртуелног простора изазове ухођење у реалном простору (Ковачевић-Лепојевић и Лепојевић, 2009). Дакле, као и у претходним типовима компјутерског криминала, и ухођење је олакшано путем интернета (чему доприноси анонимност особе која уходи) (Schell and Martin, 2006). Чак и ако не постоји каузалност између ухођења у виртуелном и реалном простору, постоји вероватноћа да су они који уходе путем интернета склони извршењу кривичног дела као што је злостављање у реалном простору (Katyal, 2001).

Компјутерски криминал као криминал белог оковратника

Компјутерски криминал је обично класификован као криминал белог оковратника који је дефинисан као незаконита активност коју карактеришу обмане, огромне финансијске штете, непостојање директног насиља и ниска стопа пријављивања (Benquai, 1990; Mc Ewen, 1989). Са друге стране, Даф и и Гардинер (Duff and Gardiner, 1996) сматрају да хаковање не треба сматрати криминалитетом и да већина форми хаковања не потпада под криминал белог оковратника.

Термин „криминал белог оковратника” има корене у раду Едвина Сатерленда (Edwin Shutherland) који је акцендовао појединце високог статуса и

угледа који крше закон у оквиру својих професија. Овом новом кованицом Сатерленд је желео да укаже на пристрасност кривичноправног система у Америци тог времена, тако што је идентификовао тип криминала који није типичан за ниже класе друштва, а који је тадашње правосуђе занемаривало (Sutherland, 1940). Временом је значење овог концепта почело да обухвата бројна ненасилна дела чији је суштински елемент обмана и непоштење у контексту уобичајених и легалних друштвених трансакција. Обмана се у овом смислу односи на превару, прикривање, довођење у заблуду, манипулацију итд (Croall, 1992). У колоквијалном смислу, израз криминал белог оковратника се разуме као дело фундаментално различито од уличног криминала. За улични криминал је типично конфронтирање са жртвом или њеном имовином, док се већина дела криминала белог оковратника односи на криминал који подразумева одређену дозу софистицираности (Булатовић, 2010). Ово дело је релативно лако прикрити, а жртве су тешко уочљиве. Доминантно обележје нормативног регулисања криминала белог оковратника је да му се у савременим демократијама не придаје иста тежина као другим врстама криминала, тачније, да су казне обично блаже (Braithwaite, 1985).

Колман у свом раду објашњава да Сатерлендов концепт наилази на тешкоће у дефинисању која тачно понашања елите се сматрају девијантним. Због одсуства јасне формулације друштвеног стандарда за понашање елите, социолози користе приступе девијантности који се обично ослањају на њихове личне вредности и предрасуде (Coleman, 1987). Сва понашања која спадају у криминал белог оковратника подразумевају кришење закона од стране особа угледних позиција и високог друштвеног статуса. Такође, односи се на рационално калкулисане злочине, а не злочине из страсти (Булатовић, 2010). Циљ већине понашања која спадају у ову категорију је економски добитак или професионални успех који може довести до економског добитка. Употреба насиља у оквиру криминала белог оковратника обично је нус продукт, а не циљ оваквог понашања (Sutherland, 1940). И поред ових заједничких особина, концепт криминала белог оковратника није кохерентан аналитички конструкт (Pontel and Rossof, 2009).

Сатерленд је објаснио криминално понашање са интеракционистичке позиције, међутим, он није препознао контрадикторност тог становишта (Coleman, 1987). Према интеракционистичкој позицији симболички конструкти који мотивишу криминално понашање уче се у интеракцији са другима. Значење које појединци придају одређеној ситуацији и друштвеној реалности уопштено структурирано је њиховим искуствима. На тај начин су одређене акције перципиране као прикладне, док су друге игнорисане или перципиране као неприкладне (Akers, 1985). Симболичка конструкција осим што дефинише реалност, омогућава појединцима да антиципирају реакције на њихово понашање и самим тим да ускладе своје понашање према одређеној ситуацији. Дакле, мотивација подразумева симболичку конструкцију, дефиницију ситуације као пожељне или као непожељне и очекивања у вези са реакцијама које узрокује индивидуално понашање. Међутим, генерализовани други као централни елемент понашања представља проблем у интеракционистичком објашњењу

криминала белог оковратника јер већина криминалних активности нарушава друштвена очекивања. Зато се Колман ослања на теорију о „техникама неутрализације” Сајкса и Марце (Sykes and Martza). Они који чине криминално дело имају потребу да оправдају тј. рационализују своје понашање (Coleman, 1987).

Теорија о техникама неутрализације је покушај објашњења криминалног понашања који се заснива на хипотези да иако већина људи дели конвенционална веровања о криминалу као непожељном понашању, с времена на време људи чине кривична дела тако што рационализују своје понашање и на тај начин одрже слику о себи као о неделинквентним индивидуама. Сајкс и Марца су развили своју теорију преко истраживања малолетничке делинквенције и на тај начин дошли до закључка да се индивидуални ставови о криминалу не могу одвојити од контекста. Према овој теорији, индивидуе прихватају криминално или девијантно понашање као пожељно тако што развијају рационализације или неутрализације својих дела.

Сајкс и Марца наводе пет техника неутрализације (Sykes and Martza, 1957):

1. Порицање одговорности - када користи ову технику, индивидуа преусмерава сваку потенцијалну оптужбу на неки алтернативни извор или на околности.
2. Порицање штете - индивидуа може да рационализује криминално дело тако што закључи да то дело не наноси ни имовинску ни личну штету, па је према томе такво понашање безопасно.
3. Порицање постојања жртве - ова техника неутрализације се обично користи када жртва није физички присутна, или је непозната или апстрактна починиоцу дела. Из те перспективе лако је закључити да, ако нема жртве, нема ни злочина.
4. Осуда оних који осуђују - ова врста оправдања се користи када је перспектива починиоца дела неусклађена са перспективом правних ауторитета. У овом случају индивидуа сматра да су они који стварају законске одредбе лицемери и да с тога немају право да осуђују њене акције. Према тој логици, те акције нису неприменљиве.
5. Виши циљ - последња техника неутрализације коју наводе Сајкс и Марца се односи на оправдавање акција које индивидуа сматра важнијим од сопственог интереса или интереса онога коме је штета начињена. На пример, у традиционалним криминалним делима ово би се односило на проневеру компанијског новца због лечења детета и слично.

Ових пет техника не покривају експлицитно све врсте оправдања која се примењују при извршењу криминалних дела, па из тог разлога постоје покушаји проширења и допуне ове листе. На пример Мајнор (Minor) наводи и шесту тачку „одбрана из неопходности” која се састоји из оправдања да одређено дело које се перципира као неопходно, чак и ако се сматра неморалним, мора бити извршено (Minor, 1981). Скот и Лајман (Scott and Lyman, 1968) додају још две врсте оправдања: „тужна прича” и „самоиспуњење”.

Колман наводи да су најчешће технике неутрализације криминала белог оковатника „порицање нанете штете” и оправдања која се тичу кршења „непотребних закона” тј, осуда оних који осуђују (Coleman, 1987). Са друге стране, неколико истраживања је утврдило везу између неутрализација и кримина-

ла, укључујући и хаковање (Morris, 2011). У истраживању израелских хакера и студената (Turgeman-Goldschmidt, 2011) откривено је да је најчешћа техника неутрализације коју хакери користе „порицање постојања жртве”. Као што је наведено, до ове врсте рационализације долази када је жртва непозната или апстрактна починиоцу дела.

Осим коришћења техника неутрализације, криминалци белог оковратника и хакери имају доста тога заједничког:

1. Социо-демографске карактеристике хакера и криминалаца белог оковратника су веома сличне. Најчешће су то бели мушкарци, млади, ненасилни, који потичу из средње класе (Turgeman-Goldschmidt, 2011).
2. Друштвена перцепција ове две врсте криминала је слична. Хакери су обично представљени као генији или хероји (Turkle, 1984). Са друге стране, криминалци белог оковратника обично нису перципирани као „прави” криминалци, у смислу да се на пример неплаћање пореза не посматра као озбиљан злочин (Braithwhite, 1985). Према Веисбурду и Шлегалу (Weisburd and Schlegel, 1992) већина јавне пажње је посвећена уличном криминалу, док криминал белог оковратника није ништа мање илегалан, само није онај тип криминала који нас чини несигурним у нашим кућама и квартовима. Јавна перцепција је један од разлога зашто закон у већој мери не обраћа пажњу на ову врсту криминала. Ни хакери ни криминалци белог оковратника не доживљавају себе као криминалце, већ уживају симпатије друштва (Turgeman-Goldschmidt, 2011).
3. Сличност ове две врсте криминала лежи и у тешкоћи њиховог идентификовања од стране органа гоњења и правосуђа. Поред тога, значајну улогу игра и мањак ресурса за истраживање и кривично гоњење ових врста криминала (Turgeman-Goldschmidt, 2011). Веисбурд и Шлегал верују да три основна концепта раздвајају криминал белог оковратника од „обичног” криминала: организација, жртве (које обично нису свесне да су жртве) и казни систем (Weisburd and Schlegel, 1992). Ова три концепта се такође могу применити и на хаковање. Тешко идентификовање хакованих компјутера и компјутерских мрежа је последица непријављивања ових злочина. Наиме, велике компаније и владине агенције се суздржавају од пријављивања овакве врсте криминала јер то пријављивање истовремено подразумева и негативан публицитет (Harrington, 1996).
4. Поред тога, сличност између хаковања и криминала белог оковратника се огледа и у огромним финансијским штетама које обе врсте криминала наносе (Turgeman-Goldschmidt, 2011; Katyal, 2001).

Поред наведених сличности, постоје и разлике између ове две врсте криминала. При употреби техника неутрализације хакери не користе „порицање одговорности” нити „тужну причу” као оправдања за своја дела (Turgeman-Goldschmidt, 2011). Разлог томе је чињеница да хакери желе да преузму одговорност за оно што су учинили јер извршена кривична дела перципирају као успех и очекују награду од својих „колега” (Turkle, 1984). Интереси и вредности хакера су усмерени ка увећању сопственог статусног положаја међу „колегама”. Они стварају идентитет дистинктивне групе која има сопствену субкултуру и тиме шаље поруку „ми смо другачији”. Овакве субкултуре постоје свуда у свету и оне обезбеђују подршку, експертизу, професионални развој, литературу, веб сајтове и конференције (Turgeman-Goldschmidt, 2011). Са друге

стране, криминалци белог оковратника не развијају сопствену културу или мрежу на основу својих криминалних понашања. Управо супротно, они покушавају да оправдају своја дела и да докажу да су они „обични људи”. Криминална дела која извршавају су у циљу искључиво личне економске добити (Pontel and Rossof, 2009).

Евидентно је да поистовећивање криминала белог оковратника и компјутерског криминала није увек оправдано. Велики део компјутерског криминала извршавају хакери који не врше криминална дела искључиво ради економске добити. Постоји читава нова култура која се јавља у потпуно новом специфичном окружењу, тзв сајбер простору.

Виртуелно окружење (сајбер простор)

Неопходно је размотрити специфичности виртуелног окружења у коме се сва наведена кривична дела извршавају. Сам појам сајбер простора потиче из романа „*Neuromancer*” Вилијама Гибсона. Овде се под тим термином подразумева нешто што је виртуелно, невидљиво, неограничено, базирано на технологији тј. универзум рачунарских мрежа, свет у коме се мултинационалне компаније, друштва и други субјекти боре за освајање података и информација (Lessig, 2000). Слично, светски речник енглеског језика сајбер простор дефинише као „електронски медиј рачунарских мрежа, у којем се остварује онлајн комуникација” и као „нематеријални простор заснован на информационо комуникационој технологији” (Вулетић, 2009:64)

Карактеристике специфичног сајбер окружења у коме се одвија компјутерски криминал су висока концентрација информација на малом простору, претходно проверених и уређених података, доступних како овлашћеним, тако и неовлашћеним корисницима; знатно проширен простор криминалног деловања, који, за разлику од традиционалних видова криминалитета, не захтева присуство извршиоца на месту извршења кривичног дела; скраћено време криминалног деловања, с обзиром на аутоматизовани амбијент, чија брзина спречава надзор и управљање (McQuade, 2009). На тај начин, време потребно за извршење кривичног дела скраћује се на делове секунде, што имплицира висок ниво прикривености и значајне тешкоће у откривању такве делатности. На ово се надовезују и суптилне технике и методи које се извршавају истим механизмима као и легалне, не остављају трагове, нити ометају редован рад система, па је самим тим могућност откривања сведена на најмању меру (Матијашевић и Игњатијевић, 2010). За разлику од традиционалног криминала, компјутерски карактерише стабилност ризика (с обзиром на то да се једном изграђен модус може веома дуго користити, са потпуно истим, ниским ризиком откривања) и све једноставније могућности употребе компјутерске технологије од стране све већег броја корисника, којима више није нужно посебно техничко образовање (Вулетић, 2009).

Правни инструменти за борбу против компјутерског криминала

Тешкоћа усклађивања правне регулативе међународне заједнице прои-
зилази из проблема третирања одређеног понашања као илегалног у једној
земљи и третирање истог типа понашања као легалног у некој другој земљи.
Тако се оставља велики простор за избегавање кривичне одговорности (Shah,
2005). Друга тешкоћа која се јавља је проблем надлежности. Када се користи
технологија која омогућава рад са удаљених локација, односно употреба ре-
сурса у једној земљи за обављање активности у другој, док се оперативни рад
обавља у трећој, проблематично је дефинисати докле досеже надлежност орга-
на гоњења, а докле надлежност органа правосуђа (Adoption of Convention of
Cybercrime, 2001). Управо због неопходне координације и ефикасне борбе
против криминала, неопходно је успоставити законску регулативу, а потом
ускладити процесе прикупљања и анализирања дигиталних доказа (Weber,
2003).

Савет Европе је већ 1976. године препознао неколико облика злоупотре-
бе рачунара, међутим, од препознавања проблема до преузимања иницијативе
и састављања стручне комисије прошло је пуних девет година, а до саставља-
ња акта спремног за потписивање на међународном нивоу, прошло је још једа-
наест година. Прва међународна иницијатива потекла је са Конференције Са-
вета Европе о криминолошким аспектима привредног криминала. Стручна
комисија је образована 1985. године у сврху давања кључних смерница нацио-
налним законодавствима у регулисању ових појава. Још тада је утврђен мини-
мални списак кривичних дела која спадају у ову категорију. Те смернице су
касније преточене у Конвенцију о компјутерском криминалу која је усвојена и
отворена за потпис 2001. године, а на снагу је ступила 2004. године⁴ (Писарић,
2011). Овај документ у четири поглавља дефинише основне појмове, легисла-
тивне мере, прописује међународну сарадњу и на крају оставља могућност
захтевања нових елемената (Adoption of Convention of Cybercrime, 2001). Ра-
тификовањем овог документа држава се обавезује да ће материјалне одредбе
(описана кривична дела) и процесуалне одредбе (поступци неопходни за ис-
трагу и кривично гоњење таквих кривичних дела) Конвенције бити имплемен-
тиране у домаће законодавство⁵. На овај начин је свакој земљи омогућено да

⁴ До данас, 43 земље чланице Савета Европе су приступиле Конвенцији, међу којима је и наша земља. Иако Русија, Монако, Сан Марино и Андора нису приступиле Конвенцији, постоје и државе ван Европе (Јапан, САД, Канада, Јужноафричка република) које су је потписале, чиме овај документ добија универзални значај. С друге стране, четрнаест земаља које су потписале Конвенцију нису ратификовале овај међународни инструмент, па самим тим он није ни ступио на правну снагу (Weber, 2003).

⁵ Република Србија је априла 2005. године у Хелсинкију потписала Конвенцију о компјутерском криминалу, а током марта 2009. године Народна Скупштина Републике Србије је ратификовала овај међународни правни инструмент. Основни значај Конвенције је формирање посебних државних органа који су специјализовани за борбу против компјутерског криминала (Писарић, 2011). Законодавство Републике Србије је у периоду од потписивања до ратификације (април 2005-март 2009.) усвојило низ закона којима се Конвенција о компјутерском криминалу имплементира у наш правни систем. Међу њима су најважнији: Закон о организацији и надлежности државних органа за борбу против компјутерског криминала, Кривични законик, Закон о одговорности

препозна врсту злочина и као такву је уврсти или дефинише у свом правосудном систему (Писарић, 2011). Савет Европе није дао смернице за санкционисање ових злочина, већ је само омогућио да починиоци могу бити кажњени „ефективним, пропорционалним и оштрим санкцијама које укључују лишавање лица слободе” у случају када је починилац правно лице. Предвиђена је и мера новчане казне (Weber, 2003).

Савет Европе није ишао даље у дефинисању, већ је оставио свакој својој чланици да своју правну регулативу уреди на начин на који она сматра одговарајућим. Такав приступ доводи до разлика које су прихватљивије у смислу различитости средина и система државног уређења (Писарић, 2011).

На нивоу Европске уније постоји низ докумената који се баве овом проблематиком. (Weber, 2003). Кључан документ који утврђује јасну опредељеност супротстављању компјутерском криминалу на нивоу Европске уније је „Оквирна одлука о нападима на информационе системе” из 2005.године. Оквирном одлуком изражена је стратешка подршка Конвенцији и настојање да се државе чланице подстакну на ратификацију Конвенције (Ruyver et al, 2002). Ова два правна инструмента имају исти циљ иако се њихова правна природа и домет разликују, а то је да се ублаже разлике између националних законодавстава, да се уведу нова овлашћења у откривању и доказивању компјутерског криминала и да се побољша међународна сарадња у борби против високотехнолошког криминала (Стаменковић и др, 2014)

Ограничења кривичног права

Надлежни органи морају константно да уче и да буду у кораку са развојем информационих и комуникационих технологија. Само високоспецијализовани стручни кадрови могу ефикасно вршити истрагу догађаја који представљају злоупотребу у информационим технологијама. Стручни кадрови у интервентним тимовима морају имати и одговарајуће ресурсе за овакве истраге. Без константне обуке и будуног праћења догађаја и промена у свету технологије биће веома тешко контролисати раст компјутерског криминала (Shah, 2005).

Са друге стране, превише агресивно право је опасно у виртуелном окружењу. Сваки нови облик компјутерског криминала изазива органе гоњења и правосуђа да врше промене техничке инфраструктуре како би створили што боље механизме за праћење и надгледање (Durham and Skousen, 1990). Проблем који се односи на начин како ће се право носити са развојем технологије је ужи од проблема компјутерског криминала. Компјутерски криминал нам указује на недостатке и ограничења кривичног права, као што и кривично право указује на ограничења технологије. Међутим, компјутерски криминал није

правних лица за кривична дела, Закон о кривичном поступку, Закон о полицији, Закон о ауторским и сродним правима, Закон о телекомуникацијама, Закон о електронском потпису, Закон о посебним овлашћењима ради ефикасне заштите права интелектуалне својине и Правилник о условима за пружање интернет услуга и садржају одобрења (Стаменковић и др, 2014).

одређен искључиво правом. Право је само један од механизма којим се он сузбија (Katyal, 2001). Лоренс Лесиг објашњава да је свако понашање осим законом ограничено са бар још три фактора који га регулишу: друштвеним нормама, тржиштем и архитектуром. Регулација тог понашања је резултанта та четири ограничења. Промена у било ком од ових фактора утиче на целину. Такође, нека ограничења подупиру а нека поткопавају друга ограничења. Ограничења су различита, али међузависна. Закон ограничава путем прописане казне, друштвене норме путем стигматизације коју намеће заједница, тржишта ограничавају путем цене, а архитектуре ограничавају путем физичких терета које намећу (Лесиг, 2000).

Закључак

Евидентно је да су мере превенције и санкције могуће тек након што се компјутерски криминал схвати као реалан проблем данашњице и као јединствена и посебна врста криминала која има своје карактеристике у специфичном контексту виртуелног окружења. Механизми сузбијања компјутерског криминала нису на завидном нивоу. Напредак технологије сваким даном указује на ограниченост мера закона, док је стигматизација компјутерских криминала од стране (он и офлајн) заједнице практично непостојећа. У *онлајн* заједницама се извршиоцима престапа чешће придаје херојски карактер него што се они стигматизују, а у *офлајн* заједницама је изузетно тешко идентификовати преступнике (услед псеудонима којима сакривају свој идентитет) (Билиновић, 2014). Са друге стране, чак и када су преступници идентификовани, не сматрају се „правим” криминалцима (Turkle, 1984; Katyal, 2001; Turgeman-Goldschmidt, 2011). Према томе, поред стварања правних инструмената и низа закона на државном и међународном нивоу, неопходно је подизати свест како у *онлајн* тако и у *офлајн* заједницама о компјутерском криминалу и његовим последицама.

Литература:

1. Adoption of Convention on Cybercrime (2001). The American Journal of International Law. 95(4): 889-891.
2. Akers, L. Ronald (1985). Deviant Behavior: A Social Learning Approach. Belmont.
3. Bequaï, August (1990). Computer-related crime. Strasburg, Germany: Council of Europe.
4. Bilinović, Ana (2014). Primena koncepta socio-kulturne integracije u analizi devijantnosti i procesa etiketiranja. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, God. 33, br. 1, str. 177-191.
5. Braithwhite, John (1985). White collar crime. Annual Review of Sociology. 11: 1-25.
6. Bulatović, Aleksandra (2010). Pitanje o javnom ovlašćenju-koren kriminala belog okovratnika. Socijalna misao. 4:75-86.

7. Coleman, J. William (1987). Toward an integrated theory of white-collar crime. *American Journal of Sociology*. 93(2):406–439.
8. Croall, Hazel (1992). *White collar crime*. Philadelphia and Buckingham, PA: Open University Press.
9. Duff, Liz, and Gardiner, Simon (1996). Computer crime in the global village: Strategies for control and regulation--in defence of the hacker. *International Journal of the Sociology of Law*, Vol. 24, no. 2, pp. 211–228.
10. Durham, W. Cole and Russel C. Skousen (1990). The law of computer-related crime in the United States. *The American Journal of Comparative Law*. Supplement. U.S. Law in an Era of Democratization. 38:557-580.
11. Harrington, J. Susan (1996). The effects of codes of ethics and personal denial of responsibility on computer abuse judgments and intentions. *MIS Quarterly*. 20(3): 257-278
12. Katyal, K. Neal (2001). Criminal law in cyberspace. *University of Pennsylvania Law Review*. 149(4):1003-1114.
13. Kovačević-Lepojević, Marina i Borko Lepojević (2009). Žrtve sajber proganjanja u Srbiji. *Temida*. 3: 89-108.
14. Lessig, Lawrence (2000). *Code and other laws of cyberspace*. New York: Basic Books.
15. Lockwood, John, James Moscola, David Reddick, Mathew Kulig and Tim Brooks (2003). Application of hardware accelerated extensible network modes for Internet worm and virus protection. Kyoto, Japan: IWAN
16. Matijašević, Jelena i Svetlana Ignjatijević (2010). Kompjuterski kriminal u pravnoj teoriji, pojam, karakteristike, posledice. *Infoteh-Jahorina*. 9: 852-856.
17. McEwen, J. Thomas (1989). *Dedicated computer crime units*. Washington, DC: National Institute of Justice.
18. McQuade, C. Samuel (2009). *Encyclopedia of cybercrime*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
19. Minor, W. William (1981). Techniques of neutralization: A re-conceptualization and empirical examination. *Journal of Research in Crime and Delinquency*. 18 (2): 295–318.
20. Morris, G. Robert (2011). Computer Hacking and the Techniques of Neutralization: An Empirical Assessment. In: T. J. Holt and B. H. Shell (Eds.), *Corporate hacking and technology-driven crime: Social dynamics and implications*. New York, NY: Information Science Reference, pp. 1-17.
21. Petrović, M. Dalibor (2012). *Novi oblici društvenog umrežavanja: Uloga interneta u uspostavljanju interpersonalnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet - doktorska disertacija.
22. Pisarić, Milana (2011). Stanje i tendencije u suprotstavljanju kompjuterskom kriminalu na evropskom nivou. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. 1: 487-505.
23. Pontell, N. Henry and Stephen M. Rossof (2009). White-collar delinquency. *Crime, Law and Social Change*. 51(1): 147-162.
24. Ruyver, Brice, Gert Vermeulen, Tom Beken (2002). *Strategies of the EU and the US in combating transnational organized crime*. Antwerp, Belgium: Maklu-Publishers.
25. Schell, Bernadette and Clemens Martin (2006). *Webster's New World Dictionary*. Indianapolis, IN: Wiley Publishing Inc.
26. Scott, B. Marvin and Stanford M. Lyman (1986). Accounts. *American Sociological Review*. 33: 46-62.
27. Shah, R. Monica (2005). The Case of Statutory Suppression Remedy to Regulate Illegal Private Party Searchers in Cyberspace. *Columbia Law Review*. 105(1): 250-278.
28. Stamenković, Branko, Adis Balota, Valentina Pavličić, Bojana Paunović i Jakša Backović (2014). *Visokotehnološki kriminal: Praktični vodič kroz savremeno krivično pravo i primjere iz prakse*. Podgorica : OEBS Misija u Crnoj Gori.

29. Stefanović, Ivana (2009). Krivična dela vezana za iskorišćavanje dece u pornografske svrhe zloupotrebom računarskih mreža (međunarodni i domaći pravni okvir). *Temida*, 3: 27-42.
30. Straub, W. Detmar and William D. Nance (1990). Discovering and disciplining computer abuse in organizations: A feild study. *MIS Quarterly*, 14(1): 45-60.
31. Sutherland, H. Edwin (1940). White-collar criminality. *American Sociological Review*, 5(1): 1-12.
32. Sykes, M. Gresham, and Matza, David (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22: 664-670.
33. Turgeman-Goldschmidt, Orly (2011). Between Hackers and White-Collar Offenders. In: T. J. Holt and B. H. Shell (Eds.), *Corporate hacking and tehnology-driven crime: Social dynamics and implications*. New York, NY: Information Science Reference: 18-38.
34. Turkle, Sherry (1984). *The second self: Computers and the human spirit*. New York, NY: Simon and Schuster.
35. Vuletić, Dejan (2009). Trgovina ljudskim organima u sajber prostoru. *Temida*, 3: 63-74.
36. Weber, M. Amelie (2003). The Concil of Europe's Convention on Cybercrime. *Berkeley Technology Law Journal*. 18(1): 425-446.
37. Weisburd, David, and Schlegel, Kip (1992). Returning to the mainstream. In: K. Schlegel & D. Weisburd (Eds.), *White-collar crime reconsidered*. Boston, MA: Northeastern University Press.
38. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 61/2005 i 104/2009.

THE CHALLENGES OF CYBERCRIME

Summary: This paper aims to illuminate the problem of cybercrime, to point to its uniqueness and a specific context in which it appears, as well as to suggest possible ways of legal regulations in this field. The phenomenal diversity of this term complicates the understanding of cybercrime as a unique phenomenon, while inability to differentiate it from white-collar crime and traditional crime brings additional conceptual problems. The legal instruments for fighting cybercrime vary widely depending on the countries, and the fact is that international initiatives for preventing and fighting cybercrime is developing slowly in comparison to the development of technology and increasingly sophisticated forms of manifestation of this type of crime. In addition to the required legislative measures in this field, this paper will also describe the other ways of regulating behavior in cyberspace - social norms, market and architecture (technology) of virtual space.

Key words: cybercrime, hackers, white collar crime, virtual environment, legal instruments, regulators

ДРАГАН ПОПОВИЋ
МУП Р. Србије

УДК 316.811/.815:316.624(497.113)

Монографска студија

Примљен: 18.04.2015

Одобрен: 13.05.2015

КРИМИНАЛИСТИЧКА АНАЛИЗА КРИВИЧНИХ ДЕЛА НАСИЉА У ПОРОДИЦИ ИЗВРШЕНИХ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЗЕМУН

Сажетак: Насилнички криминалитет је друштвени феномен коме се посвећује све више пажње, имајући у виду широко распрострањен став да се генерални пораст насиља у друштву манифестује кроз повећање броја извршених кривичних дела са елементима насиља. Различити облици све тежих облика насиља манифестују се у ужим социјалним групама, породици, образовно-васпитним установама и на радном месту, истовремено прожимајући готово све поре друштвеног живота.

Насиље у породици захтева посебну реакцију друштва, нарочито имајући у виду специфичност места извршења, блиски емотивни однос између учиниоца и жртве и високу тамну бројку. У раду су представљени резултати криминалистичке анализе извршених кривичних дела насиље у породици на подручју полицијске станице Земун, у периоду од 2008. до 2013. године. Посебна пажња посвећена је анализи места, времена, пола и средства извршења, профила учинилаца и профила жртви. Резултати наведених истраживања могу представљати корисну основу за поступак доказивања и изразу превентивних програма.

Кључне речи: насилнички криминалитет, насиље у породици, фактори насиља, криминалистичка анализа, профил насилника, профил жртве

Карактеристике кривичних дела насиља у породици извршених на подручју општине Земун

Насиље над женама и у партнерским односима је резултат неравнотеже моћи између жена и мушкараца коју чини свака радња која за последицу има штету или патњу (физичке, менталне или сексуалне природе), као и претњу да ће таква радња бити предузета и друге облике ограничења слобода.

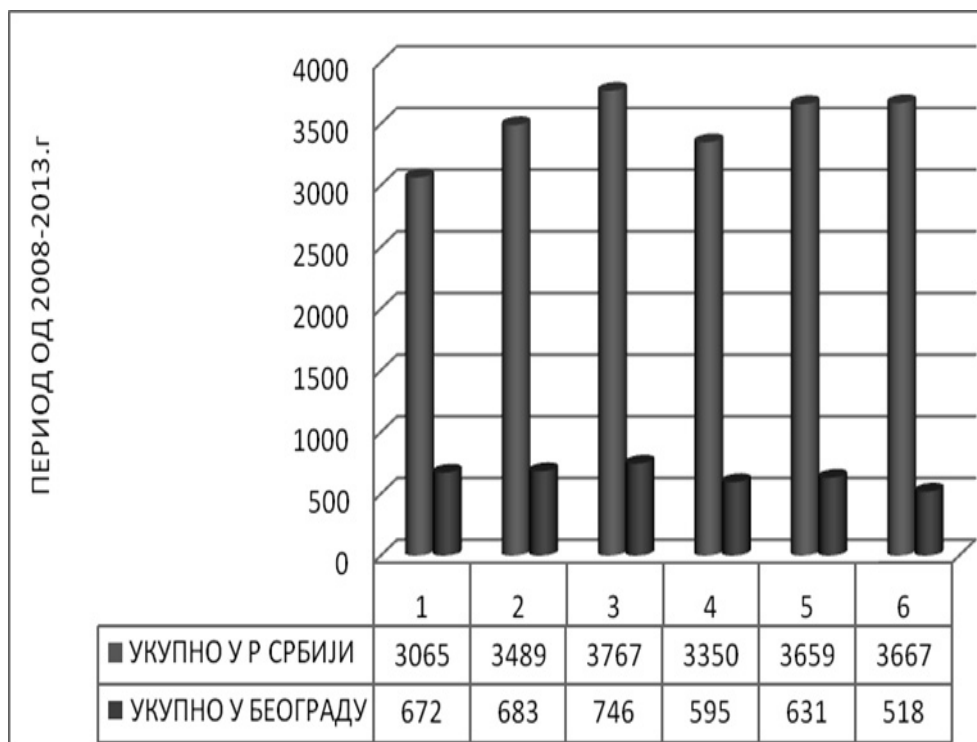
Радњу насиља у породици врши свако ко применом насиља, претњом да ће напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем угрожава

спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице (Кривични законик, члан 194).

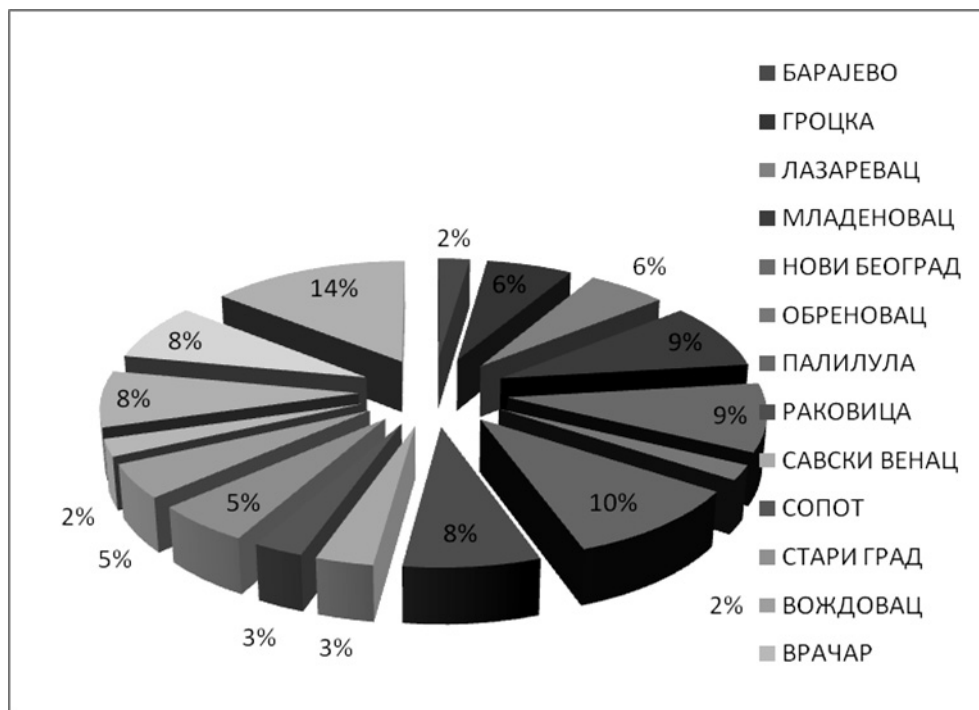
За ефикасну реакције на насиље у породици неопходно је дефинисати објективне индикаторе за анализу, тачније успоставити модел за регистровање, обраду и анализу информација о самом акту насиља (детерминанте, динамика радње), учиниоцу, жртви, последицама, прикупљеним доказима, сведоцима као и предузетим мерама и радњама од стране полиције и других субјеката.

У анализираном периоду од 2008. до 2013. године, на територији Републике Србије поднето је 20997 кривичних пријава због учињеног кривичног дела „Насиље у породици“, од чега је 3845 на подручју Полицијске управе за град Београд (графикон 1), што представља 15% од укупно броја извршених дела на подручју Републике Србије. У истом периоду, на подручју општине Земун, поднето је 293 кривичне пријаве, што представља 8% од укупно извршених кривичних дела насиља у породици на територији ПУ за град Београд (графикон 2), а 1,4% Републике Србије.

Графикон 1.: Број поднетих кривичних пријава за извршено кривично дело насиље у породици.

Графикон 2.: Процент поднетих кривичних пријава за извршена кривична дела „Насиља у породици“ по полицијским станицама на територији ПУ за град Београд

Тренд кривичних дела насиља у породици у временском периоду од 2008. до 2013. године извршених на територији коју безбедносно покрива ПС Земун (2008.- 40; 2009.- 58, 2010.- 55; 2011.- 60; 2012.- 42; и 2013.- 38) прати тренд кретања у другим општинама на територији града Београда (Табела 1). При томе, у анализираном временском периоду могу се уочити благе осцилације, нарочито у првом делу а у последње две године и смањење броја регистрованих кривичних дела.

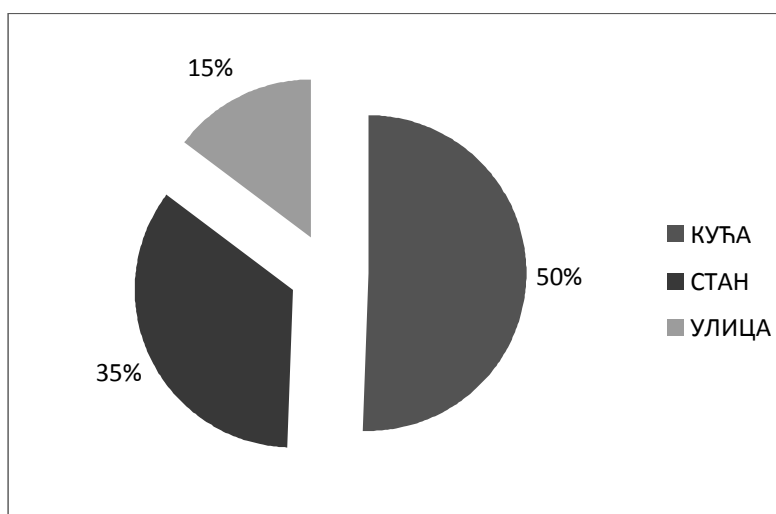
Предмет предходне анализе су била пријављена кривична дела насиља у породици, међутим, потребно је знати и чињеницу да је за ово кривично дело, како смо већ навели карактеристична и велика тамна бројка криминала.

Табела 1: Кривично дело насиље у породици на подручју ПУ за град Београд по полицијским станицама.

ОПШТИНА ИЗВРШЕЊА	ГОДИНА					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
БАРАЈЕВО	9	13	16	16	17	17
ГРОЦКА	45	57	45	40	26	24
ЛАЗАРЕВАЦ	33	29	38	3	43	45
МЛАДЕНОВАЦ	33	59	94	65	52	41
НОВИ БЕОГРАД	61	66	76	57	51	44
ОБРЕНОВАЦ	16	22	12	10	7	10
ПАЛИЛУЛА	70	84	53	60	73	55

РАКОВИЦА	98	52	39	39	37	26
САВСКИ ВЕНАЦ	21	18	31	23	22	8
СОПОТ	8	9	27	23	29	10
СТАРИ ГРАД	43	47	43	24	24	25
ВОЖДОВАЦ	17	17	41	23	39	41
ВРАЧАР	12	17	20	11	16	14
ЗЕМУН	40	58	55	60	42	38
ЗВЕЗДАРА	40	43	67	46	60	42
ЧУКАРИЦА	126	92	89	68	93	78
УКУПНО ПУ ЗА ГРАД БЕОГРАД	672	683	746	595	631	518

Графикон 3.: Место извршења кривичног дела насиље у породици

Место извршења насиља у породици у 50% регистрованих случајева је породична кућа, стан у 35% а улица 15% (графикон 3).

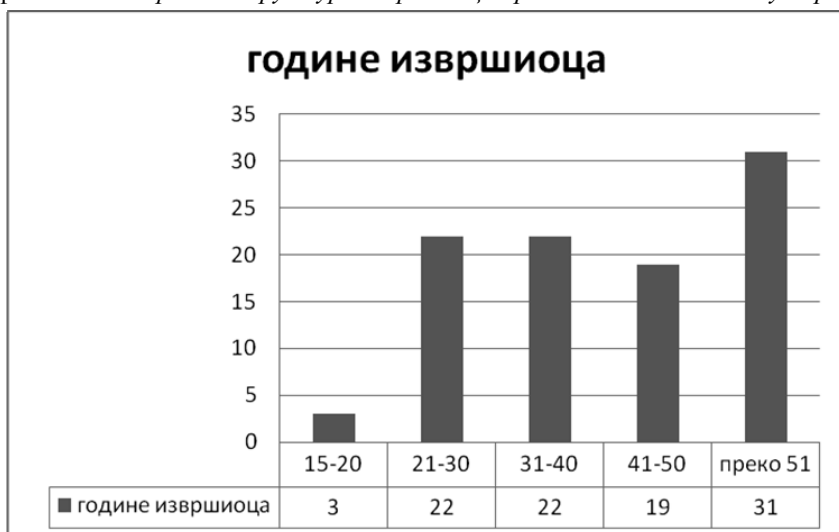
Процентуална заступљеност учинилаца и жртви према полу је потпуно супротна. Највећи број учинилаца су мушког пола (95%) а жртве женског (83%) Међутим, не трба занемарити и проценат мушкараца (17%) – жртава насиља у породици, узимајући у обзир високу тамну бројку овог облика насиља.

Насиље над женама је одувек било присутно у људском друштву. У раним фазама развоја друштва жене су биле сексуално угњетаване (муж је располагао сексуалношћу жене не само за властиту употребу, већ и за туђу), при чему је жена била потпуно пасивна и објект располагања мушкараца (Сингер и др. 2002: 296). Међутим, како смо навели и мушкарац може бити жртва насиља, на шта указује и ово истраживање. Проценат, колико мушкараца су жртве насиља треба узети са резервом јер број мушкараца који трпе насиље далеко је већи, будући да они избегавају да пријаве насиље страхујући да ће их сматрати слабићима, те да их полиција неће схватити озбиљно због предрасуде да једино мушкарац може бити насилник.

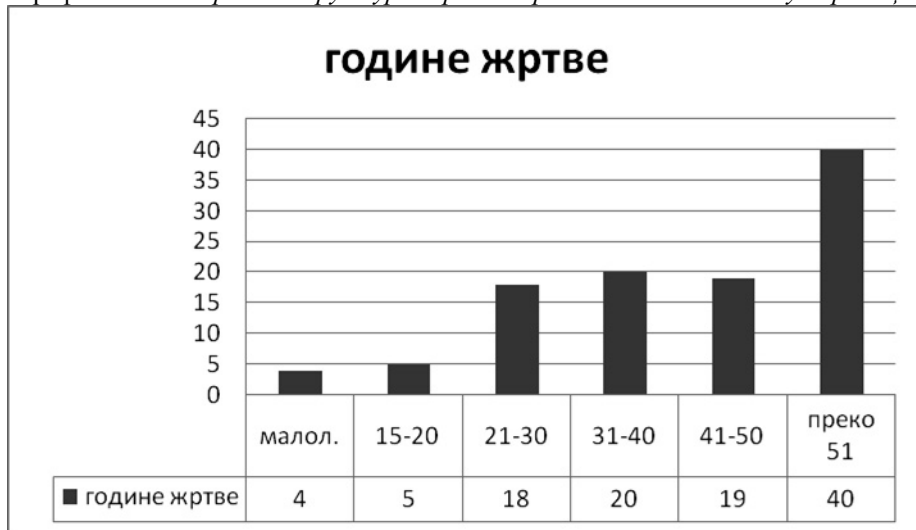
На подручју општине Земун, најчешће регистровано средство извршења насиља у породици је физичка снага и то у 84% случајева, затим хладно оружје у 16% случајева. Ватрено оружје није регистровано као средство извршења у периоду који је био предмет анализе.

Највећи број извршилаца старији су од 50 година (графикон 4). Посебно важну чињеницу представља податак да старосну структуру извршилаца кривичног дела насиља у породици, прати старосна структура жртава, што значи да је процентуално највећи број жртава исто тако старије од 50 година (графикон 5.).

Графикон 4.: *Старосна структура извршилаца кривичног дела насиља у породици*

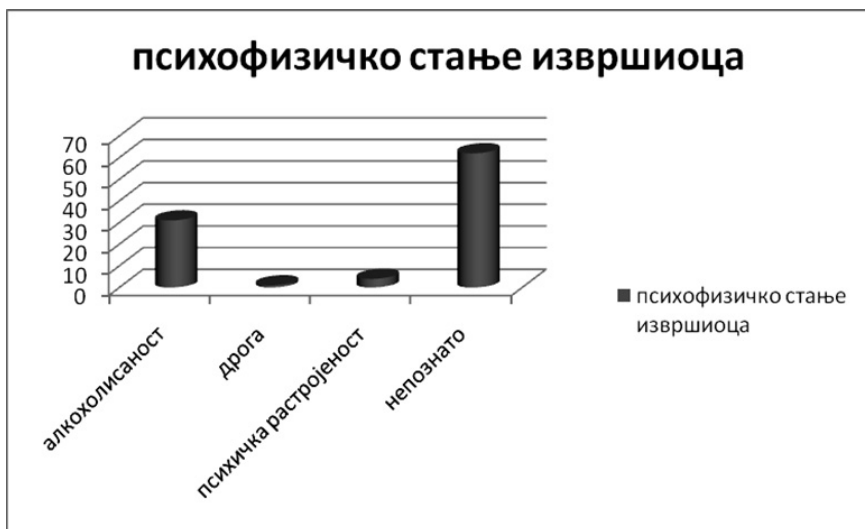

Графикон 5.: *Старосна структура жртава кривичног дела насиље у породици*

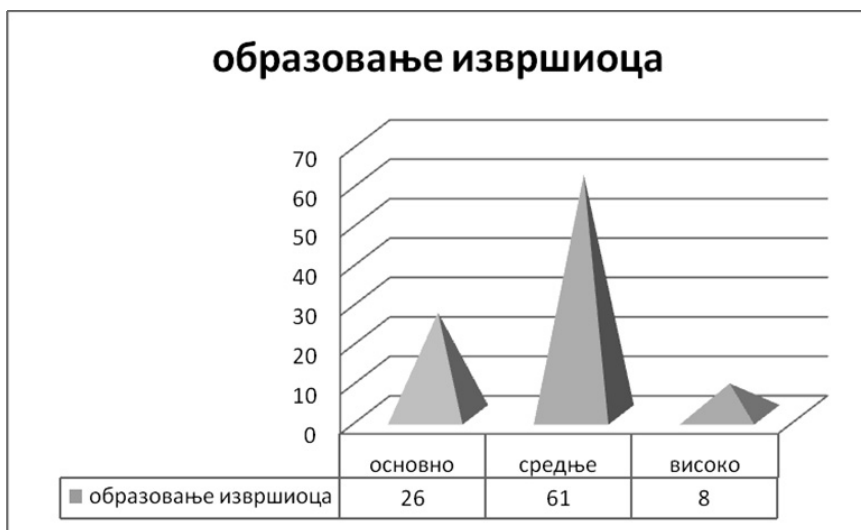
У току извршења 98 регистрованих кривичних дела насиља у породици на подручју општине Земун, тридесет један извршилац је био под утицајем алкохола, један опојних дрога, а четири су била у видљивом стању психичке растројености (графикон бр. 6).

Графикон 6.: Психо-физичко стање стање извршиоца

Међу учиниоцима насиља заступљена су лица свих нивоа образовања, од основног, преко средњег до високог, с тим да највећи број учинилаца има основно образовање, тачније 64,21% (графикон 7.).

Графикон 7.: образовање извршиоца

Графикон 8.: *Време извршења кривичног дела насиља у породици*

Насиље у породици у највећем броју ситуација врши се у поподневним и вечерњим сатима (77,66%), а значајно мање пре подне и ноћу¹ (графикон 8).

У току седмице, највећи број кривичних дела насиља у породици врши се на почетку седмице, понедељком а најмањи четвртком (Графикон 9.).

Графикон 9.: *Дани извршења кривичног дела насиља у породици*

¹ Пре подне: време од 06.00 до 14.00 часова; поподне: време од 14.00 до 18.00 часова; увече: време од 18.00 до 00.00 часова; и ноћ (време од 00.00 до 06.00 часова)

Профил насилника у породици

Профилисање је алат истраге чији је приступ заснован на откривању учиниоца, постављањем питања и давањем одговора на питање: шта кривично дело говори о лицу које га је извршило². Полазна основа за израду профила заснива се на две претпоставке: 1) кривично дело је одраз учиниоца и детерминанти које су утицале на ток и динамику радње кривичног дела (жртва и детерминанте места и времена); 2) последица кривичних дела је основа за извођење закључака о учиниоцу³.

Turvey дефинише профил као скуп закључака о особинама лица одговорног за извршење кривичног дела или серије кривичних дела⁴. Geberth под профилем подразумева покушај да се истражним органима обезбеде специфичне информације о типу појединца који је извршио конкретно кривично дело⁵. Richard Kocsis одређује овај метод као форензичку технику од које се очекује да обезбеди истражним агенцијама специфичне информације уз помоћ којих би своју пажњу усредсредили на индивидуалне црте личности по којима се конкретни учинилац разликује од других учинилаца истог (сличног) кривичног дела⁶. Профил је драгоцено средство у идентификацији осумњиченог, међутим, има своја ограничења. Зато би израду профила требало користити у комбинацији са другим истражним техникама.

На основу анализе 98 кривичних дела насиља у породици извршених на територији полицијске станице Земун, могу се извести закључци да су основне карактеристике профила учинилаца насиља у породици:

- Извршилац кривичног дела насиља у породици је мушкарац,
- Старосне доби преко 50 година,
- Извршилац има средњу стручну спрему,
- Дело врши у кући и стану уз употребу физичке снаге.
- Најчешће, насиље врши над брчним партнером,
- Дело врши у алкохолисаном стању,
- Највећи број насиља у породици врши се понедељком,
- Извршилац, најчешће дело чини у поподневним сатима и увече.

² Steoff, R.: Criminal profiling. New York: Marshall Cevendish Corpration, 2011, p. 19

³ Ђурђевић, З., Радовић, Н.: Криминалистичка оператива. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2012, стр. 275.

⁴ Turvey, B. E.: Criminal profiling: an introduction to behavioral evidence analysis, 4th ed. San Diego: Academic Press is an imprint of Elsevier, 2008, p. 42.

⁵ Geberth, V. J.: Practical Homicide Investigation: Tactics, Procedures, and Forensic Techniques, Fourth Edition, Boca Raton: CRC Press Taylor & Francis Group, 2006, p. 773.

⁶ Kocsis, R. N.: Criminal Profiling: Principles and Practice. New Jersey: Humana Press Inc, 2006, p.1-2 484

Профил жртве насиља у породици

Појам жртве се може одредити у два значења – у ужем и ширем смислу. Појам жртве у ужем смислу обухвата лица чија су добра или права непосредно повређена или угрожена извршењем кривичног дела, односно кршењем међународно признатих норми о људским правима. Жртва у ширем смислу обухвата и лица и друге субјекте (социјалне групе, колективе, друштво) чија су добра или права непосредно или посредно повређена или угрожена извршењем кривичног дела или других кажњивих радњи, односно кршењем међународно признатих норми о људским правима (према Ђ. Игњатовић и Б. Симеуновић-Патић, 2011:20).

Жртва насиља у породици је свако лице које претрпело силу, претњу, омаловажавање, узнемиравање или сексуално злостављање од члана породице.

Анализом наведених 98 случајева насиља у породици извршених на територији полицијске станице Земун, можемо закључити да је профил жртве овог кривичног дела следећи:

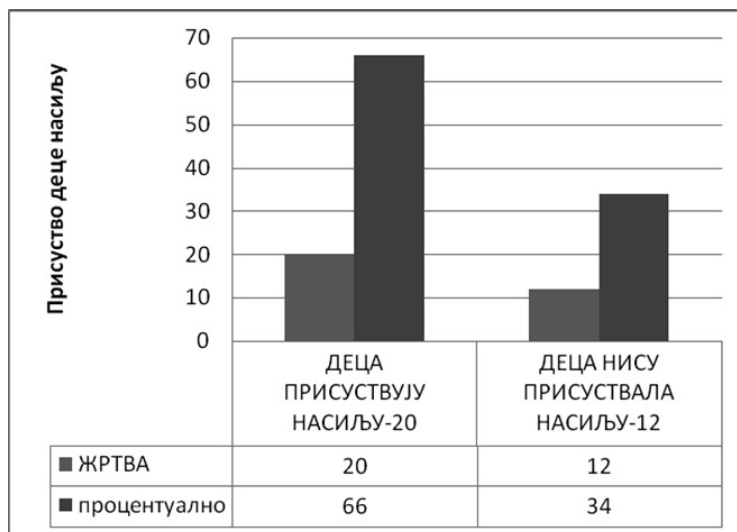
- Жртва кривичног дела насиља у породици је жена,
- Старосне доби преко 50 година,
- Са завршеном средњом стручном спремом,
- Дело над жртвом се врши у кући и стану,
- Средство извршења је физичка снага,
- Најчешће, насиље трпи од брчног партнера,
- У највећем броју случајева насиље се врши понедељком,
- Жртва трпи насиље најчешће у поподневним сатима и увече,
- Жртва најчешће остаје у стану, не бежи.
- У већем броју случајева деца присуствују насиљу.

Жртве насиља у породици нарочито карактерише понашање након извршеног насиља, односно чињеница да врло ретко напуштају насилника и животни простор који деле са њим, односно остају са насилником непосредно након извршења насиља. Тачније, чак 75% жртава остаје у стану или кући коју дели са извршиоцем, у односу на 24% жртава које напуштају насилника.

Посебно је битна чињеница, да у 66% ситуација насиља, тамо где у породици постоје деца, насиље се врши у њиховом присуству⁷ (графикон 10)

⁷ Деца су непосредне или посредне жртве насиља у породици. И друга истраживања показују да у породицама у којима постоји насиље, деца присуствују у око $\frac{3}{4}$ насилничких инцидената. Деца из таквих породица су у повишеном ризику да и сама претрпе физичко, сексуално и емоционално насиље (Silvestri, Crowther-Dowey, 2008:87).

Графикон 10. Број и проценат у којима деца присуствују насиљу

Најчешће жртве насиља у породици су супружници (54,71%), а затим родитељи (31,13%) и деца (14,15%). Једна од карактеристика насиља над родитељима је изражена тамна бројка криминалитета⁸.

Литература:

1. Geberth, V. J.: Practical Homicide Investigation: Tactics, Procedures, and Forensic Techniques, Fourth
2. Ђурђевић З.-Ивановић З.: Кривична дела са елементима насиља. У: Правни живот, Удружење правника Србије, бр. 9/2008.
3. Ђурђевић, З., Радовић, Н.: Криминалистичка оператива. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2012.
4. Kocsis, R. N.: Criminal Profiling: Principles and Practice. New Jersey: Humana Press Inc, 2006.
5. Patić, S. B., Kolarić, D., Kesić, T. & Ђурђевић, З. (2014). Integrisan odgovor na nasilje nad ženama u Srbiji (priručnik), Kriminalističko-policijska akademija, Beogra.
6. Steoff, R.: Criminal profiling. New York: Marshall Cevendish Corpration, 2011,
7. Stojanović, S.: Humanik, U: Sociološkom pregledu, br.3/4, 2000.godine.
8. Turvey, B. E.: Criminal profiling: an introduction to behavioral evidence analysis, 4th ed. San Diego: Academic Press is an imprint of Elsevier, 2008.
9. Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, број 98/06.
10. Кривични законик, „Службени гласник РС“, број 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.
11. Законик о кривичном поступку, „Службени гласник РС“, број 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014.

⁸ Неки аутори износе процене да само један од четрнаест инцидената породичног насиља над старима буде пријављен полицији (Пилемер, Финкелхор, 1986, према: Федус, 2010:347).

CRIMINAL ANALYSIS OF THE CRIMINAL ACTS OF DOMESTIC VIOLENCE COMMITTED IN THE MUNICIPALITY OF ZEMUN

Summary: Results of this criminologist analysis of crimes with violence elements represents base for efficiencies preventive and repressive police action.

This specific aspect of violence meet with wide moral and sharp legislative judgement, on the other hand, the states and civil organizations find the different institutional and other mechanisms for protection of endangered family members. Carrying out policies in this filed of crime and also with general society action on increasing of the the society members conscience, and giving the other aspects of protection for the family violence victims, it is possible, at least up to certain point, to alleviate the consequences of this execute and unhuman, but omnipresent phenomenon.

Considering police action, focus in fighting with family violence must be putted on generall instruments of the police activities. Above all, on police officers education in legislative base and limits, principles of attorneys work and court procedures, groups for family violence victims support , efficiency exchange of informations with other institutions and organisations, specific questions about family violence in different cultures and way of living.

Efficiency , considering family violence, is measurable category which must be followed, even over concrete police officer and also over police unit. Analogue to that should be reached acceptable efficiency it is necessary, besides specializing of the police officers and to define standards of the police action.

Witnin contribution of concept „police in local community „, activity of the police in the local level should include measures and actions open to the citizens, holding public tribune, taking parts in open type television and radio shows , holding seminars and working meetings with professional services, animating local community on building partnership relations.

Family violence can not vanish, but with joint action, with precise classification of rensposability, could be reduced. Fight againts this type of violence, both legal and social, based on moral action of the society, best results can give just then when all segments of the society will be involved on true and justify way.

Efficiency reaction on family violence and in partnership violence cases, depends on quality of the sistematic reaction on family violence. Precize defined jurisdiction and rensposibility of the governmental administration, organiyations and institutions, without this reaction is inconceivable, is prerequisite for success. Everyone must be familiar with its position, also with position of the other subject involved in prevention and in repression.

Key words: family violence, violent criminality, violence factors, criminologist-operative analysis, perpetrator profile, victim profile

МИЛОВАН КОМНЕНИЋ*

Адвокат

Београд

МИЛАДИН ДАНОЈЛИЋ**

Виши суд

Шабац

УДК 343.2:343.3/.7

Прегледни рад

Примљен: 13.05.2015

Одобен: 11.06.2015

ПРИМЕНА ПОЈЕДИНИХ ОПШТИХ ИНСТИТУТА КРИВИЧНОГ ПРАВА КОД КРИВИЧНОГ ДЕЛА ФАЛСИФИКОВАЊА ИСПРАВЕ

Сажетак: Због значаја који правни саобраћај има за чланове друштвене заједнице и друштво у целини, угрожавање његовог одвијања је друштвено опасно и неопходно га је сузбијати. Угрожавање правног саобраћаја врши се сачињавањем, преиначењем и прибављањем у намери употребе или употребом фалсификованих исправа. Реч је о исправама које су лажне у погледу означеног издаваоца или у односу на садржину или пак и по једном и по другом елементу.

Како је реч о кривичном делу које се може извршити на различите начине и како се ради о кривичном делу које је са низом других кривичних дела уско повезано, у пракси примена појединих општих института кривичног права може престављати проблем. Стога, аутори ће се у овом раду бавити применом појединих правних института кривичног права који су најинтересантнији и специфични у својој примени или значају код кривичног дела фалсификовања исправа.

Кључне речи: фалсификовање исправа, покушај кривичног дела, место извршења, време извршења, застарелост

Уводна разматрања

Кривично дело фалсификовања исправа представља једно од најстаријих кривичних дела које је било присутно још од првих појава организованих држава. У том смислу, фалсификовање исправа било је познато већ и у римском праву и било је повезано са фалсификовањем новца (*lex Cornelia de falsis*). Старо француско право у погледу фалсификовања заснивало се на римском праву, а старо немачко право садржавало је многе кривичне одредбе о фалсификовању печата и исправа. У старом српском праву, и то у Душановом закону, такође постоје одреднице о фалсификовању исправа (фалсификовање хрисовуље).

* masha.komnenic@gmail.com

** misadanojlic@yahoo.com

Правни поредак обезбеђује правну сигурност и поверење у правне односе, којима се утврђују овлашћења и дужности, права и обавезе, као и промет исправама којима се констатују поједине правно релевантне чињенице од значаја за настанак, престанак или промену неког правног односа. Кривичним делима против правног саобраћаја штите се истинитост правних аката, пре свега исправа, којима се обавља промет у правном саобраћају између физичких, физичких и правних или између правних лица. Објект заштите код кривичних дела фалсификовања исправа јесте правни саобраћај.¹

Због значаја који правни саобраћај има за чланове друштвене заједнице и друштво у целини, угрожавање његовог одвијања је друштвено опасно и мора се сузбијати. Угрожавање правног саобраћаја врши се сачињавањем, преиначењем и прибављањем у намери употребе или употребом фалсификованих исправа, наиме исправа које су лажне у погледу означеног издаваоца или у односу на садржину или и по једном и по другом елементу.²

Кривично дело фалсификовање исправе прописано је у члану 355 Кривичног законика Републике Србије³. Ово је опште кривично дело фалсификовања исправа, за разлику од осталих дела из главе у којој се налазе кривична дела против правног саобраћаја. Према поменутом члану, у ставу 1 под кривичним делом фалсификовања исправе подразумева се прављење лажне исправе или преиначење праве исправе у намери употребе као праве, употреба тако прибављене исправе као праве у правном саобраћају и набављање такве исправе ради употребе. У ставу 2 истог члана прописан је тежи облик који постоји с обзиром на објект радње тј. у случају ако је дело из става 1 учињено у погледу јавне исправе, тестаментa, менице, чека, јавне или службене књиге или друге књиге која се мора водити на основу закона.⁴ Као што се и из законског описа дела може видети, реч је о веома озбиљном и комплексном кривичном делу које се може извршити на различите начине. Управо из тог разлога, у пракси примена појединих општих института кривичног права може представљати проблем. Стога, аутори ће се у овом раду бавити применом појединих института кривичног права који су најинтересантнији и специфични у својој примени или значају код кривичног дела фалсификовања исправе.

У том смислу, у наставку рада ћемо посебно разматрати примену следећих општих института кривичног права код кривичног дела фалсификовања исправе:

1. покушај кривичног дела;
2. место извршења кривичног дела;
3. време извршења кривичног дела;
4. застарелост кривичног дела.

¹ Љубиша, Јовановић, *Кривично право, Посебни део*, Београд, 1983., стр. 527.

² Милован, Комненић, Јоко, Драгојловић, *Кривична дела фалсификовања исправе у светлу савремених техничко-технолошких достигнућа, Култура полиса*, вол. 12, бр. 26, Култура полис и Институт за Европске студије, Нови Сад, 2015, стр. 95.

³ Кривични законик, Службени гласник РС, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14.

⁴ Више о томе у: Зоран, Стојановић, Обрад, Перић, *Кривично право-посебни део*, Београд, 2007, стр. 299-302.

Покушај кривичног дела фалсификовања исправе

Кривични законик Републике Србије изричито прописује кажњавање за покушај кривичног дела фалсификовања исправе у облику прављења лажне или преиначења праве исправе у намери употребе као праве, као и у облику употребе лажне, односно преиначене исправе као праве.

Основ изричитом прописивању кажњавања за покушај основних облика кривичног дела фалсификовања исправе код којих је објект фалсификовања приватна исправа, с обзиром на запрећену казну до 3 године затвора, садржан је у одредби чл. 30 ст. 1 Кривичног законика Републике Србије.

Основни облици кривичног дела фалсификовања исправе чији је објект приватна исправа јесу умишљајна кривична дела код којих, с обзиром на намеру употребе фалсификоване исправе у правном саобраћају као праве, умишљај добија један квалификовани облик виности. У том смислу, као нарочито субјективно обележје кривичног дела захтева се код појединих облика радње извршења да су предузете у намери да се лажна или преиначена исправа употреби као права. Постојање ове намере мора да се утврди код извршења радње која се састоји у прављењу лажне исправе или преиначењу праве исправе.⁵

Покушај као недовршено кривично дело, са свим својим специфичностима, представља напад на кривичним правом заштићена добра.⁶ Опређен одлуком да се изврши кривично дело, он доводи до стварног угрожавања заштићеног добра и представља опасност за правни поредак, односно за правни саобраћај као објект заштите код ових кривичних дела.⁷ Из овог разлога, криминално-политички значај покушаја основних облика кривичног дела фалсификовања исправе опређио је законодавца за кажњавање започињања ових радњи, које су у законском опису означене као радње извршења.

Покушај фалсификовања прављењем лажне, односно преиначењем праве приватне исправе постоји кад је предузета али није довршена радња прављења, тј. преиначења исправе у намери употребе. Покушај такође постоји предузимањем неке радње прибављања лажне, односно преиначене праве приватне исправе у намери употребе као праве, када због неких околности до прибављања није дошло. При томе до прибављања није дошло због одлагања непосредног сусрета са лицем које је направило лажну или преиначило праву приватну исправу, због неиспуњења обавезе плаћања договореног износа у опређено време и на опређеном месту, као накнаде за прибављање фалсификоване исправе, или пак због неких других разлога фалсификована исправа није прибављена. У том смислу, набавка непопуњених фалсификованих образаца саобраћајних дозвола који нису снабдевени печатом ни потписом такође представља покушај кривичног дела фалсификовања исправе.⁸

⁵ Наташа, Мрвић-Петровић, *Кривично право-посебни део*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Београд, 2010., стр. 250.

⁶ Бора, Чејовић, *Кривично право у судској пракси, Посебни део*, Крагујевац, 2008., стр. 919;

⁷ Пресуда Окружног суда у Чачку, Кж- 268/03 од 03. 10. 2003.

⁸ Пресуда Врховног суда Србије, Кж-918/73; цитирано према: Чејовић, Бора, нав. дело, стр. 919.

У кривичноправној литератури и судској пракси радње које су обухваћене основним облицима кривичног дела фалсификовања исправе, као што су: прављење лажне или преиначење праве и прибављање лажне или преиначене праве исправе, све у намери употребе као праве, губе своју самосталност по принципу супсидијаритета, пошто претходе употреби лажне или преиначене праве приватне исправе у правном саобраћају, као једном од облика извршења кривичног дела фалсификовања исправе. То показује да су радње прављења лажне, односно преиначења праве приватне исправе, као и прибављања лажне или преиначене праве приватне исправе, све у намери употребе као праве, одређене припремне радње кривичног дела фалсификовања исправе у облику употребе лажне, односно преиначене праве приватне исправе као праве.

С обзиром на запрећену казну за фалсификовање приватне исправе, поставља се питање оправданости прописивања кажњавања за покушај ових делатности које нису довеле до сачињавања лажне или преиначене праве исправе, нити до прибављања таквих исправа, а у намери њихове употребе као правих исправа. Сматрамо да би за ове делатности у закону требало изричито предвидети могућност ослобађања од казне.

За покушај кривичног дела фалсификовања исправе када је објект приватна исправа, требало би сматрати само делатности подношења или упућивања одређеном лицу пре него што буде приспела и запажена од његове стране.

Изричитим предвиђањем у закону могућности ослобађања од казне за наведене делатности, које се сматрају покушајем и прописивањем кажњавања за покушај само за делатности подношења и упућивања фалсификоване приватне исправе одређеном лицу пре него што буде приспела и запажена од његове стране, допринело би се ефикасном деловању кривичноправних мера и заштити одређених друштвених вредности.

Основ кажњавања за покушај квалификованих облика кривичног дела фалсификовања исправе код којих је објект јавна исправа, односно исправе које су у погледу кажњавања изједначене са јавном исправом, с обзиром на прописану казну у закону, садржан је такође у одредби члана 30 става 1 Кривичног законика Републике Србије.

Покушај квалификованих облика кривичног дела фалсификовања исправе постоји када је предузета радња прављења или преиначења праве исправе у намери употребе као праве, односно предузимања неке радње прибављања лажне или преиначене исправе у истој намери, а да при свему томе због неких околности радња извршења није довршена. И употреба лажних или преиначених јавних исправа, или лажних или преиначених исправа које су изједначене у погледу кажњавања са јавном исправом, пре него што буду доспеле или буду запажене од лица коме су намењене, представља покушај кривичног дела фалсификовања исправа у облику употребе лажне исправе, по пореклу и садржини. Када окривљени сачини лажну исправу – бланко обрасце карте међународног осигурања и бланко потврду о уграђеним ЕКО моторима без уношења потписа и печата издаваоца, без података о лицу и возилима – извршио је кривично дело фалсификовања исправе у покушају.⁹

⁹ Пресуда Окружног суда у Чачку, Кж-128/06 од 24. 05. 2006.

Своју самосталност губе оне делатности које улазе у састав свршених квалификованих облика дела фалсификовања прављењем лажне исправе, преиначењем праве исправе и прибављањем лажне или преиначене праве исправе, све у намери њихове употребе као праве у правном саобраћају, ради могућности остваривања одређеног циља. Ове делатности представљају одређене припремне радње извршења квалификованог облика кривичног дела фалсификовања исправе у појавном облику употребе лажне или преиначене праве исправе, која је објект овог кривичног дела.

Прављење лажне, односно преиначење праве исправе као објекта квалификованих облика овог кривичног дела, као умишљајне и намерне делатности, по свом значају у ствари представљају припремне радње њиховој употреби у правном саобраћају. Упоредо, прибављање лажних и преиначених исправа у намери употребе као правих представља посебан начин пружања помоћи при извршењу кривичног дела у облику употребе лажне односно преиначене праве исправе ради остваривања одређеног циља.

Међутим, радње покушаја квалификованих облика кривичног дела фалсификовања исправе самосталне су и одвојене, јер започињање прављења лажне, тј. преиначења праве исправе, као и прибављање лажне, тј. преиначене праве исправе, све у намери употребе као праве, јесу радње извршења појавних облика квалификованих дела фалсификовања исправе и оправдавају основаност кажњавања за покушај због криминално-политичких разлога и друштвене опасности кривичних дела фалсификовања исправа.

Околност што, уколико дође до употребе направљене лажне, преиначене праве или прибављене лажне или преиначене праве исправе, постоји само дело у облику употребе, јер су претходни стадијуми као одређене припремне радње обухваћени употребом, у којем случају постоји привидни идеални стицај по принципу супсидијаритета, не умањује значај радњи покушаја свих појавних облика квалификованих дела фалсификовања исправе.

Место извршења кривичног дела

Место извршења кривичног дела има посебну важност у кривичном праву. Наиме, од утврђивања ове чињенице превасходно зависи надлежност суда који ће судити учиниоцу кривичног дела. Стога се у сваком случају извршења неког кривичног дела поставља као важно и питање места његовог извршења.

Ова чињеница код кривичног дела фалсификовања исправе има посебан значај управо због различитих појавних облика радње извршења којом се ово дело може извршити. С обзиром на чињеницу да се ово дело може извршити: прављењем лажне исправе, преиначавањем праве исправе, употребом тако сачињене исправе или прибављањем тако сачињене исправе ради употребе; то значи да се места овако предузетих радњи извршења не морају поклапати у сваком конкретном случају.

При томе, треба истаћи да се последица кривичног дела по правилу најчешће дешава на месту где је и предузета радња извршења конкретного дела.

Али то код кривичног дела фалсификовања исправе није тако. Наиме, радња извршења кривичног дела предузета је на једном месту, а последица тог дела најчешће наступа на неком другом месту, приликом подношења фалсификовање исправе.

На пример, учинилац дела изврши фалсификовање исправе на једном месту (прављење лажне или преиначење праве исправе), а тако сачињену исправу употреби у правном саобраћају (на начин како је то већ раније речено), подnoseћи је неком судском, државном или другом органу или организацији као праву исправу.

Дакле, кривична дела фалсификовања исправе могу се сврстати у дистанциона кривична дела. У таквим случајевима питање места извршења кривичног дела појављује се као битно и то првенствено са аспекта надлежности суда.

Кривични законик Републике Србије у чл. 17 усвојио је правило да је једно кривично дело извршено како у месту где је учинилац радио (дакле, предузео радњу извршења кривичног дела фалсификовања исправе у нашем случају) или је био дужан да ради, тако и у месту где је последица кривичног дела наступила. Дакле, као место извршења кривичног дела фалсификовања исправе узима се како место где је учинилац предузео радњу прављења лажне исправе или преиначења праве исправе, тако и место где је учинилац употребио тако сачињену исправу или где је прибавио такву исправу ради даље употребе.

Према ставу 2 истог члана, место извршења кривичног дела које је остало у покушају јесте место где је учинилац дела радио, као и место где је по умишљају учиниоца (према његовој намери) последица дела требало да наступи или је могла да наступи.

Код конструкције продуженог кривичног дела, које је могуће код кривичног дела фалсификовања исправе, као место извршења дела сматра се свако место где је учинилац радио (предузео радњу извршења сваког појединачног кривичног дела које улази у састав конструкције продуженог кривичног дела), као и свако место где је наступила последица сваког од ових кривичних дела.

Време извршења кривичног дела

Питање времена извршења кривичног дела у кривичном праву поставља се као важно нарочито у случају када је од предузимања радње извршења неког кривичног дела па до наступања последице тога дела протекао извесни дужи или краћи временски период. Важност питања времена извршења кривичног дела произилази из чињенице да од његовог решења зависи неколико битних фактора. Пре свега, на основу времена извршења кривичног дела одређује се који закон треба применити, одређује се да ли је наступила застарелост кривичног гоњења. Такође, одређује се евентуални статус малолетства, неурачунљивости, док код неких кривичних дела време извршења кривичног дела представља и једно од битних обележја законског бића кривичног дела.¹⁰

¹⁰ Наташа, Мрвић-Петровић, *Кривично право-општи део*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Београд, 2009., стр. 165.

Кривични законик Републике Србије у чл. 16 одредио је као меродавно време када је учинилац дела радио или је био дужан да ради без обзира на то када је наступила последица дела. То значи да се за време извршења кривичног дела има сматрати све време трајања радње извршења дотичног кривичног дела, с тим да се као одлучан моменат за утврђивање старости учиниоца дела, закона који ће се применити и за рачунање застарелости дела, узима као одлучујући – моменат завршетка радње, односно моменат последње предузете радње.¹¹

Из наведеног произилази да је време извршења кривичног дела фалсификовања исправе, од кога зависе горе наведене околности: време када је предузета радња фалсификовања исправе (време када је учинилац приступио прављењу лажне исправе или преиначењу праве исправе), све време употребе (односно подношења) тако сачињене исправе у правном саобраћају и време прибављања овакве исправе ради употребе.

Та времена се најчешће разликују. Наиме, често се дешава да протекне релативно дужи или краћи временски период између радњи прављења лажне или преиначења праве исправе и радње употребе, односно подношења тако прибављене исправе у правном саобраћају.

Ту се моменат сазнања за исправу од стране лица коме је таква исправа упућена узима као моменат за решавање наведених питања: старости учиниоца, стања кривичне одговорности, примене одговарајућег кривичног закона, момента од кога почиње да тече рок застарелости кривичног гоњења.

Продужено кривично дело фалсификовања исправе извршено је у време када је предузимана свака поједина радња извршења, сваког појединачног кривичног дела фалсификовања исправе које улази у конструкцију продуженог дела, али је за доношење наведених одлука меродавно време последње радње извршења које је ушло у ову конструкцију.

Застарелост кривичног дела

У вези са временом извршења кривичног дела постоји још један врло значајан институт из општег дела кривичног права који налази своју конкретну примену код појединих кривичних дела из посебног дела кривичног права. То је институт застарелости.

Застарелост је један од законских основа када се учиниоцу кривичног дела који је кривично одговоран не може изрећи кривична санкција или се изречена кривична санкција не може извршити.¹² Застарелост наступа протеклом одређеног времена од извршења кривичног дела, односно од момента правоснажности одлуке којом је изречена кривична санкција.¹³

¹¹ Пресуда Врховног суда Србије, Кзз-22/04 од 03. 06. 2004, *Билтен судске праксе Врховног суда Србије*, 2/2004, стр. 25.

¹² Зоран, Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, ЈП Службени гласник, Београд, 2012, стр. 357.

¹³ Више о томе у: Бора, Чејовић, Мирко, Кулић, *Кривично право*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2014. стр. 370-376.

Наступањем застарелости у ствари престају овлашћења надлежних државних органа да против учиниоца кривичног дела покрећу и воде кривични поступак (застарелост кривичног гоњења), односно да по истеку одређеног времена од изрицања правноснажне кривичне санкције воде поступак извршења исте (застарелост извршења казне или друге кривичне санкције).

Застарелост кривичног гоњења наступа аутоматски протеклом одређеног времена од извршења кривичног дела. Правно дејство застарелости настаје по сили закона и не може се ни на који начин елиминисати. Ни сам учинилац кривичног дела не може се одрећи примене овог законског института нити било који државни орган може на други начин регулисати његову примену.

Застарелост кривичног гоњења регулисана је члановима 103 и 104 Кривичног законика Републике Србије, где стоји да се протеклом одређеног времена после извршења кривичног дела против учиниоца не може покренути и водити кривични поступак.

Ова застарелост наступа по сили закона када протекне:

- 25 година од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора од 30 до 40 година;
- 20 година од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора преко 15 година;
- 15 година од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора преко 10 година;
- 10 година од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора преко 5 година;
- 5 година од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора преко 3 године;
- 3 године од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора преко 1 године;
- 2 године од извршења кривичног дела за које се по закону може изрећи казна затвора до 1 године или новчана казна.

Застарелост почиње да тече од дана када је извршено кривично дело.

Ако је у питању покушај кривичног дела, примењује се исти рок застарелости који је прописан као за свршено кривично дело. При томе треба истаћи да је рок застарелости исти за све учеснике у извршењу једног кривичног дела без обзира на њихова појединачна својства или учинак у том делу.

Из наведених законских одредби произилази да време извршења кривичних дела фалсификовања исправе игра врло важну улогу код утврђивања момента настанка и општег трајања застарелости кривичног гоњења. За овај институт важан је последњи моменат последње радње којим је извршено кривично дело фалсификовања исправе (и то не само у смислу предузимања конкретне радње извршења према законском опису кривичних дела, већ и према моменту наступања последице употребе тако прибављене исправе у правном саобраћају).

Тај последњи моменат код кривичног дела фалсификовања исправе може бити различит. Наиме, то може бити моменат предузимања радње прављења лажне исправе, односно моменат преиначења праве исправе или моменат

употребе тако сачињене исправе (моменат подношења такве исправе у правном саобраћају). Који је то заправо последњи моменат последње релевантне радње учиниоца кривичног дела фалсификовања исправе, суд мора да утврђује у сваком конкретном случају.

Иста је ситуација и у случају продуженог кривичног дела фалсификовања исправе. Наиме, ни овде нема проблема код утврђивања момента од кога почиње да тече рок за застарелост кривичног гоњења. За овај моменат је меродавно увек време последње радње извршења појединачног кривичног дела, које је као последње ушло у конструкцију продуженог кривичног дела.¹⁴ Истekom рока застарелости за ово кривично дело, који почиње да тече од наведеног момента, против учиниоца кривичног дела се више не може покренути нити водити кривични поступак.

Иста је ситуација и код покушаја кривичног дела фалсификовања исправе. У моменту када је дело фалсификовања исправе остало у покушају, иако је предузета радња извршења дела, не постоји размимоилажење у кривичноправној теорији. Од момента када је дело остало у покушају (радња извршења је покушана, предузета, али из неког разлога није извршена, окончана), почео је да тече рок за застарелост кривичног гоњења.

Закључна разматрања

Значај правних односа и сигурност правног саобраћаја за сваку правну државу је изузетно велики. Сходно томе, кривичним делима против правног саобраћаја штити се истинитост правних аката, пре свега исправа, којима се обавља промет у правном саобраћају између физичких, физичких и правних или између правних лица. Кривично дело фалсификовања исправе из члана 355 Кривичног законика Републике Србије представља на неки начин опште кривично дело фалсификовања исправа, у односу на остала кривична дела из ове главе Кривичног законика. Како је реч о кривичном делу чија је радња извршења алтернативно одређена и како је реч о кривичном делу које се са једне стране може извршити на различите начине (прављењем лажне исправе, преиначењем праве исправе, употребом лажне или преиначене праве исправе као и набављањем такве исправе ради употребе) примена појединих општих института кривичног права може представљати одређене потешкоће и различите ставове.

У том смислу, правилна примена општих института као што су покушај кривичног дела, време извршења кривичног дела, место извршења кривичног дела и застарелост, могу имати велики практичан значај. Тај значај се огледа у прављењу разлике између покушаја и свршеног кривичног дела, преко одређивања законика који ће бити примењен и одређивања старости учиниоца кривичног дела, његове урачуњливости и осталих важних фактора који се односе на време извршења кривичног дела, па до важних околности које настају на основу правилно утврђеног места извршења кривичног дела и застарелости кривичног гоњења, односно застарелости извршења кривичних санкција.

¹⁴ Зоран, Стојановић, *Кривично право-општи део*, Правна књига, Београд, 2007., стр. 340.

Литература:

1. Jovanović, Ljubiša, (1983). *Krivično pravo-posebni deo*, Beograd.
2. Komnenić, Milovan, Dragojlović, Joko, (2015). Krivična dela falsifikovanja isprave u svetlu savremenih tehničko-tehnoloških dostignuća, *Kultura polisa*, vol. 12, br. 26, Kultura polis i Institut za Evropske studije, Novi Sad, str. 91-99.
3. Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05 – ispr., 107/05 – ispr., 72/09 i 111/09 i 121/12, 104/13, 108/14.
4. Mrvić-Petrović, Nataša, (2009). Krivično pravo-opšti deo, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd.
5. Mrvić-Petrović, Nataša, (2010). *Krivično pravo-posebni deo*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd.
6. Presuda Okružnog suda u Čačku, Kž- 268/03 od 03. 10. 2003.
7. Presuda Vrhovnog suda Srbije, Kž-918/73.
8. Presuda Okružnog suda u Čačku, Kž-128/06 od 24. 05. 2006.
9. Presuda Vrhovnog suda Srbije, Kzz-22/04 od 03. 06. 2004, Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije, 2/2004.
10. Stojanović, Zoran, (2007). Krivično pravo-opšti deo, Beograd.
11. Stojanović, Zoran, (2012). Komentar Krivičnog zakonika, JP Službeni glasnik, Beograd.
12. Stojanović, Zoran, Perić, Obrad, (2007). Krivično pravo-posebni deo, Beograd, 2007.
13. Čejović, Bora, Kulić, Mirko, (2014). *Krivično pravo*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
14. Čejović, Bora, (2008). *Krivično pravo u sudskoj praksi, Posebni deo*, Kragujevac.

APPLICATION OF SOME GENERAL CRIMINAL LAW INSTITUTES RELATED TO FORGING DOCUMENTS CRIMES

Summary: Because of the importance that legal traffic has for members of the community and society as a whole, endangering its unscrewing is socially dangerous and it needs to be combated. Endangerment of legal transactions is done drawing up, revising and by obtaining with the intention of use of forged documents. It is a document that is false in terms of the marked issuer or relating to the content or also by one and the other element.

Since this is a criminal act that can be done in different ways and that it is a criminal offense that is with a series of other crimes closely connected, in practice the application of some general criminal law institutes may represent a problem. Therefore, the authors will discuss in this paper the application of certain legal institutes of criminal law that are the most interesting and specific in its application and significance in the criminal act of forging documents.

Key words: forging documents, attempted criminal acts, the place of execution, time of the execution, obsolescence

КРИВИЧНО ДЕЛО ОТМИЦА У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Након уводног дела у коме се напомиње да отмица поред основног има и четири тежа облика, у раду се прво анализира основни облик при чему се објашњавају радње извршења, средства и циљ извршења овог кривичног дела. Сви тежи облици су детаљно анализирани, уз указивање на неке дилеме које постоје код квалификованих облика отмице, при чему се заузима одговарајући став о спорним питањима, уз навођење аргумената којима се такав став брани. Посебно се истиче, на пример, да се, у ситуацији када се једном радњом отме више лица не ради о једном делу, већ о онолико кривичних дела отмица колико је лица отето. Пошто за овакво решење нема довољно оправдања, у раду се сугерише прописивање квалификованог облика који би постојао ако је отето више лица. Поред ове сугестије, у делу рада у коме се износе предлози у *de lege ferenda* смислу, наводе се и остали предлози за измену и допуну овог кривичног дела. На крају рада се износе закључци.

Кључне речи: отмица; киднаповање; лишење слободе; изнуда; принуда

Увод

Отмица је кривично дело које је у наше кривично законодавство уведено тек 1977. године. До тада су случајеви отмице били квалификовани као неко друго кривично дело. Оно, наиме, садржи елементе кривичног дела противправног лишења слободе, принуде и изнуде (Стојановић, 2012: 451). Она је уперена против слободе кретања и слободе одлучивања, односно против основних личних слобода и права човека и грађанина. Отмица по свом значају превазилази напад на основне слободе, и по правилу прелази у облик угрожавања физичког интегритета и живота, јер учинилац као услов ослобађања жртве поставља захтев који је често подржан претњом тежим злом уз спремност да претњу оствари ако му се захтеви не испуне (Камбовски, 2003: 110).

Карактер овог кривичног дела је у великој мери сличан изнуди, уз ту разлику што циљ отмице може да буде не само изнуђивање новца или какве дру-

* veljkodelibasic@open.telekom.rs; + 381 64 1100-761

ге имовинске користи, већ и принуђавање отетог лица или неког другог лица да нешто друго учини, не учини или трпи, па то и представља разлог да се отмица не сврстава попут изнуде у кривична дела против имовине, већ у дела против слобода и права човека и грађанина. Мада није спорно да се отмицом повређује човеково право на слободу, односно слободно кретање, она као специфично кривично дело које представља мешавину елемената принуде, изнуде и противправног лишења слободе, има знатно комплекснији карактер и у односу на тако дефинисан објект заштите, кога она суштински превазилази (Шкулић, 2003: 143).

Сложеност овог кривичног дела, повећан број учинилаца који се опредељују за овај облик криминалитета и неопходност да се адекватно реагује у циљу смањења броја извршених дела, као и смањења последица које се остварују његовим извршењем намећу потребу за проучавањем овог кривичног дела. Поред основног облика кривично дело отмица има и четири тежа облика.

Основни облик

Радња извршења основног облика (став 1) алтернативно је одређена и састоји се у одвођењу или задржавању неког лица употребом силе, претњом, обманом или на други начин. То значи да ово кривично дело има две могуће радње: одвођење и задржавање неког лица, али се обе у суштини састоје у лишавању слободе кретања пасивног субјекта. Одвођење значи промену места на коме се лице налазило, што може бити против његове воље, ако је употребљена сила, претња или се то чини на други начин, а може бити и „добровољно” ако је употребљена обмана. Задржавање значи спречавање неког лица да напусти место на коме се до тада налазило. Код одвођења се отето лице доводи на неко, најчешће њему и другима непознато место, а код задржавања се спречава отето лица да се удаљи са одређеног места. Практично, радња извршења овог кривичног дела је свака делатност којом се неко лице одводи или задржава, уз услов да је употребљен неки од начина извршења (сила, претња, обмана или „на други начин”). Средство којим се отмица врши може бити сила, претња или обмана, при чему је могуће да се употреби једно или више средстава (нпр. неко лице се прво обманом одведе на одређено место, затим се претњом задржава и на крају се употреби сила да би се то лице задржало).

Под силом се подразумева како апсолутна, тако и компулзивна сила. Апсолутна, односно неодољива сила је таквог интезитета да искључује вољу радњу лица према коме се примењује, док је компулзивна слабијег интезитета и не искључује вољу радњу, али је довољна да принуди лице према коме се примењује на одређену радњу. Силом се сматра и примена хипнозе или омамљујућих средстава, с циљем да се неко против своје воље доведе у несвесно стање или онеспособи за отпор (члан 112 став 12 КЗ).

Појам силе уобичајено подразумева примену физичке снаге. То је увек био и јасан критеријум за разграничење силе и претње. Код претње у моменту када је упућена не сме да дође до примене физичке снаге, зло којим се прети, а

које се може састојати и у било каквој примени силе, тек предстоји (Стојановић, 2013: 13).

Претња представља стављање у изглед неког зла лицу које се принуђава. За постојање претње, код овог кривичног дела неопходно је да је реч о озбиљној и стварној претњи, којом се утиче на вољу неког лица, да нешто учини или не учини, при чему се не искључује вољна радња. Да би постојао утицај на доношење одлуке код лица коме се прети, потребно је да претња буде озбиљна и могућа, што се процењује пре свега са аспекта лица коме је упућена (Стојановић, 2010: 169). Претња је радња, а понашање пасивног субјекта предузето под утицајем претње јавља се као последица (Стојановић, 2013: 3).

Код овог кривичног дела не мора се радити о квалификованој претњи, већ је довољна и обична претња. Штавише, код основног облика кривичног дела отмице у погледу претње, у обзир долази и претња било каквим насиљем, изузев претња убиством или тешком телесном повредом отетог лица, јер би у том случају постојао квалификовани облик. Треба имати у виду да се код многих кривичних дела захтева квалификована претња, а то је она којом се ставља у изглед тачно одређено зло, обично да ће се напасти на живот или тело пасивног субјекта или њему блиског лица. Код неких кривичних дела је потребно да ће се „непосредно” напасти на живот или тело, тј. неопходна је претња нападом који је временски, а по правилу, и просторно ограничен. Међутим, код кривичног дела отмице довољно је да је употребљена и обична претња, при чему се може догодити да се истовремено употребе сила и претња, при чему примењена сила појачава дејство претње.

Као стављање у изглед одређеног зла које је подобно да утиче на слободу одлучивања неког лица, претња може бити непосредна или посредна, обична или квалификована. Непосредна је претња која се односи на лице које се жели принудити, док се посредна односи на неко друго лице или на ствар са којима је лице које се принуђава у таквом односу да то утиче на слободу његовог одлучивања. Обична претња постоји кад није тачно одређено зло које се ставља у изглед, а квалификована када је зло прецизирано. Даље, претња може бити изражена усмено, што је код овог облика испољавања отмице најчешћи случај, писмено или конклюдентним радњама, и може се саопштити или директно пасивном субјекту, или посредством неког другог лица, али у сваком случају мора бити изражена тако да буде сазната и схваћена од лица према коме је уперена (Милошевић, 2010: 102).

Обмана је довођење или одржавање некога у заблуди лажним приказивањем или прикривањем чињеница. Довођење у заблуду подразумева стварање заблуде код неког лица, а одржавање у заблуди значи активно обнављање и учвршћивање заблуде која је пре тога већ створена код тог лица, даљим и новим лажним приказивањем или прикривањем чињеница.

Вршење отмице „на други начин” подразумева да се одвођење или задржавање врши противно вољи отетог лица, а да није употребљена сила, претња или обмана, што би био случај, нпр. у односу на немоћно лице (Стојановић, Перић, 2009: 45).

Потребно је да приликом извршења отмице постоји намера да се отето лице не пусти на слободу, док се не оствари циљ ради којег је одведено или задржано. Та намера представља субјективни елемент кривичног дела отмице. Уколико је неко лице одведено или задржано без такве намере, неће се радити о отмици, већ ће у зависности од (не)постојања других објективних и субјективних елемената, бити у питању неко друго кривично дело, као на пример принуда. Циљ отмице се у закону одређује алтернативно као: 1) изнуђивање новца или какве друге имовинске користи; 2) принуђавање на друго чињење, нечињење или трпљење. Оба ова циља се могу предузимати како у односу на отето лице (директно остварење циља), тако и у односу на неко друго лице (индиректно остварење циља), што значи да се отмица врши у намери да се од отетог лица или неког другог лица изнуди новац или каква друга имовинска корист или да се он, односно неко други принуди да нешто друго учини, не учини или трпи (Шкулић, 2003: 144). Дакле, субјективно биће кривичног дела обухвата намеру да се од отетог или неког другог лица изнуди новац или каква друга имовинска корист или да се отето лице или неко друго лице принуди да нешто друго учини, не учини или трпи. Циљ отмице је у ствари изнуда или принуда. За постојање довршеног кривичног дела ова намера не мора бити ни делимично остварена.

Приликом вршења кривичног дела отмице, долази до противправног лишења слободе. Стога као основни критеријум за разликовање кривичног дела противправно лишење слободе и отмице служи користољубива намера сачињена од изнуђивања имовинске користи или принуђавање других лица на чињење, нечињење или трпљење. Исправно је схватање да између отмице и противправног лишења слободе не може бити стицај, јер су противправно лишење слободе и принуда конзумирани отмицом (Крушић, 2001: 662). Другим речима, од противправног лишења слободе отмица се разликује управо по овом посебном субјективном елементу, јер код кривичног дела противправно лишење слободе учинилац не поступа са циљем да се изнуди имовинска корист, односно да се пасивни субјект или неко друго лице присили да нешто учини, не учини или трпи. Лишење слободе код отмице је само средство присиљавања на неко чињење, пропуштање или трпљење, тј. оно се и предузима у намери испуњења одређених захтева (Томић, 2007: 89).

Кривично дело се може извршити само са умишљајем и то директним, с обзиром на то да се тражи постојање одређене намере, при чему умишљај учиниоца мора обухватити, како чињеницу да се предузима радња противправног лишења слободе употребом силе, претње, обмане или на други начин, тако и чињеницу да се то лишење слободе чини с циљем да се изнуди новац или каква друга имовинска корист, односно да се отето или неко друго лице тиме присили на неко чињење, пропуштање или трпљење. Учиниоца може бити свако лице, а прописана је казна затвора од две до десет година.

У начелу, и пасивни субјект може бити свако лице. С тим у вези у теорији је неподељено схватање по коме се може отети само појединац, што значи да отмица више лица није једно, већ више кривичних дела - колико је лица

отето, толико је извршено кривичних дела отмица. Сматра се да извршилац у том случају једном радњом оставарује више истородних кривичних дела међу којима постоји хомогени идеални стицај (Милошевић, 2010: 98). Имајући у виду чињеницу да се једном радњом може отети више лица, а да нема довољно криминално-политичког оправдања такав догађај третирати као више кривичних дела отмица, с једне стране, као и то да није могуће овакав случај третирати као продужено кривично дело (члан 61 КЗ), с друге стране, било би добро прописати тежи облик кривичног дела отмице, који би постојао у ситуацији када је отето више лица. Под више лица би се подразумевало два или више лица.

Покушај овог кривичног дела је могућ, а постојао би уколико неко, уз постојање субјективног елемента потребног код кривичног дела отмице, покуша да одведе или задржи неко лице па у томе не успе из било којег разлога. Међутим, не ради се о покушају већ о довршеном кривичном делу отмице, у случају да је неко макар и делимично одведен или макар кратко време задржан, па ће тако на пример, постојати довршено кривично дело у ситуацији када је неко лице одведено тако што је употребом силе стављено у аутомобил, а затим, у току вожње-одвођења искочило из возила.

Отмица је трајно кривично дело, што значи да траје све док се отета особа налази у власти учиниоца дела. С обзиром на то да се у пракси може догодити да се отмицар договори са отетим или другим лицем, да након пуштања отетог лица преузме новац или да се нешто учини, не учини или трпи, може бити спорно да ли се време од пуштања отетог лица на слободу до преузимања новца или испуњења неког другог захтева рачуна у време извршења кривичног дела или не. У таквој ситуацији, исправнији став би био да се време након пуштања отетог лица на слободу не рачуна у време извршења кривичног дела, с тим што би се време када је извршена захтевана обавеза узело као време када је наступила последица кривичног дела.

Тежи облици

Тежи облик прописан ставом два

У случају када се ради остварења циља отмице прети убиством или тешком телесном повредом отетом лицу постоји тежи облик (став 2) кривичног дела отмица. Реч је о квалификованој претњи.

Претња убиством или телесном повредом је увек озбиљна, али и она мора бити извршена на начин и под околностима које ће утицати да се озбиљно схвати. Озбиљност подразумева и да је претња објективно могућа, тј. да се зло које се ставља у изглед реално може извршити. Није од значаја да ли је претња остварива у сваком конкретном случају, нити да ли је извршилац заиста имао намеру да нанесе зло којим прети - довољно је да је остварљива уопште. Тако ће, на пример, постојати озбиљна, односно могућа претња и кад извршилац запрети празним или неисправним ватреним оружјем, под условом да пасивни субјект за то не зна или не зна са сигурношћу. Посебно треба истаћи да ће

претња убиством или тешком телесном повредом отетом лицу представљати квалификаторну околност не само ако је испољена у моменту задржавања или одвођења, односно довођења пасивног субјекта на одређено место, већ и ако је испољена током задржавања пасивног субјекта - под условом да је срачуната на остваривање циља отмице (Милошевић, 2010: 102-103).

Према томе, овај тежи облик испољавања кривичног дела отмице постојаће у два случаја, с тим што је у оба случаја дело квалификовано посебном околношћу која мора бити обухваћена умишљајем учиниоца. Осим тога, квалификаторну околност у оба случаја представљају карактер и усмереност претњи, али не и њихово остварење. У супротном – ако је отетом лицу, на пример, са умишљајем нанета тешка телесна повреда, постојаће стицај основног облика овог кривичног дела и тешке телесне повреде. Исто тако, ако би се претња убиством реализовала у смислу да се наступање смртне последице може приписати умишљају учиниоца, постојаће стицај кривичног дела отмице и убиства или тешког убиства. (Милошевић, 2010: 104).

У случају када извршилац претњу да ће убити или тешко телесно повредити отето лице, не упути отетом лицу, него лицу од кога се тражи новац, друга имовинска корист, да нешто учини, не учини или трпи, односно лицу с којим отмицар преговара, спорно је да ли се ради о основном или тежем облику. Иако би се могао бранити став да се и тада ради о тежем облику, имајући у виду чињеницу да је законодавац за постојање тежег облика прописао претњу отетом лицу, а не и другим лицима (којима би се саопштило да ће отето лице бити убијено или тешко телесно повређено), ипак треба предност дати ставу да би се тада радило о основном облику.

За овај облик прописана је казна затвора од три до дванаест година.

Тежи облик прописан ставом три

Други тежи облик (став 3) постоји у следећих пет случајева: а) временско трајање отмице - ако је отето лице задржано дуже од десет дана; б) начин извршења - ако је према отетом лицу поступано на свиреп начин; в) тежина последице - ако је отетом лицу тешко нарушено здравље; г) тежина последице - ако су наступиле друге тешке последице; д) узраст жртве - ако је основни облик учинен према малолетном лицу. У ствари, овај тежи облик постоји ако су остварене одређене квалификаторне околности или су наступиле одређене теже последице, при чему је овде важно разликовати околности од тежих последица, јер је у односу на квалификаторне околности потребан умишљај, а у односу на тежу последицу нехат.

Отмица је трајно кривично дело што значи да радња извршења траје од момента одвођења, односно задржавања до момента фактичког ослобођења. При томе се дужина трајања односи искључиво на период у коме је пасивни субјекат био у власти отмицара, али не и на време када је то било на бази добровољности, што је нарочито битно код извршења отмице задржавањем. Најзад, пошто се трајање лишености слободе мери на дане (а не на сате), произлази да овај тежи облик отмице наступа једанаестог дана од момента противпра-

вног одвођења, односно задржавања, али у сваком случају тај период мора бити обухваћен умишљајем извршиоца (Милошевић, 2010: 99).

Није сасвим јасно зашто се законодавац одлучио да квалификаторна околност буде баш десет дана, односно зашто је тај период толико значајан а не неки други, на пример, девет дана и 23 сата. Код кривичног дела отмице, свакако да је значајно питање колико је временски пасивни субјект био лишен слободе, али је тешко одредити тачан временски период који би, у сваком конкретном случају, од основног облика чинио квалификовани, па би из тог разлога било боље да се та околност узима у обзир као отежавајућа околност приликом одмеравања казне.

Квалификаторна околност код овог облика је и свирепост поступање према отетом лицу, које мора бити обухваћено умишљајем извршиоца. То се објективно огледа у тежини проузрокованих мука отетом лицу, а субјективно у неосетљивости учиниоца према тим мукама. Објективни елемент се састоји у наношењу жртви таквих болова и патњи, физичких или психичких, које прелазе интензитет болова, односно патњи редовно везаних за лишење слободе кретања уз примену силе. У субјективном смислу потребно је да је учинилац свестан да жртви наноси тешке болове и патње и да жели да такве болове и патње нанесе отетом лицу, или да је свестан да услед његових радњи могу наступити тешки болови, односно патње отетог лица и да на то пристаје.

Иако има аутора који сматрају да свирепост у моменту отимања (одвођења, односно задржавања) не представља квалификаторну околност, већ да се она тада може узети само као отежавајућа околност код одмеравања казне (Милошевић, 2010: 100), треба раћи да се такав став тешко може прихватити, с обзиром на то да законодавац није одредио тренутак у коме треба сурово поступати с отетим лицем да би се радило о овом квалификованом облику. Напротив, законодавац само прописује да се ради о тежем облику ако је према пасивном субјекту сурово поступано, не прецизирајући време поступања, па би се радило о овом квалификованом облику када се сурово поступа према пасивном субјекту, како у тренутку одвођења или задржавања, тако и у каснијем периоду отмице.

Тешко нарушавање здравља отетог лица је тежа последица која мора бити обухваћена нехатом учиниоца. Ова последица свакако обухвата и тешку телесну повреду, па треба рећи да у ситуацији када је она умишљајно нанета, требало би да постоји стицај основног облика отмице и тешке телесне повреде. С тим у вези, може се појавити проблем (више теоријски него практични), јер би у том случају максимална јединствена казна могла бити четрнаест година и једанаест месеци, док би код квалификованог облика отмице максимална казна могла бити петнаест година.¹ То значи да би се радило о ситуацији у којој би се морало прибећи логичком тумачењу и узети да постоји кривично дело квалификовано тежом последицом (Стојановић, 2010: 175), односно да се ради само о квалификованом облику отмице. Наравно, уколико би се радило о не-

¹ За основни облик кривичног дела тешка телесна повреда из члана 121 Кривичног законика, прописана је казна затвора од шест месеци до пет година.

ком од квалификованих облика кривичног дела тешка телесна повреда учињеног умишљајно, радило би се о стицају ова два кривична дела, јер је за квалификоване облике кривичног дела тешка телесна повреда запређена строжа казна, па би се применом правила за изрицање јединствене казне могла изрећи казна већа од петнаест година, што значи да у том случају не би морало да се прибегава логичком тумачењу на које је претходно указано.

Овај облик кривичног дела, такође, постоји и у случају да је основни облик учињен према малолетном лицу, под којим се подразумева лице које није навршило осамнаест година (члан 112 став 10 КЗ). У пракси се може појавити проблем разграничења између овог облика кривичног дела отмице и кривичног дела одузимање малолетног лица из члана 191 Кривичног законика. Основ за разликовање ова два кривична дела је побуда извршења будући да, супротно отмици, одузимање малолетног лица није управљено на лишење слободе кретања и одлучивања пасивног субјекта у циљу испуњења одређеног захтева. У пракси се као извршиоци овог дела најчешће јављају блиски сродници, а нарочито родитељи којима је, по неком основу, ускраћено право старања над малолетним лицем, односно особа коју је такав родитељ подстрекао. Исто важи и за родитеље којима право старања није ускраћено, али им дете није поверено на чување (нпр. код развода брака), а који одвођење, односно задржавање детета врше на противправан начин. Такође, одузимање малолетног лица је, по правилу, условно говорећи, позитивно мотивисано, на пример, љубав учиниоца према пасивном субјекту. Најзад, један од основа за разликовање је чињеница да је одузимање малолетног лица срачунато на дугорочно, чак и трајно задржавање пасивног субјекта, док је код кривичног дела отмице ово задржавање једнократно и привремено. У сваком случају је неспорно да између ова два кривична дела није могућ стицај, јер се међусобно искључују по принципу алтернативитета (Милошевић, 2008: 18-19).

Имајући у виду да је законодавац прописао овај тежи облик уколико је основни облик учињен према малолетном лицу, може се рећи да би било боље решење да је направљена разлика када је у питању узраст пасивног субјекта, на малолетника (лице које је навршило четрнаест а није навршило осамнаест година) и дете (лице које није навршило четрнаест година), тако што би се предвидео још тежи облик уколико је основни облик учињен према детету. Такво додатно нормативно диференцирање пасивног субјекта према његовом узрасту боље одговара потребама криминалне политике, а тиме се омогућава и појачана кривичноправна заштита најмлађих старосних категорија, за шта је друштво свакако веома заинтересовано, а што треба да буде јасно изражено и у оквирима кривичноправног система (Шкулић, 2003а: 481).

За овај облик кривичног дела отмице прописана је казна затвора од три до петнаест година. Када је реч о казни прописаној за прва два квалификована облика кривичног дела отмице (став 2 и 3) треба напоменути да је законодавац, по изузетку од општег правила о ублажавању казне, искључио могућност да се казна ублажи учиниоцу једног од ова два облика (члан 57 став 2 КЗ). Нејасно је, при томе, зашто је остављена могућност ублажавања казне код основ-

ног облика и два још тежа облика (став 1, 4 и 5), а искључена код облика прописаних ставом 2 и 3, а не може се објаснити ни разлог за прописивање ове забране уопште, односно нејасни су разлози који су мотивисали законодавца да код ових облика кривичног дела искључи један општи институт. Зато би било добро да се од таквог решења одустане. У ствари, могућност ублажавања казне треба да постоји у односу на сва кривична дела, јер је то општи институт, а то даље значи да треба брисати бесмислену одредбу члана 57 став 2 Кривичног законика (Делибашић, 2014: 198).

Тежи облик прописан ставом четири

Следећи тежи облик (став 4) постоји ако је услед неког од претходних облика наступила смрт отетог лица или је дело извршено од стране групе. За постојање овог облика, када је реч о смртној последици, неопходно је да је она обухваћена нехатом учиниоца. У супротном, уколико би ова последица била обухваћена умишљајем учиниоца, по правилу би се радило о убиству из користољубља, односно ради извршења или прикривања другог кривичног дела или из других ниских побуда, што би се онда подводило под кривично дело тешко убиство из члана 114 тачка 5 Кривичног законика. Међутим, у овој ситуацији може бити спорно да ли се ради о стицају ова два кривична дела. Одговор на то питање зависио би од сваког конкретног случаја, и могу се прихватити само оквирне смернице за решавање овог проблема. Наиме, уколико је учинилац неко лице отео, а касније током отмице одлучи да убије отето лице у намери да прикрије извршење отмице, радило би се о стицају кривичног дела отмице и тешког убиства. Међутим, ако је учинилац отео неко лице с намером да га убије и да уз то од тог или другог лица изнуди новац или какву другу корист, или да неког принуди да нешто учини, не учини или трпи, најчешће би се радило само о тешком убиству учињеном из користољубља или других ниских побуда.

Под групом се код овог квалификованог облика, у складу с изричитом законском дефиницијом (члан 112 став 22 КЗ), подразумева најмање три лица повезаних ради трајног или повремених вршења кривичних дела која не мора да има дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру.

За овај облик запрећена је казна затвора од пет до осамнаест година. Када је реч о запрећеној казни код овог тежег облика могао би се ставити приговор, да се неосновано изједначавају тежа последица у виду смртне последице и квалификаторна околност да је дело извршено од стране групе. Наиме, свакако да дело из којег је проистекла смртна последица представља далеко опасније кривично дело од оног које је извршено од стране групе, па би у том контексту било добро да се дело квалификовано смртном последицом предвиди као тежи облик отмице, од оног које је извршено од стране групе.

Тежи облик прописан ставом пет

Најтежи облик кривичног дела отмице (став 5) постоји ако је један од прва три облика извршен од стране организоване криминалне групе. Отмица се код нас није увек сматрала кривичним делом које је карактеристично за деловање експонената организованог криминалитета, али је то баш у пракси убедљиво демантовано, јер се неколико познатих отмица у Србији доводи у везу са деловањем одређених организованих криминалних група, што је у основи и био разлог да законодавац новелом КЗ-а из септембра 2009, пропише посебан најтежи облик отмице, који постоји када је ово кривично дело извршено од стране организоване криминалне групе (Игњатовић, Шкулић, 2010: 194). Организована криминална група (члан 112 став 35 КЗ) је група од три или више лица, која постоји одређено време и делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна, ради непосредног или посредног стицања финансијске или друге користи.

Прописана је казна затвора од најмање пет година.

Квалификаторне околности морају бити обухваћене умишљајем учиниоца.

Најзад, треба рећи да у пракси може доћи до преклапања два или више начина извршења који квалификују отмицу. На пример у случајевима када се малолетни пасивни субјект противправно задржи дуже од десет дана и прети му се убиством или тешком телесном повредом, а при томе се са њим свирепо поступа, па му се услед тога озбиљно наруши здравље. Јасно је, међутим, да у оваквим случајевима нема и не може бити стицаја кривичних дела већ се ради о једном кривичном делу, односно привидном идеалном стицају по принципу алтернативитета. Према томе, у оваквим случајевима извршилац је учинио само један од тежих облика отмице, с тим да се ове околности узимају у обзир код одмеравања казне.

Закључак и предлог у *De lege ferenda* смислу

Отмица је сложено кривично дело које се састоји од противправног лишења слободе и принуде, а по правилу и изнуде, која поред основног има и четири тежа облика. Након пажљиве анализе овог кривичног дела, може се закључити да постоји један број проблема о којима не постоји сагласност по питању њиховог решавања, као и да би се мањим изменама и допунама код овог кривичног дела створили предуслови за лакшу и ефикаснију примену кривичног права у сузбијању кривичног дела отмице. Један од најозбиљнијих проблема је тај што отмица више лица није прописана као квалификовани облик, што значи да би у ситуацији да је отето више лица био стицај онолико кривичних дела колико има отетих лица, па је то један од пропуста које би законодавац требало да исправи. Имајући у виду и остале сугестије које су изнете у раду, приликом предстојећих измена и допуна Кривичног законика, било би добро да се код кривичног дела отмица изврше следеће измене:

- а) У ставу три, с обзиром на то да нису јасни разлози да се као квалификаторна околност одреди да је отето лице задржано дуже од десет дана, односно зашто се то време прецизира баш на десет дана, а не на неки други период, било би добро изоставити ову квалификаторну околност, а сама дужина задржавања отетог лица би се свакако узимала у обзир приликом одмеравања казне.
- б) Квалификовани облик из става три постоји ако је дело учињено према малолетном лицу. Било би боље да у овом ставу уместо малолетног лица буде малолетник, а у ставу четири да се пропише случај у коме је отето лице дете.
- в) У ставу четири изједначене су ситуације у којој је наступила смрт отетог лица и ако је дело извршено од стране групе. Имајући у виду чињеницу да је свакако далеко теже дело у случају да наступи смрт отетог лица, него ако је дело извршила гупа, ову тежу последицу и квалификаторну околност би требало раздвојити, односно смртну последицу би требало предвидети као тежи облик, тако што би се пребацила у став пет.
- г) Према тренутно важећем решењу, у случају да се једном радњом отме више лица, постојало би онолико кривичних дела отмица колико је лица отето. Било би боље решење да се као тежи облик предвиди ситуација у којој је отето више лица, тако да би се тада радило само о једном-квалификованом облику отмице.
- д) Кривични законик више не предвиђа могућност ослобођења од казне која је, према ранијем решењу, постојала онда када учинилац отмице пусти отето лице пре него што је остварен циљ отмице. Овај основ ослобођења од казне требало би поново увести за основни и први тежи облик из криминално - политичких разлога. При томе би појам пуштања, како се то и раније исправно сматрало, обухватао, не само ослобађање отетог лица, него и одустајање од тога да се оно спречи да се само удаљи са места на које је одведено или задржано, па и онда када се вољно одустане од спречавања бекства отетог лица (Стојановић, Перић, 2003: 127-128).
- ђ) Требало би укинути забрану ублажавања казне коју прописује члан 57 став 2 Кривичног законика.

Прихватањем ових сугестија кривично дело отмица из члана 134 Кривичног законика би гласило:

- (1) Ко силом, претњом, обманом или на други начин одведе или задржи неко лице у намери да од њега или другог лица изнуди новац или какву другу имовинску корист или да њега или кога другог принуди да нешто учини, не учини или трпи, казниће се затвором од две до десет година.
- (2) Ко ради остварења циља отмице прети убиством или тешком телесном повредом отетом лицу, казниће се затвором од три до дванаест година.
- (3) Ако је према отетом лицу поступано на свиреп начин или му је тешко нарушено здравље или су наступиле друге тешке последице или је дело из става 1 овог члана учињено према малолетнику, учинилац ће се казнити затвором од три до петнаест година.
- (4) Ако је дело извршено од стране групе или је отето дете или је отето више лица, учинилац ће се казнити затвором од пет до осамнаест година.
- (5) Ако је дело из став 1 до 3 овог члана извршено од стране организоване криминалне групе или је наступила смрт отетог лица, учинилац ће се казнити затвором од најмање пет година.
- (6) Учинилац дела из ст. 1 и 2 овог члана који добровољно пусти на слободу отето лице, иако није остварен циљ отмице, може се ослободити од казне.

Литература:

1. Delibašić V., (2014): *Suzbijanje zloupotreba opojnih droga sa stanovišta krivičnog prava*, Beograd.
2. Ignjatović Đ., Škulić M., (2010): *Organizovani kriminalitet*, Beograd.
3. Kambovski V., (2003): *Kazneno pravo*, poseben del, Skopje.
4. Krušić S., (2001): „Neki krivično-pravni i kriminalistički aspekti otmice”, *Bezbednost*, Beograd.
5. Milošević M., (2008): „Oduzimanje maloletnika kao vrsta otmice i samostalno krivično delo”, *Nauka, bezbednost, policija*, Beograd.
6. Milošević M., (2010): „Otmica uz pretnju ubistvom ili teškom telesnom povredom”, *Bezbednost*, Beograd.
7. Stojanović Z., (2013): „O pojmu pretnje u krivičnom pravu”, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Beograd.
8. Stojanović Z., (2012): *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd.
9. Stojanović Z., (2010): *Krivično pravo, opšti deo*, Beograd.
10. Stojanović Z., Perić O., (2009): *Krivično pravo, posebni deo*, Beograd.
11. Stojanović Z., Perić O., (2003): *Krivično pravo, posebni deo*, Beograd.
12. Tomić Z., (2007): *Krivično pravo II, posebni dio*, Sarajevo.
13. Škulić M., (2003): *Organizovani kriminalitet*, Beograd.
14. Škulić M., (2003): *Maloletnici kao učinioci i kao žrtve krivičnih dela*, Beograd.

CRIMINAL OFFENSE KIDNAPPING IN CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIAN

Summary: After the introductory part where it is mentioned that an abduction has four harder forms besides its basic form, in the work the basic form is analyzed first while actions of committing, means and goal of committing this criminal act are explained. All the harder forms are analyzed in detail while pointing out some of dilemmas which exist at qualified forms of abduction, taking a suitable attitude about disputable questions and stating the arguments that defend such an attitude. It is particularly distinguished, for example, that in a situation where more persons are abducted in one action it is not spoken about only one act, but as many acts as many persons are abducted. Since this solution is not justified enough, in the work it is suggested to prescribe a qualified form that would exist in the case more persons were abducted. Along with this suggestion, in the part of work where proposals in de lege ferenda sense are presented, other suggestions for changing and annexing of this criminal act are stated. In the end of the work conclusions are made.

Key words: abduction; kidnapping; deprivation of freedom; defraudment; coercion

МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ *

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

САЊА ГОНГЕТА **

Велеучилиште Лавослав Ружичка

Вуковар

УДК 323(4):336.6

Монографска студија

Примљен: 05.05.2015

Одобрен: 29.05.2015

МОДЕРНИЗАЦИЈА ПОЛИТИКА ДРЖАВНИХ ПОДСТИЦАЈА У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Сажетак: Мере у облику доделе државних подстицаја привредним субјектима омогућују државама индиректно учешће у привреди. На такав се начин осигурава и повољнији положај одређеним привредним друштвима у односу на конкуренте што може утицати на равнотежу тржишне конкуренције. Европска унија темељи се на заједничком тржишту па су надзор и контрола државних потреба на наднационалном нивоу и више него потребни. У раду се приказује модернизација правног уређења државних подстицаја у Европској унији с посебним приказом измена регулаторног оквира државних подстицаја у Републици Хрватској од обавеза стечених потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању до пуноправног чланства Републике Хрватске у Европској унији, али и актуелне регулативе у области државних подстицаја у Републици Србији.

Кључне речи: државни подстицаји, Европска комисија, надзор, државе чланице

Увод

Отворена тржишна привреда незамислива је без слободног тржишне конкуренције. У границама Европске уније право тржишног такмичења важан је инструмент којим се остварује и осигурава функционисање унутрашњег тржишта. (Butorac Malnar i Petrović, 2010)

Правна основа тржишне конкуренције у Европској унији је сам Уговор о функционисању Европске уније. Темељем тог Уговора, државна је помоћ забрањена. Изузетак су услуге од општег привредног интереса, јер се таквим допуштеним државним подстицајима не нарушава тржишна утакмица. Транспарентан састав додела државних подстицаја значајан је и за активна привредна друштва у Европској унији с обзиром на то да директно утиче на остваривање темељних тржишних слобода гарантованих Уговором о функционисању Европске уније. (Sanchez-Graells, 2014, Gongeta 2015)

* marijana.dukic.mijatovic@gmail.com

** sanja.gongeta@gmail.com

Сам појам државних подстицаја као и правила за њихову доделу уређена су правном тековином Европске уније, а национална законодавства држава чланица их тек потврђују и више су информативне природе.

Динамична тржишна кретања на нивоу Европске уније захтевају адекватан законодавни оквир државних подстицаја. Економска криза, која још увек захвата одређен број држава чланица Европске уније утицала је и на правно уређење државних подстицаја. (Gerard, 2009)

Државни подстицаји у доба привредне и финансијске кризе, могу послужити као средство ублажавања кризе и отклањање њених последица. Иако је правни оквир државних подстицаја рестриктиван, он ипак отвара доста простора за доделу допуштених државних подстицаја привредним друштвима у кризи. (Petrović i Liszt, 2011).

Европска комисија је у објављеној Комуникацији о модернизацији државних подстицаја¹ најавила циљеве који ће се настојати остварити модернизацијом контроле државних подстицаја. Модернизација контроле државних подстицаја обухвата иновације и развој, али и санацију и реструктурирање нефинансијских предузетника у тешкоћама².

Неоспорно је да конкурентна тржишта доносе одличне резултате у смислу цена, излазних вредности и искориштености ресурса, међутим, у случају тржишних недостатака држава својом интервенцијом такође може унапредити функционисање тржишта, чиме се доприноси паметном, одрживом и укључивом расту. (Gongeta, 2015)

Правна регулатива државних подстицаја у Европској унији

Сам појам државних подстицаја као и правила за њихову доделу уређена су у самом Уговору о функционисању Европске уније. Државни подстицај је тако дефинисан као стварни и потенцијални расход или умањени приход државе додељен од даваоца државног подстицаја у било ком облику који нарушава или прети нарушавањем тржишног такмичења стављајући у повољнији положај одређеног предузетника или производњу одређене робе и/или услуге утолико што утиче на трговину између држава чланица Европске уније.³

Како би имала ограничено негативно дејство на трговину међу државама чланицама, одобрени подстицај мора: имати тачно утврђен циљ, бити усмерен на исправљање или умањивање негативних дејстава тржишних неуспеха, бити адекватан инструмент помоћи предузетницима и мора бити сразмерна тежини проблема чијем решењу служи. (Spevec, 2010)

Уз начелно забрањену доделу државних подстицаја, Комисија је овлашћена одобрити „подстицаје за олакшавање развоја одређених привредних

¹ Комуникација Комисије Европском парламенту, Већу, Европском привредном и социјалном одбору и Одбору регија о модернизацији државних подстицаја у ЕУ-у (САМ), ЦОМ(2012) 209 завршна верзија, 8.5.2012.

² Смернице о државним потпорама за санацију и реструктурирање нефинансијских предузетника у тешкоћама (2014/Ц 249/01)

³ Чл. 107. ст. 1. Уговора о функционисању Европске уније.

делатности ако такви подстицаји не утичу негативно на привредне услове у мери у којој би то било супротно заједничком интересу”.⁴

Међутим, чак и ако задовољавају претходно наведене критеријуме, али су по обиму и интензитету толико мале и незначајне да не оправдавају потребу да се ради њих активира читав механизам контроле државних подстицаја Европске уније, такве подстицаје сматраће се допуштенима. Ту је реч о тзв. *de minimis* потпорама. (Liszt, 2004:185, Gongeta, 2015)

Контрола државних подстицаја као саставни део заштите тржишног такмичења осигурава свим предузетницима на тржишту једнаке услове, али и представља важан чинилац повећања конкурентности предузетника као и привлачења и подстицања домаћих и страних инвеститора.

Модернизација политика државних подстицаја у Европској унији

Како је наглашено, подстицаји су средства додељена из државног прорачуна која непосредно одобравају државе чланице и обухватају бесповратне субвенције, повољне зајмове, ослобођење од пореза, давања и зајмовна јемства. Државним подстицајима може се обухватити и поседовање акција у привредним друштвима од стране државе ако се давањем предности одређеним предузећима или производним секторима нарушава или може нарушити тржишна конкуренција и утиче на трговину између држава чланица.⁵

Средином маја 2012. године Европска комисија усвојила је предлог о модернизацији државних подстицаја⁶ са ставовима да политика државних подстицаја треба подстицати одрживи раст, бити усмерена на контролу оних подстицаја које имају највећи утицај на неометано функционисање унутрашњег тржишта као и да је нужно поједностављивање поступка одобравања подстицаја од стране Комисије. (Spevec, 2012)

Један од главних циљева модернизације државних подстицаја јест омогућити Комисији да се усмери на случајеве којима се највише нарушава тржишна конкуренција и истовремено остави државама чланицама довољно флексибилности за успоставу подстицаја које га нарушавају у мањој мјери. У наведеној Комуникацији о модернизацији државних подстицаја, наведени су конкретни циљеви који ће се настојати остварити модернизацијом контроле државних подстицаја:

- 1.) Подстицање одрживог, паметног и укључивог раста на конкурентном унутрашњем тржишту;
- 2.) Усмеравање *ex ante* контроле на случајеве који највише утичу на унутрашње тржиште уз јачање сарадње с државама чланицама при спровођењу прописа о државним подстицајима и
- 3.) Поједностављење правила и брже доношење одлука.⁷

⁴ Чл. 107. ст. 3. т. (ц) Уговора о функционисању Европске уније

⁵ http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hr/FTU_3.2.1.pdf (20.03.2015.)

⁶ Комуникација Комисије Европском парламенту, Већу, Европском привредном и социјалном одбору и Одбору регија о модернизацији државних подстицаја у ЕУ-у (САМ), ЦОМ(2012) 209 завршна верзија, 8.5.2012.

⁷ Комуникација Комисије о Оквиру Заједнице за државне подстицаје за истраживање и развој и иновације (2014/Ц 198/01) Службени лист Европске уније Ц 198/3

Општа уредба о укупном изузећу⁸ која има шире подручје примене, државама чланицама омогућава доделу подстицаја на основу унапред дефинисаних критеријума без потребе обавештавања Комисије. Тиме се, пре свега, штеди време, смањује административно оптерећење и модели подстицаја који су добро обликовани, усмерени на препознате тржишне недостатке и циљеве од заједничког интереса те најмање нарушавају тржишну конкуренцију.

Транспарентност у погледу доделе подстицаја кључни је елемент те модернизације,⁹ јер синхронизује склад, смањује несигурност те привредним друштвима омогућава увид у податке јесу ли подстицаји додељени конкурентима законите.

Такође, тиме се националним и регионалним телима власти олакшава спровођење закона, јер повећава свест о додељеним подстицајима на различитим нивоима што осигурава боља контрола и праћење на националном и локалном нивоу.

Законодавни оквир државних подстицаја у Републици Хрватској

Уважавајући правни оквир Европске уније, Република Хрватска је својим прописима уредила делове састава државних подстицаја на државном нивоу, полазећи прво од надлежности на националном нивоу.

И пре приступања Европској унији, вредности заштићене правом тржишне конкуренције биле су у Републици Хрватској гарантоване Уставом¹⁰ којим се одређује како су предузетничка и тржишна слобода темељ привредне организације Републике Хрватске, предузетницима јамчи једнак правни положај на тржишту, забрањује злоупотребу монопола одређеног законом те да се предузетничка слобода и власничка права могу ограничити изузев због заштите интереса и сигурности Републике Хрватске. (Butorac Malnar i Petrović, 2010)

Међутим, до доношења Закона о државним потпорама у марту 2003. године¹¹ није било конкретнијег правног уређења државних подстицаја у Републици Хрватској. (Liszt, 2004)

Овај правни институт у хрватски је правни састав ушао делимично ради функционалне одбране равноправне тржишне утакмице између привредних субјеката, али и као испуњавање обавезе произашле из процеса стицања пуноправног чланства у Европској унији. (Liszt, 2004)

⁸ Уредба Комисије (ЕУ) бр. 651/2014 од 17. јун 2014. о оцењивању одређених категорија подстицаја спојивима с унутрашњем тржиштем у примени чланова 107. и 108. Уговора (СЛ Л 187, 26.6.2014., стр. 1).

⁹ Комуникација Комисије о измени Комуникације Комисије о смерницама ЕУ-а за примену правила о државним подстицајима у односу на брзи развој широкопојасних мрежа, Комуникације Комисије о смерницама за регионалне државне подстицаје за раздобље 2014. – 2020., Комуникације Комисије о државном подстицају за филмове и остала аудиовизуална дела, Комуникације Комисије о смерницама о државним подстицајима за ризична финансијска улагања и Комуникације Комисије о смерницама о државним подстицајима

¹⁰ Народне Новине 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

¹¹ Народне Новине бр. 47/2003

У складу одредбама Споразума о стабилизацији и придруживању и тада важећем Закону о државним потпорама¹² од октобра 2003. до 30. јуна 2013. за одобравање, надзор и поврат додељених државних подстицаја била је надлежна Агенција за заштиту тржишне конкуренције. Након стицања пуноправног чланства у Европској унији, 1. јул 2013. Хрватска је ушла у општи режим примене правила о државним подстицајима који вреди за све државе чланице Европске уније те је надлежност за примену тих правила аутоматски преузела Европска комисија.

Након приступања Хрватске Европској унији, на снагу је ступио нови Закон о државним потпорама¹³ према којем је Агенција за заштиту тржишне конкуренције задржала само саветодавну улогу у односу на даваоце државних подстицаја и посредничку улогу у комуникацији с Европском комисијом.¹⁴

Како су државни подстицаји у искључивој надлежности Европске уније, Република Хрватска је својим прописима уредила само делове састава државних подстицаја на државном нивоу, фокусирајући се на надлежности на националном нивоу при чему се није задирало у њихово уређење предвиђено Уговором о функционисању Европске уније и уредбама институција Европске уније. (Gongeta, 2015)

Будући да је сам Уговор о функционисању Европске уније изнад закона држава чланица, и његове одредбе обвезују све државе чланице без обзира на одредбе националних прописа, Хрватски сабор је 4. априла 2014. усвојио Закон о државним потпорама,¹⁵ у којем је у члану 2. поновљено одређење државних подстицаја из Уговора о функционисању Европске уније.¹⁶

Према последњем Закону о државним потпорама политику државних подстицаја у Републици Хрватској обликује Влада Републике Хрватске, а сва овлашћења везане за државне подстицаје додељене су једном телу - Министарству финансија, као средишњем телу државне управе надлежном за државни прорачун Републике Хрватске и финансирање јединица локалне и подручне (регионалне) самоуправе.¹⁷

¹² Народне новине, број 47/2003, 60/2004, 140/2005 и 49/2011.

¹³ Народне новине, број 72/2013 и 141/2013.

¹⁴ <http://www.aztn.hr/drzavne-potpore/> (15.03.2015)

¹⁵ Народне новине, број 47/2014.

¹⁶ У складу са чланом 107. став 1. Уговора о функционисању Европске уније, државним подстицајем се сматрају она средства и мере које кумулативно испуњавају следећа четири услова:

1. мора бити реч о средствима из државног прорачуна, укључујући и умањени приход државног прорачуна;

2. додељеним средствима предузетник остварује економску предност коју не би могао остварити својим редовним пословањем, односно предузетнику су додељена средства испод уобичајених тржишних услова;

3. мера мора бити селективна, јер је реч о средствима која су додељена одређеном предузетнику или предузетницима, регијама или појединим привредним секторима, или давалац подстицаја користи своје дискреционо право; и

4. мора постојати стварни или потенцијални учинак нарушавања тржишне конкуренције и трговине између Републике Хрватске и држава чланица Европске уније.

¹⁷ Члан 3. Закона о државним потпорама прописује да Министарство финансија, у подручју државних подстицаја и подстицаја мале вредности, обавља следеће послове: проводи и надзире

На тај су начин поједностављени поступак пружања стручне помоћи даваоцима државних подстицаја, успостављен јединствен састав надзора и управљања средствима, али и створена јединствена база података и јединствени регистар државних подстицаја.¹⁸

Законодавни оквир државних подстицаја у Републици Србији

Субвенције и остали јавни подстицаји привреде и привредног развоја су неопходни¹⁹, како би се кроз развојну функцију буџета створило боље инвестиционо окружење и привукле нове инвестиције²⁰, поспешило отварање нових радних места²¹ и запошљавање и повећала конкурентност економије.²² Државна помоћ је контролисана у складу са Законом о контроли државне помоћи²³, којим се уређују општи услови и поступак контроле државне помоћи у циљу заштите слободне конкуренције на тржишту, применом начела тржишне еко-

спровођење политике државних подстицаја у оквиру мера фискалне политике Републике Хрватске; даје мишљења на предлоге програма државних подстицаја и појединачних државних подстицаја, у односу на утврђену политику државних подстицаја; даје мишљења на предлоге програма државних подстицаја и појединачних државних подстицаја у односу на њихову усклађеност с правилима о државним подстицајима при пријаве Европској комисији ради одобрења; пријављује Европској комисији предлоге програма државних подстицаја и појединачних државних подстицаја; даје мишљење на предлоге програма државних подстицаја и појединачних државних подстицаја изузетих од обавезе пријаве Европској комисији и обавештава Европску комисију о томе; пружа стручну помоћ даваоцима државних подстицаја и подстицаја мале вредности; прикупља, обрађује, евидентира податке о додељеним државним подстицајима и подстицајима мале вредности те спроводи анализу делотворности државних подстицаја и подстицаја мале вредности; израђује годишњи извештај о државним подстицајима; извештава Европску комисију о додељеним државним подстицајима; учествује у раду институција Европске уније у пословима из подручја државних подстицаја и подстицаја мале вредности; сарађује с међународним организацијама и другим субјектима међународног права у пословима из подручја државних подстицаја и подстицаја мале вредности; израђује предлоге прописа о државним подстицајима и подстицајима мале вредности и предлоге прописа којима се преузима правна тековина Европске уније о државним подстицајима и подстицајима мале вредности; даје мишљење на предлоге прописа које израђују надлежна тела, а који се односе на државне подстицаје и подстицаје мале вредности; спроводи едукацију ради стручног оспособљавања и усавршавања даваоца и/или корисника државних подстицаја и подстицаја мале вредности.

¹⁸ <http://www.aztn.hr/drzavne-potpore/> (15.03.2015.)

¹⁹ Дукић-Мијатовић М(2010) Осврт на флукутације на домаћем тржишту новца и капитала у светлу актуелних законских прописа, Право и привреда, бр. 4-6, стр. 421-435 .

²⁰ Види више Дукић-Мијатовић М(2012) Централна банка и развој финансијског тржишта, Правни живот, бр. 11, том 3, стр. 627- 641.

²¹ Дукић-Мијатовић М(2011) Корпоративно управљање и компанијско право Републике Србије, Право - теорија и пракса, бр. 1-2, стр. 15-23

²² Давалац државне помоћи је Република Србија, аутономна покрајина и јединица локалне самоуправе, преко надлежних органа, и свако правно лице које управља и/или располаже јавним средствима и додељује државну помоћ у било ком облику, до је корисник државне помоћи - свако правно и физичко лице, које у обављању делатности производње и/или промета робе и/или пружања услуга на тржишту, користи државну помоћ у било ком облику.

²³ Закон о контроли државне помоћи /"Сл. гласник РС", бр. 51/2009/

номије и подстицања привредног развоја²⁴, обезбеђења транспарентности у додели државне помоћи, као и извршавања преузетих обавеза по закљученим међународним уговорима, који садрже одредбе о државној помоћи.²⁵ Уредбом о правилима за доделу државне помоћи²⁶, која је донета на основу Закона о контроли државне помоћи, ближе се уређују правила за доделу државне помоћи, односно за оцену дозвољености пријављене, односно додељене државне помоћи, и правни поредак Републике Србије усклађује са садржином у вези са државном помоћи усвојиле институције Европске заједнице. Закон о регионалном развоју²⁷ подстицај је одређен као конкретно улагање или програмско усмеравање улагања са републичког нивоа за реализацију пројеката од посебног значаја за регионални развој²⁸, док су мере - акти Владе за спровођење политике регионалног развоја. Законом о утврђивању надлежности Аутономне Покрајине Војводине²⁹ детерминишу се надлежности Аутономне Покрајине Војводине и уређују друга питања од значаја за положај АП Војводине, укључујући надлежности и друга питања у области подстицаја и мера за привредни развој. Влада АП Војводине утврдила је и покренула је пројекте који се односе на решавање проблема незапослености на територији АП Војводине. Законом о локалној самоуправи³⁰ прописане су надлежности општине у члану 20. Чланом 24. став 1. Закона о локалној самоуправи утврђено је да град врши надлежности општине, као и друге надлежности и послове државне управе, који су му законом поверени.³¹ Законом о финансирању локалне самоуправе³² уређује се обезбеђивање средстава општинама, градовима и граду Београду (јединице локалне самоуправе) за обављање изворних и поверених послова. Закон о банкама³³ у члану 5. став 2. утврђено је да се нико осим банке не може бавити, између осталог, давањем кредита, осим ако је за то овлашћен законом (као што је, на основу Закона о Фонду за развој Републике Србије³⁴ Фонд за развој Републике Србије овлашћен да обавља послове који се односе на одобравање кредита, ради остваривања својих циљева), а у члану 136. предвиђено је кривично дело за неовлашћено давање кредита. Законом о јавном дугу у члану 34. став 3. прописано је да локалне власти (где спадају и

²⁴ Дукић-Мијатовић М. (2011) Утицај актуелне легислативе и праксе пословних банака на развој домаћег хипотекарног и финансијског тржишта, Зборник Правног факултета Универзитета у Крагујевцу VII Мајско саветовање „XXI Век-Век услуга и услужног права, стр.251-272

²⁵ www.parlament.rs, приступ 18.07.2014 у 13х

²⁶ Уредба о правилима за доделу државне помоћи /"Сл. гласник РС", бр. 13/2010, 100/2011,

91/2012, 37/2013 и 97/2013/

²⁷ Закон о регионалном развоју /"Сл. гласник РС", бр. 51/2009 и 30/2010/

²⁸ Дукић Мијатовић М., Голић Д. (2013) Институционализација јавно-приватних партнерстава у вршењу локалних јавних служби, Правна ријеч, часопис за правну теорију и праксу, бр.36, стр.461-472

²⁹ Закон о утврђивању надлежности Аутономне Покрајине Војводине /"Сл. гласник РС", бр. 99/2009 и 67/2012 - одлука УС /

³⁰ Закон о локалној самоуправи /"Сл. гласник РС", бр. 129/2007, 83/2014/

³¹ Дукић-Мијатовић М, Мирковић П. (2012) Улога и значај муниципалних обвезница као начин финансирања локалне самоуправе, Правна ријеч, часопис за правну теорију и праксу, бр. 32, стр.693-709.

³² Закон о финансирању локалне самоуправе /"Сл. гласник РС", бр. 62/2006, 47/2011, 93/2012 и 99/2013/

³³ Закон о банкама /"Сл. гласник РС", бр. 107/2005 и 91/2010/

³⁴ Закон о Фонду за развој Републике Србије /"Сл. гласник РС", бр. 36/2009, 88/2010 и 119/2012/

члану 34. став 3. прописано је да локалне власти (где спадају и јединице локалне самоуправе) не могу давати гаранције. Законом о запошљавању и осигурању за случај незапослености³⁵ утврђене су субвенције за запошљавање.³⁶ Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености у члану 51. предвиђа подршку samozapošljavanju. Уредбом о подстицању запошљавања³⁷, прописани су услови и начин остваривања права послодаваца из приватног сектора на субвенционисање одређеног дела обрачунаог пореза на зараде и доприноса за пензијско и инвалидско осигурање, ради подстицања запошљавања. Законом о страним улагањима³⁸ предвиђени су подстицаји за стране улагаче. Чл. 14, 15. и 16. предвиђени су слобода извоза, пореске и царинске олакшице и царинска ослобођења. Закон о спољнотрговинском пословању предвиђа оснивање Агенције за страна улагања и промоцију извоза (СИЕПА), што је учињено Одлуком Владе о оснивању Агенције за страна улагања и промоцију извоза³⁹, док је по Уредби о условима и привлачењу директних инвестиција СИЕПИ намењена другачија улога у привлачењу инвестиција.⁴⁰ Уредбом, која уређује услови и начине привлачења директних инвестиција на територију Републике Србије⁴¹, у складу са прописима којима се уређују правила за доделу регионалне државне помоћи, критеријуми за доделу средстава, динамика исплате додељених средстава, као и друга питања од значаја за повећање конкурентности привреде Републике Србије кроз прилив директних инвестиција које имају повољан утицај на отварање нових радних места, пренос нових знања и технологија, равномеран регионални развој Републике Србије, као и привлачење инвестиција у туризам, креира се бољи инвестициони амбијент, те стога оцењујемо веома значајним и позитивним доношење овог правног акта.⁴²

³⁵ Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености /"Сл. гласник РС", бр. 36/2009 и 88/2010/

³⁶ Субвенције за запошљавање су средства која послодавац може да оствари за запошљавање незапослених, и то: на новоотвореним радним местима; на упражњеним радним местима, ако се ради о лицима која припадају категорији теже запошљивих лица, у складу са овим законом и Националним акционим планом запошљавања и у другом случају утврђеном Националним акционим планом запошљавања. Међусобна права и обавезе Националне службе и корисника субвенције уређују се уговором.

³⁷ Уредба о подстицању запошљавања /"Сл. гласник РС", бр. 32/2011 и 34/2011/

³⁸ Закон о страним улагањима /"Сл. лист СРЈ", бр. 3/2002 и 5/2003 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља/

³⁹ Одлука Владе о оснивању Агенције за страна улагања и промоцију извоза /"Сл. гласник РС", бр. 107/2009 и 15/2010/

⁴⁰ Уредба о условима и привлачењу директних инвестиција /Сл. гласник РС", бр. 55/2014 и 65/2014/

⁴¹ Види више Дукић-Мијатовић, М., Веселиновић, Ј., Утицај система субвенција и подстицаја на стварање бољег инвестиционог амбијента у републици Србији, Право теорија и пракса, бр. 1/2015, стр.1-14

⁴² Директне инвестиције су нова улагања у материјална и нематеријална средства, односно основна средства привредног друштва у производном сектору или сектору услуга које могу бити предмет међународне трговине или стратешке пројекте из области туризма, осим у секторима који су изузети овом уредбом, а којима се обезбеђује отварање нових радних места, и то у случају: започињања обављања нове пословне делатности, проширења постојеће делатности, диверсификације постојећег производног програма у нове производе, који нису до сада били

Закључак

Додела државних подстицаја у Европској унији и њеним државама чланицама саставни је део политике заштите тржишне конкуренције као темеља функционисања унутрашњег тржишта, а с обзиром на могућност утицаја на равнотежу тржишне утакмице у оквиру заједничког европског захтевају надзор и контролу на наднационалном нивоу.

Транспарентност поступка и доделе државних подстицаја од изразитог је значаја, јер се тиме промовише склад, смањује тржишна несигурност те се предузетницима омогућава увид и контрола законитости подстицаја додељених конкурентима чиме се додатно осигурава равноправност међу привредним субјектима на унутрашњем тржишту Европске уније.

Конкурентна тржишта доносе ефикасне резултате у смислу цена, излазних вредности и искориштености ресурса, док се у случају тржишних недостатака интервенцијама државе може унапредити функционисање тржишта, чиме се доприноси паметном, одрживом и укључивом расту што је посебно важно у привредном контексту.

Адекватан правни оквир важан је у динамичним привредним кретањима па је Европска комисија покренула модернизацију поступка доделе државних подстицаја, у сврху јачања унутаршег тржишта.

Модернизован и транспарентан састав поступка доделе државних подстицаја олакшава националним и регионалним телима власти спровођењу закона на начин да повећава свест о додељеним подстицајима на различитим нивоима и самим тим осигурава бољу контролу и праћење на националном и локалном нивоу.

Током приступних преговора с Европском унијом Република Хрватска прошла је дуготрајан процес уједначавања правила о државним подстицајима с правном тековином Европске уније, али и накнадну реформу након стицања пуноправног чланства у Еуропској унији.

У складу с чланством у Европској унији и спровођењем политике државних подстицаја Европске уније у Републици Хрватској су се догодиле промене у досадашњој структури државних подстицаја кроз повећање удела хоризонталних и смањење секторских државних подстицаја.

Сличан процес очекује и Републику Србију. Тренутна привредна ситуација захтева усмереност фискалном прилагођавању и спровођењу структурних реформи и држава чланица, али и Републике Србије као земље у претприступној фази чиме ће се омогућити даље јачање привреде и конкурентности на унутрашњем тржишту Европске уније, али и изван њега.

Литература:

1. Butorac Malnar, Vlatka, Pecotić Kaufman, Jasminka, Petrović, Siniša (2013), *Pravo tržišnog natjecanja*, Zagreb
2. Butorac Malnar, Vlatka, Petrović, Siniša (2010). „Novo pravno uređenje tržišnog natjecanja“, *Zbornik susreta pravnika Opatija*, str. 101-143.
3. Gerard, Damien (2009). „EC Competition Law Enforcement at Grips with the Financial Crisis: Flexibility on the Means, Consistency in the Principles“, *Concurrences*, No. 1, str. 46-62
4. Gongeta, Sanja, Gongeta, Vedran (2015). „Državne potpore u Republici Hrvatskoj – pravna regulacija prije i nakon pristupanja Europskoj uniji“, *Zbornik sažetaka V. međunarodne konferencije Razvoj javne uprave*, Vukovar
5. Dukić-Mijatović M(2010) Osvrt na fluktuacije na domaćem tržištu novca i kapitala u svjetlu aktualnih zakonskih propisa, *Pravo i privreda*, br. 4-6, str. 421-435 .
6. Dukić-Mijatović M(2012) Centralna banka i razvoj finansijskog tržišta, *Pravni život*, br. 11, tom 3, str. 627- 641.
7. Dukić-Mijatović M(2011) Korporativno upravljanje i kompanijsko pravo Republike Srbije, *Pravo - teorija i praksa*, br. 1-2, str. 15-23
8. Dukić-Mijatović M.(2011) Uticaj aktuelne legislative i prakse poslovnih banaka na razvoj domaćeg hipotekarnog i finansijskog tržišta, *Zbornik Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu VII Majsko savetovanje „ XXI Vek-Vek usluga i uslužnog prava*, str.251-272
9. Dukić Mijatović M., Golić D.(2013) Institucionalizacija javno-privatnih partnerstava u vršenju lokalnih javnih službi, *Pravna riječ*, časopis za pravnu teoriju i praksu, br.36, str.461-472
10. Dukić-Mijatović M, Mirković P.(2012) Uloga i značaj municipalnih obveznica kao način finansiranja lokalne samouprave, *Pravna riječ*, časopis za pravnu teoriju i praksu, br. 32, str.693-709.
11. Dukić-Mijatović , M., Veselinović, J., Uticaj sistema subvencija i podsticaja na stvaranje boljeg investicionog ambijenta u republici Srbiji, *Pravo teorija i praksa*, br. 1/2015, str.1-14
12. Zakon o regionalnom razvoju /"Sl. glasnik RS", br. 51/2009 i 30/2010/
13. Zakon o utvrđivanju nadležnosti Autonomne Pokrajine Vojvodine /"Sl. glasnik RS", br. 99/2009 i 67/2012 - odluka US /
14. Zakon o lokalnoj samoupravi /"Sl. glasnik RS", br. 129/2007, 83/2014/
15. Zakon o finansiranju lokalne samouprave /"Sl. glasnik RS", br. 62/2006, 47/2011, 93/2012 i 99/2013/
16. Zakon o bankama/"Sl. glasnik RS", br. 107/2005 i 91/2010/
17. Zakon o stranim ulaganjima /"Sl. list SRJ", br. 3/2002 i 5/2003 i "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja/
18. Zakon o Fondu za razvoj Republike Srbije /"Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 88/2010 i 119/2012/
19. Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti /"Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 88/2010/
20. Zakon o državnim potporama Narodne Novine, br. 47/14
21. Zakon o državnim potporama Narodne novine, br. 72/13. i 141/13
22. Zakon o državnim potporama Narodne novine, br. 47/2003, 60/2004, 140/2005 i 49/2011
23. Zakon o zaštiti tržišnog natjecanja Narodne novine, br. 79/2009 i 80/2013
24. Jakovljević Tatjana (2012) „State Aid to Public Service Broadcasting in Croatia – Or the Way We Are“, *European State Aid Law* No. 3, str. 573-584.

25. Liszt Marijana (2004) „Državne potpore u Europskoj zajednici“, *Uvod u Europsku uniju* (ur.Ljerk Mintas-Hodak), Zagreb, str. 177-193.
26. Liszt Marijana (2004) „Pravno uređenje državnih potpora u RH“, *Pravo u gospodarstvu*, str. 260- 291.
27. Odluka Vlade o osnivanju Agencije za strana ulaganja i promociju izvoza /"Sl. glasnik RS", br. 107/2009 i 15/2010/
28. Petrović, Siniša, Liszt Marijana (2011). „Kriteriji za dodjelu dopuštenih državnih potpora“, *Financiranje, upravljanje i restrukturiranje trgovačkih društava u doba recesije*, Rijeka, str.27-68.
29. Rules applicable to State Aid, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Union, 2014
31. Sanchez-Graells, Albert, Public Procurement: A 2014 Updated Overview of EU and National Case Law (March 31, 2014). Forthcoming 2nd edn at e-Competitions (2014) (1st edn: e-Competitions: National Competition Laws Bulletin, No. 40647, December 8, 2011). dostupno na: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1968371>
32. Smjernice o regionalnim potporama 2014.-2020. Službeni list Europske unije C 209, 23.7.2013.
33. Spevec, Olgica(2012.) „Reforma i modernizacija politike državnih potpora u EU i posljedice za Hrvatsku“, *Računovodstvo i financije*, str. 108-113.
34. Spevec, Olgica (2010). „Državne potpore u uvjetima skorom članstva u EU“, *Računovodstvo i financije*, str. 103-109.
35. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Republike Hrvatske i Evropske zajednice i njenih država članica Narodne Novine, Međunarodni ugovori, broj 14/01
36. Uredba Komisije (EU) br. 651/2014 od 17. lipnja 2014. o ocjenjivanju određenih kategorija potpora spojivima s unutarnjim tržištem u primjeni članaka 107. i 108. Ugovora (Službeni list Europske unije L 187, 26.6.2014.)
37. Uredba Komisije (EU) br. 1407/2013 od 18. prosinca 2013. o primjeni članaka 107. i 108. Ugovora u funkcioniranju Europske unije na de minimis potpore Službeni list Europske unije L 352, 24.12.2013.)
38. Smjernice o državnim potporama za sanaciju i restrukturiranje nefinancijskih poduzetnika u teškoćama (2014/C 249/01)
39. Ustav Republike Hrvatske Narodne Novine br. 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.
40. Uredba o pravilima za dodelu državne pomoći /"Sl. glasnik RS", br. 13/2010, 100/2011, 91/2012, 37/2013 i 97/2013/
41. Uredba o podsticanju zapošljavanja /"Sl. glasnik RS", br. 32/2011 i 34/2011/
42. Uredba o uslovima i privlačenju direktnih investicija /Sl. glasnik RS", br. 55/2014 i 65/2014/

Интернет извори:

1. <http://www.aztn.hr/drzavne-potpore/> (15.03.2015)
2. <http://www.aztn.hr/pocetna/100/faq/> (15.03.2015.)
3. http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hr/FTU_3.2.1.pdf (20.03.2015.)
4. <http://www.parlament.rs> (18.07.2014)
5. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:52014DC0114> (20.03.2015.)
6. http://www.bizimpact.hr/download/documents/read/zastita-trzisnog-natjecanja-i-drzavne-potpore_6 (20.03.2015.)
7. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/legislation/compilation/index_en.html

MODERNIZATION OF STATE AID POLICY IN THE EUROPEAN UNION

Summary: Measures in the form of State aid economic operators allow countries indirect participation in the economy. In this way provides a more favorable position certain undertakings in relation to competitors that could affect the balance of competition. The European Union is based on the common market and the supervision and control of state needs at the supranational level and more than necessary. The paper presents the modernization of the legal regulation of state aid in the European Union with a special presentation of change of the regulatory framework of state aid in the Republic of Croatia of commitments acquired by signing the Stabilization and Association Agreement until the full Croatian membership in the European Union and actual legislation in the area of state aid policy in the Republic of Serbia.

Key words: state aid, the European Commission, surveillance, Member States

КРИВИЧНОПРАВНА ЗАШТИТА ОД НАСИЉА У ПОРОДИЦИ

Сажетак: Аутор у раду разматра кривично дело насиља у породици које спада у групу кривичних дела против брака и породице и предвиђено је у чл. 194. Кривичног законика Републике Србије. Приказани су настанак и кратак историјски развој овог кривичног дела и анализирана поједина обележја његовог бића, с посебним освртом на радњу извршења и последицу. Такође, указано је на проблеме у пракси у вези квалификовања насиља у породици, као и постојеће одредбе да се кривично гоњење за све облике предузима по службеној дужности. У том смислу, дати су релевантни ставови судске праксе, као и предлози за унапређење постојеће законске одредбе.

Кључне речи: кривично дело, насиље у породици, Кривични законик

Увод

Насиље у породици је универзална појава која прожима сва друштва, све културе и све регионе света. Представља један од најтежих облика насиља, јер се његовим испољавањем крше основна људска права и слободе чланова породице. Оно у принципу непосредно погађа члана породице који је жртва другог члана породице, али оно напада и породицу као такву и руши одређене породичне вредности које су од великог друштвеног значаја (Шкулић, 2012: 71). Све до краја шездесетих година прошлог века, породично насиље је сматрано приватном ствари породице у коју држава не треба да се меша. Тек седамдесетих година прошлог века друштво мења свој став према насиљу у породици, схватајући да се ради о изузетно штетној друштвеној појави и потреби да се уведу ефикасни механизми ради заштите жртава од овог облика криминалитета. Насиље у породици је има корене у патријархалној структури друштва, а његови узроци су бројни: социо-економски, друштвени, културни, психички и други фактори, при чему у државама, попут Србије, транзиција и рат представљају његове додатне, веома снажне генераторе (Петрушић, 2008).

* dsimic@jura.kg.ac.rs

Најчешће жртве породичног насиља су жене, деца и стара лица. При том, најтежи вид испољавања породичног насиља и насиља уопште је насиље на децом, с обзиром на физичке и психичке особине жртава, однос поверења, емоционалну повезаност и дужност чувања и васпитања оних којима су деце поверена (Шкулић, 2014: 34). Последице изложености насиљу су бројне и битно утичу на ментално здравље оних који су му непосредно изложени, али и оних који га посматрају. Највише су изражене код деце, која су с обзиром на своје физичке и психичке особине и најосетљивија, те доживљавају трауме, постају социјално изолована и најчешће постају будући насилници, с обзиром да „количина” насиља доживљена у детињству доприноси развоју и прибегавању насиљу у међуљудским односима у одраслом добу живота (Петрушић, 2008).

Имајући у виду да је насиље у породици глобални друштвени проблем и социјална патологија, државе су заинтересоване за увођење ефикасних мера ради спречавања и сузбијања ове криминалне појаве. Шведска је једна од првих држава која је инкриминисала насиље у породици још 1864. године, тако што је женама пружена могућност заштите од супруга који их физички злоставља. Многе европске земље донеле су посебне Законе о насиљу у породици, на пример Аустрија, Хрватска, Црна Гора, Република Српска. С друге стране, постоје и демократске државе са богатом правном традицијом, које нису инкриминисале насиље у породици, на пример Немачка, што не значи да га у тим земљама нема, већ да не постоји у формалном кривичноправном смислу, али је криминолошко-феноменолошки присутно.¹

Кривично дело насиља у породици уведено је у кривично законодавство Републике Србије 2002. године. Имајући у виду да је наша држава поставила, као један од приоритета државне политике, борбу против насиља у породици, посебно насиља над женама, усвојена су и многа међународна документа. Једна од најзначајних међународних конвенција у тој области је *Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици из 2011. године* (Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic violence, CETS No. 10)² коју је наша држава ратификовала 2013. године.³ Поред Кривичног законика⁴ (у даљем тексту: КЗ) који предвиђа кривично дело насиља у породици, у Републици Србији је доношењем Породичног закона из 2005. године (у даљем тексту: ПЗ)⁵ уведен систем мера ради заштите од насиља у породици, те је поред кривичноправне, жртвама насиља у породици, омогућена и породичноправна заштита.

¹ Разлози за неинкриминисање насиља у породици у тим земљама су у схватању да је ово кривично дело „покривено” диспозицијама других кривичних дела, нпр. кривичних дела против живота и тела, полне слободе, угледа и части и др. (Милошевић, 2012: 89).

² Доступно на: <http://www.conventions.coe.int/>, приступ: април 2015. године.

³ Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, од 31.10.2013. године, („Службени гласник РС- Међународни уговори” бр. 12/2013). Доступно на: <http://www.parlament.gov.rs/> приступ: април 2015. године.

⁴ Кривични законик („Службени гласник РС” бр. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13 и 108/14).

⁵ Породични закон („Службени гласник РС” бр. 18/2005, 72/2011, 6/2015).

Настанак и развој кривичног дела насиља у породици

Кривично дело насиља у породици уведено је у наше кривично законодавство 2002. године, Законом о изменама и допунама Кривичног закона СР Србије из 1977. године.⁶ Одредбом чл. 118а наведеног закона било је прописано да ће се новчаном казном или затвором до три године казнити онај ко употребом силе или озбиљном претњом да ће напасти на живот или тело повређује или угрожава телесни или душевни интегритет члана породице. Поменута одредба регулисала је поред основног и три тежа облика овог кривичног дела. Непосредни повод за увођење ове инкриминације у наше кривично законодавство била је тежња за заштитом породице и породичне заједнице као општег заштитног објекта, али и заштитом појединих чланова од другог члана породице који примењује насиље (Милошевић, 2012: 89). Међутим, важно је истаћи да иако посебно кривично дело насиља у породици код нас деценијама није постојало, то не значи да некада није било таквог облика насиља, нити да се насилници нису кривично гонили и санкционисали, али за друга одувек постојећа (класична) кривична дела (Шкулић, 2012: 68-70). Наиме, сваки објект заштите код кривичног дела насиља у породици би и иначе био заштићен чак и да формално нема тог кривичног дела, јер се на пример, живот штити кривичним делом убиства, телесни интегритет инкриминацијама које се односе на телесне повреде и сл.

Након ступања на снагу Кривичног законика Републике Србије 01. јануара 2006. године, престао је да важи Кривични закон из 1977. године, а кривичноправна заштита од насиља у породици је предвиђена одредбом чл. 194. КЗ. Према одредби чл. 194. КЗ основни облик кривичног дела насиља у породици врши онај ко применом насиља, претњом да ће напасти на живот или тело члана породице, дрским или безобзирним понашањем, угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана породице, у ком случају ће се учинилац казнити новчаном казном или казном затвора до једне године. У односу на решење из чл. 118а Кривичног закона из 1977. године, измењен је опис дела, смањења је висина предвиђене казне, а уведен је и посебан облик овог кривичног дела. И даље су предвиђена три тежа облика, с обзиром на средства коришћена приликом извршења кривичног дела, односно ако је при извршењу дела пасивном субјекту нанесена тешка телесна повреда или тешко нарушавање здравља или је дело извршено према малолетнику. Најтежи облик постоји у случају ако је дошло до смрти пасивног субјекта. У случају посебног облика кривичног дела прописана је новчана казна или казна затвора до шест месеци за оног ко прекрши мере заштите од насиља у породици које је суд одредио на основу закона.

Каснијим изменама КЗ из 2009. године⁷ предвиђена је казна затвора као једина главна казна за све облике кривичног дела насиља у породици, а пове-

⁶ Кривични закон СРС („Службени гласник СРС” бр. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90 и „Службени гласник РС” бр. 16/90, 26/91, 197/87, 75/91, 58/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/2002, 11/2002, 80/2002, 39/2003, 67/2003).

⁷ Закон о изменама и допунама Кривичног законика („Службени гласник РС”, бр. 72/2009). од 03.09.2009. године.

ћане су и границе прописане казне за сваки од облика овог кривичног дела. На тај начин искључена је могућност изрицања новчане казне као главне, те се иста може изрећи само као споредна казна, уз казну затвора, у случају када је извршен посебан облик овог кривичног дела.

Кривично дело насиља у породици (чл. 194. КЗ)

Кривично дело насиља у породици је сврстано у главу XIX КЗ, која се односи на кривична дела против брака и породице. Регулисано је одредбом члана 194. КЗ и има основни облик, три квалификована и један посебан облик. Основни облик овог кривичног дела постоји када се применом насиља, претњом да ће се напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице (чл. 194. ст. 1. КЗ).

Радња извршења је алтернативно одређена и може се остварити на један од следећих начина: а) применом насиља, б) претњом да ће се напасти на живот или тело и в) дрским или безобзирним понашањем. *Насиље* као начин извршења овог кривичног дела треба схватити на исти начин као и код кривичног дела насилничког понашања (чл. 344. КЗ), што значи да насиље постоји када се употребом физичке снаге повређује телесни интегритет другог лица, ако му се одузима слобода кретања или слобода да несметано одлучује о својим поступцима (Делић, 2012: 108). *Претња* као облик радње, састоји се у стављању у изглед неког зла (непријатности) која ће снаћи неко лице или члана његове породице. Може бити изнета у писаној форми или усмено, покретом или другом конклюдентном радњом. Претња треба да буде озбиљна, стварна и остварљива са гледишта онога коме се прети. Мора се радити о квалификованој претњи, односно оној која је управљена на живот или тело. *Дрско понашање* је оно којим се крше елементарна правила културног и уобичајеног понашања, којим се према другом испољава вређање, игнорисање, спремност за физички обрачун.⁸ *Безобзирно понашање* подразумева крајње непоштовање неког лица, његово физичко и психичко малтретирање. Тако, Основни суд у Чачку (Кж-284/09) заузео је став да се ради о дрском и безобзирним понашању у случаја „када је окривљени у дужем временском периоду викао на своје родитеље, хистерисао и захтевао од њих новац за куповину дроге” (нав. према: Делић, 2012: 110). У пресуди Трећег Основног суда у Београду К-7817/13 и пресуди Вишег суда у Београду Кж-138/14 наводи се „да је окривљени безобзирним понашањем угрозио спокојство своје невенчане супруге тако што је оштећену руком ухватио за нос и повукао, а потом јој кућним маказама одсе-

⁸ У нашој кривичноправној литератури постоји став о потреби да се, код овог кривичног дела, замени законска формулација „угрожавање дрским или безобзирним понашањем”- „угрожавањем злостављањем” или пак да се задржи само безобзирно понашање. Разлог за то је што дрскост није појам који је примењив на породичне односе, већ се најчешће испољава према лицима која не познајемо, као вид непристојног понашања, те је као начин деловања у породичним односима недовољно друштвено опасно да би било инкриминисано (Вуковић, 2012: 131).

као косу” (Билтен Вишег суда у Београду бр. 85, <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/43144>; приступ: мај 2015.).

Када је у питању *последица*, иако има супротних ставова, сматрамо да се иста састоји у угрожавању спокојства, телесног интегритета или душевног стања члана породице.⁹ *Угрожавање спокојства* постоји када се код жртве изазове осећај личне или имовинске несигурности, што се манифестује страхом. Под *телесним интергитетом* се подразумева тело човека у његовој анатомској јединствености, односно телесно и душевно здравље, док би се под *душевним стањем* подразумевао „душевени мир” у смислу живота у породици без непријатности, страха итд. (Николић, 2008). Угрожавање спокојства, телесног интергитета и душевног стања подразумева наступање *конкретне опасности* по члана породице. При том, значајан је субјективни осећај пасивног субјекта, што значи да би суд у сваком случају морао да утврди да ли је, у односу на конкретног пасивног субјекта, у питању радња која је проузроковала релевантну последицу (Шкулић, 2014: 76). То би подразумевало потребу за одређеним вештачењима психичког стања пасивног субјекта, степена емотивности, сигурности у себе и сл. Међутим, у судској пракси, за сада, преовладава став да се конкретна опасност, као битно обележје бића кривичног дела, утврђује са објективног становишта, с обзиром на предузету радњу, без узимања у обзир субјективног осећаја пасивног субјекта (Стојановић, Делић, 2013: 110).

У пракси постоје проблеми када се ради о *квалификовању насиља у породици*, јер је спорно да ли је за постојање наведеног кривичног дела довољна само једна делатност која представља радњу извршења или се захтева континуирано предузимање више делатности. Само „угрожавање” као глагол је одређен у трајном облику, што подразумева континуитет понашања која доводе до угрожавања, дакле одређено трајање и понављање. Одредбом чл. 112. ст. 30. КЗ одређено је да ако је радња извршења одређена трајним глаголом, сматра се да је дело учињено ако је радња извршена једном или више пута. Међутим, како сматрамо да је неспорно да се радња овог кривичног дела састоји у примени насиља, претњи да ће се напасти на живот или тело или дрском или безобзирном понашању, наведена одредба чл. 112. ст. 30. КЗ се не може применити у конкретном случају, с обзиром да угрожавање не представља радњу извршења, већ последицу овог кривичног дела. Из овога произлази да би се морало радити о вршењу више радњи, а да се само у ретким ситуацијама кривично дело насиља у породици може извршити једнократном радњом. Међутим, новија судска пракса је заузела становиште да је довољно да је само једанпут угрожено спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана породице, односно да није неопходан елемент трајности или виšekратности радњи извршења (Стојановић, Делић, 2013: 110). Тако је Врховни суд Србије у пресуди бр. Кзз-46/06 од 15. јуна 2006. године заузео став да није потребан

⁹ Насупрот томе, постоји схватање да је радња извршења овог кривичног дела угрожавање спокојства, телесног интегритета или душевног стања члана своје породице и да се ради о последичној радњи извршења, која садржајно може бити различита, а да су начини извршења радње примена насиља, квалификована претња и дрско или безобзирно понашање (Лазаревић, 2011: 660-661).

елемент трајности или виšekратности радњи извршења, тако да постоји кривично дело насиља у породици у случају када је „окривљени своје дете од десет година истукао, наневши му лаке телесне повреде у виду нагњечења обостране натколенице и седалних предела са вишеструким крвним подливима истих предела и нагњечењем поглавине” (Билтен Округног суда у Београду бр. 74/2006, <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/25829>; приступ: мај 2015. године). За постојање кривичног дела неопходно је да радња извршења буде објективно подобра да доведе до угрожавања спокојства, телесног интегритета или душевног стања члана породице. У неким случајевима биће довољно да је радња предузета једанпут, док ће у другим случајевима бити потребно виšekратно предузимање радње извршења, што ће зависити од природе саме радње која се предузима. Вишеструко предузимање радње извршења потребно је када су у питању делатности које чине само сегменте јединственог понашања које је подобра да проузрокује последицу као обележје бића кривичног дела (Стојановић, Делић, 2013: 110).

Пасивни субјект код кривичног дела насиља у породици може бити само *члан породице*. Након инкриминисања насиља у породици 2002. године, тадашњи КЗ није садржао дефиницију члана породице. Наведене недостатке настајао је да промени КЗ из 2005. године, који је одредбом члана 112. ст. 28. прописивао да се члановима породице сматрају: „и бивши супружници и њихова деца као и родитељи бивших супружника”. Наведена одредба је била прилично спорна, с обзиром да се није наводило ко су све чланови породице испред свезе „и” што је изазивало различита тумачења у судској пракси, због чега је било неопходно изменити је. То је и учињено Законом о изменама и допунама КЗ из 2009. године, тако да се према одредби члана 112. ст. 28. КЗ *члановима породице* сматрају: супружници, њихова деца, преци супружника у правој линији крвног сродства, ванбрачни партнери и њихова деца, усвојилац и усвојеник, хранилац и храник. Члановима породице сматрају се и браћа и сестре, њихови супружници и деца, бивши супружници и њихова деца и родитељи бивших супружника, ако живе у заједничком домаћинству, као и лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено, иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.¹⁰

Извршилац кривичног дела насиља у породици може бити само члан породице. Саучесници у ужем смислу (подстрекач, помагач) могу бити и друга лица изван круга чланова породице.

Релевантан *облик кривице* је умишљај, како директни тако и евентуални.

Одредбом члана 194. (ст. 2, 3. и 4.) КЗ одређени су *тежи, квалификовани облици* кривичног дела насиља у породици. *Први тежи облик* (ст. 2.) постоји ако је при извршењу дела из ст. 1. коришћено оружје, опасно оруђе или друго средство подобра да тело тешко повреди или здравље тешко наруши. Дакле, овде квалификаторну околност представља средство којим је кривично дело извршено и по томе се овај облик разликује од основног облика. Под оружјем

¹⁰ Поменимо да ПЗ још шире одређује појам члана породице, па се ту убрајају и лица која су била или су још увек у емотивној или сексуалној вези.

се у смислу овог закона сматра ватрено (пиштољ, пушка) и хладно оружје (нож, сабља). Оружје представља средства која људи користе у обављању разних делатности (чекић, ашов, лопата), а која су подобна да проузрокују повреду телесног интегритета. Окружни суд у Београду, у пресуди Кж-1424/04 од 21. јуна 2004. године, заузима став да „је употребом силе повређен телесни интегритет супруге, као члана породице, средством подобним да тело тешко повреди, када је учинилац ударцима руком оборио супругу на под, па је шутирао ногама на којима је имао ципеле” (нав. према: Делић, 2012: 115). У судској пракси не постоји јединствен став око тога да ли се рука, нога или други део људског тела сматрају средством опасним да тело тешко повреди или здравље тешко наруши. Оцена о подобности неког средства зависи од природе самог средства и начина на који је оно у конкретном случају употребљено, односно од могућности да у конкретном случају проузрокује повреду (Стојановић, Делић, 2013: 111).

Други тежи облик (ст. 3.) одређен је алтернативно с обзиром на: а) тежу последицу кривичног дела- ако је услед дела из ст. 1. и 2. наступила тешка телесна повреда или тешко нарушавање здравља, б) узраст пасивног субјекта-ако је кривично дело из ст. 1. и 2. извршено према малолетнику, односно лицу које је у време извршења кривичног дела било млађе од осамнаест година. У првом случају квалификаторну околност представља тешка телесна повреда или тешко нарушавање здравља, у односу на које треба да постоји нехат учиниоца. Тако Окружни суд у Београду у пресуди Кж. 2978/06 сматра да постоји тешка телесна повреда, као тежа последица овог кривичног дела, у ситуацији када се оштећена повредила приликом бекства ради избегавања сукоба са својим супругом (Симић, 2002: 125). У другом случају квалификаторна околност је узраст пасивног субјекта, која треба да буде обухваћена умишљајем учиниоца. Прописивање овог облика кривичног дела је резултат намере законодавца да обезбеди појачану заштиту малолетника. Тако, Окружни суд у Београду (Кж-2049/04) заузима став да „прекомерно и безразложно брутално кажњавање деце не представља васпитавање деце већ радњу овог кривичног дела” (Симић, Трешњев 2006: 101).¹¹

Најтежи облик кривичног дела насиља у породици (ст. 4.) постоји ако је услед дела из ст. 1, 2. и 3. наступила смрт члана породице. Дакле, у овом случају квалификаторна околност је смрт пасивног субјекта, у односу на коју треба да постоји нехат учиниоца, јер ако би учинилац поступао са умишљајем, смрт члана породице се неће квалификовати као насиље у породици, већ као

¹¹ У наведеној пресуди суд је окривљеног огласио кривим што је „незадовољан успехом своје деце у школи, отвореном шаком, а затим и ципелом ударао малолетног сина по глави и телу, затим га натерао да се скине го, да трчи по дворишту и да се ваља по снегу, те је њега и другог сина натерао да легну преко кревета и потом их двадесетак пута ударио каишем преко задњице, да би затим првом сину забранио излазак из собе и ускратио храну, а том приликом му је нанео лаке телесне повреде. Неколико дана касније незадовољан што му је други син дирао мобилни телефон, поцепао му је мајицу, каишем ударио више пута по врату и голим леђима, након чега је отишао у дечију собу, разбацао ствари и запретио да ће их побити ако то не среде”.

кривично дело тешког убиства члана породице (чл. 114. ст. 10. КЗ). Овај облик кривичног дела постоји „када је окривљена у више наврата употребом силе угрожавала телесни и душевни интегритет члана породице- оштећеног, који је био њен девер, са којим је живела у породичном домаћинству и који је био заостао у развоју, отежано се кретао и у пијаном стању често вршио нужду у кревету, на тај начин што га је тукла, а критичном приликом стезањем врата изазвала његову смрт” (пресуда Врховног суда Србије Кж-627/05; нав. према: Делић, 2012: 115).

Посебан облик овог кривичног дела (ст. 5.) врши онај ко прекрши мере заштите од насиља у породици, које је суд одредио на основу закона. Суд може одредити једну или више мера заштите од насиља у породици против члана породице који врши насиље. Одредбама чл. 198. ПЗ одређено је да су мере заштите од насиља у породици: 1) издавање налога за исељење из породичног стана или куће, без обзира на право својине односно, односно закупа непокретности; 2) издавање налога за усељење у породични стан или кућу, без обзира на право својине односно, односно закупа непокретности; 3) забрана приближавања члану породице на одређеној удаљености; 4) забрана приступа у простор око места становања или места рада члана породице, и 5) забрана даљег узнемиравања члана породице. Дакле, овај облик кривичног дела постоји када лице коме је од стране суда одређена нека од наведених мера заштите, прекрши дату меру за време њеног трајања. Мере имају привремени карактер и свака од њих може трајати најдуже годину дана, уз могућност продужавања, док не престану разлози због којих је мера одређена.

Када је реч о *стицају појединих облика овог кривичног дела*, спорно је да ли постоји једно или више кривичних дела ако се понавља једна иста радња извршења према истом члану породице, односно да ли се у случају понављања више различитих радњи извршења према истом члану породице ради о продуженом кривичном делу. Судска пракса је у погледу наведеног питања заузела став да је кривично дело насиља у породици трајно кривично дело, са индиферентним бројем чињења, те да постоји једно кривично дело у случају понављања радње извршења према истом члану породице. Тако, у пресуди Општинског суда у Алексинцу (К-498/08) и пресуди Окружног суда у Нишу (Кж-1454/09) заузет је став „да је кривично дело насиља у породици трајно кривично дело, тако да постоји једно кривично дело уколико је радња дела извршена више пута према истом лицу, а не продужено кривично дело (Билтен Окружног суда у Нишу бр. 31/2009; <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/31706>; приступ: мај 2015. године). Сматрамо да је овакав став исправан с обзиром да је последица одређена глаголом у трајном облику и састоји се у „*угрожавању* спокојства...” (у КЗ не пише ко *угрози* спокојство...), дакле подразумева континуирано стање, које траје неко време. Такође, судска пракса је заузела став да и у случају када је радња овог кривичног дела предузета према више чланова породице, постоји једно кривично дело, јер је овде објект кривичноправне заштите породица као целина, а не њени поједини чланови (пресуда Окружног суда у Београду Кж-1723/06) (Симић, Трешњев, 2008: 121). Дакле, уколико се врши више радњи према више пасивних субјеката који су

530

сви или пунолетни или малолетни, постоји једно кривично дело. Међутим, у случају када је радња извршења предузета према више пасивних субјеката од којих су *неки пунолетни, а неки малолетни*, постојаће једно кривично дело насиља у породици, али његов тежи облик, с обзиром на узраст пасивног субјекта, јер тежи облик консумира лакши. Тако, Основни суд у Сремској Митровици у пресуди бр. К-33/14 од 28.03.2014. године (необјављена пресуда) сматра да је окривљени извршио једно кривично дело насиља у породици из чл. 194. ст. 3. КЗ, у случају када је применом претње и безобзирним понашањем угрожавао спокојство и телесни интегритет своје бивше супруге и двоје млдб. деце. Наведено се не односи на случај када је остварен и најтежи облик дела из ст. 4. (смрт пасивног субјекта), када ће увек постојати стицај. Међутим, стицаја нема када је остварен неки од облика овог кривичног дела из ст. 1-4. КЗ и посебан облик дела из ст. 5. КЗ, већ ће се тада сматрати да постоји кривично дело из ст. 1-4, с обзиром да је дело из ст. 5. супсидијарно (Стојановић, Делић, 2013:113).

По питању *односа кривичног дела насиља у породици са другим сличним кривичним делима*, треба рећи да нема идеалног стицаја са следећим кривичним делима: принуде (чл. 135. КЗ), злостављање и мучење (чл. 137. КЗ), тешке телесне повреде (чл. 121. КЗ), лаке телесне повреде (чл. 122. КЗ), угрожавање сигурности (чл. 138. КЗ), запуштање и злостављање малолетног лица (чл. 193. КЗ) и насилничко понашање (чл. 344. КЗ) (Делић, 2012: 121). У тим случајевима је реч о привидном идеалном стицају по принципу специјалитета, па ће постојати само кривично дело насиља у породици.

Када су у питању *кривичне санкције* код овог кривичног дела, важно је истаћи да је од 2009. године, казна затвора предвиђена за све његове облике. За основни облик (чл. 194. ст. 1. КЗ) предвиђена је казна затвора од три месеца до три године, док је пре измена 2009. године, била предвиђена новчана казна или казна затвора до једне године. За први тежи облик (ст. 2.) извршилац ће се казнити казном затвора од шест месеци до пет година, за други тежи облик (ст. 3.) казном затвора од две до десет година, а ако је извршен најтежи облик (ст. 4.) предвиђена је казна затвора од три до петнаест година. За посебан облика овог кривичног дела (ст. 5.) прописана је казна затвора од три месеца до три године и новчана казна. Дакле, новчана казна се више не може изрећи као самостална, већ једино ако је извршен посебан облик, када се може изрећи као споредна уз казну затвора. Условна осуда се може изрећи у случају дела из ст. 1, 2. и 5. док је у случају тежих облика из ст. 3. и 4. та могућност искључена. Ваља напоменути, да се код овог кривичног дела, најчешће изриче условна осуда, што потврђују и статистички подаци. Тако, у 2013. години од укупно 1532 осуђена пунолетна лица за кривично дело насиља у породици, у 533 случаја (35%) насилници су кажњени затвором (највише у трајању од 3-6 месеци (243) и 6-12 месеци (139)), док је у 977 случајева (64,77%) им изречена условна осуда (Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији: пријаве, оптужења и осуде, 2013). С обзиром да је систем санкција које се примењују код ове категорије насилника, једно од најважнијих питања, а посебно имајући у виду природу овог кривичног дела, као и чињеницу да се велики

број случајева породичног насиља везује за конзумирање алкохола, сматрамо да би ефикасније било изрицање условне осуде са заштитним надзором. Тако би се омогућило да извршилац буде подвргнут психотерапеутском и психосоцијалном третману како би се, посећивањем одређених саветовалишта и установа, решио лоших навика, што би допринело поновном оснажењу породице.

Ваља напоменути да се *кривично гоњење* за све облике кривичног дела насиља у породици предузима по службеној дужности. Постојеће решење се сматра неадекватним, с обзиром на бројне примере из судске праксе који указују на апсурдност таквог решења. Тако, судија Врховног суда Милошевић (2012; 92-93) наводи случај из праксе према коме: „супруг пекарски радник са супругом и две ћерке од три и шест година, живи у изнајмљеном стану, дворишној згради, једног београдског приградског насеља. Газдарица живи у уличној згради. Он долази у рано јутру у свој стана, када избаци последњу фуруну, око пет часова, и увек га чека распремљен кревет, нешто да поједе, умије се (нема купатила), а конкретног јутра ништа од тога. Он почиње да виче, пробуде се супруга и старије дете и супруга виче на њега у стану, по- том из дворишта, вика, нема физичког конатка, млађе дете и даље спава, али пробуди се газдарица, не може да спава, зове полицију, газдарица и супруга говоре да је било страшно. Одведоше га, па кривична пријава за члан 194. став 1. КЗ, па истражни судија после саслушања одреди притвор. Касније супруга говори да је то био само један случај и да неће да сведочи, жели да очува своју породицу, а како је супруг (породица) без прихода, газдарица је отказала стан”. У наведеном примеру није било физичког повређивања пасивног субјекта, али како су испуњени критеријуми озбиљне претње и угрожавања душевног стања члана породице, узето је да се ради о овом кривично делу. Важно је истаћи да је једно од основних начела кривичног права да је оно последње средство у одбрани друштва, те никако не сме имати примарно васпитну улогу нити бити медијатор у брачним и породичним односима.

Поред наведеног, још један од репрезентативних примера из наше судске праксе који доводи у питање оправданост примене кривичноправних одредаби као и одредбе о *ex officio* гоњењу је у случају када чланови породице изврше ово кривично дело једно према другом¹² када би јавни тужилац био дужан да их обоје кривично гони. Поставља се питање какав је интерес чланова породице да буду истовремено и учинилац и пасивни субјект кривичног дела. Кога и како у том случају кривично законодавство треба да штити. Јасно је да

¹² Тако, Окружни суд у Београду је заузео став да су оба брачна друга извршили кривично дело насиља у породици, један према другом и то тако што је окривљени употребом силе угрожавао телесни и душевни интегритет своје супруге, исту је свакодневно психички малтретирао, говорећи јој да је зове Лешће и покојна мајка, зашто се не убије, да је луда при том је ударао песницама по глави, а са собом је увек носио кухињски нож или дрвену мотку и тиме код оштећене изазвао стах, с друге стране оштећена је извршила кривично дело насиља према своме супругу, претњом да ће напасти на живот и тело, тако што га је свакодневно физички и психички малтретирала, ударала песницом док лежи, претила ножем и замахивала ножем према њему. Пресуда Окружног суда у Београду Кж-3062/06 од 21. новембра 2006. и Пресуда Трећег Општинског суда у Београду К-188/06 од 19. маја 2006. године, Билтен Окружног суда у Београду бр. 76/2007; <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/27438>; приступ: мај 2015. године.

би се у том случају морао узети у обзир став оштећеног. Стога би се једна од могућих измена постојећег законског решења које се тиче кривичног гоњења, односила на обавезу официјелности само у односу на поједине облике овог кривичног дела.

Закључак

Насиље у породици је проблем са којим се суочава свако друштво, независно од нивоа цивилизацијског, политичког, економског или културног развоја. С обзиром да се последњих година породично насиље препознаје као један од широко распрострањених облика кршења људских права, међународни стандарди за заштиту људских права захтевају од држава да предузму одлучне мере, које ће осигурати одговорност учинилаца и заштиту жртве.

Код нас је на нормативном плану успостављен систем правне заштите од насиља у породици заснован на прожимању мера кривичноправне и породичноправне заштите. Приликом обраде овог кривичног дела могли смо увидети који су недостаци постојећег законског решења, као и правце његове евнтуалне измене. Једна од најважнијих измена односила би се на постојеће решење по којем се кривично гоњење за све облике овог кривичног дела предузима по службеној дужности, уместо чега би требало одредити да се за основни облик дела гоњење предузима по предлогу оштећеног, осим ако се ради о малолетнику. Посебну пажњу би требало посветити казненој политици, с обзиром на специфичну природу овог кривичног дела и његове извршиоце. Поред тога, неопходно је ујединити напоре различитих субјеката, од државних органа, преко невладиних организација, па до сваког појединца, у циљу што ефикасније борбе против насиља у породици.

Литература:

1. Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, CETS No. 10, <http://www.conventions.coe.int/>, pristup: maj 2015. godine
2. Delić, N. (2012): „Krivičnopravni aspekt nasilja u porodici”, u: *Nasilje u porodici*, Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu
3. Krivični zakon SRS („Službeni glasnik SRS” br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90 i „Službeni glasnim RS” br. 16/90, 26/91, 197/87, 75/91, 58/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/2002, 11/2002, 80/2002, 39/2003, 67/2003)
4. Krivični zakonik R. Srbije („Službeni glasnik RS” br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13 и 108/14)
5. Lazarević, Lj. (2011): *Komentar Krivičnog zakonika*, Pravni fakultet Univerzitet Union, Beograd

6. Milošević, N. (2012): „Nasilje u porodici sa stanovišta krivičnog zakonodavstva i prakse”, u: *Nasilje u porodici*, Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu
7. Nikolić, D. (2008): Krivično delo nasilje u porodici, Bilten Okružnog suda u Nišu br. 27/2008
8. Petrušić, N. (2008): Krivičnopravna i porodičnopravna zaštita od nasilja u porodici, Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije br. 2/2008
9. Porodični zakon („Službeni glasnik RS” br. 18/2005, 72/2011, 6/2015)
10. Punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji: prijave, optuženja i osude, 2013
11. Simić, I. (2002): Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije, četvrta knjiga, Beograd
12. Simić, I., Trešnjev, A. (2006): Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije, sedma knjiga, Beograd
13. Simić, I., Trešnjev, A. (2008): Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije, osma knjiga, Beograd
14. Stojanović, Z., Deliћ, N. (2013): Krivično pravo posebni deo, Pravna knjiga, Beograd
15. Škulić, M. (2012): „Krivično delo nasilja u porodici”, u: *Nasilje u porodici*, Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu
16. Škulić, M. (2014): „Nasilje u porodici: neki problemi zakonske inkriminacije u sudske prakse”, u: *Nasilje u Srbiji: uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije*, Tom 1, Kriminalističko- policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel”, Beograd
17. Vuković, I. (2012): „Nasilje u porodici kao krivično delo- pojedini problemi u primeni prava”, u: *Nasilje u porodici*, Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu
18. Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici od 31.10.2013. godine („Službeni glasnik RS- Međunarodni ugovori” br. 12/2013) <http://www.parlament.gov.rs/> pristup: maj 2015. godine.

THE CRIMINAL LAW PROTECTION FROM DOMESTIC VIOLENCE

Summary: In the paper, the author discuss the criminal offence domestic violence, which belongs to a group of criminal offences against the marriage and family and that provided for article 194. the Criminal Code of Republic of Serbia. The paper deals with issues of the origin and historical development of the criminal offence domestic violence and analysis some important characteristics belongs to this crime, with a special attention to action perpetration and the consequences. The autor also points out the problems in practice regarding the qualification of domestic violence, as well as existing provisions prosecute all forms of ex officio. In this sence are given relevant views of judicial practice as well as suggestions for improvement of existitng legal provisions.

Key words: criminal offence, domestic violence, the Criminal Code

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд

Економист доо, Нови Сад

I
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ГЕОПОЛИТИКА

II
САВРЕМЕНО ДРУШТВО, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

III
НАЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ

IV
КУЛТУРА , КЊИЖЕВНОСТ, ФИЛМ

V
ДРУШТВО , ДЕМОГРАФИЈА , УРБАНИТЕТ

VI
СЕЛО И ЗАДРУГАРСТВО

VII
МАРКЕТИНГ И ЈАВНИ СЕКТОР

VIII
КРИМИНАЛИТЕТ И ПРАВО

ISSN 1820-4589

9 771820 458005